

ЎЗМУ ХАБАРЛАРИ

ВЕСТНИК НУУз

АСТА NUUz

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ**

**ЖУРНАЛ
1997
ЙИЛДАН
ЧИҚА
БОШЛАГАН**

**2022
1/2**

**Ижтимоий-
гуманитар
фанлар
туркуми**

Бош муҳаррир:

И.У.МАДЖИДОВ – т.ф.д., профессор.

Бош муҳаррир ўринбосари:

Р.Х.ШИРИНОВА – ф.ф.д., профессор

Таҳрир хайъати:

Сагдуллаев А.С. – т.ф.д., проф.

Аширов А.А. – т.ф.д., проф.

Баллиева Р. – т.ф.д., проф.

Маликов А.М. – т.ф.д., проф.

Юсупова Д.Ю. – т.ф.д., проф.

Муртазаева Р.Х. – т.ф.д., проф.

Мўминов А.Г. – с.ф.д., проф.

Нишонов О.Ж. – ф.ф.д., проф.

Абдуллаева Н.Б. – ф.ф.д., проф.

Мадаева Ш.О. – ф.ф.д., проф.

Туйчиев Б.Т. – ф.ф.д., проф.

Утамурадов А. – ф.ф.н., проф.

Ахмедов Х.А. – с.ф.д.

Мирзаахмедов К.М. – с.ф.ф.д., PhD.

Мухаммедова Д.Г. – псих.ф.д.

Болтабоев Х. – фил.ф.д., проф.

Раҳмонов Н.А. – фил.ф.д., проф.

Жабборов Н.А. – фил.ф.д., проф.

Сиддикова И.А. – фил.ф.д., проф.

Садуллаева Н.А. – фил.ф.д., доц.

Арустамян Я.Ю. – фил.ф.д., доц.

Пардаев З.А. – фил.ф.ф.д., PhD.

Масъул котиб: **З. МАЖИД**

ТОШКЕНТ – 2022

МУНДАРИЖА

Тарих

Alijonova G. “Kutubi sitta” doirasida XIX-XX asrlarda amalga oshirilgan zamonaviy g‘arb tadqiqotlari	4
Алманов Қ. XIX аср охири – XX аср бошларида Жиззах шаҳри аҳолисининг ижтимоий ва этник таркиби	7
Орифжонов Г. Ўзбекистон музейларининг экспозицион ривожи	12
Усаров У. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Самарқанд вилояти суғориш тизими.....	15
Хайитов Ж. Марказий Осиёда манзарали дарахтлар янги навларининг тарқалиши тарихи ва экологик муаммоларни бартараф этишдаги ўрни	18
Эралов А. Сурхондарё вилоятида зиёрат туризмнинг ривожлантириш имкониятлари	21

Фалсафа. Педагогика. Психология. Методика. Социология

Аббосхонова Н. Ўзбекистонда миграция жараёнларини тартибга солишнинг назарий-ҳуқуқий асослари	24
Абдурахманов У. Кураш билан шуғулланувчи талабаларнинг техник ҳаракат усуллариининг педагогик таҳлили .	28
Асанова Н. Сравнительная характеристика показателей физической подготовленности высококвалифицированных бегуний на 400 метров с барьерами	32
Beknazarova S., Qayumova G., Qahramonova X. Ta’lim kredit-modul tizimining fraktal pedagogika asosida zamonaviy axborot metodik ta’minoti mazmuni tahlili	36
Ботирова Ш. Основы организации сотрудничества между образовательными учреждениями через кластеры в Узбекистане	40
Газиев Ш. Янги Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спортнинг такомиллашуви.....	44
Жабборов И. Оилада эр-хотин муносабатларидаги мутаносибликни таъминлашнинг ижтимоий-психологик компонентлари	47
Jaloliddinova M. Intellectual mulk va uning qiymatini baholash xususiyatlari	50
Jurayev M. Til modeli asosida 1h-gramm dasturiy tizimining algoritmi asosida matn ma’lumotlarini boshqarish	53
Зарипов О. Электрон таълим муҳитида интерактив таълим ресурсларини яратиш методикасини бошқариш моделлари	56
Zoyirova D., Heller A. Formation of the discursive competence of law students when teaching writing in a foreign language.....	59
Ibragimova O. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ta’limni tashkil etishga psixologik moslashuvining kompleks xususiyatlari.....	62
Исақулова Б. Дидактик ўйинлар мактабгача ёшдаги болаларни чет тилида мулоқот қилишдаги ўрни сифатида ..	65
Исманова О. Олий таълимда физикадан амалий машғулотларда мураккаб интегралларни сонли усулда ҳисоблаш	68
Исраилова Д. Мактабгача ёшдаги болаларга инглиз тилини ўрганишда эртақнинг ўрни ва аҳамияти	72
Кабиллов Н. Ўзбек миллий кино санъати тараққиётида бадиийлик масалалари	75
Каримова Н. Сузиш машғулоти орқали хотин-қизларни соғломлаштириш ва жисмоний тайёргарлигини такомиллаштириш технологияси	78
Kasimaxunova A., Atajonova S. Research of interdisciplinary relationships of physics and special objects of the specialty “mechatronics and robotics”	81
Kuralov Y. Bo‘lajak informatika o‘qituvchilarini tayyorlashda pedagogik ta’lim innovatsion klasteri usuli.....	85
Kuchkarov U. Muay-tay qadimda va bugungi kunda.....	88
Qambarov A. Issues of studying the content and structure of historical consciousness in modern Uzbekistan	91
Кодиров М., Вохидов Э. Физика фанини ўқитишда таълим сифатига таъсир этувчи омиллар.....	94
Қорасва Ю. Эгоизм тузилишини ўрганишдаги назарий қарашларнинг психологик таҳлили.....	98
Мадрахимова Ф. Олий таълим муассасалари талабаларида медиасавдонлик шакллантириш ва ахборот хавфсизлигини таъминлаш асослари	101
Маматқосимов Ж. Ўқув спектакллари устида ишлаш орқали бўлажак режиссёрларнинг касбий компетенциясини такомиллаштириш усуллари.....	104
Маматқосимова Н. Бўлажак маданият ходимларининг умуммаданий компетенцияларини ривожлантиришда беш муҳим ташаббус тадқиқот объекти сифатида	108
Mansurov M. Umumta’lim maktab o‘quvchilarini kasbga yo‘naltirish muammo va istiqbollari (Farg‘ona viloyati so‘rovnoma tahlillari asosida).....	112
Мираҳмедов Ф. Соғлом турмуш тарзини болаларда шакллантиришда оила ва атроф муҳитни аҳамияти	116
Мирзаев Қ. Болалар вокал-хор жамоасида овоз хусусиятлари ва имкониятларини такомиллаштириш методикаси	118
Mirzayev M., Shohimardonov J. Ta’limda o‘quv fanlarining integratsiyalashtirilgan mazmuni	121
Миргўлатов Х. Миллий фестиваллар орқали маданий мерос намуналарининг тарғиботи (“Ипак ва зираворлар” халқаро фестивали мисолида).....	124
Nazarova D. The effectiveness of cause and effect diagrams in teaching the aral sea problems.....	128
Нариманов Қ. Абу Райхон Беруний ва фрэнсис бэкон билимнинг ҳақиқатлиги мезонлари ҳақида	133
Ниёзов С. Табиат туризми тушунчаси ва унинг фалсафий таҳлили	137
Нуритдинов А. Спортчи тайёргарлигида илмий ёндашувнинг асосий йўналишлари	140
Одилов Б. Белбоғли курашчилар билан олиб бориладиган анъанавий машғулотларда усулларни ноқулай томондан қўллаш ва мувозанат сақлаш турғунлигини шакллантириш тажрибаси	143
Пазилов А. The role of virtual learning environment in the formation of linguistic competence	146
Равшанов А. Ўзбекистонда сув ҳўжалиги соҳаси учун муҳандис-техник кадрлар тайёрлаш сиёсати.....	149
Раҳмонова Г. Креатив ва ижодий тафаккур муаммосининг хорижий тадқиқотларда ўрганилиши	153

Рашидова Г. Театр санъати – маънавий-маърифий тарбия ва маданий юксалиш омили сифатида	156
Саидова С. “Фатавойи оламгирия” асарида меросга монелик қиладиган ҳолатлар	160
Саидова С. “Толерантлик” тушунчаси генезисининг айрим жиҳатлари	163
Сейдабуллаева Н. Жамиятда оммавий ахборот воситалари ролини кучайтириш масаласи	166
Suleymanova T., Yoqubova N. Kichik maktab yoshida bola shaxsini shakllanishida o'z o'ziga baho berish darajasining ijtimoiy psixologik ahamiyati	169
Umirov A. Boshlang'ich ta'limga zamonaviy axborot texnologiyalarini tatbiq etish tamoyillari	172
Umurqulova D. Zamonaviy tennisda oyoqlar kuchining ahamiyati va uni mashg'ulotlar davomida tiklash zarurligi	175
Файзиев З., Холмўминов Ғ. Ёшларнинг маънавий-ахлоқий сифатларини шакллантиришда толерантлик хисининг моҳияти	178
Фарафонтон О. Метод дерматоглифики в спортивном отборе в практике подготовки спортивного резерва в единоборствах	181
Ҳамидова Д. Номоддий маданий мерос ва уларни сақлаш масалалари	184
Ҳафизова М. Роль игровых интерактивных технологий обучения русскому языку в архитектурных ВУЗах	187
Холиқулов Б. Дастурий-услубий комплексдан фойдаланиш асосида ишлаб чиқилган методик таълим тизимини амалга ошириш	190
Ҳакбердиев Б. Мухандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш асосида талабаларни график ва бадиий-ижодий билим ва кўникмаларини такомиллаштириш	193
Ширинова Ф. Аралаш таълим муҳитида тиббиёт-фармацевтика талабаларининг мустақил фаолиятини ривожлантириш	197
Shonazarov O. Ta'lim muassasalari o'quvchi-talabalarini tibbiy nazoratdan o'tkazish	200
Шопулатов А. Ўзбекистонда спорт захирасини тайёрлаш тизимининг илмий-назарий асосларини такомиллаштириш	202
Юсубов Ж. Бобомуродов Э. Абу Наср Форобий таълимотида тарбия масаласи	205
Yusupov I. Xorijiy mamlakat va O'zbekistonlik yuqori malakali bosqon ulotqruvchilarni yillik tayyorgarlik mashg'ulotlari tahlili	208
Юсупова М. Создание в ташкенте театрального института	211
Юсупова Н. Феномен монтажа в экранном искусстве	215
Ярманова Ю. Жамоа муносабатлари асосида амалга ошувчи ижтимоий-маданий адаптация жараёни	218
Филология	
Алиева Э. Парцеллированные и инпарцеллированные конструкции в современной русской лингвистике	221
Асадов М. “Ёлғизлик” мотивининг илмий-назарий, бадиий-тарихий талқинлари	226
Атабоев А. Ўзбек-инглиз тилида боғловчиларнинг прагматик хусусиятлари ва уларнинг таржимада ифодаланиши муаммолари	230
Ахророва Ф. Таълим тизимида луғатларнинг ўрни	235
Журақобилова Ҳ. Француз ва ўзбек тилларидаги ранг аңлатувчи фразеологик иборалар тадқиқи	238
Камбаров М. Семантические характеристики пословиц с базовой лексемой «человек» (английский, русский, узбекский, казахский языки)	242
Kozimova Z. Alisher Navoiy asarlarida tomosha san'atiga aloqador tushunchalar tasnifiga doir	246
Қурбонов П. А. Фитратнинг «Шайтоннинг тангрига исёни» ва инглиз шоири Ж.Г. Байроннинг «Каин» драмаларида инсон ва олам муносабатларининг фалсафий-поэтик таҳлили	251
Мамадиярова Ю. Экфрасис феноменининг лингвистик таҳлили	255
Mamatqulova T. Alisher Navoiy asarlarida qo'shiqchilik san'atiga oid terminlarning qo'llanilishi	259
Мустафаева С. Мин даври романларида от туркум сўзларнинг лексик-морфологик параметрлари хусусида	263
Ниязова Г. Жаҳон тилшунослигида детектив асарларнинг лингвистик ўрганилиши	266
Nurimova D. O'zbek antroponimlarining grammatik xususiyatlari (Ayollar ismlari misolida)	269
Рахимова М. Семантическое развитие слова	272
Rahmatova F. Mahdumi A'zamning hayoti va faoliyati	275
Солиева С. Дрон журналистиканинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари	278
Toshboyeva L. The compiling principles of uzbek-english dictionary on tourism	281
Уралов А. Морфемалар тизимида агглютинация ва фузия муносабати	285
Ўрмонова Н. Ономастика ва таржима муаммолари	288
Fayziyeva A. Shaxsiy rivojlanishga oid asarlarning lingvistik xususiyatlari	292
Xudayberganov G'. Jorj Oruellning hayoti va dastlabki ijod davri	296
Xudayberganova M. Joan Ketlin roulining hayoti va dastlabki ijod yillari	299
Шокирова Д. Theoretical views on the concept of “property” in secular linguistics	302
Эшонкулова С. “Мухаммас”да нола чеккан кўнгил торлари	304

УДК: 28-725 М-092

Gulnozaxon ALIJONOVA,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi tayanch doktoranti
E-mail: gulnozaalijonova002@gmail.com

O'zXIA t.f.d., dotsenti Mahsudov D.R. taqrizi asosida

MODERN WESTERN RESEARCH IN THE XIX-XX CENTURIES IN THE FRAMEWORK OF "KUTUBI SITTA"

Abstract

In the East, the focus has always been on science. especially in the Middle Ages, the development of religious and Islamic sciences reached a new high. The Eastern Renaissance of the XII also affected the Western world. As a result, in the XVI and XVII centuries, science flourished in the West and educational institutions expanded. But in the West, this height has gone beyond the secular sciences. However, Western scholars have also shown interest in the cultural and ethnic characteristics of the East. As a result, orientalists and theologians emerged. These scholars had a strong interest in the Qur'an from the Islamic sciences. In the XIX and XX centuries, however, the need to interpret the Qur'an and understand it led to the study of hadiths. The article analyzes the research carried out in the framework of the Kutubi Sitta, the most authoritative source in the field of hadith. The ideas of Western orientalists in the field of hadith have also been revealed from a scientific point of view.

Key words: Barthemely d'Herbelot, William Muir, Ignas Goldziher, Nicholson Reynold Allen, Alois Spranger, christianity, islam, civilization, sunan, canonization.

СОВРЕМЕННЫЕ ЗАПАДНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ XIX-XX ВЕКОВ В РАМКАХ "КУТУБИ СИТТА"

Аннотация

На Востоке в центре внимания всегда была наука. особенно в средние века развитие религиозных и исламских наук достигло новой высоты. Восточное Возрождение XII века затронуло и западный мир. В результате в XVI и XVII веках на Западе процветала наука и расширялись образовательные учреждения. Но на Западе эта высота вышла за пределы светских наук. Однако западные ученые также проявляли интерес к культурным и этническим особенностям Востока. В результате появились востоковеды и богословы. Эти ученые проявляли большой интерес к Корану со стороны исламских наук. Однако в XIX и XX веках необходимость толкования Корана и его понимания привела к изучению хадисов. В статье анализируются исследования, проведенные в рамках Кутуби Ситты, самого авторитетного источника в области хадисов. Идеи западных востоковедов в области хадисоведения также были раскрыты с научной точки зрения.

Ключевые слова: Бартемели д'Хербело, Уильям Мюир, Игнас Гольдзихер, Николсон Рейнольд Аллен, Алоис Шпрангер, христианство, ислам, цивилизация, сунан, канонизация.

"KUTUBI SITTA" DOIRASIDA XIX-XX ASRLARDA AMALGA OSHIRILGAN ZAMONAVIY G'ARB TADQIQOTLARI

Annotatsiya

Sharqda hamisha ilmga bo'lgan e'tibor yuqori bo'lgan. ayniqsa, o'rta asrlarda diniy va islomiy ilmlari rivoji yuqori pallaga ko'tarildi. XII asrda yuz bergan sharq uyg'onish renessansi g'arb olamiga ham ta'sir etmasdan qolmadi. Natijada g'arbda XVI-XVII asrlarda ilm-fan yuksak darajada rivojlandi va ta'lim dargohlari ham kengaydi. Ammo g'arbdagi bu yuksaklik ko'proq dunyoviy fanlar doirasida kechdi. Ammo, g'arb olimlari tomonidan sharqning madaniy va etnik xususiyatlariga qiziqish ham paydo bo'lgan. Natijada sharqshunos va dinshunos olimlar yetishib chiqdi. Ushbu olimlar islom ilmlaridan Qu'roni karimga bo'lgan e'tibori kuchli bo'lgan. XIX-XX asrga kelib esa Qur'oni Karimni sharhlashga va tushunishgan bo'lgan ehtiyoj hadislarini tadqiq etishga olib keldi. Maqolada hadis sohasining eng mo'tabar manbasi hisoblangan "Kutubi sitta" doirasida aamalg oshirilgan tadqiqotlar tahlil qilingan. Shuningdek, g'arb sharqshunoslarining hadis ilmi doirasidagi g'oyalari ilmiy nuqtai nazardan ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Barthemely d'Herbelot, Villiam Muir, Ignas Goldziher, Nikolson Reynold Allen, Alois Sprenger, yahudiylilik, xristianlik, islom, sivilizatsiya, sunan, canonizatsiya.

Kirish. Islom ilmlari ichida hadis ilmi alohida ahamiyatga egadir. Hijriy asrning dastlabki yillarida hadislar aniq bir ilm sifatida keng yoyilmagan. Chunki, dastlabki saodat asrlarida Qur'oni karimni asl holida saqlab qolishga bo'lgan e'tibor katta edi. Ammo, Rasululloh (a.s.) vafotlaridan ko'p o'tmay hadis kitoblari yozila boshlandi. Bu ishga Muhammad (a.s.) tarafidan "Alloh nomiga qasamki, mana shu og'izdan haqiqatdan boshqa narsa chiqmaydi"[1], - deyilgan so'z sabab bo'lgan. Shunday qilib, hadislar mavzularga bo'lib tartiblash, roviy va rivoyatlarning ishonchlilik darajasini belgilash, jarh va ta'dillarni aniqlash jarayonida hadis ilmi fan sifatida shakllandi. Shu tarzda, hadislar bilan shug'ullanuvchilar muhaddislar deb atala boshlandi. Olti ishonchli to'plam paydo bo'lgan III/IX asr hadis ilmining "oltin davr"i deb e'tirof etildi. "Kutubi sitta" - muhaddislar tomonidan jamlangan eng ishonchli to'plam

sifatida shuhrat qozondi. Ularga Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy (vaf. 256/870) va Abu Husayn ibn Hajjoj ibn Muslim al-Kushayriylarning (vaf. 261/875) "Sahih"lari, Abu Dovud Sulaymon ibn al-Ash'os as-Sijistoniy (vaf. 275/889), Ahmad ibn Ali ibn Shuayb an-Naso'iy (vaf. 303/915), Abu Iso at-Termiziy (vaf. 279/892), Muhammad ibn Yazid ibn Mojjalarning (vaf. 273/886) "Sunan" kitoblari kiradi. "Kutubi sitta" asarlari o'z ichiga Qur'oni karim oyatlari, biografik ma'lumotlar, aqidaviy, fiqhiy, ijtimoiy, axloqiy, iqtisodiy, maishiy masalalarga bag'ishlangan hadislarini qamrab olgan. III/IX asrdan XIV/XXI asrgacha olti ishonchli to'plamlarga sharhlar yozilib olimlar tomonidan tadqiqotlar olib borilgan. Ushbu tadqiqotlar islom tarixi, islom ilmlari, Markaziy Osiyo xalqlari tarixi, muhaddislar faoliyatini o'rganish, manbalarni tadqiq qilishda ilmiy izlanishlar olib boruvchilar uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

- **Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.** G'arbda "Kutubi sitta" to'plamining o'rganilishi o'ziga xos tarzda kechgan. Qur'oni karimning xorijiy tillarga tarjima qilinishi hadislarini yanada chuqurroq tadqiq etishga undadi. Sababi, G'arbda, hadis ilmi va sunnatga hamisha "skeptik" qarash mavjud bo'lgan.

Hadislarga nisbatan chuqur ilmiy yondashuvning mavud emasligini, ular haqida yozilgan kitoblarning ozligi bilan izohlash mumkin. Qur'oni karim ustida olib borilgan tadqiqotlarning ko'lamini ortishi bilan XIX asrdan boshlab hadis sohasida keng ilmiy izlanishlar olib borildi.

G'arbda ilk bor hadis ilmi va "Kutubi sitta"ga oid tadqiqotlar Muhammad (a.s.) shaxsiyatini hamda hayotini tadqiq etishga bag'ishlangan asarlardan boshlangan. Birinchi bo'lib, Muhammad (a.s.) va uning hadislarini haqida asar yozgan olim Barthemely d'Herbelotdir. Uning "Bibliothèque orientale"[2] (Sharq tajimai hollari) asari XVII asrda yozilgan islom tarixiga oid kitobdir. Barthemely d'Herbelot o'z asarini sharq qo'lyozmalarini Parij kutubxonasiga olib kelib mana shu qo'lyozmalar asosida lug'at tarzida yozadi. Bu kitobda sharq mintaqasidagi mahshur shaxslar, islom ilmlari va ilm dargohlari haqidagi ma'lumotlarni jamlagan.

- **Tadqiqot metodologiyasi.** G'arbda XVIII asrdagi hadis ilmi, sanad va matnlar, muhaddislar hollari, va "Kutubi sitta"ga oid ma'lumotlar Villiam Muirning "The life of Mohamet"[3] va Yulius Vellgauzenning "Muhammad in Medina"[4] kitoblarida keltirilgan.

Alois Sprejnerning "The Life of Mohammad from Original sources"[5] nomli asari shubhali manbalarga tayanilgan holda yozilgan sababli ilmiy nuqtai nazardan mukammal emas. Sprejnerning islom dini zamon yaratgan bir ta'limot sifatida ko'rishligi islom payg'ambarini va u shakllangan tarixiy jarayonlarni tanqid qilishga olib kelgan. Uning fikricha, islom mantiqan to'g'ri chiziqli bo'ylab doimiy rivojlanishning natijasidir. Shuning bilan birga islom, yahudiylilik, xristianlik va arab ijtimoiy hayotining natijasidir. Islomning o'zi sivilizatsiya yarata olmaydi aksincha sivilizatsiyalar islomni yaratgan kabi xuloslari ko'p tanqidlarga sabab bo'lgan. Sprejner islomni shakllanish jarayonini tarixiy pozitivistik mentalitet, ratsionallik va sababiylik tamoyillari asosida baholashga harakat qilgan. Bundan tashqari, u hadis ilmining tarixiy ishonchiligi bilan ham qiziqadi va Sprejner hijriy V asrdan buyon hadis manbalari ya'ni "Kutubi sitta" to'plamiga nafaqat islomshunoslar balki har qanday soha mualliflari tomonidan tanqid qilinmaganligi sababli ishonish mumkinligini ta'kidlaydi. Biroq, hadislardan ba'zilar bir-biriga zid ekanligiga asoslanib, ularga mutlaq ishonish mumkin emas degan fikrni ham bildiradi[5]. Sprejnerning islom dini va hadis ilmiga nisbatan bildirgan salbiy fikrlari u yashab turgan davrning mafkuraviy quroli sifatida baholanishi mumkin.

- **Tahlil va natijalar.** Ignas Goldziher (1850-1921) ham o'zining ilmiy faoliyati davomida "Kutubi-sitta" bilan bog'liq masalalarni yoritgan. XX asrda hadis ilmi va ushbu kulliyotga nisbatan bildirilgan fikrlar qatorida uning ham mulohazalarini keltirish o'rindir.

U tomonidan qalamga olingan "Muxammedanische Studien" nomli ikki jildlik asarining ikkinchi jildi hadis ilmiga bag'ishlangan.

Goldziherning "Sunan"lar haqidagi mulohazasiga ko'ra: "Hijriy II asrda yozilgan va shug'ullanilgan soxalarga qaraydigan bo'lsak, biz bu davrda ko'proq huquqning turli xil yo'nalishlariga doir tadqiqotlar bilan mashg'ul bo'linganligini ko'ramiz. Bu shaklda yozilgan kitoblarda sof hadis ilmi bilan shug'ullanish uchun yetarli emas edi[6]. O'z navbatida bu davrda yozilgan huquqiy mavzularni o'z ichiga olgan kitoblarga ham "Sunan" nomi berilgan. Bundan tashqari, Goldziher Imom Molikning "Muvatto"sinini ilk hadis majmuasi sifatida qabul qilmagan. U Islom olamida ilk talif qilingan kitob sifatida Buxoriyning "Sahih"ini e'tirof etgan". Goldziher

"Kutubi-sitta"ning Islom olamidagi o'rnini ko'rsatish maqsadida quyidagi mulohazalarni qayd etadi: "Huquqiy qonun musannafoti mualliflari tomonidan qimmatli deb baholangan va o'z mezonlariga ko'ra tanlangan hadislar va minglab hikmatli so'zlar uzoq safar-larning natijasida muhaddislarining o'zlari tomonidan to'planganidir. Birgina Buxoriyning o'zi butun islom olamidagi mingga yaqin shayx bilan uchrashib, ulardan hadis tinglagan.

Keyinchalik u barcha roviylarning sihatini tekshirgan va yaxshisini yomonidan ajratishga majbur bo'lgan. Hadis adabiyotidagi boshqa muhaddislar ham huddi mana shu holatni boshdan o'tkazganlar"[6]. Goldziher bir tarafdan Buxoriy va boshqa mualliflarning hadis ilmi borasidagi g'ayrati va benazir tadqiqotlaridan baxs etarkan, boshqa tomondan hadis adabiyotining ishonchililigini shubha ostiga oladi: "Hazrati payg'ambarga yoki sahobalarga to'g'ri va ishonchli nisbat bera oladigan asarni topish imkonsizdir. Shuning uchun payg'ambar va sahobalar haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilishda ilk hijriy III asrdagi hadisga doir adabiyotlardan foydalanishimiz shart. Chunki mazhablar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar, turfa hil farqlar, avlodlar o'rtasidagi tafovutlar bizni shunga undaydi"[6]. Ko'rinib turibdiki, Goldziherning "Kutubi-sitta" majmuasi haqidagi so'zlari uning yuqorida aytgan so'zlariga tamoman ziddir. Nega deganda u bir tomondan muhaddislarining hadis uchun g'ayrat bilan amalga oshirgan ishlarini, roviylarni sinchkovlik bilan tekshirganini qayd etadi biroq ular tomonidan yaratilgan kitoblarning ishonchilik darajasiga shubha bilan qaraydi. Shu bilan birga Goldziher "Kutubi-sitta" kitoblari nima sababdan ishonchga loyiq emasligi borasida biror bir isbot taqdim qilmaydi. Albatta XX asrda "Kutubi-sitta"ning bunday tanqidga uchrashi hayron qolarli holat, biroq afsuslanarlisi bu tanqidlarning biror bir tayinli ilmiy asosga ega emasligidir.

Yana bir g'arblik sharqshunos olim Nikolson Reynold Allen (1868-1945) o'zining "A literary history of the arabs" kitobida "Kutubi-sitta" haqida ilmiy mulohazalar bildirgan. Jumladan u: "Ular (muhaddislar) eshitgan narsalarini qog'ozga tushirgan va ularni kitoblar holiga keltirib ommaga taqdim etgan. Bu asarlar tartibining go'zalligi, uslubining nafisligi bilan odatda ensiklopediyalarni eslatadi. Bu kitoblar olimlarning ensiklopedik harakterga ega bo'lgan kitoblardir"[7] deya "Kutubi sitta" to'plamini mukammalligi, ma'lumotlarning aniqligi va ishonchiligi nuqtayi nazaridan unga yuksak baho beradi.

Jonathan Brovning "The Canonization of al-Bukhari and Muslim"[8] (Al-Buxoriy va Muslimning hadis qabul qilishdagi shartlari) nomli kitobi XX asr G'arb dunyosida amalga oshirilgan "Kutubi sitta"ga oid tadqiqotdir. Asar ikki bo'lim, o'n bob va boblar tarkibidagi paragraflardan iborat. Jonathan Brovn kitobning birinchi bobida kanonizatsiya (qonunlashib ketgan urf-odatlar, qarashlar -G. Alijonova) tushunchasini tahlil qilib o'tgan. Uning paydo bo'lishi, xristian jamiyatida qanday tushinilishi va urf-odat shaklida qonun sifatida jamiyatdagi o'rnini yoritib beradi. Shuningdek, Imom al-Buxoriy va Imom Muslimning hadislarini qabul qilishdagi shartlarini qonun sifatida talqin qiladi. Jumladan: "Al-Buxoriy "Sahih"ining to'liq nomi "Al-Jomi al-musnad al-sahih al-muhtasar min umur Rasululloh va sunanihi va ayyamihi" bo'lib, uning muallifi juda katta shaxsiy metod va usullar orqali hadislarini yig'gan. Ushbu to'plamdagi hadislar huquqiy va urf-odat ma'nosidagi matnlarni o'z ichiga oladi"[8] kabi ilmiy ma'lumotlar bilan Imom Buxoriy va Imom Muslimning hadis to'plashda va asarlarini yozishdagi usullarini tahlil qilgan. Bundan tashqari asarida "Kutubi sitta" to'plamlarining ishonchilik darajasini ham ilmiy dalillar orqali isbotlab bergan.

Robert Martson Speight "The Function of hadith as commentary on the Qur'an, as seen in the six authoritative collections" (Hadislarning Qur'onni sharhlashdagi vazifasi olti ishonchli to'plam misolida) nomli maqolasi Andrew Rippon

“Approaches to the history of the interpretation of the Qur'an” (Quron tafsiri tarixiga yondashuvlar) kitobining to'rtinchi bo'limida kelgan.

Maqolada “Islomning hadis sohasi Muhammad (a.s.) misoli (sunnatlari) haqidagi xabarlarni etkazish bilan bog'liq. Bu xabarlar islom davrining dastlabki ikki yarim asrida qizg'in izlanishlar ob'ekti bo'lgan. Ular ko'plab yozma to'plamlarda jamlangan va asta-sekin ulardan oltitasi sunniy dunyoning ko'p qismida eng nufuzlilari sifatida tan olingan. Biz ularni jamlab “Olti kitob” (Al-Kutub as-sitta) deb ataydigan bo'lsak, hadisning Qur'on sharhi sifatidagi rolini ko'rsatishda asos bo'ladi”[8] – deya Robert Martson hadis ilmi Muhammad (a.s.) sunnatlarini ishonchli holatda yetkazish ilmi ekanligini, bu ilm dastlabki hijriy asrlarda shakllanganligi hamda Qur'oni karim tafsirini tushunishda asosiy manbaligi haqida ilmiy mushohadalarni keltirib o'tadi[9]. Biroq, hadis ilmini birinchidan Qur'oni karimni tushunib olishda bir ilm

deyilsa, ikkinchidan hadis ilmi alohida manba va fan sohasi sifatida baholanadi. Shuningdek, olim “Kutubi sitta” to'plamining G'arb ilmiy muhitidagi o'rnini yanada chuqurroq ko'rsatib bera olgan.

-Xulosa va takliflar. XIX-XX asrda amalga oshirilgan g'arb tadqiqotlari sharqda olib borilgan ilmiy izlanishlardan farq qiladi. Chunki, g'arbdagi hadis sohasidagi izlanishlar asosan skeptic nuqtai nazardan qilingan. G'arb sharqshunoslarining ko'p qismi hadislarga nisbatan ishonchsiz kayfiyatda kitoblar ta'lif qilishgan. Mana shunday islomning asosiy manbalaridan biri bo'lgan hadislarning asl holida saqlab qolishga qaratilgan tadqiqotlar sharq olimlari zimmasiga tushdi. Garchi g'arbda olib borilgan tadqiqotlar mafkuraviy jihatdan salbiy bo'lishligiga qaramasdan, g'arb ilm-fani dunyosiga hadis ilmi kirib borishiga va keng yoyilishiga olib keldi.

ADABIYOTLAR

1. Rahimjonov D, Muratov D, Obidov R, Alimova M. Hadisshunoslik. – T.: “Toshkent islom universiteti”, 2013.
2. Barthelemy D'Herbelot. Bibliotheque orientale. 1697
3. William Muir. The life of Mohamet. London.: 1865.
4. Yulius Vellgauzen. Muhammad in Medina. Berlin.: 1882.
5. Alois Sprenger. The Life of Mohammad from Original sources. Presbyterian Mission Press. 1851.
6. Ignas Goldziher. Muxammedanische Studien. Niemeyer.: Helle, 1889. 1890.
7. Nikolson Reynold Allen. A literary history of the arabs. London.: 2010. 536.
8. Jonathan Braun. The canonization of al-Buukhari and Muslim. Boston.: Leide.
9. Andrew Rippon. Approaches to the History of the Interpretation of the Qur'an. USA. Gorgies press. 2013.

УДК: 193.4(575.1)

Қахрамон АЛМАНОВ,
Гулистон давлат университети катта ўқитувчиси, Т.ф.ф.д.(Phd)
E-mail: almanov20111988@gmail.com

Ўз ФА МАМ катта илмий ходими, т.ф.д. Бобоёров Ф.Б тақризи асосида

SOCIAL AND ETHNIC COMPOSITION OF THE POPULATION OF THE CITY OF JIZZAKH IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES

Abstract

The article examines the main processes of changing the social and ethnic composition of the population of the city of Jizzakh in the late XIX-early XX centuries. In addition, the city of Jizzakh, which is considered the administrative central part of the Jizzakh oasis, has always been an area of mutual struggle to be considered one of the strategic, economic, cultural and trade centers of the Bukhara Emirate, as well as the entire Turkestan region, was identified based on the analysis of various sources.

Key words: Jizzakh, Bukhara, Kokand, ethnic composition, Izzatullah world, Sangzor, Eastern Gate, N.V.Khanikov, A.Vamberi, V.V.Radlov, Property, Integrity, Palace, Tashkent, Nizhanlik, Havastlik, Ravallik, Uratpalik.

СОЦИАЛЬНЫЙ И ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА ДЖИЗАКА В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Аннотация

В статье рассматриваются основные процессы изменения социального и этнического состава населения города Джизак в конце XIX-начале XX веков. Кроме того, город Джизак, который считается административной центральной частью Джизакского оазиса, всегда был областью взаимной борьбы за то, чтобы считаться одним из стратегических, экономических, культурных и торговых центров Бухарского эмирата, а также всего региона Туркестан, был выделен на основе анализа различных источников.

Ключевые слова: Джизак, Бухара, Коканд, этнический состав, Мир Иззатулла, Сангзор, Восточная ворота, Н.В.Ханыков, А.Вамбери, В.В.Радлов, Собственность, Целостность, Дворец, Ташкент, Ниджанлик, Хавастлик, Раваллик, Уратепалик.

XIX АСР ОХИРИ – XX АСР БОШЛАРИДА ЖИЗЗАХ ШАҲРИ АҲОЛИСИНИНГ ИЖТИМОЙ ВА ЭТНИК ТАРКИБИ

Аннотация

Мақолада XIX аср охири – XX аср бошларида Жиззах шаҳри аҳолисининг ижтимоий ва этник таркибидаги бўлган асосий жараёнлар ёритиб берилган. Шунингдек, Жиззах воҳасининг маъмурий марказий қисми ҳисобланган Жиззах шаҳри Бухоро амирлигининг, балки бутун Туркистон ўлкасининг стратегик, иқтисодий, маданий ва савдо марказларидан бири ҳисобланганлиги учун доимо ўзаро курашлар майдони бўлганлиги турли манбалар таҳлили асосида ёритиб берилган.

Калит сўзлар: Жиззах, Бухоро, Қўқон, этник таркиб, Мир Иззатулла, Сангзор, шарқий дарвоза, Н.В.Ханыков, А.Вамбери, В.В.Радлов, Мулканлик, Яхтанлик, Саройлик, Тошкентлик, Нижонлик, Хавастлик, Раваллик, Ўратепалик.

Кириш. Ўрта Осиёнинг қадимги давр ва ўрта асрлар тарихида ўзига хос ўрин тутган Жиззах шаҳри сўнгги ўрта асрларга келиб минтақада кечган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва этномаданий жараёнларда алоҳида ўрин тута бошлайди. Бунга ушбу шаҳар, умуман олганда, Жиззах воҳасининг Бухоро ва Қўқон каби иккита мустақил ўзбек хонликлари орасида тортишувли ҳудудга айланиши муайян бир туртки бўлади. Жиззах воҳасининг маълум бир муддат Бухоро амирлиги, маълум бир муддат эса Қўқон хонлиги таркибида бўлиши воҳанинг ижтимоий ва этномаданий ҳолатига ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмайди. Бунга XIX аср охири – XX аср бошларида Жиззах шаҳри аҳолисининг ижтимоий ва этник таркиби билан танишиб чиқиш орқали гувоҳ бўлиш мумкин.

Жиззах воҳасининг маъмурий марказий қисми ҳисобланган Жиззах шаҳри Бухоро амирлигининг стратегик, иқтисодий, маданий ва савдо марказларидан бири ҳисобланган. Бу шаҳар ўзининг ажойиб табиати, ҳосилдор ерлари ва гузал боғлари, атрофи баланд тоғлар билан ўралиб, нисбатан серсув ҳудуд бўлганлиги билан амирликнинг бошқа ҳудудларига нисбатан алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Шунинг учун бу ҳудуд доимо Қўқон ва Бухоро ўртасидаги мунозарали ҳудуд бўлиб келган. XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб эса Жиззах йирик

шаҳар қиёфасига эга бўлган. Бу шаҳар Чор Россияси кўшинларига қаттиқ қаршилиқ кўрсатган ва энг кўп рус кўшинларига қарши қаттиқ кураш олиб бориб, қатта талофат кўрган мардондор шаҳар қиёфасида кўз ўнгимизда гавдаланади. Ёзма манбаларда “Қон дарё бўлиб окди, жами минг-минглаб одамлар ҳалок бўлди” деган маълумотлар учраши ҳам бундан дарак беради.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.** XIX асрда яшаб, Бухоро амирлигининг ижтимоий аҳволи тўғрисида инглизларга айғокчилик қилган Мир Иззатулланинг гувоҳлик беришича, Самарқанд ва унга қўшни бўлган Жиззах кундан-кун ривожланиб бораётган шаҳарлардан бири эди. Шаҳарнинг ижтимоий-иқтисодий юксалишига унинг қулай географик жойлашуви сабаб бўлган. Шаҳар Сангзор дарёсининг қуйи қисмида жойлашган бўлиб, ғарб ва жанубдан баланд тоғлар билан ўралган ҳамда шарқдан унга кенг экин майдонлари туташган эди. Бундан ташқари, шаҳарнинг жойлашуви шимоли-шарқдан Хитой ва Шарқий Туркистондан, жануби-шарқдан Ҳиндистондан, ғарб томондан Хоразм ва Бухоро орқали келувчи Эрон, Каспийбўйи ерларидан, шимолдан эса Россия ерларидан келувчи савдо қарвонлари учун қулай тутатиш жойи бўлган. Мана шу жиҳатлар шаҳардаги савдо ишларини ривожига ўз

таъсирини ўтказган. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, Я. Ғуломовнинг Жиззахни Самарқанд учун табиий "шарқий дарвоза" вазифасини ўтаган деган фикрлари асослидир.

Манбаларда шаҳар таърифига кўп маълумотлар келтирилган. Мисол учун, Бобур ўз асарида Жиззах ва унинг атрофидаги ижтимоий ҳаётга таъриф берар экан «Семиз этлар ва майда этмаклар, арзон, чучук қовунлар ва яхши узумлар фаровон. Андоқ, усраттин мундоқ, арзонлик, ва андоқ, балияттин мундоқ амонликка келдик. Умримизда мунча фароғат қилмайдур эдук»[1], деб ёзган. Н.В.Ханыков эса Жиззах ва унинг атрофлари «Сангзор дарёси суви билан сугорилганлигини» таъкидлаб, минтақадаги обод жойлардан бири эканига урғу беради.

Ёзма манбаларда келтирилишича, шаҳардан атрофига дарахтлар экилган шаҳар ичидан асосий ариқ ўтган. Бу ариқ кичик ариқларга ажралиб, хонадонларга сув етказиб берган, боғ ва томорқаларни сугорган. Намликнинг кўплиги Жиззах ҳавосини тоза ва баҳаво қилган. Шунинг учун жиззахликлар анча соғлом бўлганлар. Уларнинг юзлари тоза ва бўйлари узун бўлган. (бугунги статистик маълумотларга қараганда, одамларнинг энг узоқ умур кўриш кўрсаткичи бўйича Жиззах республика ҳудудида биринчи ўринда туради)[2].

Ёзда Жиззах нисбатан иссиқ ва кишда совуқлари қаттиқ эканлиги учун воҳа аҳолиси томонидан ушбу топоним мана шу ҳолатдан келиб чиққан деган қарашлар ҳам мавжуд.

Шунингдек, шаҳарнинг ҳар томондан эсувчи майин шамоллари ва ҳавосининг мусафоллиги, инсонларнинг кайфиятини кўтариши, руҳий сокинликни таъминлаши ҳақида турли муаллифлар ўз эсдаликларида маълумотлар қолдиришган[3].

XX аср бошида Жиззах шаҳри ҳудуди кенгайиб борган. Бунга сабаб турли ҳудудлардан аҳолининг кўчиб келиши таъсир қилган. XIX асрнинг иккинчи чорағидаги воҳа шаҳарлари тўғрисида маълумот берган Н.В.Ханыков ўзининг тадқиқотларида Жиззах тўғрисида баъзи маълумотларни бериб ўтар экан, бу ернинг амирликнинг асосий қўшини турадиган шаҳар бўлганлигини таъкидлайди[4]. Яъни, мазкур давр шаҳарнинг кенгайиши ва урбанизация жараёнини жадаллашиб бораётган эди.

Бир сўз билан айтганда, қадимдан Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарлардан бири бўлган Жиззах XIX-XX аср бошларида Бухоро амирлигидаги 19 та ҳокимлик орасида алоҳида ажралиб турган. Бу даврда Жиззах шаҳри амирликда йирик савдо ва маданий маркази сифатидаги улкан мавқега эга бўлганлигини пайқашимиз мумкин.

XIX аср ўрталарида савдо ривожланиши натижасида Бухоро амирлигида шаҳарлар аҳолисининг сони ўсиб бориши кузатилади.

Бу даврда, айниқса, Россия билан савдо муносабатлари кенг ривожланган. Урбанизация жараёнининг ўсиб бориши кўзатилса-да, шаҳарлар аҳолисининг турмуш тарзи ва ҳўжалиги қишлоқ билан ҳам чамбарчас боғлиқ бўлган. Учта ўзбек хонлиги шаҳарларида йирик ишлаб чиқарувчи ҳўжалик: фабрика ва заводлар ёки йирик мануфактуралар шаклланмаган. Бунга бир томондан, XVI асрдан бошлаб Буюк ипак йўлини ўз аҳамиятини йўқотиши натижасида ҳудуднинг жаҳон савдо йўлларида четда қолиши ва бу ерда ишлаб чиқарилувчи маҳсулотларни катта ҳажмда жаҳон бозорига олиб чиқиш имкониятини қийинлиги сабаб бўлган.

Иккинчи томондан, йирик ишлаб чиқарувчи ҳўжаликларнинг тараққий этмаганлиги шаҳарлардаги урбанизация жараёнини жадаллашмаганлигига сабаб бўлган.

Жиззах шаҳрида ҳам шу каби ҳолат ҳукм сурган. XIX аср иккинчи ярмидаги шаҳар аҳолисининг сони, унинг ўсиши динамикаси ҳақида батафсил маълумотлар манбаларда кам учрайди.

Асосан, рус тадқиқотчиларининг маълумотларида Жиззах шаҳри ва унинг аҳолиси тўғрисида қисқача тўхталиб ўтилган. Шаҳарлардаги аҳоли сони, шу жумладан, Жиззах аҳолиси ҳақидаги маълумотлар хилма-хил ва турлича бўлиши табиий ҳолдир. Масалан, Н.Ханыков, А.Вамбери, В.В.Радлов[5]лар Жиззах воҳаси ва унинг туман ва шаҳарлари тўғрисида бир қанча маълумотларни келтириб ўтишган. Шунингдек аҳоли рўйхатлари ва бошқа манбаларга кўра эса, Жиззах атрофларида жуда кўплаб ўзбек оилалари истиқомат қилган деб кўрсатилади. Мазкур ҳолатда шаҳар аҳолиси сони ҳақида ягона фикрнинг мавжуд эмаслиги аҳолининг миллий – этник таркиби, ижтимоий гуруҳлар ва умуман халқ турмушининг кўпгина соҳалари бўйича ҳулосалар чиқариш имкониятини қийинлаштиради. Бироқ, ишонч билан таъкидлаш мумкинки, Жиззах шаҳри ва унинг атрофлари воҳадаги энг аҳоли зич истиқомат қилган ҳудуд бўлган.

Эътиборли жиҳати шундаки, Жиззах воҳаси ва умуман Жиззах шаҳри йирик марказ ҳисобланса-да шаҳар аҳолисининг катта қисмини турмуш тарзи қишлоқ ҳўжалиги, яъни шаҳар атрофидаги аҳоли билан боғлиқ бўлган. Шаҳар аҳолисининг сони кўп салмоқли бўлмаса-да шаҳар атрофида яшовчи аҳолининг сони кўп, ҳамда уларнинг Жиззах иқтисодий ҳаётида иштироки катта бўлган. Шу нуқтаи назардан, шаҳар аҳолиси ва уларнинг турмушини тавсифини келтирганда шаҳарга яқин ҳудуд аҳолисининг турмуши ва ҳўжалиги билан боғлиқ маълумотларни инобатга олиш муҳим ҳисобланади. Тадқиқотимиз натижасида шуниси аниқ бўлдики, шаҳар ва унинг атрофида асосий маҳаллалар ва гузарларнинг номлари қасб ва ҳўнармандларнинг номига Заргарлик, Совунгарлик, Кулоллик, Кўнчилик, Қассоблик каби ёки маҳалладегиларнинг келиб чиққан жойи ёки этник номи билан Саройлик, Тошкентлик, Нижонлик, Мулканлик, Яхтанлик, Хавастлик, Раваллик, Ўратепалик каби номлар билан аталганлигини кўришимиз мумкин. Жиззах воҳасига катта ҳудудлар орқали чегарадош бўлган қўшни Тожикистоннинг ҳозирги Зафаробод, Истаравшан (Ўратепа) шаҳри атрофларида Мулкан, Яхтан, Нижон каби қишлоқлар ҳозир ҳам борлиги диққатимизни тортди. Бу Жиззах билан Ўратепа ўртасида қадимдан иқтисодий ва маданий алоқалар мавжуд бўлганлигидан далолат беради. Бугунги Жиззах шаҳрининг «Жиззахлик» маҳалласи вакиллари ўзларини шаҳарнинг туб аҳолиси деб ҳисоблайдилар. Бунга сабаб сифатида маҳалласининг номи билан боғлашади. Бу маълумотларни А. Пардаев ҳам ўз тадқиқотларида такидлаб ўтган. Жиззах шаҳридаги айрим манзилгоҳларларнинг номлари муайян табақа вакиллари атаб «Қаландархона», «Қассоблик», «Эшон кўча», «Хўжа қишлоқ», деб ҳам юритилганлиги ҳам фикримизни исботлаб турибди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Жиззах шаҳрининг аҳолиси сони жами 15710 минг киши атрофида бўлган шундан эрақлар 8562 нафарни, аёллар эса 7148 нафарни ташкил этганлигини кўришимиз мумкин[6]. Бу сонлар доимо ўзгариб турган бунга сабаб эса XVIII асрнинг II-ярми ва XIX асрда Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги ўртасида сиёсий қелишмовчиликлар ва ҳарбий тўқнашувлар Жиззахнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётига қанчалик таъсир қилган бўлса, бекликдаги аҳоли демографияси ва урбанизация жараёнларига ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмади[7]. Урушлар натижасида асосан, Бухоро ва Қўқон давлатларининг чегарасида жойлашган Ўратепа, Зомин, Ём каби шаҳар ва кентлар, улар атрофидаги қишлоқ аҳолиси азият чекди. Натижада, хонавайрон бўлган бутун бошли қишлоқлар аҳли мудофаа иншоотлари мустаҳкам бўлган Жиззах шаҳри ва шаҳар атрофи мавзеларига кўчиб қелишга мажбур бўлдилар. Натижада бу даврда Жиззах ўрдаси ва унинг атрофида

Олмачи, Сулоҳли, Қипчоқ, Қанғли, Саройлик каби этник номлар билан аталувчи янги маҳаллалар пайдо бўлди деган маълумотларни А. Пардаев ҳам ўз тадқиқотларида таъкидлаб ўтади[8].

1868 йилда Зарафшон округининг фақат Самарқанд бўлимида (тоғли туманлардан ташқари) аҳоли 179.522 кишини ташкил этган[9]. Бу вақтда Жиззах Сирдарё вилояти таркибида бўлган. Самарқанд вилояти таркибига кирган Жиззах воҳаси ва унинг волостларида қанча аҳоли яшаганлиги тўғрисида манбаларда аниқ

маълумотларни биз Л.Н. Соболев[10], А.Д. Гребенкин[11], М.С. Андреев, О.Д. Чеховичларнинг[12]тадқиқотларидан билишимиз мумкин. 1897 йилда ўтказилган Биринчи аҳоли рўйхатига кўра бутун вилоят бўйича аҳоли зичлиги шаҳарлардан ташқари фақат битта туман бўйича олинадиган бўлса 1 кв милага 14,19 тани ва 1 кв. милага 11,96 тани ташкил этган ва аҳолининг туманлар бўйича зичлиги қуйидагича кўринишда бўлган. Жадвалда келтирилган:

Уезд номлари	Уезднинг шаҳарлар билан бирга аҳоли зичлиги	Уезднинг шаҳардан ташқари аҳоли зичлиги
Самарқанд уезди	44,15	36,56
Жиззах	8,63	8,02
Каттакўрғон	15,72	14,28
Хўжанд	9,24	6,71
Жами	77,74	65,57

Аҳолининг жойлашуви ва зичлиги бўйича Самарқанд вилояти уезд ва шаҳарлари аҳолиси кўп ҳудуд бўлиб, ундан кейинги ўринларда Каттакўрғон, Жиззах турганини кўришимиз мумкин. Ҳар бир миллат ва элат ўзининг тарихий-маданий бирлиги билан ажралиб турган ва ўзига хос хусусиятларини сақлаб келган. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида воҳанинг бош кенти ҳисобланган Жиззахда аҳолининг миллий таркибини асосан ўзбеклар ташкил этган[13].

- **Тадқиқот методологияси.** Тадқиқотда қиёсий, тарихий ва германевтик таҳлил усуллари асосида Жиззах воҳасидаги этник жараёнлар тадқиқ этилди.

Чор Россияси даврида миллий таркибни аниқлаш учун ўтказилган аҳолини рўйхатга олиш тадбирларида аҳоли сони аксарият ҳолларда тахминий ҳисобда кўрсатилган бўлиши мумкин.

Бунга мисол қилиб, Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архивининг 21-фонди, 17-рўйхатида XIX аср охиридаги статистик маълумотлар Жиззах уезди волостларида аҳолининг жойлашуви, хўжаликлар ва

аҳоли сони, боғ ва томорқа экиннинг ер майдони, чорва сони тўғрисидаги маълумотга эътибор қаратадиган бўлсак, статистик маълумотларда 1871 йилда Жиззах уездида 157 та қишлоқ, 7 104 та оила - хўжалик, 22 725 тадан ортиқ аҳоли, шундан Жиззах шаҳрида ва жаъми уезд бўйича русийзабон аҳоли оила-хўжалиги 70 тадан ортиқ, жаъми 91 киши истиқомат қилганлиги таъкидланади[14]. Бу каби маълумотлар бизнингча тўлиқ олинмаган бўлса керак. Бу вақтларда аҳолини рўйхати тузилмаган эди шунинг учун бу маълумотлар қишлоқ ёки овул оксоқолидан оғзаки сўров натижасида олинган деган ҳулосаларимиз бор.

Шунингдек, Россиялик ҳарбийларнинг ўзлари қишлоқларда бўлиб, маълумот тўплашганлиги учун мана шундай тушунарсиз ҳолатлар келиб чиққан бўлиши мумкин. Рўйхатга олиш тадбирларининг дастлабкиси 1897 йилда амалга оширилган бунда воҳа аҳолисининг сони тўғрисида маълумотлар рус тадқиқотчиларининг маълумотларидан бирмунча фарқланади. Буни қуйидаги жадвалда кўришимиз мумкин.

Туман	Туман маркази	Герб туман шаҳри	квadrat²	Аҳоли (1897), аҳоли.
Жиззах	Жиззах (15 710 аҳоли.)		25 812,0	222 683
Катта Қўрғон	Катта Қўрғон (10 087 аҳоли.)		6 997,6	110 006
Самарқанд	Самарқанд (55 128 аҳоли.)		7 751,3	342 197
Ходжандт	Ходжанд (30 109 аҳоли.)		20 036,7	185 135

Архив маълумотлари ва илмий адабиётлар маълумотларини таҳлил этган ҳолда шаҳар аҳолиси сонини Россия империяси томонидан босиб олингунига қадар 15-20 минг оралиғидаги шаҳар бўлган деб ҳисоблашимиз[15]мумкин. Ўлка аҳолисининг сони бўйича берилган маълумотларнинг турли хил эканлиги бу масалани чигаллаштиради. Бу фикримизни тўғри деб айтиш учун юқоридаги тадқиқотчилар ҳулосаларига таяндик. Чунки, ўрганилаётган даврда Жиззах воҳаси, умуман, Бухоро амирлигида аҳолининг катта қисми қишлоқ хўжалигида машғул бўлиб, асосан қишлоқларда истиқомат қилишган бўлса-да, Жиззах шаҳри, йирик савдо маркази ҳамда ҳудудий савдо муносабатларида катта аҳамиятга эга бўлган ҳамда ҳунармандчиликнинг

бир қанча турлари кенг ривожланган шаҳар сифатида аҳолисининг XIX аср шароитида 20 минг атрофида бўлиши табиий ҳолат деб баҳолашимиз мумкин. Албатта, бу каби йирик маданий ва иқтисодий марказ бўлган шаҳарда бу ҳажмдаги аҳолини истиқомат қилиши урбанизация жараёнининг яхшилигидан далолат бериши мумкин. Бироқ, таъкидлаш жоизки, Жиззах ва унинг атрофлари, ва умуман Жиззах шаҳри ҳудуди доимо аҳоли зич истиқомат қилувчи ҳудуд ҳисобланган. Бу ҳақда кўплаб эътирофлар манбаларда учрайди.

Замондош муаллифларнинг матбуотда келтирган маълумотларига кўра Зарафшон округи ва унинг таркибидаги уездлар Россиянинг энг аҳолиси зич истиқомат қилган ҳудудларини ҳам аҳоли зичлиги бўйича ортда

қолдиришини ва ҳатто аҳоли зичлиги бўйича Ғарбий Европадаги унумдор вилоятлардан ҳам қолишмаганлиги такидланади.

К.П. фон Кауфман ҳам ўзининг ҳисоботларида Зарафшон дарёси ҳавзасида жойлашган ҳудудларни аҳоли зичлиги ва суғорма деҳқончилигини изчиллик билан амалга оширилишига этибор қаратиб Ломбардия билан таққослайди.

Туман	Ўзбек	тожик	киргиз-қозоқ	сарт	рус
Жиззах	65,2 %	2,2 %	23,1 %	...	7,6 %

Бироқ, айрим этник бирликларнинг нима сабабдан бу шаҳарда истиқомат қилишлари, улар машғулоти ҳақида маълумотлар манбаларда кам учрайди. Аҳолининг катта қисмини ўзбек, қирғиз, қозоқ ва тожиклар ташкил этганлигини кўришимиз мумкин. XIX асрнинг сўнгги чорагида Жиззах шаҳри аҳолисининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида жиддий ўзгаришлар содир бўлган. Империя бошқарув тизимининг ўрнатилиши ва янги этник ҳамда сиёсий куч сифатида рус фуқаролари, яъни Россия империясига хизмат қилувчи турли миллат вакиллари иборат бўлган турли хил соҳалар мутахассислари кўчириш сиёсати натижасида ҳудудга келиб ўрнашган оддий рус аҳолиси ҳам аҳолининг этник таркибига

Жиззах шаҳар аҳолисининг этник таркиби нихоятда хилма-хил бўлган. Бу ерда ўзбек, тожик, қирғиз, қозоқ ва бошқа турли миллат вакиллари истиқомат қилишган. Уларнинг XIX асрнинг охири ва XX асрнинг биринчи ярмида сон жиҳатдан аҳоли таркибидаги улушини бўйича жадваллар тузиб чиқилган уларни қуйидаги жадвалда кўришимиз мумкин.

Ўзгартириш киритган. Жиззах рус қўшинлари томонидан эгалланиши ва рус ҳокимиятини ўрнатилиши билан маҳаллий аҳоли ва майда аҳоли гуруҳлари ҳам империя учун бир хил – қарам аҳоли мақомига эга бўлдилар ва уларга нисбатан бир хил муносабат ўрнатилди.

1891 йилдаги маълумотларга қараганда Жиззах шаҳри ҳудудида рус тилида гаплашадиган аҳоли сони жами 509 нафарни ташкил этган бўлган уларнинг ҳам этник таркиби турлича бўлган бу уларнинг этикодларида ҳам кўзга ташланади[16].

1897 йили ўтказилган аҳолини рўйхатга олиш жараёнида аҳолининг таркиби турли ҳалқлар ҳисобига кенгайганини кўришимиз мумкин.

Милатлар	Эркалар	Аёллар	Жами
Арманлар	11	2	13
Эронилар	20	0	20
Тожиклар	10	4	14
Руслар	344	120	464
Поляклар	64	7	71
Немислар	15	2	17
Яҳудийлар	5		5
Татарлар	23	4	27
Қозоқлар	30	21	51
Ўзбеклар	7852	6849	14701
Сартлар (қўчманчи ўзбек қабилалари) назарда тутиляпти	182	139	321
Кошғарлар	2		2

Жами воҳа аҳолиси эса 222683 киши, шундан 120228 нафарини эркалар, 102455 нафарини аёллар ташкил қилган. Кейинги аҳолининг этник таркиби ва сони бўйича қилинган тадқиқотларга кўра аҳоли сони бир мунча ўсганлигини пайқашимиз мумкин. Жиззах шаҳри ва унинг атрофларидаги аҳолининг сони ва этник манзараси мунтазам ўзгариб турган.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). 1926 йили ўтказилган аҳолини рўйхатга олиш тадбири воҳадаги барча ҳудудларни қамраб олди. Ушбу рўйхатга қарайдиган бўлсак аҳоли сони бир мунча ўсганлигини кўришимиз мумкин. Жиззах воҳаси ва унинг барча ҳудудларида жами 266999 киши, шундан 181961 нафарини ўзбеклар, тожиклар – 12901, қозоқлар – 3096, руслар – 836, бошқа миллат вакиллари 8205 кишини ташкил этган[17]. Яна шуни алоҳида такидлашимиз керакки, Жиззах шаҳри аҳолисининг этник таркиби хилма хил бўлган. Шаҳарда қирғиз оилаларининг сони (жаъми 11 киши, шундан 7 нафар эрка, 4 нафар аёл) истиқомат қилганлиги тўғрисида маълумотлар манбаларда қайд этилган[18]. Асосан ўзбеклар ва уларнинг юз, қирқ, қипчоқ, сарой, турк

ва бошқа уруғ вакиллари истиқомат қилишган. Буни биз бутунги Жиззах шаҳри маҳалаларини таҳлил қилганимизда ҳам гувоҳ бўлдик.

- Хулоса ва тақлифлар. Хуллас, Жиззах шаҳри аҳолиси ҳақида тавсиф берганда шаҳарнинг таркибий қисмлари бўлган маҳалла ва мавзеларни тавсифини бериш ўринлидир. Зеро, шаҳар аҳолиси ўз машғулоти ва турмуш-тарзига қараб алоҳида-алоҳида гузарларда истиқомат қилган.

Жиззах шаҳрида ҳозирги кунда ҳам “хўжа” номи билан аталадиган аҳоли гуруҳи яшаб, фаолият кўрсатмоқдаки, бу ҳолат воҳанинг қадим ва сўнгги минг йилликдаги этник тарихини ўрганиш учун муҳим омилдир. Масалан «Эшон кўча», «Хўжа қишлоқ», «Қаландархона» «Қассоблик» кабилар. Шунингдек, ота-боболари қайси ҳудудлардан эканлигига қараб Мулканлик, Яхтанлик, Саройлик, Тошкентлик, Нижонлик, Хавастлик, Раваллик, Ўратепалик ва ҳ.к. Жиззах шаҳри қиёфаси доимо янги ташкил этилган маҳаллалар ёки мавжудларини кенгайтиши ҳисобига ўзгариб борган. Шаҳар гузарлари ижтимоий аҳамиятдан ташқари маъмурий аҳамиятга ҳам эга бўлган.

АДАБИЁТЛАР

1. Бабур Захириддин. Бобурнома. Перевод М.Салье. – Ташкент: Изд-во АН УзССР. С-64.
2. Мирзаалиев У. Сирдарё ва Жиззах вилоятлари мисолида.1956-2020йй)” мавзусидаги тарих фанлари бўйича фалсафа фанлари доктори (PhD) диссертацияси автореферати.Т.Университет.б-21-22.
3. Абу Тохир Хожа. Самария. Описание древностей и мусульманских святынь Самарканда. Пер. В.Л.Вяткина. – Справочная книжка Самаркандской области за 1889 г. Вып. IV. – Самарканд, 1889. С-161.
4. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства.
5. Радлов В.В. Средняя Зарафшанская долина. – Записки русского географического общества по отделу этнографии. Т. IV. – СПб, 1880. С-8.
6. Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения о Зеравшанском округе с приложением списка населенных мест округа. // Записки императорского русского географического общества по отделению статистики. Т.4. СПб., 1874, с.629
7. Алманов Қ. XIX аср охири – XX аср бошларида Самарқанд вилояти Жиззах уездининг демографик манзараси. Гулду ахборотномаси 2020 й.1сон б.62-68
8. Абдурашулова Д.Т. Мустиқиллик йилларида Жиззах маҳаллалари ҳаёти.Жиззах., Жиззах воҳаси – Марказий Осиё цивилизацияси тизимида(қадимги даврдан ҳозирги кунгача)” Жиззах - 2020 йил. 332б].
9. Саидкулов Т.С. Самарканд во второй половин XIX – начале XIX веков. – Самарканд, 1970. С-9.
10. Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения о Зеравшанском округе с приложением списка населенных мест округа. // Записки императорского русского географического общества по отделению статистики. Т.4. СПб., 1874, с.629
11. Гребенкин А.Д. Узбеки. // Русский Туркестан. Вып.2. СПб.,1872, с.92-93
12. Андреев М.С., Чехович О.Д. Арк (кремль) Бухары в конце XIX – начале XX вв. Д., 1972
13. Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения о Зеравшанском округе с приложением списка населенных мест округа. // Записки императорского русского географического общества по отделению статистики. Т.4. СПб., 1874, с.629
14. Гребенкин А.Д. Таджики. Узбеки. Мелкие народности Зеравшанского округа // Русский Туркестан // Сборник, изданный по поводу политехнической выставки // вып. II. – М., 1872;
15. https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/41116#cite_note-2
16. "Справочная книжка", 1893 год. Составитель: и.д. секретаря статистич. Комитета М.Вирский.
17. Всесоюзный перепись населения 1926 г. т.ХХV. Узбекская ССР. ЦСУ. СССР. –М., 1928. –с. 145-149.
18. Ўша манба.

УДК:069.6(575.1)

Гулраъно ОРИФЖОНОВА,
Миллий рассомлик ва дизайн институти докторанти,
Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
E-mail: gulirano.orifjonova@mail.ru

Профессор, т.ф.д. Исмаилова Ж.Х. тақризи асосида

EXPOSITIONAL DEVELOPMENT OF MUSEUMS OF UZBEKISTAN

Abstract

This article analyzes the methods of exposition of material and cultural heritage of museums of Uzbekistan and innovative approaches to the creation of the exhibition. Innovative software is one of the most widely used methods in the world's leading museums. The use of innovative methods is important in creating programs on museum pedagogy and andragogy, working with visitors of different ages and backgrounds, attracting inclusive individuals to the museum, the development of museum marketing. From this point of view, research on the innovative development of museums is important in museology.

Key words: museum, subject, exposition, innovation, complex method, thematic method, ensemble method, exhibit, interior, method, spectator.

ЭКСПОЗИЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ МУЗЕЕВ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В данной статье анализируются методы экспонирования материального и культурного наследия музеев Узбекистана и инновационные подходы к созданию экспозиции. Инновационное программное обеспечение является одним из наиболее широко используемых методов в ведущих музеях мира. Использование инновационных методов важно при создании программ по музейной педагогике и андрагогике, работе с посетителями разного возраста и происхождения, привлечении в музей инклюзивных личностей, развитии музейного маркетинга. С этой точки зрения в музеологии важны исследования инновационного развития музеев.

Ключевые слова: музей, предмет, экспозиция, новаторство, комплексный метод, тематический метод, ансамблевый метод, экспонат, интерьер, метод, зритель.

ЎЗБЕКИСТОН МУЗЕЙЛАРИНИНГ ЭКСПОЗИЦИОН РИВОЖИ

Аннотация

Мазкур мақолада Ўзбекистон музейларининг моддий-маданий меросни экспозицияга қўйиш методлари ҳамда кўргазма яратишда инновацион ёндошувлар таҳлил қилинган. Жаҳоннинг етакчи музейларида инновацион дастурлар кенг қўлланилуви методлардан бири ҳисобланади. Музей педагогикаси ва андрагогикасига оид дастурлар яратишда, музейга ташриф буюрувчи турли ёшда ва қатламга оид ташрифчилар билан ишлашда, инклюзив шахсларни музейга жалб этишда, музей маркетингини ривожлантиришда инновацион методларидан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Шу нуқтайи назардан олиб қараганда музейларнинг инновацион ривожига оид тадқиқотларни олиб бориш музейшуносликда муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

Калит сўзлар: музей, предмет, экспозиция, инновация, комплекс метод, тематик метод, ансамбль методи, экспонат, интерьер, метод, томошабин.

Киритиш. Жаҳон ҳамжамиятининг интеграциялашу-ви шароитида, мафкуравий, ғоявий ва информацион курашлар кучайиб бораётган ҳозирги даврда музейлар ривожига инновацион лойиҳаларга бўлган талаб ўсишига олиб келмоқда. Ўтган йиллар давомида мамлакатимизда маданият ва санъатни қўллаб-қувватлаш, миллий маданий ва маънавий меросни сақлаш ҳамда кўпайтириш, халқимизни миллий ва жаҳон маданиятининг энг яхши намуналари билан таништириш, моддий-техник базани яхшилаш ва халқаро маданий алоқаларни мустаҳкамлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар амалга оширилди.

Мустақиллик йилларида музейларни ривожлантиришнинг инновацион ва амалий механизмни ишлаб чиқиш, кўрсатилаётган хизматлар сифатини ошириш, инфратузилмани яхшилаш, санъат ва бадиий ижодни ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар яратиш, жаҳон маданияти майдонида мамлакатнинг нуфузини мустаҳкамлашга алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.** Мустақилликнинг дастлабки йилларида музейлар фаолияти[1] ва музейшуносликка бағишланган илмий асарларда[2] мавзуга доир назарий Ўзбекистондаги тарих ва ўлкашунослик музейлари[3], музей иши тарихи[4],

музей фондлари[5], жаҳон музейларида Ўзбекистонга оид коллекцияларнинг шаклланиши[6] ҳамда музей туризми ривожига[7], виртуал музейлар яратишнинг жаҳон тажрибаси[8] ва Ўзбекистонда уларнинг ривожланиш истиқболларига бағишланган тадқиқотларда қамраб олинган[9]. Ўзбекистон музейлари фаолияти[10], хориж музейларида тўпланган коллекциялар[11], ва анъанавий қадриятларига эътибор қаратилган ўқув қўлланма, дарслик ва монографиялар ҳам мавжуд[12].

Жаҳоннинг етакчи музейларида инновацион дастурлар кенг қўлланилуви методлардан бири ҳисобланади. Музей педагогикаси ва андрагогикасига оид дастурлар яратишда, музейга ташриф буюрувчи турли ёшда ва қатламга оид ташрифчилар билан ишлашда, инклюзив шахсларни музейга жалб этишда, музей маркетингини ривожлантиришда инновацион методларидан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Шу нуқтайи назардан олиб қараганда музейларнинг инновацион ривожига оид тадқиқотларни олиб бориш музейшуносликда муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Ҳозирги кунда бу борада илмий изланишлар ва адабиётларнинг танқислиги яққол сезилади.

- **Тадқиқот методологияси.** Экспозиция – биринчи навбатда этномаданий маконни моделлаштиришдир [13]. Тўпланган коллекциялардан янги текст яратиш учун фойдаланмаслик худди янги контекстга уламай туриб, маданий контекстдан чиқариб юборишга ўхшаб маъносиздир, бу ўз навбатида илмий таърифсиз музей объектларини талкин қилиб бўлмайди. Шунингдек, экспозиция – халқлар ва мамлакатлар орасидаги муносабатларни образли тушуниш натижаси [14], маданий мулоқот ҳам ҳисобланади.

Музейларда экспозиция яратишда қуйидаги методлардан кенг фойдаланилади:

Ансамбль методи – бу кўп сонли айниқса, этнографик музейлардаги бош метод ҳисобланиб, асосий эътибор интерьерни акс эттиришга қаратилади. Мазкур методнинг асосий мақсади – алоҳида тарихий даврга оид предметнинг маиший муҳитдаги ўрнини ҳужжатли асосда қайта тиклаш ва сақлаш ҳисобланади.

Тематик (мавзули) метод – факт, ҳодиса, жараён ва унинг диалектик ривожланишини хронологик ёки муаммоли томондан кўриб чиқади. Музей предмети – бу ерда маълум бир ғояни ифодаладиган восита. Методнинг асосий тузилмавий бирлиги – мавзули экспозицион мажмуа ҳисобланади. Бу метод XX асрнинг 20-йилларида тарихий музейларда пайдо бўлган.

Шартли сахна – музейда мавжуд предмет ва коллекциялар ёрдамида бирор мавзу сахнаси яратилади. Аммо реал воқеалик ва фактлар айнан мазкур сахна билан мувофиқ бўлмаслиги мумкин. Музей фонд материалларидан келиб чиққан ҳолда шартли тарзда умумлашма образ яратилади.

Диорамма – тасвирни фақат дераза томондан кўриш имконини беради (уч томонлама диорамма альков диорамма деб аталади). Уни ярим доира ёки тўртбурчак хона деворига жойлаштириш мумкин. Диораммалар панорамалар каби катта майдонларни эгалламаганлиги сабаб табиий музейларда кўп учрайди [15].

Комплекс методи – музей экспозицияси, кўргазма яратишда мавзуга доир барча предмет, восита ва шакллар ёрдамида умумлашма образ, мухитни ҳосил қилишга қаратилган метод ҳисобланади.

Иллюстратив метод – фото, иллюстрация, тарихий ҳужжат, баннерлардан фойдаланган ҳолда экспозиция, кўргазма яратиш.

Моделлаштириш методи – этнографик ихтисосликдаги музейларда тураржойлар, бирор объект, плантациялар, географик муҳитнинг айна кўринишини кичрайтирилган масштабда ифодалайди [16].

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Ўзбекистон музейлари орасида инновацион экспозиция яратиш методлари қўлланилган музейлар талайгина. Жумладан, Хива «Ичан қалъа» давлат музей-кўриқхонаси таркибига кирувчи 1720 йилда барпо этилган Шерғозихон мадрасасида жойлашган Мадраса тарихи номи билан аталувчи музейда фаолият юритган, таълим олган илм-маърифат намоёндалари фаолиятини ёритишда бу каби методлардан унумли фойдаланилганини кўришимиз мумкин. Мазкур экспозицияни яратишда аксарияти XIX–XX аср бошларига оид машҳур Хива гиламлари, кумғонлар, либослардан фойдаланилган. Масалан, Шерғозихон мадрасасида таълим олган қорақалпоқ мутафаккир шоири Ажиниёз фаолиятига бағишланган кўргазмада XX асрга оид қорақалпоқ халқи орасида кенг тарқалган чакмон ҳамда дутор ҳам экспозицияга қўйилган. Бу шоирнинг фаолиятини ёритишда муҳим ўрин тутган. Бундан ташқари, қорақалпоқ аёллар кийими, хуржунлар, уй-рўзгор буюмлари орқали шоир дostonларида қуйланган давр муҳити яратишга ҳаракат қилинган.

Бекет ота бўлими орқали мадрасада козоқ халқи этнографиясига оид коллекциялардан намуналар экспозицияга қўйилган.

Бекет Аҳмад Мирзақул ўғли Қозоғистоннинг Манғишлоқ вилояти Оқмасжид туманида туғилиб, 1767 йилда мазкур мадрасада таълим олишни бошлайди ва 7 йил давомида бу ерда таълим олган. Мазкур экспозиция Қозоғистон Республикаси Манғишлоқ вилояти Ақтоу шаҳридан келган месенат Ототилеёв Қирлиобек Қилич ўғли томонидан асос солинган. Иккита бирига қарама-қарши томонда этнографик экспозиция яратилган бўлиб, улардан бирида эркак ва аёл либоси, XIX асрга оид кумғон, сулопча, тунг, кигиз гиламлар, дутор, лавҳ ўрин олган. Иккинчи томонда эса XX асрга оид яшил бахмалга кашталар тикилган козоқ эркаклари тўни, XIX асрга оид кумғон, челақ, жун маҳсулотлари, бўйра, кигиз, ўтовда ишлатиладиган жундан қилинган тўшамалар, дутор ҳамда араб ёзувидаги байтлар тикилган эркаклар тўни кўргазмага қўйилган. Мазкур этнографик экспозицияси орқали Бекет ота яшаган давр ҳаёти томошабинга етказиб берилган.

Мазкур мадрасада кўплаб туркман мутафаккирлари тахсил олган. Улардан бири атоқли туркман шоири Махтумқули ҳисобланади. Музейда Махтумқули ижоди акс этган экспозицияда туркман халқ этнографияси акс этган кўргазма мавжуд. Кўргазманинг биринчи қисми туркман аёллари либослари ва тақинчқлари, аёллар томонидан фойдаланаладиган уй-рўзгор буюмларига бағишланган. Уч хил ёш тоифадаги: ёш қизлар, келинлар, ўрта ёш аёллар либослари комплекс методдан фойдаланилган ҳолда экспозицияга қўйилган. Туркман эркаклари либосларининг уй ичига ва кўчада кийишга мўлжалланган кўринишлари, чўғирма, туркман дўпписи, эгар, мис қумғон, қозон, гиламлар, хуржун XIX аср охири XX аср бошларидаги туркманлар этнографиясида фойдаланилган буюмларни акс эттиради.

Хивада 2019 йилда янги «Меннонитлар тарихи»га бағишланган музей ўз фаолиятини бошлади. Меннонитлар ўз диний этикоди туфайли Германиядан дунёнинг турли ҳудудларига тарқаб кетишга мажбур бўлган. Хивага меннонитлар Россиядан келиб қолади.

Мухаммад Раҳимхон II нинг қарори ва қўмағида 16 апрель 1844 йилда Хивадан 15 км узоқликдаги қишлоққа 40 оиладан иборат немис меннонитлари жойлаштирилди. Мазкур музейда меннонитларнинг келиб чиқиши, уларнинг дунё бўйича тарқалиши, Марказий Осиёга келиб қолиш тарихи ҳамда Хива ҳонлигидаги яшаш тарзи, машғулоти акс эттирилган.

Ўзбекистон мусика маданиятини ўзида намоиш этувчи Хивадаги Қози Калон мадрасасида (1905) жойлашган Мусика маданияти тарихи музейида инновацион ечимдан фойдаланган ҳолда экспозиция яратилган. Хоразм мусика маданиятини акс эттирган мазкур кўргазмада чолғу ижрочиларининг фаолияти муляжлар ёрдамида тарихий муҳит яратилган ҳолда мувафакқиятли намоиш этилган. Мазкур экспозицияда комплекс методига мурожаат қилинган.

Шахрисабз мақом музейи экспозициясини яратишда этнографик предметлардан кенг фойдаланилган. Жумладан, Ўзбекистоннинг турли ҳудудларига хос мақом санъатининг ўзига хос хусусиятлари бевосита ўша ҳудудга хос миллий либослар, бош кийимлар, уй-рўзгор буюмлари, сўзаналар, чолғу асбобларини кўргазмага қўйиш орқали кўрсатиб берилган.

Мемориал музейлардан бири Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Орипов мемориал музейида шоир туғилиб ўсган муҳитни ифодаловчи экспозиция яратилган.

Музей экспозициясидаги энг қимматли экспонат бу шубҳасиз шоир улғайган бешиқдир. Бешиқ шоир

улғайган хонадон панорамасидан ўрин олган. Тўрт томонда духоба кўрпачалар тўшалган. Ўртада қизил кўрпа ёпилган сандал устига каштали дастурхон ёзилган ҳамда мис патнос ва мисдан ясалган чойидиш қўйилган. Бурчақда деворга суялган ҳолда ўзбек миллий чолғу асбобларидан бири дутор қўйилган.

- Хулоса ва таклифлар. Ўзбекистон музейларининг экспозициясини шакллантиришда замонавий методлар, техника, мультимедиа ютуқлари кенг қўллаш муҳим аҳамиятга эга. Бу ҳолат музейлар моддий-техник базасининг мустаҳкамлаш, кучли малакали мутахассис кадрларнинг изланишлари билан боғлиқ ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Бекмуродов М., Рашидов М. Музейшунослик. – Тошкент, 2006. – 102 б.
2. Фузаилова Г., Хасанова М. Музееведение. – Ташкент, 2008. – 192 с.
3. Исмаилова Ж.Х., Левтеева Л. Г. Музеи, галереи, арт центры Ташкента. – Т.: Fan va texnologiya, 2017. – 234 б.
4. Kuryazova D.T. Muzei ishi tarixi va nazariyasi. – Т.: O'qituvchi, 2007. -160 b.
5. Альмеев Р.В. Музеи Узбекистана и социально-культурные перспективы их развития (1991-2000 г.г.): автореф. на соискание уч. степ. доктора ист. наук. – Ташкент, 2012. – 50 с.
6. Қурбонова Д.А. Жаҳоннинг йирик музейларида Ўзбекистонга оид коллекцияларнинг шаклланиши ва уларни комплекташ тамойиллари. Тарих фан. док. дисс. – Тошкент, 2020. – 230 б.
7. Мухамедова М.С. Ўзбекистоннинг тарихий шаҳарларидаги музейлаштирилган объектларда туризмнинг шаклланиши ва ривожланиш истикболлари (XX асрнинг II ярми – XXI аср бошлари). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Тошкент, 2020. – 49 б.
8. Миралиева Ш.А. Виртуал музейлар яратишнинг жаҳон тажрибаси ва Ўзбекистонда уларнинг ривожланиш истикболлари. Тарих фан. фалсафа док. автр.– Тошкент, 2019. – 54 б.
9. Исмаилова Ж.Х., Мухамедова М. С. Замонавий жаҳон музейшунослиги. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2013. – 310 б.
10. Исмаилова Ж.Х., Нишанова К. С., Мухамедова М. С. Музей ва жамият. Олий таълим муассасалари учун дарслик. – Тошкент, 2015. – 174 б.
11. Мухамедова М.С. Музейшунослик соҳасини ривожлантиришда миллий ва халқаро ташкилотлар фаолиятининг ўрни (XX-XXI асрлар). – Тошкент, 2017. – 297 б.
12. Қурбонова Д.А. Дунё музейларидаги меросимиз. – Тошкент, 2017. – 166 б.
13. Лысенко О. Этнографические музеи сегодня. Антропологический форум. 2007. № 6. – С.69.
14. Сиим А. Деклассификация фондов. Общие и африканистические замечание / Этнографические музеи сегодня. Антропологический форум. 2007. № 6. – С.83-84.
15. Музееведение: учеб. пособие для студентов специальности 031502 – музеология / Л. Г. Гужова [и др.]; под. ред. доц. Н. В. Мягиной; Владим. гос. ун-т. – Владимир: Изд-во Владим. гос. ун-та, 2010. – С. 95-100.
16. Орифжонова Г. XIX-XX аср бошларига оид Ўзбекистон этномаданий меросини сақлаш, тадқиқ этиш ва намойиш этишининг тарихий-маданий жиҳатлари Тарих фан. фалсафа док. автр.– Тошкент, 2021. – 54 б.

УЎК: 94(575.1+470):323/327

Умиджон УСАРОВ,
ЎзМУ Ўзбекистон тарихи кафедраси катта ўқитувчиси, т.ф.ф.д. (PhD)
E-mail: umidjon.usarov@mail.ru,

СамДУ профессори, т.ф.д Ш.С.Фаффоров тақризи асосида

ABOUT THE IRRIGATION SYSTEM OF THE SAMARKAND REGION IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY - THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Annotation

This article discusses the Zarafshan oasis, which was part of the Turkestan Governor-General of the Russian Empire in the second half of the 19th and early 20th centuries, in particular, the state of irrigation in agriculture in the Samarkand region, large water sources, irrigation facilities, the traditions of local farmers in irrigation agriculture, as well as the policies of the colonial government.

Key words: Zarafshan, Oasis, River, Samarkand, Kattakurgan, Karadarya, Akdarya, Narpay, agriculture, irrigation, canal, arik

О ИРРИГАЦИОННОЙ СИСТЕМЕ САМАРКАНДСКОГО ОБЛАСТИ В ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА – НАЧАЛО XX ВЕКА

Аннотация

В данной статье рассматривается Зарафшанский оазис, входивший в состав Туркестанского генерал-губернаторства Российской империи во второй половине XIX-начале XX веков, в частности, состояние ирригации в сельском хозяйстве Самаркандской области, крупные водные источники, ирригационные сооружения, традиции местных фермеров в ирригационном земледелии, а также политика правительства колониальной.

Ключевые слова: Зарафшан, Оазис, Река, Самарканд, Каттакурган, Карадарья, Акдарья, Нарпай, сельское хозяйство, ирригация, канал, арик.

XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ – XX АСР БОШЛАРИДА САМАРҚАНД ВИЛОЯТИ СУҒОРИШ ТИЗИМИ

Аннотация

Ушбу мақолада XIX асрнинг иккинчи ярмида – XX аср бошида Россия империясининг Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига кирган Зарафшон воҳаси, хусусан, Самарқанд вилоятининг қишлоқ хўжалигида суғориш ишлари ҳолати, йирик сув манбалари, суғориш иншоотлари, суғорма деҳқончиликда маҳаллий деҳқонларнинг анъаналари ва бу даврда мустамлакачи империя ҳукуматининг ирригация ишларига оид сиёсати бир қатор архив ҳужжатлари, давр манбалари ҳамда мавзуга тегишли адабиётлар ва илмий тадқиқот ишлари орқали таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: Зарафшон, воҳа, дарё, Самарқанд, Каттакўрғон, Қорадарё, Оқдарё, Нарпай, қишлоқ хўжалиги, суғориш, канал, арик.

Кириш. Туркистон ўлкасида суғорма деҳқончиликка асосланган ерларни сув билан таъминлашда XIX асрнинг иккинчи ярмига ҳос бўлган технологиялар асосида такомиллаштириб борилганлиги, ўлканинг Зарафшон воҳасида ҳам суғорма деҳқончи-лиқнинг ривожланишига туртки бўлган. Бу борада академик А.Р. Мухаммаджонов “Суғорма Шарқнинг барча катта-кичик дарё ҳавзаларида бўлганидек, Ўрта Осиёнинг марказий қисмида жойлашган Зарафшон водийсида ҳам қадимги деҳқончилик маданиятининг вужудга келиши суғориш тармоқлари, шунингдек, сув иншоотларининг барпо этилиши ҳамда ирригация хўжалигининг ривожланиши билан чамбарчас боғлиқ бўлган”, деб ёзади[4]. Бу ишларга тайёргарлик эрта баҳордан, яъни март ойларидан бошланган[12]. Аввало, ариқлар ўтлардан, тошлардан тозаланган. Ариқлар канча чуқур бўлса, шунча яхши бўлган.

Россия империяси Зарафшон воҳасининг юқори қисми босиб олиб, ўз мустамлака тизимини ўрнатгандан сўнг, бу ҳудуддан кўпроқ иқтисодий фой олиш мақсадида воҳанинг суғориш тизимига алоҳида эътибор қаратди.

Воҳа аҳолисининг асосий даромади қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлганлиги яхши англаган империя ҳукумати ўз манфаатидан келиб чиқиб суғориш тизимини бутунлай назоратига олиш учун бир қатор тадбирларни амалга оширади.

–Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Самарқанд

вилояти ирригация тизими ҳолати ва бу ерда Россия империясининг суғориш ишларига оид сиёсатини ўрганишда давр манбаларининг маълумотлари муҳим ҳисобланади. Хусусан, Ўзбекистон Миллий архиви Туркистон генерал-губернатор маҳкамаси (И-1-фонд), Россия империясининг Бухородаги сиёсий агентлиги (И-3-фонд), Америкалик дипломат ва сайёҳ Е. Schuyler (1876) эсдаликлари, Туркистонда тафтиш ўтказган Ф.К. Гирса (1882) комиссияси ҳисоботлари ва рус шарқшунослари А.И. Шахназаров (1908), И.И. Гейер (1909) асарлари каби манбаларда воҳанинг сув манбалари, суғориш тизими ва империя ҳукуматининг ҳукмронлиги ўрнатилгандан сўнг содир бўлган ўзгаришлар ёритиб ўтилган. Шунингдек, А.Р. Мухаммаджонов (1972), И.М. Мўминов (1971), Х.Тошев (1987), Ҳ.Зиёев (2000, 2006), А.Э. Курахмедов (2001) каби муаллифлар тадқиқот ишларида Самарқанд вилоятидаги ирригация тизими ёритиб ўтилган.

–Тадқиқот методологияси. Ушбу мақолани ёзишда маълумотларни қиёсий таҳлил, муаммовий ва миқдорий таҳлил, тизимлилик каби илмий тадқиқот усулларидан фойдаланилди. Россия империяси Туркистон ўлкасида мустамлака тузumi ўрнатилгандан сўнг Зарафшон воҳаси суғориш тизимининг аҳволи давр манбалари ва илмий адабиётлар асосида ёритилди.

–Таҳлил ва натижалар. Туркистон ўлкаси, хусусан Зарафшон воҳасида ҳам ерларни суғориш учун гоёат қийин ва мураккаб гидротехник иншоотлар қуриш талаб қилинганлиги, воҳа ерларида маҳаллий деҳқонлар

табiiй географик имокониятлардан келиб чикиб, маҳаллий шароитга мос деҳқончилик анъанасини шакллантира олганликларини ўлкадаги энг йирик сув тармоғи бўлган Зарафшон дарёси мисолида ҳам кўриш мумкин. XIX асрнинг иккинчи ярмида Зарафшон дарёсидан казиб чиқарилган йирик канал ва ариқлар орқали қарийб 400000 десятина (1-десятина – 1.09 гектарга тенг) ер майдони суғорилган[1]. Шундан 269000 десятина атрофидаги ерлар Бухоро амирлиги ихтиёрида бўлган бўлса, 130000 десятина суғориладиган ерлар Самарқанд вилоятига тўғри келган[1]. Самарқанд вилоятининг бу ерлари Туятортар, Булунғур, Косон ва Дарғом сингари йирик ариқ ва каналлар орқали суғорилган[2].

XIX асрнинг иккинчи ярмида Зарафшон водийсида яшаган аҳолини машғулотларига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин. Бу водийнинг ўтроқ аҳолиси деҳқончилик билан чорвачиликни қўшиб олиб борган. Бундай хўжаликларда ер ва сув катта аҳамиятга эга бўлган. Улар пахта, ғалла, дуккакли экинлар, полиз ва сабзавот экинлари, шунингдек беда экишган. Водийнинг чўл ва дашт қисмида яшаган аҳоли турмушида эса, аксинча, чорвачилик етакчи ўринда турган. Умуман, водий чорвачилик билан уйғунлашиб борган, чунки ер ҳайдашда, ғалла янчишда, сув тортишда, ҳосилни ташиш да ҳайвон кучидан фойдаланилган[6].

Россия империяси мусталакачилик тизими Зарафшон водийсида ўрнатилгандан сўнг, унинг 10187 кавадлат милга (1 мил – 2.59 квадрат километрга тенг) тенг қисми империя ҳукумати қўл остида бўлиб, унинг қарийб ярмини тоғлар ташкил этган. Тоғлар ва уларнинг ёнбағирларидаги экин экиладиган ерлар 1200 квадрат милли, водийда эса бу рақам 1615 милли ташкил этиб, умумий ер майдонинг 18 фоизигина экин экиладиган ерлар бўлган. Бу даврда Зарафшон водийсининг Бухоро амирлигига қарашли ерлари билан қўшиб ҳисоблаганда 3000 квадрат мил экиладиган экин майдонининг 1793 квадрат мил қисми Зарафшон дарёси орқали суғорилган[13].

XX асрнинг боши оид маълумотларга кўра, Туркистон ўлкаси, хусусан, Самарқанд вилояти аҳолисининг ҳам асосий машғулот деҳқончилик бўлган. Шу билан биргаликда суғориш ишлари ҳам яхши ташкил этилган. Бутун Туркистон ўлкадаги сунъий суғориладиган ерлар майдонлари 1874900 десятинали ташкил бўлиб, бундан 401200 десятинаси Самарқанд вилояти ҳудудига тўғри келган[12].

Бу даврда Самарқанд вилоятининг табиий-географик шароити турлича бўлгани туфайли қишлоқ хўжалигида хилма-хил сунъий суғориш усулларидан кенг фойдаланилган. Экин майдонларига ҳовузларда сув тўплаш, канал ва ариқлар казиш йўли билан сув келтирилган. Ариқ ва каналларга вилоятнинг асосий сув манбаи бўлган Зарафшон дарёсидан ёки ундан ажралиб чиққан Қорадарё, Оқдарё, Нарпай ва бошқа сув тармоқларидан сув олиб суғорилган. Бундай тадбирлар Самарқанд вилояти ерларининг серҳосил бўлишига имкон берган[3]. И.И. Гейер маълумотларида келтирилишича, вилоятнинг суғориш тизимида Зарафшон дарёсидан чиқарилган энг муҳим каналлар бўлиб, ўнг қирғоқда Туятортар ва Булунғур, чап қирғоқда эса, Қозон, Дарғом ва Нарпай каналлари бўлган[1].

Вилоятда яшовчи маҳаллий аҳоли суғориш ишларида кўпроқ лойка ҳолда оқиб келган сувлардан фойдаланган. Бу сувларда тупроқ унумдорлиги учун зарур бўлган минерал моддалардан иборат оқинди жинслар кўп бўлган. Биргина, Зарафшон воҳасининг суғорма деҳқончилик учун яроқли бўлган ерларида оқиб келган лойка сув билан суғорилган ерлардан 32 хил қишлоқ хўжалиги экинлари етиштирилган[4]. Бироқ, бу ҳудудларга суғорма деҳқончилик қилишда сувни етказиб беришда доимий

муаммолардан бири бўлган. Бу, табиийки, рус маъмуриятни ташвишлантирмасдан қолмас эди. Масалан, 1889 йилда статс-маслаҳатчи Лютш Туркистон генерал-губернаторига жўнатган телеграмма-сида Бухорога берилаётган сув кам эканлигини, амирликдаги пахта экинларининг қуриб боришига сабаб бўлаётганлигини ёзади[8]. Шу сабабли Бухородаги Россия сиёсий агенти зудлик билан Бухорога нормадан кўпроқ сув беришни, имкон даражада тезроқ экилган хомашё қуришининг олдини олиш лозимлигини таъкидлайди[9].

А.Р. Мухаммаджоновнинг маълумотларида XIX асрнинг иккинчи ярмида келиб, Самарқанд вилоятининг асосий сув манбаи бўлган Зарафшон дарёсидан 56 канал орқали сув олган бўлиб, улардан 42 таси Панжикент ва Самарқанд бўлимларини, 14 таси эса Каттакўрғон бўлимини суғорган. Бу каналдан вилоят ҳудудига суғорилган ер майдонининг умумий ҳажми 9893,79 қўшга (1 қўш – тахминан 13,02 десятинага тенг) ёки 128818,75 десятинага тенг бўлган. Шу жумладан, Самарқанд бўлимида 7410,25 қўш ёки 96487,5 десятина ва Каттакўрғон бўлимида 2483,53 қўш ёки 32331,25 десятина ер майдони суғорилган.

1888 йилги Самарқанд вилояти ҳарбий губернаторининг Россия Ҳарбий вазирлигига юборган ҳисоботи бўйича, Зарафшон дарёсидан жами 142 та магистрал канал орқали сув олинган бўлиб, шундан 99 таси Самарқанд вилояти ва 43 таси Бухоро амирлиги ҳудудларини сув билан таъминлаган. Зарафшон воҳаси бўйича ҳаммаси бўлиб 1924 та иккинчи даражали каналдан 985 таси Самарқанд қисмида ва 939 таси Бухоро қисмида жойлашган[4].

Бундан кўриниб турибдики, Россия империяси Самарқанд вилоятида ўз ҳокимиятини ўрнатгандан сўнг, Зарафшон дарёси сув тақсимотини Россия империясининг Бухоро амирлигидаги сиёсий агенти ўз тасарруфига тўлиқ олган[11].

А.И. Шахназаров маълумотларига кўра, Самарқанд вилояти Зарафшон, Фандарё, Яғнобдарё, Искандардарё, Мағиёндарё, Пасруда, Қўштутдарё, Вору, Ахтуч, Сангзор, Оксуб, Хўжабоқирғон дарёлари орқали сув олган. Зарафшон дарёси 176 верст (1 верст – 1066,781 метрга тенг) узунликдаги ерларга 270 сажан сув бериб, Самарқанднинг қуйи қисмигача борган. Самарқанддан 12 верст узоқликда Зарафшон дарёсидан Туятортар канали, дарёнинг чап қирғогидан эса Дарғом ва Қозон каналлари сув олган. Ундан пастрокда Зарафшон дарёсининг чап қирғогидан 12 та каналга сув чиққан. Кейинроқ, Қорадарё ва Оқдарё ўртасидан 54 та канал чиққан бўлиб, Самарқанддан чиққач яна 84 та канал дарёдан сув ичган[12].

Зарафшон воҳасида суғорма деҳқончиликда дарёлардан йирик ирмоқлар ва асосий каналларга, улардан шохобчалар, сўнгра улардан майда суғориш тармоқлари ажралиб чиққан. Шох-шабба, чим ва харсангтош каби табиий хомашёлардан фойдаланиб, дарёнинг секин оқадиган жойларида тўғон ва сувайирғич каби бир қатор гидротехник иншоотлар қурилган. Шу сабабли вилоятнинг деҳқончилик қилинадиган ерлари серҳосил бўлиб, аҳоли пахтачилик, ғаллачилик, сабзавотчилик ва боғдорчилик билан кенг шуғулланган. Зарафшон воҳаси, хусусан, Самарқанд вилояти қишлоқ хўжалигида экинларни экиш даврига қараб, икки хил экин нави етиштирилган: биринчиси, “тирамойи ёки оқ” – кўзда экиладиган экинлар бўлиб, уларга арпа, буғдой, зиғир, кўкнори ва бошқалар кирган. Иккинчиси, “Кўк” – баҳор мавсумида экиладиган экинлар бўлиб, уларга жўхори, шоли, тарик, мош, нўхат, сабзи, пиёз, шолғом, тамаки ва бошқа турдаги экинлар кирган. Булардан ташқари, водийда ғўза, беда ҳам муттасил экилар эди. XIX асрнинг иккинчи ярми Зарафшон округида ҳаммаси бўлиб 32 хил

қишлоқ хўжалик экини, шу жумладан, картошка ҳам етиштирилган[4]. Картошка экиш Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларидагидек, Зарафшон округига ҳам руслар томонидан олиб келинган.

Туркистонда тафтиш ишлари олиб борган Ф.К. Гирс бошчилигидаги империя комиссияси ўлканинг барча ҳудудлари сингари Зарафшон воҳасининг суғориш ишларига алоҳида тўхталиб ўтиб, унинг ҳисоботида ўлкада ирригация иншоотларини маҳаллий аҳоли кучи билан барпо этиб келингани, ирригация иншоотларини қуриш ва таъмирлаш маҳаллий йўл билан, яъни турли шох-шаббалар ёрдамида амалга оширилганлигининг гувоҳи бўлган. Айни пайтда маҳаллий аҳоли бу ишларда “ўз турмуш тарзида мўл-кўлчиликни кўрган” [5]. Шундай бўлса-да, Ф.К. Гирс бошлиқ тафтишчилар “Зарафшон дарёсидаги иншоотлар таъмирталаб бўлганлиги ҳамда сиёсий жиҳатдан Зарафшон дарёси Бухоро амирлигини сув билан таъминлаб турганлиги боис вилоятда бизнинг манфаатдан келиб чиққан ҳолда бир нафар рус ирригаторини қолдириш шарт”, - деган ҳулоса берди[10]. Бу ишлар ўз навбатида империя ҳукумати ўлкада, хусусан Самарқанд вилоятида аграр сиёсатга алоҳида эътибор бериб, бу билан иқтисодий жиҳатдан кўпроқ фойда олиш ва кўчириб келтирилган аҳолини унумдор ерлар билан таъминлаш мақсадлари кўзланган.

Россия империяси ҳукумати Туркистон ўлкасида ўз манфаатларига мос ҳолда суғориш ишларини яхшилаш учун бир неча ўнлаб лойиҳаларни амалга оширишга уриниб кўришган. Бу лойиҳаларни молиялаштириш давлат маблағи ҳисобидан бўлганлиги сабабли уларнинг деярли ҳаммаси охиригача етказилмай қолган. Биргина, 1895 йилда Сирдарё ва Самарқанд вилоятларида 209750 десятина давлат ерларини суғориш учун тузилган 8 та лойиҳа ҳам шулар жумласидан эди[7]. Шунингдек, мустамлакачи ҳукумат ирригация ишларига қўп маблағлар сарфлашни хошламаган. Жумладан, Самарқанд вилояти ирригация ишларига ажратилган маблағлар XX аср бошларига келиб 107888 рублга тенг бўлган. Бу ҳар бир десятина ерга 34,9 копейкадан тўғри келган бўлади.

Уездлар бўйича бу қуйидагича тақсимланган: Самарқанд уездига бир десятина ерга 24,6 копейк, Каттақўрғон уездига 50,9 копейк, Жиззах уездига 13,6

копейк, Хўжанд уездига 70 копейк бўлган[12]. Бу маблағлар вилоятнинг суғориш ишларига учун етарли бўлмаган.

Ўз навбатида, империя маъмурияти ҳамда рус олимлари ўлка аҳолиси ирригация ишларидаги ихтиролари ва тажрибасига тан берган. Бунга сабаб биринчида сув иншоотларини қуришда маҳаллий деҳқонлар ҳеч қандай техникаси ёки технологиясиз арзон табиий ҳамашёлардан фойдаланган бўлса, иккинчидан бу сув иншоотлари шу ҳудудда яшовчи аҳолининг ҳашар йўли билан қурилганлигидир. Масалан, Самарқанд уездининг Панжикент участкасидаги Кияризарик каналида бақувват ирригация иншооти қурилган бўлиб, уни А.Шахназаров алоҳида тилга олиб, “минг йиллар аввал қурилган”, – деб таъриф беради[12].

-Хулоса ва таклифлар. Умуман олганда XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб ҳам Зарафшон воҳаси маҳаллий деҳқонлари ўлканинг бошқа ҳудудлари сингари деҳқончилик анъаналари сақлаб қолган. Бу ҳудудда суғорма деҳқончилик қилиш маҳаллий аҳоли учун жуда катта меҳнат талаб қилса ҳам жамоа бўлиб сувдан фойдаланиш турли усуллари сақлаб қолинди. Туркистон ўлкаси, хусусан Зарафшон воҳасининг юқори қисми Россия империяси томонидан босиб олинганидан сўнг генерал-губернаторлик ўзига берилган ваколатлардан фойдаланган ҳолда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, айниқса пахта етиштириш ҳамда кўпроқ ҳосил олиш мақсадида ирригация ишлари билан яқиндан шугулланди.

Мустамлака маъмурияти Зарафшон воҳаси, хусусан, Самарқанд вилояти ирригация тизимини ўз мафаатига мослаштириш учун турли комиссиялар ташкил этилиб, уларнинг фаолиятини йўлга қўйишда вилоятнинг ирригация тизими билан қизиққан мутахассислар жалб этилган ҳолда ўз сиёсатини олиб борган. Натижада, XIX асрнинг иккинчи ярмида Самарқанд вилояти аста секинлик билан тўлиқ ҳолатда Россия империяси ҳукумати томонидан империянинг марказдаги саноат корхоналарини хомашё билан таъминлаш учун ўз хусусиятидан келиб чиққан ҳолда дастлаб ғаллачилик ва боғдорчиликка ихтисослаштирилган бўлса, XIX аср охири – XX аср бошида эса қишлоқ хўжалигида пахта монополиясини ўрнатилган.

АДАБИЁТЛАР

1. Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент: Типография Туркестанского Т-ва печатного дела, 1909. – С. 5-61.
2. Зиёев Ҳ. Тарих – ўтмиш ва келажак кўзгуси: (Тарихнинг долзарб масалалари). – Тошкент: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 126 б.
3. Курахмедов А.Э. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Самарқанд вилоятида иқтисодий ва маданий ҳаёт (“Туркестанский сборник” маълумотлари асосида): Тарих фанл. ном. ... дисс. – Самарқанд. 2001. – 65 б.
4. Муҳаммаджонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (Қадимги даврдан то XX аср бошларигача). – Тошкент: Фан, 1972. – 3, 202-203 б.
5. Отчет ревизующего, по высочайшему повелению, Туркестанский край, тайного советника Ф.К. Гирса. СПб., 1882. – С. 357.
6. Тошев Х. XIX аср охири – XX аср бошларида Зарафшон ўзбекларининг хўжалиги ва ижтимоий турмуши. – Тошкент: Фан, 1987. – 4 б.
7. Ўзбекистон ССР тарихи / И.М.Мўминов таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1971. Т. II. – 60-61.
8. ЎзМА, И-1-фонд, 12-рўйхат, 585-йиғмажилд, 1-варак.
9. ЎзМА, И-1-фонд, 12-рўйхат, 585-йиғмажилд, 8-варак.
10. ЎзМА, И-1-фонд, 12-рўйхат, 923-йиғмажилд, 52-варак.
11. ЎзМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 353-йиғмажилд, 40-варак.
12. Шахназаров А.И. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. – СПб.: Типогр. В.Е. Киршбауна, 1908. – С. 87-105
13. Schuyler E. Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja, – London, 1876. Vol. I. – Pp. 284.

УДК: 634.8(5751.)

Жаҳонгир ХАЙИТОВ,
Бухоро давлат университети доценти,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори
Email: jahongir.hayitov.89@mail.ru

УзМУ профессори, т.ф.д. А. Ерметов тақризи асосида

THE HISTORY OF THE DISTRIBUTION OF NEW TYPES OF DECORATIVE TREES IN CENTRAL ASIA AND ITS ROLE IN OVERCOMING ENVIRONMENTAL PROBLEMS

Abstract

This article discusses the work carried out in the Republic of Uzbekistan to address the problem of climate change, which is one of the biggest environmental problems today, and new types of ornamental trees developed in recent history. The article also examines the work carried out within the framework of the Green Square initiative and its role in solving environmental problems.

Key words: vegetation, ecology, erosion, climate, climate change, green nature, drought, agriculture, agro-industry, forestry, ornamental tree, fruit tree.

ИСТОРИЯ РАСПРОСТРАНЕНИЯ НОВЫХ ВИДОВ ДЕКОРАТИВНЫХ ДЕРЕВЬЕВ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И РОЛЬ ЕЁ В ПРЕОДОЛЕНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ

Аннотация

В данной статье рассматривается работа, проводимая в Республике Узбекистан по решению проблемы изменения климата, которая на сегодняшний день является одной из самых больших экологических проблем, и новые виды декоративных деревьев освоенных в недавней истории. В статье также рассматривается работа, проводимая в рамках инициативы «Зеленый квадрат», и ее роль в решении экологических проблем.

Ключевые слова: растительность, экология, эрозия, климат, изменение климата, зеленая природа, засуха, сельское хозяйство, агропромышленность, лесное хозяйство, декоративное дерево, плодовое дерево.

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА МАНЗАРАЛИ ДАРАХТЛАР ЯНГИ НАВЛАРИНИНГ ТАРҚАЛИШИ ТАРИХИ ВА ЭКОЛОГИК МУАММОЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШДАГИ ЎРНИ

Аннотация

Ушбу мақолада ҳозирги кунда энг катта экологик муаммолардан бири бўлган иқлим ўзгаришларини бартараф этишда Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган ишлар ва ислохотларда яқин тарихимизда ўлкага кириб келган манзарали дарахт янги навлари, уларнинг иқлимлаштирилиши тарихий манбалар асосида очиб берилган. Шунингдек, “яшил майдон” ташаббуси доирасида амалга оширилаётган ишлар ва унинг экологик муаммоларни бартараф этишдаги ўрни ҳақида мақолада атрофлича фикр юритилган.

Калит сўзлар: ўсимлик, экология, эрозия, иқлим, иқлим ўзгариши, яшил табиат, қурғоқчилик, қишлоқ хўжалиги, агросаноат, ўрмон хўжалиги, манзарали дарахт, мева дарахт.

Кириш. Жаҳонда юз бераётган иқлим ўзгаришлари, экологик муаммолар, сув ва озик-овқат танқислиги дунё жамоатчилигининг доимий эътибор марказида бўлиб келмоқда.

Марказий Осиё минтақасининг тупроқ-иқлим шароитини ҳисобга олган ҳолда экологик муҳитга мос ўсимликларнинг янги нав ва турларини етиштиришда инновацион усуллар, истиқболли технологияларни жорий қилиш, тупроқ эрозиясига қарши ўрмонлар барпо этиш, доривор ўсимликлар янги навларини яратиш, экологик муаммолар кучайган ҳозирги даврда қурғоқчилик, турлитуман касалликларга чидамли бўлган ўсимлик турларини танлаш ва майдонларини кенгайтириш долзарб бўлиб қолмоқда.

Мазкур муаммоларни ҳал этиш, бу борадаги тарихий тажрибалардан кенг фойдаланиш бўйича дунёнинг ривожланган давлатлари илмий марказларида қизғин илмий изланишлар олиб борилаётган.

Марказий Осиёнинг қулай иқлимий шароити, унумдор тупроққа эга эканлиги каби омиллар манзарали ва ўрмонбоп дарахт янги навларини ўстириш, уларни тарқатиш ва районлаштиришга кенг йўл очади. Шу жиҳатдан қараганда “Яшил майдон”лар инсоният ва табиат учун ҳар доимидан ҳам муҳимроқ аҳамият касб этади.

-Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Ўзбекистон ҳудудига янги экин навларини кириб келиши ва иқлим шароитларига мослашуви ҳақида аввало бирламчи манбаларда қимматли маълумотлар келтирилади. Хусусан мазкур мақолада, Туркистон қишлоқ хўжалиги тажриба станцияси раҳбари сифатида 1902 йилдан бошлаб фаолият юритган Р.Р. Шредернинг Ўзбекистон Миллий архивида шахсий материаллари Р-2284-фондда сақланмоқда[10]. Ушбу фондда ўлкада ўрмон хўжалигини йўлга қўйилиши хусусида қимматли маълумотлар сақланмоқда.

Шунингдек, “Туркистон тўплами” саҳифаларида XX аср дастлабки ўн йилликларида ўлкага қўчирилган русийзабон аҳоли билан бирга янги экин навлари, хусусан манзарали дарахт янги навлари кириб келиши ҳақида бой маълумотлар келтирилади[1;2;4;5].

Манбаларда Туркистонга қўчирилган янги манзарали дарахтлардан хўжалик буюмлари тайёрлашга ҳам ўтилгани, уларни кексайган, қуриб қолганларидан ёғоч-созликда фойдаланилиб, жумладан, дубдан бочка, темир йўл шполлари тайёрлашда, лиственницадан уйларни пол қилишда, Сибирь кедридан, ёғоч тоқчалар, рус ёнғоғи қабилардан шётка ясашда кенг қўлланилган[5].

-Тадқиқот методологияси. Қадимги замонлардан минтақамизда ҳосил бермайдиган, қурилишбоп ва ўтин

мақсадида ҳамда совуқдан сақланишга қаратилган, ёхуд соя-салқинлики таъминлайдиган Шарқ чинори, терак, тол, гужум, тоғ ва тоғолди ҳудудларида ўнлаб тур бутасимон дарахтлар, сахро ва чўлларда саксовул ва юлгун, рўён, давак, равоч кабилар мавжуд эди. Ушбу дарахтлар уста хунармандлар томонидан ёғочсозлик соҳасида, киш ойларида танани иситиш учун ўтин сифатида ва табиий шароитдан келиб чиқиб уй ва турар жойлар қуриш каби кўплаб мақсадларга хизмат қилган. Хоразм “гужумлар мамлакати” номини олган бўлиб, ҳар бир хонадон олдида ва ҳовузлар атрофида гужум дарахтлари ўстирилган[9]. Ёнғоқ ва тут дарахтларининг меваси истеъмол қилинса, улар танасидан уй ҳўжалиги жиҳозлари тайёрлаш ва қишда хонадонларни иситишда ўтин мақсадида ҳам фойдаланишган. Писта, ёнғоқ ва бодом дарахтлари тоғли ҳудудларда ёввойи ҳолда ўсиб, аҳоли улар мевасини истеъмол қилиш ва сотиш мақсадида тўплаган.

Минтаканинг чўл ҳудудларида ва ариқ-каналлар бўйида, Амударё ва Сирдарё қирғоқларида катта майдонларни саксовул, қамиш ҳамда юлғунзорлар эгаллаган. Россия империяси мустамлакаси даврида саксовул, юлғун каби бутасимон дарахтлар туркман ва қирғизлар томонидан аёвсиз чопиб йўқотила-ётгани, уни сақлаб қолиш зарурлиги ҳақида манбаларда кўплаб маълумотлар учрайди. Ўша давр манбаларидан бирида “Тошкент ва Ўрта Осиё темир йўли бўйида ҳар йили 1 млн пуд саксовул кесиб йўқотилмоқда. Туркистон генерал-губернатори саксовул билан уйларни иситишни таъқиқлаш тўғрисида қарор қабул қилди, тошқўмир билан уйларни иситишга ўтиб, мақсад гуллаб турган саксовулни сақлаб қолишдир. Шу мақсадда Туркистон генерал-губернатори генерал-майор Драгинни Сирдарё вилоятига юборди”, - деб ёзилган[1;6;2].

Таҳлил ва натижалар. Умуман дарахтлар сифатига кўра юмшоқ ва каттиқ дарахтлар каби икки гуруҳга бўлиниб, улар кўчатини иқлимлаштириш кишлоқ ҳўжалиги тажриба-синов майдонлари ва участкаларида олиб борилди. “Хаваскор боғбонлар” ҳам ўз ҳўжаликларида игна баргли дарахтлардан арча, айлантус, липа, ива, берёза, больха, шунингдек, каттиқ дарахтлар туркумига кирган клень, дуб, ясеня, рус ёнғоғи, акация кабиларни иқлимлаштиришга киришдилар. Шундай шахслардан бири 1870-1917 йилларда фаолият кўрсатган Г.Г. Оттендорф Фарғона шаҳрини кўкаламзорлаштириш ишларига бошчилик қилиб, 1877 йилда ташкил этган Марғилонсой қирғоғидаги хусусий питомниги (кўчат-хонаси)да 1909 йилгача 240 минг кўчат парваришлади. У ўстирган кўчатлар орасида мевали дарахтлар билан бирга шумтол, чинор, қайрағоч, акас, заранг, маклюра, бледичая, айлантус каби ўнлаб маҳаллий ва хориждан келтирилган манзарали дарахтлар бор эди[7].

1908 йилда Дашт чўл (Голодная степь) тажриба-синов майдонида ёғоч ва иссиқлик манбаи бўлган дарахт кўчатлари билан бирга, манзарали дарахтларнинг Европа, Россия, Крим, Кавказ, ҳатто, АҚШ сингари чет эллардан келтирилган янги нав кўчатлари маҳаллий шароитга иқлимлаштирилган.

Юқорида қайд этилган йилда тажриба-синов майдонида 925 туп дарахт кўчати ўтказилиб, 725 таси Россия марказдан келтирилган пирамидасимон ва кумуш ранг терак, 90 таси маҳаллий тут кўчати, 35 таси қайрағоч, 25 донаси Америка яснаси, 25 таси Америка акацияси, қолганлари манзара берадиган адамово, акация, сирень, рус қайрағочи ва бошқалар эди. Уманский боғдорчилик билим юрти ва Гелмингер (Рига) боғбонлар жамиятидан келтирилган мевали дарахтлар билан бирга, ўнлаб манзарали дарахтлар, картошка ва карам сингари саб-завотлар, ўтсимон, бутасимон экинлар ҳамда гулларнинг уруғ ҳамда кўчатлари келтирилган. Манзарали дарахтлар:

Катальпа, Гледичия, Америка ва Хитой ясени, Америка клени, Сосна, Ел, рус Арчаси, Аморфа, Айлантус, грек Ёнғоғи, Ива кабилар бўлган[3]. Тошкент шаҳар марказидаги генерал-губернаторлик биноси олдида, Александр номли боғда, ҳарбийлар казармаси ва йиғилиш биноси атрофида Ғарб ва Шарқда машҳур бўлган Оқ акация, яшил, пирамидасимон, кумуш рангли терак, вяз, қайрағоч, оқ пояли берёза, плен, липа, Шарқ чинори, ҳатто, пальма дарахтлари қад кўтариб турибди. Шаҳарнинг янги рус қисмида Москва, Черняевка, Соборная, Петербург, Скобелев мавзеларида Варшава лизинкаси, Флорентина кашинаси, Қора денгиз бўйи ва Кавказ ўрмонидан келтирилган дарахтлар, Сингапур парк дарахтлари, пирамидасимон кўринишдаги берёзалар қад кўтариб турибди. Рус шаҳри тўлалигича паркни эслатади. Тошкент Қоҳира (Миср) боғларини кўз олдимизда гавдалантиради[4] - деб ёзилганди манбаларда.

Айтиш мумкинки, ўрмонлар мавжуд табиий ресурсларнинг салмоқли қисмини эгаллаши билан бирга ўзига хос катта ишлаб чиқариш салоҳиятига ҳам эгадир. Энг катта ва қимматли ресурслардан бири бўлган ўрмон фонди ерлари Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг бутунги кунда 10566,3 минг гектарни ёки жами ер фондининг 25,2 фоизини ташкил этади. Мавжуд ўрмон фонди ерларидан 4043,9 минг гектари ўрмонзорлардан иборатдир[8].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Ўрмон ҳўжалиги давлат кўмитасини ташкил этиш тўғрисида”ги 2017-йил 11-майдаги ПФ-5041-сонли Фармони ижросини таъминлаш ва Ўзбекистон Республикаси Ўрмон ҳўжалиги давлат кўмитаси фаолиятини самарали ташкил этиш мақсадида, “Ўзбекистон Республикаси ўрмон ҳўжалиги давлат кўмитаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 11.05.2017 йилдаги ПҚ-2966-сонли қарори ижросини таъминлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг “Ўрмон ҳўжалигини бошқариш тизимини янада такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”[11]. 19.07.2017 йилдаги 530-сонли қарори Ўзбекистонда ўрмончилик ҳўжалигини янги босқичга қадам кўяётганидан далолат беради.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида экиш учун тавсия этилган ўрмон ва манзарали экин турларига тўхталар эканмиз рўйхатни узоқ давом эттиришимизга тўғри келади. Чўлланиш, қум кўчиб қолишини олдини олиш учун яйлов ерлар ва чўл минтақаларида экиш ва кўпайтириш учун 1991 йилда давлат реестрига киритилган қора саксовулнинг “Нортуя” нави юқоридаги табиий омилларга қарши курашишда яхши натижа бермоқда[9]. Айниқса бу саксовул нави иссиқ ва совуққа бирдек чидамли эканлиги, сувсизликка чидамлилиги, ҳар қандай тупроқ шароитида ўса олиши ва мослашиши билан ажралиб туради.

Республикамиз ҳудудида сўнги йилларда ўрмон ҳўжалигини янги босқичга олиб чиқиш йўлидаги кўзланган марралар жуда катта, албатта.

Ўрмонзорларни ташкил этишда бутасимонлардан наматак, шиповник, бересклет, магония, шамшод, аморфа, япон беҳиси кабилар давлат реестрига киритилган ва тизимли кўпайтирилмоқда. Япроқбаргли дарахтлардан мирзатерак, кўк терак, Сўғдиёна шумтоли, хандон писта, мажнунтол каби маҳаллий навлар билан бирга Пенсилвания шумтоли, Гледичия, багряник, япон софораси, акация, каталпа каби минтақамизга кириб келган ва ўлкада муофакиятли иқлимлаштирилган навлар кўпайтирилмоқда. Игна баргли дарахтлардан Ғарб арчаси (Туя западная), Шарқ туяси, мовий қора арча, кипарис, Элдор қарағай, облонга, Казак арчаси, Крим қарағайи, метасеквоя, можжевельник каби манзарали ва ўрмонбоп навлар давлат рўйхатига киритилиб, химояга олинган[9].

Ҳозирда ушбу навларни асраб авайлаш, кўпайтириш, илмий тадқиқот институтларида уларни янги навларни яратиш устида катта ишлар олиб борилаётгани кишини хурсанд қилади, албатта.

Хуллас, сувдан оқилона фойдаланишни таъминлаш, ўрмон хўжалигини ҳудуд ва минтақалар кесимида бошқариш тизимини янада такомиллаштириш, ўрмон фонди ерларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, соҳага илм-фан ютуқларини жорий этиш, ўрмончилик хўжаликларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва модернизациялаш, экологик туризмни ривожлан-

тириш масалалари бугунги куннинг муҳим ва кечиктириб бўлмас вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда. Шундай экан ҳар биримиз экологик муаммоларга бефарқ бўлмаган ҳолда, табиатни асраш, уни келажак авлодларга тугал етказиш учун масъулмиз.

Бунинг учун эса яқин тарихимизда минтақага кириб келган ва иқлимлаштирилган манзарали дарахт навлари ҳақидаги манбаларни таҳлил қилиб уларни содда, халқчил тилда китобхонларга етказиш биз тарихчиларнинг вазифасидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Истребление саксаула // Туркестанский сборник. – Том 465.
2. Лесничий А., Лукин. Амударьинские кызыл-кумы // Туркестанский сборник. – Том 445.
3. Отчёт по Асхабадской школе садоводства, огородничества, и пчелководства 1 – го разряде за 1897 год / Обзор Закаспийский области. – Асхабад, 1898.
4. Очерки Ташкента (IV часть) // Туркестанский сборник. – Том I. Растительное царство и его богатства // Туркестанский сборник. – Том 441.
5. Саксауль // Туркестанский сборник. – Том 493.
6. Собиров Н., Эгамназаров А. Фарғона водийсининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида немис ишбилармонларининг ҳиссаси (XIX аср охири - XX аср бошлари). – Т.: “Фалсафа ва ҳуқуқ”, 2012.
7. Холиёров У., Носирова С. Ўрмон хўжалигида иқтисодий тадқиқотларни ривожлантириш муаммолари // Ўзбекистон кишлоқ ва сув хўжалиги, Махсус сон. 2019.
8. ЎзМА, И 103. фонд, 1 – рўйхат, 1052 – йиғма жилд, 168 – варақ.
9. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида экиш учун тавсия этилган кишлоқ хўжалик экинлари Давлат реестри. Тошкент–2019.
10. ЎзМА, Р-2284-фонд Р.Р.Шредернинг шахсий фонди.
11. <https://lex.uz/docs/-3281715>

УДК: 94(575.1)

Азамат ЭРАЛОВ,
Қарши давлат университети стажёр-тадқиқотчиси,
E-mail: azamat.eralov.95@mail.ru

Тарих ф.ф.д Хосиятов Б.А тақризи асосида

OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF PILGRIMAGE TOURISM IN SURKHANDARYA REGION

Abstract

This article describes the prospects for the development of pilgrimage tourism in Surkhandarya region, which is located in southern part of Uzbekistan. The researcher, relying on archival data and written sources, clarified the problem based on the available scientific and historical literature. Conducted a comparative analysis of existing approaches and theories on the prospects for the development of pilgrimage tourism in Surkhandarya region.

Key words: Pilgrimage tourism, infrastructure, historical monuments, shrines, tourists, development, events, opportunities.

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ПАЛОМНИЧЕСКОГО ТУРИЗМА В СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

В данной статье рассказывается о перспективах развития паломнического туризма в Сурхандарьинской области, который является одним из южных регионов Республики Узбекистан. Исследователь, опираясь на архивные данные и письменные источники, внес уточнения в проблему на основе имеющейся научно-исторической литературы. Провел сравнительный анализ существующих подходов и теорий по перспективам развития паломнического туризма в Сурхандарьинской области.

Ключевые слова: паломнический туризм, инфраструктура, исторические памятники, святыни, святыни, туристы, развитие, события, возможности.

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИДА ЗИЁРАТ ТУРИЗМИНИНГ РИВОЖЛАНТИРИШ ИМКОНИАТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада Ўзбекистон республикасининг жанубий ҳудудларидан бири бўлмиш Сурхондарё вилоятида зиёрат туризмининг ривожланиш истикболлари ҳақида сўз боради. Тадқиқотчи архив маълумотлари ҳамда ёзма манбаларга таяниб, мавжуд илмий-тарихий адабиётлар асосида муаммога аниқликлар киритган. Сурхондарё вилоятида зиёрат туризмининг ривожланиш истикболлари бўйича мавжуд ўзига хос ёндашувлар ва назарияларни қиёсий таҳлил этган.

Калит сўзлар: Зиёрат туризми, инфратузилма, тарихий обидалар, зиёратгоҳ, муқаддас қадамжолар, сайёҳлар, ривожланиш, чора-тадбирлар, имкониятлар.

Кирриш: Сўнгги йилларда маънавият соҳасида миллий мафкурамизни шакллантириш, ёш авлодни маданий меросимиз, бой анъаналаримиз ва умуминсоний қадриятларимизга эҳтиром, улуғ юртимиз ва истиклол ғояларига садоқат руҳида тарбиялаш масаласининг дастлабки ўринда туриши Ўзбекистонда олиб борилаётган сиёсатнинг нақадар тўғри эканлигини кўрсатиб беради.

Юртбошимиз томонидан ёшлар дунёқарашини маърифат асосида шакллантириш ва тарбиялаш юзасидан, “динимиз тарихи, буюк алломалар ва азиз-авлиёларимиз меросини ўрганиш ва уларни тарғиб этиш, юртимизни, унинг ўзига хос тарихи, маданияти, улуғ олиму уламоларини, бебаҳо маънавий меросимизни тўлиқ ўрганиш”[1] вазифасининг кун тартибига қўйилиши тадқиқотчилар олдида янги илмий изланишларни бошлаб берди.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили:** Илмий изланувчи олим С.Рўзиев Ўзбекистонда туризмининг ривожлантиришни босқичларга бўлиб, биринчи босқич, 1992 йил Ўзбектуризмининг ташкил этилиши, 1993-1999 йиллар иккинчи босқич туризм тўғрисидаги қонун қабул қилиниши, 2000 йилдан учинчи босқич бошланганини, бунда зиёрат туризми ҳам алоҳида ўрин эгаллашини қайд этиб ўтади[2].

Мазкур босқичларга тўртинчи босқич сифатида 2017 йилдан кейинги туризм соҳасида кенг миқёсидаги давлат эътиборини киритиш алоҳида аҳамият касб этади.

Бизга маълумки, Ўзбекистонда 7-8 мингдан зиёд тарихий обидалар мавжуд бўлиб, 200 дан ортиғи ЮНЕСКО рўйхатида, ислом маданияти обидаларини

асраб-авайлаш ва тарихий обидаларга бой давлат сифатида Ўзбекистон 9 ўринни эгаллаб турибди[3]. Маданий тарихий аҳамиятга эга бўлган объектлардан 545 таси архитектура, 575 таси тарихий, 1457 таси санъат ва 5500 дан ортиғини археологик объектлар ташкил этади[4].

- **Тадқиқот методологияси.** Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги ПФ4947-сон “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”да ҳам “Туризм индустриясини жадал ривожлантириш, иқтисодиётда унинг роли ва улушини ошириш, туристик хизматларни диверсификация қилиш ва сифатини яхшилаш, туризм инфратузилмасини кенгайтириш, ўрта муддатли истикболда “Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасини ривожлантириш концепцияси”га асосан, аниқ чора тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш режалаштирилди”[5].

Давлатимиз раҳбари бошчилигидаги ҳукумат туризм иқтисодиётининг муҳим тармоқларидан бири эканлиги, мавжуд имкониятлардан унумли фойдаланган ҳолда ушбу тармоқни янада такомиллаштириш зарурлиги таъкидланди[6].

2018 йил 3 февралдаги ПФ-5326-сон “Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармонларида, “Республиканинг туризм салоҳиятини, биринчи навбатда, инвестицияларни фаол жалб қилиш, соҳага инновацион ғоя ва технологияларни жорий этиш, шунингдек, мамлакат бой табиий,

маданий ва тарихий меросининг мавжуд ресурслари ва имкониятларидан ҳар томонлама фойдаланиш ҳисобига ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш" назарда тутилган[7].

Ушбу тадбирларнинг самарасини Сурхондарё вилоятида кузатадиган бўлсак, вилоятда жами 561 та моддий-маданий мерос объектлари давлат муҳофазасига олинди[8]. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев раҳбарлигида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2016 йил 28 октябрдаги №08-1-76 сонли "Буюк муҳаддис Абу Исо Термизийнинг бой илмий-маънавий меросини ўрганиш ва хотирасини абадийлаштиришга доир чора-тадбирларнинг бажарилиши тўғрисида"ги Қарори ҳамда 2017 йил 14 февралдаги "Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори халқимиз, миллатимиз тарихи ва тараққиётига ҳиссасини қўшган алломаларимизнинг муқаддас руҳларини шод этиб, аллома, фузалолар томонидан яратилган илму фан ютуқлари натижаларини кенгроқ ўрганиш ва ҳаётда фойдаланиш учун муҳим ижобий дастур бўлди.

Сурхондарё вилоятида 2017 йилда таъмирланган объектлар рўйхатида зиёратгоҳ сифатида Денов туманидаги "Саид Оталиқ" архитектура ёдгорлиги Республика бюджетидан 533 млн 500 минг сўм маблағ ажратилди ва ушбу объект таъмирланди. 2018 йилда вилоятда таъмирланган объектлар сифатида Термиз шаҳридаги "Қирққиз" архитектура ёдгорлиги (294 млн сўм маблағ), Жарқўрғон туманидаги "Жарқўрғон минораси" архитектура ёдгорлиги (98 млн сўм маблағ)ни ажратилганини айтиш мумкин. Маданий мерос бошқармасининг бюджет маблағлари ҳисобидан Хожа Алоуддин Аттор ва Мавлоно Муҳаммад Зоҳид макбаралари янгидан қуриб битказилди[9].

Давлатимиз раҳбарининг 2018 йил 28 ноябрдаги "Ўзбекистон Республикасида миллий маданиятни янада ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида"ги ПҚ-4038-сон Қарори ижроси юзасидан вилоятда 10 та маданий мерос объектларига сайёҳлар ва маҳаллий аҳолининг кириб-чиқишини электрон ҳисобга олиш учун турникет, ушбу объектларга олиб боровчи йўл кўрсаткичларини ўрнатиб чиқиш режалаштирилган. Сурхондарё вилояти маданий мерос бошқармаси маблағлари ҳисобидан манзилли режа асосида 343 та объектга муҳофаза белгиси ўрнатилди. "Маҳаллий ва хорижий сайёҳлар орасида машҳур музейлар ва моддий-маданий мерос объектларида ташриф буюрувчилар учун 150 та моддий ва археология объектларига йўл кўрсаткич (инглиз, рус ва бошқа тилларда) ўрнатиш ва бепул "Wi-Fi" худудларини ташкил этиш" ишлари амалга оширилди. Маданий қийматга эга бўлган вилоятдаги 561 та маданий мерос объектларининг кадастр ҳужжатлари тўлиқ расмийлаштирилди[10].

- **Таҳлил ва натижалар.** Мамлакатимизда туристик салоҳиятни ривожлантириш, уларга қулай ва хавфсиз шарт-шароитлар яратиш мақсадида 2017 йил 23 ноябрда Вазирлар Маҳкамасининг қарорига мувофиқ, сайёҳлар оқими юқори бўлган Бухоро, Самарқанд, Хоразм ва Қашқадарё вилоятларида 2018 йил 1 январдан, Сурхондарёда 2019 йил март ойдан хавфсиз туризмни таъминлаш бошқармалари ташкил қилинди[11].

Ушбу бошқарма хорижий давлат ва халқаро ташкилотлардан ташриф буюрадиган делегацияларни кутиб олиш, уларнинг хавфсизлигини таъминлаш ва кузатиш билан боғлиқ тадбирларни амалга оширишлари белгилаб берилди[12].

2019 йил 5 январда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш бўйича энг асосий вазифалар ва йўналишларни белгилаб берган "Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғриси-

да"ги Фармони қабул қилинди[13] ва унинг асосида 2019-2025 йилларда Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасини ривожлантириш Концепцияси эълон қилинди[14].

Юртбошимизнинг 2019 йил 13 августдаги "Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармони-га асосан, туризм соҳасида бир қатор янгилıklar амалга оширилди[15]. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 мартдаги "Ўзбекистон Республикаси Маданият Вазирлиги ҳузуридаги Маданий мерос департаменти фаолиятини ташкил этиш ҳамда моддий-маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишга оид айрим норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида"ги 265-сонли Қарорининг 33-бандида "ЮНЕСКОнинг Умумжаҳон мероси рўйхати-га киритилган худудларнинг (объектларнинг) шаҳар-созлик нормалари ва қоидалари талаблари махсус ваколатли орган билан келишишлари белгилаб қўйилди. "Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги ҳузуридаги маданий мерос департаменти фаолиятини ташкил этиш ҳамда моддий-маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишга оид айрим норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида"ги қарор қабул қилинди[16]. 2019 йилнинг 1 февралдан 76 мамлакат фуқарolari 30 кунлик муддатга Ўзбекистонга визасиз кириши мумкин бўлади[17].

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 30 мартдаги "Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги ҳузуридаги Маданий мерос департаменти фаолиятини ташкил этиш ҳамда моддий-маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишга оид айрим норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида"ги 265-сонли Қарорининг 12-иловасига мувофиқ, 2020 йил 1 мартга қадар 561 та объектларни муҳофаза қилиш ва сақлаш шартномасини тузиш ҳамда уларга жамоатчи инспекторларни бириктириш белгиланган бўлиб, ҳозирги кунда Сурхондарё вилояти "Маҳалла" хайрия жамоат фонди билан ҳамкорликда 404 та жамоатчи инспекторлар бириктирилди.

2020 йил август кунлари Термиз шаҳрида "Ўзбекистон – цивилизациялар чорраҳаси" халқаро археология сайёҳлик форуми бўлиб ўтди. Ушбу тадбир "Ўзбекистон – буюк йўллар ва цивилизациялар чорраҳаси: империялар, динлар ва маданиятлар" мавзусидаги маданий мерос ҳафталиги доирасида ташкил этилиб, унда 80 дан ортиқ мамлакатлардан кўплаб олимлар қатнашди[18].

Сурхондарё вилоятини ЮНЕСКОнинг Умумжаҳон мероси рўйхати-га киритиш учун номзод объектлар (Муҳаммад Ҳаким Термизий, Зурмала, Султон Содот, Қирққиз саройи, Қокилдор ота хонақоси, Фаёзтепа ва Қоратепа буддизм иншооти, Зараўтсой қоятош расмлари, Жарқўрғон минора, Оқ остона бобо) рўйхати шакллантирилиб, Маданият вазирлигига юборилди[19].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 январдаги "Туризм тармоғини жадал ривожлантиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида" ги ПҚ-4095 сонли Қарорига кўра, вилоятдаги 8 та туристик объектлар-Жарқўрғон минораси, Шерободдаги Хўжаикон туз ғори, Узун туманидаги Оқ остона бобо макбараси, Олтинсой туманидаги Сўфи Оллоёр, Мавлоно Муҳаммад Зоҳид ва Хўжаипок зиёратгоҳларига олиб боровчи 59 км йўллар таъмирлаб чиқилди.

2020 йилда Сурхондарё вилоятида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 9 апрелдаги ПҚ-4667 сонли ҳамда "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 14 апрелдаги 2020-2022 йилларда Сурхондарё вилояти Денов тумани ва унинг марказини комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш тўғрисида"ги 222-сонли қарорлари ижросини таъ-

минлаш мақсадида, вилоят адлия бошқармаси томонидан 2020 йил 22 май куни 294-сон билан Денов туманидаги “Хожа Алоуддин Аттор” жамғармаси ташкил этилиб, унга гувоҳнома олинди. Бугунги вақтда меъморий обидани таъмирлаш бўйича топосёмка тайёрланиб, лойиха ишлари олиб борилиб, ҳомийлик асосида таъмирлан-ди[20].

Ўзбекистон мусулмонлари идораси ҳузуридаги “Вақф” хайрия жамоат фонди Сурхондарё вилоят филиалига бириктирилган зиёратгоҳ ва қадамжоларда 2019-2020 йиллар мобайнида “Такия ота” зиёратгоҳида 260 млн. сўм, “Мавлоно Муҳаммад Зоҳид” зиёратгоҳи 800 млн. сўм, “Хожа Алоуддин Аттор” зиёратгоҳи 850 млн., “Султон Санжар Мозий” зиёратгоҳи 350 млн. сўм, “Оқ остона бобо” зиёратгоҳи 500 млн. сўм маблағ сарфланди. Бундан ташқари, “Такия ота” “Мавлоно Муҳаммад Зоҳид”, “Хожа Алоуддин Аттор”, “Султон Санжар Мозий” ва “Оқ остона бобо” зиёратгоҳида қўшимча иморатлар бунёд этилди. Жорий йилда ҳам халқаро миқёсда пандемия даврини бошидан ўтказган бўлсада, мамлакатимизда ушбу соҳани жаҳон андозалари асосида ривожлантириш ишлари давом этмоқда. Шунингдек, туризм соҳаси билан боғлиқ иқтисодиёт тармоғида коронавирус пандемияси тарқалиши оқибатида, соҳадаги тадбиркорлик субъектларига

2020 йилда тақдим этилган имтиёз ва преференцияларни 2021 йилда давом эттириш ҳамда уларни жадал қайта тикланишлари учун қулай шароитни яратиш кўзда тутилди.

- Хулоса ва таклифлар. Миллий қадриятларимизнинг бир бўлаги бўлган зиёрат туризми жаҳон миқёсида Ўзбекистон ҳудуди шундай тарихий қадриятлар макони бўлганлигини, ўлкада ижтимоий-иқтисодий ислохотларни руёбга чиқараётган халқимиз учун буюк келажак барпо этишда, бугунги дунёни янги кўз билан кўриш, уни янгича тафаккур билан идрок этиш жараёнларида, улуғ аждодлар мероси билан танишиши лозимлигини англатади. Бугун йўқотилган барча қадриятларни, бой берилган маданий ва маънавий бойликларни қайтадан тўплаш, анъаналарни тиклаш, ўз миллий қиёфаси билан Янги Ўзбекистонни жаҳон халқлари сафидан муносиб ўрин эгаллаши юзасидан олиб борилаётган тадбирлар буюк аждодларимиз қолдирган меросни қайта тиклаш, ўзligимиз, инсоний ҳис-туйғуларимизни, шаънимиз ва ориятимизни ҳимоя қилишга, уни ҳамиша баланд тутишга ва халқаро миқёсда ўз ўрнимизга эга бўлишда муҳим аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ислом ҳамкорлик ташкилотининг фан ва технологиялар бўйича биринчи саммитидаги нутқ 2017 йил 10 сентябрь. // <https://president.uz/uz/lists/view/1063>
2. Рўзиев С.С. Ўзбекистонда маданий туризм бозори ва унинг истиқболлари. Автореф. икт. фан. номз. – Тошкент, 2009. – Б.11-12.
3. Ruziyeva D.I. Ways of development and promoting of cultural tourism in Uzbekistan // Economics and management: theory and practice: Collection of scientific articles. Vol. 2. – Verlag SWG imex GmbH, Nürnberg, Deutschland, 2014. – Pp. 99-102.
4. Джалилов О.З. Проблемы и перспективы развития историко-культурного туризма в Узбекистане (1991-2010 гг.) автореф. Дисс. канд ист.наук. – Ташкент, 2011. – Б. 4.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ПФ-4947 Тошкент шаҳри 2017 йил 7 февраль // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил 6-сон.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Туризмни янада ривожлантириш масалалари” бўйича махсус йиғилиши // Xalq so'zi. 2017 йил 4 октябрь.
7. Қонунлар ва фармонлар мазмун моҳияти ҳақида батафсил: <https://lex.uz/docs/4474527>, Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2017. 31-сон. 782-модда.
8. Сурхондарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумоти. – Термиз шаҳри, 2021 йил 21 июнь.
9. Асророва Л. Хожа Муҳаммад Зоҳид. – Тошкент: Ўзб халқаро Ислом академияси, 2020. – Б. 12-13.; Ўша муаллиф. Алоуддин Аттор шахсияти // Имом Бухорий сабоқлари. – 2020, 3-сон. – Б. 44-46.
10. Сурхондарё вилояти Маданий мерос бошқармаси томонидан бажарилган ишлар юзасидан маълумотлар // Сурхондарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумоти. – Термиз шаҳри, 2021 йил 16 апрель.
11. Хавфсиз туризмни таъминлаш бўлинмалари туристларга нисбатан жиноят содир этилишига йўл қўймаган // uza.uz. 2019 йил 12 июнь.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Транспорт ва туризм объектларида жамоат хавфсизлигини таъминлашнинг самарали тизимини жорий этишга оид қўшима чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4229 – сонли қарори. 2019 йил 6 март. www.lex.uz
13. Халқ сўзи газетаси. – 2019 йил 8 январь, 3-сон.
14. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.
15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5781-сонли фармони. 2019 йил 13 август. www.lex.uz
16. Ўзбекистон Республикаси маданият вазирлиги ҳузуридаги маданий мерос департаменти фаолиятини ташкил этиш ҳамда моддий-маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишга оид айрим норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида қарори. <https://lex.uz/docs/4262171>
17. Сайфутдинов Ш.С. Ўзбекистонда Зиёрат туризмни ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий механизмлари. Электрон манба: www.tsue.uz. – С. 368-374.
18. Тўраев Қ.Т. Сурхондарё вилоятида ўзга (исломдан ташқари) дин вакиллари учун зиёрат туризмни ривожлантириш истиқболлари // Ўзбекистонда туризм ва рекреацияни ривожлантиришнинг географик муаммолари ва имкониятлари. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Чирчик, 2019. – Б. 220-222.
19. Сурхондарё вилояти Маданий мерос бошқармаси томонидан бажарилган ишлар юзасидан маълумотлар // Сурхондарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумоти. – Термиз шаҳри, 2021 йил 16 апрель.
20. Сурхондарё вилояти Маданий мерос бошқармаси томонидан бажарилган ишлар юзасидан маълумотлар // Сурхондарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумоти. – Термиз шаҳри, 2021 йил 18 июль.

ЎЎК:009

Нилуфархон АББОСХОНОВА,

Ёшлар муаммоларини ўрганиш ва истиқболли кадрларни тайёрлаш

институтини мустақил тадқиқотчиси

E-mail:shaydo88@mail.ru

Phd доктори Санжар Саидов тақризи асосида

ЎЗБЕКISTONDA МИГРАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИНИ ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ НАЗАРИЙ-ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақола Ўзбекистонда миграция жараёнларининг назарий-ҳуқуқий асослари, қонунлар, норматив-меъёрий ҳужжатларда белгиланган тартиблар илмий жиҳатдан таҳлил этилган. Миграция жараёнларининг қонун йўли билан тартибга солинишининг ижобий омиллари асослаб берилган.

Калит сўзлар: Миграция, меҳнат миграцияси, глобаллашув, меҳнат ресурслари, иқтисод, малака, меморандум, меъёрий ҳужжатлар, легализация, ҳамкорлик.

THEORETICAL AND LEGAL BASES OF REGULATION OF MIGRATION PROCESSES IN UZBEKISTAN

Abstract

This article scientifically analyzes the theoretical and legal foundations of migration processes in Uzbekistan, the procedure established by laws and regulations. The positive factors of legislative regulation of migration processes are substantiated.

Key words: Migration, labor migration, globalization, labor resources, economy, experience, memoranda, regulations, legalization, cooperation.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье научно проанализированы теоретические-правовые основы миграционных процессов в Узбекистане, порядок, установленный законами и нормативно-правовыми актами. Обоснованы положительные факторы законодательного регулирования миграционных процессов.

Ключевые слова: Миграция, трудовая миграция, глобализация, трудовые ресурсы, экономика, опыт, меморандумы, нормативные акты, легализация, сотрудничество.

Кириш ва долзарблиги. Ҳозирги замонда иқтисодий тараққиёт нафакат жаҳон тенденциялари ва ижтимоий ривожланиш қонуниятлари билан, балки турли давлатлар миллий иқтисодиётларининг ўзаро фаол ҳамкорлигига тобора боғлиқ бўлиб бормоқда. Буни иқтисодий глобаллашувнинг яққол кўринишларидан бири бўлган аҳоли миграциясининг тобора кучайиб бораётганидан ҳам билиш мумкин. Миграция мамлакат тараққиёти ва ижтимоий ўзгаришларининг омилларидан бири бўлибгина қолмай, айни пайтда доимий назоратни талаб қиладиган кўплаб муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда.

Меҳнат миграцияси – объектив ва иқтисодий жиҳатдан асосланган жараёндир. Мигрантлар учун эса бу бошқа минтақа, ҳатто давлатда иш топиш имконияти демакдир. Мигрантларни қабул қилувчи минтақа ёки давлат иқтисодиёти учун бу жараён маҳаллий бозорда меҳнат ресурслари йўқлиги боис қўшимча меҳнат ресурсларини жалб қилиш имкониятини яратади. Бироқ, меҳнат миграцияси ижобий самара бериш билан бирга кўплаб муаммоларни ҳам юзага келтиради. Бу борада, биринчи навбатда, гап халқаро меҳнат миграцияси ҳақида бормоқда.

Методлар ва ўрганилиш даражаси. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг «Хавфсиз, тартибли ва қонуний меҳнат миграцияси тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қароридаги баён қилинган хавфсиз, тартибли ва қонуний меҳнат миграцияси тизими ҳамда унинг асосий йўналишлари белгиланиши ушбу тадқиқотнинг илмий-методик асоси бўлиб хизмат қилди.

Аҳоли мигратацияси жараёнини тўғрисида, унинг турлари ва уларнинг мезонлари, миграция факторлари тўғрисида Д.Джуннайдуллаев ўзининг “Ўзбекистон минтақаларида аҳоли миграцияси ва уни тартибга солишнинг такомиллаштириш” асарида, Э.Равцнстеин “Тхе Лавс оф Миграцион” номли халқаро журнал мақоласида ҳамда Л.Рибаковский ва Халқаро миграция ҳуқуқи журнали индекс бўлимида Миграция соҳасидаги атамалар луғатида ёритилган. Аҳоли миграциясининг турли хил функциялар мавжуд, шулардан 5 та асосий функцияларини Д.Джуннайдуллаев, Э.Равцнстеин томонидан тадқиқотлар ўтказган. Ушбу жараёндаги аҳолининг муаммолари ва ҳукуматнинг аҳоли миграцияси учун ишлаб чиққан қонунларини илмий экспертлар жумладан, Елисеэва И. Демография ва аҳоли статистикаси. 3-чи нашрида, С.Мададов, Нолегал миграция – аср муаммосида, Якунин V.I., Сулакшин С.С., Багдасарян V.Э. ва бошқалар Россияни демографик инкироздан олиб чиқиш борасидаги давлат сиёсатининг С.С. Сулакшин умумий таҳририда, Юрайт М., Юдина Т.Н. ўз илмий ишларида ёришган. Шунингдек, Халқаро ташкилотлар ўз ҳисоботларида ҳам ёшлар миграция тўғрисида батафсил Ўрта Осиё мамлакатларидаги статистик жадваллар, иловалар ва муҳим фактларни “ХМТ”, Ёшлар бандлиги инкирози: Ҳаракат вақти, V ҳисобот: 101ст Халқаро меҳнат конференциясида, 2013-йилда Миллатлар Ташкилотининг, 2015 йилдан кейинги ривожланиш дастурида миграцияни бирлаштириш: Позиция ҳужжати. Глобал миграция гуруҳи Халқаро миграция ташкилоти (ХМТ) 2019, Марказий Осиё мамлакатларидаги чет эллик ёшларнинг миграцияси: хавфларни

таҳлил қилиш ва салбий таъсирларни минималлаштириш конференция ва ҳисоботида кенг кўламли ўрганилиб, ёритилган.

Тадқиқот натижалари. Илмий мақолада қиссий таҳлил, моделлаштириш, тарихийлик, объективлик, тизимли ёндашув каби илмий билиш усулларидан фойдаланилган. Шунингдек, мақолада кўтарилган мавзу юзасидан қабул қилинган қонунлар, норматив ҳужжатлар таҳлил этилган. Д.Джуннайдуллаев ўзининг “Ўзбекистон минтақаларида аҳоли миграцияси ва уни тартибга солишни такомиллаштириш”, Э.Равнштейн “The Laws of Migration” мавзусидаги тадқиқот ишларида келтирилган маълумотлардан фойдаланилган.

Дунёнинг аксарият давлатларида хорижлик ишчи кучидан фойдаланишга асосий сабаб – иктисодиётнинг баъзи секторлари ва минтақаларда айрим касб ҳамда иш турлари бўйича ишчи кучининг етишмаслигидадир. Мазкур ишчи кучларидан, авваломбор, меҳнатга кам ҳақ тўланадиган, муайян малака талаб этмайдиган ва олис иш жойларидан фойдаланилади. Давлатларнинг меҳнат миграциясига доир юритаётган ҳозирги сиёсати, биринчи галда, мамлакат ичида ишсизликка қарши курашишга қаратилган. Негаки, иктисодиётда ички миграция деган тушунча ҳам мавжуд. Шу сабабли мамлакатлар, аввало, ўз фуқароларини иш билан таъминлашга алоҳида эътибор қаратади[1].

Ўзбекистонда 2016 йилдан ушбу соҳага эътибор кучайди. Ўтган даврда соҳани бевосита ёки билвосита тартибга солувчи 12 та норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинди.

Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йилдаги қарорига мувофиқ меҳнат миграциясида иштирок этадиган фуқароларга, уларга ўз вақтида ижтимоий солиқни тўлаб борган тақдирда, иш стаж ҳисобланадиган бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 ноябрдаги 505-сонли “Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет эллардаги меҳнат фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги қарорига мувофиқ меҳнат миграцияси жараёнларини тартибга солиш, Ўзбекистон Республикасини фуқароларининг чет элда ва хорижий фуқароларнинг Ўзбекистон Республикасида ишга жойлашишини таъминлаш масалаларини ҳал этиш Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳоли ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳузуридаги Ташқи меҳнат миграцияси масалалари агентлиги ҳамда фуқароларнинг чет элларда ишга жойлашишини таъминлаш бўйича минтақавий бюролар зиммасига юкланган[2]. Худудлар камровини кенгайтириш мақсадида бундай бюролар Ташкент, Бухоро, Нукус, Фарғона ва Қарши шаҳарларида ҳам фаолият кўрсатмоқда. Бунда мамлакатимиз фуқаролари қонунчиликка биноан Меҳнат ва аҳоли ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги томонидан тузилган ҳукуматлараро ва идоралараро битимлар асосида чет элга меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун чиқиш ҳуқуқига эга[3].

Ҳукуматнинг юқоридаги қарори доирасида фуқаролар, шунингдек 2020-йил 11-август, ПҚ-4804-сонли қарорга асосан, мазкур агентлик томонидан бериладиган рухсатномаларга асосан шахсий меҳнат шартномалари бўйича меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун чет элга чиқиш ҳуқуқига эгадир[4]. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳоли ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги билан Корея Республикасининг Меҳнат вазирлиги ўртасида Ўзаро англашув тўғрисидаги меморандум имзоланган. Ушбу ҳужжатга кўра, Ўзбекистон фуқаролари мазкур мамлакатга меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун кетиш олдидан Чет элларга кетаётган фуқароларни мослаштириш ва ўқитиш марказида ўқийди[5].

Бу ерда улар ўзлари борадиган мамлакат қонунчилиги, анъаналари ва ўзини тутиш нормалари асослари ҳақида маълумотга эга бўлади. Борадиган мамлакат тилини сўзлашиш ва меҳнат вазифаларини бажариш учун етарли даражада ўрганади, шартнома бўйича ишга жойлашадиган корхоналарда техника хавфсизлиги ҳамда меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаларини ўзлаштиради, хорижлик иш берувчилар талаблари эътиборга олинган ҳолда тиббий кўрикдан ўтади. Бунда Ўзбекистонлик меҳнат мигранти мазкур мамлакатга келиши билан ҳаёти ва соғлиғини суғурта қилиш ҳамда бошқа суғурта турлари бўйича ҳуқуқларга эга бўлади.

2020 йил 15 сентябрда қабул қилинган ПҚ-4829-сонли Президент Қарорининг қабул қилиниши, Ўзбекистонда миграция жараёнларини тартибга солиш борасида амалга оширилган энг муҳим ислохотлардан бири бўлди.

Шу билан бирга, 2021-йил 19-май, ПҚ-5117-сонга мувофиқ ҳар бир иш берувчи ўзбекистонлик ишчи билан меҳнат фаолиятини амалга ошириш даврида ижтимоий ҳамда меҳнат кафолатлари, шу жумладан тиббий суғуртани ўз ичига олган меҳнат шартномасини тузади. Бундан ташқари, ушбу ҳужжат Ўзбекистон фуқаросининг Корея Республикасида меҳнат қилиш ва яшаш шароитлари, меҳнатига ҳақ тўлаш, чунончи, ушбу мамлакатда белгиланган энг кам иш ҳақидан кам бўлмаган иш ҳақи тўлаш тартибини йўлга қўяди[6].

2021-йил 17-август, ПФ-6279-сонга кўра 2021 йилдан бошлаб Ўзбекистонда ташкиллаштирилган ҳолда хорижга кетишдан олдин фуқаролар мажбурий тартибда касб-хунар ва тилларга ўқитилиши жорий этилади. Қонуний меҳнат миграцияси ташкил этилиши учун хорижий давлатлар иш берувчилари билан ҳамкорликда Ўзбекистонда махсус марказлар очилади. Президент Шавкат Мирзиёев “Хавфсиз, тартибли ва қонуний меҳнат миграцияси тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорни имзолади. Қарор билан хавфсиз, тартибли ва қонуний меҳнат миграцияси тизими жорий қилинмоқда ҳамда унинг асосий йўналишлари белгилаб берилди[7].

2021 йил 1 январдан бошлаб ташкиллаштирилган меҳнат миграцияси йўли билан хорижга чиқиб кетаётган шахсларни ишга юборишдан олдин мажбурий тартибда касб-хунарга ўқитиш тизими жорий қилинмоқда. Буни амалга ошириш учун 13 та “Ишга марҳамат” моно-марказлари, 30 та касб-хунарга ўқитиш марказлари, 11 та Тошкент шаҳри туманларидаги қисқа муддатли касб-хунарга ўқитиш курслари ҳамда 136 та маҳалла аҳолисини касб-хунарга ўқитиш масканларига қўшимча равишда қуйидагиларни ўз ичига олади[8]:

13 та коллеж ва 13 та техникумда (жами йиллик қуввати 20,2 минг ўқувчи) меҳнат мигрантлари учун қисқа муддатли (3 ойгача) касб-хунар ва чет тилларига ўқитиш курслари ташкил этилади;

қисқа муддатли курсларнинг ўқув дастурлари хорижий йирик иш берувчиларнинг (Россиянинг «НИПИГАЗ» АЖ, «Ренаиссансэ Ҳеавй Индустриэс», Б.Т.К ГРУП, Туркиянинг «АНТ ЯПИ», «Тайга Групп», БААнинг «Тадбеер» ташкилотлари) талабларига мослаштирилади[9];

хорижий йирик иш берувчилар ва хусусий бандлик агентликлари билан алоқалар ўрнатилади ҳамда қисқа муддатли курсларда улар учун зарур бўлган касблар бўйича малакали мутахассислар тайёрланади;

Меҳнат вазирлиги ҳузуридаги жамғарма маблағлари ҳисобидан қисқа муддатли курсларга хориждаги йирик корхоналарнинг малакали мутахассислари ва етакчи таълим муассасаларининг педагог кадрлари жалб қилинади[8].

Юқорида келган 4829-сонли ПҚга биноан 2021-йил 1-январдан қуйида келтирилган ташкилотлар ўз фаолиятини бошлади:

Япония иш берувчилари билан ҳамкорликда Тошкент шаҳридаги «Ишга марҳамат» мономарказида «Япон тили ва касбий малака» тест маркази;

Россия Федерациясининг Пайвандчилик назорати миллий агентлиги билан ҳамкорликда Фарғона шаҳридаги «Ишга марҳамат» мономарказида пайвандчилар мактаби[9];

Бирлашган Араб Амирликларининг рекрутинг «Тадбеер» марказлари билан ҳамкорликда Гулистон шаҳридаги «Ишга марҳамат» мономарказида хизмат соҳасида фаолият кўрсатадиган ишчиларни тайёрлаш ўқув маркази;

Япония ва Бирлашган Араб Амирликлари билан ҳамкорликда чет тилларига ўқитиш ва хизмат соҳаси бўйича касбга тайёрлаш ўқув марказлари[10].

Вазирлар Маҳкамасининг 2021-йил 5-мартдаги 122-сон қарорига асосан «Ижтимоий ҳимоя ягона реестри» ахборот тизимида кам таъминланган сифатида рўйхатга олинган оила аъзоларига, улар меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун хорижга чиқиб кетаётганда микроқарзлар берилади[11].

Янги Ўзбекистоннинг янгича миграция сиёсати, бу соҳага бўлган ёндашувнинг ўзгариши, тизимли ишлар амалга оширилиши натижасида чет элларда оғир вазиятларга тушиб қолган ёки хорижий давлатларнинг, айниқса Россиянинг вақтинчалик марказларида сақланаётган фуқароларни Ўзбекистонга олиб келиш, тиббий жароҳат олган фуқароларга тиббий ёрдам кўрсатиш харажатларини қоплаб бериш харажатлари амалга оширилмоқда[12].

Меҳнат миграцияси билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш қўллаб-қувватловчи давлатлар савий-харажатларини бирлаштиришни талаб қилади. Қўпинча, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари чет элларга Ташқи меҳнат миграцияси масалалари агентлиги ва фуқароларнинг чет элларда ишга жойлашишини таъминлаш бўйича минтақавий бюро орқали кетмаган ҳолларда (яъни, ноқонуний) Вазирлар Маҳкамасининг 2003-йил 12-ноябрдаги 505-сон қарори асосида “Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет эллардаги меҳнат фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига мувофиқ юқорида кўрсатилган ижтимоий таъминот ва бошқа қаролатлардан маҳрум бўлади[13]. Бундай ҳолатда Ўзбекистон Республикасининг ваколатли органлари, шунингдек, мамлакатимизнинг чет эллардаги дипломатик ваколатхоналарининг Ўзбекистонлик меҳнат мигрантининг меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун келганидан беҳабар бўлишини эътиборга олсак, бундай фуқаро аксарият ҳолларда одам савдоси қурбонига айланади. Бундан ташқари, ишлаш учун хорижга ноқонуний йўл билан кетаётган фуқаролар чет элларга кетаётган фуқароларни мослаштириш ва ўқитиш марказида мажбурий дастур бўйича ўқитилмайди. Демак, борадиган мамлақати қонунчилиги, анъаналари ва ўзини тутиш нормалари асослари ҳақидаги ҳамда бошқа маълумотга эга бўлмайди[14].

Меҳнат миграцияси муаммосининг кескинлиги глобал иқтисодий инкироз сабабли янада мураккаблашди. Жумладан, меҳнат бозорининг эҳтиёжи, мамлакат ичида меҳнат бозорига ташқи манбалардан таклиф этилаётган

ишчи кучларининг нисбати ва сифати, мигрантлар меҳнат ҳуқуқларини қонунийлаштириш ҳамда ҳимоя қилиш, уларнинг маданий ва меҳнатга мослашиши каби масалалар долзарблигича қолмоқда.

Маълумки, 2020 йилнинг 17 август куни Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида хорижда меҳнат қилаётган фуқароларга муносиб шарт-шароитлар яратиш ва улар билан тизимли ишлаш юзасидан видеоселектор йиғилиши бўлиб ўтди. Унда асосий эътибор, мамлакатимизда ҳар йили 600-700 минг аҳоли меҳнат бозорига кириб келаётгани, иқтисодиёт тармоқларини ва ҳудудларни ривожлантириш бўйича кўрилаётган чоралар натижасида йилига 500 минггача иш ўрни яратилаётгани таъкидланди. Шунинг билан бирга ташқи меҳнат миграцияси тизимини такомиллаштириш зарурати диққат марказида бўлди. Бу табиий жараён, барча ривожланаётган давлатлар шундай босқичдан ўтган. Қарерда меҳнат миграцияси тўғри ташкил этилган бўлса, бандлик, оилалар даромади, малакали мутахассислар кўпайган.

2020-йил 31-декабрь, ПҚ-4939-сонли қарорга биноан хорижда ўзбекистонликлар муносиб шароитларда меҳнат қилиши учун йирик иш берувчи компаниялар билан алоқаларни кенгайтириш муҳимлиги таъкидланди. Бунинг учун, аввало, ўша корхоналар талабига мос малакага эга ва тил биладиган мутахассислар тайёрлаш зарур. Шу боис бу борада янги тизим жорий этилиши белгиланди [15].

Хулосалар. Хорижий мамлакатларда истиқомат қилаётган Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг яшаш тарзи, меҳнат қилиш ёки таълим олиш борасидаги ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва бу борада етарли шарт-шароитлар яратиш мақсадида давлат раҳбари томонидан катта эътибор қаратилиб, муҳим қарор ва фармонлар қабул қилинмоқда.

Президент Шавкат Мирзиёев мамлакатимиз элчихоналари ўзга давлатлардаги ватандошларимиз диаспоралари билан алоқаларни мустаҳкамлаш лозимлигини алоҳида таъкидлаб, чет элда меҳнат қилаётганларни ватани билан боғлаб турадиган энг катта восита маданият эканини, улар учун маданий-маърифий тадбирларни кўпайтириш бўйича кўрсатмалар берилди.

2020-йил 31-декабрь, ПҚ-4939-сонга мувофиқ тизимли ишларни ташкил қилиш натижасида меҳнат мигрантларининг оила аъзоларини қўллаб-қувватлаш йўлга қўйилди. Эҳтиёжи бўлса, имтиёзли шартларда уй-жой билан таъминлаш, моддий ёрдамлар кўрсатиш каби ишлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон фуқаролари хорижда меҳнат фаолиятини амалга ошириб, Ўзбекистонга қайтиб келганидан кейин уларни бандлигини таъминлашга қаратилган тизимли ишлар йўлга қўйилди. Бу борада бандликка кўмаклашиш маркази ҳисобидан ўз иштини ташкил этиш истагини билдирган фуқарога базавий ҳисоблаш миқдорининг 10 бараваригача субсидия берилади[16].

Хулоса қилиб айтганда бугунги кунда ишлаш ёки ўқиш ва бошқа мақсадларда хорижга чиқмоқчи бўлган Ўзбекистонлик фуқаролар учун легал, яъни, қонуний йўл, белгиланган тартиб асосида шароитлар яратилмоқдаки, бу ўз навбатида давлат томонидан фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Э.Равнсстеин “The Laws of Migration”
2. 2003 йил 12 ноябрь, 505-сон <https://lex.uz/uz/docs/-246880>
3. 2003 йил 12 ноябрь, 505-сон <https://lex.uz/uz/docs/-246880>
4. 2020 йил 11 август, ПҚ-4804-сон <https://lex.uz/docs/-4945748>

5. 2020 йил 11 август, ПҚ-4804-сон <https://lex.uz/docs/-4945748>
6. 2021 йил 19 май, ПҚ-5117-сон <https://lex.uz/docs/-5426736>
7. 2021 йил 17 август, ПФ-6279-сон <https://lex.uz/docs/-5584121>
8. 2020 йил 15 сентябрдаги ПҚ-4829-сон <https://lex.uz/docs/-4997972>
9. Президент Қарори: Ўзбекистонда 2021 йилдан янгича меҳнат миграцияси тизими жорий қилинади. <https://kun.uz/uz/20102158>
10. 2020 йил 15 сентябрдаги ПҚ-4829-сон <https://lex.uz/docs/-4997972>
11. Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 5 мартдаги 122-сон
12. <https://lex.uz/docs/-5319768#-5320126>
13. Меҳнат миграцияси: Ўзбекистонни Япония ва Жанубий Корея кутяптими? <https://oz.sputniknews-uz.com/20201116/Menat-migratsiyasi-zbekistonni-Yaponiya-va-Zhanubiy-Koreya-kelazhagi-kutyaptimi-15415881.html>
14. Меҳнат миграцияси: Ўзбекистонни Япония ва Жанубий Корея кутяптими?
15. <https://oz.sputniknews-uz.com/20201116/Menat-migratsiyasi-zbekistonni-Yaponiya-va-Zhanubiy-Koreya-kelazhagi-kutyaptimi-15415881.html>
16. Президент Қарори: Ўзбекистонда 2021 йилдан янгича меҳнат миграцияси тизими жорий қилинади. <https://kun.uz/uz/20102158>
17. 2020 йил 31 декабрь, ПҚ-4939-сон <https://lex.uz/docs/-5203490>
18. 2017 йил 16 августдаги ПФ-5156-сон <https://lex.uz/docs/-4162591>

Улуғбек АБДУРАХМАНОВ,
ТДПУ “Жисмоний маданият” кафедраси ўқитувчиси
Email: ulugbekk0723@gmail.com

ТДПУ доценти, п.ф.б.ф.д (PhD) Мухаммадиев К.Б тақризи асосида

PEDAGOGICAL ANALYSIS BY THE METHOD OF MOVEMENT TECHNIQUE OF STUDENTS ENGAGED IN KURASH

Annotation

This article contains scientifically based proposals and recommendations for the development of wrestling, technical, tactical elements, wrestling techniques, which is our national sport. Also, there is an insufficient analysis of many scientific and methodological sources on the problem of teaching wrestling techniques, the problem of the sequence of initial training in wrestling techniques, and the methods used in mastering technical and tactical movements in wrestling. Scientific opinions are reflected in the fact that the research methodology for the scientific substantiation of the topic was carried out in three stages.

Key words: wrestling, sport, style, movement, technical and tactical techniques, folk games, historical development, development, physical training, competition, systematization, attack, defense, popularization.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПО МЕТОДУ ТЕХНИКИ ДВИЖЕНИЯ СТУДЕНТОВ ЗАНИМАЮЩИМИСЯ КУРАШОМ

Аннотация

Данная статья содержит научно обоснованные предложения и рекомендации по развитию борьбы, технических, тактических элементов, приемов борьбы, которая является нашим национальным видом спорта. Также отмечается недостаточный анализ многих научно-методических источников по проблеме обучения борцовским приемам, проблеме последовательности первоначального обучения борцовским приемам, методикам, используемым при освоении технико-тактических движений в борьбе. Научные мнения отражены в том, что методология исследования по научному обоснованию темы проводилась в три этапа.

Ключевые слова: борьба, спорт, стиль, движение, технико-тактические приемы, народные игры, историческое развитие, развитие, физическая подготовка, соревнование, систематизация, нападение, защита, популяризация.

КУРАШ БИЛАН ШУҒУЛЛАНУВЧИ ТАЛАБАЛАРНИНГ ТЕХНИК ҲАРАКАТ УСУЛЛАРИНИНГ ПЕДОГОГИК ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Ушбу мақолада миллий спорт туримиз бўлган курашнинг ривожланиши, техник, тактик элементлари, кураш усуллари тақомиллаштиришга қаратилган илмий асосланган тақлиф ва тавсиялар келтирилган. Шунингдек, кураш спорт тури техникасини ўргатиш муаммосига қўллаб илмий-услубий манбаларнинг таҳлили, ҳозирги вақтда кураш техникасидаги ҳаракатларга дастлабки ўргатиш кетма-кетлиги муаммоси, курашдаги техник-тактик ҳаракатларни ривожлантиришда қўлланиладиган методлар етарли даражада эмаслигини айтиб ўтилган. Мавзунини илмий асослаш бўйича тадқиқот методологиясини уч босқичда амалга оширилганлиги фақиди илмий фикрлар ёритилган.

Калит сўзлар: кураш, спорт, услуб, ҳаракат, техник ва тактик усуллар, халқ ўйинлари, тарихий ривожланиши, ривожланиш, жисмоний тайёргарлик, мусобақа, тизимлаштириш, ҳужум, ҳимоя, оммалаштириш.

Кирриш. Асрлар давомида турли халқлар томонидан кундалик ҳаётий эҳтиёжларини қондириш мақсадида бажариб келинган жисмоний ҳаракатларни мунтазам бажариш давомида жисмоний машқлар шаклланиб аста-секинлик билан тизимлаштирилиб спорт турларига айланганлигини кўришимиз мумкин. Барча халқларнинг ўз миллий спорт турлари мавжуд ва буни ҳеч ким инкор қилаолмайди. Аксарият давлатлардаги халқ ўйинлари ва спорт мусобақалари халқларнинг жисмоний тайёргарлигида маълум ўрин эгаллаб, жисмоний тарбия ва спорт тизими шу давлатда қанчалик ривожланаётганлигидан далолат беради. Кейинги йилларда асрлар давомида мардлик, бағрикенглик, олижаноблик ва ҳалолликнинг тимсоли сифатида эъзозланиб келинган, ўзбек халқининг тарихий мероси – “Кураш” миллий спорт турини қайта тиклашга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Давлатимизнинг бевосита қўллаб-қувватлаши натижасида кураш халқаро спорт тури сифатида кенг эътироф этилди, “кураш”, “халол”, “таъзим”, “тўхта” ва “ёнбош” каби атамалар эса халқаро спорт лугати таркибидан мустахкам ўрин эгаллади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 октябрдаги ПҚ-3306-сон қарори билан 6 сентябрь – “Кураш” миллий спорт тури кунини сифатида белгиланди [1,2]. Ҳозирги кунда дунёнинг ривожланган давлатларида спорт турлари жадал ривожланаётган бир даврда Республикамызда ҳам барча спорт турлари каби миллий спортимиз бўлган кураш спорт турининг жадал оммалашаётганлигини бу спортни ривожлантириш учун чиқарилаётган бир қанча қонун ости ҳужжатларидан кўришимиз мумкин.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Кураш спорт турининг ривожланиши, ёшларни соғлом баркамол қилиб тарбиялашда тутган ўрни, курашда қўлланиладиган ҳаракатларни ўргатиш бўйича нашр этилган илмий адабиётларни таҳлил қилар эканмиз, ҳозирги вақтда курашдаги ҳужум ва ҳимояланиш ҳаракатларини дастлабки ўргатиш услуби илмий ва услубий асарларда акс эттирилмаган. Ҳаракатлантирувчи фаолиятни илмий ўргатиш назарияси ва услублари Г.А. Бернштейн, Л.П. Матвеев, В.Н. Платоновлар томонидан урганган [4,5,7,8]. Яқка курашларда ҳаракатлантирувчи кўникмаларни шакллантириш концепцияси А.А. Новиков,

В.В. Нелюбови, А.А. Карелин томонидан яратилган фундаментал асарлар ҳисобланади [4,5,7,8]. Мавжуд илмий манбаалардаги маълумотлар эса курашнинг тез ва барқарор ривожланишига етарли даражада илмий асос бўлишга кўп жиҳатдан талаб даражасида эмаслигини кўрсатмоқда. Бошқа ривожланган спорт турлари каби кураш спорт турини ривожлантириш учун яқка курашларнинг бошқа турларида қўлланилган тажрибаларнинг умумийлаштирилишини ва замонавий технологияларни қўллашни талаб қилмоқда.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Кураш спорт турларида техникани ўргатиш муаммосига кўплаб илмий-услубий асарлар бағишланган. Ҳозирги вақтда кураш техникасида ҳаракатларга дастлабки ўргатиш кетма-кетлиги муаммоси ҳали ўзининг долзарблигини йўқотгани йўқ, аммо курашдаги техник-тактик ҳаракатларни ривожлантиришда қўлланиладиган методлар етарли даражада эмаслигини кўрсатмоқда.

Тадқиқот методологиясини уч босқичда амалга оширидик. Биринчи босқич услуги: кураш бўйича машғулот жараёнини, педагогик кузатувларни ташкил этиш ва режалаштириш бўйича Ватанимизнинг ва чет эл давлатларининг ҳужжатли материаллари, илмий-услубий адабиётлари ҳам таҳлил қилинди. Умумий курс талабаларига техник-тактик ҳаракатларни дастлабки ўргатиш услуги ишлаб чиқилди. Педагогик шароитлар, машғулотнинг бир йиллик циклида ўргатиш бўйича ишлаб чиқилган дастур ва услубни амалга ошириш шароитлари белгиланди. Иккинчи босқич услублари: мусобақа беллашувларининг видео тасвирлари, педагогик кузатувлар, тест ўтказиш, антропометрия, ижтимоий сўровномалар. Учинчи босқичда шакллантирувчи педагогик тажриба режалаштирилди, ташкил этилди ва амалга оширилди. Кураш билан шуғулланувчи талабаларга техник-тактик ҳаракатларни ўргатиш борасида ишлаб чиқилган дастур ва услубнинг самарадорлигини текшириш мақсадида, жисмоний ва функционал тайёргарлик кўрсатгичлари бўйича назорат синовлари ўтказилди.

Шунингдек Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 октябрдаги “Кураш миллий спорт турини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-3306-сон қарори, 2017 йил 20 сентябрда Ашхобод шаҳрида бўлиб ўтган Осиё Олимпия кенгашининг 36-Бош ассамблеясида кураш тарихида илк бор XVIII Ёзги Осиё ўйинлари дастурига киритилиши, Республикаимиздаги ёшлар ўртасида ташкил қилинган уч босқичли “Умид ниҳоллари”, “Баркамол авлод” ва Универсиада спорт ўйинлари дастурига кураш миллий спорт турини киритилиши ҳамда мазкур спорт турини ривожлантиришга қаратилган бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда кураш спорт турини ривожлантиришга муайян даражада методологик асос бўлиб хизмат қилади [1,2].

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Кураш билан шуғулланувчи талабаларга техник ҳаракатларни дастлабки ўргатиш услуги педагогик тажриба натижасида ўрганилди. Педагогик тажрибани ўтказишда, биз техник ҳаракатларни дастлабки ўргатиш бўйича ишлаб чиқилган услубнинг қўллаш ўқув жараёнини ташкил этилишини яхшилаш, зарур базавий техникаларни ўзлаштириш имконини берди.

Педагогик тажрибани курашда тактик-техник ҳаракатларни дастлабки ўргатиш услубини синаш мақсадида тахминан бир хил жисмоний ва функционал тайёргарликка, шунингдек мусобақа фаолияти кўрсатгичлари бўйича бир хил бўлган, спорт малакасига эга бўлмаган талабаларнинг икки гуруҳи: тажриба ва назоратгуруҳлари тузилди, уларнинг ҳар бир гуруҳ 15та курашчи талабалардан иборат бўлди.

Тажриба гуруҳи(ТГ)да машғулотлар биз томонидан таклиф этилган кураш тактик-техник ҳаракатларини дастлабки ўргатиш услуги бўйича олиб борилди. Биз таклиф этган услубнинг асосий мазмун мусобақалаш фаолиятини ўрганиш натижасида аниқланган талабларга амал қилишдан иборат эди. Мусобақа беллашувида энг кўп натижа берган ва кўпроқ баҳоландиган услуб – букилиб ташлаш эканлиги маълум бўлди.

Уни бажаришнинг ишончилиги беллашувларда ютқазган курашчиларга нисбатан ютганлириники юқори бўлди. Бундан ташқари беллашувнинг иккинчи ва учинчи дақиқаларидаги ташлашлар ҳам кўпроқ баҳоланади. Беллашувни ютган курашчиларда самарали техника ҳажми ва химоянинг ишончилиги юқорироқ бўлди. Демак, курашдаги усуллар техникасини ўргатиш жараёнида ушбу хусусиятларга кўпроқ эътибор қаратиш керак.

Мусобақаларда муваффақиятли ва камроқ муваффақият билан чиқадиган курашчилар ўртасида ҳужум ҳаракатлари фаоллигининг динамикасида юқори фарқ кўзга ташланмади. Бу қарши ҳужум ҳаракатларига ҳам тааллуқли. Кураш техникасидаги асосий ва ёрдамчи ҳужум ва химоя ҳаракатлари намоёиш этилган таснифлашдан фойдаланиб техникани ўрганиш – алоҳида хусусият саналади. Тажриба шуни кўрсатади-ки, тайёргарликнинг алоҳида бўлимларига ҳар доим ҳам етарлича эътибор қаратилмади. Хусусан, бу машғулотларда химояланиш ҳаракатларини ўргатишга ҳам тегишлидир. Тахминан, бу кураш техникасининг барча бўлимларини акс эттирувчи таснифлашнинг йўқлиги билан боғлиқдир.

Бундан ташқари ТГда курашдаги асосий ёрдамчи ва асосий техник ҳаракатларни бажаришга ёрдам берувчи машқлар кўпроқ қўлланилади. Одийдан ҳаракатдан мураккаб техник ҳаракатларни ўргатиш кетма-кетлиги ишлаб чиқилди. Дастлаб олдинга томон йўналиш бўйича ташлашлар, охирида эса мураккаб – эгилиб ташлашлар ўрганилади. Ушбу усул учун тайёргарлик машқлари машғулотнинг бошида бажарилган, бу эса уни муваффақиятли ўзлаштиришга ёрдам берди.

А.С. Туманян, А.С. Персвонников [4,5,7,8]ларнинг тадқиқот ишларида тайёргарликнинг бошланғич босқичига нисбатан асосий ва якуний босқичларида жисмоний тайёргарликнинг пасайиши нисбати кузатилган. Назорат гуруҳи (НГ)да машғулотлар аввал қабул қилинган анъанавий тренировка бўйича ташкил этилди ва ўтказилди. Кўп йиллик шахсий иш тажрибаси, кам тажрибали ўқитувчилар томонидан олиб бориладиган машғулотларининг кузатувлари натижасида курашдаги техник ҳаракатларни дастлабки ўргатиш услубида сезиларли ҳатолар аниқланди.

Услубдаги фарқ назорат гуруҳидагига нисбатан кичик давра билан нисбатан қўлланилган махсус машқлар ва махсус топшириқлар бир хил бўлди. Мусобақада беллашувларини шакллантиришда ўйин топшириқлари деярли қўлланилмади. Умумий жисмоний тайёргарлик кўпроқ футбол ўйинида қўлланилди.

Бошланғич босқичларда мусобақалар регламенти бўйича мусобақалаш беллашувларини ўтказишга катта эътибор қаратилган бўлиб, бу аввалом бор юқори даражада жароҳатланишга олиб келади. Кўпинча мураккаб усуллар шуғулланувчилар етарли даражада жисмоний ва функционал тайёргарликка эга бўлмаган, эҳтиёткорликларга, химояланиш ҳаракатларига, бўйин мушакларини мустаҳкамлашга етарли вақт ажратилмаган. Техник ҳаракатларни ўрганиш кетма-кетлиги бузилган. Кўпинча тайёргарлик бўлимларини режалаштириш етарли бўлмаган. Айнан шундай нисбатлар мавжуд бўлганда улар спорт тренировкаси назарияси ва услубиётида қабул қилинган талабларга мос келмади. Шунингдек мураббийлар ва шуғулланувчиларнинг назарий тайёргарлик

даражаси паст эканлиги кузатилди. Усулни бажариш бўйича тайёргарлик ҳаракатларини ва динамикада ҳужум қилиш ҳаракатларини тақсимлашга тегишли бўлган беллашув олиб бориш тактикасига етарлича вақт ажратилмаган. Кураш вақтида ҳужум ва ҳимояланиш ҳаракатларини тақсимлаш динамикасига эътибор қаратилмаган. Назарий ва психологик тайёргарлик бўйича машғулотлар кўпроқ ўз ўзидан амалга оширилган ва тайёргарлик бўйича баъзи бўлимлар тарли даражада акс эттирилмаган[4,5,7,8].

Педагогик тажриба жалб қилинган иккала гуруҳ ҳам Тошкент давлат педагогика университети талабаларининг кураш бўйича машғулотларида синовдан ўтказилди. Машғулотлар университет ўқув юкламасидан ташқари соатлар сеткасидаги ўқув машғулотлар шаклида ўтказилди.

Педагогик тажриба синов тажриба бошлангунга қадар жисмоний, функционал тайёргарлик ва мусобақалашуш фаолияти ва антропометрия кўрсаткичларининг комплексли тадқиқоти ўтказилди.

Антропометрик ўлчамлар бўй ва вазн кўрсаткичлари бўйича бир хил бўлган курашчилар гуруҳини танлаш мақсадида ўтказилган. Педагогик тажриба бошлангунга қадар барча кўрсаткичлар бўйича гуруҳлар ўртасидаги фарқ ҳаққоний бўлиб чиқмади ($P>0,05$). Гуруҳларнинг ўзаро жисмоний, функционал, техник, тайёргарлик даражаси бўйича статистик жиҳатдан фарқ қилмади ($P>0,05$). Тайёргарликнинг интеграл кўрсаткичлари спорт натижаси бўлиб қолди. Техник ҳаракатларни ўрганганда сўз, кўргазмалар қабул қилиш услублари ҳам қўлланилди.

Дастлаб у мураббий томонидан талабаларга еқитишни бажариш техникасини тушунтирилди, сўнгра спорт залидаги кўргазмалар плакатлар, видео тасвирлар, фикрий тасаввурларга эътибор қаратган ҳолда, ўқитувчи томонидан кўрсатиб берилди. Шундан сўнг талабалар ўрганилаётган техник ҳаракатни бажариш ҳақида ҳаёлан тасаввур қилди, сўнг эса 2-3 дақиқа ичида идеомотор тренировка билан шуғулландилар.

Амалий услубларга қатъий тартибга солинган ва қисман тартибга солинган машқлар киритилди. Машғулотларнинг асосий қисми ишлаб чиқилган услубга биноан техник ҳаракатларни ўрганишга бағишланди. Махсус ўйин-топшириқларни қўллаб, мусобақалар шартларида учрайдиган асосий фрагментларнинг вақти ва моделлашуви чегараланган ҳолда яқка курашларни шакллантириш асосларига етарлича вақт ажратилди. Машғулотнинг якуний қисмида эгилувчанлик, таранглик, нафас олиш ва бўшашиш машқлари таклиф этилди.

Кураш билан шуғулланувчи талабаларнинг мусобақа фаолияти, антропометрик кўрсаткичлари, жисмоний ва функционал тайёргарлик даражасининг кўрсаткичлари турлича намоён бўлди.

Педагогик тажриба синовгача иккала гуруҳ талабаларининг ҳам антропометрик кўрсаткичлари деярли фарқ қилмади. ТГда тана массасининг ўртача катталиги $69,17 \pm 1,61$ кг, НГда - $65,56 \pm 1,08$ кг бўлди ($t=1,35$, $P>0,19$) ташкил этди. Тинч ҳолатда кўкрак қафасининг айланаси ТГда $89,16 \pm 1,63$ см, НГда - $89,94 \pm 2,05$ ($t= - 0,15$, $P>0,88$) бўлди.

Жисмоний ва функционал тайёргарлик даражасини тавсифловчи кўрсаткичлар бўйича сезиларли фарқлар аниқланмади: жойдан узунликка сакраш ($t=0,70$,

$P>0,49$), турникда тортилиш ($t= - 0,96$, $P>0,34$), моқисимрн югуриш ($t= 1,66$, $P>0,16$), ЮҚЧ ($t=1,35$, $P>0,19$) ташкил этди. ТГда тинч ҳолатда кўкрак қафасининг айланаси $89,16 \pm 1,63$ см, НГда эса - $89,94 \pm 2,05$ ($t= - 0,15$, $P>0,88$) ташкил этди.

Жисмоний ва функционал тайёргарлик даражаларини тавсифловчи кўрсаткичлар бўйича ҳаққоний фарқлар аниқланмади: жойда туриб узунликка сакраш ($t=0,70$, $P>0,49$), турникда тортилиш ($t= - 0,96$, $P>0,34$), моқисимон югуриш ($t= 1,66$, $P>0,16$), тинч ҳолатда ЮҚЧ ($t= - 0,36$, $P>0,71$), Штанге синов ($t= - 0,47$, $P>0,63$) ва АБ (систолик - $4,38$, $P>0,70$ ва диастолик ($t= - 0,33$, $P>0,74$).

Мусобақала фаолияти кўрсаткичлари бўйича ҳам фарқлар аниқланмади: самарали техника ҳажми бўйича, ҳужум ва ҳимояланишнинг ишончилиги, ҳужум қилиш ва спорт натижалари бўйича. ТГда ташлашлар техникаси ҳажми $1,33 \pm 0,11$, НГда эса $1,28 \pm 0,13$ бўлди ($t=0,29$, $P>0,77$). Еқитишлар билан ҳужумнинг ишончилиги $1,43 \pm 0,08$ ва $1,36 \pm 0,05$ ни ташкил этди ($t=0,72$, $P>0,47$). Ҳимояланишнинг ишончилиги кўрсаткичлари ($2,25 \pm 0,07$; $2,28 \pm 0,11$, $t= - 0,23$, $P>0,82$), ҳужум фаоллиги ($1,18 \pm 0,21$; $1,12 \pm 0,12$, $t=0,25$, $P>0,80$), қарши ҳужум ҳаракатлар ($4,32 \pm 0,29$ ва $4,36 \pm 0,21$, $t=0,04$, $P>0,95$) бўйича статистик сезиларли фарқлар аниқланмади.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Кураши бўйича илғор амалий тажрибани мумлаштириш, махсу адабиётлар таҳлили, курашнинг тактик-техник ҳаракатларини дастлабки ўргатиш услуби ҳозирги вақтда кам ўрганлигини ва илмий ишларда тетаарича акс эттирилмаганлигини кўрсатди. Техник, тактик ҳаракатлар ва тажрибага таянишни, шунингдек уни ўргатишда янги технологияларни қўллашни талаб қилади. Ҳозирги вақтда кураш курашчиларининг техник тайёргарлигидаги жуда муҳим бўлимларга таянувчи мусобақалашуш фаолиятининг тузилиши ўрганлмаганлигидан далолат беради.

Курашдаги мусобақа фаолиятини таҳлил қилиш натижасида, беллашувларида ютган ва ютқизган курашчиларда барча йўқотишларининг ишончилигини биринчи дақиқадан учинчи дақиқага ошиш ва тўртинчи дақиқага келиб пасайиш динамикаси кузатилиши аниқланди. Мусобақа беллашувларида ютган курашчиларда барча дақиқалари бўйича еқитишларнинг ишончилиги ютқазган курашчиларникига қараганда юқориқлиги таҳлил қилиш.

Нисбатан бир хил жисмоний ва функционал тайёргарликка эга бўлган курашчиларнинг мусобақа фаолиятидаги кўрсаткичлари бўйича (техника ҳажми, йўқотишлар билан ҳужумнинг ишончилиги, йўқотишлардан ҳимояланишнинг ишончилиги ва спорт натижаси – спорт маҳорати даражасининг интеграл кўрсаткичи сифатида) фарқлар аниқланди. Бу эса талабаларга тактик-техник ҳаракатларни дастлабки ўргатиш услуби самарали эканлигини ва курашчиларини тайёрлаш амалиётида қўллаш мумкин эканлигини тасдиқлади.

Шахсий изланишлар ва тадқиқотнинг назарий таҳлили натижасида юзага келиши мумкин бўлган илмий йўналишлар аниқланди. Кейинги изланишларни эса курашда кўп йиллик тайёргарлик босқичидаги дастурий-услубий таъминотни ишлаб чиқиш ва ўрганиш услубини асослаб беришга йўналтириш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 октябрдаги “Кураш миллий спорт турини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-3306-сон қарори
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ-4947-сонли фармони
3. Керимов Ф.А. Юнон – Рум Кураши. Ўқув услубий қўлланма, –Тошкент: “Ахборот мерос”, 2017 – 186 б.

4. Кўпалов С.У. Мусобақадан кейинги босқичда курашчилар иш қобилиятининг тикланиш суръати. Пед. фан. ном. дис...автореф. – Тошкент: УзГИФК, 2011. – 26 б.
5. Матвеев Д.П. Основы общей теории спорта и системы подготовки спортсменов. – Киев. Олимпийская литература. 1999. – 319 с.
6. Мухаммадиев К.Б. Физическая культура и спорт как фактор оздоровления студентов. Актуальные проблемы современной науки. Информационный аналитический журнал. – М.: 2013.– №1(169). – 82-84 с.
7. Мухаммадиев К.Б. Баркамол спортчиларни тарбиялашда аждодларимиз ғояларидан фойдаланиш. “ЎзМУ хабарлари” (М. Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетининг илмий журнали) 1/3-сон. 2015. 71-73 б.
8. Мухаммадиев К.Б. Жисмоний тарбия дарсларини мусобақа усулида ташкил этиш технологияси. – Тошкент: Халқ таълими. 2017. – 3-сон, – 81-87 б.
9. Мухаммадиев К.Б. Ҳаво ҳарорати юқори бўлган жойларда жисмоний тарбия ва спорт машғулотларини ташкил этиш ва ўтказишнинг ўзига хос жиҳатлари // Муғаллим ҳәм узлуксиз билимлендириу. – Нукус: 2019. – 2-сон. – 155-159 б.
10. Мухаммадиев К.Б. Олий ўқув юрти юртларида жисмоний тарбия дарслари самарадорлигини ошириш технологияларини токомиллаштириш // “Jismoniy madaniyat va boshlangich ta’lim samaradorligini oshirish istiqbollari” mavzusidagi Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (13 may 2020 yil) – Тошкент: TDPU, 2020. – 165-168 б.

УДК:796.422.093.352

Наталья АСАНОВА,
Преподаватель Узбекский государственный университет
физической культуры и спорта город Чирчик, Узбекистан
E-mail: foks.89@mail.ru

BuxDu professori, p.f.n Abdullayev M.J taqrizi asosida

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF PHYSICAL PREPAREDNESS INDICATORS OF HIGHLY QUALIFIED RUNNERS IN 400 METERS HURDLES

Аннотация

The problems of improving the training methodology of Uzbek runners in the 400-meter hurdles are examined in this article. In the process of research, means and methods have been developed and scientifically substantiated, using of which significantly increases the effectiveness at the stages of long-term sports training of highly qualified 400 meter hurdles runners.

Key words: track and field athletics, running 400 meter hurdles, methods of preparation, highly qualified runners, physical preparation, results.

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОКАЗАТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ ВЫСОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ БЕГУНИЙ НА 400 МЕТРОВ С БАРЬЕРАМИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются проблемы совершенствования методики подготовки бегуний Узбекистана в беге на 400 метров с барьерами. В процессе исследований разработаны и научно обоснованы средства и методы, применение которых значительно повышает результативность на этапах многолетней спортивной подготовки высококвалифицированных бегуний на 400 метров с барьерами.

Ключевые слова: легкая атлетика, бег с барьерами на 400м, методика подготовки, высококвалифицированные бегунии, физическая подготовленность, результаты.

YUQORI MALAKALI 400 METRGA G'OVLAR OSHA YUGURUVCHI QIZLARNING JISMONIY TAYYORGARLIK KO'RSATKICHLARINING QIYOSIY XUSUSIYATLARI

Аннотация

Ushbu maqolada 400 metr masofaga g'ovlar osha yugurishda O'zbekiston terma jamoasidagi qizlarni musobaqalarga tayorlash uslubiyatini takomillashtirish muammosi o'rganilgan. Tadqiqot jarayonida ko'p yillik sport tayorgarlik bosqichlarida yuqori malakali 400 metrga g'ovlar osha yuguruvchi qizlarni natijalarini oshirishda qo'llaniladigan vosita va uslublar ishlab chiqilgan va ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar: yengil atletika, 400m govlar osha yugurish, tayyorgarlik uslubiyati, yuqori malakali yuguruvchilr, jismoniy tayyorgarlik, natijalar.

Актуальность. На сегодняшний день бег с барьерами на 400 метров набирает огромную популярность среди занимающихся легкой атлетикой, в связи с чем и совершенствуется система подготовки барьеристов мирового класса. Но, к сожалению спортсмены Узбекистана, выступающие в данной дисциплине, не могут оказать достойную конкуренцию на международной арене, что и является актуальной проблемой в целостной системе подготовки высококвалифицированных барьеристов. Данное подталкивает специалистов по легкой атлетике к поиску новых, более рациональных путей развития и дальнейшего совершенствования системы подготовки спортсменов, функциональных систем и технической подготовленности высококвалифицированных бегуний на 400 м. с барьерами Узбекистана.

Барьерный бег является прекрасным средством повышения координации человека и достижения высокого двигательного навыка. Бег на 400 м с барьерами относится к числу наиболее сложных в техническом отношении видов легкой атлетики. В настоящее время глава государства Ш.М. Мирзиёев и правительство страны издает ряд указов и постановлений в области физической культуры и спорта по подготовке спортсменов и тренеров. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 13 февраля 2009 года «2019-2023 годах» Постановления, утверждающие Концепцию развития

физической культуры и массового спорта в Республике Узбекистан, являются нормативными правовыми актами, вносящими значительный вклад в развитие этой сферы[1]. В 2017 году 7 февраля вышел указ «О стратегии дальнейшего развития Республики Узбекистан», а также в 2017 году 9 марта Постановление Президента «О подготовке Узбекских спортсменов к XXXII Олимпийским Играм и XVI Паралимпийским Играм в Токио (Япония) в 2020 году от 9 марта 2017 года, Указ Президента Республики Узбекистан от 24 января 2020 года «По дальнейшему совершенствованию и популяризации физической культуры и спорта в Республике Узбекистан».

С целью реализации выполнения данных Указов Президента Республики Узбекистан, необходимо усовершенствовать и организовать на научной основе систему подготовки бегуний на 400 м. На сегодняшний день это является одной из важнейших задач в сфере развития и популяризации легкой атлетики в Узбекистане.

Бег на 400 м с барьерами является одной из самых сложных в технические виды легкой атлетики. Для достижения высоких результатов бегунии на 400 м с барьерами должны обладать высоким уровнем развития физических качеств, таких как взрывная сила, скоростно-силовая и скоростная выносливость, а также немаловажную роль играет техническая подготовка. При этом важно, чтобы барьеристка на протяжении всей дистанции пробегала отрезки между барьерами не снижая

скорости бега. Важным резервом роста результатов в барьерном беге является дальнейшее совершенствование физической и технической подготовленности.

Цель повышения результатов бегуний на 400 м с б высокой квалификации на основе коррекции показателей их физической подготовленности.

Задачи исследования.

Для решения цели нашей работы были поставлены следующие задачи:

- анализ средств и методов тренировки барьеристок в годовом цикле по данным опыта ведущих тренеров, а также научно-методической и специальной литературы.

- изучить особенности показателей физической подготовленности бегуний на 400 м с барьерами высокой квалификации в многолетнем тренировочном процессе.

- на основе полученных результатов исследования обосновать соотношение беговой и барьерной подготовки и оптимальные объемы тренировочных нагрузок барьеристок высокой квалификации

Методы исследования. Для решения поставленных задач применялись следующие методы исследования: изучение тренировочной и соревновательной докумен-

тации; педагогические наблюдения; педагогический эксперимент; педагогические тестирования;

Организация исследования. Организация исследования предусматривала три этапа.

На первом этапе (2016-2019) анализировалась научно-методическая, и специальная литература. Определялись место исследования и группа испытуемых.

На втором этапе (2018-2020) осуществлялся сбор материала: обобщение передового опыта построения тренировочного процесса в годичных циклах многолетней подготовки барьеристок различной квалификации, на основе чего были выявлены параметры объемов тренировочных нагрузок у бегуний на 400 м с барьерами.

Третий этап исследования (2020-2021) заключался в анализе содержания тренировочных нагрузок на различных этапах годичного цикла у барьеристок различной квалификации на основе проведенного педагогического тестирования. На основе точных измерений и количественной обработки полученных материалов в этой связи значительный интерес представляет (анализ) на 400 м с барьерами («скорость – время»).

Таблица 1.

Средние результаты барьеристок в беге на короткие дистанции

Упражнение	Бегунии на 400 м с/б (сек)		
	КМС	МС	МСМК
60 м	7,90	7,40	7,05
100 м	12,40	11,90	11,60
200 м	25,40	25,00	24,40
400 м	56,00	54,74	53,20
400 м с/б	1:00,40	59,90	56,13

Главная цель спортивной подготовки бегуний на 400 м с/б в соревновательном периоде – достижение высоких спортивных результатов. Основные задачи подготовки:

1. Совершенствование специальных физико-технических качеств барьеристок (в комплексе).

2. Реализация достигнутого двигательного потенциала в спортивных соревнованиях.

В период высшей соревновательной готовности основное внимание бегунов сосредоточивается на участие в главных соревнованиях сезона и тренировочных стартах.

Большое значение в тренировочном процессе приобретает знание того, на чем основан рост результатов в барьерном беге. С этой целью были рассчитаны уравнения множественной регрессии. Их применение позволило рассчитать возможный теоретический результат в беге на 400 м с/б и результаты контрольных

упражнений как показатели уровней развития отдельных физических качеств.

Достоверность этих уравнений проверена на практике в ходе тренировки барьеристок. Они имеют определенное теоретическое и практическое значение т.к. позволяют получить срочную информацию о соотношении уровней физических качеств и соответственно корректировать тренировочный процесс.

Результаты этой части исследования позволили авторам сделать вывод, что одной из главных причин сдерживающих прогресс результатов в беге на 400 м с барьерами, следует признать общий недостаточно высокий уровень развития физических качеств, и низкая реализация их в беге на 100 м с /б. Это подтверждается и оценкой техники преодоления барьеров различной высоты. С ростом квалификации спортсменов характеристики технической и физической подготовленности значительно изменяются.

Таблица 2.

Результаты контрольных измерений физической подготовленности бегуний на 400 м с /б Асановой Н.В. МСМК (личные рекорды)

№	Параметры	2015	2016	2017	2018
1	Бег с отягощениями (метр)	150	200	400	400
2	Жим лежа (кг)	20	25	30	30
3	Толчок штанги (кг)	20	25	30	35
4	Рывок штанги (кг)	30	35	40	42
5	Полуприсед со штангой (кг)	50	60	100	105
6	Полный присед со штангой (кг)	70	75	105	105
7	Выпрыгивания с гирей (кг)	24	32	32	32

8	Рывки гири (кг)	16	24	32	24
9	Поднимание бедра с гирей (кг)	16	24	32	32
10	Прыжки с гирей «Кенгуру» (16 кг) /раз/	10	15	15	15
11	Броски гири партнеру (16 кг) /раз/	10	10	15	15
12	Метание ядра вперед (4 кг)	13,60	13,80	14,20	14,50
13	Метание ядра через голову вперед (4 кг)	13,80	14,00	14,20	14,60
13	Выпрыгивания с набивным мячом (2 кг) /раз/	10	15	20	20
15	Упражнения на бедро с набивным мячом (2 кг) /раз/	10	15	15	15
16	Упр. с резиновым жгутом на заднюю поверхность бедра	40	50	60	60
17	Упр. с резиновым жгутом на паховую область	10	15	20	20
18	Упр. с резиновым жгутом на пресс	10	15	20	20
19	Прыжки через барьеры	1x10	1x20	1x30	1x20
20	Прыжки в длину с места (см)	260	270	287	282
21	Тройной прыжок в длину с места (см)	790	800	820	813
22	Пятерной прыжок в длину с места (м/см)	12.90	13.00	13.70	13.82
23	Десятерной прыжок в длину с места (м/см)	27.90	29.40	29.56	29.40
24	Бег 30 м с н/с (сек)	4,0	3,9	3,8	3.8
25	Бег 60 м с н/с (сек)	7,6	7,4	7,1	7.4
26	Бег 100 м с н/с (сек)	12,3	12,0	11,6	11.9
27	Бег 100 м с барьерами с н/с (сек)	14,10	13,83	-	-
28	Бег 60 м с барьерами с н/с (сек)	8,70	8,55	8,46	-
29	Бег 400 м с барьерами с н/с (сек)	57,16	57,40	56,13	-
30	Бег 400 м в помещении с н/с (сек)	57,40	56,43	-	59,90
31	Бег 200 м в помещении с н/с (сек)	25,45	25,70	24,70	-
32	Бег 400 м на стадионе с н/с (сек)	54,70	53,97	-	-
33	Фартлек (на рекордное время)	30 сек / 30 сек	1 мин / 1 мин	2 мин / 2 мин	2 мин / 2 мин
34	Бег в горку (метр)	100	150	200	200
35	Упр на пресс в висе на турнике	8	10	12	15

Получение высоких темпов прироста скоростной выносливости и специальной подготовленности произошло благодаря применению целенаправленных средств с использованием длинных барьерных отрезков и согласуется с данными других авторов проводивших исследования по развитию физических качеств в различных видах легкой атлетики. У барьеристов высшей квалификации (мастера спорта) вклад каждого фактора в обобщенную дисперсию выборки составляет 31,62%, 16,38%, 14,88%, 12,43%, 7,42%, 6,3%, соответственно, что суммарно равно 98,05%.

У кандидатов в мастера спорта вклад этих факторов составляет соответственно – 11,10%.

Объем барьерного бега, выполненный за период предшествующий лучшему результату в сезоне у МС составляет 51,6 км от общего объема бега за тот же

период, у КМС – 31,5 км, у барьеристов 1 раз – 27,0 км. общий объем бега за этот период у МС составляет 784,7 км, у КМС – 506,8 км, у спортсменов 1 раз – 446,6 км. Относительные величины объема бега с барьерами у каждой квалификационной группы барьеристов за период до лучшего результата в сезоне: у МС – 6,57%, у КМС – 6,22%, у спортсменов 1 раз. – 6,12% от общих объемов бега выполненных за этот период.

При планировании результатов в беге на 400 м с/б необходимо использовать функциональные зависимости основного спортивного результата от различных показателей физической подготовленности спортсмена. Это имеет определенное практическое значение, поскольку психологически настраивает бегуна на достижение планируемого результата посредством

воспитания двигательных качеств до теоретически обоснованных величин.

Исследование специальной структуры беговой подготовленности барьеристов показало, что у мастеров спорта определяющими факторами являются три: у МС – 1 - фактор технической и физической подготовленности, обусловленный объемами на отрезках до 150 м, 2 – фактор кроссовой подготовленности, 3 – фактор специальной барьерной подготовленности, обусловленный объемами барьерного бега на дистанции 400 м. У КМС и 1 раз выделили фактор разносторонней технической и ритмовой подготовленности, обусловленный объемами бега в 5 и 7 шагов.

Выводы: 1. Анализ научно-методической литературы показывает, что рост достижений в беге на 400 м с барьерами связан с постоянным совершенствованием физической и технической подготовленности спортсменов. У авторов нет единого мнения о соотношении

барьерной и беговой подготовки для барьеристов высокой квалификации.

2. Структура физической подготовленности барьеристов различного спортивного мастерства определяется шестью факторами: фактор общего физического развития; фактор прыжковой подготовленности; фактор скоростной выносливости; фактор абсолютной силы ног; фактор взрывной силы; фактор скоростной подготовленности; значимость которых с ростом мастерства значительно изменяется.

3. Педагогический контроль барьеристов высокой квалификации ориентирован на преимущественное развитие уровней компонентов физической подготовленности по данным педагогического эксперимента и проведенных исследований является эффективным и перспективным путем совершенствования подготовки бегуний – барьеристов на 400 м.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Постановление Президента Республики Узбекистан о комплексной подготовке спортсменов Узбекистана к XXXIII летним олимпийским и XVII Паралимпийским играм, проводимым в городе Париже (Франция) в 2024, от 05.11.2021 г. № пп-5281
2. Бондарчук А.П. «Управление тренировочным процессом спортсменов высокого класса.»-М., 2007.,272-281с
3. Бомпа Т., Буццичелли К. «Периодизация спортивной тренировки» - М 2016.,99-112с.

UDK: 37.013.46

Saida BEKNAZAROVA,
TATU "Audiovizual texnologiyalari" kafedra professori;
E-mail: finaledition2@mail.ru,
Gulshan QAYUMOVA,
TATU "Audiovizual texnologiyalari" kafedra katta o'qituvchisi,
E-mail: finaledition2@mail.ru,
Xumora QAHRAMONOVA,
QarMII "Axborot texnologiyalari" kafedra katta o'qituvchisi,
E-mail: finaledition2@mail.ru,

QarMII dotsenti, p.f.f.d. Nuriddin Ergashev taqrizi asosida.

TA'LIM KREDIT-MODUL TIZIMINING FRAKTAL PEDAGOGIKA ASOSIDA ZAMONAVIY AXBOROT METODIK TA'MINOTI MAZMUNI TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu maqolada talimning kredit-modul tizimini fraktal shakllantirish jarayonini murakkab va uzluksiz takomillashtirish hamda o'quv jarayonida fraktal pedagogika tamoyillari asosida o'qitish metodikasini takomillashtirish va zamonaviy axborot metodik ta'minotini tahlili berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: fraktal pedagogika, o'zini-o'zi rivojlantirish, o'zini-o'zi tashkil etish, fraktal model, fraktal tahlil, fraktal o'quv dasturi, fraktal model.

АНАЛИЗ СОДЕРЖАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ИНФОРМАЦИОННО-МЕТОДИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ ФРАКТАЛЬНОЙ ПЕДАГОГИКИ

Аннотация

В данной статье представлен анализ сложного и непрерывного совершенствования процесса фрактального формирования кредитно-модульной системы обучения, совершенствования методики обучения на основе принципов фрактальной педагогики и современного информационно-методического обеспечения учебного процесса.

Ключевые слова: фрактальная педагогика, саморазвитие, самоорганизация, фрактальная модель, фрактальный анализ, фрактальная учебная программа, фрактальная модель.

ANALYSIS OF THE CONTENT OF MODERN INFORMATION METHODOLOGICAL SUPPORT OF THE CREDIT-MODULE SYSTEM OF EDUCATION ON THE BASIS OF FRACTAL PEDAGOGY

Annotation

This article provides an analysis of the complex and continuous improvement of the process of fractal formation of a credit-modular learning system, improvement of teaching methods based on the principles of fractal pedagogy and modern information and methodological support of the educational process.

Key words: fractal pedagogy, self-development, self-organization, fractal model, fractal analysis, fractal curriculum, fractal model.

Kirish. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga qiziqish ortib bormoqda. Bunda, asosan hozirgacha talabalar tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarni o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlariga va imkon boricha xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishlariga o'rgatadi. O'qituvchi bu jarayonda shaxsni rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda bosqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funksiyasini bajaradi. Bunday ta'lim jarayonida talaba asosiy bo'g'inga aylanadi.

Ta'lim, kredit-modul tizimidan tashqari, jamiyatning ijtimoiy quyi tizimi bo'lib, uning faoliyati ijtimoiy tuzilmaning boshqa ma'naviy va moddiy elementlari bilan o'zaro aloqalar bilan bog'liq o'z-o'zini tashkil etishning ijtimoiy mexanizmi bo'lib, amalda ikkita asosiy vazifani hal qiladi: dunyoga tizimli, har tomonlama qarashni rivojlantirish orqali paydo bo'layotgan shaxsga beqarorlikni yengishga va beqarorlikka moslashishga yordam beradi. Ko'rinib turibdiki, bu ikki vazifa ko'p yo'nalishtli: birinchisi shaxsni strategik istiqbol sharoitida o'z-o'zini anglashga qaratadi, ikkinchisi - taktik. Birinchisi, zamonaviy ta'limning uyg'unlashtirish,

universallashtirish, ikkinchisi - "yutuq", ixtisoslashuv kabi tendensiyasini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi[4].

Masalaning mohiyatiga to'xtaladigan bo'lsak, o'z-o'zini tashkil etish nazariyasi ta'lim tizimini o'z ichiga olgan murakkab tizimlarning evolyutsiyasi va o'zini-o'zi tashkil etishning universal qonuniyatlarini izlashga qaratilganligini ta'kidlaymiz. Sinergetika ushbu tizimni samarali boshqarishni rezonansli tashqi ta'sirda ko'radi.

Ta'limni zamonaviy ijtimoiy sharoitlarda faoliyat ko'rsatuvchi ochiq yumshoq tizim sifatida tushunishga asoslanib, ta'limning xarakterli xususiyatlarini tavsiflaymiz. Ta'lim tizim sifatida quyidagi xususiyatlarga ega:

uning elementlari bir-biri bilan haqiqiy aloqalarga ega;

elementlar to'plamining tartibga solish xususiyati tizimning holati va hatti-harakatlari orqali ifodalanadi. Bunday holda, tizimning holati-bu ma'lum bir vaqtda ko'rsatkichlarning qiymatlari to'plami va tizimning xatti-harakatlari vaqt o'tishi bilan holatlar ketma-ketligi;

ushbu tizimning ichki va tashqi ramkalari mavjud, ya'ni. ta'lim o'z ko'rsatkichlarini faqat ma'lum chegaralar (darajalar) doirasida o'zgartiradi;

ta'limning ichki yaxlitligi xususiyati tarkibiy qismlardan yo'q bo'lgan yangi xususiyatlarning mavjudligi

bilan tavsiflanadi. Ichki yaxlitlikning mezoni avtonomiya yoki tizimning xatti-harakati va mavjudligining nisbiy mustaqilligi; ta'lim tizim sifatida ochiq, ya'ni u har doim atrof-muhit (boshqa tizimlar) bilan bog'liq va uni bilish faqat tashqi ta'sirlarni hisobga olish orqali amalga oshiriladi;

ta'lim – bu inson omiliga bog'liq bo'lgan yengil, doimiy o'zgaruvchan tizim;

turli darajadagi ta'lim tizimi o'ziga o'xshash tuzilishga ega (ta'limning fraktalligi).

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Ushbu xususiyatlarni hisobga olgan holda, biz fraktal tushunchasini aniqlashtirishni zarur deb hisoblaymiz, bu bizga katta va kichik o'lchamdagi turli xil tuzilmalar bilan obyektlarni aniqlashga va ta'lim sohasida tashkilotning ierarxik prinsipini amalga oshirishga imkon beradi. B. Mandelbrot fraktal tushunchasini u yoki bu ma'noda o'ziga o'xshash yoki o'ziga affin shakl sifatida tushuntiradi. U o'ziga o'xshash tuzilmalarning butun dunyosini kutilmagan tarzda shakllantirish prinsipini kashf etdi[1].

O'z-o'ziga o'xshash tuzilmalarni yaratadigan jarayonlar uzoq vaqtdan beri ma'lum bo'lgan. Shuni ta'kidlash kerakki, talabani ta'limi shakllanadigan o'quv jarayoni ham fraktal tuzilishdir. Fraktal tuzilishga ega jarayonlar teskari aloqa bilan tavsiflanadi, unda bir xil jarayon qayta-qayta takrorlanadi, bitta iteratsiya natijasi keyingi uchun boshlang'ich qiymat bo'ladi. Bunday tavsif ta'lim jarayonining zamonaviy tushunchasiga to'liq mos keladi, bu fraktal tizim sifatida ta'limning organik qismi, o'zaro bog'liq sohalarning ko'pligi. Bularga o'quv faoliyati uchun inson qobiliyatlarini rivojlantirishni nazarda tutadigan fan-faoliyat sohasi kiradi; funksional savodxonlik sohasi, uning mazmuni atrof-muhitda samarali ishlash uchun inson qobiliyatlarini rivojlantirishni ta'minlaydi (kommunikativ, lingvistik, psixologik, kompyuter va valeologik savodxonlik); shaxsiy o'sish sohasi, uning mazmuni talabani shaxsiy etukligini rivojlantirishni o'z ichiga oladi[5].

Zamonaviy ta'lim paradigmasining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'limni ko'p funksiyali, ijtimoiy va pedagogik hodisa sifatida tushunish: o'rganishdan (bilim, ko'nikmalarni o'zlashtirishga qaratilgan ikki tomonlama faoliyat) ta'limga o'tish (hayotiy vakolatlarini o'zlashtirish uchun shaxsiy faoliyat), shuni aytishimiz mumkinki, butun ta'lim jarayoni ham oldingi bosqich (iteratsiya) natijalari, ham fikr-mulohazalar asosida motivation, axborot va faoliyat komponentlarini shakllantirish orqali shaxsni har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan. Bundan tashqari, bu holda fraktallarni tavsiflovchi juda muhim xususiyat ham bajariladi: natija va boshlang'ich qiymat o'rtasidagi chiziqli bo'lmagan munosabatlar.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ta'lim sohasini, shu jumladan ta'lim resurslarini boshqarishga yangi texnologiyalarni joriy etish jarayoni ta'lim tizimining axborot-ta'lim sohasini tuzilishga, undagi o'ziga o'xshash tuzilmalarni ajratib ko'rsatishga, shu orqali axborot-kommunikatsiya ta'lim oqimlarini aniqlash va tizimlashtirishga imkon beradi[3].

Axborot-ta'lim sohasi – bu ta'limning har bir darajasi, shakli va turiga yo'naltirilgan o'quv jarayonini axborot, o'quv, uslubiy, tahliliy qo'llab-quvvatlovchi, maktabgacha ta'limdan boshlab insonning uzluksiz ta'lim traektoriyasini kuzatishga imkon beradigan, ta'limda pedagogik o'lchovlar sohasida adekvat boshqaruvni amalga oshirish va ishonchli tadqiqotlar o'tkazish imkoniyatini yaratadigan manba, bu uning fraktal mohiyatini ham aks ettiradi.

Ta'limning fraktalligi o'quv jarayonini boshqarishda ham namoyon bo'ladi. Uning parametrlari:

boshqaruv ta'siri - normativ hujjatlar, kontseptual nazariy qoidalar;

jarayonning dastlabki materiali-o'quvchilarning ta'lim darajasi, motivatsiyasi;

ta'lim jarayoni ishtirokchilariga qo'yiladigan talablar-soha-korxonalar buyurtmasi;

o'quv jarayonini tashkil etishga qo'yiladigan talablar; o'qituvchilar va boshqaruv xodimlariga qo'yiladigan talablar;

o'quv-uslubiy ta'minotga qo'yiladigan talablar; logistikaga qo'yiladigan talablar va boshqalar.

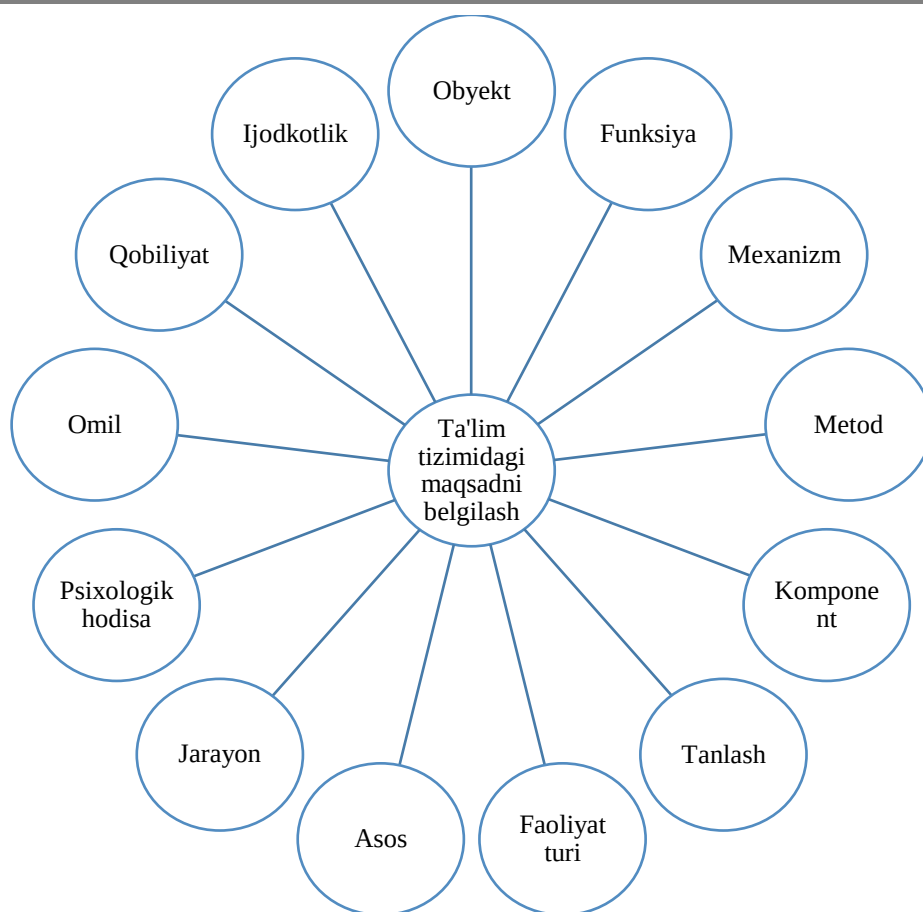
Shunday qilib, ta'lim juda ko'p tarkibiy qismlar va quyi tizimlarni o'z ichiga olgan murakkab tizimdir. Shu bilan birga, ta'limga xos bo'lgan fraktallik insonga axborot-ta'lim sohasida va ta'lim tizimining istalgan darajasida osonlikcha harakatlanishiga imkon beradi[6].

Yuqoridagilarni umumlashtirib shuni ta'kidlash mumkinki, zamonaviy sharoitda ta'lim jarayonini optimalashtirish fraktal-rezonansli ta'lim paradigmasi qonunlari asosida mumkin. Belgilangan paradigma qonunlariga asoslangan o'quv jarayonining xususiyatlarini quyidagilardir: ta'lim muhiti va ta'lim traektoriyasini loyihalashdagi ochiqlik, ijtimoiy yo'nalish, fundamentallik, ta'lim jarayonining shaxsiga yo'naltirilganligi, ta'lim va kasbiy kompetensiyani rivojlantirishga kompleks yondashuv, yaxlitlik, kontekstuallik (kasbga yo'naltirish), fraktallik, zamonaviy axborot va ta'lim jarayonining dasturiy ta'minoti, kommutativlik-axborot oqimlarining xatti-harakatlarini aks ettiruvchi xususiyat (axborot mazmuni, uni markazlashtirish va markazlashtirmaslik darajasi, uni olish, tahlil qilish va saqlash manbalari, qayta aloqalarning mavjudligi va xususiyatlari va boshqalar.), ilmiy, uslubiy, psixologik, pedagogik, moddiy-texnik ta'minotni, yangi ta'lim yo'nalishlarini rivojlantirishni ta'minlaydigan ta'lim tizimining moslashuvchanligi va harakatchanligi, ta'lim sifati (ta'lim olish motivatsiyasi oshgan o'quvchilarni tanlash; o'qituvchilarning kasbiy kompetentligi oshgan darajasini ta'minlash), boshqa ta'lim tashkilotlari bilan o'zaro hamkorlik.

Bir qator tadqiqotlar ta'limdagi jarayon va hodisalarning mohiyatini fraktal analiz asosida tushuntirishga harakat qilgan. Shunday qilib, A.A. Meteshkin va K.A. Meteshkinlarning tadqiqotida ta'limning hozirgi holatini tahlil qilish amalga oshiriladi va pedagogikaning metodologik asoslarini ishlab chiqish sinergetikaning metodologik bazasi - murakkab tizimlar evolyusiyasini, tuzilmalar, jarayonlar va ularning o'zini-o'zi tashkil etish hodisalarini o'rganadigan fan yordamida ko'rsatiladi. Mualliflar fraktal analiz usulidan foydalanib, o'quv materialining miqyosi amalga oshiriladigan fraktal bo'lgan zamonaviy o'quv dasturining tuzilishini ko'rib chiqdilar[3].

Fraktal tahlil qilish nuqtai nazaridan o'quv dasturi akademik fanlar bloklari darajasida (ijtimoiy, umumkasbiy, ixtisoslik), so'ngra yarim bloklar darajasida (ixtisoslik, tanlov) va keyinchalik aniq o'quv fanlar darajasida bir qism bilan belgilanadi. Ushbu parametrlar bilan fraktal pedagogikaning nazariy shartlari va metodikasi rasmda fraktalning Serpin uchburchagi va mutaxassisliklarning amaldagi o'quv dasturi asosida qurilgan fraktal shaklidagi mosligini ko'rsatadi.

Fraktal tizimga misol sifatida ta'lim tizimida maqsad qo'yishni tasavvur qilaylik. Ko'p o'lchovli pedagogik voqelikni modellashtirish nazariyasi orqali (A.A. Ostapenko), Yu.A. Yegorova ta'lim tizimida maqsadlarni belgilash mohiyatini tushunishga turli olimlarning yondashuvlarini aniqladi va tizimlashtirdi, unga ko'ra u faoliyat turi, tanlov, komponent (element), usul (vosita), mexanizm, ob'ekt, asos, jarayon, aqliy hodisa, qobiliyat, ijodkorlik, omil, funktsiya, ya'ni. uning turli invariantlarini "maqsadni belgilovchi fraktalining hosilalari" deb hisoblash mumkin[4]. Bunday holda, ular o'zaro eksklüziv emas, balki o'zaro bir-birini to'ldiradi.

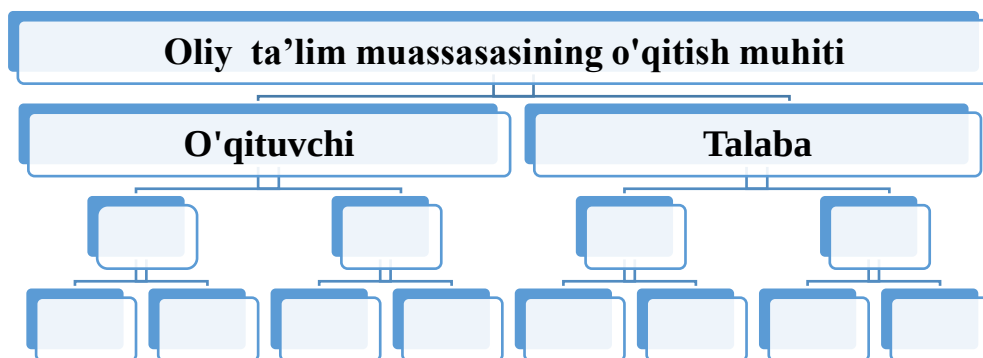

Ta'lim tizimida fraktal maqsadlarni belgilash

Shunday qilib, ijtimoiy tizimlarni o'rganishda modellashtirish usullarini joriy etish bir qator mualliflar (R.K. Rusinov, N.V. Yadykina, T.Yu. Sajina) tomonidan fraktal deb hisoblanadi. Ushbu muhitni fraktal tuzilish sifatida tavsiflovchi asosiy komponentlar bu mashg'ulotlar, tinglovchilar va ularning o'zaro ta'siri jarayonidir. Har bir komponent o'ziga o'xshashlik xususiyatiga ega va shuning uchun uni fraktal deb hisoblash mumkin[6].

R.K. Rusinov, N.V. Yadykina, T.Yu. Sajinalarning fikriga ko'ra, yangi ta'lim texnologiyalaridan foydalanish,

ularni o'quv jarayoniga singdirish o'quvchilarning madaniyati, fikrlash tarzi va munosabatini hisobga olmasdan iloji yo'q. Muvaffaqiyatli ishlash uchun o'qituvchi o'quv jarayonida o'quvchilarga xos bo'lgan madaniyat elementlarini o'zlashtirish va ulardan foydalanishni o'rganishi kerak. Bunday mashg'ulotlarsiz samarali kommunikativ ta'sir o'tkazish mumkin emas, bu yesa ta'lim muhitining yaxlitligini buzishga olib keladi. Rasmda universitetning ta'lim muhitining fraktal tuzilishi, qurilish tartibida Kantorov to'plamiga o'xshash, chiziqli bo'lmagan dinamikada muhim rol o'ynaydigan yeng oddiy fraktallardan biri ko'rsatilgan[6].

Oliy ta'lim muassasasini o'qitish muhitining fraktal modeli

Rasmda keltirilgan fraktal model universitetning ta'lim muhitini quyidagilarga qodir tizim sifatida taqdim yetishga imkon beradi:

1) o'zini-o'zi tashkil etish – ta'lim muassasasining tarkibiy elementlarida ikkita komponentning mavjudligi: o'qituvchilar va talabalar butun muhitga o'z-o'zini tashkil

etish xususiyatiga ega bo'lishga, betartiblikdan tartibga o'tishga imkon beradi;

2) o'zini-o'zi shakllantirish – ta'lim muassasasining tartibsiz bo'lgan qismlari yoki o'z vazifalarini to'g'ri bajarmagan sharoitlarda, uning boshqa qismining fraktallari "ishlaydi" va butun atrof-muhit o'z faoliyatini davom ettiradi;

3) o'zini-o'zi rivojlantirish – o'quv-tarbiya elementlari universitet muhitining barcha sohalarida mavjudligi ta'lim

jarayonida o'tgan yutuqlardan foydalanish va avval yo'l qo'yilgan xatolarni takrorlamaslik imkoniyatini beradi;

4) yangisini idrok etish – zamonaviylik muammolariga javob berish qobiliyati;

5) ochiqlik – Oliy ta'lim muassasasi ta'lim tizimining bir qismi ekanligi bilan bog'liq. Ta'lim muhitining ochiqligi bilimlarni o'zlashtirish va yangilash zarurati barcha ishlab chiqarish va ijtimoiy jarayonlarga kiritilganligi bilan belgilanadi[5].

Ta'lim muhitining ushbu fazilatlarining mavjudligi universitetga maksimal moslashuvchanlikni va to'g'ri ishlashni ta'minlaydi[6].

Ushbu dalillar tizim-sinergetik va fraktal yondashuvlarning o'zaro bog'liqligi va ulardan ta'lim, o'z-o'zini tarbiyalash, o'qitish, o'z-o'zini tashkil yetish, o'z-o'zini rivojlantirish va boshqalar kabi turli xil ijtimoiy-pedagogik hodisalarning mohiyatini tushuntirishda foydalanish masalasini hal qilishni dolzarb qiladi. Bu yerda yuqorida keltirilgan hodisalarning tizim hosil qiluvchi omili

sifatida ishlaydigan o'z-o'zini ko'rib chiqish hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Ta'limning kredit-modul tizimida fraktal pedagogika g'oyalarini amalga oshirish doirasida o'zlikni rivojlantirish inson imkoniyatlarini faollashtirish, takomillashtirish, rivojlantirish mexanizmi – qobiliyat – iste'dodlar bilan bog'liq. O'zini-o'zi anglash, o'zini-o'zi boshqarish va o'zini-o'zi tashkil etish orqali amalga oshiriladigan murakkab sharoitlarda shaxsning rivojlanishini belgilaydi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yuqorida keltirilgan ta'limning kredit-modul tizimida fraktal tizimni yanada rivojlantirish uchun kuchli turtkidir. Zamonaviy ta'lim muhitida miqdoriy ravishda to'plangan ilmiy-pedagogik salohiyat uning nazariy idrok etishini zudlik bilan talab qiladi. Ushbu holat yangi paydo bo'layotgan pedagogik bilimlarning ikkilamchi integratsiyasi va fraktal pedagogikaning ta'lim sohasidagi kontseptual g'oyalarini amalga oshirishning eng muhim sharti hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Anarova Sh.A., Nuraliyev F.M. Fraktallar nazariyasi va fraktal grafika. T.: Tafakkur tomchilari, 2021. 231 b.
2. Николаева Е.В. К типологии фракталов в теории культуры // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. 2013. № 1 (113). С. 226–232.
3. Anarova Sh. A., Beknazarova S.S., Qayumova G.A. Zamonaviy o'quv jarayonini takomillashtirishda pedagogning shaxsiy va kasbiy o'zini o'zi rivojlantirishning fraktal metodologiyasi. Zamonaviy ta'lim, №5 (102). 2021. –B.9-16
4. Beknazarova S.S., Qayumova G.A. Fractal methodology of in improving the modern educational process. The American Journal of Engineering and Technology, Volume 3 Issue 06, 2021. –P. 129-133. ISSN – 2689-0984. DOI:https://doi.org/10.37547/tajet/Volume03Issue06-23.
5. Beknazarova S.S., Qayumova G.A. “Ta'lim fraktal tizim sifatida”. “Yarimo'tkazgichlar fizikasi, mikro va nanoelektronika: fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasi istiqbollari” Respublika ilmiy anjuman materiallari. Toshkent-2021.-B.139-141.
6. Абдуллина Л.Б., Маджуга А.Г., Синицина И.А. / Фрактальная педагогика: теория, методология и практика: монография / под науч. ред. Е.В. Головневой. – М.: Университетская книга, 2016. – 320 с.: ил.
7. Маджуга А.Г. Концептуально-теоретические основы фрактальной педагогики как новой области социально-гуманитарного знания / А.Г. Маджуга, И.А. Синицина, Е.В. Филипенко // Научный диалог. 2015. № 12 (48). С. 450–459.
8. Потапов А.А. Фрактальный метод, фрактальная парадигма и метод дробных производных в естествознании // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. 2012. № 5 (2). С. 172–180.
9. Сокина С.В. Применение интегративно-конвергентного подхода к формированию системы управления развитием персонала высокотехнологичных компаний // Интернет-журнал «Наукоедение». 2017. Том 9. № 6. https://naukovedenie.ru/PDF/31EVN617.pdf.
10. Гончар С.Н., Клименко И.В. Самоэффективность как значимое качество личности педагога – инициатора непрерывного образовательного движения // Вестник Саратовского областного института развития образования. 2015. № 4. С. 123–129.

УДК: 377:371.671:37.012.1(575.1)

Шахло БОТИРОВА,
Заведующая кафедрой «Теории начального образования»
Чирчикского государственного педагогического института
Ташкентской области, доктор педагогических наук, доцент
E-mail: botirova.2020@mail.ru

на основе рецензии доктора педагогических наук, профессора У.Ходжамкулова

ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ УЧРЕЖДЕНИЯМИ ЧЕРЕЗ КЛАСТЕРЫ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

Сегодня в отраслях экономики серьезное внимание уделяется применению инновационных практик, апробированных в мировой практике и играющих важную роль в развитии обрабатывающих секторов экономики. В статье рассматривается организация сотрудничества между образовательными учреждениями на основе кластерной модели.

Ключевые слова: образование, мировая практика, инновация, экономическая сеть, перспектива, партнерство, кластер, кластерная модель.

ЎЗБЕКИСТОНДА ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ЎРТАСИДА КЛАСТЕРЛАР ОРҚАЛИ ҲАМКОРЛИКНИ ТАШКИЛ ЭТИШ АСОСЛАРИ

Аннотация

Бугунги кунда иқтисодиёт тармоқларида жаҳон амалиётида синовдан ўтган ва иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантиришда муҳим рол ўйнайдиган инновацион амалиётларни қўллашга жиддий эътибор қаратилмоқда. Мақолада кластер модели асосида таълим муассасалари ўртасида ҳамкорликни ташкил этиш масалалари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: таълим, жаҳон амалиёти, янгилик, инновация, иқтисодий тармок, истикбол, ҳамкорлик, кластер, кластер модели.

FUNDAMENTALS OF ORGANIZING COOPERATION BETWEEN EDUCATIONAL INSTITUTIONS THROUGH CLUSTERS IN UZBEKISTAN

Abstract

Today, in the sectors of the economy, serious attention is paid to the application of innovative practices, tested in world practice and playing an important role in the development of the manufacturing sectors of the economy. The article discusses the organization of cooperation between educational institutions based on the cluster model.

Key words: education, world practice, innovation, economic network, perspective, partnership, cluster, cluster model.

Введение. В настоящее время в Узбекистане существует несколько моделей, отражающих взаимосвязь между высшим образованием и школами:

организация специализированных школ (классов), подготовка старшеклассников к высшему образованию, академические лицеи и др. Но недостатком таких моделей является то, что они работают в одном направлении, в соответствии с которым школы рассматриваются как клиенты, а высшее образование – как исполнители. В целом основой сотрудничества (взаимодействия) является совместное решение всеми участниками задачи, равенство их статусов в этом отношении, а также координация усилий всех субъектов с интересами и потребностями других субъектов.

В настоящее время профессиональное развитие образования на основе интеграции очень актуально. Студенты педагогических вузов должны обладать современными знаниями в области педагогики и психологии, знакомиться с современными школами,

детскими садами, академическими лицеями и профессиональными колледжами и одновременно быть лидером и исследователем. Другими словами, учащийся должен будет выполнять знания и навыки, приобретенные в процессе обучения, с учетом мер школ. Кроме того, будущий учитель должен иметь в период обучения не только практические функции, которые выполняются по отношению к его профессии, но и социальный и практический опыт. Это в дальнейшем поможет им успешно интегрироваться в практику и корпоративную среду образовательного учреждения, а также сократить и облегчить период социальной и производственной адаптации.

Анализ литературы по теме. Проблема кластеров, в частности проблема образовательных кластеров, широко изучается зарубежными исследователями. В ходе исследований концепции кластера было дано множество определений и описаний.

Некоторые из них мы рассмотрим ниже (таблица 1):

№	Исследователь фамилия и имя	Определения понятия кластера
1	М. Портер	Кластер – это группа взаимосвязанных компаний, специализированных поставщиков и фирм в смежных отраслях, а также объединенная группа организаций, которые географически связаны.
2	Г. А. Яшевой	Кластер – это совокупность сетевых организаций, основанных на кооперативных

		отношениях между предприятиями (включая поставщиков, а также производителей и потребителей, включая специальные услуги), объединенных вокруг научно-образовательного центра.
3	А. Г. Гранберг	Кластер - это группа предприятий, объединенных в единую сферу и переплетенных друг с другом.
4	М. Галушкина	Кластер-это группа фирм, расположенных в одном географическом районе и образующих единую сеть.
5	Н. В.Городнова	Кластер-это группа компаний и учреждений, которые работают в одной географической зоне, взаимосвязаны и дополняют друг друга в определенных областях.

1-таблица. Определения, данные зарубежными исследователями понятию кластера. [1]

Российские ученые изучили теоретические основы формирования и развития образовательных кластеров по следующим направлениям:

а) кластерный подход к профессиональному образованию (Б.Пугачева, А.В.Леонтьев);

б) теория деятельности и педагогическое проектирование (В.В.Давыдов, В.П.Беспалько, Г.И.Ибрагимов, Б.Ц.Леднев, М.И.Максмутов, А.А.Сластен);

в) концепция непрерывного образования (Б.С.Гершунский, Г.В.Мухаметзянова, А.М.Леденец);

г) исследования, раскрывающие проблемы социального партнерства и управления образованием в профессиональных образовательных учреждениях (П.Ф.Анисимов, Г.В.Мухаметзянова, Г.И.Ибрагимов, Е.А.Корчагин, В.П.Панасюк, А.С.Субетта). [2]

Существует также путаница в некоторых выводах российских ученых. В частности, Н.Н.Давыдова и Б.М.Игошев зафиксировали семь основных стратегий развития кластера. [2] на наш взгляд, было бы уместно классифицировать кластерные стратегии, которые они зафиксировали, как кластерные формы. Потому что они определяют приоритетность целей реализации кластера-какова стратегия, в которой он проявляется, в каких формах и видах он выражается. Систематическое изучение зарубежных экспериментов по исследуемой проблеме показывает, что кластерное обучение проводилось в Европе в 1990-е годы М.Ит все началось в результате теории кластеров, разработанной Портером, и развития кластеров. [3] он проанализировал образовательный кластер Массачусетса, сравнил его с другими штатами и другими штатами, показав роль и значение кластера. Кластеры в педагогическом образовании-это совокупность территориально локализованных организаций, которые взаимодействуют на основе соглашений и участвуют в реализации научных, образовательных и инновационных целей подготовки специалистов в области образования.

В качестве материала исследования использованы существующая система образования в Республике Узбекистан, состояние интеграционных процессов, проблемы в системе и научно-методическая и учебная литература, а также научно-исследовательские работы по образовательным кластерам зарубежных исследователей.

В исследовании использовался комплекс методов обеспечения адекватного обучения: зарубежный опыт создания образовательных кластеров, аспекты, связанные с анализом результатов проектов, апробированных на школьно-лабораторных экспериментальных площадках с использованием теоретических (статистико-статистических, сравнительных, модельных) методов; выявление существующих проблем в системе образования, в частности в ходе интервью, анкетирования, мониторинга, проектных методик) с использованием методов; опыт-прогнозирование и прогнозирование результатов проектов, выдвинутых для тестовой работы в

качестве прогностических (экспертная оценка, обобщение независимой оценки) с использованием методов, работа по обобщению и анализу полученных результатов изучалась с использованием математико-педагогического эксперимента (статистическая обработка данных, графическое представление результатов и др.) с использованием методов.

Методология исследования. В настоящее время в системе образования существует ряд недостатков, связанных с несоответствием между требованиями государства и общества к предоставлению образовательных услуг, отсутствием инвестиций на модернизацию образовательных учреждений, зависимостью от рынка труда и рынка образовательных услуг, что говорит о том, что настало время привести взаимодействие образовательных, научных и образовательных организаций в соответствие с требованиями законодательства.

Образовательные кластеры рассматриваются как инновационный механизм взаимодействия субъектов, связанных с образованием. При создании учебных кластеров следует придерживаться следующих принципов:

- принцип региональной регионализации с учетом образовательного потенциала;

- принцип лидерства, основанный на управленческой роли органов государственной власти соответствующего уровня;

- принцип взаимозависимости, основанный на общих интересах объединения участников друг с другом;

- принцип специализации, основанный на распределении полномочий и ответственности, связанных с различными аспектами деятельности кластера;

- принцип субординации, в основе которого лежит четкий набор целей и задач.

Исходя из принципов, связанных с созданием кластера, необходимо пересмотреть следующие аспекты с точки зрения повышения его эффективности:

- формирование ответственности каждого участника за результаты своей деятельности;

- поддерживать тесную связь и долгосрочное сотрудничество для обеспечения постоянного обмена ресурсами и данными;

- мониторинг динамики с целью обеспечения непрерывного развития в указанных направлениях;

- комплексно работать по нескольким направлениям, соответствующим интегративному характеру кластера, то есть интересам всех участников.

Создание кластера и его направлений означает, что обоснование научной точки зрения на особенности взаимодействия в инновационном кластере педагогического образования является одним из важнейших моментов его правильного протекания и исследования.

Подготовительная работа в высшей школе играет важную роль в формировании профессионализма

современного преподавателя. Для того чтобы эта подготовительная работа была эффективной, а образование отвечало требованиям рынка труда, необходимо должным образом наладить сотрудничество между высшими учебными заведениями и школами.

Главной идеей в подготовке учителей должна быть идея гармонизации педагогического образования с практикой. Исходя из вышесказанного, можно сказать, что интеграцию высшего педагогического образования и школьной практики следует рассматривать как процесс гармонизации теории и практики, направленный на развитие готовности студента к профессиональной педагогической деятельности

Анализ и результаты. Кластерные подходы, направленные на развитие образования, должны быть ориентированы на взаимное и саморазвитие на основе принципов социального партнерства субъектов кластера. Это считается преимуществом кластера. Из приведенных до сих пор определений кластеров можно выделить следующие две характеристики. Во-первых, в кластере предприятия должны каким-то образом соединяться, и эта связь имеет вертикальную и горизонтальную формы и должна включать социальные отношения, которые приносят пользу предприятиям, вовлеченным в кластер. Во-вторых, кластеры-это группы предприятий и организаций, которые географически взаимосвязаны, и это сотрудничество способствует формированию и увеличению выгод.

Российские ученые Е. И. Чучкалова и О. Г. Мосунова классифицируют взаимодействие субъектов образовательного кластера следующим образом:

1. По характеру отношений в сфере экономической деятельности:

- вертикально ориентированный;
- горизонтально ориентированный;
- смешанные.

2. По уровню концентрации объектов:

- внутри сети;
- межотраслевой. [4]

Вертикально ориентированные отношения в образовательном кластере определяются направлением экономической деятельности. Такие кластеры представляют собой диверсифицированные структуры, объединяющие образовательные учреждения (университеты), организации, фундаментальную науку и деловые партнерства, составляющие основу ассоциации.

Кластеры, основанные на горизонтально ориентированных отношениях, представляют собой одну и ту же уровневую структуру в одной и той же области обучения и включают различные учебные заведения с одинаковыми профессиональными ориентациями.

Образовательный кластер смешанных отношений-это двумерная и многоуровневая структура этой профессиональной области, которая включает в себя различные образовательные учреждения и предприятия-партнеры, которые финансируют кластер и способствуют его фундаментальному развитию.

Выводы и предложения. Сегодня создание нового пространства педагогического образования в Ташкентской области - создание кластера педагогического образования, основанного на сетевом принципе сотрудничества, имеет свои объективные причины. Образовательный комплекс Чирчикского государственного педагогического института "Лабораторные школы", направленный на научно-практическое решение существующих проблем в школах региона, возник как форма внедрения инновационных кластеров педагогического образования в нашу национальную педагогику. Система и механизмы обучения в институте ориентированы на кластерный подход.

По сути, характер кластера педагогического образования определяется наличием педагогического вуза. Она объединяет научных, методических, образовательных и информационно - аналитических партнеров. В Чирчикском государственном педагогическом институте также создан инновационный центр инновационных кластеров педагогического образования как сеть учреждений профессионального образования. Деятельность данного центра определяет систему подготовки региональных учителей и совершенствует кластерную систему подготовки специалистов с учетом потребностей рынка труда Ташкентской области.

На сегодняшний день инновационный кластер педагогического образования в Ташкентской области включает в себя следующие объекты:

- ✓ Чирчикский государственный педагогический институт;
- ✓ Ташкентское областное управление народного образования;
- ✓ Чирчикский городской отдел народного образования;
- ✓ 21 общеобразовательная школа;
- ✓ 5 дошкольных образовательных учреждений;
- ✓ 1 академический лицей.

Целью регионального кластера педагогического образования является:

- ✓ повышение качества подготовки учителей;
- ✓ определить инновационное развитие высших учебных заведений и школ региона.

Созданный инновационный кластер на базе Чирчикского государственного педагогического института реализует следующие модели взаимодействия субъектов:

1. Модель информационно - познавательной социальной деятельности. В соответствии с этой моделью разрабатываются организационные услуги: конкурсы, круглые столы, лекции, научные конференции, консультации, экскурсии и т.д.

2. Модель проблемно-аналитической или конфликтной деятельности. Эта модель включает в себя подготовку и проведение семинаров, семинаров по решению проблем, круглых столов, исследовательских и проектных мероприятий.

3. Социально-ролевая модель деятельности. Эта модель объединяет социальные мероприятия (такие как конкурсы, конференции, проектные мероприятия, школа для молодых психологов), направленные на подготовку старшекласников к профессии.

4. Модель игровой деятельности. Она включает в себя разработку и реализацию различных форм внеурочной деятельности.

К областям сотрудничества в рамках кластера относятся:

- ✓ учебно - методическое сотрудничество;
- ✓ научно - методическое сотрудничество;
- ✓ сотрудничество с персоналом. Включает в себя переподготовку кадров путем организации курсов повышения квалификации преподавателей.
- ✓ профориентация.

Такой тип кластерной формы сотрудничества между организациями приводит к созданию инновационных продуктов и обучению необходимым профессиональным навыкам.

Поскольку кластер педагогического образования представляет собой совокупность субъектов, прямо и косвенно участвующих в педагогическом образовании на основе общей цели и частного интереса, в этом процессе вопрос повышения эффективности их сотрудничества

является приоритетным. Естественно, эффективность сотрудничества основана на частном интересе, но в кластере этого недостаточно. Добавление к этому общей цели гарантирует, что кластер будет завершен. В этом

смысле понятия частного интереса и общей цели важны на уровне принципа кластера педагогического образования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абидов Р. Особенности учета затрат на хранение, переработку и реализацию сельскохозяйственной продукции в кластерной системе. Научный электронный журнал "Международные финансы и бухгалтерский учет", 2018; 3: 3-9. Доступно по адресу <https://www.interfinance.uz/files/301B8.pdf>.
2. Давыдова Н.Н., Игошев Б. М. другие. Образовательный кластер как основной компонент региональной модели непрерывного педагогического образования. Педагогическое образование в России. 2014; 10:75. Доступно по адресу <https://cyberleninka.ru/article/n/obrazovatelnyy-klaster-kak-sistemoobrazuyuschiy-komponent-regionalnoy-modeli-nepreryvnogo-pedagogicheskogo-obrazovaniya>.
3. Портер М. Е. Конкурентная стратегия: методы анализа отраслей и конкурентов. Нью-Йорк: Свободная пресса. 1980: 79. Доступно по адресу: https://www.academia.edu/11498170/COMPETITIVE_STRATEGY_Techniques_for_Analyzing_Industries_and_Competitors.
4. Чучалова Е. И., Мосунова О. Г. Теоретические аспекты создания и развития образовательных кластеров. Теория и практика социального развития. 2013; 8: 362-363. Доступно по адресу <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-aspekty-sozdaniya-i-razvitiya-obrazovatelnyh-klasterov>.
5. Khodjamkulov U., Botirova Sh., Shofkorov A., Abdirimova I. Bases of organizing cooperation between educational institutions Through clusters (on the example of the education system of Uzbekistan // Journal of Critical Reviews. vol. 7, Issue 12, 2020. P. 243-247. <http://www.jcreview.com/index.php?fulltxt=115476&fulltxtj=197&fulltxtp=197-1592273486.pdf>
6. Mardonov Sh., Khodjamkulov U., Botirova Sh., Shermatova U. The need to educate young people with the spirit of patriotism in the Context of globalization // Journal of Critical Reviews. Vol. 7, Issue 12, 2020. P. 166-169. <http://www.jcreview.com/index.php?fulltxt=115456&fulltxtj=197&fulltxtp=197-1592271867.pdf>
7. Ходжамкулов У.Н. Илм-фаннинг ривожланишида буюк ипак йўлининг аҳамияти // Academic research in educational sciencis. vol. 1. Issue 4, 2020. P. 723-733.

Шукуржон ГАЗИЕВ,

*Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети
педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD),*

E-mail: shukurjon.gaziyev@mail.ru

ЎзДЖТСУ доценти, н.ф.б.ф.д., Шопулатов А.Н. тақризи асосида

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ВА СПОРТНИНГ ТАКОМИЛЛАШУВИ

Аннотация

Ўзбекистон Республикасидаги жисмоний тарбия ва спортга бўлган эътибор, уларнинг ҳар томонлама ривожланиши учун олиб борилаётган сайёҳи ҳаракатлар нафақат юртимиз спортчилари, балки бутун аҳолининг саломатлиги йўлида хизмат қилмоқда. Мазкур мақолада охириги йиллардаги жисмоний тарбия ва спорт соҳасидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Қарор ва Фармонлари, ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари мазмун моҳияти таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: соғлом турмуш тарзи, жисмоний тарбия, спорт, кураш, бокс, йилкичилик, от спорти, миллий кураш, “Баркамол авлод”, “Универсиада”, Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети, федерация.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И СПОРТА В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

Внимание, уделяемое физической культуре и спорту в Республике Узбекистан, прилагаемые усилия по их всестороннему развитию служат здоровью не только спортсменов нашей страны, но и всего населения. В данной статье анализируется содержание Постановлений и Указов Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева и Постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан в области физической культуры и спорта за последние годы.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, физическая культура, спорт, борьба, бокс, коневодство, конный спорт, национальная борьба, «Баркамолавлод», «Универсиада», Узбекский государственный университет физической культуры и спорта, федерация.

IMPROVEMENT OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORT IN THE NEW UZBEKISTAN

Annotation

The attention paid to physical culture and sport in the Republic of Uzbekistan, the ongoing efforts for their comprehensive development serve the health of not only the athletes of our country, but the entire population. This article analyzes the content of the Decrees of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev and the Decree of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan in the field of physical culture and sport in recent years.

Key words: healthy lifestyle, physical culture, sport, wrestling, boxing, horse breeding, equestrian sport, national wrestling, Barkamol Avlod, Universiade, Uzbek State University of Physical Culture and Sports, federation.

Кириш. Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш, оммалаштиришга катта эътибор қаратилмоқда. Буборада ҳозирги кунга қадар бир қанча меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди. Шулардан айримларига тўхталиб ўтамиз. 2015 йил 4-сентябрда қабул қилинган “Жисмоний тарбия ва спорт” тўғрисида (янги тахрирда) Ўзбекистон Республикасининг қонуни [1], 2017 йил 3 июндаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3031-сон қарори [2], 2018 йил 5 мартдаги “Жисмоний тарбия ва давлат бошқарув соҳасида давлат бошқарув тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5368-сон Фармони [3], Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 13 февралдаги “2019-2023 йилларда Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва оммавий спортни ривожлантириш” концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 118-сон қарори ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар жисмоний тарбия ва спорт соҳасини янада ривожлантиришдаги давлат сиёсатини белгилаб берган [7].

Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг таълим-тарбия соҳасида олиб бораётган ислохотлари барча соҳалардаги каби жисмоний тарбия ва спорт соҳасида касб танлаш, уни эгаллаш ҳамда самарали меҳнат қилиш тушунчаларини олий ўқув юртларида талабалар йилларида том маънода шаклланади. Касбга муносабат

тушунчаси кейинчалик ҳам мутахассиснинг фаолияти самарадорлигини белгилаб берувчи жиддий психологик омиллар ҳисобланади, етук жисмоний тарбия мутахассис ходимларни тайёрлаш, уларни иш фаолиятларини давр талаблари асосида ташкил қилиш масалаларини энг муҳим муаммолардан бирига айлантирди.

Асосий қисм. Мамлакатимизда яккакураш спорт турлари фаол ривожланиб келмоқда. Бу эса юқори малакали яккакурашчилар спорт маҳоратининг муваффақиятли такомиллашувини таъминловчи йўللари излаб топишни долзарб қилиб қўймоқда. Биринчи навбатда, бу техник-тактик маҳоратни такомиллаштиришга тааллуқлидир, чунки тайёргарликнинг бу томони бўлгуси олимпиячилар захирасини ташкил этувчи яккакурашчилар маҳоратининг энг нозик томони ҳисобланади. Бу борада Президентимизнинг 2017 йил 2 октябрдаги “Кураш миллий спорт турини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-3306-сонли Қарори [9], 2020 йил 4 ноябрдаги “Кураш миллий спорт турини ривожлантириш ва унинг халқаро нуфузини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4881-сон қароридаги “Кураш миллий спорт турини 2025 йилгача янги босқичга олиб чиқиш” Концепциясининг қабул қилиниши ҳам муаммоларни чуқур ўрганиш учун хизмат қилмоқда [10]. Қадимий кадриятларимиз, хусусан мардлик, жасурлик, ватанпарварлик, гуманизм ғояларини ўзида мужассам

этган миллий спортимиз бўлган курашни оммалаштириш, ривожлантириш ва дунёга танитиш ҳамда ушбу қадриятимизни умумжаҳон дурдонасига айлантириш бўйича қатор ишлар амалга оширилмоқда. Шу билан бирга, курашнинг тобора оммалашиб бораётганлиги нуфузли халқаро мусобақаларни ташкил қилишга, мавжуд инфратузилма ва моддий-техник базани модернизация қилишга, спорт инвентарлари ва кийимлари таъминотини яхшилашга, бу борада ишлаб чиқаришни кенгайтиришга, шунингдек, соҳа учун малакали кадрлар, мураббийлар ва ҳакамлар тайёрлашга бўлган эътиборни янада кучайтиришни талаб этмоқда. Буюк аждодларимиздан мерос қолган кураш спортининг бой анъаналари ва қадриятларини келажак авлодларга етказиш, ўзбек спорти бренди номи билан курашнинг жаҳон аренасидаги ролини ошириш, ёшларнинг миллий спортга бўлган қизиқишларини қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш орқали уларда ватанпарварлик туйғусини янада мустаҳкамлаш, аҳолининг барча қатламлари, айниқса, ёшларнинг, шунингдек, жаҳон халқларининг мазкур спорт тури билан шуғулланиши учун зарур шарт-шароитлар яратилмоқда.

2020 йил 30 октябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Соғлом турмуш тарзини кенг татбиқ этиш ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6099-сон Фармони қабул қилинди [13]. Президентимизнинг мазкур Фармони замирида улкан маъно ва мазмун мужассам. Зеро, унда жисмоний тарбия ва оммавий спорт билан мунтазам шуғулланиш ҳамда соғлом турмуш тарзи бўйича ҳаётий кўникмаларни шакллантириш орқали ҳар бир фуқарода касалликка қарши кучли иммун тизими пайдо бўлишини таъминлаш, зарарли одатлардан воз кечиш, тўғри овқатланиш тамойилларига амал қилиш, тиклаш ва реабилитация ишлари ҳамда оммавий жисмоний фаоллик тадбирларини тизимли ва самарали ташкил қилиш, бу борада тегишли инфратузилма ва бошқа зарур шарт-шароитларни яратиш асосий мақсад қилиб белгиланган. Мазкур Фармон келгусида аҳолининг турли қатлами ўртасида соғлом турмуш тарзини янада оммалаштиришда, бунинг баробарида, саломатликларини мустаҳкамлашда жуда муҳим аҳамият касб этади. Бир сўз билан айтганда, ушбу ҳужжат мамлакатимизда жисмоний тарбия ва спортни янги босқичга олиб чиқади.

Президентимизнинг 2021 йил 29 апрелдаги “Бокс янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПК-5099-сон қарори ўзбек боксини янги босқичда ривожлантириш, янада шарафли ютуқларни қўлга киритиш, юртимизнинг халқаро майдондаги нуфузини бундан-да ошириш йўлида муҳим ҳуқуқий асос бўлди, дейиш мумкин [16]. Албатта Баҳодир Жалолов каби олимпиада чемпионларини тайёрлаб Бутун Жаҳонга танилиш, менимча, барча спорт мураббийларининг эзгу орзусидир. Бугун Ўзбекистонда бокс янада ривожлантиришга йўналтирилган 266 спорт таълими муассасаси фаолият юритади. Шундан 230 таси болалар-ўсмирлар спорт мактаби, 13 таси спортнинг яккакурашга ихтисослаштирилган болалар ва ўсмирлар спорт мактаби, 15 таси ихтисослаштирилган олимпия захиралари мактаб-интернати, 8 таси олимпия ва миллий спорт турлари бўйича ихтисослаштирилган мактаб-интернатдир. Бокс жанговар ва тартиб-интизомга асосланган спорт тури. Бундан ташқари, йиллар мобайнида Ўзбекистон бокс мактабида устозлардан шогирдларга, қатта шогирдлардан кичик боксчиларга ўтиб келаётган анъана — қаттани ҳурмат қилиш, устозлар ўғитига амал қилиш тамойили доимо устувор бўлиб келган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021-йил 25-июндаги “2021 йилда Токио шаҳрида (Япония) бўлиб ўтадиган XXXII ёзги олимпия ва XVI паралимпия ўйинларида Ўзбекистон спорт делегациясининг иштирокини таъминлаш ҳамда олимпия спорт турларини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПК-5160 қарори, Токио шаҳрида (Япония) бўлиб ўтадиган ёзги Олимпия ва Паралимпия ўйинларида Ўзбекистон спортчиларининг ҳар томонлама тайёргарлиги ва муваффақиятли иштирокини таъминлаш, мамлакатимизда Олимпия ва Паралимпия ҳаракатларини янада ривожлантириш мақсадида қабул қилинган бўлиб, уларда олтин, кумуш ва бронза медалларини қўлга киритган спортчиларни моддий қўллаб-қувватлантирилди [17].

Республикада охириги йилларда жисмоний тарбия ва спортни оммалаштириш, аҳоли ўртасида соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш, имкониятлари чекланган шахсларнинг жисмоний реабилитацияси учун зарур шарт-шароитлар яратиш ҳамда мамлакатнинг халқаро спорт майдонларида муносиб иштирок этишини таъминлаш борасида изчил чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Албатта асосий жисмоний тарбия ва спорт соҳасидаги мутахассисларни тайёрлаш, Республикаимизда ягона таянч олийгоҳи бўлмиш Ўзбекистон Давлат жисмоний тарбия ва спорт университетининг зиммасидаги буюк вазифаларидан биридир. Жисмоний тарбияга бўлган эҳтиёж, маҳаллий халқ орасидан жисмоний тарбия ходимларини тайёрлашга бўлган зарурат туфайли 1935-йилда Тошкентда жисмоний тарбия техникуми очилган эди. Жисмоний тарбия ҳаракатини такомиллаштириш, сифат жиҳатдан тамомила янги мутахассислар авлодини тарбиялаш, маҳаллий халқ вакилларининг спорт мусобақаларида фаол иштирокини таъминлаш зарурати сабаб 1955-йил 13-августда Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия институти ташкил этилди. 2018-йил университет тарихида туб ўзгариш ва янгиланиш даври бўлди. Аввало, тарих зарваракида янги саҳифа Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Жисмоний тарбия ва спорт соҳасида давлат бошқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2018-йил 5-мартдаги ПФ-5368-сон Фармонига биноан Жисмоний тарбия ва спорт институти негизда Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети ташкил этилди [19]. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси жисмоний тарбия ва спорт университети фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2018-йил 3-майдаги 331-сон қарори янги имкониятлар эшигини очди [20]. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 1 октябрдаги тегишли қарорига мувофиқ Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети ректори лавозимига Болтабаев Маҳмуджон Рустамович тайинланди. Ҳозирда раҳбариятимиз сайи ҳаракатлари асносида 2 та университет филиаллари, битта техникум, 10 та факультет ва улардан бири Ўзбек-Белорус кўшма жисмоний тарбия, спорт ва туризм факультети, 25 кафедр фаолият кўрсатмоқда. Университетимизда таҳсил олаётган кўплаб спортчилар нуфузли спорт мусобақалари, Жаҳон Чемпионатлари, Олимпиада ва Параолимпия ўйинлари иштирокчилари ва ғолибларидир.

Кўпгина мамлакатлар тажрибасидан келиб чиқиб, биз шуни хулоса қилишимиз мумкинки, Янги Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спортнинг тақдири кўп афзалликларга эга бўлиши, такомиллашувий жисмоний соҳанинг қўллаб-қувватланиши, жамиятимизнинг маънавий ва жисмоний тикланиши, аҳоли саломатлигининг мустаҳкамланиши учун барча зарур шарт-шароитларни яратишга ёрдам беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг 2015 йил 4 сентябрдаги ЎРҚ-394-сон “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 3 июндаги ПҚ-30-31-сон “Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 мартдаги ПФ-5368-сон “Жисмоний тарбия ва давлат бошқарув соҳасида давлат бошқарув тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 19 ноябрдаги 918-сон “Ўзбекистон Республикаси жисмоний тарбия ва спорт вазирлиги ҳузуридаги жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассисларни илмий-методик таъминлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш маркази ҳамда Ўзбекистон Республикасида тренерлик фаолиятларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 январдаги ПФ-5924-сон “Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва спортни янада такомиллаштириш ва оммалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 мартдаги ПҚ-3610-сон “Футболни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 13 февралдаги 118-сон “2019-2023 йиллар даврида Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва оммавий спортни ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қарори.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 январдаги ПФ-5924-сон “Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва спортни янада такомиллаштириш ва оммалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 октябрь ПҚ-3306-сон “Қураш Миллий спорт турини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.
9. “Қураш миллий спорт турини ривожлантириш ва унинг халқаро нуфузини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 январдаги ПҚ-3457-сон “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги миллий антидопинг агентлиги фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 23 февралдаги 141-сон “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Миллий Антидопинг агентлиги тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги Қарори.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 30 октябрдаги ПФ-6099-сон “Соғлом турмуш тарзини кенг татбиқ этиш ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 18 февралдаги ПҚ-4194-сон “Ўзбекистон Республикасида йилқичилик ва от спортини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 11 мартдаги ПҚ-5024-сон “Йилқичилик ва от спортини янада ривожлантириш ҳамда замонавий бешкураш ва поло спорт турини оммалаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори.
15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 29 апрелдаги ПҚ-5099-сон “Боксни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.
16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 25 июндаги ПҚ-5160-сон “2021 йилда Токио шаҳрида (Япония) бўлиб ўтадиган XXXII ёзги олимпия ва XVI паралимпия ўйинларида Ўзбекистон спорт делегациясининг иштирокини таъминлаш ҳамда олимпия спорт турларини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.
17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 17 июндаги ПҚ-5149-сон “Камондан отиш спорт турини янада ривожлантириш ва оммалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.
18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 мартдаги ПФ-5368-сон “Жисмоний тарбия ва спорт соҳасида давлат бошқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” Фармони.
19. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 3 майдаги 331-сон “Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.

УДК: 173.1:301.085:15(045)

Исмоил ЖАББОРОВ,
Қариш давлат университети ўқитувчиси
E-mail: ismoiljabborov@mail.ru

Қариш давлат университети доценти, псих.ф.н (PhD). Жўраев Б тақризи асосида

SOCIO-PSYCHOLOGICAL COMPONENTS OF MAINTAINING BALANCE IN THE FAMILY

Abstract

This article discusses the content of the socio-psychological components of maintaining balance in a couple's relationship. In particular, the main properties and functions of the socio-psychological components of the coordination of marital relations are shown.

Key words: Family, couple, value, component, relationship, syntactic relationship, role, stability, interpersonal relationship.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ КОМПОНЕНТЫ ПОДДЕРЖАНИЯ БАЛАНСА В СЕМЬЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается содержание социально-психологических компонентов поддержания баланса в супружеских отношениях. В частности, показаны основные свойства и функции социально-психологических компонентов координации супружеских отношений.

Ключевые слова: Семья, пара, значение, компонент, отношения, синтаксические отношения, роль, устойчивость, межличностные отношения.

ОИЛАДА ЭР-ХОТИН МУНОСАБАТЛАРИДАГИ МУТАНОСИБЛИКНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК КОМПОНЕНТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада эр-хотин муносабатларидаги мутаносибликни таъминлашнинг ижтимоий-психологик компонентлари мазмуни ҳақида сўз юритилган. Хусусан, эр-хотин муносабатларини мувофиқлаштиришнинг ижтимоий-психологик компонентларини асосий хоссаси ва функциялари кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: Оила, эр-хотин, қадрият, компонент, муносабат, синтоник муносабат, рол, барқарорлик, шахслараро муносабат.

Кириш. Оилавий ҳаёт психологияси, оила-никоҳ муносабатлари, оиладаги ўзаро муносабатлар, ундаги зиддиятлар, ажралишлар ва унинг оқибатлари кейинги йилларда психология фанининг кенг тадқиқот объектига айланиб бормоқда.

Ўзбек оилалари ҳаётида оила-никоҳ муносабатларининг заифлашуви ва унинг бузилишлари йилдан йилга қараганда анча кам бўлса-да, афсуски ажралишнинг асоратлари оила аъзолари ва қариндош-уруғлар ўртасида ниҳоятда аянчли оқибатлар, нохуш ҳолат ва ҳодисалар келтириб чиқараётганлиги кузатилмоқда.

Асосий қисм. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби” мавзусидаги анжуманда оиланинг муқаддаслиги ҳақида тўхталиб, “Барчамизга аёнки, юртимиздаги ҳар қайси инсон, ҳар қайси оиланинг энг эзгу орзу-мақсадлари, ҳаётий манфаатлари авваламбор унинг фарзандлари тимсолида намоён бўлади, рўёбга чиқади. Албатта, бу борада юртимизда улкан ишлар қилинмоқда ва улар амалда ўзининг ижобий натижасини бермоқда. Биз учун муқаддас бўлган оила асосларини янада мустаҳкамлаш, хонадонларда тинчлик – хотиржамлик, аҳиллик ва ўзаро ҳурмат муҳитини яратиш, маънавий – маърифий ишларни аниқ мазмун билан тўлдиришдан иборат бўлмоғи зарур” деб алоҳида таъкидлаб ўтдилар[1].

“Ўзбекистонда оилани ривожлантиришга глобал даражада Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Барқарор тараққиёт мақсадлари доирасида, шунингдек, 2017—2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича

Ҳаракатлар стратегияси доирасида қаралади. Давлат органларининг, фуқаролик жамияти институтларининг ўзаро ҳамкорлиги тизимининг аниқ ишлаши, қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва давлат дастурларини сўзсиз амалга ошириш, шунингдек, оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги муаммоларни ўз вақтида аниқлаш ва самарали ҳал қилиш ушбу мақсадларга эришишнинг муҳим шарти ҳисобланади”[2].

Ҳозирги кунда дунё миқёсида оилани ривожлантириш, янги оилавий муносабатларни шакллантириш, оила институти ва оила сиёсатининг замонавий модели, постиндустриал жамиятда оила институти инкирозлари, оила кичик гуруҳ сифатида, ёш оилалар ва уларнинг муаммоларини ҳал этиш йўллари, фамилистика ва гендерологиянинг ижтимоий-маданий муаммолари, оилада психологик хизматнинг жорий этиш, оила психодиагностикаси, оиладаги гендер роллар, оила ва мактаб ўзаро ҳамкорлиги психологияси, ижтимоий хавфлар шароитида оила, фарзандликка олган оилаларда ота-она ва фарзанд муносабатларининг психологик-педагогик ташкил этиш ва ҳар хил этник тизимларда оилани шакллантиришнинг психологик асослари доирасида тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Ўзбек оиласида эр-хотин муносабатларидаги мутаносибликни таъминлаш бугунги кун муаммоси эмас. Оилавий муносабатлар узоқ йиллик тарихий, этнологик ва этнопсихологик анъаналарнинг узвий давоми сифатида аجدодлардан авлодларга ўзатиладиган ва даврга ҳамоханг шаклландиган жиҳатларга эга. Аслида оилавий муносабатлар умуминсоний тамойиллари ва этнопсихологик хусусиятларига кўра бардавом ва ўзгариб боришга хайрихоҳ жиҳатларни намоён қилиши табиий. Шунинг учун ҳам оилада эр-хотин мувофиқлигини

таъминлашнинг даврга мувофиқ психологик механизмларини шакллантириш ва уларга ҳолисона таяниш муҳим деган ҳулосага келдик. Тадқиқотимизда қўлга киритилган илмий таҳлилларга асосан оилада эр-хотин муносабатларини мувофиқлаштиришнинг ижтимоий-психологик механизмлари қуйидагилар билан характерланади:

Биринчи компонент узок йиллик тажрибаларда сақланиб келаётган “эр-хотин” муносабат тизимининг ёки бўлмаса-рисоладаги эр ва рисоладаги хотин моделларига амал қилиш муҳим ҳисобланади. Шу сабабли ҳам оиладаги эр-хотин муносабатларини мувофиқлаштиришда қуйида ижтимоий механизмларни инобатга олиш мақсадга мувофиқ:

Қадриятлар даражаси. Бу эса қуйидаги психологик жиҳатларни ўз ичига олади. Оилада эр-хотин муносабатларини мувофиқлаштиришда қадриятлар тизимининг ўрни юқори ҳисобланади. Мазкур компонент эр-хотин муносабатида зарур бўлган жабҳаларни бириктиради. Фақат ушбу жабҳаларнинг аҳамиятини белгилаш шароитида қуйидаги психологик омиллар ўрнини ҳисобга олиш муҳимдир. Ўзбек этносида эр-хотин муносабатларининг икки намунавий тимсоли доимо етакчилик қилиб келган, яъни “рисоладаги эр” ва “рисоладаги хотин”. Бу икки тимсол оиланинг асосий устуни сифатида оилавий муносабатлар тизимини тартибга солиб туриш учун асос бўлиб хизмат қилган. Шу сабабли ҳам эр-хотиннинг “маиший хўжалик”, “ота-она тарбиячилик”, “ижтимоий фаоллик”, “эмоционал психотерапевтик”, “ташқи жозибадорлик” қадриятини меъёрлаштириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Оиланинг ўзаро муносабатлари тизими. Оиладаги шахслараро муносабатлар энг муҳим ва энг мураккаб муносабатлар тизими саналади. Шу боисдан ҳам тадқиқотимиз жараёнида олинган натижаларга таянган ҳолда “эр-хотин муносабатларининг мувофиқлигини таъминлашнинг ижтимоий-психологик компонентлари” таркибига оиладаги шахслараро муносабат муҳим рол ўйнайди. Ўзбек оиласида оилавий муносабатлар тизими шунчалик кенги, уни эр-хотин, ота-она билан фарзандлар, яқин қариндошлар, узок қариндошлар, дўстлар ва қўшнилари билан муносабати тизими тарзида ифодалаш лозим бўлади. Оиланинг ўзаро муносабатлар тизими эр-хотин муносабатларига таъсир кўрсатувчи асосий омиллар тоифасига киради. Ушбу муносабатда эр-хотин атрофидаги муносабат субъектлари билан ўзаро

синтоник мулоқот муҳитини ярата олиши муҳимдир. Шу боисдан ҳам оиланинг шахслараро муносабати эр-хотин муносабатларини мувофиқлаштиришнинг иккинчи компоненти сифатида киритишга сабаб бўлди.

Оиладаги индивидуал турмуш тартиби. Бу эр-хотин муносабатларини мувофиқлаштиришнинг учинчи компоненти сифатида қабул қилинди. Бу эр-хотиннинг оиладаги ўзига хос индивидуал услубига эга бўлишини ифодалайди. Мазкур компонент туфайли эр ҳам, хотин ҳам оилада ўзига хос индивидуал турмуш тартибини ўзлаштирган бўлиши шарт. Индивидуал турмуш тартиби эр билан хотиннинг ўзига хослигини ифодалайди. Қадриятлар тизимидаги “рисоладаги эр” ва “рисоладаги аёл” тимсоллари эр билан хотинларнинг оилавий индивидуал турмуш тартибларига эғалигини белгилайди. Ўз тимсолига эга бўлган эр ва аёл оилада ўзининг меъёрлаштирилган турмуш тартибига эга бўлади. Эр-хотинлар бир бирларини бошқалар билан солиштирганда ўзига хос ижобий тимсолга эғалигини баҳолай олишлари керак бўлади. Бу гўёки “идеал оила аъзолари” тимсолининг гавдалантиришларини белгилайди.

Соғлом турмуш тарзи. Эр-хотин муносабатларини мувофиқлаштиришнинг ижтимоий-психологик компонентларини белгилловчи тўртинчи компонент “соғлом турмуш тарзи” ёки “соғлом турмуш тарзи профилактикаси” деб номланади. Компонент мазмунан бошқа компонентларда мужассамлашган хусусиятларнинг намоён бўлишини назорат қилади. Оила қанчалик ижтимоий меъёрларга мос бўлмасинки, вақти вақти билан низоларга дуч келиши мумкин бўлади. Бу эса эр билан хотиндан ўзларининг оилавий муносабатларида ўз хатти-ҳаракатлари ва ҳислатларини мувофиқлаштиришлари ҳамда шахс сифатида фаолият юритишларини тартибга солиди. Бу ерда оилада эр-хотин муносабатларида низолар, яъни эр-хотиннинг аччиқланиши, аразлаш, нафрат, танқид ва бефарқликлар кузатилганда, баъзан оилада эрнинг алкоголь ичимликларга мойиллигини пайдо бўлиши туфайли оилавий муносабатларда бузилишлар келиб чиқади. Айнан соғлом турмуш тарзи профилактикаси компоненти эр-хотин муносабатларини меъёрлаштиришда ва эр-хотинларнинг ҳулқ-атвори, хатти-ҳаракатларида назоратни шакллантиради.

Юқорида келтирилган эр-хотин муносабатларини мувофиқлаштиришнинг ижтимоий-психологик компонентларини мазмуний ифодаланиш жадвалини келтириб ўтамыз.

1-жадвал

Эр-хотин муносабатларини мувофиқлаштиришнинг ижтимоий-психологик компонентларини асосий хоссаси ва функциялари

Компонентлар	Асосий хоссаси	Функцияси
Қадриятлар	Маиший-хўжалик, ота-она тарбиячилик функцияси, ижтимоий фаоллик, эмоционал-психотерапевтик, ташқи жозибадорлик қадриятларида гавдаланади	Эр-хотин муносабатларининг мувофиқлигини, муносабатларининг меъёрда кечишини, оиладаги ролларнинг мақсадга мос шаклланиши, ота-она ва фарзанд муносабатларини таъминлаш.
Оиладаги шахслараро муносабат	“Эр-хотин муносабати”, “ота-она-фарзанд муносабати”, “эр-хотин ва яқин қариндошлар муносабати”, эр-хотин билан узок қариндошлар, “эр-хотин билан дўст-биродарлар муносабати”ларида намоён бўлади	Оиланинг қому-қариндошлар ва дўст-ўртоқлар билан ўзаро ҳамжиҳатликда яшашини, бошқа оилалар ўртасида ўз ўрнига эга бўлишини таъминлаш
Оиладаги индивидуал турмуш тартиби	Эр-хотиннинг оилавий муносабатлардаги шахси хатти-ҳаракати, ҳулқ-атвори ва муносабатлари шароитида ижтимоий-меъёрларга мос ҳаёт услубини ўзлаштириш.	Оиладаги эр-хотиннинг оиладаги мавқеи, унинг оилавий муносабатларида ўзининг шахсий позициясини шакллантиради

Соғлом турмуш тарзи профилактикаси	Оиладаги эр-хотин муносабатларидаги низолар, эр-хотинларнинг хатти-ҳаракатидаги зиддиятли ҳолатлар доимий равишда тузатиш ва уларнинг олдини олиш	Эр ва хотин шахс фазили ва хулқ-атворининг оиланинг тинч-тотув ҳамда фаровон ҳаёт кечириши учун назорат ва уларни профилактикалашни таъминлайди.

Тақдим қилинган компонентлар оилада эр-хотин муносабатларини мувофиқлаштиришга хизмат қилувчи ижтимоий-психологик муаммолар билан шуғулланувчи мутахассислар диққат марказида бўлиши керак. Улар оиладаги муносабатлар борасида психологик маслаҳатлар ва психологик тренинглар ташкил этишда тақдим қилинган ижтимоий-психологик компонентларга таяниш-

лари амалга ошириладиган тадбирлар самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади.

Айниқса, оиланинг асосини ташкил этувчи эр ва хотинга хос сифат ва фазилатларнинг шаклланган бўлиши, улар оилавий бурч ва вазифаларини садоқат билан адо этишлари, бир-бирига меҳрибон ва кечирим-лилиги энг муҳим қадрият сифатида эъзозланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. "Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби" мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқи. 2017 йил 15 июнь.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикасида оила институтини мустаҳкамлаш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида"ги қарори. Тошкент ш., 2018 йил 27 июнь, // <https://lex.uz/docs/3797625>

Mohira JALOLIDDINOVA,
Toshkent moliya instituti magistranti
E-mail: Smohirabonu@gmail.com

TMI professori, Iqtisod fanlari doktori, professor K.Xomitov taqrizi asosida

INTELLEKTUAL MULK VA UNING QIYMATINI BAHOLASH XUSUSIYATLARI

Аннотация

Maqolada hozirgi kunda intellektual mulkning zarurligi, uni O'zbekistonda qay darajada rivojlanayotgani va jahon mamlakatlaridagi standartlarga moslashtirish haqida fikrlar yuritilgan. Shuningdek, intellektual mulkni patentlash, sanoat namunalari va ilmiy ishlar va seleksiya yutuqlari tahlil qilingan. Maqolada intellektual mulkni ba'zi jihatlarini O'zbekiston va rivojlangan mamlakatlar misolida ko'rib chiqilib, shu haqidagi ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: intellektual mulk, inson tafakkuri, patent, nou-xau, gudvill.

ВАЖНОСТЬ И НЕОБХОДИМОСТЬ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ

Аннотация

В статье были рассмотрены вопросы о необходимости интеллектуальной собственности в настоящее время, о том, в какой степени она развивается в Узбекистане и как привести ее в соответствие с мировыми стандартами. Также были проанализированы патенты на интеллектуальную собственность, промышленные образцы и достижения в области научных исследований и селекции. В статье рассмотрены некоторые аспекты интеллектуальной собственности на примере Узбекистана и развитых стран.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, человеческое мышление, патент, ноу-хау, Гудвилл.

THE IMPORTANCE OF ABU RAYKHAN BERUNI'S SCIENTIFIC-SPIRITUAL HERITAGE IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE

Annotation

The article gives an idea of the necessity of traditional property, how it is developing in Uzbekistan and adapting it to the standards in the countries of the world. Also, intellectual Property Patenting, industrial samples and scientific works and selection achievements were analyzed. Some aspects of real estate are considered in the article on the example of Uzbekistan and developed countries, and this information is presented.

Key words: intellectual property, human thinking, patent, know-how, gudville.

Кириш ва долзарблиги. Mamlakatimizda iqtisodiyot tarmoqlariga innovatsiyalarni joriy etish mexanizmlarini takomillashtirish, uning raqobatbardoshligini ta'minlash, faol tadbirkorlik va innovatsion faoliyatni rivojlantirishga qaratilgan sharoitlarni yaratish, intellektual mulkning ishonchli huquqiy himoyasini ta'minlash borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Biroq, intellektual mulk sohasidagi huquqbuzarliklarni o'z vaqtida aniqlash va ularga barham berish bo'yicha ishlarning lozim darajada bajarilmaganligi, davlat xizmatlari ko'rsatish tizimining samarasizligi, idoralararo mustahkam hamkorlikning mavjud emasligi, intellektual mulk sohasida malakali kadrlarning yetishmasligi, shuningdek, patent bojlari va to'lovlarining yuqori darajada ekanligi ushbu sohani rivojlantirishga salbiy ta'sir etmoqda. Mazkur kamchiliklarni bartaraf etish maqsadida 2019-yil 8-fevralda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Intellektual mulk sohasida davlat boshqaruvi takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4168-son[1] hamda 2019-yil 1-iyuldagi "O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi Intellektual mulk agentligi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 4380-son qarorlari[2] qabul qilindi. Ushbu qarorlar asosida intellektual mulk himoyasini ta'minlash, shuningdek, aholining intellektual mulkka bo'lgan huquqiy bilimlarini oshirish yuzasidan amalga oshirilishi lozim bo'lgan zaruriy vazifalar belgilab berildi

Методлар ва ўрганилиш даражаси. Oxirgi uch yilda davlatimiz tomonidan ilm, fan, ma'rifat ahliga, xususan, iste'dodli olimlarga grantlar, iqtisodiy ko'maklar berilayotgani ijobiy hodisa, albatta. Ammo ilm-fan, innovatsiya va ishlab

chiqarish tandemida intellektual mulk imkoniyatiga alohida yondashuv bo'lishini istardik. Aslida, intellektual mulk, bu, ko'p sonli yaratuvchilar bilan tovarlar, xizmatlarni ishlab chiqaruvchilar o'rtasida to'plangan katta mablag'ni adolatli taqsimlash instrumenti. Turgan gapki, u ikki tomonni, birinchi navbatda, davlatni iqtisodiy boy qiladigan mexanizm. Biroq kuzatiladiki, jamiyatning ayrim boy-badavlat kishilari intellektual mulk rolini ochiqdan-ochiq rad etish barobarida boshqalarni shunga da'vat etishga urinadi. Chet elda esa buning aksini ko'ramiz. Sababi bunday tizim va infratuzilma ishga tushib ketsa, ko'plab "uddaburon tadbirkor"larning bojxona, soliqchilar ko'zini shamg'alat qilish hisobiga boyib qolishi, yengil-yelpi yo'l bilan daromad olishi barham topadi. Bundan anglashiladiki, ayrim biznes kishilari, uyushgan guruhlar intellektual mulk sohasida kutilayotgan islohotlarga, demakki, milliy iqtisodiyotning rivojiga turli darajada to'sqinlik qilishga har jihatdan intiladi. Misol uchun, yiliga 10 milliard so'mlab daromad olayotgan CD, DVD diskleri sotiladigan "qaroqchilik" bozori qonunga itoat qilmayotgani ham shundan dalolat[3].

"Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni 3-moddasida "Intellektual mulk agentligi sanoat mulki obyektlarini huquqiy muhofaza qilish sohasidagi yagona davlat siyosatining amalga oshirilishini ta'minlaydi"; 5-moddada "Sanoat mulki obyekti bo'lgan huquq muallifiga (hammualliflarga) yoki uning (ularning) huquqiy vorisiga (huquqiy vorislariga) tegishli bo'ladi va patent bilan tasdiqlanadi"[4]. Agentlikka patent berish haqidagi talabnoma topshirilgan sanadan e'tiboran hisoblaganda ixtiro patenti yigirma yil mobaynida,

sanoat namunasi patenti o'n yil mobaynida, foydali model patenti besh yil mobaynida amal qiladi", deb yozilgan. Ixtironing patentga layoqatlilik shartlari (6-modda) uchta bo'lib, agar ixtiro sifatida ko'rsatilgan ob'jekt yangi, ixtirolik darajasiga ega va uni sanoatda qo'llash mumkin bo'lsa, u huquqiy muhofaza qilinadi. Bundan ham muhimi shuki, ixtiro haqidagi talabnoma to'g'risidagi ma'lumotlar ko'rib chiqish uchun qabul qilingan talabnoma topshirilgan sanadan e'tiboran o'n sakkiz oy o'tganidan keyin rasmiy axborotnomada e'lon qilinadi. Demak, ariza berilgach yigirma oylardan keyin masala ijobiy hal etilsa, ixtirochiga patent 20 yil muddatga beriladi. Statistika ko'ra, O'zbekistonda har o'n ta arizadan faqat uchtaga ixtiro patenti topshirilmoqda.

Bugungi kunga kelib, O'zbekiston ham intellektual mulk qonunchilik bazasida katta bosqichni bosib o'tdi. Mustaqillik yillarida intellektual mulkni muhofaza qilish sohasida 10 ta davlatlararo, 12 ta hukumatlararo va 21 ta idoralararo shartnoma hamda bitimlar tuzilib, amal qilmoqda. Bulardan tashqari, to'g'ridan-to'g'ri ishlaydigan 5 ta qonun, Adliya vazirligida ro'yxatdan o'tkazilgan umumjahoniy xarakterdagi 25 ta hujjat, hammasi bo'lib idora faoliyatini tartibga soladigan 140 dan ziyod normativ hujjatlar ro'yxatga olinganligini qayd etib o'tmoqchimiz.

Ixtirolar, foydali modellar, tovar belgilari intellektual mulkning obyektlari sifatida dunyoda moddiy aktivlardan kam baholanmaydi, balki ayrim hollarda ulardan anchagina yuqori turadi. Umumjahon sanoat ishlab chiqarishining yillik o'sish sur'atlari 2,5-3 foizdan oshmaydi, intellektual mulkka bo'lgan huquqlar bilan savdo qilish hajmi esa yiliga 12-14 foiz o'smoqda[5]. Ushbu holat yangi g'oyalar, kashfiyotlar va ixtirolar nafaqat ularning yaratuvchilariga, balki butun jamiyatga naf keltirishini isbotlaydi. Shu sababdan, davlat tomonidan beriladigan yagona monopol huquq, bu – intellektual mulk obyekti egasining undan foydalanish hamda tasarruf etishga bo'lgan mutlaq huquqidir. Mohiyati jihatidan patent – yangilik sirining to'liq ochib berilishi va belgilangan miqdordagi patent bojining to'lanishi evaziga davlat tomonidan uning muallifiga ixtiroga bo'lgan huquqlarini muhofaza qilish kafolati beriladigan shartnoma. Bunda jamiyat yangilik yaratuvchi huquqini qonuniy rasmiylashtirish evaziga ijod mahsulidan foydalanish huquqini qo'lga kiritadi.

Endi davlatimiz rahbarining yaqinda istiqbolli soha oldiga qo'ygan yuksak vazifalaridan kelib chiqib, intellektual mulk sohasining tashkiliy, psixologik va ma'rifiy jihatlariga ham to'xtalib o'tsak. Qayd etish kerakki, innovatsion biznes davlat, investorlar tomonidan qo'llab-quvvatlanib, davlat dasturisiz ham rivojlanishi mumkin. Olimlar, ixtirochilar bilan biznes ahli dunyoqarashi turlicha bo'lgani uchun narxnavolarda, shartnomaviy kelishuvlarda turli bahonalar yuzaga chiqishi ehtimoli mavjud. Ammo buning yechimi bor. Mabodo, arzigulik ixtirolar bo'lsa, unga chet mamlakatdan buyurtmalar tushadi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, ilmiy va ijodiy faoliyat, jumladan, ixtirochilik faoliyati ancha faollashdi. Bugungi kunga kelib, O'zbekistonda intellektual mulk agentligi (IMA) tomonidan 22 mingdan ziyod tovar belgilari, 10 ming ixtiro, EHM uchun 3,5 ming dastur va ma'lumotlar bazalari, 2,4 mingta sanoat namunasi, mingta foydali model davlat ro'yxatidan o'tkazilgan. Ammo ularning qo'llanilish miqdori haqida aniq ma'lumot qo'limizda mavjud emas. Bu tizim sohalararo kompleks yaxshi yo'lga qo'yilmaganidan darak beradi.

So'nggi yillardagi yirik innovatsiyalar qatorida tiniq suyuq tibbiy-biologik obyektlarning rangli tasvirdagi mikroskopik tadqiq qilish usulini ko'rsatib o'tishimiz mumkin. Bu innovatsiya uchun FANing Elektronika institutiga patent berilgan. Usul yuzasiga tadqiq etilayotgan suyuqlik surtilgan yarimo'tkazgichli materialdan foydalanish evaziga oddiy mikroskopda tahlil uchun olingan namunalardan nozik tuzilishdagi qon elementlari va mikroflora detallarining

kontrast rangli tasviriga ega bo'lish imkonini beradi, bunda tasvir sifatli hamda tabiiy ranglarda olinadi. Buning evaziga reagentlardan foydalanish, optik sxemasida fazali-kontrast uzellarga ega bo'lgan maxsus mikroskopdan foydalanishga ehtiyoj qolmaydi. Endilikda eng murakkab va muhim tahlillarni, hatto oddiy tibbiy muassasalarda ham o'tkazish imkoniyati yuzaga keladi, namunani olib, uni bosib chiqarish uchun esa sanoqli daqiqalar kifoya.

Sog'liqni saqlash vazirligi Patologik anatomiya respublika ilmiy-amaliy markazida akademik M.Abdullaxo'jayeva rahbarligida 2011-yilda ixtiroga olingan patentda aniqlanishicha, agar mikroskop uchun predmet oynasiga saraton hujayralari joylansa, mikroskop okulyarida ular yorishib turganini ko'rish mumkin ekan. Bu saraton hujayralarining vizual markeri bo'lib qoldi. Ixtironing qimmat shundaki, saraton kasalligini uning eng dastlabki bosqichida, shish hali hosil bo'lmasdan, faqat uni keltirib chiqaradigan hujayralar paydo bo'lgandayoq tashxislash imkoniyati tug'ildi.

Shu o'rinda ta'kidlash joiz, o'zbek olimlari va muhandislarining eng yaxshi ixtirolari AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Italiya, Shveysariya, Fransiya, Rossiya, Kanada, Yaponiya, Xitoy, Turkiya va boshqa mamlakatlarda patentlangan. Masalan, Oliy o't o'chirish-texnik maktabi qoshidagi Yong'in xavfsizligi ilmiy-tadqiqot markazining boshlig'i Mirjalil Usmonov 18 davlatda o'z patentiga ega bo'ldi. U ishlab chiqqan yong'inga qarshi ekranlar issiqlik oqimi sur'atini yuz va undan ko'proq martaga susaytirishi bilan e'tiborga molik.

Jahonda jami 8 million patent ro'yxatga olingan bo'lsa (4 millioni AQSHga tegishli), har yili yana 600-700 ming patent qo'shilib bormoqda. Ixtirochilik daromadli biznes bo'lib, patentlar va "nou-xau"lar bo'yicha litsenzion ajratmalarining umumiy summasi yiliga 250 milliard dollarni tashkil etadi. Biroq, afsuski, O'zbekistonning bu sohadagi hissasi hozircha maqtangulik emas. Agar o'tgan asrning 80 yillarida o'zbekistonliklar ixtirolarga yiliga o'rtacha 2 ming 170 tadan talabnoma topshirgan bo'lsa, 2020-yilda bu ko'rsatkich 400 taga tushdi, ya'ni ixtirochilik faoliyati sur'ati 5,5-marta tushib ketdi. Jahonning rivojlangan mamlakatlarida aholi ixtirochilik faolligining eng yuqori koeffitsiyenti 2011-2015-yillarda Yaponiya (10 ming aholiga 28,5-30,5 talabnoma), Koreya Respublikasi (15,5-25,1), AQSH (6,2-7,0), Germaniya (5,9-6,4), Finlyandiya (3,5-4,6), Daniya (3,1-3,4), Buyuk Britaniya (2,9-3,4), Rossiyada (1,65-2,5) kuzatildi. O'zbekistonda ushbu ko'rsatkich 0,09-0,21 talabnomani tashkil etgan[6].

Тадқиқот натижалари. Jahon tajribasi guvohlik berishicha, patent faolligi ko'rsatkichi davlat iqtisodiy qudratining bilvosita ko'rsatkichi hisoblanadi. Mutaxassislar fikricha, XIX asr o'rtalaridayoq mualliflik huquqini xalqaro miqyosda himoya qilish ehtiyoji tug'ilgan. Butunjahon intellektual mulk tashkiloti (BIMT) hukumatlararo xalqaro tashkilot bo'lib, qarorgohi Shveysariyaning Jeneva shahrida joylashgan. Ushbu tashkilot BMT tizimiga kiruvchi 16 ta ixtisoslashtirilgan muassasadan tarkib topgan, 160 ga yaqin davlatlar unga a'zo.

BIMTning asosiy maqsadlari deb quyidagilar e'tirof etiladi:— butun dunyoda davlatlararo, ayrim hollarda xalqaro tashkilotlarda intellektual mulk himoyasini rag'batlantirish, intellektual mulk himoyasini ta'minlash hamda rag'batlantirish borasida yangi va har tomonlama zarur bo'lgan xalqaro shartnomalarning yuzaga kelishida vositachilik qilish; — intellektual mulkka oid bo'lgan va faoliyat ko'rsatayotgan bitimlarning oliy organlari oralig'ida ma'muriy faoliyatni bajaradi. BIMTning kotibiyati sifatida Bitimlar ma'muriy boshqaruvi hamda Xalqaro byuro harakatda bo'ladi. Shu kunga qadar BIMT mualliflik huquqi va turdosh huquqlar himoyasi bilan shug'ullanuvchi quyidagi bitimlarning ma'muriy vazifasini bajarib keladi: Adabiy va badiiy asarlarni himoya qilish haqidagi Bern konvensiyasi,

ijrochilar, fonogramma ishlab chiqaruvchilari va ko'rsatuv organlari manfaatlarini himoya qilish haqidagi Rim konvensiyasi, Fonogramma ishlab chiqaruvchilarning fonogrammalaridan noqonuniy ravishda foydalanishdan himoya qilish haqidagi Jeneva konvensiyasi, Sun'iy yo'ldoshlar orqali uzatiladigan signallar dasturlarini tashuvchilarni tarqatish haqidagi Bryussel konvensiyasi, Filmlarni reyestr qilish va audiovizual asarlarni xalqaro ro'yxatdan o'tkazish haqidagi shartnoma.

O'zbekiston mazkur konvensiyalarning aksariyatiga qo'shilgan. Rivojlangan davlatlar, shu jumladan, AQSH, Yevropa Ittifoqi (YEI) davlatlari, qariyb ikki yuz yildir, ixtirochilar, olimlar va ishlab chiqaruvchilarning o'zaro hamkorligini yaxshi yo'lga qo'yish orqali iqtisodiyotni tiklab olishdi. Bunda iqtidorli ixtirochilar bilan davlat o'rtasida ikki tomonlama manfaatli aloqaning mavjudligi o'zaro ishonch hamda umid uyg'otdi.

Masalan, 1973-yilda «Motorola» kompaniyasi bosh muhandisi Martin Kuper mobil telefonda birinchi marta gaplashib, simsiz aloqa orqali insoniyatning orzulari ushlab yig'ib olingan va u tijorat maqsadida 1983-yilda ishga tushgan bo'lsa, bugungi kunda jahonning 4 milliard aholisi mobil telefonda gaplashayotir. 1989-yilda AQSHlik Berners Li jahon "o'rgimchak to'ri" – internetni ixtiro qildi. Internet dunyoni kichik qishloqchaga aylantirib, unda axborot tovush tezligida odamlarga yetkazilmoqda. Haqiqat shuki, AQSH, Germaniya, Yaponiya singari sanoati taraqqiy etgan davlatlarda yalpi ichki mahsulot o'sishining 80-95 foizi texnika va texnologiyalarda o'z ifodasini topgan yangi bilimlar hamda innovatsiyalar ulushiga to'g'ri keladi.

Хулосалар. Demak, aytish mumkinki, intellektual mulk – o'n minglab ixtirochilarning jasorat maydoniga aylanib borayabdi. Binobarin, intellektual mulk yuqori texnologiya va o'ta iqtidorlilar biznesiga kiradigan o'n minglab intellektuallarning fundamental instrumenti hamdir. AQSH, Shvetsiya, Fransiya, Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya, Malayziya va boshqa iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlar intellektual mulk instrumentidan jahon pul oqimini qayta taqsimlash maqsadida foydalanadi.

O'zbekistonda Moliya vazirligi, Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi mutasaddilari Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi bilan birgalikda bozor iqtisodiyoti sharoitida navbatma-navbat bilimlar iqtisodiyoti tizimini barpo etishga doir Strategik dasturlarini tayyorlab borishi maqsadga muvofiq. Bunday dasturlar tezroq ishga tushirilmasa, vaqt hamda imkoniyatdan yutqazamiz. Yurtimizda aniq fanlarda ilmiy maktablar davomchilari sanoqli bo'lsada hozircha borligi va ularning astoydil harakati eng muhim yutug'imizdir.

Iqtisodchilar uzoq yillar mobaynida ba'zi mamlakatlarda iqtisodiyot boshqalarnikiga qaraganda nega jadal rivojlanishini tushuntirishga, boshqacha aytganda, nega ayrim davlatlar boy-badavlat, boshqalari esa kambag'al ekanligini isbotlashga harakat qilib keladi. Bilamizki, so'nggi paytlarda iqtisodiyotning rivojida bilim va ixtirolar, shubhasiz, muhim rol o'ynamoqda. Mashhur iqtisodchi Pol Romerning ta'kidicha, bilimlarni to'plash iqtisodiy o'sishni harakatga keltiruvchi kuchdir. Uning nazariyasiga ko'ra, iqtisodiy siyosatda o'sishni osonlashtirmoqchi bo'lsangiz, mamlakat yangi tadqiqotlar va ishlanmalarga investitsiyalarni ko'paytirib borishi lozim.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Intellektual mulk sohasida davlat boshqaruvini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4168-son 18.02.2019
2. "O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi Intellektual mulk agentligi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 4380-son 01.07.2019
3. Dr. Yasuyuki ISHII. Valuation of Intellectual Property. Japan Patent Office Asia - Pacific Industrial Property Center, Japan Institute for Promoting Invention and Innovation 22-p, ©2017
4. "Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni
5. www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi sayti;
6. www.davaktiv.uz- Davlat aktivlarini boshqarish agentligi rasmiy sayti

YDK: 519.681

Murotali JURAYEV,
Termiz Davlat Universiteti,
Axborot texnologiyalari fakulteti, Amaliy matematika va informatika kafedrası katta o'qituvchisi, mustaqil tadqiqotchi
E-mail: jurayev64@mail.ru

TerDU dotsenti, texnika fanlari nomzodi Mengliyev Sh. taqrizi ostida

TEXT DATA MANAGEMENT ON THE BASIS OF LANGUAGE MODEL BASED ON ALGORITHM OF 1H-GRAM SOFTWARE SYSTEM

Abstract

The article has developed the principles and algorithms for the operation of a software spelling control system based on clustering, search, systematization to identify distorted text elements (letters, words), to obtain frequency characteristics in the form of p-gram dictionaries.

Key words: morphological analysis, n-gram models, gram-model, clustering.

УПРАВЛЕНИЕ ТЕКСТОВЫМИ ДАННЫМИ НА ОСНОВЕ ЯЗЫКОВОЙ МОДЕЛИ НА АЛГОРИТМЕ ПРОГРАММНОГО СИСТЕМЫ 1Н-ГРАМ

Аннотация

В статье разработаны принципы и алгоритмы работы программной системы контроля орфографии на основе кластеризации, поиска, систематизации для выявления искаженных элементов текста (букв, слов), получения частотных характеристик в виде словарей р-граммов.

Ключевые слова: морфологический анализ, n-граммовые модели, грамм-модель, кластеризация.

TIL MODEL ASOSIDA 1H-GRAM DASTURIY TIZIMINING ALGORITMI ASOSIDA MATN MA'LUMOTLARINI BOSHQARISH

Annotatsiya: Maqolada, matndagi buzilgan elementlarni (harflar, so'zlar) aniqlash, p-gramma lug'atlar ko'rinishida chastota xarakteristikalarini olish uchun klasterlash, izlash, tizimlashtirish asosida imloni nazorat qilish dasturiy ta'minoti tizimining tamoyillari va algoritmlari ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: morfologik tahlil, p-gramm modellari, grammi model, klasterlash.

Kirish. Turli boshqaruv tizimlariga axborotni kiritish, uzatish va qayta ishlash, rejalashtirish, elektron hujjat aylanishida inson operatorining xatolaridan kelib chiqadigan matnlar tuzilishidagi buzilishlarning eng katta qismi asosan imlo xatolar ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Axborot xizmatining ishlash sifati ko'p jihatdan axborot tizimlarining(AT) alohida komponentlari, xususan, ma'lumotlarni qayta ishlashning texnologik jarayoni ishlashida yuzaga keladigan nuqsonlar soniga bog'liq. Shuni ta'kidlash kerakki, eng muhim nuqsonlar axborot ishonchliligi nuqsonlari sifatida aniqlangan ma'lumotlarning buzilishlari, ma'lumotlarning to'liqligidagi nuqson sifatida ko'rsatilgan ko'rsatkichlar qiymatining yo'qligi, ma'lumotni taqdim etish vaqtidagi buzilishlar, ma'lumotlarning kechikishi va boshqalar. Axborot sifatining pastligi qabul qilish uchun sharoit yaratadimuammolarning keng toifasidagi noadekvat echimlar axborot xizmati sifatini takomillashtirishning samarali usullaridan biri ma'lumotlarning ishonchliligi va to'liqligini nazorat qilish uchun dasturiy ta'minot usullarini ishlab chiqish va joriy etishdir.

Matnlardagi xatolarga qarshi kurash chorasi sifatida morfologik tahlil asosida imlo xatolarini nazorat qilish va tuzatish bo'yicha tadqiqotlarni ko'rib chiqish mumkin. Biroq, morfologik modellar katta hajmdagi lug'at va qayta ishlangan tilning o'ziga xos bilimlarini talab qiladi. Shu munosabat bilan, imlo xatolarining tasnifi farazi ostida k-karrali, munosabat bilan, imlo xatolarining k-ko'pligi sifatida tasniflanishi farazi ostida, masalan, bitta kirish, ikkita kirish, uchta kirish ularning paydo bo'lishi tasodifiy hodisa ekanligini tizimni qurish orqali bu kamchiliklarni bartaraf etish mumkin, kam o'rganilgan p-gram tili modellari asosida, nutqni aniqlash ilovalarida eng samarali qo'llaniladigan, mashina tarjimai asosida, axborot izlashni amalga oshirish mumkin bo'ladi.

Shu bilan birga, axborotni uzatish va qayta ishlash ishonchliligini ta'minlash muammolarini hal qilish har qanday axborot tizimining ishlashi samaradorligini baholashning asosiy omili bo'lgan xatolarni taqsimlash sxemasini o'rnatishga asoslanadi. Shu munosabat bilan, p-gramm modellari ko'rinishida xatolarni taqsimlash qonuniyatlarini modellash-tirish, shuningdek, algoritmlarni ishlab chiqish, matndagi buzilgan elementlarni (harflar, so'zlar) aniqlash, klasterlash, qidirish, tizimlashda chastota xarakteristikalarini olish va boshqaruv tizimini yaratish va imlo xatolarini tuzatish uchun kichik p-gramma lug'atlari shaklini shoshilinch ishlab chiqish vazifasi asosiy o'rinni egallaydi.

Shu bilan birga, axborotni uzatish va qayta ishlash ishonchliligini ta'minlash muammolarini hal qilish har qanday axborot tizimining ishlashi samaradorligini baholashning asosiy omili bo'lgan xatolarni taqsimlash sxemasini o'rnatishga asoslanadi.

Matn elementlarini aniqlash printsipi. Shuni ta'kidlash kerakki, muammoni-hal qilishda kerakli lug'atning oqilona hajmini aniqlash muhim ahamiyatga ega, chunki so'z shakllari lug'atining haddan tashqari katta hajmida so'zni izlash tizimining ishlash ko'rsatkichlariga salbiy ta'sir qiladi ya'ni qidiruv tezligini pasaytiradi va matnlardagi xatolarni kuzatish va tuzatish jarayonini sezilarli darajada sekinlashtiradi.

Har qanday tabiiy tilda eng ko'p uchraydigan so'zlarning birinchi mingligi butun matnning 60 dan 80% gacha bo'lgan qismini qamrab olishi aniqlandi. Shu munosabat bilan, tanib olish jarayonini tezlashtirish uchun lug'atni duch kelgan so'zlarning chastotasi bo'yicha buyurtma qilish tavsiya etiladi. E'tibor bering, eng tez-tez uchraydigan so'zlarni alohida sinfga ajratish va keyinchalik ushbu ro'yxatdagi so'zning mavjudligini tekshirish, hatto hal qilinayotgan

muammoning dastlabki bosqichida ham, tanib olish jarayonini sezilarli darajada tezlashtiradi.

Shunday qilib, morfologik tahlilning keng tarqalgan modellari matndagi xatolarni nazorat qilish uchun chastota lug'atidan foydalanish bilan muvaffaqiyatli to'ldirilishi mumkin. Biroq, biz ushbu ishda chastotali lug'atlardan foydalanish holda p-gramm tili modellari asosida qidirish va tanib olish jarayonlarini takomillashtirishning yana bir samarali usulini taklif qilamiz.

Bunday yondashuvda berilgan matn korpusining lug'ati bir so'zning ikkinchi so'zdan keyin kelishi ehtimolini hisobga olgan holda uni alohida so'z turkumlariga bo'lish yo'li bilan tuziladi. Misol uchun, eng oddiy holatda diagrammalar tuziladi, bu erda K. Shennon tajribasiga o'xshashlik bo'yicha tanlangan so'zdan keyin keyingi bashorat qilingan so'z keladi, deb ishoniladi. E'tibor bering, ko'rib chiqilayotgan jarayon Markov zanjiri bilan modellashtirilgan. Shunday qilib, tuzilgan matn elementi - diagramma - hosil bo'lgan qo'zg'almas korpusni so'zlarning bir-biridan keyin kelishi ehtimoli bo'yicha oldindan belgilangan miqdordagi psevdogrammatik sinflarga bo'lish imkonini beradi. Ko'rib chiqilayotgan yondashuv psevdogrammatik ehtimollik sinflarini qurishda uch, to'rt va shunga o'xshash p-grammgacha bo'lgan ketma-ketliklardan foydalanish orqali ishlab chiqilgan. Bundan tashqari, yuqori darajali p-gramm ketma-ketliklaridan foydalanish identifikatsiya va qidirishda ko'proq hisob-kitoblarni talab qiladi. [1]

Shu munosabat bilan statistik tadqiqot o'tkazildi va ko'pchilik tillar uchun hatto grammatika va uch gramml modelar ko'pincha eng yuqori darajali modellarga nisbatan afzalroq bo'lishi aniqlandi. Xususan, biz uch gramml model asosida qidiruvni tashkil qilishda 9 grammlik ketma-ketliklardan foydalanish modellarga nisbatan tasnifga o'zgina qo'shilganligini aniqladik.

So'zlarning ajratilgan sinflarga bo'linishi so'zlarni avtomatik klasterlash algoritmlarini qurish bilan bog'liq. Bu muammoni hal qilish ham aniq yondashuvlarni ishlab chiqishni talab qiladi. Siz bir tomonlama modelni taklif qilishingiz mumkin, masalan, chap yoki o'ngdagi matn qatorini ko'rish va ikki tomonlama modelni taklif qilishingiz ham mumkin, bu erda matn qatori navbat bilan chapga ham, o'ngga ham o'qishni amalga oshiradi. [2]

Aniqlanishicha, bir tomonlama modelga asoslangan klasterlash algoritmi so'zlarni tanlash va ularni sezilarli yo'qotishsiz sinflarga bo'linishini tezroq ta'minlash imkonini beradi. Chap tomondagi matn qatorini ko'rishda bir tomonlama modelga asoslangan klasterlashni ko'rib chiqish mumkin.

Bir tomonlama klasterlash modeli. Har bir N so'zni Mc sinflariga solishtirish orqali so'zlar korpusi ma'lum darajada qisqartiriladi, bu erda $Mc < Nv$. Bunday holda, asosiy shart so'z turkumlarining hosil bo'lgan korpusi uchun p-gramm statistikasi taqdim etishdir.

So'zni sinflarga ajratish uchun ushbu model quyidagicha ifodalanadi: unda w so'zi faqat bitta sinfga tegishli bo'lishi mumkin. Bu ishda o'zbek tiliga oid so'zlarni sinflarga ajratish amalga oshiriladi. Shu bilan birga, klasterlashni optimallashtirish mezoni sifatida diagramma modeli asosida o'quv majmuasida aniqlanadigan eng katta o'xshashlik o'lchovi ishlatilgan.

Bir tomonlama sinf modelining ehtimollik komponenti sifatida ifodalanadi.

Model (2) ga ko'ra, joriy so'z sinflarga moslashtirilgan oldingi so'zlarga qarab qayta ishlanadi. E'tibor bering, taklif qilingan bir tomonlama model barcha so'z pozitsiyalari uchun past hisoblash xarajatlari uchun tasniflash funktsiyasi sifatida ishlatiladi.

Klasterlash jarayonlari quyidagicha: har bir so'z mavjud sinflarga joylashtiriladi va konfiguratsiya tanlanadi, unda o'quv matn diagrammalarining sinflari to'plamining

ehtimoli maksimal darajaga ko'tariladi. Modelning yana bir ziga xos xususiyati shundaki, har safar so'z yangi sinfga ko'chirilganda, boshqa sinflarning hisoblagichlari ta'sir qilmaydi.

$$w \wedge C = C, (1)$$

$$) = \backslash CK^{\wedge}), \dots, CK-1)). (2)$$

Faqat wi ni c sinfidan tashqariga ko'chirish orqali istemol qilinadigan hisoblagichlar yangilanadi. Ck sinfga, ya'ni faqat wi so'zini o'z ichiga olgan saqlangan diagramma hisoblagichlarini kiriting.

Hisoblagichlarni yangilash tenglamasi quyidagicha yoziladi.

$$Vw : N(c, w) = N(c, w) - N(w, w), Vw : N(ck, w) = N(ck, w) - N(wi, w), N(c) = N(c) - N(w;), N(ck) = N(ck) + N(w;), \text{qacarda, xususan } N(ck, w) = 2 N(wi, w)$$

$$Vi: wi^{\wedge} ck$$

Jarayonni amalga oshirishda klasterlash eng tez-tez uchraydigan (Nc -1) lug'at so'zlarini har birining o'ziga xos sinfga solish orqali ishga tushiriladi va qolgan barcha lug'at so'zlari Nc -th sinfga joylashtiriladi. So'zlar 20, 50, 100, 200, 500 sinflarga va har bir holatda (b), (e), (n), (u) maxsus belgilarga ega bo'lgan yana to'rtta sinfga (gap boshi, gap oxiri, raqam, noma'lum so'z) bo'linadi.

Maxsus belgilar har biri o'zining alohida sinfga joylashtiriladi va ularni boshqa sinflarga ko'chirish mumkin bo'lmaganidek, klasterlash jarayonida boshqa so'zlar ham bu sinflarga kira olmaydi.

Sinf lug'atining o'lchami o'quv majmuasidan eng ko'p uchraydigan Nv so'zlarni tanlash bilan belgilanadi va uning kerakli hajmi belgilangan chegaraning 64 KB dan oshmaydigan yuqori chegarasiga to'g'ri keladi.

Formula (2) bo'yicha berilgan bir tomonlama N-gramm modelida faqat oldingi so'zlar ko'rsatiladi va joriy so'z bashorat qilinadi. Shunday qilib, joriy so'zni topish ehtimoli bevosita oldingi so'zlarning (N-1) sinfga, ya'ni diagrammalardan foydalanganda faqat oldingi so'zning bitta sinfga bog'liq.

Shu munosabat bilan, joriy so'zning va oldingi so'zlarning (N-1) sinfga tegishli bo'lish ehtimolini logarifmik funktsiya sifatida aniqlangan statistik ehtimollik mezoni bilan baholash taklif etiladi:

$$N. \kappa^*. N(c, w.)$$

$$LLu(c) = 2 \log P(wt \setminus C(wM)) = ZZN(c, w.) \cdot \log V_j \cdot J,$$

(3)

$$1=1 \quad 7=11=1 \quad j \quad N(cj)$$

uni biroz soddalashtirish mumkin

$$Nc, Nv, Nc$$

$$LLbt(c) = 22 N(c, w.) \cdot \log N(c, w.) - \mathcal{E} N(c) \cdot \log N(c).$$

$$j=1 \quad i=1 \quad i=1$$

Qidiruv tartiblarini qurish printsipi. Endi qidiruv tartiblarini qurish tamoyilini ko'rib chiqamiz. N-grammlar asosida tuzilgan lug'atda tanish so'z berilgan so'zga ergashish ehtimoli yuqori bo'lgan sinflarda qidiriladi.

So'zlarni qidirishning umumiy sxemasini quyidagi protseduralar ketma-ketligi bilan tavsiflash mumkin.

Gapning birinchi so'zi eng ko'p uchraydigan so'z turkumida qidiriladi. Agar u yo'q bo'lsa, unda qidiruv jumalarning birinchi o'rmida paydo bo'lishi mumkin bo'lgan so'zlar sinfiga (sinflarida) amalga oshiriladi. Agar bu erda ham topilmasa, rad javobi beriladi yoki qidiruv to'liq lug'atda amalga oshiriladi. Keyingi so'zlar dastlab oldingi so'zdan keyin kelishi mumkin bo'lgan so'z turkumlarida qidiriladi.

Biz o'zbek tili uchun N-gramm modeli asosida so'zlarning psevdogrammatik sinflari tizimini qurish masalasini hal qildik.

Uni hal qilish uchun besh jildlik ommabop badiiy matnning grammatik jihatdan to'g'ri o'zbekcha so'zlaridan iborat yetarlicha keng jamlanma va 16 jildlik siyosiy adabiyotlar so'zlari jamlanmasi taqdim etilgan. Bunday holda,

eksperimental tadqiqotlarda biz 65 mingga yaqin turli so'zlarni o'z ichiga olgan taxminan 0,5 million so'zdan iborat korpusdan foydalandik. Ushbu so'zlar Java tilida biz tomonimizdan yozilgan dasturiy ta'minot tizimi yordamida 20, 50, 100, 200, 500 sinflarga bo'lingan va olingan natijalarni baholashda foydalanilgan.

Mashina tarjimai, bir tabiiy tildagi matnni boshqa tildagi mazmunidagi ekvivalent matnga aylantirishda qo'llaniladi. Bu inson aralashuvsiz dastur yoki mashina tomonidan amalga oshiriladi. Mashina tarjimai qo'shni so'zlardan foydalanish statistikasidan foydalanadi. Mashina tarjimai tizimlari dunyo tillaridan tarjimalar sifatida tijorat maqsadlarida keng qo'llaniladi.

Matndan xulosani avtomatik chiqarish quyidagicha ishlaydi. Birinchidan, to'liq matnli hujjatda so'zning paydo bo'lish chastotasi ko'rib chiqiladi, so'ngra eng ko'p uchraydigan 100 ta so'z saqlanadi va saralanadi. Shundan so'ng, har bir jumla tez-tez ishlatiladigan so'zlar soniga qarab baholanadi va tez-tez uchraydigan so'zning vazni kattaroqdir. Nihoyat, birinchi X jumlar asl matndagi o'rniga ko'ra saralanadi[3.4].

O'zining soddaligi va umumlashtirish qobiliyatini saqlab qolgan holda, avtomatik xulosa chiqarish algoritmi qiyin vaziyatlarda ishlashga qodir. Masalan, standart matn massivlarida mavjud bo'lmagan chet tillari yoki noyob lug'at assotsiatsiyalari bo'lgan matnlarda ko'plab ilovalar muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. Matnni qisqartirishda ikkita asosiy yondashuv mavjud: ajratib olinadigan va mavhum. Birinchisi rezyume yaratish uchun asl matndan so'z va iboralarni ajratib oladi. Ikkinchisi asl matnni tarjima qilish orqali gumanoid taqdimotni yaratish uchun ichki lingvistik tasvirni o'rganadi. Hujjatlardagi xatolar turli xil o'zgarishlarga ega bo'lishi mumkin. Kamchilik hujjat satrida (hujjat grafigi) ko'rsatkich qiymatining yo'qligi (tushib qo'yilishi), hujjat ko'rsatkichi qiymatining buzilishi va boshqalardan iborat bo'lishi mumkin. Ko'rsatkichning qiymatini buzish (yozuvda keltirilgan) mumkinindikator qiymatida belgilarning yo'qligi yoki ko'pligi, har qanday belgining buzilishi, raqamli qiymatga alifbo belgisining kiritilishi yoki bir qiymatdagi belgilarning boshqasiga ko'chirilishi ("o'rmalab o'tishi") va hokazolar tufayli qabul qilinadi.

ADABIYOTLAR

1. Ахатов А. Р. Программные методы контроля достоверности информации в структуре пактов передачи данных систем электронного документооборота // Вестн. Сиб. гос. ун-та телекоммуникаций и информатики. 2008. № 2. С. 3-20.
2. Peters, M.E., et al.: Deepcontextualizedwordrepresentations. In: Proceedings of the 2018 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies, Volume 1 (Long Papers), pp. 2227–2237. New Association for Computational Linguistics, Orleans (2018)
3. Исаев Г.Н. Управление качеством информационных систем: Теоретико-методологические основания: монография. - М.: Наука, 2011. - 279 с.
4. Большаков И.А. Проблемы автоматической коррекции текстов на флективных языках // Итоги науки и техники. Теория вероятностей. Математическая статистика. Техническая кибернетика. т. 28, М.: ВИНТИ, 2017, с. 111-139.

УДК: 681.142.37:371.3

Олимжан ЗАРИПОВ,
Тошкент давлат педагогика университети эркин изланувчиси
Email: olimjon4300@gmail.com

НукусДПИ доценти, педа.ф.ф.д. А.Ж.Жанабергенова тақризи асосида

MANAGEMENT MODELS OF THE METHODOLOGY FOR CREATING INTERACTIVE EDUCATIONAL RESOURCES IN AN E-LEARNING ENVIRONMENT

Abstract

The article discusses the content and functions of management models for the methodology of creating interactive educational resources in the e-learning environment, the levels of creation of electronic information educational resources, types of electronic educational resources, electronic educational resources, the use of interactive learning and interactive educational tools, electronic resources for the transfer of educational materials, the development of a system of electronic resources for e-learning.

Key words: Electronic resources, interactive educational resources, interactive learning, interactive educational tools, electronic graphic works, virtual stands

МОДЕЛИ УПРАВЛЕНИЯ МЕТОДОЛОГИЕЙ СОЗДАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В СРЕДЕ ЭЛЕКТРОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются содержание и функции моделей управления методологией создания интерактивных образовательных ресурсов в среде электронного обучения, уровни создания электронных информационных образовательных ресурсов, виды электронных образовательных ресурсов, электронные образовательные ресурсы, использование интерактивного обучения и интерактивных образовательных инструментов, электронные ресурсы передачи учебных материалов, разработка системы электронных ресурсов электронного обучения.

Ключевые слова: Электронные ресурсы, интерактивные образовательные ресурсы, интерактивное обучение, интерактивные образовательные инструменты, электронные графические работы, виртуальные стенды

ЭЛЕКТРОН ТАЪЛИМ МУҲИТИДА ИНТЕРАКТИВ ТАЪЛИМ РЕСУРСЛАРИНИ ЯРАТИШ МЕТОДИКАСИНИ БОШҚАРИШ МОДЕЛЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада, Электрон таълим муҳитида интерактив таълим ресурслар яратиш методикасини бошқариш моделлари мазмуни ва функциялари, электрон ахборот таълим ресурсларини яратиш даражалари, электрон таълим ресурсларининг турлари, электрон ўқув-тарбиявий ресурслар, интерактив ўқитиш ва интерактив таълим воситаларидан фойдаланиш ҳамда ўқув материалларини узатишнинг электрон ресурслари, ўқитишни ташкил этиш электрон ресурслари тизимини ривожлантириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилди ва амалиётга тадбиқ қилинди.

Калит сўзлар: Электрон ресурслар, интерактив таълим ресурслар, интерактив ўқитиш, интерактив таълим воситалари, электрон график ишлар, Виртуал стендлар

Кириш. Замонавий жамиятда рўй бераётган узлуксиз таълимни электронлаштириш жараёни турли электрон таълим ресурслари сонининг ўсиши билан бирга олиб боришмоқда. Уларни олий таълим соҳасида қўллашнинг оммалашиб бораётганлиги электрон таълим ресурсларининг сифатини ўқув жараёнида фойдаланишга яроқлилиги нуқтаи назаридан баҳолашни зарур қилиб қўяди. Электрон таълим ресурсларининг тузилиши ва услубий мазмунига бўлган талаблар бугунги кунда ҳам етарли даражада тартибга солинмаган, бу эса бир томондан ишлаб чиқувчилар (курс муаллифлари) учун маълум даражада эркинлик беради ва бошқа томондан, электрон таълим ресурсларининг тарқалишини ва уларни таълим жараёнида амалга оширишни секинлаштиради, чунки стандартлаштириш етарли эмас, шунингдек ЭТР ва ЭЎУП контентининг эксперт баҳосини мураккаблаштиради. Электрон таълим ресурсларидан фойдаланиш ва яратиш бўйича ҳозирги вақтда аниқ бир электрон таълим ресурси учун қўлланиладиган ягона стандарт мавжуд эмас.

Асосий қисм. Электрон таълим муҳитида интерактив таълим ресурслардан фойдаланиш ва таълим-тарбия жараёнларини илмий асосда ташкил этиш ва самарадорлигини оширишда талабаларнинг фаоллигини таъминлаш, паст даражадаги ўзлаштирадиган талабалар

билан юқори ўзлаштирадиган талабаларнинг ҳамкорликдаги ўқув жараёнини ташкил этиш, уларда креатив ва тизимли фикрлаш, мустақил қарор қабул қилиш, интеллеktуал қобилиятларини намоён этувчи вазибалардан ҳисобланади.

Электрон таълим муҳитида талабаларда интерактив таълим ресурслардан фойдаланиш кўникмасини ривожлантиришни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш механизмларини лойиҳалаштириш, шунингдек, электрон таълим ресурси орқали билим олиш кўникмасини ривожлантириш жараёнларининг ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлигини таъминлаш, унинг заруриятини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан илмий асосларини яратиш методикасини бошқариш моделларини куйидаги масалаларни ҳал этилиши зарур: талабаларда электрон таълим муҳитида интерактив таълим ресурслардан фойдаланиш кўникмасини ривожлантириш субъектлари (талаба ва ўқитувчилар)нинг шахсий ҳислатлари ва ижодий қобилиятларини ривожлантириш даражаси ва илмий-методик таъминот ўртасидаги номувофиқлик; танқидий фикрлаш, ахборотни мустақил излаш, таҳлил қилиш ва қайта ишлаш кўникмалари шакллантирилмаган; компьютер графикаси фанидан мустақил таълим олиш кўникмасини ривожлантиришни бошқаришнинг функция ва методлари ҳамда уларни амалга оширишга замонавий

ёндашувларни илмий асосланмаганлиги; мураккаб педагогик тизим сифатида компьютер графикаси фанидан интерактив таълим ресурслардан фойдаланиш кўникмасини ривожлантириш компонентларининг ўзаро алоқадорлиги ва узвий боғлиқлигини таъминловчи инновацион ёндашувларни амалиётда қўллаш технологияларини ишлаб чиқилмаганлиги; компьютер графикаси фанидан интерактив таълим ресурслардан фойдаланиш кўникмасини ривожлантиришни такомиллаштиришда раҳбарлар, ўқитувчилар ва талабаларнинг қўшимча таълим олиш учун шахсий эҳтиёжларини шакллантириш, рефлексив таълимий муҳитни ва табиий рақобатни вужудга келтириш технологияларининг мавжуд эмаслиги; компьютер графикаси фанидан интерактив таълим ресурслардан фойдаланиш кўникмасини ривожлантириш йўналишларида ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини ривожлантиришга қаратилган узлуксиз малака ошириш жараёнларини ташкил этиш ва бошқариш механизмларини ишлаб чиқилмаганлиги ва ҳ.к[1].

Интерактив таълим ресурсларини яратиш биринчи навбатда фаол фойдаланувчилар гуруҳига қаратилиши керак.

Интерактив сўзи инглиз тилидан олинган бўлиб, “inter” – ўзаро (взаимный), “act”-фаолият қилмоқ (действовать) маъносини билдиради.

Интерактив ўқитиш - талаба ўзида олдин мужассамлашган тажрибадан фойдаланган ҳолда, ўқув жараёнида фаол иштирок этади, машғулот давомида шахсий рол ўйнаб, янги тажрибалар орттиради, олган тажрибалари асосида дарсни таҳлил қилиб, ўзига керакли муҳим материалларни олади ҳамда ўзининг кундалик фаолияти билан боғлайди.

Интерактив ўқитишда маъруза ва амалиёт бир бутун машғулотнинг қисмлари деб қаралади ва бу ўқитувчи ҳамда талабанинг ўзаро таъсири ҳамда талабаларнинг машғулот давомида фаол иштирок этиш даражаси билан белгиланади[2].

Интерактив таълим воситалари – бу турли хил алоқа объектлари: компютер, алоқа техник қурилмалари, дастурий таъминот ва унинг имкониятлари, муайян дарснинг муаммоларини ҳал қилиш учун махсус ишлаб чиқилган ва танланган элементлар, шунингдек, талаба ва ўқитувчининг хатти-ҳаракатлари билан ўзаро алмашиниш жараёнини амалга оширишга ёрдам берадиган фаолиятлар.

Электрон график ишлар ёзма ишларга ўхшаш бўлиб, улардан техник жараёнлар (география, компьютер графикаси, математика, чизмачилик, расм, технологик таълим)да кенг қўламда фойдаланилади.

Электрон хрестоматия (юн. “chrestos” – яхши, фойдали, “manthano” – ўрганаман, ўқийман) – ўзида муайян ўқув модули (ўқув фани) асосларига оид энг самарали маълумотлар ёки улардан парчаларни камраб олган тўплам шаклидаги электрон ўқув манбаи.

Рақамли видео лавҳалар – ўқув модули (ўқув фани) бўйича билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришга ёрдам берадиган маълумотларни ўз ичига олган 3D ўлчамдаги замонавий ўқув манбаи.

Виртуал стендлар – реал объект, предмет, жараён, воқеа ва ҳодисаларнинг электрон модели; Матн, расм, схема, жадвал, диаграмма ва б. Шаклдаги ахборот, жараён ҳамда виртуал муҳитларни яратиш, сақлаш, ишлов бериш, рақамлаштириш ва тизимли равишда амалга оширишни ифодаловчи компьютерли восита.

Таълим жараёнида имитация ва моделлаштириш электрон-таълим ресурсларидан фойдаланиш, ишлаб чиқилган таълим ресурслари моделларини қўллаш, уларнинг хатти-ҳаракатларини ўрганиш, “компьютер” тажрибаларини ўтказиш, шунингдек, эксперимент маълумотларини шарҳлашни ўрганиш имконини беради.

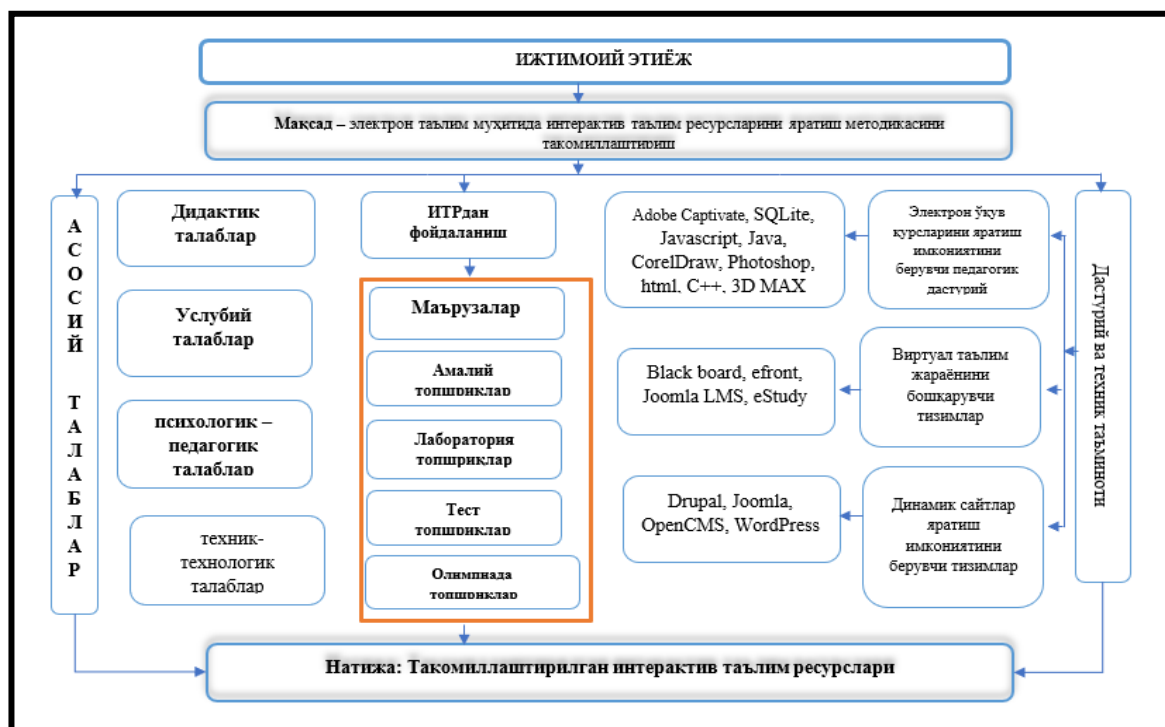
Ушбу тадқиқот ишмида интерактив таълим ресурсларидан таълим жараёнида фойдаланишнинг педагогик фаолиятга таъсир кўрсатишни ўрганамиз.

Бизнинг фикримизча, ҳозирги вақтда информатика ўқитувчиларни тайёрлаш учун замонавий талаблар қўйилмоқда. Стандарт дастурларни қўллаш ва улардан оптимал ечимни олиш учун фойдаланиш қобилиятини шакллантириш асосий вазифа бўлмоқда. Белгиланган мақсадларга эришиш учун назарий билим олишга йўналтирилган таълимдан амалий кўникмаларни шакллантиришга йўналтирилган бўлиши керак. Фақат аниқ маълумотлар орқали талабаларга ўргатиш мумкин, информатикада усулларни қўллаш учун интерактив таълим ресурсларини моделни яратиш ва олинган натижаларнинг турли жиҳатларини таҳлил қилиш лозим. Шунини таъкидлаш керакли, кўриб чиқилаётган муаммоларнинг аксарияти компютердан фойдаланмасдан ҳал этилмайди.

Янги интерактив таълим ресурсларидан фойдаланиш таълимнинг замонавий ва долзарб вазифасидир. Ахборот технологияларини таълим соҳасига жорий этиш турли хил педагогик муаммоларни самарали ҳал қилишга имкон беради. Масалан, маърузаларда, семинарларда ва бошқа ўқув фаолиятида рақамли технологиялардан фойдаланиш тақдирот услубини тубдан ўзгартириши мумкин.

Педагогик жараёни моделлаштириш асосини, одатда, фикрлаш конструкцияси ташкил қилади ҳамда маълум маънода ўрганилаётган объектга ўхшаш бўлади ва айни вақтда у ёки бу даражада ундан фарқ қилади. “Жараён” ҳам маълумки кўп маъноли. Жараёни муайян натижага эришиш, ҳамда информатика ўқитувчининг ахборот маданиятини шакллантиришда амалга ошириладиган изчил ҳаракатлар йиғиндиси сифатида тушунамиз.

О.Д.Рахимов [2], Д.С. Тўхтасинова [3] ва бошқалар томонидан web технология асосида электрон ахборот таълим ресурсларини яратиш ва уларни амалиётга жорий этиш ва моделини яратиш муаммолари бўйича тадқиқот ишлари олиб борган. Тадқиқот ишимизда тақлиф этаётган “Электрон таълим муҳитида интерактив таълим ресурсларини яратиш” модели таълимни ахбортлаштириш шароитида замонавий информатика ўқитувчиси тайёрлашга қаратилган(1-расм).

1-расм. Интерактив таълим ресурсларини яратиш модели

Дидактик талаблар: мослашувчанлик, интерфаоллик, компьютер визуаллаштириш имкониятлари, таълим олувчининг интеллектуал қобилиятини ривожлантириши, фикрлаш, мураккаб вазиятларда мустақил қарорлар қабул қила олиш маҳоратини ошириши, ахборотга ишлов бериш бўйича кўникмаларни шакллантириши, ўқув материални намойиш қилишнинг тизимлилик ва функционал боғлиқлигини, таълим беришнинг тўлиқлиги ва узлуксизлигини таъминлаши ҳамда муаммоли ва изланиш топшириқларининг интеллектуал ўргатувчи тизимига эга бўлиши.

Услубий талаблар: ўқув материални тақдим этишнинг тушунчали, образли ва ҳаракатли компонентларининг ўзаро боғлиқлигига таянган ҳолда яратилиши, ўқув материални юқори тартибли тузилма кўринишида таъминлаши, фанлараро мантикий ўзаро боғлиқлик ҳисобга олиниши, таълим олувчига ўқув материални босқичма-босқич ўзлаштириш учун турли хилдаги назоратларни амалга ошириш имконияти яратилиши, барча амалга ошириладиган ҳисоблашлар визуаллаштиришнинг очик тизимига эга бўлиши, ўзгарувчан объектлар ёки жараёнларнинг боғлиқлиги намойиш қилиниши.

Психологик талаблар: ўқув материални намойиш қилиш нафақат вербал, балки когнитив жараённинг сенсорлик ва намойиш қилиш ҳолатларига ҳам мос келиши, қабул қилиш, диққат, фикрлаш, тасаввур қилиш, хотирада сақлаш каби психологик жараёнлар хусусиятларини ҳисобга олиши, ўқув материали мазмунида таълим олувчиларнинг ёши, таянч билимлари инобатга олиниши, образли ва мантикий фикрлашни ривожлантиришга

йўналтирилган бўлиши, ўқитишнинг кўргазмалилигини таъминлаши, талабалар томонидан ўрганилаётган объектлар, уларнинг макетлари ёки моделларини сезгили, анланган ҳолда қабул қилиши ва шахсан кузатиши, ҳаётий тажрибасини ҳисобга олиш заруриятини кўзда тутиши.

Техник, технологик талаблар: локал ва бошқа ташқи ахборот ташувчиларда ва тармоқли тартиботда ҳаракатланиши, мультимедиа ва телекоммуникация технологияларининг замонавий воситаларини максимал қўллаш имконини бериши, ишлашда пухталилик ва турғунлилик таъминланиши, гетерогенлиги (электрон дарслик спецификациясида кўзда тутилган турли хилдаги компьютерли ва бошқа шунга ўхшаш воситаларда турғун ишлаши), ресурслардан самарали ва тўғри фойдаланиш имконияти яратилиши ва тестлаштирилган бўлиши[4].

Тадқиқот ишимизда таълимни ахборотлаштириш шароитида таклиф этилаётган “Электрон таълим муҳитида интерактив таълим ресурсларини яратиш” модели тажриба-синов ишларида ўзини ҳаётийлигини кўрсатди.

Хулоса. Хулоса ўрнида шунини таъкидлаш жоизки, талабада электрон таълим муҳитида интерактив таълим ресурсларини яратиш ва ундан фойдаланиш – онгли ташкил қилинадиган ва бошқариладиган жараён бўлиб, тажриба-изланиш натижалари асосида ишлаб чиқилган модел мажмуаси талабанинг ахборот маданиятини шакллантиришга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Жанабергенова А. Математика фанидан мустақил таълимни ташкил этишда талабаларнинг математик тафаккурини ривожлантириш// «Умумтаълим фанларини ўқитишда инновацион методикалар». Республика миқёсидаги масофавий илмий семинар материаллари. Тошкент. Низомий номидаги ТДПУ ва СамДУ 2020й. 43-44 б.
2. Рахимов О.Д. электрон таълим ресурсларини яратиш талаблари ва технологияси. Замонавий таълим. Илмий амалий журнал -Т. 2016. 47-б.
3. Тўхтасинова Д.С. Электрон ўқув адабиётларини яратиш ва расмийлаштириш, услубий қўлланма, Т.2017.86
4. Электрон таълим ресурсларига умумий талаблар. – ОЎМТВ, 2013. -10, 14-б.

UDK:37 (045) (575,1)

Dilsuz ZOYIROVA,
Teacher at Tashkent state university of Law
E-mail: d.zoirova@tsul.uz

THOMAS ALLAN HELLER, J.D.
Adjunct Professor, Senior Lecturer
University of Maribor, Faculty of Law
Former U.S. attorney licensed in Michigan and Washington states
Email: heller6651@msn.com

Reviewed by Yusupova Shaxzoda (PhD) senior teacher at Tashkent state university of Law (Foreign languages department)

FORMATION OF THE DISCURSIVE COMPETENCE OF LAW STUDENTS WHEN TEACHING WRITING IN A FOREIGN LANGUAGE

Abstract

The paper highlights the definitions of the terms “discourse” and “discursive competence”, and compares the opinions of various scholars on the competence. Indeed, discursive competence of students of a non-language university is the ability to encode and decode information using a foreign language in accordance with its lexical, grammatical, syntactic norms, and also taking into account stylistic, genre, sociocultural, psychological and emotional factors, using the means of cohesion and coherence to achieve communicative purpose. In this article, the author mainly targets to form the discursive competence of the students at Tashkent State University of Law and stresses on the importance of the formation of this very competence in this context.

Key words: discourse, competence, discursive competence, law students, law, communication, foreign language, coherence, cohesion.

ФОРМИРОВАНИЕ ДИСКУРСИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ-ЮРИСТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ПИСЬМУ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье освещаются определения терминов “дискурс” и “дискурсивная компетенция”, а также сравниваются мнения различных ученых об этой компетенции. Действительно, дискурсивная компетентность студентов неязыкового вуза - это способность кодировать и декодировать информацию с использованием иностранного языка в соответствии с его лексическими, грамматическими, синтаксическими нормами, а также с учетом стилистических, жанровых, социокультурных, психологических и эмоциональных факторов, используя средства связности и согласованности для достижения коммуникативной цели. В данной статье автор в основном нацелен на формирование дискурсивной компетенции студентов Ташкентского государственного юридического университета и подчеркивает важность формирования именно этой компетенции в данном контексте.

Ключевые слова: дискурс, компетенция, дискурсивная компетенция, студенты-юристы, право, коммуникация, иностранный язык, когеренция, когезия.

CHET TIL YOZMA NUTQINI O'QITISHDA YURIST TALABALARINING DISKURSIV KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH

Maqolada “diskurs” va “diskursiv kompetensiya” terminlarining ta’riflari, shuningdek, turli olimlarning ushbu kompetensiyaga oid qarashlari taqqoslanadi. Darhaqiqat, nofilologik universitet talabalarining diskursiv kompetensiyasi - bu chet tilidan foydalangan holda ma’lumotni uning leksik, grammatik, sintaktik me’yorlariga muvofiq kodlash va dekodlash qobiliyati, shu bilan birga, muloqot maqsadiga erishish uchun stilistik, janr, ijtimoiy-madaniy, psixologik va hissiy omillar hamda kogerentlik & kogeziyadan foydalanishdir. Muallif ushbu maqolasida, asosan, Toshkent davlat yuridik universiteti talabalarining diskursiv kompetensiyasini shakllantirishga e’tibor qaratgan va shu nuqtai nazardan mazkur kontekstda bu kompetensiyani shakllantirish muhimligini ta’kidlagan.

Kalit so’zlar: diskurs, kompetensiya, diskursiv kompetensiya, yurist talabalar, huquq, muloqot, chet tili, kogerentlik, kogeziya

Introduction. An important goal of teaching a foreign language to secondary school students and students of higher educational institutions is the development of foreign language communicative competence. It, in turn, consists of a number of subcompetencies[1]. Despite the fact that most scientists agreed with the construct of foreign language communicative competence in general, they did not come to a common opinion regarding the components of competencies and their content. In particular, in one of the first works devoted to the development of models of foreign language communicative competence, Canale and Swain proposed three components of competence: grammatical, sociolinguistic and strategic[2].

Literature review. A few years later, Canale refined this model and identified another, fourth, subcompetence -

discursive competence[3]. The analysis of the first models suggests that scientists put their conceptual content in some terms denoting subcompetencies. In particular, the “grammatical competence” in its conceptual content corresponded to the “linguistic competence”, since it included not only the possession of the grammatical structure of the language being studied, but also the possession of vocabulary and phonology. Sociolinguistic competence included both the variability of speech utterance depending on the social context of communication, which is traditionally the subject of the study of sociolinguistics, and the socio-cultural component consisting in knowledge of this very social and cultural context of communication. In this regard, it can be argued that Canale and Swain significantly limited the conceptual content

of socio-cultural competence, reducing it exclusively to knowledge of the social context of using a foreign language.

Research methodology. Within the framework of our research, the main interest is the development of discursive competence of law students at Tashkent State University of Law. In this regard, we will focus in more detail on such concepts as “discursive competence” and “discourse”. In linguistic and pedagogical research, these terms have various interpretations. Let's consider some of the definitions. Canale understands discursive competence as “the ability to combine grammatical forms and meaning to achieve the unity of spoken and written text”[4]. The developer of the Pan-European model of foreign language communicative competence, discursive competence is understood as “the ability to use appropriate strategies in communication and for the interpretation of texts”. The text is understood as “any fragment of a spoken or written text, of any volume, characterized by unity”[5]. Discursive competence includes two basic concepts – “cohesion” and “coherence”. Cohesion is the grammatical integration of words in a sentence and the sentences in the text. Coherence is the grammatical, stylistic, logical-semantic integrity of a text. Agreeing with this opinion, Davies, Brown, Elder and others note that discursive competence is “a component of foreign language communicative competence responsible for the coherence and cohesion of the text”[6]. Brown interprets discursive competence as “the ability to connect sentences together and create a meaningful statement”[7].

In fact, any competence has a set of specific knowledge, skills and abilities. In order to determine what knowledge and, consequently, skills students of a non-language university should have within the framework of discursive competence, it is necessary to find out its component composition. Since the main unit of research here will be considered a “discourse”, then first we will highlight its aspects. The first aspect defines the participants of the discourse, which includes status-role characteristics. For example, speaker - listener, addresser - addressee, author - recipient. The second reveals the conditions of communication, i.e. the way in which or through which discourse occurs, as well as the sphere of communication. The third is the style and genre of discourse. The fourth identifies the space-temporal characteristics of the discourse. The fifth defines the strategy, the plan, the scheme of discourse. The sixth aspect is the coherence and cohesion of discourse[8].

Analysis and results. We distinguish the following skills as part of the discursive competence:

- the ability to use the lexical resources of a foreign language to create a text;
- ability to use lexical resources of a foreign language to interpret the text;
- ability to use stylistic and genre resources of a foreign language;
- ability to predict the communicative relevance of the means of speech in accordance with the style / genre of the text;
- ability to use rules for interpreting text in a foreign language;
- ability to predict the course of a communicative situation;
- the ability to describe and explain facts using the means of a foreign language;
- the ability to form and justify your opinion using the means of a foreign language;
- the ability to organize a sequence of sentences in a foreign language so that they are a coherent text;
- the ability to build communicative behavior in accordance with the main topic of communication;
- the ability to logically build statements in a foreign language;

the ability to build one's speech and non-speech behavior adequately to the socio-cultural specifics of the country of the language being studied;

the ability to use a foreign language as a means of obtaining information;

ability to identify the topic and problem in the text;

ability to express one's point of view;

ability to analyze oral and written text from the point of view of the presence of explicit and hidden, basic and secondary information in it;

ability to take into account historical and historical-cultural contexts;

ability to plan a text in a foreign language;

ability to control the communicative situation;

the ability to identify the motives and goals of communication in a foreign language;

the ability to determine the scope of a communicative situation.

Indeed, the discursive competence of a future lawyer as a component of his professional intercultural communicative competence is aimed at mastering the following discursive skills[9]:

1) skills, related to intercultural professional activity: interpret legal facts and events from the standpoint of the culture of the country of the studied language and one's native language, as well as explain them correctly; use legal terms when creating oral and written documents; use appropriate norms of oral and written legal speech within the framework of intercultural lawyer-client interaction;

2) linguistic and sociolinguistic skills: to influence the interlocutor using communicative and cognitive strategies of persuasion, objections, clarifications, argumentation; to choose appropriate linguistic means taking into account the discursive context, to use lexical and grammatical language material and legal terminology typical for the language of law.

It is also important to note that legal terms are peculiar linguistic markers of the cognitive structures of human consciousness, with the help of which legal texts are interpreted and classified in different ways. Fundamental in the legal discourse are such terms-concepts as “Law” and “Right”[10]. They are quite representative, since they represent special linguocognitive structures of objectification and evaluation of information and not only represent one or another fragment of the linguistic picture of the world, but also reflect the cultural and ethnic values of society as a whole. The term legal argumentation is closely related to the concept of legal discourse. This is nothing more than a set of certain arguments and at the same time a way of bringing arguments in the appropriate system for the sake of substantiating any statements or in order to convince an opponent in a specific speech situation. In order to form a discursive competence among law students within the framework of intercultural interaction, it is necessary to create a communicative competence portrait of the specified to identify its characteristic features, to show how the formation of the personality of the future lawyer is formed in the conditions of professional foreign language education. To create a communicative competence portrait of a future lawyer, first of all, it is necessary to find out what the motivation of students in choosing their profession is based on, what justifies the desire to improve their professional skills within the framework of teaching a foreign language for special purposes, how a foreign language and teaching tools help him to form the personality of a future lawyer based on the development of his linguistic consciousness and individuality during speech activity.

Discursive competence presupposes the students' ability to carry out effective intercultural communication; - the ability to conduct a discourse in a foreign language taking into account a foreign cultural context; professional - the ability to

carry out business communication in the professional sphere in their country and abroad. In this regard, a future lawyer needs a discursive ability that allows a specialist to enter into communication in the context of legal discourse, understand the interlocutor, present his thoughts and argue his own position in a specific context of intercultural interaction. Within the framework of various discursive practices, a lawyer should be able to conduct a conversation with representatives of another culture using methods characteristic of this culture to establish contact, to be able to question the client using the necessary situational clichés, to show corrective influence, to successfully use discursive elements characteristic of English-speaking speech.

It follows from the above that, due to the specifics of the legal profession, special requirements are imposed on specialists in the field of professional foreign language communication. Thus, lawyers of this profile should:

- a) know and understand the principles of interpersonal and group interaction within the framework of professional discourse;
- b) be aware of his personal responsibility as a lawyer and properly perform professional duties towards clients;
- c) be able to implement various legal strategies (negotiate, defend the client in court, make alternative decisions in resolving legal disputes;
- d) possess a professional objective picture of the world;
- e) be able to interpret legal facts and events in a foreign language, to argue their point of view;
- f) be able to carry out professional communication in oral and written form.

In the content of the process of teaching future lawyers a foreign language, the most important organizational unit is the legal text. It is the main means of forming a legal picture of the world in the minds of students. The characteristic features of legal activity and the language peculiar to it allow us to classify legal texts in the following way: legal texts (legal acts, documents recording pre-trial procedures and court sessions, as well as extrajudicial legal actions), texts of a theoretical and practical nature and other legal texts (film and media texts, works of fiction on legal subjects, symbolic texts, having a legal orientation).

Conclusion/recommendations. All in all, the analysis of the above definitions of the term “discursive competence” indicates that discursive competence is the ability of a person to produce a coherent oral or written utterance, characterized by coherence and cohesion, as well as to adequately interpret a foreign-language utterance when reading or listening. Discursive competence is also inextricably linked with all other subcompetencies of foreign language communicative competence (grammatical and socio-cultural/intercultural) and students can form it along with others. Besides, it can be universal and transferred from their native language to a foreign one. Future lawyers, as a rule, have difficulties in situations of intercultural communication when implementing professional discourse. Basically, these difficulties are associated with incomplete perception and misunderstanding of the communication partner. It is an individual approach in the training of future lawyers that will ensure overcoming these methodological difficulties in the process of teaching a foreign language to future bachelors in the field of law.

REFERENCES

1. Solovova E.N. Methods of teaching foreign languages: Basic course: A manual for students of pedagogical universities and teachers. - M.: Education, 2002. - 239 p.
2. Canale M., & Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // *Applied Linguistics*. 1980. № 1(1). -p. 1-48.
3. Canale M. From communicative competence to communicative language pedagogy // *Language and Communication*. London: Longman, 1983. – p. 2-27.
4. Sisoiev P.V. Sociocultural component of the content of teaching American English (for schools with in-depth study of a foreign language): diss. ... cand. ped. Sciences. 13.00.02 - Tambov, 1999. - 237 p.
5. Solomatina A.G. Development of speaking and listening skills through educational podcasts // *Foreign languages at school*. 2012. No. 9. P. 71-74.
6. Davies A., Brown A., Elder C., Hill K., Lumley T, McNamara T. Dictionary of language testing. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
7. Brown H.D. Teaching by principles. N.Y.: Longman, 2000.
8. Makarova Y. A. Creative writing with the use of music for the effective teaching of foreign language writing and the development of creative abilities of students of a non-linguistic university. // *Vestnik TSPU (TSPU Bulletin)*. 2015. Issue. No. 4 (157). pp. 87-92.
9. Pokidova V. A. Technology of creative writing in teaching a foreign language at a university // *Higher education today*. 2016. Issue. 3. P. 66-70. URL: rucont.ru/efd/401007.
10. Safonova V.V. The study of languages of international communication in the context of the dialogue of cultures and civilizations. - Voronezh: Origins, 1996. - 237 p.

UDK:159.926.7

Odina IBRAGIMOVA,
Andijon davlat universiteti doktoranti
E-mail: odinaibragimova87@gmail.com

G.R.Tojiboyeva p.f.d., (PhD) dosent taqrizi asosida

COMPLEX FEATURES OF PSYCHOLOGICAL APPROACH TO THE ORGANIZATION OF EDUCATION IN PRESCHOOL CHILDREN

Abstract

This article describes the complex features of psychological adaptation to the organization of education in preschool children, the methods used in the implementation of functional factors of the educational institution, new skills used in psychoprophylaxis, behavior and the impact of the social environment and the use of incentive and punitive methods.

Key words: social - adaptation, individuality, reaction, counseling, prevention, skills, qualifications and psychological training.

КОМПЛЕКСНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА К ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ ДОШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

В данной статье описаны комплексные особенности психологической адаптации к организации обучения у дошкольников, методы, используемые при реализации функциональных факторов образовательного учреждения, новые навыки, используемые в психопрофилактике, поведение и воздействие социальной среды и применение поощрительных и карательных методов.

Ключевые слова: социально-адаптация, индивидуальность, реакция, консультирование, профилактика, навыки, квалификация и психологическая подготовка.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA TA'LIMNI TASHKIL ETISHGA PSIXOLOGIK MOSLASHUVINING KOMPLEKS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda ta'limni tashkil etishga psixologik moslashuvining kompleks xususiyatlari to'g'risida ta'lim muassasasining funktsional omillarni amalga oshirishda foydalaniladigan usullar, psixoprofilaktikada qo'llaniladigan yangi ko'nikmalar, xatti-harakatlar va ijtimoiy muhitni ta'siri va rag'batlash va jazolash usullarini qo'llash haqida bayon etilgan.

Kalit so'zlar: ishtimoiy - moslashish, individlallik, reaksiya, maslahat, profilaktika, ko'nikma, malaka va psixologik trening mashg'ulotlari.

Kirish. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgan yillaridan boshlab shu kungacha ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy taraqqiyot istiqbolini belgilash, hayotga keng tadbiriq qilish va jahonning rivojlangan davlatlari qatoridan o'rin olish yo'lida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Jahonning rivojlangan mamlakatlari tajribalarini o'rganish, mahalliy shart-sharoit, iqtisodiy va intellektual resurslarni inobatga olgan holda barcha sohalarida tub islohatlarning amalga oshirilayotganligi yangidan-yangi yutuqlarga erishishini ta'minlamoqda. Shu jumladan maktabgacha ta'lim sohani ham yanada rivojlantirish uchun bir qator huquqiy me'yoriy hujjatlar qabul qilingan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5270-sonli 2017-yil 1-dekabrda farmoni va 2017-yil 30-sentyabrda PF-5198-sonli "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonlari, Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 9-sentyabrda PQ3261-sonli "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi[1] qarorlari ijrosi hozirgi kunda ta'minlanib kelinmoqda. Hozirgi kunda yosh avlodni har tamonlama barkamol qilib tarbiyalash uchun bolaga maktabgacha yoshdagi bolalarga zamon talablari asosida ta'lim tarbiya berishga katta e'tibor qaratilib kelinmoqda. Bolaning jamiyatda rivojlanishi kamol topishi uchun uning nutqi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqi va shaxsiy rivojlanishidagi buzilishlarni o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etishda bolalar bog'chasining o'quv jarayoni muhim ahamiyatga ega[2].

Mavzuga oid adabiyotlarning taxlili (Literature review). MTT qo'shimcha mashg'ulotlarida tarbiyalanuvchilar yosh psixologik xususiyatlarini e'tiborga olish Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilari 3-7 yoshgacha bo'lgan davr bog'cha yoshi davri hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasida juda tez sifat o'zgarishlari bo'lishini inobatga olgan holda 3 davrga:

- 3-4 yosh kichik maktabgacha davri;
- 4-5 yosh kichik bog'cha yoshi o'rta maktabgacha davr (o'rta bog'cha yoshi);
- 6-7 yosh va katta maktabgacha davr katta bog'cha yoshlariga ajratish mumkin[3].

Mashxur rus pedagoglaridan biri Lesgaftning fikricha, insonning bog'cha yoshdagi davri shunday bir davrki, bu davrda bolada kelgusida qanday xarakter hislatlari paydo bo'lishi belgilanadi va axloqiy xarakterning asoslari yuzaga keladi. Bog'cha yoshdagi bolalarning ko'zga tashlanib turuvchi xususiyatlaridan biri ularning serharakatligi va taqlidchanligidir. Bola tabiatining asosiy Qonunini shunday ifodalash shundan iboratki bolalar bilan tizimli ravishda o'quv faoliyati tashkil etilishini talab qiladi va maqsadga muvofiq ravishda uyushtirish kerakligi yaqqol ko'rinib turibdi.

Kattalar va tengdoshlari bilan bo'lgan munosabat orqali bola axloq-odob normalari, insonlarni anglash, ijobiy va salbiy munosabatlar bilan tanisha boshlaydi. Bog'cha yoshdagi bola endi o'z gavdasini juda yaxshi boshqara boshlaydi. Uning harakati muvofiqlashtirilgan holda bo'ladi. Bu davrda bolaning nutqi jadal rivojlana boshlaydi. U yangiliklarni egallashga nisbatan o'zi bilganlarini

mustahkamlashga ehtiyoj sezadi. O'zi bilgan ertagini qayta-qayta eshitish va bundan zerikmaslik shu davrdagi bolalarga xos xususiyatdir.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Bog'cha yoshdagi bolalar ehtiyoji va qiziqishlari jadal ravishda o'tib boradi, ijtimoiy muhit bilan muloqat ehtiyojlarining mavjudligidan dalolat beradi. Bog'cha yoshdagi bolalar nutqi bir muncha to'la o'zlashtirganlari va tevarak atrofdagi insonlar bilan muloqatda bo'lish ehtiyoji tug'iladi. Ular tor doiradan kengroq doiradagi munosabatlarga intila boshladilar. Ular endi o'zini o'rab turgan muhitidagi bolalari bilan ham jamoa bo'lib o'ynaydilar[4]. Hamma narsani bilib olishga bo'lgan ehtiyoj kuchayib boradi. Bog'cha yoshdagi bola tabiatiga xos bo'lgan kuchli ehtiyojlardan yana bir uning har narsani yangilik sifatida ko'rib bola uni har tomonlama bilib olishga intilishidir. Bog'cha yoshdagi bolalar hayotida va ularning psixik jihatidan o'sishida qiziqishning roli ham katta. Qiziqish xuddi ehtiyoj kabi bolaning biror faoliyatga undovchi omillardan biridir. Shuning uchun ham qiziqishni bilish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan murakkab psixik xodisa desa bo'ladi.

Moslashuv individual munosabatlarning keng doirasini o'z ichiga oladi, ularning tabiati bolaning shaxsiy va psixofiziologik xususiyatlariga, hukmronlik qilayotgan oilaviy munosabatlarga bog'liq. Har bir bola bunga turlicha munosabatga kirishadi. Biroq, ta'limni tashkil etishga moslashish jarayonida ba'zi qonuniyatlarni qayd etishni muhim deb hisoblayman [5].

2-3 yoshgacha bola tengdoshlari bilan muloqotga ehtiyoj sezmaydi. Bu yoshdagi bolalar taqlid orqalikattalar xatti-harakatlarini o'rnatib bo'lalilar va bolaning xayrixoh e'tibor va hamkorlikka bo'lgan ehtiyojini qondiradilar. Tengdoshlar buni berolmaydilar, chunki ularning o'zlari ham bunga muhtoj. Shuning uchun odatdagi bola maktabgacha ta'lim tashkilotiga tezda moslasha olmaydi, chunki u onaga qattiq bog'lanib qolgan va uning ajralishi bolada zo'ravonlik noroziligini keltirib chiqaradi, ayniqsa u hissiy va ta'sirchan bo'lsa.

2-3 yoshli bolalar begonalardan qo'rqishadi va muloqotning yangi holatlarini boshdan kechirishadi, bu esa ta'lim muassasasida to'liq namoyon bo'ladi. Ushbu qo'rquvlar bolaning ta'lim muassasasiga qiyin moslashuvining sabablaridan biri xisoblanadi.

Ko'pincha muassasadagi yangi vaziyatlardan va odamlardan qo'rqish, bola ko'proq hayajoni yuqori, tasirchan, zaif, ko'z yoshi tez namoyon bo'lishiga olib keladi, u tez-tez kasal bo'lib turadi, chunki stress tanadagi himoyani mexanizmini susaytirib yuboradi.

Tahlil va natijalari (Analysis and results). Tahlillar shuni ko'rsatadiki ilk yoshda (hayotning ikkinchi yoki uchinchi yillarida) ijtimoiylashuv darajasi moslashish davrida eng katta ahamiyatga ega xususan, bola va tengdoshlari o'rtasida aloqaning yo'qligi yoki mavjudligidan iborat.

Mustaqillik, tashabbuskorlik, o'yinda "muammolar"ni hal qilish qobiliyati kabi shaxsiy xususiyatlarini shakllantirish muhim rol o'ynaydi.

3-5 yoshdagi o'g'il bolalar moslashish jihatidan qizlarga qaraganda ancha zaifdirlar, chunki bu davrda ular onasiga ko'proq bog'lanib, undan ajralishga yana ham kuchliroqsalbiy munosabatni tashkil qiladi. Psixologlar (R.Kalinina, L.Semenova, G.Yakovleva) quyidagi keltirilgan ilmiy tahlillar bola maktabgacha ta'lim tashkilotiga qancha erta yuborilsa, uning jamoa bilan aloqalari shunchalik yaxshi rivojlanishini ko'rsatadi.[5] Bunday bola onasi bilan emas, balki tengdoshlari bilan birlamchi emotsional aloqani o'rnatadi, bu uning hissiy sohasini rivojlanishiga eng yaxshi ta'sir ko'rsatadi. Shunday qilib, ona bilan hissiy aloqa qanchalik rivojlangan bo'lsa, moslashish shunchalik qiyin bo'ladi. Ammo, boshqa tomondan, ona bilan hissiy aloqaning yo'qligi bolaning keyingi rivojlanishiga zarar etkazishi mumkin. Bolaning moslashish jarayoniga uch yoshdagi

inqiroz ham qo'shilishi mumkin. Bu davrda bola birinchi marta o'zini shaxs sifatida his qiladi va boshqalar uni ko'rishini xohlaydi, ammo kattalar buni ko'rmaydilar yoki hech bo'lmaganda ko'rishni xohlamaydilar. Chunki hamma narsa avvalgidek bo'lishi kattalar uchun ma'qul xisoblanadi. Shu sababli, bola hamma narsani bizni oldimda o'z shaxsiyatini himoya qiladi va uning psixikasi turli xil ekologik vaziyatlarning ta'siriga avvalgidan ko'ra zaifroq bo'lib qoladi. Bu esa moslashishga salbiy ta'sir qiladi, bu bolaning odatdagi xulq-atvoridagi ko'rinadigan o'zgarishlar bilan tasdiqlanadi.

Uch yoshida bola odatda, allaqachon odamlar bilan aloqa qilishni yaxshi ko'radi. U hatto o'zi bilan aloqa qilish sababini o'zi tanlashi imkoniyatiga ega bo'ladi. Bolaning moslashish jarayonining muvaffaqiyatli kechishiga yordam beradi. Biroq, maktabgacha ta'lim tashkilotiga bola borishni boshlagan birinchi kunlarida ba'zi bolalar moslashishi qiyin kechishi mumkin. Bunday bolalar guruhga qo'shila olmaydi, hamma vaqtlarini faqat "ajoyib izolyatsiyada" yani "o'z qobig'ida" o'tkazadilar. Ushbu "mag'rur aloqa qilmaslik" o'rmini "murosasiz aloqa" egallaydi, ya'ni bola to'satdan kattalar bilan aloqa qilish tashabbusini ko'rishni boshlaydi. Biroq, bola shu mavjud vaziyatdan chiqish yo'li sifatida ehtiyojini qondirmoqchi bo'ladi. Ushbu xarakteristikalar tengdoshlari bilan muloqotni yaxshilashga qaratilgan emas. Bunday paytda bola odatda yig'lab, tarbiyachisiga yaqinroq bo'lishga urinadi, uning qo'lidan ushlab, uni eshik oldida tortib qolishga harakat qiladi va uni uyiga olib ketishini so'raydi. Bola nihoyat guruhda kerakli aloqalarni o'rnatishi bilanoq, moslashish davridagi barcha o'zgarishlar susayadi. Bu bolada butun moslashish jarayonini yakunlash uchun muhim qadam bo'ladi. Uch yoshida kognitiv faoliyat o'yin bilan chambarchas bog'liqdir, shu sababli maktabgacha ta'lim tashkilotiga birinchi marta kirgan bola ko'pincha o'yinchoqlarga qiziqmaydi. Avvaliga u tengdoshlari bilan tanishishni, yonida nima bo'layotganini tushunishni istamaydi. Ammo, yangi narsalarga qiziqish uyg'onishi bilan, stress faolligi minimal bo'ladi va tez orada yo'q bo'lib ketadi.

Stress bosimi ostida bola odatda shunchalik o'zgarib ketadiki, u uzoq vaqt o'rgangan va uyda muvaffaqiyatli amalga oshirib kelgan o'z-o'ziga xizmat qilishning deyarli barcha ko'nikmalarini unutishi ham mumkin.

Ba'zi bolalarda stressning fonida, og'ir moslashish darajasi bilan nutq ham o'zgarishi, buzilishlarga uchrashi mumkin. Bu esa bolaning so'z boyligi kam bo'lib qolishi va u gaplashayotganda engil so'zlarini ishlatishi xolatlari to'satdan bir necha qadam pastga cho'kkanga o'xshaydi.

Bu jarayonda bolaning gaplari bir tilli bo'lib, asosan fe'llardan iborat bo'ladi. Bir oz moslashish bilan nutq yoki umuman o'zgarmaydi yoki tasvirlangan o'zgarishlar unga deyarli tegishli bo'lmaydi. Bu ayni vaqtda, har qanday holatda, bolaning yoshiga zarur bo'lgan faol so'z boyligini to'ldirish taqazo etadi.

Moslashuv jarayonida u nisbatan kamdan-kam hollarda normal maydonda qoladi. Stressning fonida bola vaznini yo'qotishi mumkin, ammo moslashish jarayonida, u nafaqat asl vaznini tiklaydi, balki kognitiv jihatdan ham tiklana boshlaydi.

Amaliyotdan ko'rinib turibdiki, maktabgacha yoshdagi bolalarning "Maktabgacha ta'lim tashkiloti" ga ijtimoiy va psixologik moslashuvi muammolari yangi talablar xususiyatlarining nomuvofiqligi bilan bog'liq. Turli xil ko'rsatkichlar bo'yicha bolalarning xususiyatlari, masalan, bilim sohasining rivojlanish darajasidan ustunligi va zarur madaniy-gigiena ko'nikmalarini shakllantirishda orqada qolishi va aksincha.

Katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy-psixologik moslashuvining buzilishiga olib keladigan omillar:

Asab tizimining ishlashini buzadigan kasalliklar:

- giperaktivlik va diqqat etishmasligi;
- diqqatni buzilishi bilan bolalar o'ta beparvo bo'lishi;

- diqqatni o'ta faol bo'lishi; bu esa ularning atrofdagi-lar tomonidan rad etilishiga sabab bo'ladi.

- atopik dermatit va bronxial astma;

- umumiy asabiy fonni o'zgarishi; bunday bolalar ko'proq injiq bo'ladilar.

- hissiy - irodaviy sohaning o'ziga xos xususiyatlari;

- ular orasida tajovuzkorlik;

- xavotir;

- uyatchanlik;

Amaliyotdan ko'rinib turibdiki, maktabgacha yoshdagi bolalarning "Maktabgacha ta'lim tizimi" ga ijtimoiy va psixologik moslashuvi muammolari yangi bolalar xususiyatlarining nomuvofiqligi bilan bog'liq. Turli xil ko'rsatkichlar bo'yicha bolalarning xususiyatlari, masalan; bilim sohasining rivojlanish darajasidan ustunligi va zarur madaniy-gigiena ko'nikmalarini shakllantirishda orqada qolishi va taraqqiy etishini ko'rish mumkin.

Adaptatsiya - bu guruh va shaxs o'rtasidagi munosabatlarni optimallashtirish, ularning faoliyati maqsadlari, qadriyat yo'nalishlari, shaxsning guruh an'analari va me'yorlarini o'zlashtirishi, uning rol tarkibiga kirishi. Turlari bo'yicha u odatiy, deviant (shaxsning xulq-atvori boshqalarning taxminlari va me'yorlariga mos kelmaydi) va patologik (shaxsning shaxsiy tarkibida nevrotik va patologik xususiyatlar shakllanadi) bo'lishi mumkin. Moslashuv darajalari ham ajratiladi: shaxsning qadriyatlarini birlamchi qayta yo'naltirish, ikkinchi darajaga o'zaro sabr-toqat kiradi guruh va individual, uchinchi darajadagi turar joy, o'zaro imtiyozlar bilan birga keladi va to'rtinchi darajada assimilyatsiya sodir bo'ladi, ya'ni. individual qadriyatlarni guruh qiymatlariga to'liq qayta yo'naltirish. Shuning uchun moslashish jarayoni shaxsning qiymat yo'nalishidagi muvozanat, beqaror hissiy holat (xavotir, tajovuzkorlik) va shaxs faoliyatining pasayishi bilan birga keladi.

Bolaning muassasasiga moslashishi ham jarayon, ham bolaning atrofidagi dunyo bilan maktabgacha ta'lim muassasasi bilan yarashishi, yangi muhitga moslashishi, ham tengdoshlari bilan munosabatlarning tuzilishiga moslashishi, xulq-atvorini guruhda qabul qilingan me'yor va qoidalarga muvofiqligini belgilaydi. Bolalarning ta'lim muassasasi moslashuv odatda jarayon sifatida har xil yoshdagi bolalarni har xil vaqtga olib boradi va bu bolaning yoshiga, sog'lig'i holatiga, rivojlanish darajasiga bog'liq. Moslashuv jarayonini optimallashtirishda bolalar muassasasining tarbiyachi va psixologlari asosiy rollarini bajaradilar. Boladagi barcha

jarayonlarga ijobiy munosabatni shakllantirish, yoshga bog'liq qobiliyatlarga mos keladigan turli xil ko'nikmalarni rivojlantirish, bolalar va kattalar bilan muloqotga ehtiyojni shakllantirish orqali u bolani tarbiyalash davrida allaqachon ta'lim va tarbiya vazifalarini hal qilishni ta'minlaydi, yangi sharoitlar va shu bilan moslashish jarayonini osonlashtiradi va tezlashtiradi.

Psixologik va pedagogik qo'llab-quvvatlash bolalarning potentsial imkoniyatlaridan kelib chiqib, ularni atrofdagi dunyoni, o'zlarini va boshqa odamlarni bilishda yordam berish sifatida qaraladi. Akkompaniment markazida bolaning shaxsiyati, "hamroh" esa ota-onalar, tarbiyachilar va bolaning yaqin atrofidir. Uyg'unlikni psixologik va pedagogik qo'llab-quvvatlashning zaruriy sharti - o'qituvchilar va ota-onalarning harakatlarini muvofiqlashtirish, oilada va "Maktabgacha ta'lim tashkiloti" da, oilada bolaning individual xususiyatlariga yondashuvlarning yaqinlashtiradi. Maktabgacha ta'lim muassasasiga kirishdan oldin bolani o'rganish, shuningdek uning oilasini turmush tarzi bilan tanishish moslashish davrini sezilarli darajada yumshata oladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni muassasa ma'muriyati, qo'shimcha ta'lim tarbiyachilari, ijtimoiy o'qituvchilar, ota-onalarning birgalikdagi faoliyati kompleksida "Maktabgacha ta'lim tizimi"ga moslashish bo'yicha tadbirlarni o'tkazish bolaga stresssiz kirish imkoniyatini beradi. Manfaatlarning birlashishi, noto'g'ri tuzatishni engish va muvaffaqiyatli o'rganish imkonini beradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda maktabgacha yoshdagi bolaning muassalarga tashrif buyurgan birinchi kunlaridanoq ularda psixologik moslashuv (adaptatsiya) bo'yicha mutaxassislarning birgalikdagi faoliyatini amalga oshirish zarur. Kuzatuvlar, suhbatlar, o'yinlar, mashg'ulotlar, guruhdagi mashg'ulotlar, ota-onalar bilan hamkorlikda ishlashni o'z ichiga olgan tadbirlar majmuasidan foydalanish kichik, o'rta va katta maktabgacha yoshdagi bolalarni maktabgacha ta'lim muassasalarini tashkil etishga psixologik moslashuvini amalga oshirishda qo'shimcha yordam vazifasini bajaradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni muassasa ma'muriyati, qo'shimcha ta'lim tarbiyachilari, ijtimoiy o'qituvchilar, ota-onalarning birgalikdagi faoliyati kompleksida "Maktabgacha ta'lim tizimi"ga moslashish bo'yicha tadbirlarni o'tkazish bolaga stresssiz kirish imkoniyatini beradi. Manfaatlarning birlashishi, noto'g'ri tuzatishni engish va muvaffaqiyatli o'rganish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. lex.uz/ news/ Prezident – 2030 – yilgacha – maktabgacha ta'lim – tizimini rivojlantirish boyicha 3326-sonli qo'shma qarori.
2. lex.uz/ news/ Prezident – 2030 – yilgacha – maktabgacha ta'lim – tizimini rivojlantirish boyicha 3326-sonli qo'shma qarori.
3. Агафонова И.Н. Психологическая готовность к школе в контексте проблемы адаптации //Дошкольное воспитание. 2009. № 1.1. С.61-63.
4. Акопян, А.А. Преемственность на этапах детский сад и начальная школа // Управление ДОУ. 2003. № 2. С. 92-95.
5. Анцыферова Л. И. Психология повседневности: жизненный мир личности и "техники" её бытия // Психологический журнал 1993. №2 – С. 3-16.

УДК: 372.3:37.026:796.015.42:81"241

Бахтигул ИСАҚУЛОВА,
ТИҚХММИ Миллий тадқиқот университети ўқитувчиси
isakulovabakhtigul@gmail.com

TIQXMMIMTU dotsenti Begov Fayzullo Rahmatullayevich taqrizi asosida

ДИДАКТИК ЎЙИНЛАР МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРНИ ЧЕТ ТИЛИДА МУЛОҚОТ ҚИЛИШДАГИ ЎРНИ СИФАТИДА

Аннотация

Ушбу мақолада дидактик ўйинлар ҳақида илм қилган олимларнинг фикр-мулохазалари, таърифлари келтирилган. Мактабгача ёшдаги болаларни чет тилига бўлган қизиқишларини орттириш учун дидактик ўйинлардан самарали фойдалана олиш усуллари ҳақида фикрлар билдирилган.

Калит сўзлар: ўйин тушунчаси, психологик ўйинлар, ижтимоий ўйинлар, интеллектуал ўйинлар, комплекс ўйинлар.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИГРЫ КАК РОЛЬ ОБЩЕНИЯ ДОШКОЛЬНИКОВ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Данная статья содержит мнения и характеристики ученых, изучавших дидактические игры. Высказаны мнения о том, как эффективно использовать дидактические игры для повышения интереса дошкольников к иностранному языку.

Ключевые слова: игровая концепция, психологические игры, социальные игры, интеллектуальные игры, комплексные игры.

DIDACTIC GAMES AS THE ROLE OF COMMUNICATION OF PRESCHOOL CHILDREN IN A FOREIGN LANGUAGE

Annotation

This article contains the opinions and characteristics of scientists who have studied didactic games. Opinions are expressed on how to effectively use didactic games to increase the interest of preschoolers in a foreign language.

Key words: game concept, psychological games, social games, intellectual games, complex games.

Кириш. Кўплаб психологик ва педагогик тадқиқотлар ўйинга бағишланган бўлишига қарамай, унинг назарияси масалалари мураккаб ва ҳозирги пайтда ўйинларнинг ягона таснифи йўқ. Ўйинларни таснифлаш учун асос танлашга бўлган турли хил ёндашувлар ўйинларни гуруҳлаш учун жуда кўп сонли вариантларнинг мавжудлигини кўрсатади. Унга нисбатан фикрларнинг турлича бўлишига сабаб шуки, биринчидан, инсоннинг барча хатти-ҳаракатлари ўйин терминларида кўрилса, иккинчидан жамиятнинг ва инсон ҳаёт фаолиятининг барча поғоналари ўйин, унинг мантиғи ҳамда фалсафаси билан қопланганлигидадир. Ўйин фақат таълим воситаси бўлмай балки, ҳордиқ чиқариш, ўйин-кулгу, санъат ва бошқа кўринишларда ҳам намоён бўлади.

Ўйин нафақат болалар ва катталарни, балки инсоният турмушида муайян ҳодиса сифатида, психология ва педагогикада эса махсус ўрганилаётган муҳим муаммолардан бири ҳисобланади. У инсон ҳаётига болалик давридан кириб келиб то кексаликка қадар бирга бўлиб, ҳаётнинг барча жабҳаларида шахснинг шаклланиши ва ривожланишида муҳим ўрин тутаяди.

Асосий қисм: Л.П.Борзова “Ўйин - бу таълим оловчи учун табиий ўқиш усули” - деб таъкидлайди ва “дидактик ўйин - бу субект учун маълум бир ҳолатдаги ўқув машғуллик фаолиятидир” - дея эътироф этади[3].

Д.Б. Эльконин ўйин ҳақида умумий тушунчаларни қуйидагича ифодалайди: “Ўйин” турли халқларда турлича ифодаланади. Қадимги юнонларда “ўйин” сўзи болаларга хос алоҳида ҳаракатни англатган. Бу бизда ҳозир “болаликка шўнғиш” деган кўчма маънони билдиради. Еврейларда эса, “ўйин” сўзига ҳазил ва кулгу тушунчаси мос келган. Римликларда эса “ludo” шодлик, хурсандчиликни билдирган. Санскритча “кляда” ўйин, шодликни англатган. Олмонларда эса, қадимий олмонча “Spilan” сўзи катта завқ бағишловчи хатти-ҳаракатни билдирган.

Оқибатда барча европа тилларида “ўйин” сўзи билан одам хатти ҳаракатларининг кенг доирасини, - бир томондан оғир жисмоний меҳнатга талабгор эмас, бошқа бир томондан одамларга хурсандчилик ва завқ бағишловчи ҳаракатлар деб атала бошлаган[13].

Ўйин кўп қиррали ҳодиса бўлиб, ўйинларнинг таснифи деярли барча фаолият соҳаларида кўриб чиқилади.

Г.Р.Тўхтасинова, Т.И.Ўрмоновалар эса замонавий педагогик ўйинларни, педагогик ва технологик нуқтаи назардан турлича тасниф қилишади. Жумладан, педагогик ўйинларни фаолият тури бўйича, педагогик жараён характер бўйича, ўйин методикаси характери бўйича ўйиннинг ўзига хос хусусиятлари бўйича турли гуруҳларга ажратиб ўтишади. Фаолият тури бўйича ўйинлар жисмоний (ҳаракатга оид), интеллектуал (ақлий), меҳнат, ижтимоий ва психологик ўйинларга бўлинади. Шу билан бирга, муаллифлар фикрича, интеллектуал-психологик ўйинлар болани ҳар томонлама комил шахс бўлиб шаклланишида асосий воситаси ҳисобланади[11].

П.Пидкасистий ва Ж.С.Ҳайдаров бироз фарқли тавсиф қиладилар ва болалар барча ўйинларини қуйидаги турларга ажратадилар[9]:

1. Психологик ва жисмоний ўйинлар ва машғулотлар:

ҳаракатли (спортив, ҳаракатли, моторли);
экстатик, экспромт ўйинлар ва вақтичोकлик;
озод этувчи ўйин ва эрмаклар;
даволовчи ўйинлар (ўйин терапияси).

2. Интеллектуал ва ижодий ўйинлар:
предметли эрмаклар;
сюжет-интеллектуал ўйинлар;
дидактик ўйинлар (ўқув-предметли, ўқув, тафаккур);
қурилиш, руда, техник, конструкторлик ўйинлари;

электрон, компьютер ўйинлари;

ўқитишнинг ўйин усуллари.

3. Ижтимоий ўйинлар:

ижодий, сюжет-ролли (тақлидий, режиссёрлик, намоёиш ўйинлари);

бизнес ўйинлари (ташкилий-фаолият, ташкилий-коммуникатив, ролли, ташкилий-ақлий, тақлидий ўйинлар).

4. Комплекс ўйинлар (жамоавий-ҳордиқ чиқариш фаолияти).

О.С. Газман ўйинларни икки турга ажратади: очик, қатъий қоидали ва ёпик қоидали ўйинлар[4].

1 тоифага сюжет-ролли ўйинлар киради, бу ерда болаларнинг фаолияти ва хатти-ҳаракатлари сюжет ва ролга қараб белгиланади, қоидалар эса яширин шаклда мавжуд бўлади. Ушбу ўйинлар асосан жамоавий хусусиятга эга, чунки улар жамиятдаги муносабатларнинг моҳиятини акс эттиради. Уларда ҳаёт ёки бадий таассуротлар асосида ижтимоий муносабатлар ва моддий нарсалар эркин ва мустақил равишда такрорланади ёки ҳаётда ҳали ўхшаши бўлмаган ҳаёлий вазиятлар ўйналади. Ролли ўйинларнинг асосий таркибий қисмлари мавзу, мазмун, ҳаёлий вазият, сюжет ва роллардир.

II турга О.С. Газман дидактик, кўчма ва қоидалари аниқ бўлган мусикий ва интеллектуал, махсус яратилган ва болалар томонидан ўйиннинг ажралмас қисми сифатида қабул қилинадиган ўйинларни ифодалайди.

Психологияда Немов Р.С. қуйидаги ўйин турларини аниқлайди:

индивидуал ва гуруҳли;

мавзули ва сюжетли;

ролли ва қоидали ўйинлар[4].

Индивидуал ўйинлар - бунда бир киши ўйин билан шуғулланидиган фаолият турини ифодалайди, гуруҳлида - бир нечта индивидуал катнашади.

Предметли ўйинлар инсоннинг ўйин фаолиятига бирон бир предметларни киритиш билан боғлиқ. Сюжетли ўйинлар маълум бир сценарий бўйича ривожланиб, уни асосий тафсилотларда намоёиш этади.

Ролли ўйинлар инсоннинг хатти-ҳаракатларини ўйинда ўзига хос бўлган рол билан чеклашга имкон беради. Ва няхоят, қоидали ўйинлар уларнинг иштирокчилари томонидан муайян хатти-ҳаракатлар қоидалари тизими билан бошқарилади.

Кўпинча ҳаётда аралаш ўйин турлари мавжуд: предметли-ролли, сюжетли-ролли, қоидали сюжетли ўйинлар ва бошқалар. Ўйинда одамлар ўртасидаги юзага келадиган муносабатлар, қоида тарикасида, сунъий хусусиятга эга, сўзининг шу маъносидаки, улар бошқалар томонидан жиддий қабул қилинмайди ва одам ҳақида хулоса чиқариш учун асос бўлмайди. Ўйин хулқ-атвори ва ўйин муносабатлари, ҳеч бўлмаганда катталар орасида ҳақиқий инсон муносабатларига кам таъсир қилади.

Педагогик ўйинларнинг типологияси ўйин услубининг моҳияти жиҳатидан кенгдир. Биз ишлатиладиган турларнинг фақат энг муҳимларини кўрсатамиз: предметли, сюжетли, ролли, бизнесли, тақлидли ва драматик ўйинлар. Фан соҳасига кўра мактаб барча фанлари бўйича ўйинлар ажралиб туради. Ўйиннинг ўзига хослиги кўп жиҳатдан ўйин муҳити билан белгиланади: предметли ва предметсиз, столда, хонада, кўчада, ҳудудда, компьютерда ва техник ўқув воситалари билан, шунингдек турли хил кўчириш воситалари билан боғлиқ ўйинлар ажралиб туради.

Агар ўйинларнинг асосий турларининг мақсадли йўналишлари ҳақида гапирадиган бўлсак, улар қуйидагилар.

Дидактик: дунёқарашни кенгайтириш; идрок этиш фаолияти; билим, кўникма ва маҳоратни амалий фаолиятда қўллаш; амалий фаолиятда зарур бўлган муайян

кўникма ва малакаларни шакллантириш; умумтаълим кўникмалари ва мадакаларини ривожлантириш; меҳнат малакасини ривожлантириш.

Тарбиявий: мустақилликни, иродани тарбиялаш; муайян ёндашувлар, позициялар, ахлокий, эстетик ва мафқуравий муносабатларни шакллантириш; ҳамкорлик, жамоавийлик, киришимлилиқ, мулоқотни ривожлантириш.

Ривожлантирувчи: диққат, хотира, нутқ, фикрлашни ривожлантириш, таққослаш, солиштириш, ўхшашликни топиш, ҳаёлот, фантазия, ижодкорлик қобилиятлари, ҳамдардлик, акс эттириш, энг мақбул счимларни топиш қобилиятини ривожлантириш; ўқув фаолияти учун мотивацияни ривожлантириш.

Ижтимоийлаштирувчи: жамиятнинг меъёрлари ва қадриятлари билан танишиш; муҳит шароитларига мослашиш; стрессни бошқариш, ўзини ўзи бошқариш; мулоқотга ўргатиш; психотерапия.

Бизнинг фикримизча, сўнгги пайтларда ўйиндан мактабгача таълимда фойдаланишнинг долзарблиги тобора кучайиб бормокда. Ўйин - 3-7 ёшли болалар учун табиий ўрганиш шаклидир. У уларнинг ҳаётини тажрибасининг бир қисмидир. Ўйин орқали билимларни узатишда табриачи нафақат боланинг келажақдаги манфаатларини ҳисобга олади, балки бугунгиларини қондиради ҳам.

Педагогик адабиётда ўйинларнинг дидактик имкониятларининг моҳиятини исботлашга турли хил қарашлар ва ёндашувлар мавжуд. Баъзи олимлар уларни ўқитиш усули деб таснифлашади, бошқалари ўйинларни ўқув воситаси сифатида тавсифлашади. В.И.Андреев эса бошқача, моҳиятан учинчи нуқтаи назарга амал қилади, ўйин бу - таълимни ташкил этиш шаклларида биридик деб ҳисоблайди[1].

В.И.Андреев дидактик ўйинни педагогик деб атайди ва қуйидаги таърифни беради: “Педагогик ўйин - бу тарбиячи томонидан мақсадга мувофиқ ташкил этилган, таълим олувчи фаолияти асосида амалга ошириладиган, аввалдан муваффақиятга рағбатлантириладиган, махсус ишлаб чиқилган сценарий ва қоидаларга мувофиқ амалга ошириладиган ўқитиш, тарбиялаш ва шахсни ривожлантиришни ташкил этиш шакли бўлиб, таълим олувчиларнинг ўзини ўзи ташкил қилишига таянади; инсон фаолияти ва мулоқоти тажрибаси яратилади ёки моделлаштирилади”[1].

Изданишларида дидактик ўйинларнинг хусусиятлари ҳақида гапириб Г.Ляпина қуйидаги хусусиятларни таъкидлайди [7]:

1. Ўйин ўқувчилар фаолиятининг руҳий жараёнларини фаоллаштиради (сезги, идрок, фикрлаш, тасаввур, хотира, эътибор, нутқ, ҳаракт).

2. Ўйин ихтиёрий асосларда қурилади.

3. Ўйин ижодий қобилиятларни ривожлантириш учун янада қулай шарт-шароитларни яратлади.

4. Ўйин давомида таълим олувчилар чуқур мамнунлиги ва қувончга эга бўладилар.

Фалсафий ва психологик адабиётнинг назарий таҳлили асосида Л.П.Борзова дидактик ўйинни шартли вазиятларда субъект учун мароқли ўқув фаолияти сифатида таърифлайди[3]. Биз бу фикрга қўшилган ҳолда айтишимиз мумкинки, дидактик ўйин билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришга қаратилган субъект учун шартли, мароқли фаолиятдир.

Хулоса: Ўйинлар болаларнинг қизиқиши ва фаоллигини уйғотиши ва уларга қизиқарли бўлган тадбирларда ўзларини ифода этишлари учун имконият яратиши, хорижий сўзлар ва жумлаларни тез ва мустақкам ёдлаб олишига ёрдам беради. Ўйин нафақат такомиллаштириш, балки янги билимларни олишга ҳам имкон беради, чунки ғалаба қозониш истаги ўйлашга, ўтилган

нарсани эслашга ва янги нарсаларни эслаб қолишга мажбур қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Андреев В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности: Основы педагогики творчества. Казань: Изд-во Казан, ун-та, 1998. 238 с.
2. Богуславская З.М., Смирнова Е.О. Развивающие игры для детей младшего дошкольного возраста: книга для воспитателя детского сада. - Москва : Просвещение, 1991. - 207 с.
3. Борзова Л.П. Дидактические игры как одна из форм организации познавательной деятельности учащихся при изучении нового материала на уроках истории (на материале истории России XIX века): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. - М., 2000. - 18 с.
4. Газман О.С. Неклассическое воспитание: от автора педагогики к педагогике свободы / О.С. Газман. -М.: МИРОС, 2002. -296 с.
5. Девяткина Г.В. Проектирование учебно-технологических игр в процессе профессиональной подготовки учащихся в новых типах учебных заведений – лицеях: Дис. канд. пед. наук. – Казань, 1996. – 167 с.
6. Кларин М.В. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках. М.: Арена, 1994. - 222 с.
7. Ляпина Г.А. Игра как средство активизации учебно-воспитательного процесса. Алма-Ата: Мектеп, 1978. - 64 с.
8. Немов Р.С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. Заведений. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. - Кн. 1: Общие основы психологии. — 688 с.
9. Пидкасистый П., Хайдаров Ж.С. Технология игры в обучении и развитии. М.: 1996.
10. Сорокина А.И. Дидактические игры в детском саду: пособие для воспитателей дет. сада. –М.: Просвещение, 1982. –98с.

УДК: 538:18:53.082(575.1)

*Одинахон ИСМАНОВА,
НамДУ физика кафедраси доценти
E-mail: ismanova.79@inbox.ru*

ЎзМУ профессори М.Курбонов тақризи асосида

CALCULATION OF COMPLEX INTEGRALS IN PRACTICAL CLASSES IN PHYSICS IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS BY NUMERICAL MODELING

Annotation

In this article, it is proposed to calculate these integrals by numerical modeling using various programs due to the complexity of analytical calculation of complex integrals or sums arising during the processing of physical problems. A method for solving problems from the electrostatics section of the subject of electricity and magnetism using the stages of numerical modeling of physical processes is shown. By analyzing the selected problems by numerical methods, it is proved that the field potential inside charged surfaces or closed lines is constant.

Key words: Physics, practical lesson, IT technology, complex integral, numerical method, numerical solution, modeling, charged body, linear density, field strength, field potential.

ВЫЧИСЛЕНИЕ КОМПЛЕКСНЫХ ИНТЕГРАЛОВ В ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЯХ ПО ФИЗИКЕ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ МЕТОДОМ ЧИСЛЕННОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ

Аннотация

В этой статье предлагается вычислять эти интегралы численным моделированием с использованием различных программ из-за сложности аналитического вычисления комплексных интегралов или сумм, возникающих при обработке физических задач. Показан метод решения задач с раздела электростатики предмета электричество и магнетизм с использованием этапов численного моделирования физических процессов. Путем анализа выбранных задач численными методами доказано, что потенциал поля внутри заряженных поверхностей или замкнутых линий постоянен.

Ключевые слова: Физика, практическое занятие, IT-технология, комплексный интеграл, численный метод, численное решение, моделирование, заряженное тело, линейная плотность, напряженность поля, потенциал поля.

ОЛИЙ ТАЪЛИМДА ФИЗИКАДАН АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАРДА МУРАККАБ ИНТЕГРАЛЛАРНИ СОНЛИ УСУЛДА ҲИСОБЛАШ

Аннотация

Ушбу мақолада физик масалаларни ишлашда келиб чиқадиган мураккаб интеграллар ёки йиғиндиларни аналитик усулда ҳисоблаш мураккаблик туғдиргани учун турли дастурлардан фойдаланиб ушбу интегралларни сонли усулдан фойдаланиб ҳисоблашни тақлиф этилган. Физик жараёнларни сонли моделлаштириш босқичларидан фойдаланиб электр ва магнетизм фанини электростатика бўлимига доир бўлган масалаларни ечиш усули кўрсатилган. Танлаб олинган масалаларни сонли усул билан таҳлил қилиш орқали зарядланган ёпик сиртлар ёки ёпик чиқикларни ичида майдон потенциаллари ўзгармас бўлишини исбот қилинган.

Калит сўзлар: Физика, амалий машғулот, IT-технология, мураккаб интеграл, сонли усул, сонли ечим, моделлаштириш, зарядланган жисм, чиқикли зичлик, майдон кучланганлиги, майдон потенциаллари

Қириш. Фан-техникани шиддат билан ривожланиши, яъни илмий-техник маълумотларни ва инфор­мацион технологияни узлуксиз ривожланиши инсон фаолиятини барча жабҳаларида жумладан таълим соҳасида ҳам интенсив ўзгаришлар олиб боришни тақозо қилмоқда. Шуни ҳисобга олган ҳолда Президентимиз томонидан аниқ ва табиий фанлар ўқитишни ва олиб бориладиган илмий ишлар самарадорлигини оширишга қаратилган қарор ва фармонлар қабул қилинди. Ушбу қарор ва фармонларни ижросини таъминлаш мақсадида республикамизда физика ва математикани чуқурлаштириб ўқитишга ихтисослашган мактаб ва гуруҳлар ташкил этилмоқда. Ташкил этилган физика йўналишидаги гуруҳларда таълим жараёнига хориж тажрибасидан келиб қанаъат қилмаган ҳолда қайта кўриб чиқишни замон талаб қилмоқда.

Маълумки, таълим-тарбияни асосий мақсади қанаъат қилмаган малакали кадрларни тайёрлашдан иборат бўлиб, бу жараён турли босқичлардан иборат. Таълим жараёнининг ҳар бир босқичига аниқ вазифалар юқланган бўлиб, бу вазифаларни юқори савияда амалга ошириш натижасида дунё миқёсида рақобатбардош мутахассис тайёрлашга эришиш мумкин.

Физика ва математикага чуқурлаштириб ўқитишга ихтисослашган мактабларнинг аниқ фанлар йўналишларида физика курсининг барча бўлимлари системали равишда чуқур ўрганилади. Бунда физика таълими мазмунини ижтимоий ҳаётда, теъдирок атрофда учрайдиган физик ҳодисалар ва жараёнлар билан боғлаб ўргатиш лозим. Чунки ушбу йўналишда таълим олувчи ўқувчиларни асосий қисми келажакда олий ўқув юр­тларининг физика ва математика билан боғлиқ йўналишларида таълим олишни давом эттиришади. Демак ўқувчиларга мактабларда берилган физика ва математикага оид билимлар келажакда ўрганишларига керак бўлган курсларни фундаменти­ни ташкил этиш керак. Бу эса таълимни узлуксиз ва узвий боғлиқлигини таъминлайди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили (Literature review). Олий таълим физика йўналишида Умумий физика фанини барча бўлимларидаги амалий машғулотларда масалалар ишлашда, асосан, маълум формулалардан фойдаланиб, масалалар аналитик усулда ишланади. Аммо ҳозирги илмий тадқиқотларда сонли усуллардан фойдаланиб, жуда кўп муаммолар ҳал этилмоқда. Шуни ҳисобга олиб, талабаларда физикадан

амалий машғулот ва лаборатория ишларида сонли усуллардан фойдаланиш малака ва кўникмасини ошириш долзарб масала ҳисобланади. Физик жараёнларни сонли усуллардан фойдаланиб моделлаштириш масалалари 1970-90 йиллар ораллигида Н.Н. Калиткин, Ю.А. Березин, Э.В. Бурсиан, П.Н. Вабишев, С.К. Гульд, Я.Табочник каби рус олимлари томонидан яхши ўрганилган. 20-асрни бошларига келиб И.Н. Бешенков, Е.А. Рикитина, П.В. Трусова, Р.Ф. Маликов, С.А. Назаров, С.В. Поршнева ва бошқа олимлар томонидан физик системаларни турли дастурлар орқали компьютерда моделлаштириш юқори савияда талқин этилган.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Хориж тажрибасидан ва юқоридаги талаблардан келиб чиқиб физика йўналишида чуқурлашган гуруҳ ўқувчилари ва олий таълим муассасасини физика йўналишининг талабларига физика ўқитишда бир қатор ўзгартиришлар қилиш лозим деб ҳисоблаймиз. Бу ўзгартиришларни мавжуд билимларга таянган ҳолда маълумотлар билан ишлашда ИТ-технологияларидан фойдаланишни билиш керак. Таълимга бу каби ёндашувни авваламбор олий таълимдан бошлаш керак, чунки замонавий билим ва дарс ўтиш технологияси билан қуролланган олий таълим битирувчилари янги типдаги мактабларда дарс ўта олади.

Маълумки таълим жараёнида асосий маълумотлар маъруза дарсларида берилади. Бу маълумотларни қайта ишлаб олган билимларни мустаҳкамлаш эса амалий машғулотлар: лаборатория ва масалар ишлаш машғулотларида амалга оширилади.

Таълимни ушбу жараёнларида ИТ-технологиялардан фойдаланиш даражасини таҳлилдан маъруза дарсларида ва лаборатория машғулотларида кенг қўлланиётганини кўриш мумкин. Улар, асосан, анимация кўринишидаги дарс ишланмалари ва виртуал лабораториялар, ўқитувчи томонидан тайёрланган дарс тақдимотлари ёки модем ёрдамида компьютерга уланган лаборатория машғулотларидан иборат. Масалалар ишлаш дарс машғулотларида эса деярли ИТ-технологиядан фойдаланилмайди.

Сўнгги йилларда ИТ-технологияларига ва дастурлашга талаб ошганини ҳисобга олсак дарс машғулотида бу каби ёндашув олий таълим ва ўрта мактабдаги катта камчиликлардан биридир. Бундай камчилик юзага келишини асосий сабабларидан амалий машғулотларда фойдаланадиган ўқув қўлланмалари ва масалалар тўпламларида фақат икки турдаги масалаларга, яъни сифат масалалари ва аналитик усулда ишланадиган масалаларга ургу берилган. Бундай турдаги масалалар ишлашга ИТ-технологияларни деярли қўллаб бўлмайди ёки қўлланилса ҳам фақат охириги аналитик ифода ёрдамида график ёки жадвал тузишдан иборат.

Ўрганишлар ва таҳлиллар шуни кўрсатдики физик масалаларни ишлашда келиб чиқадиган мураккаб интеграллар ёки йиғиндиларни аналитик усулда ҳисоблаш мураккаблик туғдиради.

Маълумки турли дастурлардан фойдаланиб, ушбу интегралларни сонли усулда ҳисобласа бўлади. Масалалар ишлашга бу каби ёндашув ўқувчи ва талабаларни ижодий фикрлашларини ўстиради ва уларда дастурлаш, моделлаштириш кўникмаларини шаклланишига олиб келади.

Олий таълимда интеграл ёрдамида жуда кўп физик катталиклар ҳисобланади, жумладан, марказий симметрияга эса массив жисмларнинг оғирлик маркази, инерция моменти ва гравитацион майдони кучланганлиги зарядланган жисмларнинг эса майдон кучланганлиги ва

потенциали, магнит майдон кучланганлиги каби параметрлари аниқланади.

Университетлар физика йўналиши элактр ва магнетизм курсида энг кўп масала ишланадиган бўлим зарядланган жисмларни электр майдон кучланганлиги ва потенциалини топишга оид бўлиmdir. Бу турдаги масалалар “Назарий физика” курсини “Электродинамика” бўлимида ҳам кўрилади. Юқоридаги айтилган катталикларни топиш учун зарядланган жисм шаклига қараб уч ўлчовли интегралгача борилади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Агарда қаралаётган жисм марказий симметрияга эга бўлмаса, ёки нуқтага нисбатан симметрияга эга бўлмаса керакли параметрни топиш учун тузилган аналитик ифодани интеграллаш биров кийинлик туғдирса, баъзи ҳолатларда интеграл остидаги ифодани тузиш анчайин кийин бўлади. Электростатикага оид масалаларни ишлашда ушбу муаммо қандай усулда ҳал этилишини ва бу усул афзалликларини кўриб чиқайлик. Шу каби масалаларни ҳал этишда тадқиқот объектини шаклига қараб қуйидаги усуллардан фойдаланишни тавсия қиламиз.

Зарядланган жисмнинг майдон потенциали ёки кучланганлигини топишда қаралаётган жисмнинг шаклига қараб қуйидаги икки усулдан фойдаланамиз. Қуйидаги икки масалани кўрайлик.

Р радиусли халқа τ чизикли зичлик билан зарядланган. Халқа текислигида унинг марказидан $d > R$ масофада ётган нуқтадаги майдон потенциали аниқлансин.

τ чизикли зичлик билан томонларини узунлиги a , b , c , бўлган учбурчак зарядланган. Учбурчакни бир томони d узокликда ётган нуқтадаги майдон потенциали аниқлансин.

Ҳар икка масалани таҳлил қиладиган бўлсак қуйидагиларга эга бўламиз:

1-масалага ўхшаш масалалар олий таълимда қўлланиладиган барча масалалар тўпламида мавжуд бўлиб, асосан, зарядланган халқа ёки диск марказига тик ўтказилган ўкдаги нуқталардаги майдон потенциали ёки кучланганлигини топиш талаб қилинади. Зарядланган жисмлар қаралаётган нуқтага нисбатан марказий симметрияга эга бўлиб тузилган ифодани интеграллаш кийин бўлмайди. Аммо биз кўраётган масала деярли тўпламларда келтирилмаган, чунки тузиладиган интеграл остидаги ифодани интеграллаш анча мураккаб бўлиб ёки тақрибий ҳисоблаш формулаларидан ёки интеграллар жадвалидан фойдаланиш керак.

Физик жараёнларни сонли моделлаштириш тўртта босқичдан иборат.

1-босқич. Физик ходиса: Содир бўлаётган жараённи ёки қаралаётган объект ва системани тасаввур қилиш.

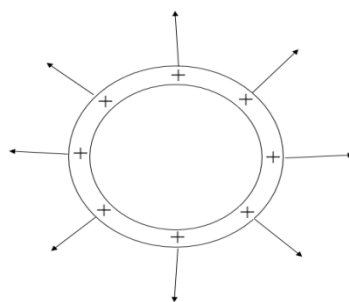
2-босқич. Физик модель: Содир бўлаётган жараённи ёки қаралаётган объект ва системани тадқиқот учун соддалашган моделини яратиш.

3-босқич. Математик модель: Физик жараён ёки объект ҳақидаги маълумотларни математик белги ва ифодалар орқали моделлаштириш.

4-босқич. Сонли усул ва сонли ечим: Математик моделлаштиришда олинган ифодани компьютер программаси ёрдамида ҳисоблаш учун алгоритм яратиш ва ҳисоблаш.

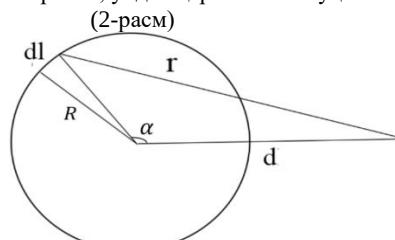
1-масалани тўртта босқич бўйича қандай ишланишини намуна сифатида келтирамиз.

1-босқичда зарядланган халқа ва унинг атрофидаги электр майдон куч чизикларини тасвирлаймиз.

1-расм

2-босқичда ҳалқани зарядланган dl элементини ажратиб, ундан қаралаётган нуқтагача бўлган масофани тасвирлаймиз.

2-расм

3-босқичда эса dl элементни ундан r масофада ётган нуқтадаги $d\varphi$ -потенциали учун ифодани ёзамиз. (1). Сўнгра ушбу ифодани интеграллаш билан ҳалқа учун умумий потенциални топиш ифодасига эга бўламиз (2)

$$d\varphi = k \frac{dq}{r} = k \frac{\tau R d\alpha}{\sqrt{R^2 + d^2 - 2Rd \cos \alpha}}$$

$$\varphi = 2 \int_0^{\pi} k \frac{\tau R d\alpha}{\sqrt{R^2 + d^2 - 2Rd \cos \alpha}}$$

4-босқичда интеграл остидаги ифодадаги катталикларни қиймати бериб, алгоритм тузамиз.

$$\tau = \frac{\pi}{60}$$

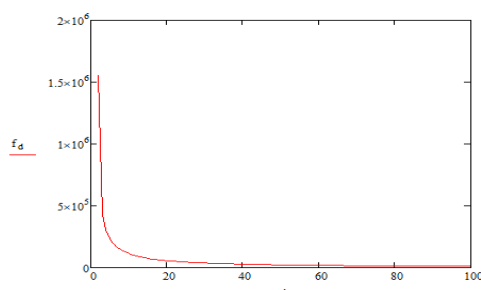
$$R = \alpha = 0; \frac{\pi}{60}; \pi$$

$$d =$$

$$\pi =$$

$$\varphi = \text{cum*sum} (k*\tau*R*dt)/\text{SQRT} [R^2+d^2+2*R*d*\cos \alpha]$$

Юқоридаги масаладаги d ни қийматини ўзгартириб $\varphi(d)$ функция учун график олиш мумкин.

Агар $d > R$ бўлса, графикдан кўриниб турибдики $y = \frac{a}{x}$ кўринишдаги гипербола графигига ўхшаб d ортган сари φ камаёди, бу $\varphi \sim \frac{1}{R}$ муносабатни қаноатлантиради. Агар $d < R$ бўлса $\varphi = \text{const}$ қийматни кўриш мумкин. Буни эса зарядланган ёпиқ сиртлар ёки ёпиқ чизикларни ичида $\varphi = \text{const}$ бўлишини исботи сифатида қабул қилиш мумкин.

Юқоридагидек усулда чизикли зичлик билан зарядланган ихтиёрий кўринишдаги ёпиқ ёки очик синик чизиклардан ташкил топган фигурани электр майдон потенциалини ҳисоблаш мумкин. 2-масалада келтирилган зарядланган учбурчак шундай масалалардан бири ҳисобланади.

Маълумки, интеграллаш учун турли дастурлар мавжуд; бу эса турли дастурлар бўйича интегрални ҳисоблаб олинган натижаларни ўзаро солиштириш имкониятини яратди.

2-масалани таҳлил қиладиган бўлсак умумий ҳолда учбурчак симметрия марказига эга эмас. Шунинг учун аввал интеграллаш учун мақбул физик ва математик

моделлаштириш лозим. Бу эса талабани креатив фикрлашни ўстиради. Бундай масалаларни ҳал қилиш усули келгуси илмий ишларда келтирилади.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Юқоридагига ўхшаш масалаларни механика ва магнетизм бўлимлари учун ҳам тузиш мумкин. Бундай масалаларни ишлашда талабаларни масалага атрофлича ёндашувлари, жараёни тасаввур қилишлари ривожланиб, унинг эффектив моделлаштириш кўникмалари ҳосил бўлади. Бундан ташқари интеграллашни сонли усулларни турли дастурлардан фойдаланишни ва уларни физик масалалар ишлашга тадбиқини ўрганадилар.

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиқадиган бўлсак, физика-математикага ихтисослашган мактабларда ва олий таълимдаги физика йўналишида амалий машғулотларга ажратилган соатлари ортгани ҳисобига ушбу машғулотларни бир қисмини физик масалаларни сонли моделлаштириш ёрдамида ишлаш учун ажратилса мақсадга мувофиқ бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Бахвалов Н.С. Численные методы : учеб. для вузов / М.: Наука, 2002. - 621с.
2. Березин И.С. Методы вычислений / И.С. Березин, Н.П. Жидков, - М.: Наука, 2001.- 325с
3. Д.Каханер, К.Моулер, С.Нэш Численные методы и программное обеспечение, 1989
4. Марков К.А. Фаддеев М.А., Хомицкий Д.В. Избранные методы решения обыкновенных дифференциальных уравнений для физиков: учебное пособие. – Н. Новгород: Издательство ННГУ, 2015.
5. Васин А.С. Компьютерный эксперимент в физике. Методические указания и задания. – Н. Новгород: Издательство ННГУ, 2006.
6. Маликов Р.Ф. Практикум по компьютерному моделированию физических явлений и объектов. Уфа: Изд-во БашГПУ, 2005.
7. Фаддеев М.А., Марков К.А. Численные методы: учебное пособие. – Н. Новгород: Издательство ННГУ, 2005.
8. Муравьев В.А., Бурланков Д.Е. Практическое введение в пакетМАТНЕМАТИСА: учебное пособие. – Н. Новгород: Издательство ННГУ, 2010
9. Хамидов В.С. Физикани масофвий ўқитишда виртуал компьютер лабораториясидан фойдаланиш. Ёш олимлар ва иктидорли талабаларининг илмий ишлар тўплами. (Физика, механика-математика, компьютер технологиялари), Тошкент 2005, 204 б.
10. А.Х.Косимов, Ш.А.Каримова.Ўқитишда янги педагогик таълим технологияларини қўлаш. Фан ва Таълимда Ахборот-Коммуникация технологиялари, III-том, Тошкент 2006 й, 222-224 бетлар.
11. Адамбаев К.,Бобожанов К.,Рахимбоева М.Д.Физика масалаларини ўрганишда компьютер технологияларидан фойдаланиш. Фундаментал ва таълимга янгиликлар. Ижтимоий-гуманитар йўналишлар бўйича мутахассислар тайёрлашда физика фанини ўқитишда физика фанини ўқитиш муаммолари., тошкент 2003, 96-976.
12. Хамидов В.С., Қурбонов М. Физика фанини ўқитишда замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш. 218-221 б. “Ёш истиқболли педагог ва илмий кадрларнинг касбий маҳоратини ошириш муаммолари. Республика илмий семинари материаллари” 27-28 май, 2004 й.
13. Хамидов В.С., Шерматов Ш.Ш. Interactive Physics мухитида физик жараёнларни моделлаштириш. Фан ва Таълимда Ахборот Коммуникация технологиялари , III-том, Тошкент 2006 й, 294-298 бетлар.
14. Исманова О.Т. Олий таълимда физикадан амалий машғулотларда мураккаб интегралларни сонли усулда ҳисоблаш. “Илм фан ва таълим-мамлакат тараққиётининг муҳим омили” мавзусидаги республика илмий амалий анжуман материаллари. Андижон. 2021 йил. 226 бет.

УДК: 372.3:811.111:398.21

Дилдора ИСРАИЛОВА,
ТИҚХММИ Миллий тадқиқот университети ўқитувчиси
E-mail: anora1122@mail.ru

TIQXMMIMTU dotsenti Begov Fayzullo Rahmatullayevich taqrizi asosida

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРГА ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎРГАНИШДА ЭРТАКНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Аннотация

Мактабгача ёшдаги болаларга чет тилларини ўқитишда эртақнинг ривожлантириш салоҳияти эртақнинг боланинг ҳиссий, ахлоқий, руҳий ва лингвистик ривожланишига бўлган таъсирида намоён бўлиши ҳақида фикрлар билдирилган.

Калит сўзлар: эртақлар, эртақлар тарихи, эртақ тинглаш, мотивация, бола нутқи, талаффуз, хотира.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ СКАЗОК В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ ДОШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

Потенциал развития сказок при обучении иностранным языкам дошкольников выражается во влиянии сказок на эмоциональное, нравственное, духовное и языковое развитие ребенка.

Ключевые слова: сказки, история сказок, слушание сказок, мотивация, детская речь, произношение, память.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF FAIRY FAIRIES IN LEARNING ENGLISH FOR PRESCHOOL CHILDREN

Abstract

The potential for the development of fairy tales in teaching foreign languages to preschoolers is expressed in the influence of fairy tales on the emotional, moral, spiritual and linguistic development of the child.

Key words: fairy tales, history of fairy tales, listening to fairy tales, motivation, children's speech, pronunciation, memory.

Кириш. Болани ўқитиш ва тарбиялашда эртақнинг роли тўғрисидаги қарашларда яқдиллик ҳар доим ҳам мавжуд бўлмаган. 60-йилларда Ғарбий тадқиқотчилар орасида эртақнинг болалар онги учун зарарли эканлиги ҳақидаги масала кенг муҳокама қилинган. Эртақ “ёлғон онгнинг инкубатори”, “болани ҳаётдан узоқлаштирадиган реакцион матн” деб эълон қилинди. Эртақнинг айби - бу эртақнинг тўқима эканлиги эмас, балки қаҳрамонлар ва воқеаларнинг тўқималиги дейилди. Эртақлар боланинг ҳақиқий дунёни тушунишига ҳалакит беради, деб таъкидланди[1].

Ҳаёт бу ёлғон тезисни рад этди, чунки эртақларни болаларга қадим замонлардан бери барча халқлар айтиб келишган.

Боланинг руҳий ва лингвистик ривожланишига эртақ ҳикоясининг ҳиссасига ортиқча баҳо бериш мушкул. Мактабгача ёшдаги бола учун дунё фақат тасаввурларда мавжуд, сўзнинг орқасида кўпинча тўлиқ шаклланиган тушунча йўқ[6]. Бола бошқа чет тилига ва бошқа маданият оламига дуч келганида, сўзнинг концептуал майдони кенгайди ва ривожланади ёки бошқа тилнинг воқеликлари туфайли янги тасаввур шаклланади [11].

Эртақнинг жанр хусусиятлари болаларда хотирани ривожлантиришга ёрдам беради. Ушбу ҳолат, айниқса, мактабгача ёшда эслаб қолиш ва талаффуз қобилиятининг жадал ривожланиши билан тавсифланганлиги сабабли жуда муҳимдир. Ушбу операциялар беҳосдан содир бўлади, фаолиятда амалга оширилади ва унинг хусусиятига боғлиқ. Бола идрок жиҳатидан қанчалик фаол ҳаракат қилса, у шунчалик яхши эслаб қолади.

Эртақнинг психологик табиати болани идрок қилинган семантик таркибга нисбатан фаол ҳаракат қилишга мажбур қилади [13]. Эртақнинг мазмунини тушуниш кўпинча болаларда қўллар, оёқлар ва бутун тананинг ҳаракатлари билан бирга амалга ошади. Бунга фаол тинглаш деб қараш мумкин, шунинг учун эртақ “фаол намоён бўлиш усули” деб номланади [5].

“Болаларнинг муайян материал устида фаол ақлий ишлаши билан боғлиқ бўлган беихтиёр ёдлаб олиши, худди шу материални ихтиёрий ёдлашдан кўра, мактабгача ёшдаги болалиқнинг охиригача анча самарали бўлиб қолади” [6]. Ўтказилган психологик тадқиқотлар, мактабгача ёшдаги тарбияланувчилар ёдлашда таянадиган ақлий операциялар ва семантик алоқалар, асосан, ёдланадиган материалнинг хусусиятларига жуда ҳам боғлиқлигини тасдиқлайди.

Асосий қисм: Мактабгача ёшдаги болаларнинг хотираси мажозий маънога эга, шунинг учун эртақлардаги сўзлар ва иборалар болалар томонидан осонликча ўзлаштирилади, чунки улар болада мажозий тасаввурларни келтириб чиқаради[5].

Эртақни тинглаш диққатнинг шаклланиши ва ривожланишида муҳим рол ўйнайди. Мактабгача тарбияланувчининг диққат-этибори бекарор ва беихтиёрлиги билан ажралиб туради. Болага қизиқ бўлиб турган пайтдагина унинг диққат этибори бир ерга жамланган бўлади. Психологлар таъкидлашича, болада диққатнинг барқарорлиги ҳикоялар ва эртақларни тинглашда кучаяди[5]. Ҳикоя қилувчи ва тингловчи бола ўртасида мулоқотни ташкил этишга ёрдам берадиган, ибтидо, такрорлар, сюжет йўналишини такрорлаш, риторик саволлар бола этиборининг барқарорлигини ривожлантиришга хисса қўшади.

Мактабгача болалиқнинг охирига келиб, болада эркин этибор шакллана бошлайди, бу таъкидланганидек, фақат катталар ва таълимнинг бевосита таъсири остида шаклланади. Афтидан, махсус ташкил этилган эртақ ҳикояси ўқитувчи-ҳикоячига нафақат боланинг этиборини бошқариш, балки уни шакллантиришга имкон беради.

Тадқиқотчилар таъкидлашича, эртақ тинглаш боланинг категориялаш, таснифлаш, таққослаш ва ҳоказоларда кўникмаларини ривожлантиради[12]. Масалан, машғулотларда инглиз тилида “Уч айик” эртагини тинглаб, бола таққослашни ва таснифлашни

ўрганади: кичкина айиқчада кичкина коса, катта айиқда эса катта коса бўлиши керак.

Эртакни тинглаш ва ўқиш, катталар ва бола ўртасидаги мулоқот сингари, боланинг тили ва нутқи ривожланишини белгилловчи асосий омиллардан бири эканлигида далиллар мавжуд [10]. Маълумки, мактабгача ёшдаги болалар лингвистик ходисаларга алоҳида сезгирлик билан характерланади. Мактабгача ёшдаги болалар сўзларнинг маъносига йўналиш олишлари билан бир қаторда, сўзнинг маъносидан қатъий назар, унинг товуш шаклига катта қизиқиш билдиради. Бу эртак матнида болага товушлар билан ўйнаш сифатида тасаввур берувчи товушли-тасвирий ва товушли-таклидий сўзлар болада катта ҳиссий акс этишини тахмин қилиш имконини беради.

Бундан ташқари, бундай сўз бойлиги болада ёрқин ва тасвирий тасаввурларни уйғотишга қодир ва шу билан эртакни тушунишга, шунингдек сўзлар ва ибораларни ёдлашга ҳисса қўшади.

Эртактар кичкина болага кучли ҳиссий таъсир кўрсатади, ижобий мотивацияни келтириб чиқаради, машғулотларда ижодни ва ҳаёлотни ривожлантиришни рағбатлантиради. Шу билан бирга, эртакни ўқиш телевизор ёки кинога қараганда боланинг тасаввурини ва ҳаёлотини ривожлантириш учун кўпроқ имкониятлар яратиши таъкидланади.

Агар эртак ёрдамида болаларни география, тарих ва математиканинг асосий тушунчалари билан таништирилса, эртак орқали ўрганиш катта ривожлантирувчи эффектга олиб келади. Пухта танланган эртак ҳар қандай интеграциялашган курснинг асосини ташкил қилиши ва уни ташкил этувчи бўғин бўлиши мумкин деган фикрга қўшилаемиз[14].

Эртакнинг маданий ходиса сифатида аҳамияти катта. Бадий образларда эртак бола учун нотаниш ҳаётни акс эттиради ва шу билан боланинг дунёни ўрганишга бўлган эҳтиёжини қондиради. Эртак тинглаб, бола бошқа маданиятли одамларнинг ҳаёти, урф-одатлари ва анъаналари ҳақида билиб олади. Шу билан бирга, эртак болани, бутун дунёдаги одамлар ўз она юртидаги одамлар каби хусусиятларга эга эканликларини англашга мажбур қилади: улар меҳрибон, жасур ва меҳнатқаш. Эртак болаларни бошқа халқнинг халқ ва адабий ижодлари билан таништиради.

Болалар бир хил эртакни қайта-қайта тинглашни яхши кўришади. Эртакни қайта тинглаш натижасида бола ўзи учун янги бўлган сўзлар ва ибораларни ўрганади.

Шундай қилиб, мактабгача ёшдаги болаларнинг чет тили машғулотида ривожланиши ва ўрганиши учун эртакнинг имкониятлари жуда катта.

Мактабгача таълим ташкилотларида чет тилини ўқитиш оғзаки асосда олиб борилади ва оғзаки нутқда кўникмаларни шакллантиришни кўзда тутаяди. Тўғри ташкил этилган ўқитиш билан, инглиз тилидаги эртак мактабгача ёшдаги болалар учун оғзаки нутқни ўқитишнинг бирлиги бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Мактабгача ёшдаги болаларни инглиз тилига ўқитишга мўлжалланган мавжуд ўқув қўлланмаларининг таҳлили шуни кўрсатдики, бугунги кунда мавжуд бўлган барча қўлланмаларни иккита катта гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳга оғзаки нутқни ўқитиш нутқ намуналарини тақлид қилиш ва такрорлашга асосланган ишлар қиради. Бундай ҳолда, оғзаки нутқни ўқитиш бирлиги – нутқ намунасидир.

Қўлланмаларнинг яна бир гуруҳи нутқ фаолияти назариясининг ривожланиши натижасида шаклланган иккинчи хорижий тилни ўқитишнинг психологик ва педагогик концепциясининг ғояларини амалга оширади. Ўқитиш қуйидаги тамойилларга асосланади, улар мактабгача ёшдаги болаларга тилни ўқитиш жараёнини

қондириши керак: тил алоқа воситаси сифатида ўрганилади; ўқитиш онгли бўлиши ва тақлид жараёнига айланмаслиги керак; таълимнинг ҳар бир дақиқасида боланинг ўқув жараёнининг ўзига нисбатан ижобий мотивацияси ва ҳиссий муносабатини сақлаб туриш керак. Бундай қўлланмалар бўйича машғулотлар турли хил алоқа вазиятларини ўйин моделлаштириш асосида олиб борилади[7].

Бундай ҳолда, оғзаки нутқни ўқитиш самарадорлиги махсус ташкил этилган ўйинлар ёрдамида таъминланади. Ушбу ўйинлар, Э.И. Негневитская томонидан олиб борилган изланишлар кўрсатганидек, ҳаёлотга, ғайриоддий ҳолатларга, янги ролларга асосланган бўлиши керак. Шунинг учун у ишлаб чиққан қўлланмада болалар эртактар қаҳрамонлари ролини ўйнайдиган эртак вазиятлари кенг намоёниш этилган[9]. Фойдаланиладиган эртактарнинг ҳолатлари, одатда, болаларга аллақачон таниш бўлган эртактарга асосланган, масалан: “Шолғом”, “Кулба”. Бундай ҳолда, ўрганиш бирлиги – бу ўйин ҳолати контекстидаги нутқ ҳаракатидир.

Драматизация-сценарийлари кўринишидаги эртак вазиятлари кўплаб қўлланмаларда учрайди[8]. Бирок, улар кўшимча материалдир, чунки улар ёдлаш ва рол ўйнаш учун мўлжалланган. Бу борада ғарб муаллифларининг кам сонли асарлари истисно ҳисобланади, аммо улар асосан инглиз тилини иккинчи тил сифатида ўқитишга қаратилган ва катта ёшдаги болаларни ўқитиш учун мўлжалланган.

Бизнинг фикримизча, деярли барча қўлланмалар ва йўриқномалар нутқни ва тинглашни ўргатишда эртактдан фойдаланиш билан боғлиқ имкониятларни эътиборсиз қолдиради.

Чет тилларини ўргатиш амалиёти шуни кўрсатдики, жумлаларни матннинг бир қисми сифатида идрок қилиш осонроқ, чунки илгари қабул қилинган жумлаларнинг маъноси, идрок этиладиган товуш оқимининг семантик таҳлилини осонлаштириши мумкин. Кузатувлар ва адабиётларни таҳлил қилиш Э.И. Исенинанинг нуктаи назарини баҳам кўришимизга имкон беради, идрок этиш қийинлигига кўра, у биринчи навбатда алоҳида фонемаларни, кейин сўзларни ва кейин жумлаларни кўяди[4]. Унинг фикрича, матн – идрок қилишнинг энг осон объекти сифатида намоён бўлади. Шундай қилиб, мактабгача ёшдаги болаларга тинглашни ўргатиш эртакнинг боғлиқ матнини тинглашдан бошлаш мумкин.

Тинглаш учун материал сифатида эртак бошқа жанрларга нисбатан афзалликларга эга, чунки унинг мазмуни болаларга аввалги тажрибасидан таниш бўлган объектив вазиятларни акс эттиради. Психолингвистик тадқиқотлар шуни кўрсатдики, матнни тушуниш учун асос нутқни денотацияси тамойилга мувофиқ маълумотни қайта ишлаш ва “маъноларнинг таъсири ва қўшилиши” жараёнларидан иборатдир[2]. Бу шуни англатадики, тинглашни ўрганиш жараёнида болалар матннинг алоҳида денотатларини аниқлаш ва эртак ходисаларининг кейинги ривожланишини башорат қилиш учун фаразларни фаол равишда илгари суришлари ва муҳокама қилишлари керак. Бундай машғулот аниқ ривожланиш хусусиятига эга бўлади, чунки у нафақат шаклланган руҳий функцияларга таянибгина қолмай, балки янгиларини фаол равишда яратади ва шакллантиради, бу маълумки, чет тилларини эрта ўқитиш тамойилларидан биридир.

Хулоса: Адабиётлар таҳлили ва ўзимизнинг кузатишларимиз хулосаси шундан иборатки, ҳар бир эртак оғзаки нутқни ўқитиш воситаси сифатида ишлатилиши мумкин эмас. Инглиз халқ эртактари кўп ҳолларда бунга мос келмайди. Халқ эртактарининг тили

мураккаб, эскирган сўзларга тўла, эртақларнинг ўзи узун. Мактабгача ёшдаги болаларга хорижий тилларни (инглиз тилини) ўқитиш методикаси учун айнан болалар учун яратилган адабий инглиз эртақлари катта қизиқиш уйғотади. Масалан, таникли америкалик ёзувчи Э.Минарикнинг “Birthday Soup” ёки америкалик ёзувчи Э.Карлнинг “The Very Hungry Caterpillar” каби асарлари. Бу эртақлар қисқа, уларнинг луғати ва грамматикаси

содда ва замонавий инглиз меъёрларига мос келади. Бу эртақлар болага мақбул ва тушунарли.

Шундай қилиб, эртақ, агар танлов, мослашув ва ишлатилган усуллар муайян талабларга жавоб берса, мактабгача ёшдаги болаларни чет тили/инглиз тилига ўқитиш жараёнида оғзаки нутқни ўқитишнинг бирлиги бўлиб хизмат қилиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Воспитание сказкой : метод, рекомендации по работе с лит. сказкой в шк. и б-ке. / НИИ худож. воспитания; сост. Э. И. Ивановой. - М.: 1987.- 149 с.
2. Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникации. М.: Наука, 1990. - 104 с.
3. Доброницкая Т.В. Стилистике - синтаксические особенности английской литературной сказки: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - М., 1980. - 24 с.
4. Исенина Е.И. Механизмы речевого слуха и обучение восприятию иноязычной речи // Иностр. яз в шк. - 1975. - N 2. - С. 35-41.
5. Карпинская Н.С. Художественное слово в воспитании детей: Ранний и дошкол. возраст. - М.: Педагогика, 1972. - 151 с.
6. Мухина В.С. Психология дошкольника: Учеб. пособие для пед. ин-тов и пед. уч-щ. - М.: Просвещение, 1974. - 239 с.
7. Пониматко А. П. Обучение дошкольников иностранному языку на основе игрового моделирования иноязычного общения: (На материале англ. яз.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. - Минск, 1991. - 16 с.
8. Чистякова Т. А., Чернушенко Е.М., Солина Г.И. Обучение иностранным языкам в детских садах: Пособие для учителей. - М.: Просвещение, 1994 - 294 с.
9. Шевякова В.Е. Современный английский язык: порядок слов, актуальное членение, интонация. М.: Наука, 1990. - 377 с.
10. Bromley R.F. Language Arts: Exploring connections. - Boston etc.: Allyn and Bacon, 1988. - XXI, 490 p.
11. Cameron L. Organizing the world: children's concepts and categories, and implications for the teaching of English // ELT J. - 1994. - Vol. 48, N 1. - P. 28-40.
12. Ellis G., Brewster J. The storytelling handbook for primary teachers: A guide for primary teachers of Engl. - Harmondsworth: Penguin Books, 1991. - 276 p.
13. Federspiel C. Vom Volksmarchen zum Kindermarchen. - Wien: Notring, 1998. - 325 p.
14. Garvie E. Story as vehicle: teaching English to young children. - Clevedon: Multicultural Matters Ltd., 1990. - 356 p.

УДК: 781.2

Насрулло КАБИЛОВ,

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти профессори в.б.
habibullo.uzb@gmail.com

ЎзДСМИ профессори Ҳ.Маҳмудова тақризи остида

ARTISTIC ISSUES IN THE DEVELOPMENT OF UZBEK NATIONAL CINEMATOGRAHY

Abstract

This article deals with the arrival of cinematography in our country, the development of cinematography and the emergence of a national school of cinematography. As a result of the transformation of cinema as a synthetic art with our national traditions and culture, it has become a favorite art form of our people.

Key words: cinematography, photography, aesthetics, role, actor, director, operator, cinema.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ КИНЕМАТОГРАФИИ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В этой статье речь идет о развитии кинематографии и появлении отечественной школы кинематографии. В результате трансформации кино как синтетического искусства с нашими национальными традициями и культурой оно стало любимым видом искусства нашего народа.

Ключевые слова: кинематограф, фотография, эстетика, роль, актер, режиссер, оператор, кинотеатр.

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ КИНО САНЪАТИ ТАРАҚҚИЁТИДА БАДИЙЛИК МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Бу мақолада кинематографияни юртимизга кириб келиши, кинематографияни ривожланиши ва миллий кинематография мактабини пайдо бўлиши ҳақида. Кинони синтез санъат сифатида миллий анъаналаримиз ва маданияти билан трансформацияси натижасида халқимизни сеvimли санъатига айланиши ёритилган.

Калит сўзлар: кинематография, фотография, эстетик, роль, актёр, режиссёр, оператор, кинотеатр.

Кириш. Барча санъат турларининг эришган ютуқлари, фан ва техниканинг тараққий этиши кино санъатининг вужудга келишида ва ривожланишида катта аҳамият касб этди. XIX аср охирларида электр қувватининг кириб келиши натижасида, физика ва кимё фани ривожланиб, фотография (сурат олиш) пайдо бўлди, кейинроқ эса 1887 йилда плёнка ихтиро қилинди.

Кинони дунёга келиши учун Ж.Плато ихтиро этган ҳаракатланувчи расмларга эга бўлган аппарат, Эдисоннинг ҳаракатни плёнкага узатувчи аппарати муҳим аҳамият касб этди. Айни шу вақтларда проекцион аппаратни ҳам яратиш юзасидан тажрибалар олиб борилди. АҚШ, Германия, Франция, Россия каби бир қанча йирик мамлакатларда кинематограф кашф этиш юзасидан аниқ мақсадга қаратилган изланишлар олиб борилди ва асосий техникавий кашфиётлар қилинди: суратга олувчи ва кўрсатувчи (съемка ва проекцион) аппаратлар яратилди, махсус киноплёнка ишлаб чиқилди. Ака-ука Л. ва О.Люмьерлар 1895 йил 28 декабрда Парижда “Поезднинг келиши”, “Жикқа ҳўл суғорувчи”, “Боланинг овқатлантириш” номли дастлабки фильмларни суратга олиш ва намойиш этиш учун шу ихтиролардан фойдаландилар. Шу кун кино санъатининг вужудга келиш кунини ҳисобланади [1].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Кино санъати пайдо бўлганидан кейин бироз вақт ўтгач, у муайян бир тажрибага эга бўла бошлади. Бу тажрибалар эса назарий умумлашмалар қилиш имконини яратиб берди. Кино санъатининг асосчиларидан бири С.Эйзенштейн ҳам “кинодаги ҳар бир унсурнинг илдизлари бошқа санъатларда ётади”, “чунки кионинг ўз-ўзидан вужудга келиш назарияси аллақачон ўз умрини яшаб бўлган”, “кионинг хусусиятларини санъатнинг бир-бирига яқин турларидан кидириш керак” [8], деган хулосага келади.

Кинонинг санъатлар ичида энг муҳими эканлиги жанговарлиги унинг ҳаётимизда тутган ўрни билан изоҳланади. Жамият фақат янги ишлаб чиқариш муносабатларинигина эмас, янги психология, янги эстетикани ҳам ўз бағрига олдади, шакллантиради, камол топтиради. Кионинг жамият тараққиётидаги аҳамияти бениҳоя каттадир, жамият тараққиёти ҳам санъатни шакллантиришда, унинг мазмунини, эстетик табиатини белгилашда ҳал қилувчи аҳамиятга моликдир.

Тадқиқот методологияси. Ўзбекистонда биринчи фильм 1897 йил “Эски жўва” майдонида кўрсатилган. 1908 йилдан Андижон, Тошкент, Самарқанд, Қўқон ва бошқа шаҳарларда чет эл фильмлари намойиш этилган. 1917 йилга қадар Ўрта Осиёда намойиш этилган ленталар, асосан, Америка, Франциянинг Шарқ экзотикасига мойил фильмларидан иборат бўлган.

1924-йил Рус-Бухоро ширкати “Бухкино”, 1925-йили Тошкентда “Шарқ юлдузи” (1932 йилдан “Ўзбекфильм”) кинофабрикасининг ташкил бўлиши ўзбек Кино санъати ривожини бошлаб берди. Лекин миллий кадрларнинг етишмаслиги натижасида студияни ташкил этишга уларнинг ва “Бухкино” ширкати қошида мунтазам суратга олишни ташкиллаштириш муваффақиятсиз бўлди. Тошкент студиясига ҳали кино соҳасида яхши танилмаган рус кино арбобларининг келиши, уларнинг касбий савиясининг пастлиги ҳақиқий миллий мазмундаги кинолар яратишга йўл қўймасди. Улар яратган фильмлар фақат экзотик ва ташвиқий характерда бўлиб, ўзбеклар ҳаёти бузиб кўрсатиларди, ўзбек аёллари ролини рус актрисалари ўйнаши натижасида қаҳрамоннинг ички дунёси, унинг психологик кечинмалари очиб берилмасди. Масалан: “Ўлим минораси” (режиссёр В.Висковский), “Мусулмон қиз” (Д.Бассалиго), “Иккинчи хотин” (М.Доронин) ва бошқалар. Кино ишлашда миллий проза ва драматургиядан фойдаланишдан бош тортиш, ўзбек

хаётини билмайдиган рус мутахассисларининг ўзлари ёзган сценарийлари асосида фильм яратиши миллий кино учун жуда катта йўқотиш бўлди ва у узоқ йилларгача ўз шакл-шамойилига эга бўлолмади “Ўзбек миллий киноси” сифатида шаклланишига ўтиб бўлмас тўсик бўлди.

Иккала фильм (“Ўлим минораси”, “Мусулмон киз”) ҳам дастлабки қалдирғочлар бўлганлигига қарамай, катта шухрат топди. Уларни собиқ Иттифоқдагина эмас, балки чет элларда, жумладан, Америка, Франция, Германия, Венгрия, Юнонистон, Уругвай, Парагвай, Хитой сингари бир қатор мамлакатларда ҳам зўр қизиқиш билан ҳам томоша қилинди [5].

Фильм Тошкент, Самарқанд, Эски Бухорода ва Ўрта Осиёнинг тоғли ерларида суратга олинган эди. Фильм томошабинларни кўхна ўзбек шаҳарларининг жаҳон халқлари ҳавас қилгулик меморчилиги ва Ўрта Осиё табиатининг мафтункор манзаралари, жозибадор чиройи ва бойликларини таништиришга катта хизмат қилди. Шунингдек, фильм ўзбек халқининг ҳаёт тарзини, этнографиясини ҳам маълум даражада кўрсата олди.

Бухородан кейин Тошкент кино марказига айлангач, 1925 йилнинг кўкламида бу ердаги хужраларда рус, ўзбек, грузин миллатига мансуб кишилар пайдо бўлганлиги ҳақида, ўша манзарани кўрган журналист бизга муҳим ахборот қолдирган: “Шайхонтохурда кинофабрика! Усталар ва одамлар ишлик қиёфада асбоб-ускуна, портфель ва кино аппаратлар билан юрадилар. Бу ерда Ўзбекистон Давлат кино трестининг фабрикаси жойлашган. Мадраса ҳовлисида картинка олмоқ учун жой тайёрланган. Бу жой эса Ўзбекистон кино истеҳсолоти кенгайган сари муҳаммал бир кино павилионига айланиши мумкин. Фабрикада иш вақти соат 8.00 да бошланади... - “М.С” имзоси билан босилган мақолани ўқишда давом этамиз: - Ҳозир фабрикада иккита: “Иккинчи хотин” ва “Равот шақаллари” (“қашқирлари” демоқчи, - Ҳ.А.) ишланиб тайёр бўлди. Бу икки картина Ўзбекистон кино треста истеҳсолотининг бошланғичидир. Шу чоққача Ўрта Осиё ўзини кино пардаларида кўрсата олмаган эди” [4].

Шу ахборотнинг ўзиданоқ ўзбек санъатсеварлари кино санъатини ривожлантириш учун жиддий ёндашиб, кўтаринки кайфиятда меҳнат қилганликларини кўришимиз мумкин.

Ўзбекистонда овозсиз кино даври 1925-1935-йилларни ўз ичига олади, “Соябон арава”, “Равот қашқирлари”, “Иккинчи хотин”, “Юксалиш” ва бошқалар дастлабки овозсиз фильмлардир. С.Хўжаев, Э.Ҳамроев, Н.Ғаниев, К.Ёрматов, Р.Пирмухамедов, Й.Аъзамов, З.Шокирова, М.Жаъфарова каби санъаткорлар овозсиз кино даврида миллий кинонинг шаклланишида муҳим рол ўйнаганлар. Овозсиз фильмлар мазмуни томошабинга кўпроқ Европа мутахассислари нуқтаи назарини ифодалаб берган, чунки бу улар миллий анъаналарни билишдан йироқ бўлган муаллифлар томонидан ёзилган бўлиб шу руҳда яратилган асарлар эди. 1920 йилларда яратилган “Соябон арава” (О.Фрелих), “Равот қашқирлари” (К.Гертел), “Мақрли чангал” (Я.Козловский), “Чодира” (М.Авербах) каби фильмлар шулар жумласидандир.

Кино синтез санъати бўлиб у ўзигача бўлган барча санъат турлари тажрибасини ўзлаштирган ҳолда шаклланди ва у бу санъат турларини ҳар бирдан ўзининг ифода воситаларини ривожлантиришга ёрдам берадиган хусусиятларни олишга интилди. 1927 йил ўзбек бадий киносини шаклланишининг илк босқичида Фитрат ўзининг “Санъатнинг манбаи (келиб чиқиши)” номли мақоласида “кино ҳам театр сингари олтига ажойиб санъат: ракс, мусика, адабиёт, рангтасвир, ҳайкалтарошлик, меъморликдан келиб чиққан: ёки бошқача қилиб айтганда: кино-олтига қадимий ажойиб санъатнинг самарали мевасидир” [6], деб ёзган эди.

“Шарқ юлдузи” кинофабрикасининг дастлабки ленталарини яратган рус кино усталарига ёрдамчи бўлиб ишлаган Н.Ғаниев Ўзбек миллий кино санъатига асос солди. Республикадаги саноатлаштириш ишлари ўзбек киносига илк маротаба Н.Ғаниев томонидан 1931 йилда суратга олинган “Кўтарилиш” номли фильмда кўрсатилган. 30-йилларнинг биринчи яримида илк тарихий фильм – “Тонг олдида” (1933 йил, режиссёр С.Хўжаев) ва болалар учун “Қилич” (1936 йил, режиссёр Й.Аъзамов) фильмлари суратга олинди. Н.Ғаниевнинг “Йигит” (1936 йил) фильми билан ўзбек кинематографиясининг бошланғич босқичи яқунланади.

Шу йиллар мобайнида ёш миллий кино ижодкорлари етишиб чиқди: Н.Ғаниев, К.Ёрматов, М.Қаюмов, О.Хўжаев, Э.Ҳамроев, Й.Аъзамов, А.Саидовларнинг пиядаси (арбоблар грухи) юксалди.

Кино санъати тезлик билан шаклланиб борар экан, ўзига, бир-бирига яқин санъат турлари тажрибаларини сингдириб олганлиги боис қисқа вақт ичида чинакам санъат тури сифатида, анъанавий санъат турлари билан бир сафда туришга имкон яратди. Кино санъатининг санъат турларидан бири бўлган тасвирий санъатга жуда яқин туришлиги этироф этилган бўлиб, бадий кинода қаҳрамон тушган муҳитни, фильм вазиятини яратишда амалий санъат муҳим роль ўйнайди. Фильм павильонлардан ташқарига чиққанда, агар фильм рангли тасвирда бўлса, пейзаж кадрлари пейзажли рангтасвирини эслатади. Тасвирий санъатнинг барча турларига тегишли ифода воситалари кинонинг шаклланишида катта аҳамият касб этган бўлса ҳам, кино улардан нусха кўчирган эмас. Кино, масалан, кадрни тузишда графика асаридан (ок-қора кинода), рангтасвир асаридан (рангли кинода) ўтадиган колоритни, фильмнинг тасвирий услубини яратишни ўрганган, бунда меъморчилик алоҳида роль ўйнаган.

Кинонинг тасвирий санъат турлари ва жанрлари билан ижодий алоқаси, уларнинг ҳар бирини ривожланиш даражасига, уларда ҳукмрон бўлган тамойилга, режиссёрнинг ижодий тафаккурию, унинг визуал ҳис этишига, кинорассомлар ва кино операторларнинг юксак маҳоратига боғлиқ.

Кино санъатини адабиётсиз тасаввур қилиб бўлмайди, бу санъат тури ўз тараққиёт босқичининг илк кунларидаёқ адабиётга мурожаат қилди ва адабий асарларни экранлаштирди. Бадий адабиёт асарлари экранлаштирилган экан кино санъати “ўз қаддини тиклаб олиб, оёққа туриб олиш” имкониятига эга бўлди. Адабиётнинг барча тасвир ва ифода воситаларидан кино санъати фойдаланган ҳолда: ҳикоя қилиш санъатини, инсон характери очиб беришни, унинг жанр бойлигини ўзига мерос қилиб олди. Барча турдаги кинофильмларга аҳамият берадиган бўлсак, адабиёт маълум даражада тадбиқ этилганлигини гувоҳи бўламиз. Масалан, хужжатли кинодаги диктор ўқийётган матн, унинг услубини фақат фильм сюжети белгилаб бериб қолмасдан, адабиётнинг таркибий қисми ҳисобланган газета ва журнал публицистикасининг таъсири ҳам бордир.

Кино энди пайдо бўлган пайтда фильмни театрға қиёс қилиб “суратга олинган спектакль”, “плёнкадаги театр” ва шунга ўхшаш кўпгина иборалар, фикрлар пайдо бўлган. Бу таърифлар моҳият нуқтаи назаридан хато ҳисобланса-да, шунга қарамадан уларда бадий фильмнинг театрға яқинлиги асосли эди.

Кино билан театр бири иккинчисига яқин бўлган санъат бўлса ҳам, улар бир-биридан анча фарқ қилади. Лекин улар доимий равишда ижодий ҳамкорликда бўлади. Мисол тариқасида ўзбек бадий киносининг тажрибасини ҳавола қилиш қифоядир.

Таҳлил ва натижалар. Юртимизга кино санъати кириб келгач, у йиллар мобайнида воқеликни, ўтмиш ва ҳатто келажакни акс эттиришнинг ўзига хос шакллари

ишлаб чиқди ва кино санъати турларини пайдо бўлишига олиб келди: бадий фильм, тарихий фильм, ҳужжатли фильм, илмий-оммабоп фильм, кинохроника, анимациали (мультипликациали) кинофильмлар шулар жумласига киради.

Кино тарихи – бу кино асарларининг жанрлари тарихидир. Жанрларнинг ривожланиши, уларнинг бир шаклдан бошқа шаклга ўтиб ўзгариши киномни бойитади. Кино санъати трагедия, драма, тарихий, комедия, мелодрама, жангари ва ҳ.к. каби жанрларга бўлинади.

XX аср иккинчи ярмидаги бадий фильмларда қуйидаги жанрларни ажратиш кўрсатиш мумкин: трагедия – Л.Файзиевнинг “Улғубек юлдузи”; драма – Ш.Аббосовнинг “Сен етим эмассан”, Э.Эшмухаммедовнинг “Алвидо, гўр ёшлигим...”; комедия – Я.Протазановнинг “Насриддин Бухорода”, Н.Ғаниевнинг “Насриддиннинг саргузаштлари”, М.Абзаловнинг “Келинлар кўзғолони”, “Чимилдик” фильмлари”.

Мелодрама, шунингдек, детектив, саргузашт, фантастик жанрларда яратилган фильмларни сана ўтиш ўринли. Фильмларнинг ҳар бир жанрида турли хил жанрлар учрайди. Масалан, комедия – ўзига хос белгиларга эга бўлган алоҳида жанр бўлиб, у мусиқали “Мафтунингман” (режиссёр Й.Аъзамов), маиший мавзуда “Маҳаллада дув-дув гап” (режиссёр Ш.Аббосов) бўлиши мумкин. Вазият комедияларда ҳам (Чаплиннинг илк фильмлари) мавжуд. Кинонинг дастлабки босқич пайтларида “пироксен” комедиялар оммалашган эди, бу комедияларда албатта қаҳрамонлар бир-бирига тортлар отишарди.

Ҳужжатли ва илмий-оммабоп кинода портрет, очерк, манзарали фильм, фильм-интервьюлар жанрлари оммалашган. Анимацион кино эса мавжуд жанрларнинг бутун бойлигини ўзида мужассамлаштиргандир.

Бадий ижодда бўлажак фильмнинг қайси жанрга мансуб бўлиши алоҳида муҳим аҳамиятга эгадир, чунки у актёрнинг роль ижро этишдаги услуб ва ҳаракат тарзини ҳам белгилайди. Фильм қайси жанрга мансублигининг аниқлиги уни томошабин томонидан яхши идрок этилишига самарали таъсир кўрсатади.

Кино санъат турлари ичида энг ёшларидан бири, шу билан бирга энг оммабоп тури ҳисобланади. Аҳолининг ҳамма қатлами ёппасига театрда тушмаслиги мумкин, аммо кино мухлислари ҳар қайси ҳудудда қўлаб топилади. Кино бутун дунёда халқ ичига кириб борган санъат туридир. Сабаби, оддий томошабин ва кино ўртасидаги муносабатда вертуал ва визуал имкониятлар ниҳоятда кенгдир.

Кино санъати бошқа санъат турлар билан ижодий муносабатда бўлганлиги сабаб кино санъати ривожланиб келган ва ривожланиб келмоқда. Кино санъатининг тез ривожланиб оммабоп бўлишининг асосий сабабларидан бири, бу даврда анъанавий санъат турлари катта тараққиёт йўлини босиб ўтиб, катта муваффақиятларга эришганлигида эди ва бу ҳол кино санъатининг тезроқ ривожланишига имкон берди. Кино бу санъатларнинг тажрибасидан шунчаки нусха кўчириб қолмасдан, бу тажрибалар моҳиятига чуқур кириб борди ва уларнинг

элементларини ўз хусусиятига имкони борица сингдиришга ҳаракат қилди.

Бадий фильмлар, шу билан бирга ҳужжатли, илмий-оммабоп, анимациали киноларга эътибор берадиган бўлсак уларга бир-бирига яқин санъатлар ўз таъсирини кўрсатганлигини кўрамиз. Ҳужжатли кинога бундан ташқари матбуот, журналистика ҳам ўз таъсирини ўтказган. Масалан, газетадаги очерк ҳужжатли кинодаги очеркни, инсон ҳақидаги очерк кинодаги кинопортретни яратди ва ҳаказо.

Кино барча санъат турлари тажрибасини ўзлаштирди. Улар асосида бойиди ва ифода воситаларини синтез қилиш асосида янги ифода воситаларини вужудга келтириб чинакам санъатга айланди.

Кино санъати яна бир нодир фазилатга эга бўлиб, бу фаолият кўрсатишига алоқадордир. Бу санъат демократик, байналминал санъатдир. У миллати, ёши, маълумоти ва шу қабилардан қатъий назар барчага тушунарлидир. Албатта, ҳар қандай санъатда бўлгани каби кинода ҳам кўпинча ўз поэтикасига кўра мураккаб фильмлар яратилади, бундай фильмларни тушуниш учун томошабини унга тайёрлаш лозим бўлади. Бу хилдаги фильмлар ниҳоятда муҳим аҳамиятга эгадир, чунки улар ҳамиша қандайдир бир янгиликни ўзида мужассам этадики, у кинонинг санъат сифатидаги тараққиётига ёрдам беради.

Ижодкор ўз сценарийси ва фильм учун танлаган жанри, материалга бўлган муносабати, фильм услубининг талқинини аниқ ифодалайди. Жанрда ижодкорнинг дунёқараши, бадий тафаккури намоён бўлади. Сценарий муаллифи, режиссёр ўз асари учун муайян жанрни танлаши бу фильм драматургиясига асос қилиб олинган материални муайян тарзда асарнинг бадий ўлчовини белгиламоқ. Шундай қилиб, жанр режиссёрга ниятини амалга ошириш учун зарур ифода воситаларини танланишини белгилаб беради.

Жанрни танлаш-сценарий муаллифининг ҳам, режиссёрнинг ҳам ишидаги маъсулиятли жиҳатлардан биридир. “Асарнинг жанрга мансублиги юзаки бир хусусият эмас, балки у асарнинг бутун бадий тўқмасини белгилаб берадиган фазилатдир”[7]. Бу сўзлар эртаклар морфологияси ва жанрларини тадқиқ этган машҳур олим В.Я.Пропп қаламига мансубдир.

Хулоса ва таклифлар. Кинодаги жанр доимий ривожланиб, янгиланиб боради, айримлари ўтмишда қолиб кетади. Жанр қонунлари бадий усуллар, қоидалар мажмуидан иборат. Улар ҳар бир жанр учун зарур, чунки фильм жанрини ривожлантириб янги қонун-қоидалар билан бойитади. Режиссёр ўз ниятини амалга оширишда ифодавий ёрқинликка интилиб баъзан жанр қонунларидан четга чиқиши мумкин. Кўп ҳолларда буни режиссёрнинг шахси, ўзига хослиги эмас, балки фильмга танланган материал тақазо этади.

Хулоса қилиб шуни айтиб ўтишимиз керакки, кино санъати яратилгандан буён илк яратилиш босқичидан ҳозиргача бўлган давр оралиғида кино санъати ўсиб улғайди, у бир неча турларга бўлинди ва кино жанрлари пайдо бўлди, инсонларнинг сеvimли санъат турларидан бирига айланиб улгурди.

АДАБИЁТЛАР

1. Абулқосимова Ҳ. Кинотелерадио тарихи ва назарияси. – Т.: 2008.
2. Абулқосимова Ҳ. Кино санъати асослари. – Т.: ЎЗМЭ, 2009.
3. Абулқосимова Ҳ., Умаров С. Кино драматургия асослари, – Т.: 2018.
4. Акбаров Ҳ. Бокий севги афсонаси. – Т.: Ғ.Ғулом. 2015.
5. Алиев М. Кино асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1993.
6. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва санъат назарияси. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси, 1998.
7. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М.: 1976.
8. Эзенштейн С., Танланган асарлар. – Т.: 5-том. 2006.

УДК:796.011(082)

Наргиза КАРИМОВА,
Ўзбекистон Миллий университети ўқитувчиси
n.x.karimova@mail.ru

ЎДЖТСУ доценти, н.ф.б. ф.д (PhD) А.Шопулатов тақризи остида

СУЗИШ МАШҒУЛОТЛАРИ ОРҚАЛИ ХОТИН-ҚИЗЛАРНИ СОҒЛОМЛАШТИРИШ ВА ЖИСМОНИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Аннотация

Мазкур ишда сузиш машғулоти орқали хотин-қизларни соғломлаштириш ва жисмоний тайёргарлиги, техник тайёргарлиги, сузиш спорт турини ўқитиш жараёни технологияси, мушак ҳаракатлар ва спорт ускуналари танланган шакллари тақомиллаштириш технологиясига қаратилган таҳлилий маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: Сузиш, Жисмоний тайёргарлик, махсус тайёргарлик, сузиш техникаси, машқлар,

ТЕХНОЛОГИИ ЖЕНСКОГО ЗДОРОВЬЯ И УЛУЧШЕНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ЧЕРЕЗ ЗАНЯТИЯ ПЛАВАНИЕМ

Аннотация

В статье приведены аналитические данные о технологии совершенствования тренированности и физической подготовленности женщин, технической подготовке, процессе обучения спортивному плаванию, движениям мышц и избранным формам спортивного инвентаря посредством занятий плаванием.

Ключевые слова: плавание, физическая культура, специальная подготовка, техника плавания, упражнения.

TECHNOLOGY FOR WOMEN'S HEALTH AND IMPROVEMENT OF PHYSICAL FITNESS THROUGH SWIMMING ACTIVITIES

Annotation

This paper provides analytical data on the technology of improving women's fitness and physical fitness, technical training, the process of teaching the sport of swimming, muscle movements and selected forms of sports equipment through swimming lessons.

Key words: Swimming, Physical training, special training, swimming techniques, exercises.

Кирриш. Бизга маълумки, жисмоний тайёргарлик бу восита қобилиятларини ривожлантириш жараёни танланган спортдаги муваффақияти. Соғломлаштириш, ривожланиш даражасини яхшилашга қаратилган орган ва тизимларнинг жисмоний сифатлари ва функционал имкониятлари ҳисобланади.

Маълумки, курукликда югуриш, умумий ривожланиш машқлари, куч машқлари билан оғирликлар ва махсус тренажёрлар, сув тўп ўйинлар, ҳоказо.

Биламизки, мушакнинг ривожлантириш жараёни рақобат фаолиятининг ўзига хос талабларига жавоб берадиган қобилиятлар спорт танланган. Шуғулланувчилар тактик тайёргарлиги эса кураш қобилияти санъати спортчи хусусиятлари билан рақобат курсини тўғри куриш танланган спорт тури, уларнинг индивидуал хусусиятлари, имкониятлари, ракиблари ва ҳозирги ташқи шароит.

Хотин-қизларнинг жисмоний тайёргарлиги ва махсус жисмоний тайёргарлигини шакллантириш ва улар асосида техник тайёргарликларини тақомиллаштириш жараёнида миқдор ва сифат катталиклари аниқлаш

Тадқиқотнинг мақсади: Сузиш машғулоти орқали хотин-қизларни соғломлаштириш ва жисмоний тайёргарлигини тақомиллаштириш ҳамда тақлиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқот вазифалари:

Хотин-қизларнинг жисмоний тайёргарлигини тушунтирувчи илғор концептуал ёндашувлар тадқиқотдар, илмий назарий адабиётларни назарий методологик жиҳатдан тадқиқ ва таҳлил қилиш

Хотин-қизларнинг жисмоний тайёргарлигига таъсир этувчи механизмларни кўриб чиқиш, ҳамда сузувчи фаолиятининг индивидуал жиҳатлари шахсий сифатлари, шунингдек сузувчининг аҳамиятга эга бўлган хусусиятларининг ўзаро алоқаларини аниқлаш.

Хотин-қизларнинг жисмоний тайёргарлигини ривожлантиришга хизмат қилувчи амалдаги ўргатиш механизмлари мазмунини янгилаган ҳолда жорий этиш;

Хотин-қизларнинг жисмоний тайёргарлигини ривожлантириш механизмларини тақомиллаштириш.

Сўнгги йилларда хотин-қизлар сув спорти жадал ривожлантириш, бу спорт билан шуғулланувчи хотин-қизлар танасига зарар ёки фойда ҳақида маъносиз низоларни талаб қилмайди, уларнинг саломатлиги учун салбий оқибатларини минималлаштириш билан спортчилар томонидан юқори спорт натижаларга эришиш учун энг самарали йўллари ташкил этиш учун махсус тадқиқот учун эҳтиёж бор.

Юқоридаги муносабати билан, у хотин-қизлар спортчилар морфологик ва функционал хусусиятлари хусусиятларини тизимлаштириш узоқ муддатли спорт тайёрлаш динамикаси самарали спорт фаолияти учун муҳим параметрларини аниқлаш, сузиш юқларни тайёрлаш таъсири остида хотин-қизлар организмда адаптив жараёнларни жойлаштириш диморфик ўзига педагогик таъсир етарлилигига эришиш учун фундаментал ёндашувларни асослаш учун тегишли кўрилади.

Шундай қилиб, тадқиқотнинг долзарблиги: Жаҳон амалиётида кўпгина мамлакатларида соғлом миллатни шакллантириш, жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш ҳамда мамлакат аҳолисини

соғломлаштириш, меҳнат қобилияти ва меҳнат самарадорлигини ошириш масалалари устувор йўналишлардан бўлиб қолмоқда. Ҳаёт суръатининг тезлашиши, оддий стереотипларнинг ўзгариши. Инсон фаолияти жараёнидаги психозомоционал юкламаларнинг ўсиши – бунинг ҳаммаси ҳаракат фаоллиги етишмаслиги замирида кечиши сабабли сузиш машғулоти орқали хотин-қизларни соғломлаштириш ва жисмоний тайёргарлигини такомиллаштириш технологиясига ва машғулоти жараёнини бошқариш усулларини такомиллаштиришга бўлган янги ёндошувларни излаб топишни тақозо этади.

Ушбу муаммода мавжуд бўлган аниқланган зиддиятлар асосида шуни хулоса қилиш керакки, хотин-қизлар организмнинг юқори ўқув юкламаларига мослашуви юқори спорт ва техник натижаларга эришишдаги муваффақиятнинг мақсади, воситаси, механизми ва омили ҳамдир. Унинг самарали ечимсиз бугунги кунда хотин-қизлар спортида куч ва тезлик-куч йўналишининг энг юқори спорт ютуқлари рўй бераётган муаммолардан қочиб бўлмайди.

Танланган қарама-қаршиликлар мажмуи тадқиқот муаммосини шакллантиришга имкон беради: юқори самарали спорт турларида юкларнинг ҳажми ва интенсивлиги жиҳатидан хотин-қизлар танасининг максимал даражада мослашиши учун қандай шароитлар мавжуд.

Назарий машғулоти зарур бўлган минимал билимларни ўзлаштириш жараёни спортнинг моҳияти ва унинг ижтимоий ролини тушунтириб беради.

Психологик тайёргарлик шакллантириш ва такомиллаштириш жараёни спорт, кураш характери, муваффақиятни белгилловчи шахс хусусиятларининг ривожланиши спорт, нейробиохимик тартибга солиш механизмларини мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш, уларни рекорд ютуқларни белгилловчи даражаларга келтириш.

Тажриба натижалари хотин-қизларнинг жисмоний қобилиятларини ривожлантириш учун сузиш бўйича соғломлаштирувчи машғулотларидан фойдаланиш самарадорлигини исботлади.

Инсон танасининг нормал ишлаши ва соғлиғини сақлаш учун юрак фаолиятининг маълум бир “меъёр” зарур. Табиий қариш ёшга мос равишда маълум кетма-кетликда ривожланишига қараб ўзгаришларнинг аста-секин пайдо бўлиши билан характерланади. Қариш кам ҳаракат қиладиган турмуш тарзини тезлаштириш, узоқ муддатли ёки тақрорий стрессли вазиятлар, иррационал овқатланиш, сурункали касалликлар, ёмон одатлар, ирсий мойиллик.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, кексалик ўз-ўзидан касаллик эмас, бироқ қариш жараёнида ёшга боғлиқ ўзгаришлар пайдо бўлиб, бу кўплаб касалликлар эҳтимолини оширади. Уни амалга оширишда кўпгина омиллар ҳисобга олинади. Айни пайтда, экспертлар жисмоний тарбия, спорт, туризм орқали қариш тана органлари ва тизимлари учун етарли функционал юкламалар нафақат эрта қарилик жараёнларини олдини олади, деб ишонаман, балки тўқима ва органлар таркибий такомиллаштиришга олиб келади.

Ўқув гуруҳларини яқунлаш учун асос узун тизим спорт маҳоратини шакллантиришнинг ёш намуналарини ҳисобга олган ҳолда муддатли ўқитиш.

Ўқувчиларни қуйидаги гуруҳларга бўлиб ўтказиш ва ўқитиш ва рақобатни ошириш юкламалар машғулоти узуңлигига, умумий ва махсус жисмоний даражасига боғлиқ фитнис, соғлиқни сақлаш ҳолати, ва спорт натижалари даражаси.

Ўқув жараёнининг мазмуни спорт мураббийлар кенгаши томонидан белгиланади минимал мазмунини,

максимал белгилайди дастурига мувофиқ мактаб ўқув ишлари миқдори ва ўқувчиларнинг тайёргарлик даражасига қўйиладиган талаблар.

Ҳафталик ўқув режими максимал ва белгиланган ўқитиш даври ва вазифаларига қараб. Бир машғулоти давомийлиги сессия академик соатларда ҳисобланади (1 соат – 45 дақиқа) Ўқув машғулоти жадвалини тузишда ёш хусусиятларини ва ўқитиш босқичини ҳисобга олган ҳолда

Шахсларга қўйиладиган тиббий, ривожлантирувчи ва руҳий-жисмоний талаблар, атлетика машғулоти.

Спорт машғулоти босқичларидаги машғулоти учун спорт билан шуғулланмоқчи бўлган шахслар қабул қилинади.

Тадқиқот гипотезаси сузиш бўйича хотин-қизларни узоқ муддатли спорт машғулоти босқариш учун илмий асосланган технологияни яратиш уларга янада самарали таълим бериш имконини беради деган тахминга асосланган.

- узоқ муддатли таълим жараёнини бошқариш тушунчаси хотин-қизлар танасининг функционал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тақдим этилади ва оқланади;

- хотин-қизлар организмнинг тўғри куч ва тезлик-қувват юкламаларига мослашиш хусусиятлари спорт ихтисослашувининг бошланиш ёшини ҳисобга олган ҳолда аниқланади;

- иш қобилиятининг диморфик фарқларини ҳисобга олган ҳолда аниқ бўлмаган фаолият шароитида хотин-қизлар организмнинг фаолиятига спорт тайёргарлигини бошқариш технологияси ишлаб чиқилган;

- юқори спорт натижаларига эришишда хотин-қизлар танасининг салоҳиятини ошириш учун педагогик шарт-шароитлар белгиланади, қайси хотин-қизлар организмга ўқув юкласи салбий таъсирини камайтириш имконини беради; репродуктив вазифаларни асраб-авайлаш билан малакали спортчилар тайёрлаш қаратилган узоқ муддатли ўқув жараёни учун дастурий таъминот ва услубий қўллаб-қувватлаш, қайси спорт фаолиятининг олдинги босқичларида энг юқори спорт натижаларига эришиш имконини беради, экспериментал оқлади ва ишлаб чиқилган.

Тадқиқот мақсадига эришиш ва таклиф этилаётган гипотезани синаб кўриш учун қуйидаги вазифалар белгиланди.

1. хотин-қизлар сузиш спорти билан шуғулланувчиларини узоқ муддатли тайёрлаш жараёнини бошқаришнинг концептуал асосларини илмий асослаш.

2. сузишга ихтисослашган хотин-қизларни узоқ муддатли тайёрлашнинг услубий жиҳатларини ўрганиш.

3. сузиш билан шуғулланувчи хотин-қизлар организмнинг физиологик, морфофункционал ва психологик хусусиятларини узоқ муддатли спорт тайёргарлигининг турли босқичларида спорт малакаси даражасига қараб аниқлаш.

4. хотин-қизлар сузиш спорти билан шуғулланувчиларини тайёрлаш жараёнини бошқариш технологиясини ишлаб чиқиш, бу эса хотин-қизлар организмга салбий таъсирларни текислашни кўзда тутади.

5. хотин-қизлар сузиш спорти билан шуғулланувчиларининг спорт машғулоти босқариш учун таъсия этилган технология самарадорлигини ишлашнинг диморфик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда экспериментал асослаб берилган.

Хулосалар. “Сузиш машғулоти орқали хотин-қизларни соғломлаштириш ва жисмоний тайёргарлигини такомиллаштириш технологияси” мавзуси бўйича

тадқиқот иши юзасидан қуйидаги умумий хулоса ва тавсияларни бериш мумкин.

Муайян тактик вариантни танлаш, уни ривожлантириш ва рақобатчилик фаолиятида амалга ошириш спортчининг техник маҳорати, жисмоний ва рухий тайёргарлиги ҳамда энг муҳим функционал тизимларнинг имкониятлари билан белгиланади. Шунинг учун тактик тайёргарлик жараёнини спортнинг бошқа таркибий қисмларига нисбатан бирлаштирувчи бошланғич тури сифатида қараш мумкин. Шу билан бирга қуйидаги методик методларни амалга ошириш самарали:

Танланган вариант тактикасини ишлаб чиқишда қўмаклашиш раҳбарнинг енгил ёки овози билан тинчлантириш, сегментларни енгил натижалари, ҳаракатлар майдончаси ва суръати ҳақида коррекцион маълумот ва бошқалар.;

Оптимал тактик режани амалга оширишнинг мураккаблиги тоғларда ишлаш, сезиларли ва ортиб

борувчи чарчаш, товуш ва ёруғлик интерференциясини яратиш ва бошқалар;

Ҳаракатларнинг ва динамик хусусиятларининг сезиларли ўзгарувчанлиги билан масофани енгил учун тактик схемаларни сақлаб қолиш суръат, қадам, куч уриши ва бошқалар;

Махсус сигнал туфайли ёки ўзгарган рақобат ҳолати муносабати билан тактик вариантда қутилмаган ўзгариш.

Таклифлар. Интеллект муаммоси хориж психологиясида жуда кенг ўрганилган бўлиб, улар турлича назариялар, концепциялар, ёндашишлар, позициялар, йўналишларга асосланган ҳолда тадқиқ қилинган. Шу билан бирга, интеллектни ўлчаш мезонлари, критерийлари, тараққиёт кўрсаткичлари, ўзига хусусиятлари, тест яратиш ва ундан турли ёшдаги кишилар ақлий ривожини текширишда фойдаланиш хилма-хил илмий назарий негизларга қурилгандир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 январдаги "Ўзбекистон Республикаси жисмоний тарбия ва спортни янада такомиллаштириш ва оммоллаштириш чора тadbирлари тўғрисида"ги ПФ- 5924 - сонли фармони.
2. Баранов Г.Н. Бассейн для лечебного плавания. Вопросы курортологии, физиологии и лечебной физ. Культуры.-1993 №1 С.65 - 68.
3. Земсков Е.А., Менхин А. В. «Новое массово-оздоровительное направление в развитии гимнастики». Материалы научно-практической конфер. По проблемам теории и методики гимнастики-М.: РГАФК, (январь 1996.) 68 с.
4. Корбут В.М. СУЗИШ (спорт-педагогик такомиллашуви). –Т.: Лидер Пресс, 2012, 142 б.
5. Корбут В.М., Салмгареева Р., Гейгер А., Кукракда кролусулида сузиш техникасини ўргатиш ва такомиллаштириш учун машғулотлар тўплами. // Ўқув – услубий қўлланма Тошкент 2013. 59 .бет.

UDC: 37.04;372.09

Anarxan KASIMAXUNOVA,

Professor, Doctor of Technical Sciences Department of "Electric Energy" of the Fergana Polytechnic Institute

E-mail: a.kasimakhunova@ferpi.uz

Saidahon ATAJOVNA,

PhD doctoral student of the 3rd year of the Andijan Machine-Building Institute of the Republic of Uzbekistan

E-mail: saida_ashurova@mail.ru

Reviewer: Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Andijan Machine-Building Institute Umarova G.A.

RESEARCH OF INTERDISCIPLINARY RELATIONSHIPS OF PHYSICS AND SPECIAL OBJECTS OF THE SPECIALTY "MECHATRONICS AND ROBOTICS"

Abstract

The article deals with the tasks of interdisciplinary interaction between physics and special subjects of the direction "Mechatronics and Robotics". The problems of fulfilling the qualification requirements for general professional and special training are identified, the relationship of which disciplines and their individual topics provides an applied orientation of education. The basic physical concepts related to interdisciplinary and are widely used on the basis of special subjects of technical education are given.

Key words: physics, interdisciplinary communications, special subjects, concept formation, electronics, physical properties, mechatronics and robotics.

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫХ СВЯЗЕЙ ФИЗИКИ И СПЕЦ ПРЕДМЕТОВ СПЕЦИАЛЬНОСТИ «МЕХАТРОНИКА И РОБОТОТЕХНИКА»

Аннотация

В статье рассматриваются задачи междисциплинарного взаимодействия физики и специальных предметов направления «Мехатроника и робототехника». Выявлены проблемы выполнения квалификационных требований к общепрофессиональной и специальной подготовке, взаимосвязь которых дисциплин и их отдельных тем обеспечивает прикладную направленность образования. Приведены основные физические понятия, относящиеся к междисциплинарным и широко используемые на базе специальных предметов технического образования.

Ключевые слова: физика, междисциплинарные связи, специальные предметы, формирование понятий, электроника, физические свойства, мехатроника и робототехника.

FIZIKA FANI VA "MEXATRONIKA VA ROBOTOTEXNIKA" YO'NALISHI MAXSUS FANLARINING FANLARARO ALOQALARINI TADQIQ QILISH

Annotatsiya

Maqolada fizika va "Mexatronika va robototexnika" yo'nalishidagi maxsus fanlarning fanlararo o'zaro ta'siri vazifalari ko'rib chiqiladi. Umumiy kasbiy va maxsus tayyorgarlikning malaka talablarini bajarish muammolari, qaysi fanlar va ularning alohida mavzularining o'zaro bog'liqligi ta'limning amaliy yo'nalishini ta'minlashiga alohida e'tibor qaratilgan. Fanlararo bog'liqlik va texnik ta'limning maxsus fanlari asosida keng qo'llaniladigan asosiy fizik tushunchalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: fizika, fanlararo aloqalar, maxsus fanlar, tushunchalarni shakllantirish, elektronika, fizik xususiyatlar, mexatronika va robototexnika.

Introduction. A graduate of a modern school, in addition to solid basic knowledge, must have the ability to analyze, to understand the essence of emerging problems and solve problems in the broadest sense. These qualities are signs of scientific thinking, mastering at least elements of which becomes a competitive advantage. Physics as an academic subject can provide the richest opportunities for achieving this goal. The task of developing modern scientific thinking requires the use of situations in teaching that are close to scientific, forming ideas about the methodology of modern physics and the ability to act on its basis, including making decisions in an uncertain, non-standard situation [1].

Modern science is interdisciplinary, therefore higher education provides for the interconnection and coexistence of the subjects taught. Interdisciplinary connections underlie the methodological development of each of the program subjects and are a factor in the effective assimilation of the taught material. In addition, interdisciplinary connections increase the scientific level of students' knowledge, develop their logical and critical thinking, and help develop creative abilities. Interdisciplinary connections and their successful

implementation in the educational process reduce duplication in the study of new material, lead to significant time savings, and also form the skills and abilities of students to apply general educational knowledge in practice.

Using robots and mobile devices in education can serve as a foundation for hands-on studies encompassing many different disciplines including computer and electrical engineering, computer science, mathematics, and physics. Educational robots and mobile technology have been shown to be successful in promoting student interest in these and other STEM (Science, Technology, Engineering, and Mathematics) disciplines.

The formation of students' holistic ideas about the world around us requires a generalized approach to the analysis of knowledge of interdisciplinary content. The integrity of the process of educational cognition is determined by the interconnection of elements of knowledge (concepts, laws, theories) of interdisciplinary content, the generality of methods of scientific cognition (empirical, theoretical); forms, methods, means used both in physics and in general technical, as well as specialized subjects.

Literature review. Many domestic and foreign scientists identify a number of interpretations that contribute to the strengthening of interdisciplinary ties. For example, academician I.D. Zverev paid great attention to the problem of integration and coordination, revealed the content of school subjects and the connections between them, educational and developmental functions of interdisciplinary connections, ways of their implementation, gave a general scheme of connections between subjects. Since the 50s, in studies of various levels (articles, dissertations, monographs) on didactics and private methods devoted to the study of various aspects of the problem, a number of authors have attempted to interpret the concept of "interdisciplinary connections". But to this day there is no single, scientifically grounded definition of this concept, covering its essence and variety of functions in the educational process. Some scholars interpret interdisciplinary connections as a didactic condition that activates cognitive interests, mental activity (N.M. Cherkez-Zade. V.N. Fedorova. D.M. K. P. Korolev. N. G Kulagin. I. D. Zverev and others), the third - as a means (V. P. Schuman. N. S. Antonov and others), the fourth - as an independent didactic principle (N. A. Loshkareva. S. A. Roshkova. V. I. Zagvyazinsky. N. G. Ogurtsov. V. N. Maksimova) [2,7].

According to Yu.V. Loginova by identifying the main components, one can see not only the lines of interconnection between subjects, but also how it is possible in the educational process to ensure the fulfillment of qualification requirements for general professional and special training, the interconnection of which disciplines and their individual topics provides an applied orientation of education. This makes it possible to objectively substantiate the presence of an integration relationship between physics and the disciplines of general professional and special training, capable of providing an applied orientation of training a specialist in the field of technology and served as the basis for drawing up a structural and logical diagram of the relationship of the discipline "Physics" with special and general professional disciplines [2,3].

Research methodology. Common to all material systems are certain regularities, which are called physical laws. Physics is often called a fundamental science, since other natural sciences (biology, chemistry, geology) describe only specific classes of material systems that obey physical laws.

Physics is closely related to mathematics, since it provides a mechanism by which physical laws can be formulated as precisely as possible. All physical laws are almost always formulated as equations. Moreover, in this case, the most complex sections of mathematics are used, rather than in other sciences. Conversely, the needs of physical science stimulated the development of most areas of mathematics.

The importance of physics in the modern world is very great. Everything that distinguishes today's society from the society of past centuries has arisen as a result of the application of physical discoveries. Research in the field of electromagnetism led to the emergence of fixed and mobile phones. Thanks to the discoveries of thermodynamics, it was possible to create a car, and the development of electronics provoked the emergence of computer technology. Photonics

makes it possible to create fundamentally new computers and photonic equipment that are rapidly replacing modern electronic equipment and devices. And the development of gas dynamics gave birth to airplanes and helicopters. Knowledge of the physical processes that constantly occur in nature is deepened and expanded. Most of the new and modern discoveries receive technical and economic applications, often in industry.

Today, mechatronics and robotics is considered one of the most advanced areas of science and technology, which leads to a new interdisciplinary direction of education that integrates knowledge from the field of mechanics, electronics and microprocessor technology, computer science and computer control of the movement of machines and units.

This definition emphasizes the triune essence of mechatronic systems (MS), which are based on the idea of a deep interconnection of mechanical, electronic and computer elements [5].

With the rapid and continued advancement in integrated circuit technology, more and more devices have the capability to sense the environment, make decisions based upon coded instructions, and take some physical action within the environment. Machines with this flexible control capability can be classed as mechatronic systems. Therefore, it is important to produce engineers who are versed in all of the contributing disciplines necessary to create such integrated devices.

In recent years, a physical interpretation of mechatronics has been proposed as "a means of making a decision on controlling the functioning of physical systems" or as a computer control of the transfer of physical energy in controlled technical systems "(here energy acts as a quantitative measure of the movement and interaction of all types of matter - mechanical, thermal, electromagnetic, nuclear, plasma, gravitational, etc.) [6].

Subjects are taught in the specialty "Mechatronics and Robotics" such as - "Fundamentals of Engineering Materials", "Fundamentals of Circuitry and Electronics", "Fundamentals of Mechatronics", "Instrumentation and Systems", "Industrial Electronics", "Control Theory", "Fundamentals of Thermodynamics and Heat Transfer" and their interdisciplinary connections with physics as didactic conditions for optimizing the learning process of students, contribute to improving the quality of the formation of concepts, skills, scientific worldview. They are a prerequisite for reducing student workload by eliminating duplication. Interdisciplinary communications can be carried out at the level of facts: concepts, laws, theories, methods of educational cognition [4,8]. However, the level of concepts and methods of educational knowledge for physics and the above subjects is the most significant (Fig. 1).

Among the many physical concepts there are those that can be attributed to interdisciplinary: quantity, function, functional dependence of quantities, vector, scalar, voltage, power, sensor, regulation, etc. They are widely used in the disciplines of the natural cycle, especially in the above subjects. Methods of scientific (educational) cognition such as analytical, graphic, statistical, etc. allow revealing the essence of concepts and the nature of integrative relationships on a scientific basis.

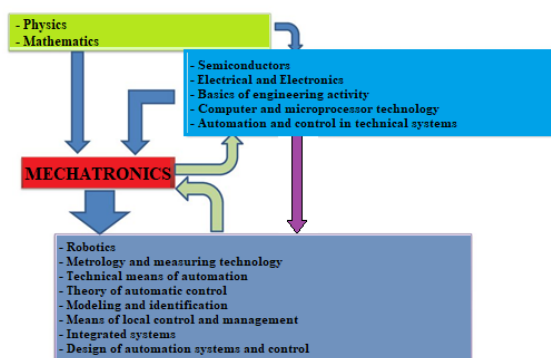

Fig.1. Interaction of disciplines

Analysis and results. As a result of studying the general professional module GPM.2.05 "Control and measuring devices and systems", taking into account the specifics of technological processes, the student must:

have practical experience:

to measure the physical quantities of simple automation systems and simple functional blocks of mechatronic devices and systems;

be able to:

to draw up structural and functional diagrams of various automation systems, components of mechatronic devices and control systems; apply development and debugging tools for specialized software for controlling technological equipment, automated and mechatronic systems;

know:

physical purpose and physical properties of the main elements of functional blocks of modules of mechatronic devices and systems, determination of the initial requirements for materials and their physical properties, as well as ways of regulating the elements of mechatronic devices based on their physical properties, etc.

In connection with the inclusion of elements of mechatronics and robotics in the educational process, appropriate training of engineering personnel with systemic knowledge in this area is required.

Since the formation of professional competencies with the use of mechatronic and robotic systems requires knowledge testing, the development of skills and practical skills in several related disciplines, our institute uses an innovative direction - interdisciplinary integration, in connection with which the coordinated work of teachers of mathematics, physicochemical and general natural science cycle and teachers of the professional cycle.

Interdisciplinary integration resolves the contradiction existing in the subject system between the disparate

Table. 1

The relationship between the sections of the course of physics and the main components of mechatronics.

Sections of the physics course	Macroscopic physics				Microscopic physics					
	Mechanics	Thermodynamics	Optics	Electrodynamics	Atomic physics	Statistical physics	Condensed matter physics	Quantum physics	Nuclear physics	High energy physics
Main Components of Mechatronics	Classical mechanics, relativistic mechanics, continuum mechanics (acoustics, hydrodynamics, solid state mechanics)	Nonequilibrium thermodynamics, physical optics, crystal optics, molecular and nonlinear optics	Magnetohydrodynamics, electrodynamics, and also electrodynamics for continua			Statistical mechanics, physical kinetics, and also statistical field theory	Physics of liquids and solids, physics of nanostructures and atoms	Quantum field theory, quantum mechanics, quantum electrodynamics, quantum chromodynamics and atoms		
Mechanics										
Electronics										
Microprocessor technology										
Informatics										
Computer control of the movement of machines and units										

The table shows that all the main components of mechatronics, or all the main constituent objects that are synergistically interconnected, are directly tightly connected with a large part of the sections of physics. From this it should be concluded that the entire foundation of technical subjects is built on physics and mathematics.

Conclusion/Recommendations. Thus, the educational process of teaching requires the use of interdisciplinary connections of physics and special subjects of the direction "Mechatronics and Robotics", namely: a combination of

theoretical methods for studying physics with experimental methods based on the available concepts of elementary mathematics, mechanics, electronics and electrical engineering, computer science, etc. This approach simultaneously ensures the achievement of a high level of assimilation of special subjects, forms the critical and logical thinking of students, and also contributes to understanding the unity of the material world. Students have an understanding that the laws of physics as well as mathematical formulas and equations are actually implemented in technological processes.

REFERENCE

1. Афримов Л.Л. Теория внутрипредметных и междисциплинарных связей: Монография / Л.Л. Афримов Т.Н. Гнителицкая - Владивосток: Изд. Дальневосто. ун-та, 2005 г. – 176 с.
2. Потапова, М.В. Пропедевтика в непрерывном физическом образовании (школа - педвуз): монография / М.В. Потапова. – М.: Изд-во «Прометей», МПГУ, 2008. – 256 с.
3. Логинова Ю.В. Внутрипредметные и междисциплинарные связи как средство реализации профессиональной направленности обучения студентов - будущих биотехнологов в вузе: диссертация на соискание степени кандидата педагогических наук – Пенза, 2010 г.
4. Atajonova S.B. Modernization of training in technical universities on the example of the subject of physics/ I International conference on "Fundamental and practical problems of semiconductor physics, micro and nanoelectronics". Tashkent, 29.10.2021, p 241-244.
5. Основы мехатроники [Электронный ресурс]: электрон. учеб. пособие/ Минобрнауки России, Самар. гос. аэрокосм. ун-т им. С. П. Королева (нац. исслед. ун-т); В. Я. Свербилов, В. Н. Илюхин, А. А. Иголкин, Т. Б. Миронова - Электрон. текстовые и граф. дан. (3,0 Мбайт). - Самара, 2011 г.
6. Конюх В.Л. Основы робототехники. – Ростов н/Д: Феникс. 2008. – 281 с
7. Кузнецов В.И. Принципы активной педагогики. – М: Академия. 2011 с.120
8. Kasimakhunova A.M, Atajonova S. B. Use of innovative learning methods in the classes on the subject: "theory of automatic control" Scientific–technical journal of FerPI 2021, Volume 25. Special. Issue No. 1, p 147-151.

УДК: 378:004:371.693.2

Yuldash KURALOV,
Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti,
«Informatika va axborot texnologiyalar» kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: ykuralov89@mail.ru

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti, v.v.b. dosenti Boymurodov A.X., taqrizi asosida

BO'LAJAK INFORMATIKA O'QITUVCHILARINI TAYYORLASHDA PEDAGOGIK TA'LIM INNOVATSION KLASTERI USULI

Annotatsiya

Mazkur maqolada ta'lim tizimini takomillashtirishda qo'llaniladigan klaster usulini joriy etish masalalari ko'rib chiqiladi, shuningdek, hududiy pedagogik ta'limning innovatsion klasteridan foydalangan holda umumta'lim maktablari va oliy ta'lim muassasalarining integratsiyalashuvi shakllari tavsiflanadi. Shuningdek, Toshkent viloyatida pedagogik ta'limning innovatsion klasterini yaratish bilan bog'liq yangi tizimni joriy etish rejasi orqali izchillik, ajralmaslik, uzluksizlik, zamonaviylik, yo'naltirilganlik, manfaatdorlik tamoyillari va ustuvor yo'nalish bilan belgilangan amaliy ishlar borasida takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: Klaster, innovatsiya, strategiya, uzluksizlik, onlayn, platforma.

INNOVATIVE CLUSTER OF PEDAGOGICAL EDUCATION IN THE TRAINING OF FUTURE COMPUTER TEACHERS

Annotation

This article discusses the introduction of the cluster approach used to improve the education system, as well as describes the forms of integration of secondary schools and higher education institutions using the innovative cluster of regional pedagogical education. The plan for the introduction of a new system of creating an innovative cluster of pedagogical education in Tashkent region also offers practical work on the principles of consistency, indivisibility, continuity, modernity, focus, interest and priority.

Key words: Cluster, innovation, strategy, continuity, online, platform.

ИННОВАЦИОННЫЙ КЛАСТЕР ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ КОМПЬЮТЕРА

Аннотация

В данной статье рассматривается внедрение кластерного подхода, используемого для совершенствования системы образования, а также описываются формы интеграции общеобразовательных школ и высших учебных заведений с использованием инновационного кластера регионального педагогического образования. План внедрения новой системы создания инновационного кластера педагогического образования Ташкентской области также предлагает практическую работу на принципах системности, неделимости, преемственности, современности, направленности, заинтересованности и приоритетности.

Ключевые слова: Кластер, инновации, стратегия, преемственность, онлайн, платформа.

Kirish. Shu kunlarda insoniyat qurilish, ishlab chiqarish, sanoat va innovatsion rivojlanish sohalarida tub islohotlar zarurligini anglab yetdi. Shu bilan birga, zamonaviy ta'lim asosida moddiy va iqtisodiy resurslar emas, balki inson kapitali shakllanayotgani hammaga ma'lum bo'ldi. Shunday qilib, ta'limni uzluksiz rivojlantirish, milliy-ma'naviy qadriyatlar asosida tarbiyalangan, eng yangi bilimlardan foydalana oladigan yosh avlodni tarbiyalash zamonaviy ta'limning bosh mezoniga aylandi. Ta'limning turlari, yo'nalishlari bo'yicha integratsiyani kuchaytirish, hamkorlikda ishlash, uzluksiz ta'limni shakllantirishda tegishli vazirlik va idoralar o'rtasida hamkorlikni yo'lga qo'yish zarur. Shu bois o'z-o'zidan klaster modelini ta'limga tatbiq etish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. "Klaster" tushunchasi iqtisodiyot va ishlab chiqarishda samarali model bo'lib, uning ta'lim tizimiga tatbiq etilishi ma'lum ma'noda maktabgacha ta'lim, xalq ta'limi, oliy ta'lim va oliy ta'limdan keyingi ta'lim o'rtasidagi tarqoqlikni bartaraf etadi. Kelajak avlodni tarbiyalash oliy maqsad bo'lishi uchun birgalikdagi chora-tadbirlar rejasi zarur. Innovatsion pedagogik ta'lim klasteri faoliyati zamonaviy pedagogikamizdagi yangi yo'nalish bo'lib, uni amalga oshirish malakali mutaxassislarni shakllantirishni taqozo etadi[1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarida ko'plab muammolarga yechim izlashda, o'qitish metodikasini takomillashtirishda klaster usuliga murojaat qilinmoqda. Xususan, ta'lim klasteri pedagogikamizda integratsiya va uzluksizlik bilan bog'liq yangi innovatsion yo'nalish hamda uning amaliyotga tatbiq qilinishi pedagogik ta'limga raqobatbardosh kadrlar tayyorlash omili ekanligi G'I.Muhamedov, Sh.Q.Mardonov, Sh.Botirova, X.Sultonov, S.Toshtemirova, N.Koshanova, Q.Mahmudovlarning tadqiqotlarida muayyan darajada yoritilgan[1].

O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimida qator ijobiy o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Tizimni isloh qilishga qaratilgan qaror va farmonlar, ko'rilayotgan chora-tadbirlar, albatta, sifatli ta'limni shakllantirishga qaratilgan bo'lib, sohaning barcha jabhalarini qamrab olgan. Bundan tashqari, bugungi kunda dunyo mamlakatlari mavjud tarmoqlarni ijtimoiy-iqtisodiy yuksaltirish maqsadida ularni rivojlantirishning turli innovatsion modellaridan foydalanmoqda. Ta'lim – kelajak davlatning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, uni rivojlantirish davlat va jamiyatning asosiy vazifalaridan biridir. Sohaga innovatsion texnologiyalar joriy etilayotgani ta'lim samaradorligini

o'shish, o'qitish va ta'lim sifatiga erishishda muhim omil bo'lmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Keyingi paytlarda ishlab chiqarish va sanoat, qishloq xo'jaligini rivojlantirishga erishish uchun klasterlash yoki klaster modelining ahamiyati haqida ijobiy tushunchalar kuzatilmoqda. Bu o'zaro manfaat, barqarorlik, hamkorlik va o'zaro ishtirokni anglatadi. Bu usulni ta'lim tizimiga joriy etish, ta'lim ob'yekt va sub'ektlari o'rtasidagi integratsiyani rivojlantirish malakali kadrlar tayyorlashga ijobiy ta'sir ko'rsatishi shubhasiz. Ba'zida ta'lim tizimida muammolar paydo bo'lganligi sababli, butun dunyo olimlari eng maqbul zamonaviy yechim sifatida ta'lim klasterlarini yaratishni taklif qilmoqdalar[3].

O'qituvchilar ta'limining innovatsion klasteri - bu muayyan muammolarni hal qilish va aniq natijalarga erishish uchun innovatsion ta'lim faoliyati doirasida o'zaro bog'liq ob'ektlarni (ta'lim muassasalari, tashkilotlar, ilmiy maktablar, universitetlar, ilmiy-tadqiqot institutlari, xususiy sektor va boshqalar) o'z ichiga olgan moslashuvchan tizimdir. .

Tahlil va natijalar. Ta'lim klasterini tashkil etish kasbiy tayyorgarlikning eng muhim vazifasini - ommaviy reproduktiv ishlab chiqarishdan mutaxassislarni individual va ijodiy tayyorlashga o'tishni, ijodiy raqobatbardosh shaxsni shakllantirishni ta'minlaydi[2].

Klasterda universitetning roliga katta e'tibor qaratilayotganini hisobga olsak, klasterning yana bir turini ajratib ko'rsatish mumkin. Bu o'rganish klasteridir. Ta'lim klasteri ijtimoiy muloqot va ijtimoiy sheriklikning yangi turi o'rtasidagi o'zaro ta'sir tizimi sifatida qaraladi[7].

Mamlakatda ta'lim to'g'risidagi qonun ishlab chiqilgan bo'lib, unga ko'ra ta'lim quyidagilardan iborat:

- maktabgacha ta'lim;
- umumiy o'rta ta'lim;
- maktabdan tashqari ta'lim;
- o'rta kasb-hunar ta'limi;
- oliy ma'lumot;
- oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim;
- Malaka oshirish va qayta tayyorlash quyidagi

shaklda amalga oshiriladi:[5].

Ta'lim klasteri tizimning asosiy bo'g'ini bo'lgan umumiy o'rta ta'lim (maktab) va oliy ta'lim muassasalari o'rtasida uzviy integratsiyani ta'minlashga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3775-son qarorida bu boradagi dolzarb vazifalar belgilab berilgan. oliy o'quv yurtlari oldiga qo'yilgan vazifalar. Xususan, qarorda hududlarda yangi oliy ta'lim muassasalari, zamonaviy ta'lim yo'nalishlari va mutaxassislarni tashkil etilishi, shuningdek, sirtqi va kechki ta'lim fakultetlari ochilishi, oliy ta'lim muassasalariga o'qishga qabul qilish kvotalari ko'paytirilishi muhim islohotlardan biri sifatida belgilangan.

Har qanday davlatning kelajagi bilimlari, zamonaviy bilimlarni puxta egallagan yoshlarga bog'liq.

Mamlakatimizda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, qabul qilingan qonun va qarorlar mazkur sohani yanada rivojlantirishga qaratilgani bilan muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Hozirgacha umumta'lim maktablari va oliy ta'lim o'rtasidagi munosabatlarni shakllantiruvchi bir qancha an'anaviy modellarni ishlab chiqilgan. Masalan, oliy ta'lim muassasalarida umumta'lim maktablarida tayanch maktablar tashkil etilgan va bu usul samarasizligi isbotlangan. Ularning aksariyati bir tomonlama modellarga aylandi[4].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-iyuldagi PQ-3152-son qarori bilan Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti tashkil etilgan. Qarorga ko'ra, institut viloyatdagi maktabgacha, maktab va maktabdan

tashqari ta'lim muassasalarining o'qituvchilarga, boshlang'ich sinf o'qituvchilariga, ayniqsa, aniq fanlar va chet tillari o'qituvchilariga bo'lgan ehtiyojini ta'minlash, tuman va qishloqlarda ta'lim yuqori malakali pedagog kadrlarga va xalqaro standartlarga mos oliy ma'lumotga ega bo'lgan muassasalar. o'qituvchilarni tayyorlash vazifasi. Ana shu vazifalardan kelib chiqib, bugungi kunda institut o'zining asosiy strategik yo'nalishlari va rivojlanish konsepsiyasini ishlab chiqdi[8].

Oliy ta'lim muassasalari bilan hamkorlik zamon bilan hamnafas muhim o'rin tutib, umumiy o'rta ta'lim tizimidagi o'qituvchilarning kasbiy mahoratini shakllantirmoqda. Ushbu hamkorlik samarali bo'lishi va mehnat bozorida o'quv amaliyotlarini joriy etish uchun maktablar va oliy ta'lim o'rtasidagi samarali aloqa muhim ahamiyatga ega. Buning uchun Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti nazariya va amaliyotning uzviyligi tamoyili doirasida maqsadli hamkorlikni amalga oshirmoqda[6].

Toshkent viloyati ta'lim tizimidagi mavjud kamchiliklarni o'rganish va ularning tahlili o'qituvchilarning ta'lim yo'nalishlarini muvofiqlashtirish, istiqbolni rejalashtirish, ta'lim bosqichlari o'rtasidagi aloqa va integratsiyani rivojlantirish zarurligini ko'rsatdi. Shundan kelib chiqib, Toshkent viloyatida pedagogik ta'limning innovatsion klasterini yaratish bilan bog'liq yangi tizimni joriy etish rejasini ishlab chiqildi. Tabiiyki, institutda pedagogik innovatsion ta'lim klasteri ustuvor strategik yo'nalish sifatida belgilanib, ushbu tizim asosida muayyan ishlar amalga oshirildi.

O'qituvchilar ta'limining innovatsion klasteri dolzarblik, a'zolik, izchillik, uzluksizlik, zamonaviylik, yo'naltirilganlik, qiziqish tamoyillariga asoslanadi.

O'qituvchilar ta'lim klasterining asosiy maqsadi bo'lgan ta'lim va tarbiya uzluksizligini ta'minlash uchun quyidagi mexanizmlar taklif etiladi:

- o'qituvchilar malakasini oshirishda maktabgacha ta'lim, o'rta va oliy ta'lim muassasalari hamda boshqa abituriyentlar bilan tezkor qayta aloqa imkoniyatini yaratish;

- pedagogik ta'lim bo'g'inlari o'rtasidagi aloqa, aloqa va hamkorlik zarurligini ilmiy asoslash.

Viloyatdagi umumta'lim muassasalari bilan integratsiyalashuv, maktablarda faoliyat yuritayotgan o'qituvchilarga uslubiy yordam ko'rsatish, joylarda ta'lim samaradorligini oshirish maqsadida oliy ta'limning har bir yo'nalishi va fakultetlariga ma'lum hajmdagi strategik ishlar taqsimlangan. Institut professor-o'qituvchilari tomonidan viloyatdagi umumta'lim maktablari o'qituvchilariga amaliy yordam sifatida o'quv seminarlari, mahorat saboqlari tashkil etilgani ta'lim klasterining amaliy bosqichga kirganligidan dalolat beradi. Bundan tashqari, zarur o'quv-uslubiy materiallar tayyorlash, maktab o'quvchilari uchun qiziqarli laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazish, iqtidorli talabalarni aniqlash va ularga yo'l-yo'riq ko'rsatish bo'yicha ham muayyan ishlar amalga oshirildi. Masalan, ilmiy-amaliy anjumanlar, noan'anaviy hududiy ilmiy tanlovlar fikrimiz dalilidir [7].

Pedagogik innovatsion ta'lim klasteri asosida institutning "Informatika" kafedrasini tomonidan "Informatika va axborot texnologiyalari fanlarini o'qitish sohasida hududiy klaster uchun onlayn platforma yaratish" loyihasi bo'yicha amaliy ishlar amalga oshirildi. Yaratilgan innovatsion tizimning vazifalaridan biri viloyatdagi ta'lim muassasalariga zamonaviy bilim berish, malakali o'qituvchilarga ko'maklashishdan iborat. Loyiha doirasida "Informatika va axborot texnologiyalari" yo'nalishi o'qituvchilari va talabalari uchun individual onlayn kurslar, forumlar, tanlov va tanlovlar tashkil etiladi. Platformada soha uchun elektron kutubxona va ma'lumotlar bazasini yaratish ham ko'zda tutilgan. Informatika va axborot texnologiyalarini o'qitishda klaster

modeli ta'lim sifati va mazmuniga ijobiy ta'sir ko'rsatib, rivojlanish va samaradorlik mezonlarini oshirishi mumkin.

Pedagogik innovatsion ta'lim klasteri sub'ektlari va sub'ektlari zanjirini tashkil qilish uchun har bir bo'linma umumiy fanlarni o'qitishning hozirgi holatini chuqur tahlil qilish orqali aniqlangan muammolarni aniqlashga yordam berishga intiladi. Ayrim fanlar bo'yicha ta'lim bosqichlarini integratsiyalashuvini rivojlantirish va shunga mos ravishda ilg'or professor-o'qituvchilar tarkibini yaratish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Shu maqsadda kafedraga qarashli umumta'lim maktablarida "Maktab-laboratoriya" tajriba maydonlari pedagogik ta'lim innovatsion klasteri predmeti bo'lgan innovatsion loyiha sifatida tashkil etilgan.

Shuni ta'kidlash joizki, jamiyatimiz taraqqiyotining hozirgi bosqichida pedagogik ta'limning innovatsion klasteri ta'limda ichki va fanlararo aloqalarni ta'minlash, ilmiy tadqiqotlar, tajriba va ilmiy yutuqlarni ta'lim va ijtimoiy sohaning barcha sohalariga samarali tatbiq etishni ta'minlaydi. -iqtisodiy hayot. Eng muhim tizimni ajratib ko'rsatish mumkin. Shu bilan birga, ta'lim muassasalari bilan jamiyatning boshqa manfaatdor tomonlari o'rtasida yaxlit va uzluksiz aloqani ta'minlash, har tomonlama yetuk pedagog kadrlar yetishib chiqishi va jamiyatga naf keltirishi uchun ilmiy, ijodiy, ma'naviy, iqtisodiy imkoniyatlar yaratish maqsadga muvofiqdir. Chunki kadrlarning bilim darajasi va raqobatbardoshligi ishlab chiqarish, sanoat, qishloq xo'jaligi

va jamiyatning boshqa tarmoqlari iqtisodiyotining rivojlanishi va raqobatbardoshligining asosidir. Tajribadan ma'lumki, bugungi kunda raqamli texnologiyalarning rivojlanishi, ularning ta'lim tizimiga bevosita tatbiq etilishi ta'lim sifati va samaradorligini keskin oshirish imkonini beradi. Shubhasiz, rivojlanish jarayonlarini tizimli boshqarishning markazlashtirilgan modeli (dasturiy ta'minotga yo'naltirilgan boshqaruv vositalari) doirasida zarur qo'shimcha resurslarni olish mumkin emas. Pedagogik innovatsion ta'lim klasterining taklif etilayotgan modeli raqobat emas, balki butun ta'lim tizimining umumiy maqsadlariga zid bo'lmagan yaxlit munosabatlarni, muassasalar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik mexanizmlarini shakllantirish va teng huquqli rivojlantirishdagi asosiy maqsaddir[10].

Xulosa va takliflar. Mintaqaning strategik rivojlanish rejalari, umumiy salohiyat va nafis rivojlanish ko'rsatkichlari asosida ushbu modeldan foydalangan holda har bir klaster asosiy ustuvorliklarga mos keladigan o'sish nuqtalarini aniqlaydi va hamkor tashkilotlardan resurslarni jalb qilishi mumkin. Ushbu o'sish nuqtalari ta'lim muassasalari bo'lishi kerak emas, balki yangi ta'limdagi innovatsion klaster-model dasturlari yoki hududiy muassasalarni jalb qiladigan, mintaqadagi aholi uchun yuqori sifatli ta'limni ta'minlaydigan, ijtimoiy istiqbollarni yaxshilaydigan va umumiy sifat uchun mintaqaviy to'siqlarni kamaytiradigan yangi ta'lim dasturi bo'lishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. Boymurodov, A. X., Azimqulov, S. N., & Davlatova, A. R. (2021). Zamonaviy ta'lim tizimi afzalliklari va imkoniyatlari. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(11), 1389-1395.
2. Kuralov Y. A. (2020). Development Of Geometric Creativity Of Secondary Scholl Students By Computer. *International Journal of Scientific & Technology Research - (IJSTR) Volume-9 Issue-2, February 2020 Edition*, 4572-4576.
3. Kuralov Y. A., Makhmudova, D. M. (2020). Methodology of developing creative competence in students with problematic education. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 No. 4, 2020, Part III ISSN 2056-5852*, 142-146.
4. Akhmedov B. A., Majidov J. M., Narimbetova Z. A., Kuralov Yu. A. (2020). Active interactive and distance forms of the cluster method of learning in development of higher education. *Экономика и социум*, 12(79), 805-808.
5. Kuralov Y. A., (2021). Elektron raqamli imzo algoritmlarining qiyosiy tahlili (RSA, ELGAMAL, DSA). *Academic Research in Educational Sciences*, 2(5) 428- 438.
6. Kuralov Y. A., (2021). Oliy ta'lim muassasalarida o'qitish texnologiyalarini innovatsion klaster usuli yordamida takomillashtirish. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(7) 679- 685.
7. Sultanov, R. O., Yusupov, M. R. (2020). Ta'limda matematika fanini o'qitishdagi muammolar va ularning yechimida axborot kommunikatsiya texnologiyalarining ahamiyati. *O'zMU xabarlari*, 2(1/2/1), 144-147.
8. Султанов, Р. О. (2020). Идея блокнот шифрлаш алгоритмини такомиллаштириш методлари. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(3), 397-404.
9. Жўраева, Н. В., Султанов, Р. О., Абдуллаева, С. А., Рахимжонов, В. А. (2020). Systematization of word combinations in the uzbek language. *Наука и Мир*, 2(6), 65-68

UDK: 372.8

Ulugbek KUCHKAROV,
Namangan muhandislik texnologiya institute dotsenti
E-mail: qochqarov8686@mail.ru

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti Rustamov Lazizbek taqrizi ostida

MUAY THAI IN ANCIENT AND TODAY

Abstract

This article discusses the historical and modern origins of the Muay Thai martial art. The article also provides information about the purpose, techniques and types of Muay Thai martial arts, when and in what countries modern Muay Thai entered, including the time of its arrival in Uzbekistan. The article details the changes in Muay Thai from ancient times to the present, over the years.

Key words: muay thai, martial arts, martial arts, round, elbow, hand punch, knee kick, glove, International Amateur Muay Thai Federation.

МУАЙ-ТАЙ В ДРЕВНЕМ И СЕГОДНЯ

Аннотация

В данной статье рассматриваются исторические и современные истоки боевого искусства Муай-тай. Также в статье приведены сведения о предназначении, приемах и видах единоборств Муай Тай, когда и в какие страны проник современный Муай Тай, в том числе время его прихода в Узбекистан. В статье подробно описаны изменения в тайском боксе с древних времен до наших дней, на протяжении многих лет.

Ключевые слова: тайский бокс, боевые искусства, боевые искусства, раунд, локоть, удар рукой, удар коленом, перчатка, Международная любительская федерация тайского бокса.

MUAY-TAY QADIMDA VA BUGUNGI KUNDA

Annotatsiya

Ushbu maqolada Muay-tay yakkakurash sport turining kelib chiqish tarixi va hozirgi kundagi ko'rinishi haqida fikr yuritilgan. Bundan tashqari maqolada Muay-tay yakkakurash sport turining maqsadi, texnikasi va turlari haqida, zamonaviy muay-tay qachon va qaysi davlatlarga kirib borganligi jumladan O'zbekistonga kirib kelgan vaqtlari haqida ma'lumot berib o'tilgan. Maqolada Muay-tayning qadimdan hozirgi kungacha o'zgarishlari yillar kesimida ketma-ketlikda batafsil tushuntirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: muay-tay, yakkakurash, jang san'ati, raund, tirsak zarbasi, qo'l zarbasi, tizza zarbasi, qo'lqop, Xalqaro havaskorlik Muay-tay federatsiyasi.

Kirish. Muay-Tay sport turi (Bazi manbalarda Muay Boran deb ham aytiladi) - bu Tailandning jang san'ati. Tailand boksida janglar to'liq aloqada va juda qattiq qoidalarga muvofiq o'tkaziladi. Muay-tayning asosi zarba texnikasidir. Muay-tay qadimiy yakka kurash turlaridan biri bo'lib, bu sport turiga qariyb 2 ming yil ilgari asos solingan. Xitoyda shakllangan degan taxminlar bor. Asosan, XVIII asrning oxiridan Tailand (Siam)da keng rivojlana boshladi. Tailand boksi ming yillik tarixga ega. Taxminan 2 ming yil oldin, bu jang san'ati butunlay boshqacha nomga ega edi, bu "hid" kabi yangradi. Muay-Thay mashhur sportini Suvannapum shahrida paydo bo'lgan, u yerda besh buyuk usta tomonidan asos solingan. Tailand armiyasini tayyorlash uchun "pahuyut" ning juda ko'p hiyla-nayranglari ishlatilgan. Ushbu jangovar san'at tufayli Tailand armiyasi qadimgi dushmanlari bilan jang qilishlari mumkin edi. Bir necha bosqinchilik to'liqlari Tayland tarixini erta belgilab qo'ydi, bu esa qo'l bilan jangovar mahoratga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirdi. Muay-Taychilar avvaliga deyarli faqat o'z-o'zini himoya qilish bilan shug'ullangan, keyinchalik sportga aylandi. Muay-Thay musobaqalari Sukotay davrida (1238-1377), jangchilar jangovar raqobat uchun pul topa boshlagan vaqtlari rivojlandi. Dastlab Muay-Thay bokschilari qo'lqopdan foydalanmasdan jang qilganlar (keskin jiddiy raqobat yo'q edi).

Asosiy qism. Ayutthaya davrida jangchilar o'zlarining barmoqlarini va bilagini himoya qilish uchun bugungi kunda jangchilarning tasma-sini ishlatish uchun qayta tiklanmaydigan kenevir naqshlaridan foydalanishni boshlaydi. Ushbu amal Muay Kaad Chuek deb nomlandi. Bundan tashqari, Ayutthaya

davrida qirolik soqchilarining "Grom Nak Muay" bir bo'limi tashkil qilindi. Bu vizyon Rava VI ga Rama VII hukmronligi davrida rivojlandi. Muay-Thayning mashhurligi Rama V davrida san'atga katta qiziqish uyg'otgani sabab bo'ldi. Shunga ko'ra, mutaxassislar sug'ullanuvchilarni oziq-ovqat bilan ta'minlab beradigan va boshpana beradigan o'quv mashg'ulotlar o'tkazishni boshlaydi. Sug'ullanuvchilarning sadoqati ko'plab qiziquvchilarni o'zlarining familiyasi sifatidamaksus lagerlarini tan olishiga majbur qilish uchun yetarli darajada yuqori edi. 1760-yillarda Ayutthaya yoki Tailand birma-bir harbiy qo'shinlarni yengdi. Qamal qilish paytida, bir guruh Taylandliklar, shu jumladan, Tailand bokschilari qo'lga olindi. 1774-yili Burmese qiroli festivalida birgina Tailand bokschilaridan biri - Nai Khanom Tom - Muay Boron chempioni jang qiliadi.

Tom tezda raqibini yengadi. Shoh keyinchalik Muay-Thay amaliyotchisiga boshqa to'qqiz ta Burmese chempioni bilan kurashishni so'raydi. Shoh juda hayratga tushadi va u Taylandning jangchisini ozod qiladi. Bugungi kunga qadar Tomning g'alabasi 17 mart kuni "Boxer Day" sifatida nishonlanadi va g'alabalar Tayland xalqi uchun g'urur manbai bo'lib qolmoqda.

Muay-Thay rivojlanishining eng yuqori cho'qqisi Rama V hukmronligi davriga to'g'ri keldi. O'sha vaqtlarda musobaqada g'olib chiqqanlar qirolik mukofotlari va turli unvonlarni osongina olishlari mumkin edi. O'sha yillarda Muay-Thay janglarini o'tkazish qoidalarga ba'zi o'zgarishlar kiritildi - ringga arqon ko'rinishidagi maxsus to'siqlar o'rnatildi va janglar soatlab o'tkazila boshlandi. Jangchilarning qo'llari

ot terisi bilan o'ralgan - bu ularning qo'llarini himoya qilish va zarbalarni yanada kuchliroq qilish uchun qilingan. Vaqt o'tishi bilan ot terisi oddiy paxtadan tayyorlangan maxsus lentalar bilan almashtirildi.

Kelib chiqishidan qat'iy nazar, har qanday tay boks bilan shug'ullanishi mumkin edi. O'tgan asrning 20-yillarigacha bu sport hatto rasman maktab o'quv dasturiga kiritilgan.

XX asrning 30-yillaridan boshlab xalqaro ta'sir ostidagi jang san'atlari o'zgarishlarga uchradi. Jangchilar lenta o'rash o'rniga qo'llariga qo'lqop kiyishni boshladilar va eng og'ir nayranglar va zarbalar ham bekor qilindi. Bularning barchasi, aslida juda qattiq sportni biroz yumshatdi. 30-yillarda Muay-Tayda ma'lum jangovar qoidalar o'rnatildi, ular bugungi kungacha saqlanib qolgan. Ammo bu sport turi yumshatilganmi yoki yo'qmi, baribir u haqiqiy kurashga yaqin qoldi. Tailand bokschilari kontakt janglariga tayyorlangan boshqalarga qaraganda ancha kuchli ekanligiga ishoniladi.

Sobiq SSSRda tay boksi o'tgan asrning 90-yillarida paydo bo'lgan, ammo bu jang san'ati turi juda tez tanildi va hamma tomonidan sevildi, shuning uchun u boshqa jang san'atlari orasida yetakchi o'rinni egalladi. Bugungi kunda Muay-Thai juda ajoyib va samarali jang san'atidir. Tailand boksining asosiy xususiyati tirsaklar va tizzalar seriyasidir. Bundan tashqari, Muay-Thai raqibni muvozanatdan chiqarishi mumkin bo'lgan juda ko'p turli xil otish va nayranglarni o'z ichiga oladi.

Tailand boksi o'zining samaradorligi va oddiy mashg'ulotlari tufayli nafaqat o'z mamlakatida, balki butun dunyoda juda mashhur bo'ldi. Hozirgi vaqtda ushbu boksning ikkita asosiy jihati bor - bu an'anaviy jang san'ati va Muay-Tay sporti.

An'anaviy Tailand boksi raqibni osongina sindira oladigan juda ko'p shikast yetkazuvchi zarbalarni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, an'anaviy Tailand boksi bilan shug'ullanadigan sportchilar meditatsiyaga ko'p vaqt ajratishlari kerak. An'anaviy Muay-Thai rasmiy turnirlar yoki musobaqalarni o'z ichiga olmaydi va barcha bilimlar ustozdan shogirdga o'tadi.

An'anaviy tay boksini o'rganish jarayoni nafaqat jismoniy tayyorgarlik, mashq qilish texnikasi, turli texnikalarni o'rganish, balki shaxsning ma'naviy rivojlanishini ham o'z ichiga oladi - inson hayotga va haqiqiy jangga nafaqat jismoniy, balki ichki, ruhiy tomonlama ham tayyorlanadi. An'anaviy Muay-Thai eshiklari hamma uchun ochiq emas, chunki bu san'atni faqat sanoqli odamlarga o'zlashtira oladi.

Tailand boksining sport turiga kelsak, bu san'at an'anaviy tay boksidan shakllanganligini esga olish kerak.

Muay-Taysporti - bu har kim shug'ullanishi mumkin bo'lgan keng tarqalgan jang san'ati. Ushbu sport turi bo'yicha o'tkaziladigan musobaqalarni havaskor va professionallarga bo'lish mumkin - farq haqiqiy jang bilan o'xshashlikda olib boriladi. Tailand bokschilari kontakt janglariga eng tayyor sportchilardan biridir - ular ham yaqin, ham o'rta va uzoq masofalarda harakat qilishlari mumkin.

Tailand bokschisi raqibga asosiy zararni yaqin yoki o'rta masofada, tirsaklar va tizzalar qo'llanila boshlanganda etkazishi mumkin. Havaskor sportda hamma narsa unchalik qiyin emas - yumshoq qoidalar joriy etilgan, jang taktikasi biroz boshqacha, jangchilar ham himoyaga ega.

Tailand boksi - bu jang san'ati bo'lib, odamni qisqa vaqt ichida jangga moslashtira oladi. Inson ham jismonan, ham texnik, shuningdek, axloqiy, ma'naviy va ruhiy jihatdan tayyor bo'ladi.

Muay-tay— sport kurashi turi. Bunda sportchilar (boksdagidek) qo'llariga qo'lqop kiygan holda arqonlar bilan o'ralgan 6x6 m o'lchamli maxsus ring (supa)da vazn toifalari bo'yicha yakkama-yakka musobaqalashadilar.

Havaskor Muay-Taychilar musobaqasi 2 min.dan 4 raund davom etadi (professional Muay-Tayda 3 min.dan 5

raund). Raundlar orasida 1 min.dan (professionallarda 2 min.dan) tanaffus beriladi. Muay-Taychilar 45, 48, 51, 54, 57, 60, 63,5, 67,71,75, 81, 91 kg gacha va 91 kg dan ziyod vazn toifalari kuch sinashadilar. Muay-Tayda qo'l, tirsak, oyoq va tizza bilan zarba beriladi, shuningdek, raqibni quchoqlab yiqitishga ruxsat etiladi.

1994-yilda Xalqaro havaskorlik Muay-Tay federatsiyasi (IFMA)ra asos solindi, unga 80 dan ortiq davlat a'zo bo'lib kirgan (2003). O'zbekiston 1996-yildan a'zo. IFMA 1994-yildan jahon chempionatini o'tkazib keladi. 1998-yildan Markaziy Osiyo o'yinlari dasturiga kiritilgan. Muay-Tay Tailand, Belgiya, Buyuk Britaniya, Gollandiya, Malayziya, Fransiya davlatlarida rivojlangan. Muay-Tay O'zbekistonga 1993-yil kirib keldi, 1995-yilda O'zbekiston Milliy federatsiyasi ro'yxatga olindi. Federatsiyaning viloyatlarda bo'limlari, 10 mingdan ziyod a'zosi bor. 200 dan ortiq murabbiy Muay-Tay mashg'ulotlarini olib borishadi. O'zbekistonlik Muay-Taychilardan ko'plab xalqaro miqyosdagi sport ustalari yetishib chiqqan. Zamirbek Qosimbekov, Rahmatjon Ro'ziyoxunov, Furqat Qurbonov va boshqa murabbiylar Yerkin Kuttiboyev, Tohir Mirsamatov, Nuriddin Hojiyrov, Kamoliddin Yusupov, Diyor Po'latov singari jahon va Osiyo chempionlarini hamda Osiyo o'yinlari g'oliblarini tarbiyalashdi. Asror Mo'minov. Bugungi kunga kelib Muay-Tay bilan 120 000 dan ziyod havaskor va 10 000 dan ziyot Professional sportchilar shug'ullanishmoqda

Xalqaro Muay-Tay sport uyishmasi tomonidan ushbu sport turining 19 ta vazn toifasi tan olingan.

Muay-Tayning asosiy maqsadlari. Muay-Tay kikkoksing musobaqalarida asosiy maqsad, sof g'alaba yoki qarorlar yo'li bilan g'alaba qozonishdir. Haqiqiy hayotda Muay-Thaining maqsadi buzg'unchiga nisbatan imkon qadar tez va samarali himoyalani uni zararsizlantirishdir.

Muay Boran qirol davrida ChulalongkornNing ko'tarilishi Qirol Chulalongkorn (Rama V) 1868-yilda taxtga nafaqat muay uchun, balki butun mamlakat uchun oltin asrni boshlab berdi. Tailand. Muay Rama V davrida shohning sportga bo'lgan shaxsiy qiziqishining bevosita natijasi sifatida katta yutuqlarga erishdi. Mamlakat tinch edi va muay jismoniy mashqlar, o'zini himoya qilish, hujum qilish, dam olish va shaxsiy rivojlanish vositasi sifatida ishlagan.

Zamonaviy davr: 1909-1910: Shoh Chulalongkorn rasmiylashtirildi muay boran ("qadimiy boks") uchta (1910-yilda) mukofot bilan muen dafn marosimida g'oliblarga o'g'li uchun (1909-yilda). Mintaqaviy uslub: Lopburi, Korat va Chayya.

1913-yil: Britaniya boksi Suan Kulap kolleji o'quv dasturiga kiritilgan. "Muay Thai" atamasining birinchi tavsiflovchi ishlatilishi.

1919-yil: Suan Kulap kolleji o'quv dasturida ingliz boksi va muay bir sport turi sifatida o'qitilgan. Shuningdek, dzyudoga ham taklif qilindi.

1921-yil: Suan Kulap kollejidagi Siamdagi birinchi doimiy uzuk. Ham muay, ham Britaniya boksi uchun ishlatiladi.

1923-yil: Suan Sanuk stadioni. Lumpinee Park yaqinida qizil va ko'k burchaklari to'ldirilgan uchta xalqaro uslubdagi uchta arqonli uzuk. Muay va Britaniya boksi.

Qirol Rama VII (1925-1935-yy.) muay uchun kodlangan qoidalarini ilgari surdi va ular joyiga qo'yildi. Tailandning birinchi boks rishtasi 1921-yilda Suan Kulapda qurilgan. Hakamlar tanishtirildi va raundlar tepish bilan belgilandi. Jangchilar Lumpinee Boxing Stadium mashg'ulotlar paytida va chet elliklarga qarshi boks musobaqalarida zamonaviy qo'lqoplarni, shuningdek, qattiq qorin himoya vositalarini kiyishni boshladi. An'anaviy arqon bog'lash (khat chueak) qo'llarni qattiqlashtirilgan, xavfli zarba beradigan asboga aylantirdi. Bog'lamning ustidagi ipdagi tugunlardan foydalanish, jangchilarning qo'llarini himoya qilish paytida zarbalarni yanada xavfli va raqib uchun zararli

holga keltirdi. Ushbu arqon bog'lash hali ham tailandliklar o'rtasidagi janglarda ishlatilgan, ammo ringda o'lim sodir bo'lganidan so'ng, jangchilar oyoqlari va to'piqlari ustiga qo'lqop va paxta choyshablarini kiyishlari kerak degan qarorga kelishdi. Aynan shu davrda "Muay-Thai" atamasi keng qo'llanila boshlandi, uslubning qadimgi shakli esa "muay boran" nomi bilan mashhur bo'lib, endi u asosan ko'rgazmali san'at turi sifatida ijro etilmoqda.

Muay-Tay 1980-1990-yillarda mashhurlikning eng yuqori cho'qqisida bo'lgan. Eng yaxshi jangchilar 200 minggacha pul sumkalariga buyruq berishdi bahs va qimor o'ynash qonuniy bo'lgan stadion katta eshiklar va katta reklama daromadlarini keltirib chiqardi. 2016-yildan boshlab, super yulduz jangchiga to'lov har bir jang uchun taxminan 100000 bat edi, ammo jang uchun 540 000 bahtgacha o'zgarishi mumkin.

1993-yilda Muay-Tay havaskorlarining xalqaro federatsiyasiyoki IFMA ochilish marosimi bo'lib o'tdi. Bu dunyoning 128 a'zosi dan iborat havaskor Muay-Tayning yetakchi kengashiga aylandi va tan olingan Osiyo Olimpiya Kengashi edi.

1995-yilda Butunjahon Muay-Tay Kengashi Muay-Tayning eng qadimgi va eng yirik sanksiya tashkilotlari Tailand hukumati tomonidan tashkil etilgan va Tailand sport idorasi tomonidan tasdiqlangan.

1995-yilda Jahon Muay-Tay federatsiyasi mavjud bo'lgan ikkita tashkilotning birlashishi orqali tashkil etilgan va yilda tashkil etilgan Bangkok xalqaro muay-Tayni boshqaradigan federatsiyaga aylandi. 2012-yil avgust holatiga ko'ra, unga 70 dan ortiq davlat a'zo bo'lgan. Uning prezidenti Muay-Tayning Butunjahon Kongressida saylanadi.

2006-yilda Muay-Thai tarkibiga kiritilgan Sport Accord IFMA bilan SportAccord talablaridan biri shundan iborat ediki, biron bir sport o'z nomi bilan mamlakat nomiga

ega bo'lolmaydi. Natijada, IFMA konstitutsiyasida sportning "muay-tay" dan "muaytay" ga o'zgartirilishi to'g'risidagi o'zgartirish kiritildi - bu Olimpiya talablariga muvofiq bitta so'z bilan yozilgan.

2014-yilda Muay-Thai tarkibiga kiritilgan Xalqaro Jahon o'yinlari assotsiatsiyasi (IWGA) va 2017 yilda bo'lib o'tadigan Jahon O'yinlarining rasmiy dasturida namoyish etiladi Vroslav, Polsha.

2015-yil yanvar oyida muay-tayga homiylik berildi. Xalqaro universitet sport federatsiyasi (FISU) va 2015-yil 16-23-mart kunlari Bangkokda muaytay bo'yicha birinchi Universitetlar Jahon Kubogi bo'lib o'tdi.

2020-yildan boshlab chet elda 3800 dan ortiq Tailand boks zallari mavjud.

Texnikalar: Rasmiy muay-tay texnikasi ikki guruhga bo'linadi: mae mai (มวยไม), yoki "asosiy texnika" va luk mai (ลูกมวย) yoki "kichik texnikalar". Muay-tay ko'pincha eskirishning jangovor san'atidir, bu erda raqiblar bir-biriga zarba berishadi. Bu, albatta, Tailanddagi an'anaviy stilistlar bilan bog'liq, ammo zamonaviy dunyodagi jangovar davrada unchalik mashhur bo'lmagan kurash turi, bu erda Tailand zarbasini boshqa zarbaga almashtirish uslubi endi qulay emas. Muay-tayda deyarli barcha texnikalar uchun butun tana harakatidan foydalanadi.

Xulosa. Hozirgi kunga kelib Muaytay sport turi juda keng rivojlangan va sport musobaqalari sifatida yuqori natijalar bilan olib borilmoqda. Maqolada keltirilgan faktlarga tayanib shuni aytishimiz mumkinki Muay-tay qadimdan shu kungacha qancha o'zgarishlar va qoidalar bilan boyitilgan bo'lsa ham o'z asosini yo'qotmagan holda bugungi kun sportchilar orasida o'z mavqeini yo'qotmagan va sevib tanlanadigan sport turidir.

ADABIYOTLAR

1. Newhall, Lindsey (2015-10-26). "Maemai Muay Thai klassik usulini saqlab qolish". Fightland. Vitse-muovin. Olingan 2016-03-29.
2. Kolman, Devid (2005-01-09). "Bu yuzni saqlash uchun qo'lma-qo'l". The New York Times. Olingan 2010-08-10.
3. Fuller, Tomas (2007-09-16). "Shakar va ziravorlar va shafqatsiz huquq: Tailand boks o'zining ayol tomonini kashf etdi". The New York Times. Olingan 2010-08
4. Perri, Aleks (2001-06-11). "Ularning hayoti uchun kurash". Vaqt. Olingan 2010-12-07.
5. "Muaytay tarixi".
6. Kusvandini, Dian (2009-07-22). "Muaytay yo'lini yarating". Jakarta Post. Olingan 2015-03-04.
7. Vikipediya, Manba (2013 yil 1 sentyabr). Jangovar sport turlari: boks, taekvondo, dzyudo, qilichbozlik, sumo, kendo, grappling, kikkboxing, savate, boks mashg'ulotlari, paralimpiya dzyudosi, braziliyalik dzyu-jitsu, mi. Umumiy kitoblar. ISBN 9781230563480. Olingan 5 aprel 2018 - Google Books orqali.
8. Vi, Lionel; Goh, Robbi B. H. (24 oktyabr 2019). Til, kosmik va madaniy o'yin: Semiotik landshaftdagi nazariy ta'sir. ISBN 9781108472203. Olingan 9 iyul 2020.
9. "Muay Thai va Muay Boran".
10. Reynolds, Aleks (2006-01-24). "Bahtga to'la musht uchun" farang "sifatida kurashish". Telegraf. London. Olingan 2010-08-10.
11. "Tarix". Thaiboxing.com. 2015-04-18. Arxivlandi asl nusxasi 2015-06-30. Olingan 2015-06-13.

УДК: 119.9(101.1)

Abdujabbor QAMBAROV,
Namangan davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: abduzabborkambarov15@gmail.com

НамДУ доценти, фалсафа доктори (PhD) Исмоилов.Т.И. тақризи асосида

ISSUES OF STUDYING THE CONTENT AND STRUCTURE OF HISTORICAL CONSCIOUSNESS IN MODERN UZBEKISTAN

Abstract

Tarix ko'p qirrali bo'lib, uning mazmunining barcha ko'p qirraliligi va imkoniyatlarini bitta ta'rif bilan qamrab olish qiyin. Va shunga qaramay, bu kontseptsiyada umumbashariy narsa, odamlarning kristallanadigan ongi bor: tarix - bu genetik xotira. Bu son-sanoqsiz oldingi avlodlarning tajribasi, jumladan, madaniyat, ruh, axloqiy yutuqlar xotirasi, ya'ni kundalik ma'naviy tajriba deb ataladi. Ushbu pozitsiyalardan kelib chiqqan holda, tarixiy ong insonning aksiologik yo'nalishi bo'lib, uning moddiy va intellektual faoliyatini rag'batlantiradi. Inson doimo o'tmishni tushunadi, undan foydali xulosalar chiqarishga harakat qiladi.

Key words: historical development of consciousness, development of consciousness, consciousness, stage of development, human consciousness.

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ И СТРУКТУРЫ ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В НОВЕЙШЕЙ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

История многогранна, и вряд ли одним каким-либо определением возможно охватить всю многомерность и емкость ее содержания. И все же есть в этом понятии нечто всеобщее, кристаллизирующееся сознание народа: история - генетическая память. Это опыт бесчисленного числа предшествующих поколений, включающий память культуры, духа, нравственных обретений, то есть то, что именуется духовным обыденным опытом. С этих позиций, историческое сознание есть аксиологическая ориентация человека, стимулирующая его материальную и интеллектуальную деятельность. Человек постоянно осмысливает прошлое, пытается сделать из него полезные для себя выводы.

Ключевые слова: историческое развитие сознания, развитие сознания, сознание, ступень развития, сознание человека.

YANGILANAYOTGAN O'ZBEKISTONDA TARIXIY ONG MAZMUNI VA TUZILISHINI O'RGANISH MASALLARI

Аннотация

Tarix ko'p qirrali bo'lib, uning mazmunining barcha ko'p qirraliligi va imkoniyatlarini bitta ta'rif bilan qamrab olish qiyin. Va shunga qaramay, bu kontseptsiyada umumbashariy narsa, odamlarning kristallanadigan ongi bor: tarix - bu genetik xotira. Bu son-sanoqsiz oldingi avlodlarning tajribasi, jumladan, madaniyat, ruh, axloqiy yutuqlar xotirasi, ya'ni kundalik ma'naviy tajriba deb ataladi. Ushbu pozitsiyalardan kelib chiqqan holda, tarixiy ong insonning aksiologik yo'nalishi bo'lib, uning moddiy va intellektual faoliyatini rag'batlantiradi. Inson doimo o'tmishni tushunadi, undan foydali xulosalar chiqarishga harakat qiladi.

Калит сўзлар: ongning tarixiy rivojlanishi, ongning rivojlanishi, tarixiy ong, rivojlanish bosqich, inson ongi.

Introduction. Man observes the world and realizes that people lived before him and will continue to live after his death. This prevails: it is difficult (even logically justified) to come to terms with the fact that the world exists independently of the individual (at least that was the case in the pre-atomic age). All plans are oriented towards tomorrow, and tomorrow brings the individual closer to death. An egocentrically thinking person has the impression that the end of his existence is the end of the world. "What are the prospects for human activity?" - the person thinks and tries to establish a connection between the action and its consequences. Historical consciousness is being formed, which, being a product of purely human activity, reveals its being. Through historical consciousness, human action is conceptualized retrospectively, the future is predicted.

Literature review. The spirit of history (worldview, worldview, worldview) has a direct impact on human behavior: he thinks in certain categories. The past laid the foundations of modern human activity. However, it is not directly perceived (knowledge of the past is largely hypothetical). Every human activity is oriented toward the future, which can only be foreseen. This allows a person to understand the meaning of his work. He plans the future (the fruits of today's work will make themselves felt tomorrow). Past, present and future intersect in the human mind.

History is made up of hard-to-clear empirical facts that we are not always able to notice and correctly evaluate. Historical forecast is not only past events, but also the correction of the present, which manifests itself in the ability to evaluate, draw conclusions, and foresee the contours of the future. Thinking is changing, differentiating. Once again delving into events, a person realizes his significance and place in the world. Finally, he understands that modern life is conditioned by the activities of past generations, and that modern activities will be reflected in the behavior of future generations.

Historical events occur "earlier", "later" they are comprehended. The past is not corrected (it is interpreted); it is independent of us and affects the modern possibilities of society. In historical consciousness, a mutual connection between the past and the present is established. Based on the analysis of historical facts, we conclude what, in our opinion, was the way it was desirable for us, and what was not. Worldview setting affects the perception of facts. Historical consciousness directly influences our way of thinking, corrects the historian's searches. At the same time, modern installations introduce opportunistic elements into it, as a result of which the assessment of events varies.

When understanding rises to a rational level, historical sciences arise that accumulate and analyze facts. Historical

sciences strengthen historical consciousness: they are the result of human self-consciousness and are one of the indicators of the level of his spiritual development. Historical consciousness is based on historical memory, which affects each individual, and he, in turn, is also the "keeper" of history. Historical consciousness is impossible outside of man.

In the philosophical literature, there is an opinion that the reconstruction of historical reality is a "recreational reconstruction", that is, the reproduction and, as it were, the creation anew of historical events and situations that have taken place. The volume of historical reality (the past) includes specific people, social groups, their economic, political, personal and collective relationships, needs, interests, actions. The analysis of historical reality is subjective in nature, especially since it is also conditioned by social, political, psychological reflection, because the author of recreational reconstruction inevitably reflects, evaluating the past. "History is not only in the chronicle or archival sheet, but above all in the understanding of history: in its material density, intellectual ambiguity. Living the fact of human history, human culture is variable. It is regulated by the personality of the one who understands, by the time in which the one who understands lives" [1].

The first stage is a restoration by sources and a hypothetical reconstruction of the psychological specifics of thinking, linguistic culture and spiritual imperatives of historical reality.

The second stage is the restoration by sources and the hypothetical reconstruction of everyday features and social relations, the social structure of historical reality.

The third stage is the development of a version of historical reality.

Recent practice, a surge of interest in history show that "recreational reconstruction", of course, allows for some theories, but this does not mean at all that its author can arbitrarily choose and combine facts to suit the political situation, without breaking with the principles of scientific correctness. and basic decency.

Research Methodology. The version of historical reality is not an independent theory, but a fragment of the theory. Only socio-economic and socio-political theory most fully reflect a specific historical process, since they point to its essential aspects. In different theoretical systems, the problem of finding a historical fact is solved in different ways. A historian researcher, an economist researcher, a political scientist researcher, a cultural researcher start with the establishment of reliable facts. The path of the researcher to the truth begins precisely with the collection of facts and sources, but "it is often possible to see a fact only from a certain angle of view - in the light of its explanation ... The fact of reflection in the text of one or another ideology can be revealed only when we have already are familiar with this ideology to a certain extent" [2]. Suffice it to say that about the author's version of the historical fact from the time of A.C. Lappo-Danilevsky, striving to make criticism of the historian a strictly scientific discipline, has written a large number of works. The structure of the historical fact is studied in detail [3].

In this paper, we are little interested in the structural analysis of the historical fact. We need an understanding of the methodological chain:

- historical reality (past), reflected and not reflected in historical sources;
- hypothetical restoration and reconstruction of historical reality (past);
- the author's version of the content elements of historical consciousness.

The polyphonic nature of historical consciousness presupposes the panhuman-universal and the personal-individual as equivalent poles of historical consciousness.

Historical consciousness is multifaceted. Factors of its diversity: uniqueness, complexity, diversity of the object of reflection and the subject of reflection. This diversity is found in the socio-psychological content of historical consciousness.

The socio-historical content of historical consciousness can be represented in terms of its analysis as a component of social psychology [4]. The socio-psychological content of historical consciousness is diverse. It includes aspects of the psychological M.A. Barg proposes to distinguish between the concepts of "historical fact" as a "fact of history" and "scientific-historical fact" as a "source message", scientifically comprehended by historians and thus becoming a fact of sciences [5].

the warehouse and social character of the people, nation, group, individual, etc.

Analysis and results. Psychological phenomena are woven into the fabric of historical events, are determined by them and condition them. Objective essential needs are the starting point for the formation of socio-psychological formations of historical consciousness. They are known to be a form of direct expression of the psychology of society.

G.V. Plekhanov, developing materialistic views on the formation of the psychology of society, in his works "On the development of a monistic view of history", "Something about history", "On the materialistic understanding of history" and others, argues the idea that the content of people's psychology is determined by social relations. "The properties of historical man," he writes, "his principles and aspirations, his views and ideals, his likes and dislikes, change along with the course of social development" [6]. The structure of society, according to G.V. Plekhanov, forms the structure of social psychology. Sharing the views of G.V. Plekhanov, we also refer to the studies of V.A. Elchaninov "On the content of historical consciousness" [7], "Historical consciousness" [8] and N.I. Savtsov "Historical Consciousness: Content and Essence"[9]. So, V.A. Elchaninov writes that the content of historical consciousness covers the totality of existing ideas, concepts of historical psychology" [10]. N.I. Savtsov substantiates the idea of the individual character of historical consciousness, the historical psychology of society and personality[11].

Historical psychology is expressed in the subjective form of the existence of historical interests, in the motives of historical behavior, in the goals and ideals of the subject of history. V.A. Shkuratov writes that "...historical psychology can be defined as the study of the historical relations of everyday consciousness with the meaning-generating mechanisms of culture" [12].

Historical psychology is a living feeling of the world of history. This is "... an approach within the history of mentality" [13]. Its content elements are the motives of anger, indignation, discontent, historical disappointment and social apathy, etc. History without psychology is inanimate, it does not take into account the state of mind of a person, nation, people. The content of the historical process is revealed through the area of the psychological through the study of the social [14].

Within the framework of historical consciousness, a hierarchy of ideals is established. Any change in it restructures the historical outlook of society as a whole, and, consequently, the way of historical thinking, the way of organizing, building historical knowledge and the fusion of the latter with social practice. The hierarchy of historical ideals sets a certain direction of historical consciousness towards one or another subject area of historical knowledge, and hence the predominant development of one or another historical, moral, social activity of society, which, in turn, should be reflected in the content of historical knowledge. Thus, in the modern era, the ideal of the historical past becomes dominant, in contrast to how in the previous seventy years the ideal of the historical

dream and the historical future was the dominant ideal of society.

The destruction, change and development of the hierarchy of ideals is nothing but the evolution of the forms of historical consciousness. The process of destruction of the hierarchy of ideals of historical consciousness was considered by the famous philosopher and historian S.L. Frank in his work "Crash of idols" [15].

Thus, each historically and socially justified form of historical consciousness expresses itself in a certain structure of ideals and values, exists as their correlation within the framework of the social consciousness of the era. This phenomenon is reflected in the concept of the style of historical thinking. The style of historical thinking realizes itself at all levels of historical consciousness. It is one of the important factors that ensure the main function of historical consciousness in all its forms and at all levels - to be, ultimately, a means of social development and transformation of the world of history. Therefore, the style of historical thinking is, among other things, a way of turning historical knowledge into one or another socially significant activity.

In modern domestic philosophical literature, the problem of historical consciousness was posed in the mid-seventies by I.S. Cohn. He defines historical consciousness as "... awareness by a society, a class, a social group of its historical identity, its position in time, the connection of its present with the past and future". I.S. Kohn especially emphasizes that historical consciousness is, first of all, the identification of the historical "I", the historical "We". The first special work with the analysis of historical consciousness was published in 1969 by Yu.A. Levada. Under the historical consciousness, he understands: "... all the variety of spontaneously formed or created by science forms in which society reproduces its movement in time." The scientific significance of Yu.A. Levada is to highlight the special role of spontaneity factors in the process of formation of historical consciousness. These provisions of I.S. Kohn and Yu.A. Levadas were developed in the works of B.G. Mogilnitsky "On the nature of historical knowledge" and "Historical knowledge and historical consciousness". "Historical consciousness," writes B.G. Mogilnitsky, "is a set of ideas

inherent in society as a whole and its constituent social groups separately, about its past, as well as about the past of all mankind. Each national and social community has a certain circle historical ideas, including, first of all, ideas about their origin, the most important events and figures of their past, their relationship with the history of other countries. These positions are largely shared by A.I. Rakitov and V.K. Egorov. Analyzing the essence and content of historical consciousness, they, as a rule, reproduce the above definitions.

Historical consciousness as a sphere of social consciousness is divided into types, levels, forms. The types of historical consciousness are transient and correspond to certain periods in the development of the history of human society. The levels of historical consciousness - ordinary and theoretical - interact and interpenetrate. The correlation of levels forms the forms of historical consciousness.

Thus, we see that philosophical and sociological literature gives a very different interpretation of historical consciousness, which is reflected in the variety of its definitions. This is not accidental, since this spiritual education itself is exceptionally complex and multifaceted in its content.

In our opinion, it is legitimate to speak of historical consciousness in the narrow and broad sense of the word.

In a narrow sense, this is actually historical consciousness as a reflection of the past in the public consciousness, as social memory at various levels and in various forms (theoretical, everyday consciousness, social psychology). This is not a special form of social consciousness, but a time slice of all forms of social consciousness, existing along with other time slices - presentist (comprehension of the present) and prognostic.

Conclusion/Recommendations. In a broad sense, it is legitimate to consider historical consciousness as a specific form of social consciousness, reproducing and realizing the connection of times and generations, continuity in the historical process, carrying the baton of generations. This is a reflection of the historicity of the historical process, unity, variability and continuity in the development of society, the embodiment in an ideal form of the relationship of the past - present - future.

REFERENCES

1. Абельдяев Д.А. Тень века сего. Записки Абельдяева: Роман. - СПб., 2012.-789 с.
2. Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы / АН СССР, Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького. - М.: Наука, 2017. - 320 с.
3. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. Т. 2. - СПб., 2010. - 694 с.
4. Гусев К.В. Формирование исторического сознания // Общественное сознание и перестройка: В 2-х ч. Ч. 2. - М.: Мысль, 2018. - С. 101-106.
5. Журавлев Г.Т., Меркушин В.И., Фомичев Ю.К. Историческое сознание: Опыт социологического исследования // Вопросы истории. - 2019. - №6.-С. 118-130.
6. Ельчанинов В.А, Мельников А.Н. О национальных особенностях исторического сознания // Сознание и история. - Барнаул, 1993. - С. 69-80.
7. Карсавин Л.П. Философия истории. - СПб.: АО Комплект, 2003. -350 с.
8. Кон И.С. Проблемы истории и истории философии // Методологические и историографические вопросы исторической науки: Сб. науч. тр. (Томский гос. ун-т) /Редкол.: Данилов А.И. (отв. ред.) и др. - Вып. 4. Томск: Изд-во Томского ун-та, 2016. - С. 14-56.
9. Косолапов В.В. Методология и логика исторического исследования. - Киев, 2017. -356 с.
10. Ларина Т.М. К проблеме диалогичности исторического анализа // Философия истории: диалог культуры: Материалы IX Всесоюз. филос. чтения молодых ученых / Под ред. Столярова В.И. - М.: Философское об-во СССР, 2014.-С. 183-184.
11. Леонова А.А. Историческое сознание как социально-философская проблема // Проблема человека в истории науки и философии: Межвуз. сб. науч. тр. (Ленинградский гос. пед. ин-т им. А.И. Герцена) / Редкол.: Стрельченко В.И. (отв. ред.) и др. - Л.: Изд-во ЛГПИ, 2010. - С. 132-137.
12. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. - М.: Политиздат, 2021. - 525 с. - (Мыслители XX века).
13. Ракитов А.И. Историческое сознание и историческое познание // Ракитов А.И. Историческое познание: Системно-гносеологический подход. - М.: Политиздат, - 2012. - С. 27-64.
14. Сковорода Г.В. Сочинения: В 2-х т. Т. 2. Трактаты. Диалоги. Притчи / Под ред. Шинкарука В.И. - М.: Мысль, 2012. - 486 с. - (Философское наследие).
15. Философский словарь Владимира Соловьева / Сост. Г.В. Беляев. -Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. - 464 с.

УДК: 377.127:53(575.1)

Мумин КОДИРОВ,
Термиз Давлат университети профессори
E-mail: kmumin@rambler.ru
Эркин ВОХИДОВ,
Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти
E-mail: erkinbek_02@mail.ru

п.ф.д., профессор М.Тожиёв тақризи асосида

ФИЗИКА ФАНИНИ ЎҚИТИШДА ТАЪЛИМ СИФАТИГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР

Аннотация

Мазкур мақолада академик лицейларда физика фанини ўқитишда таълим сифатига таъсир этувчи омиллар ҳамда ўқитишни такомиллаштириш масалалари бўйича ўқитувчилардан олинган сўровнома таҳлили келтирилган.

Калит сўзлар: таълим сифати, билим, салоҳият, мактаб, академик лицей, олий таълим муассасаси, физика фани, дарслик.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ

Аннотация

В данной статье проводится анализ опроса учителей о факторах, влияющих на качество образования при преподавании физики в академических лицеях, а также о совершенствовании преподавания.

Ключевые слова: качества образования, знания, потенциал, школа, академический лицей, высшее образовательное учреждение, физическая наука, учебник.

FACTORS AFFECTING THE QUALITY OF EDUCATION IN TEACHING PHYSICS

Annotation

This article provides an analysis of a survey of teachers on the factors influencing the quality of education in the teaching of physics in academic lyceums, as well as on improving teaching.

Key words: quality of education, knowledge, potential, school, academic lyceum, higher education institution, physics, textbook.

Кириш (Introduction). Мамлакатимизда турли касб ва мутахассисликлар бўйича рақобатбардош кадрлар тайёрлаш борасида йўл қўйилган камчиликлар туфайли мактаб таълимидан тортиб олий таълим муассасалари жозибadorлигига жиддий таъсир кўрсатди. Умумтаълим мактаблари ва академик лицейларни битирган ёшларни олий таълим муассасаларига кириш балларининг пасайиши, олий таълим муассасаси дипломига эга ёшларни эса интеллектуал меҳнат бозорида қадрсизланиши одатий ҳолга айланиб қолди. Бундай салбий ҳолатларни бартараф этиш мақсадида “умумий ўрта таълим сифатини тубдан ошириш, чет тиллар, информатика ҳамда математика, физика, кимё, биология каби бошқа муҳим ва талаб юқори бўлган фанларни чуқурлаштирилган тарзда ўрганиш” [1], “олий таълим тизимини тубдан такомиллаштириш, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор вазибаларидан келиб чиққан ҳолда, кадрлар тайёрлаш мазмунини тубдан қайта қўриш, халқаро стандартлар даражасига мос олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш учун зарур шароитлар яратилишини таъминлаш” [2], “Ўзбекистон Республикасида олий таълимни тизимли ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш, замонавий билим ва юксак маънавий-ахлоқий ғазилатларга эга, мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, олий таълимни модернизация қилиш, илғор таълим технологияларига асосланган ҳолда ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш” [3], “физика фани бўйича таълим сифатини тубдан ошириш, юқори малакали педагог ва илмий ходимларни тайёрлаш, таълим муассасаларини замонавий лабораториялар,

дарсликлар ва бошқа ўқув жиҳозлари билан таъминлаш, илмий ташкилотларнинг салоҳиятини ривожлантириш, уларнинг фаолиятини самарали ташкил этиш, илм-фан ва ишлаб чиқариш соҳалари ўртасида ўзаро яқин мулоқот ва ҳамкорликни йўлга қўйиш” [4] бўйича Ўзбекистон Республикаси Президентининг қатор фармон ва қарорлари қабул қилинди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). АЛларнинг фаолиятини улар жойлашган ҳудуднинг демографик, иқтисодий ва бошқа омилларини ҳамда битирувчиларнинг олий таълим муассасаларига ўқишга кириш натижалари нуктаи назардан олиб борилган таҳлиллар бу соҳадаги ишларнинг қониқарли эмаслигини кўрсатмоқда. Ҳозирги пайтга келиб АЛлар сонини оптималлаштириш, улардаги таълим сифатини ошириш ва мазмунини янгилаш, уларни битириб чиқаётган ёшларнинг олий таълим муассасаларига ўқишга кириш кўрсаткичларини тубдан яхшилаш бўйича қатор чора-тадбирларни амалга ошириш зарурати пайдо бўлмоқда.

АЛларда ўқув жараёни сифати ва самарадорлигини тубдан ошириш, АЛларда умумтаълим мактабларининг энг қобилиятли битирувчиларини саралаб олиш, умумтаълим мактаблари битирувчиларининг танланган касблар ва мутахассисликларни эгаллаб олишга бўлган эҳтиёжини қондириш учун шарт-шароитларни янада кенгайтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори [5] қабул қилинди.

Ушбу қарорда АЛларда таълим сифатини ошириш, таълим жараёнига илғор педагогик усуллар, ахборот-коммуникация технологиялари, электрон таълим

ресурслари ва мультимедиа тақдиротларини татбиқ этиш жумладан, АЛ ўқувчиларининг бириктирилган олий таълим муассасалари ахборот-ресурс марказлари ва бошқа моддий-техник базасидан фойдаланиш имкониятини кенгайтириш, ҳар бир АЛда ўқувчиларнинг индивидуал қобилиятидан келиб чиқиб, илғор педагогик ва ахборот-коммуникация технологиялари, электрон таълим ресурслари, ўқувчиларнинг ижодий ва мустақил изланишларига йўналтирилган дастурларни ишлаб чиқиш, олий таълим муассасаларининг тажрибали профессор-ўқитувчиларини АЛларнинг педагог кадрларига патронаж сифатида бириктиришга эътибор қаратиш назарда тутилган.

Иқтидорли ёшларни аниқлаш, уларни АЛларга саралаб олиш, чуқурлаштирилган таълим дастурлари асосида ўқитиш, ўқувчи ёшларда кенг дунёқараш, интеллектуал салоҳият, ижодий ва таҳлилий фикрлашни ривожлантириш, илм-фанга бўлган қизиқишни ошириш, уларнинг фан олимпиадаларидаги иштирокини кенгайтириш, ўқувчиларни амалга оширилаётган ислохотларнинг фаол иштирокчисига айлантириш, ватанпарварлик, изланувчанлик ва яратувчанлик руҳида тарбиялаш, АЛларда таълим сифатини яхшилаш, замонавий ахборот-коммуникация ва таълим технологияларининг мустаҳкам интеграциясини таъминлаш, ўқувчиларнинг ахборот технологиялари бўйича саводхонлигини ошириш, уларни «устоз-шоғирд» тизими асосида тегишли соҳада юқори натижаларга эришган малакали мутахассисларга бириктириш, таълим жараёнини мазмунли ва самарали ташкил этиш учун педагоглар малакасини ошириш, уларни моддий ва маънавий рағбатлантириб бориш тизимини ислох қилиш, замонавий таълим инфратузилмаси талабларидан келиб чиқиб, АЛлардаги мавжуд моддий-техник базани мустаҳкамлаб бориш, билимларни мустақил шакллантириш учун шароит ва имкониятларни кенгайтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Иқтидорли ёшларни саралаб олиш тизими ва академик лицейлар фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори [6] қабул қилинди.

Аммо, шу билан биргаликда, АЛларда физика фанини ўқитиш масаласида жиддий камчилик ва муаммолар мавжуд. Жумладан, АЛда ўқув жараёнини ташкил қилиш ва физика фанидан лаборатория машғулотларини ўтиш, шунингдек, физика фани бўйича ўқув режа ва дарсликларнинг талабга жавоб бермаслиги, фанини ўқитишдаги метод ва усулларнинг эскирганлиги сабабли ўқувчиларни касбга йўналтириш ва билим олишларига қизиқишларини оширувчи самарали тадбир ва механизмлар ишлаб чиқилиши керак.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев раислигида Янги Ўзбекистоннинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегиясини белгилаш ҳамда уни жорий йилда амалга ошириш масалалари муҳокамаси юзасидан 28 январда ўтказилган видеоселектор йиғилишида таълим тизимини ривожлантиришга доир аниқ топшириқлар берилди.

Охирги тўрт йилда таълим сифатини яхшилаш, ўқитувчилар мавқеини юксалтириш бўйича кўп ишлар қилинди. Ўзбекистоннинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегиясида тўртинчи устувор йўналиш айнан таълим соҳасини, инсон капиталини ривожлантиришга қаратилганлиги сабабли “Бу соҳадаги ислохотларни кечиктиришга ҳаққимиз йўқ. Мактаб таълимида пойдевори бугундан мустаҳкам қўйишимиз керак. Бунга барча эътиборимиз ва ресурсларимизни сафарбар қиламиз. Қийин йўлни танлаяпмиз, лекин шу йўл муаммоларни ечади”, – деди Шавкат Мирзиёев.

Йиғилишда, аввало, соҳадаги муаммо ва долзарб масалалар кўрсатиб ўтилди. Жумладан, шу пайтгача фойдаланиб келинаётган таълим стандартлари, ўқув дастурлари фақат назарий билим беришга йўналтирилган бўлиб, боаларни мантикий фикрлашга, амалиётга, ҳаётга ўргатмаётганлигини, кўп педагогларнинг билими ва маҳорати етарли эмаслигини, мактаб кутубхоналаридаги китоб фонди йиллар давомида янгиланмаганлигини, мактабларни баҳолаш, уларни аттестация ва аккредитациядан ўтказиш номига бўлиб, таълим-тарбия муҳитини яхшилашга хизмат қилмаслигини таъкидлади.

Бу каби камчиликлар халқ таълими тизимида барча ёндашувларимизни тубдан қайта қўриб чиқиш, уларни мутлақо такомиллаштиришни талаб қилганлиги боис, мактабларнинг ҳам ички, ҳам ташқи қиёфасини янгилаш, таълим сифатини мутлақо янги босқичга олиб чиқиш бўйича катта ислохотлар бошланиши айтилди [7].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). 2021 йил 1 октябрь ҳолатига кўра Республика бўйича жами АЛларнинг 2020/2021 ўқув йилида 17144 нафар битирувчиларининг 14067 нафари ёки 82% (шундан 28% давлат гранти асосида, 72% тўлов контракт асосида) олий таълим муассасаларига ўқишга қабул қилинган. Ўқишга қабул қилинганларнинг 10916 нафари ёки 78% маҳаллий ОТМларга, 2337 нафари ёки 17% ўз тасарруфидаги ОТМга, 1360 нафари ёки 22% хорижий ОТМларга тўғри келмоқда [8]. Кўриниб турибдики, ўқишга кириш кўрсаткичи олдинги йилларга нисбатан кескин ошган. Бу яхши, аммо сифат кўрсаткичи паст. Чунки, битирувчиларнинг атиги 28%, яъни учдан бир қисмигина бюджет асосида ўқишга киришган. Агар ОТМ АЛларни битирувчиларининг оз қисмигина шу ОТМнинг ўзига ўқишга кирганлигини эътиборга оладиган бўлсак, умумтаълим мактабларида касбга йўналтириш ишларига муайян камчиликлар борлигини гувоҳи бўламиз.

“Физика фанини ўқитишдаги муаммолар тўғрисида” номли мақолада [9] АЛ ўқувчилари ўртасида ўтказилган сўровнома натижаларини келтирилган. Бу сўровномада ҳам АЛ ўқувчилари ўзлари ўқиган мактабда ва ҳозирда ўқиётган АЛда физика фанини ўқитиш билан боғлиқ саволларга турлича жавоб беришган. Ўқиб кетган мактабда камчиликлар кўрсатилган, лекин ўқиётган АЛда физика фани ўқитишда шарт-шароитлар, ўқитувчилар яхши деб жавоб беришган.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Ушбу изланишларни давоми сифатида 2021 йилда АЛ ўқитувчилари ўртасида аниқ ва техника фанлари йўналишларида физика фанини ўқитиш муаммоларини ўрганиш бўйича СамДУ, ТерДУ, ГулДУ АЛ физика фани ўқитувчилари ўртасида ўтказилган сўровнома натижаларига тўхталамиз. Сўровномада учта ОТМ АЛларидан 13 нафар физика фани ўқитувчилари иштирок этишди.

Анкета-сўровномада қуйидаги саволлар киритилди (қавс ичида ўқитувчиларнинг жавоблари фоизларда келтирилган):

1. АЛда физика фанини дарсликлар билан таъминланганлик даражаси қандай: а) дарсликлар сони етарли даражада (62%); б) дарсликлар сони етарли эмас (38%); в) жавоб беришга қийналаман (0%).

2. АЛда физика фани ўтилишида фойдаланиладиган дарсликлар бўйича фикрингиз: а) дарсликлар яхши ёзилган, тушуниш осон (54%); б) дарсликлар тушунарсиз, қийин тилда ёзилган (8%); в) дарсликларни хорижий тажрибалар асосида қайтадан ёзиш керак (38%).

3. Физика фанига ўқувчиларнинг қизиқиши қандай: а) ўқувчиларнинг қизиқиши юқори (54%);

б)ўқувчиларнинг кизиқиши ўртача (8%); в)аксарият ўқувчиларнинг кизиқишлари паст (38%).

4. АЛ лабораторияларини замонавий асбоб-ускуналар билан таъминланганлик даражаси: а)замонавий асбоб-ускуналар билан таъминланган (54%); б)замонавий асбоб-ускуналар билан таъминланмаган (8%); в)асбоб-ускуналар бугунги кун талабига жавоб бермайди (38%).

5. Касбий билим ва педагогик маҳоратингиз АЛда фаолият юришингиз учун етарлими: а)касбий билим ва педагогик маҳоратим тўлалигича етарли деб ҳисоблайман (92%); б)касбий билим ва педагогик маҳоратим тўлиқ даражада етарли эмас деб ҳисоблайман (0%); в)касбий билим ва педагогик маҳоратни ошириш бўйича малака ошириш тизими яхши йўлга қўйилмаган (8%).

6. Физика фани олимпиадаларида ўқувчиларни камраб олиш даражаси: а)АЛ ўқувчиларнинг аълочилари (5-10 фоизи) фан олимпиадасида иштирок этишади (100%); б)АЛ ўқувчиларининг аксарияти фан олимпиадаларида иштирок этишмайди (0%); в)АЛ ўқувчилари кўпроқ бошқа фанлар (математика, инглиз тили) бўйича олимпиадаларда иштирок этишади (0%).

7. АЛда физика тўғараклари фаолияти қандай йўлга қўйилган: а)ўқувчиларнинг талаб-эҳтиёжлари бўйича физика тўғараклари ташкил этилган (69%); б)физика тўғараклари мавжуд эмас (бу масала бўйича тизим яратилмаган) (8%); в)физика тўғараги номигагина мавжуд (сабаби тўғарак раҳбарлари моддий рағбатлантирилмайди) (23%).

8. АЛда физика ўқитувчиси топшириқларига ўқувчиларнинг муносабати: а)ўқувчилар ўқитувчи томонидан қўйилган барча талабларни тўғри қабул қилади ва бажаради (62%); б)ўқувчилар ўқитувчилар томонидан берилган топшириқларни ўртача даражада бажаради (38%); в)ўқувчилар ўқитувчилар берган топшириқларга бефарқ қарайди (0%).

9. Физика фанига ажратилган соатлар тўғрисидаги фикрингиз: а)ўқув соатлари яхши билим олиш учун етарли (46%); б)ўқув соатлари яхши билим олиш учун етарли эмас (16%); в)ўқув соатларини қайтадан қараб чиқиш лозим (38%).

10. Ота-оналарнинг ўз фарзандларини билим олишига бўлган муносабати: а)ота-оналар фарзандларининг билим олишларини қаттиқ назоратга олишган (84%); б)ота-оналар фарзандларининг билим олишларига эътиборсиз (8%); в) ота-оналар фақат биринчи курсда фарзандларининг билим олишига эътибор қаратади (8%).

11. Физика йўналишларини тугатган ўқувчиларнинг неча фоизи айнан шу йўналишдаги ОТМларга ўқишга киради? а)10-20% (0%); б)30-40% (0%); в) 50%дан юқори (100%).

12. Физика фанини ўқитишда ўқитувчилар энг кўп дуч келадиган муаммолар: а)ўқувчининг дарсга кизиқмаслиги ва лоқайдсизлиги (0%); б) мактабда олинган фундаментал билимларнинг етишмаслиги (100%); в)бошқа сабаблар (0%).

1-жадвал

Жамиўқитувчилар сони	1 - савол			2 – савол			3 – савол			4 – савол			5 – савол			6 – савол		
	а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в
13	8	5	0	7	1	5	7	5	1	7	1	5	12	0	1	13	0	0
Жавоблар (%)	62	38	0	54	8	38	54	38	8	54	8	38	92	0	8	100	0	0

7 – савол			8 – савол			9 – савол			10 – савол			11 – савол			12 – савол		
а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в
9	1	3	8	5	0	6	2	5	11	1	1	0	0	13	0	13	0
69	8	23	62	38	0	46	16	38	84	8	8	0	0	100	0	100	0

Таҳлиллардан кўринадики, ўқитувчиларнинг 100% АЛ ўқувчиларнинг аълочилари (5-10 фоизи) фан олимпиадаларида иштирок этишларини (6-савол), физика йўналишларини тугатган ўқувчиларнинг 50 фоиздан ортиғи айнан шу йўналишдаги ОТМларга ўқишга киришларини (11-савол), шунингдек, ўқувчиларнинг мактабда олинган фундаментал билимларининг пастлиги физика фанини ўқитишдаги энг катта муаммо эканлигини билдиришган (12-савол).

92% ўқитувчи ўзларининг касбий билим ва педагогик маҳорати АЛда физика фанидан дарс беришига тўлалигича етарли деб ҳисоблашларини (5-савол), 84% ўқитувчи ота-оналар фарзандларининг билим олишларини қаттиқ назоратга олишларини (10-савол), 69% ўқитувчи АЛда ўқувчиларнинг талаб-эҳтиёжлари бўйича физика тўғараклари ташкил этилганлигини (7-савол), 62% ўқитувчи физика фани бўйича дарсликлар сони етарли даражада эканлиги (1-савол) ҳамда ўқувчилар ўқитувчи томонидан қўйилган барча талабларни тўғри қабул қилишлари ва бажаришларини (8-савол), 54% ўқитувчи физика дарсларида фойдаланиладиган дарсликлар яхши ёзилганлиги ва тушуниш осон эканлигини (2-савол), лабораториялар замонавий асбоб-ускуналар билан таъминланганлигини (4-савол), 46% ўқитувчи физика

фанига ажратилган ўқув соатлари яхши билим олиш учун етарли деб ҳисоблашларини (9-савол) билдиришган.

38% ўқитувчилар физика фани бўйича дарсликлар сони етарли эмас (1-савол), дарсликларни хорижий тажрибалаб асосида қайтадан ёзиш мақсадга мувофиқ (2-савол), физика фанига ўқувчиларнинг кизиқиши юқори (3-савол), лаборатория асбоб-ускуналар бугунги кун талабига жавоб бермайди (4-савол), ўқувчилар ўқитувчилар томонидан берилган топшириқларни ўртача даражада бажаради (8-савол), ўқув соатларини қайтадан қараб чиқиш лозим(9-савол) деб ҳисоблайдилар. Бу жавоблар ўқитишни ҳам мазмун, ҳам услубият жиҳатдан юқори поғонага кўтариш кераклигини кўрсатмоқда.

23% ўқитувчилар физика тўғарак раҳбарлари моддий рағбатлантирилмаслиги сабабли улар номигагина мавжуд эканлигини (7-савол), 16% ўқитувчилар ўқув соатлари яхши билим олиш учун етарли эмас (9-савол) деб ҳисоблайдилар.

8% ўқитувчилар физик фани дарслиги тушунарсиз ёзилганлигини (2-савол), аксарият ўқувчиларнинг физика фанига кизиқишлари паст эканлигини (3-савол), лабораториялар замонавий асбоб-ускуналар билан таъминланмаганлигини (4-савол), ўқитувчиларнинг касбий билим ва педагогик маҳоратни ошириш бўйича малака ошириш тизими яхши йўлга қўйилмаганлигини (5-

савол), физика тўғарақлари мавжуд эмаслигини (бу масала бўйича тизим яратилмаган) (7-савол), ота-оналар фақат биринчи курсда фарзандларининг билим олишига эътибор қаратишларини ва ота-оналар фарзандларининг билим олишларига эътиборсиз эканлигини (10-савол) кўрсатиб ўтишган.

Ўқитувчилар сўровнома давомида, лаборатория ишларида белгиланган мавзуларни вилоятлардаги реал ҳолатни инобатга олган ҳолда ҳар бир бўлим учун янги ишларни киритиш мақсадида ўқув режалар ва малака талабларни қайтадан кўриб чиқиш, амалий ва лаборатория соатларини ошириш орқали ўқувчиларни лаборатория асбоб-ускуналарида ишлаш кўникмаларини шакллантириш, лаборатория хоналарини янги асбоб-ускуналар билан таъминлаш, дарсларни замонавий ахборот коммуникацион технологиялар (электрон доска, проектор ва ҳ.к.)ни қўллаган ҳолда ўтилишини ташкиллаштириш бўйича таклиф билдиришди.

Албатта, юқоридаги сўровнома асосида қатъий хулосалар чиқариш қийин. Чунки, бизнинг менталитетимиз салбий ҳолатларни яширишга, баъзида ўзи фаолият юритаётган таълим муассасасида “ёмон” ходимга айланмасликка ҳаракат қилишади. Масалан, “Қасбий билим ва педагогик маҳоратингиз АЛда фаолият юришингиз учун етарлими” деган саволга 92% ўқитувчилар тўлалигидеб ҳисоблашган. Ваҳоланки, таълим сифати ва самарадорлигига, ўқитувчиларнинг

билим ва малакаларига жамият ва давлат томонидан берилган баҳони барчамиз яхши биламиз. АЛ битирувчиларининг ОТМларга ўқишга киришларининг тахлили бу саволга реал ёндашилмаганлигини билдиради.

Хулоса ва таклифлар. Юқоридаги таклифлардан келиб чиқиб, физика фанини ўқитиш сифатини тубдан оширишда мактабгача таълим муассасаларида ёш болаларни техник қобилиятни шакллантириш, мактабларда физика таълими ва уни ўқитаётган ўқитувчиларнинг билим даражасини ошириш ҳамда олий таълим муассасаларида физика фанини ўқитиш услубияти масалаларини қайтадан кўриб чиқиш, янги дарслик ва фан дастурларини амалиётга киритиш кўп вақт ва маблағ талаб этишини инобатга олган ҳолда ҳозирданок ушбу камчилик ва хатоларни тузатиш учун такрорий мавзуларни танқидий ва таҳлилий қараб чиқиш асосида уларни ўқитиш бўйича услубий кўрсатмалар яратиш, умумтаълим мактаблари ҳамда АЛларида физика фани тўғарақлари, факультатив курслар, шунингдек, талабалар конструктурлик бюроларини ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

Ушбу мақола Жаҳон банкининг Академик инновациялар фонди томонидан молиялаштирилган АИФ-2/13 рақамли «Ўзбекистон Олий таълим муассасаларида ўқитувчилар фаолиятини баҳолаш» мавзусидаги лойиха асосида тайёрланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2909-сон қарорлари.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон Фармони.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 19 мартдаги «Физика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмий тадқиқотларни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-5032-сон қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 14 мартдаги «Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасалари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2829-сон қарори.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 3 декабрдаги “Иқтидорли ёшларни саралаб олиш тизими ва академик лицейлар фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-4910-сон қарори.
7. Шавкат Мирзиёев раислигида Янги Ўзбекистоннинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегиясини белгилаш ҳамда уни жорий йилда амалга ошириш масалалари муҳокамаси юзасидан 2022 йил 28 январда ўтказилган видеоселектор йиғилиши.
8. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетининг 2022 йил 4 февралдаги 04/11-690-сонли хатигга асосан Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигидан электрон шаклда олинди.
9. Кодиров М.К., Вохидов Э.Р. Физика фанини ўқитишдаги муаммолар тўғрисида. БухДУ, “Педагогик маҳорат” илмий назарий ва методик журнал, 2022/1-сон. 173-178 бетлар.

Юлдуз ҚОРАЕВА,
ТДПУ таянч докторанти
Email: karayevayulduz@mail.ru,

ТДПУ "Амалий психология" кафедраси в/б доценти, PhD, Н.Б. Атабаева тақризи остида

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THEORETICAL VIEWS IN THE STUDY OF THE STRUCTURE OF EGOISM

Abstract

The first attempt at an empirical study of egoism was made in Russia by K. Muzdybaev, who singled out social groups more prone to selfish behavior, their professional and social status, age and gender differences. L. Ya. Boyovich, I. A. Rudzit, S. Holmes put forward the hypothesis that egoism is a necessary "engine" of any action performed by a person. In the article, foreign scientists studied the manifestation of egoism in human behavior at different ages, its manifestations, types and factors. At all times, the manifestation of selfishness in the behavior of the individual is evaluated negatively and affects the position of the individual in society. That is why it is important to study egoism, to study it experimentally, and we have set ourselves the goal of studying this parable in our own research

Key words: egoism, altruism, egocentrism, selfish personality

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ В ИЗУЧЕНИИ СТРУКТУРЫ ЭГОИЗМА

Аннотация

Первая попытка эмпирического изучения эгоизма была предпринята в России К. Муздыбаевым, который выделил социальные группы, более склонные к эгоистическому поведению, их профессиональный и социальный статус, возрастные и гендерные различия. Л. Я. Божович, И. А. Рудзит, С. Холмс выдвинули гипотезу о том, что эгоизм является необходимым «двигателем» любого действия, совершаемого человеком. В статье зарубежными учеными изучено проявление эгоизма в поведении человека в разном возрасте, его проявления, виды и факторы. Во все времена проявление эгоизма в поведении личности оценивается негативно и влияет на положение личности в обществе. Вот почему важно изучать эгоизм, изучать его экспериментально, и мы поставили перед собой цель изучить эту притчу в нашем собственном исследовании.

Ключевые слова: эгоизм, альтруизм, эгоцентризм, эгоистичная личность

ЭГОИЗМ ТУЗИЛИШИНИ ЎРГАНИШДАГИ НАЗАРИЙ ҚАРАШЛАРНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Эгоизмни эмперик ўрганишга қаратилган дастлабки уриниш биринчи бўлиб Россияда К.Муздыбаев томонидан амалга оширилган бўлиб, у эгоистик хатти-ҳаракатга кўпроқ мойил ижтимоий гуруҳларни, уларнинг профессионал ва ижтимоий ҳолати, ёши ва гендер фарқларини тадқиқ этди. Рус олимларидан Л. И. Божович, И.А Рудзит, С.Холмслар эса эгоизмни инсон томонидан қилинган ҳар қандай ҳаракатнинг зарурий "моторидир" деб тахмин қилган. Мақолада эгоизмнинг инсон ҳулқ-атвори турли ёш даврларда намоён бўлиши ва унинг кўриниши, турлари ва омиллари чет эл олимлари томонидан ўрганилганлиги таҳлил этилган. Ҳамма вақт шахснинг ҳулқ-атворида эгоизмнинг намоён бўлиши салбий баҳоланади ва шахснинг жамиятдаги мавқеига таъсир кўрсатади. Шу боис эгоизмни ўрганиш, уни экспериментал жиҳатдан тадқиқ этиш муҳим ва биз ҳам ўз тадқиқотимизда ушбу масалани ўрганишни олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Калит сўзлар: эгоизм, альтруизм, эгоцентризм, эгоистик шахс.

Кирриш. Шахсдаги эгоизм ҳулқ кўринишлари турли ёшдаги инсонларда ва ижтимоий муносабатларнинг барча соҳаларида мавжуд. Инсон ижтимоий муносабатларнинг пассив кузатувчиси эмас, балки унинг фаол иштирокчиси саналади, у ўз шахсий интилиш ва кизиқишлари, ақл-идроки билан ўзини-ўзи тарбиялашга, юксак инсоний фазилатларини шакллантиришга ҳаракат қилади. инсоннинг маънавий баркамолликка эришишида шахснинг ҳулқ-атвори, ўрни, мақсад ва кизиқишлари интилиши катта ўрин тутаяди. Шахс психологиясини тадқиқ этар эканмиз, унинг маълум бир хусусиятлари ва ҳулқ кўринишларини бевосита кузатиш орқалигина ўрганиб бўлмаслигига ишонамиз, чунки бу хусусиятларда турғунлик, барқарорлик ва изчиллик йўқ. Шу билан бирга, турли хил илмий йўналиш вакиллари шахс хусусиятлари тушунчасини турли хил ички таркиб билан тушунтирадilar, бу эса уларнинг фикрича, ҳулқ-атвор ва тажрибаларнинг барқарорлиги ва собитлигини сақлаб қолиш имконини беради.

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Эгоизм - бу инсоннинг фақат ўз манфаати ёки фақат ўз фойдаси учун ҳаракатланишини

тавсифловчи мотивацион ҳолатдир деб таърифланади. Эгоист шахс эса, ўз мақсадларига эришиш учун бошқа одамларнинг ҳис-туйғуларини, манфаатларини ва ҳуқуқларини эътиборсиз қолдирадиган, шунингдек, ўз хоҳиш-истакларини амалга ошириш учун белгиланган қоидаларни бузишга, бошқалардан фойдаланишга ёки ҳатто уларга зарар етказишга мойил бўлган шахсдир. Бироқ, эгоизм нафақат шахснинг мотивацияси ва характерида намоён бўлади, балки у ўзини ҳаётий тамойил ва фалсафий таълимот сифатида эълон қилади. Эгоизм ўз назариясига кўра, инсон ўзига нисбатан устун бурчга эга, шунинг учун унга фақат ўз манфаатлари муҳим [1]. У бошқаларни фақат ўзининг "мен"и доираси билан чеклайди, бошқалар у ҳақида қайғуришларини хоҳлайди. Бошқача қилиб айтганда, эгоизм асосан ўз эҳтиёжларини юзага чиқаришга асосланган мақсадга қаратилган ҳулқ-атвор соҳасида учрайди. Шу сабабли, эгоистнинг ўзига хос хусусиятлари, биринчидан, мақсадларнинг фақат ўзига қаратилганлиги, иккинчидан, мақсадларга эришиш воситаларининг ҳар бир шахснинг ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган ва жамиятда адолатни таъминлайдиган умумэтироф этилган меъёрларга мос

келмаслигидадир. Айнан шу икки асосий хусусият эгоист шахсда ўзаро боғлиқ бўлмаган, баъзан эса ғайриижтимоий хусусиятларнинг бутун мажмуасини шакллантиришга олиб келади. Энди эгоизмнинг хусусиятлари ҳақида тўхталиб ўтсак.

1. Эгоизмнинг юкори даражада индивидуал йўналганлик хусусияти. Эгоизмнинг бу йўналиши ҳаётий тамойилнинг ўзига хос кўринишига эга бўлиб, унинг ахлоқи, альтруизм ахлоқидан фарқли ўлароқ, бошқаларнинг ҳис-туйғулари ва манфаатларини бутунлай эътиборсиз қолдиришидадир, шунинг учун альтруизм ахлоқини ижтимоий, эгоизм ахлоқини эса ижтимоий бўлмаган деб аташ мумкин. Шундай қилиб, ўз манфаатини ўйлайдиган (эгоист) шахснинг мотивлари фақат ўз эҳтиёжларини, индивидуал интилишларини акс эттиради. Шунинг учун эгоист ўзининг барча когнитив қобилиятларини фақат ўз ҳис-туйғулари ва эҳтиёжларига, ҳуқуқлари ва бурчларига қаратади ҳамда уларни энг муҳим деб билади. Эгоист учун қоида тариқасида ягона воқеалик фақат ўз “мени” ҳисобланади. Бошқаларнинг манфаатлари ва қарашларига эътибор бермаслик, бир томондан, ўзларининг яхшиликларини устун қилиш истаги билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, улар ўзларининг қобилиятларига ўралиб қолади.

2. Бошқалар олдидаги ҳар қандай мажбуриятдан озодлик хусусияти. Бу хусусият эгоист шахсга бошқа одамларнинг манфаатларини эътиборсиз қолдиришда намоён бўлади. Бундан ташқари, эгоист қарзни салбий қиймат сифатида изоҳлайди. Шуни ҳам алоҳида айтиш керакки, инсоннинг бошқалар олдидаги мажбуриятлари унда маълум ижобий ҳис-туйғуларга эга бўлгандагина пайдо бўлади, масалан, ҳамдардлик, дўстлик, севги, ҳурмат ва бошқа туйғулар. Эгоистларда бундай ҳис-туйғуларнинг пайдо бўлиши натижасида масъулиятни ўз зиммаларига олишдек вазифани бажаришга қодир эмас. Эгоизм ҳақида: “Ҳеч ким менга бирор вазифани буюришга журъат эта олмайди ва мен ўз муносабатимни ўзим белгилайман”, деб ёзган Стирнер. Буни янада аниқроқ қуйидагича ифодалаш мумкин: “Мен бошқага нисбатан ҳеч қандай мажбуриятга эга эмасман...” [2].

Эгоизмнинг эгалик қилиш истаги. Эгоизм-хусусийликка (антидепривацион) қарши тамойилга асосланади (лотинча деприватио - йўқотишдан), яъни. ҳар қандай маҳрумликни бартараф этишга қаратилган ҳаётий муносабатни ифодалайди. Г. Марселнинг ифодалашича, эгалик аллақачон истакда ёки даъвода мавжуд бўлади [3]. Бундан ташқари, истакда “борлиқнинг етишмаслиги” (бирор нарсанинг етишмаслиги, бирор нарса қила олмаслик, кимдир ёки нимадир бўлмаслик ва ҳоказо) мавжуд [4]. Эгоист учун борлиқнинг етишмаслиги ёки ўзини тўлақонли ҳис эта олмаслиқнинг келиб чиқиши сабаблари турлича бўлиши мумкин: бирор нарсанинг етишмаслигини қоплаш истаги, бошқаларга ҳукмронлик қилиш, маълум бир мақсадга эришиш ва бошқалар. Қандай бўлмасин, уларда эгалик қилиш учун чексиз иштиёқ эгоизмнинг асосий хусусиятларидан биридир. Бундан ташқари, эгалик қилиш истаги ҳаётнинг барча соҳаларига тегишли - моддий ва инструментал, ҳиссий ва интеллектуал. Бу фазилатни Э. Фромм қуйидагича таърифлаган: “Худбин бўлиш, мени ҳамма нарсани ўзим учун хоҳлашимни англатади; ўзимга эгалик қилиш ва бошқалар билан баҳам кўрмаслик менга завқ бағишлайди; агар эгалик қилиш менинг мақсадим бўлса, мен ҳасис бўлишим керак, мен қанчалик аҳамиятли бўлиб борсам, мен кўпроқ нарсаларга эгадек бўлавераман; Мен бошқа барча одамларга - мижозларимга, мени вайрон қилмоқчи бўлган рақобатчиларимга ва бошқаларга қарама-қаршилиқни ҳис қилишим керак. Мен ҳеч қачон

қаноатланмайман, чунки менинг хоҳишларимнинг чеки йўқ; Мен кўпроқ нарсага эга бўлганларга ҳасад қилишим керак ... ” [5]. Очқўзлик бўлмаса-да, ҳаддан ташқари эҳтиёж туйғули юзага келган эгалик қилиш истаги салбий, асосан ҳалокатли хусусиятлар ва истакларнинг чигаллигини (бошқаларга қарама-қаршилиқ ва ҳасад, алдаш, вайрон қилиш, эксплуатация қилиш ва бошқалар) ўз ичига олади

Эгоизмнинг мақсадга йўналганлиги. Эгоист шахсларнинг мақсад сари йўналганлиги, ҳаракати ва фаоллиги билан у ижтимоий муҳитда ўзининг манфаатларига максимал даражада эриша олади. Улар ўз мақсадларига эришиш учун ўзларини ҳеч нарса билан чекламайдилар ва ҳеч қандай ахлоқий талаблар уларни тўхта олмайди. “Эгоист, – деб таъкидлади М. Штирнер, – ҳеч нарсани ўзини чекламайди ёки қурбон қилмайди, у шунчаки қарор қилади: менга нима керак бўлса мен унга қандай бўлмасин эгалик қилишим керак” [6].

Зиддиятли эгоизм. Ўз-ўзини севиш одамларни бир-бирига душман қилади, деб ҳисоблаган Д. Юм [7]. Дарҳақиқат, эгоизм ҳуқуқ дастлаб манфаатлар тўқнашувини ўз ичига олади ва натижада зиддият эгоистнинг шахсий сифатига айланиб қолади. Бирок, бошқалар учун уларнинг норозилигини келтириб чиқарадиган жуда нозик омиллар мавжуд. Энг муҳими, эгоистлар одатда бевосита ёки билвосита рақобатчиларнинг маҳсулдор фаолиятларини ва мақсадларини амалга оширишга тўсқинлик қиладилар. Эгоистлар бошқа одамларнинг ҳис-туйғуларини ҳисобга олмайдилар, уларнинг қадр-қиммати ва хизматларини тан олмайдилар, албатта, улар учун фойдали бўлган ҳолатлар бундан мустасно.

Эгоизмнинг вайронкорлиги. Вайронкорлик қилишга мойил эгоистларнинг бузғунчи тенденциялари икки хил тарзда намоён бўлади. Биринчидан, улар доимий равишда ижтимоий тартибни бузади, ёки ўзбошимчалик билан маълум бир манфаат ва қадриятлар иерархиясини ўрнатади ёки институционал, ахлоқий меъёрлар чегарасидан ташқарига чиқади; иккинчидан, мақсадларга эришиш учун мажбурлаш ва зўравонлик усулларида фойдаланадилар.

Эгоизм назариётчиси М. Штирнер эгоистик мотивация ҳақида шундай фикр билдиради: “Дунё менинг йўлимга тўсқинлик қилганда, мен уни йўқ қилиш орқали ўз эҳтиёжларимни қондираман”, [8]. Эгоист шахснинг бузғунчи салоҳияти Р. Лаут томонидан қайта-қайта таъкидланган: “Эгоист манфаат, куч, ўз хоҳиши ва ҳалокат идеалига амал қилади” [9].

- Тадқиқот методологияси (Research methodology). Биз тажрибамизда синалувчилардан эгоизмга мойиллик даражасини аниқловчи К. Муздыбаев томонидан ишлаб чиқилган психодиагностик сўровномадан фойдаландик. Тажриба-синов жараёнида сўровномада келтирилган мулоҳазаларни мувофиқлаштирдик. Ушбу методикани индивидуал ҳолда ёки гуруҳда қўллаш мумкин.

Тадқиқот натижаларни қайта ишлашда баллар ҳисоблаб чиқилади. Баллар оралиғи минимал 10 баллдан максимал 70 баллгача. Баллар қанчалик юкори бўлса, эгоизм намоён бўлиши даражаси ҳам юкори деб баҳоланади. Биз шахсда эгоизм намоён бўлиши турли даражаларга эгалигини ҳисобга олиб, эгоизм намоён бўлишининг паст, ўрта ва юкори кўрсаткичларини ажратиб олдик. Ушбу сўровнома эгоизмни турли ёшда ва турли касб эгаларида ўрганиш имконини берганлиги сабабли методикани қайта ишлаш учун қуйидаги жадвални ҳавола этамиз.

Сўровнома натижаларини қайта ишлаш ва талқин этиш

Гуруҳлар	№	юкори даражаси (%)	ўрта даражада (%)	паст даражада (%)	Балларнинг ўртача қиймати
Ўсмирлар					
Ўспиринлар					

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Ҳар бир кўрсаткичларни ўртача қиймати ҳисоблаб чиқилади ва ҳар бир гуруҳлар бўйича тегишли ҳулосалар берилади. Ушбу методика орқали ижтимоий гуруҳнинг турли қатламлари (ўқитувчилар, талаба-ёшлар, раҳбарлар, ишчи-ҳодимлар)да, уларнинг ёш ва жинс тафовутларида эгоизм кўринишларини ўрганиш мумкин. Бундан ташқари психодиагностик методикаларга қўйиладиган талаблар

доирасида сўровномадаги айрим мулоҳазаларни кенгайтириш ва уларни қайта ишлаш натижасида турли хил ёш даврлар (ўсмирлик, ўспиринлик даври)да эгоизмни ўрганишда фойдаланиш мумкин. Биз ҳам ушбу сўровномадан фойдаланиб тажриба-синов тариқасида 2 гуруҳда: биринчи гуруҳ (ўсмир) – 10-15 ёш, иккинчи гуруҳ (ўспирин) – 16-18 ёшдаги синалувчиларда ўтказдик ва тажриба натижаларини қуйидаги жадвалда ифодаладик.

Жадвал № 2

Гуруҳларнинг ёши	Синалувчилар сони	юкори даражаси (%)	ўрта даражада (%)	паст даражада (%)
10-15 ёш (ўсмир)	50 нафар	62	24	14
16-18 ёш (ўспирин)	50 нафар	43	35	22

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Шахс жамиятнинг муҳим бир бўлаги сифатида ўрганилиши лозим бўлган феномендир. Шундай экан шахснинг ижобий ҳулқ атвор кўринишлари билан бирга унинг эгоизм каби салбий хислатларини ўрганиш психология фанининг асосий вазифаларидан биридир.

Юқоридаги тадқиқотимиздан кўриниб турганидек, эгоизм динамик кўринишга эга, яъни эгоизмнинг ривожланганлик даражаси ўспиринларга нисбатан ўсмирларда яққол намоён бўлган, чунки ўсмирлик даврида шахсни ўз-ўзига баҳо бериш тизими юқори

намоён бўлиши билан белгиланади, бу эса ўсмирларнинг тарбиясидаги нуқсонлардан биридир.

Хулоса қилиб айтганда, жамиятда шахснинг маънавий камолоти ҳамма вақт ҳам муҳим масалалардан бўлиб келган. Шундай экан, жамиятда салбий деб қараладиган айрим ҳулқ кўринишлари, хусусан, эгоизмни ўрганиш, улар билан коррекцион ишларни амалга ошириш заруратини келтириб чиқаради. Биз кейинги тадқиқот ишимизда эгоизм юқори бўлган шахсларни ижтимоий психологик тренинглар, ролли ўйинлар ва психологик машғулотлардан фойдаланган ҳолда коррекция қилишни олдимизга мақсад қилиб олдик.

АДАБИЁТЛАР

1. Калин Ж. Ин Дефенсе оф Эгоизм // Моралити анд Рационал СелфИнтерест / Эд. Д.П.Гаутхьер. Энглевоод Слиффс, 1970. П.64-87
2. Штирнер М. Единственный и его собственность. Харьков, 1994. С.306-307
3. Марсель Г. Быть и иметь. Новочеркасск, 1994
4. Сартр Ж.П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. М., 2000.
5. Фромм Э. Иметь или быть? М., 1986.С. 32
6. Штирнер М. Единственный и его собственность. Харьков, 1994.С.245
7. Юм Д. Трактат о человеческой природе, или Попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным предметам // Юм Д. Соч.: В 2 т. М., 1966.С.701
8. Штирнер М. Единственный и его собственность. Харьков, 1994.С.285
9. Лаут Р. Философия Достоевского в систематическом изложении. М., 1996.С.166

УДК: 1.17

Феруза МАДРАХИМОВА,
Тошкент давлат педагогика университети тадқиқотчиси
Фалсафа фанлари бўйича фалсафа (PhD) доктори.
E-mail: fmr88@mail.ru

ЎзМУ доценти, (PhD)Ж.Юсубов тақризи асосида

FUNDAMENTALS OF MEDIALITERACY AND INFORMATION SECURITY IN STUDENTS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract

The article highlights the need for the formation of media literacy among students of higher education institutions in today's era of globalization, as well as the basics of information security. During the formation of the global information environment, information and communication technologies penetrate into all spheres of society and the country, the problems of protection from alien ideas that can negatively affect the minds of young people are being studied. Suggestions and recommendations for the development of media literacy in humans, the systematic and complete implementation of media education.

Key words: higher education institutions, students, media literacy, information security, ideological threats, globalization.

ОСНОВЫ МЕДИАГРАМОТНОСТИ И ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ У СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

АННОТАЦИЯ

В статье освещается необходимость формирования медиаграмотности у студентов высших учебных заведений в современную эпоху глобализации, а также основ информационной безопасности. В период формирования глобальной информационной среды информационно-коммуникационные технологии проникают во все сферы жизни общества и страны, изучаются проблемы защиты от чужеродных идей, способных негативно воздействовать на сознание молодежи. Предложения и рекомендации по развитию медиаграмотности у человека, систематическому и полному внедрению медиаобразования.

Ключевые слова: вузы, студенты-молодёжь, медиаграмотность, информационная безопасность, идеологические угрозы, глобализация.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАЛАБАЛАРИДА МЕДИАСАВОДХОНЛИК ШАКЛЛАНТИРИШ ВА АХБОРОТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ АСОСЛАРИ

Аннотация

Мақолада бугунги глобаллашув даврида олий таълим муассасалари талаба-ёшларида медиасаводхонлиқни шакллантиришнинг зарурати ҳамда ахборот хавфсизлигини таъминлаш асослари келтирилган. Глобал ахборот муҳитининг шаклланиши, ахборот коммуникацион технологияларнинг жамият ва мамлакат ҳаётининг барча соҳаларига кириб бораётган бир пайтда ёшлар онгига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ёт ғоялардан ҳимоя қилиш муаммолари ўрганилган. Инсонда медиасаводхонлиқни ривожлантириш, медиатаълимни тизимли ва тўлиқ жорий этиш борасида таклиф ва тавсиялар келтирилган.

Калит сўзлар: олий таълим муассасалари, талаба-ёшлар, медиасаводхонлик, ахборот хавфсизлиги, мафкуравий таҳдидлар, глобаллашув.

Кирриш. Ҳозирги замон жамияти тараққиётига медиаларнинг таъсири йил сайин ошиб бориб, улар воситасида инсонлар атроф-воқеаларни ижтимоий ва руҳий жиҳатдан англамоқда ва баҳоламоқда. Замонавий медиаларнинг асосий жиҳатлари сирасига тадқиқотчилар креативлик (яратувчанлик, ижодкорлик) ва инновацияларни киритмоқда [1]. Медиа - оммавий ахборот воситалари, махсус ва кенг аудиторияга мўлжалланган кўнгилочар таклифларни тавсия этувчи, янгилик, ахборот ва реклама ахборотини тарқатишга йўналтирилган кўп сонли ва серқирра функцияларни амалга оширувчи коммуникация каналларидир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили (келтирилган иқтибослар). Медиасаводхонлик ахборотга эғалик, уни баҳолаш ва ахлоқий қоидаларга риоя қилган ҳолда фойдаланишнинг муҳимлигини англатади. Медиасаводхонлик медиа функцияларини тушуниш, мазкур функцияларни амалга ошириш сифатини баҳолаш ва ўз-ўзини ифода этиш, шунингдек, ижтимоий жараёнларда иштирок этиш учун медиалар билан ақлий рационал ҳамкорликка киришишга ургۇ беради. Медиасаводхонлик ахборот маконида фойдаланилаётган

технологиялардан қатъий назар, ўзаро ҳамкорлик қилиш кўникмаларини онгли равишда шакллантириш ва ривожлантириш билан боғлиқ. Медиасаводхон инсон медиаматнларга баҳо беришда танқидий ва таҳлилий ёндашуви, оммавий маданият билан муносабатда танқидий масофада бўлиши, манипуляцияга қаршилиқ қилиши керак [2].

Медиасаводхонлик ҳақида турли таърифлар мавжуд. Медиасаводхонлик медиаматнларни шарҳлаш, таҳлил этиш ва яратиш қобилияти [3], турли шакллардаги ахборотларни олиш, таҳлил этиш, баҳолаш ва узатиш қобилияти [4] сифатида талқин қилинган. Шунингдек, медиасаводхон одамни замонавий дунёдаги, кодли ва репрезентацион тизимларда фаолият юритаётган медианинг ижтимоий-маданий, сиёсий контекстини тушунишга, медиаматнларни идрок этиш, яратиш, таҳлил этиш, баҳо беришга тайёрлаш жараёни [5] ҳамда инсонларга аудиовизуал ва босма матнларнинг маданий аҳамияти, мазмунини тушунишга, яратишга ва баҳолашга ёрдам беришга ундовчи ҳаракат [6] деб ҳам таъриф берилган.

Тадқиқот методологияси. Аввало медиасаводхонлик инсонга нима беради деган саволга жавоб топиш керак. Медиасаводхонлик қарор қабул қилиш ва борлиқнинг долзарб муаммоларини таҳлил қилиш мақсадида ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ахборотни олиш, тушуниш, баҳолаш, мослаш, сақлаш ва намойиш қилиш учун керак бўлган билимлар, кўникмалар ва маҳорат мажмуасини билдиради. Бундай билимга эга бўлганлар, айниқса ёшлар аввало, танқидий тафаккур, ахборотни таҳлил қила билиш ва ундан кейинги босқичда материалда кўтарилган муаммони ҳал этишда фойдаланиш ҳамда мустақил таълим олиш қобилиятига эга бўлади.

Шу ўринда олий таълим муассасалари талаба ёшлари учун медиасаводхонлик соҳасидаги таълим турли фанлар кесимида амалга оширилади. Бунда мавжуд ҳолат ва мақсаддан келиб чиққан ҳолда турли ёндашувлардан фойдаланиш мумкин. Масалан, медиасаводхонликнинг хавфсизлик, ижтимоий-ахлоқий, маданий ва технологик жиҳатлари билан боғлиқ кўникмаларни ўрганиш хусусида фикр юритиш мумкин. Медиасаводхонлик шаклланиши давомида талаба медиадан самарали ва хавфсиз фойдаланиши, шунингдек, ижтимоий ҳаётнинг муайян бир манзилидаги аҳволни адекват, касбий тарзда баҳолаши, мустақил фуқаролик позициясини шакллантириши, бунинг баробарида фуқаролик жамиятини барпо этишга кўмаклашиш кўникмаларига эга бўлади.

Бугунги кунда олий таълим муассасаларидаги талабаларда ўз фикрларини эркин баён этиш саводхонлиги, янгиликлар саводхонлиги, компьютер саводхонлиги, кутубхона саводхонлиги, интернет саводхонлиги, рақамли технологиялар соҳасидаги саводхонлик, электрон ўйинлардан фойдаланиш саводхонлиги, телевизион саводхонлик, реклама соҳасидаги саводхонликни шакллантириш муҳим. Ушбу тушунчалар талабалар медиасаводхонлигида муҳим аҳамият касб этади. Аслида ушбу тушунчалар ўртасида боғлиқлик мавжуд. Уларнинг кўпчилиги турли хил баҳсларга сабаб бўлиб, у ёки бу фойдаланувчилар ҳамжамиятининг касбий контексти ёки маданий амалиётига қараб турлича қўлланиб келинади.

Медиасаводхонлик талаба ёшлар учун келгусида фойдалана олишларида кенг билимлар билан қуроллантиради, демократик жамиятда ахборот каналларининг фаолияти ҳақида муҳим билимлар беради. Ахборот хизматларининг функциялари доирасидаги фаолиятини баҳолаш учун зарур бўладиган, ушбу функцияларни амалга ошириш ва асосий кўникмаларни ривожлантириш учун муҳим шарт-шароитларни тушунишни таъминлайди.

Медиасаводхонликнинг афзалликларидан тўла фойдаланиш учун, аввало, уни яхлит бутунлик сифатида қабул қилиниши ва ўз мазмунида компетенция (билимлар, кўникмалар ва малакалар)лар мажмуини қамраб олишидади. У талаба ёшларни ахборот каналлари билан ўзаро ҳамкорлик қилиши ҳамда ахборотни излаш, саралаш, баҳолаш ва тарқатиш кўникмаларига эга бўлишида муҳим аҳамият касб этади.

Бугунги глобаллашган дунёда ахборот тобора ўзининг стратегик ресурс эканлигини кўрсатмоқда. Бу ҳолат, айниқса, халқаро муносабатлар, хавфсизлик соҳаларида яққол кўзга ташланмоқда. Зеро, замонавий халқаро муносабатлар назариясини тушунтиришда янги ахборот технологияларининг роли жуда муҳим. Ахборотга жуда кўп таърифлар берилган бўлиб, уларнинг аксариятида ахборотнинг аниқ мақсадга йўналтирилганлиги ва яхлит тизим сифатида ҳимояланганлик ҳолатига урғу берилади.

Ахборотлашган давр – янгидан-янги ахборотларнинг тезлик билан кириб келишига боғлиқ жараёнлардан иборат. Кириб келаётган ахборотлар ижобий ёки салбий бўлишидан қатъи назар, техника воситалари, айниқса, Интернет орқали кириб келаверади. Айнан, мазкур жараёнда кириб келувчи салбий жиҳатлар ёшлар маънавий онгига ва жамият миллий маданиятига ўзининг ёмон таъсирини кўрсатади, бу мафкуравий таҳдидларнинг асосини ташкил этади. Ахборотлашган даврда мамлакат тараққиёти учун салбий таъсир кўрсатувчи ахборотлар кириб келишига оид хавфсизлик таъминланмаса, мафкуравий таҳдидларнинг кириб келиши оsonлашади.

Ҳозирда ОАВ орқали тарқалаётган ахборотлар айниқса, талаба-ёшлар қатламини янада «замонавий» бўлиш руҳияти билан тенгдошларига тақлид қилишга етакламоқда. Олий таълим муассасаларида таҳсил олаётган талаба-ёшлар ҳаётига эътибор қаратилса, улар урф бўлган мукамалликка ва стандарт ҳолатларга йўнала бошлади. Бунинг оқибатида кўп ҳолларда турли ахборотларни талаба-ёшлар орасида оммавий истеъмол ғоясини бетанқид қабул қила бошлаш кузатилмоқда. Мафкуравий таҳдидларнинг ташки гузал ва оson қабул қилинувчи ғоялари, замонавий урф-усулларнинг тарғиб этилиши, жиддий фикрлашларни талаб қилмайдиган, ҳаёт ҳақиқатларидан узоқлаштирувчи енгил ҳаёлий рамзлар талаба-ёшларни ўзига жалб эта бошлади. Ушбу жараён таълим тизимига ҳам, ўқув жараёнларига ҳам ўз таъсирини кўрсата бошлайди.

Ушбу жараённи талаба-ёшлар нинг маданий ва ижтимоий мослашувига интернет ижтимоий тармоқларининг таъсирида ҳам кўринимиз мумкин. Бунда талабалар ахборотга эга бўлиш, таълим олиш, мулоқот, ўз-ўзини ифода этиш, ижодий ривожланиш, иш топиш, ижтимоийлашув имкониятига эга бўладилар. Айрим салбий ахборотлар таъсири туфайли турли давлатлар аҳолиси кайфияти, руҳияти, дунёқараши ва хатти-ҳаракатларида ўзгаришлар кузатилмоқда.

Бугунги кунда олий таълим муассасаларидаги талабаларга салбий таъсир кўрсатувчи мафкуравий таҳдидларнинг олдини олишда ахборот хавфсизлиги муҳим аҳамият касб этади. Маълумки, а хборот хавфсизлиги яхлит хавфсизлик тизимининг таркибий қисмидир. Хавфсизлик тизимида ахборот ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан намоён бўлади. «Ахборот хавфсизлиги» тушунчаси тарихан мавжуд бўлса-да, оммавий ахборот воситалари ва бу борада янги технологияларнинг яратилиши, шунингдек, мавжуд манфаатлар ва уларга ахборот коммуникациялари орқали зарар етказиш мумкинлиги мазкур масала долзарблигини янада оширмоқда.

Айни пайтда, ахборот хавфсизлиги серкирра тушунча бўлиб, у турли соҳаларда турлича шакл ва моҳиятга эга. Алоқа ва ахборотлаштириш соҳасидаги ахборот хавфсизлиги, ОАВдаги ахборот хавфсизлиги, давлат ахборот хавфсизлиги сиёсати, компьютер хавфсизлиги, оддий ташкилотдан тортиб йирик трансмиллий корпорацияларнинг ахборот хавфсизлиги шулар жумласидан. Мафкуравий таҳдидларнинг олдини олишда эса, асосан, Интернет орқали маънавий онгга салбий таъсир кўрсатувчи, ахлоқсизлик ғояларини тарқатувчи ахборотлар ва улардан ҳимояланиш назарда тутилади. Умумий маънода айтадиган бўлсак, «ахборот хавфсизлиги» тушунчаси остида шахс, жамият ва давлатнинг ҳаётий муҳим манфаатлари сифатида ахборот омили биринчи ўринда туради. Шунингдек, ахборот ва ахборот инфратузилмасининг турли ички ва ташқи, мавжуд ва эҳтимолий, табиий ва сунъий, техник хавф-хатарлардан ҳамда ахборот муносабатлари субъектларидан ҳимояланганлиги тушунилади.

Замонавий шароитда глобал ахборот мухитининг шаклланиши, ахборот коммуникацион Интернет технологияларининг жамият ва мамлакат ҳаётининг барча соҳаларига кириб бораётган бир пайтда ёшлар онгига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ёт ғоялардан ёшларни, хусусан талабаларни ҳимоя қилиш муаммолари долзарб тус олмақда. Бугунги кунда талабалар руҳиятига салбий таъсир кўрсатадиган Интернетда мавжуд маълумотларга қуйидаги ресурсларни ўз ичига олган хавф-хатарлар киради:

- атроф муҳитга нисбатан депрессия, худбинлик муносабатини ўз кучи ва имкониятларига ишонмаслик, шунингдек, муаммолардан қутулиш истагида ўз жонига қасд қилиш каби муносабатларни шакллантиради;

- зўравонликни, порнография, шафқатсизликни тарғиб этувчи маълумотлар;

- реал мулоқот кўникмаларнинг йўқолишига олиб келадиган ва инсонларaro муносабатлар ривожланишини сусайтиришга оид маълумотлар;

- маданий қадриятларига зарар етказишга олиб келадиган ахборотлар, танишувлар сайтлари, ижтимоий тармоқлар, блоклар ва чатлар;

- талабалар орасида инсон шаънига салбий таъсир кўрсатадиган, шахсий маълумотларни кенг тарқатишга оид, провакацион фотосуратларни чоп этиш;

- сектант, экстремистик ва фундаменталистик оқимлардаги иштирок ва улардаги ғояларни тарғиб этиш.

Хулоса ва таклифлар. Юқоридагилардан келиб чикиб айтадиган бўлсак, инсонда медиасаводхонлик

бўлмаса унинг ҳаётига интернетнинг хавфи кўпайиб кетмоқда. Медиасаводхонликни ривожлантириш, медиатаълимни тизимли ва тўлиқ жорий этиш борасида қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим:

- Медиатаълимнинг назарий асослари, концепцияси ва принципларини тўғридан-тўғри қабул қилмасдан, миллий таълим тизимига мослаштириш мақсадга мувофиқ;

- Медиатаълим инсонларда танқидий тафаккурни шакллантириб жамиятдаги лоқайдлик иллатига барҳам беришини назарда тутган ҳолда ўқув дастурларини тузиш;

- Медиасаводхонлик кўникмасининг амалий сабоқларда шаклланишини инобатга олган ҳолда, дарсларни асосан амалий шаклда ташкил этиш;

- Олий таълим муассасаларида ташкил этиладиган ахборот соатларида юртимизда ва жаҳонда рўй бераётган энг сўнгги воқеалар билан таништириш жараёнида медиатаълим унсурлари акс этса ҳам, унинг мақсад ва вазифаларини ўзида тўлиқ жамламайди. Бунда ахборот соатининг самарадорлигини ошириш, у соатда талабаларнинг медиасаводхонлигини оширишга қаратилган материаллардан фойдаланиш;

- Медиатаълим дарсларида насихатдан чекиниш ва охирги хулосани талабанинг ўзига қолдириш;

- Талабаларда медиасаводхонлик даражасини аниқловчи социологик сўровномалар ўтказиш ҳамда медиатаълим бўйича тўғараклар ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

АДАБИЁТЛАР

1. www.edu.jobsmarket.ru
2. Duncan, B. (Ed.) (1989). Media Literacy Resource Guide. Toronto: Ministry of Education of Ontario, Publications Branch, the Queen's Printer, 232 p.
3. Worsnop, C. M. (1994). Screening Images: Ideas for Media Education. Mississauga: Wright Communication, 179p.
4. Kubey, R. (1997). Media Education: Portraits of an Evolving Field. In: Kubey, R. (Ed.) Media Literacy in the Information Age. New Brunswick & London: Transaction Publishers, p.2.
5. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, 2001, p.9494
6. Aufderheide, P., Firestone, C. (1993). Media Literacy: A Report of the National Leadership Conference on Media Literacy. Queenstown, MD: The Aspen Institute, p.1.

УДК: 37.01/792.09

Жаҳонгир МАМАТҚОСИМОВ,

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти доценти,

Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

E-mail: jahongir.80@mail.ru

ЎзДЖТУ профессори, п.ф.д. Н.Ж.Исакулова тақризи остида

METHODS FOR INCREASING THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE DIRECTORS THROUGH WORKING ON EDUCATIONAL SPECTALS

Abstract

This article describes ways to improve the professional competence of future directors by working on educational performances, the process of a future director working as an actor-student, thereby improving acting skills and professional competence. At the creative stages of work on educational performances, important processes are explored that a future director must follow and learn. Based on his experience, the author has developed methodological recommendations on the topic.

Key words: culture, art, theatre, stage, director, actor, educational performance, art director course, pragon, rehearsal.

МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ РЕЖИССЁРОВ ПОСРЕДСТВОМ РАБОТЫ НАД УЧЕБНЫМИ СПЕКТАЛЯМИ

Аннотация

В данной статье описаны пути повышения профессиональной компетентности будущих режиссёров путем работы над учебными спектаклями, процесс работы будущего режиссёра в качестве актёра-ученика, тем самым совершенствуя актерское мастерство и профессиональную компетентность. На творческих этапах работы над учебными спектаклями исследуются важные процессы, которым должен следовать и учиться будущий режиссёр. На основе своего опыта автор разработал методические рекомендации по теме.

Ключевые слова: культура, искусство, театр, сцена, режиссёр, актёр, учебный спектакль, курс художественного руководителя, прагон, репетиция.

ЎҚУВ СПЕКТАКЛЛАРИ УСТИДА ИШЛАШ ОРҚАЛИ БЎЛАЖАК РЕЖИССЁРЛАРНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ УСУЛЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада ўқув спектакллари устида ишлаш орқали бўлажак режиссёрларнинг касбий компетенциясини такомиллаштириш усуллари ёритилган бўлиб, бўлажак режиссёрнинг актёр-талаба сифатида фаолият олиб бориши ва шу орқали актёрлик маҳоратини ошириши ҳамда касбий компетенциясини такомиллаштириш жараёнлари ёритилган. Ўқув спектакллари устида ишлашнинг ижодий босқичларида бўлажак режиссёр амал қилиши ва ўрганиши керак бўлган муҳим жараёнлар тадқиқ этилган. Муаллиф ўз тажрибасига таянган ҳолда мавзу юзасидан услубий тавсиялар ишлаб чиққан.

Калит сўзлар: маданият, санъат, театр, сахна, режиссёр, актёр, ўқув спектакли, курс бадиий раҳбари, прагон, репетиция.

Кириш. Режиссуранинг бош объекти бу актёрдир. Шу сабабли бўлажак режиссёрлар режиссура соҳаси билан биргаликда актёрлик санъатини профессионал нуқтаи назардан эгаллаши, малака ва кўникма орттириши соҳанинг муҳим талабидир. Бўлажак режиссёрлар ўқув даврининг дастлабки уч йилида “Актёрлик маҳорати” фанидан таҳсил олиб, актёрликнинг оддий машқларидан бошлаб ўқув спектакли намойишига қадар бўлиб ўтадиган барча назарий ва ижодий жараёнларда иштирок этиб, актёрлик санъатига оид билим, малака ва кўникмаларини оширади.

Бўлажак режиссёрларнинг актёрлик маҳоратини ўзлаштириши, бу соҳанинг масъулияти ва машаққатини талабага сингдиришда драматик асарлар устида ишлаш аҳамиятли бўлиб, талаба бу жараёнда яъни, “Актёрлик маҳорати” курсининг якунида тўлақонли ўқув спектаклида иштирок этади. Шу вақтгача талабалар инсценировка ёки драматик парчаларда роллар ижро этиб мазкур роль ҳолатида 7-12 дақиқа яшаб образни ҳис қилган бўлса, ўқув спектаклда тўлақонли, яхлит образ яратади ва мазкур образда у бир-икки соат яшайди. Образнинг ҳолатини шу дақиқаларда ушлаб туриши, ҳис қилиб туриши, ролнинг мақсад ва вазифасини тўғри

йўналтириш, етакчи хатти-ҳаракати, драматик ҳолатларни тўғри талқин қилиш албатта касбий компетенцияга боғлиқ.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Бўлажак режиссёрларнинг касбий компетенциясини такомиллаштириш, режиссура назарияси, режиссёр функцияси, бўлажак режиссёрларни ўқитиш методикаси юзасидан тадқиқотчилар Аҳмедов Ф.Э., Маҳмудов Ж., Маҳмудова Х., Сайфуллаев Б., К.С.Станиславский Усмонов Р.И., Умаров М., Юлдашев Т. Холмирозев Б.М., Юсупова М.Р. кабиларнинг тадқиқот ишларида бўлажак актёр ва режиссёрлар учун театр санъатидаги ижодий услубларнинг аҳамияти ва моҳияти, шунингдек режиссура назарияси ва амалиётига оид маълумотлар ёритилган [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10].

Тадқиқот методологияси. Ўқув спектакли драматик асарнинг сахнавий – бадиий ифодасидир. Уни яратишда пьесанинг бадиий ва ғоявий мазмуни катта аҳамиятга эга. Чунки спектакль яратишда режиссёр ижодини тўлқинлантирувчи, сахнавий режани барпо этувчи, аниқ ва ёрқин сахналаштириш тизимини вужудга келишига сабабчи пьесадир.

Талабанинг профессионал актёрга айланишида бош мезон бу курс бадий раҳбари – педагог-устоздир. Ўқув спектаклининг бадий яхлитлиги ва бадий савиясининг кафолати педагог томонидан курсда соғлом ва ижодий муҳитни шакллантириши ва курс ижодий имкониятларидан келиб чиқиб репертуар танлаш ҳамда ролларни тўғри тақсимлашдан иборатдир. Кўпчилик ҳолларда курсда талабалар сони кўп бўлган тақдирда спектакль икки таркибда ўйналади. Баъзан бош ролларга дублёрлар тайинланади.

Ўқув спектакли хоҳ режиссёрлик, хоҳ актёрлик таълим йўналишида саҳналаштирилмасин, ундаги ижрочилар, яъни талабаларга “талаба-актёр” сифатида қаралади.

Ўқув спектакллари устида ишлаш орқали бўлажак режиссёрларнинг касбий компетенциясини такомиллаштириш усуллари қуйидаги босқичларда амалга оширилади:

репертуар танлаш ва асар билан танишиш;
курс талабалари билан пьеса юзасидан ижодий суҳбат ўтказиш, суҳбатда асарнинг мазмун-моҳияти, ғояси ва мақсади, умуман олганда асарни яна бир бора таҳлил этиш;

пьесани саҳналаштириш режасини тузиш;
роллари тақсимлаш;
пьесани бўлақларга ажратиш;
стол атрофида ўқиш;
ўқув спектаклини саҳналаштириш;
ўқув спектаклига оид ташкилий жараёнлар;
ўқув спектаклини бадий кенгашига топшириш.

Талаба-актёр саҳнага чиқиб спектаклда рол ижросини амалга оширгунга қадар бир қанча ижодий жараёнлардан ўтиши лозим. Дастлаб, талаба-актёр пьесанинг мазмун, ғоя-мақсади билан чуқур танишиб чиқиши талаб этилади. Аксарият ҳолларда асар талаба-актёрлар қўлида шошилинч тарзда, йўл-йўлакай ўқилади. Бундай ўқиш талаба-актёр онгига пьеса ҳақидаги илк таассуротнинг саёз тарзда ўрнашишига сабаб бўлади.

Шунинг учун ҳам талаба-актёр образ яратиш жараёнининг ушбу босқичига педагог томонидан алоҳида эътибор қаратилиши зарур. Мазкур босқич бўлажак актёрнинг пьеса билан илк танишув босқичигина эмас, актёрнинг чинаккам ижодий изланиши, рол устида ишлаши билан ҳам илк бора амалий танишув жараёнидир.

Педагог талаба-актёрларнинг пьеса билан танишув босқичини ўзаро ижодий ҳамкорлик муҳотида олиб борилишига алоҳида аҳамият қаратиши керак. Бу босқич талаба-актёрда пьесага жиддий муносабат билан қарашни, муаллифга нисбатан чуқур ҳурмат ҳиссини уйғотиш каби хусусиятларни шакллантириши ҳам зарурдир.

Асар тўлиқ ўқиб чиқилгач талаба-актёр мазкур асар бўйича ўз мустақил фикрига эга бўлиши керак. Шунингдек, талаба-актёрлар асар муаллифининг ижодий фаолияти, мазкур асарнинг профессионал театрларда ёки бошқа курсларда саҳналаштирилиш услуги ва ёндошувини, матбуотда мазкур асар юзасидан берилган маълумотлар билан танишиш лозим. Бу жараён асарнинг бадий савиясини таъминлашнинг муҳим омилидир.

Пьеса билан танишув босқичидан сўнг талаба-актёр яратилажак образи таҳлилига ўтади. Асар таҳлилидаги фабуласи, фактлар, унинг ташқи воқеалари – айнан мана шулар драматик асарнинг объектив асосини ташкил этади. Биринчи навбатда талаба-актёр ана шуларни аниқлаш ва баҳолаши керак. Зеро, асарда воқеалар кетма-кетлигини аниқлаб чиқилгандагина унинг ички асосига ундаги фикр, ғоя, характерлар, саҳнавий вазият, ҳолатни тасаввур этиш мумкин бўлади.

Пьеса воқеалари кетма-кетлигини тўғри баҳолаш, саҳна шарт-шароити ва қатнашувчи қиёфаларнинг унда тугган ўринини белгилаб беришга хизмат қилади. Бунинг

учун педагог талаба-актёрнинг пьеса сюжетини ташкил этувчи воқеалар ва фактлар кетма-кетлигини аста-секинлик билан аниқлаб, баҳолаб боришни назорат қилсин.

Пьесанинг бадий хусусиятларини ўрганиш жараёнида, унинг услуб ва жанрини аниқлаш билан бирга, унинг структураси, яъни, композицион тузилишини ҳам ўрганиш зарур. Ҳар бир пьеса драматургия қонунлари бўйича тузилиб ўзига хос бадий шаклга эга бўлади. Муаллиф ўз асарининг кириш қисмида қарама-қапшилиқлар келиб чиқишига сабабчи бўлувчи шарт-шароит ва шу муҳитда яшовчи қаҳрамонлар билан таништиради.

Стол атрофида ўқиш жараёнида образларга ҳақиқий маънода характеристика берилади. Персонажлар характерлари аниқланади.

Пьеса устида ишлаш жараёнини ўрганиб, тартибга солган К.С.Станиславский ёш актёрларга пьеса устида ишлашнинг қуйидаги қоидаларини тавсия этади. Пьеса илк ўқилгандан сўнг:

пьеса мазмунини талаба ўз хулоса, қарашига қўра қайта ҳикоя қилиш;

пьеса ёки ролдаги факт ва воқеаларни санаб кўчириб чиқиш;

пьеса ва ролни бўлақларга бўлиш;

манتيкий аниқликни қўлга киритиш учун савол кўйиб жавоб излаш;

пауза ва ургуларга риоя қилиб, ифодали ўқиш;

пьеса воқеаларининг ўтмиши ва келажагини аниқлаш;

асар ва рол устида баҳс ва мунозаралар қилиш;

асар фактларига муносабат билдириш ва уларни асослаш;

ҳар бир бўлак ва қўйилган вазифаларга ном қўйиш [6].

Актёр ушбу санаб ўтилган босқичларнинг ҳар бирини тинимсиз меҳнат ва изланиш орқалигина ўта олади.

Талаба-актёр томонидан яратилажак образ ҳаққоний ва ҳаётӣ, жонли бўлиши керак. Бу театр ҳақиқатининг асосини ташкил этади. Зеро, Дени Дидро таъкидлаганидек “Театр ҳақиқати – актёр ҳаракати, нутқи, чехраси, овози, юриш-туриши, қўл ҳаракатларининг адиб тасаввури яратган ва аксарият вақтлар ижрочи томонидан яна ҳам юксак тус оладиган бадий образга мувофиқ келишидир”.

Спектаклда ролнинг ҳатти-ҳаракати таҳлили ҳам муҳим жараён бўлиб, асарнинг воқеалар кетма-кетлиги, фактларини ўрганиб бўлгандан сўнг аниқланган материаллар асосида ташкил топиб боровчи органик ҳатти-ҳаракатлар босқичига ўтилади. Талаба-актёр ўз олдига ижодга ундовчи муҳим саволни – асар қаҳрамони бошидан кечирувчи воқеа ҳозир шу топда, шу ернинг ўзида унинг бошига тушганида нима қилган бўлар эди? саволини қўяди ва кечинма санъати талабига мувофиқ оғзаки эмас, амалий равишда ўз шахси номидан ҳатти-ҳаракат билан жавоб излайди.

Саҳнада бирон-бир образни, яъни ўзга бир инсоннинг қиёфасини табиӣ, ишонарли равишда жонлантириши учун актёр аввало ўз шахсияти номидан, шахсий фантазиясига суяниб иш қўриши лозим.

Талаба-актёр образ яратиши жараёнида унинг органик табиатига заррача бўлсин, пугур етмаслиги керак. Асар билан танишув босқичи тамом бўлгач, воқеалар кетма-кетлиги ва фабула аниқлаб олингач асар ҳақида таҳлилни мураккаблаштириб ўтирмай амалий жараёнга, саҳна шароити, саҳнавий ҳамроҳ билан муносабат талабига ҳатти-ҳаракат қилишга ўтилиши керак. Чунки, саҳнага чиққандан сўнг барча энг элементар ҳатти-ҳаракатларни ҳам бошидан ўрганишга тўғри келади. Бу

сахна конуни ҳисобланади. Ҳар бир янги рол устида ишлаш жараёнида ҳатти-ҳаракатларни амалга ошириш услуби қайтадан ўрганилади.

Курс педагоги томонидан мазкур жараёнларда қуйидаги ижодий босқичлар амалга оширилади:

бўлаклар ва бўлақлардаги вазифалар, етакчи ҳатти-ҳаракат, воқеаларга муносабат устида ишлаш;
мизансценани тўғри талқин этиш;
ҳар бўлакнинг ўзига хос темпо-ритмни аниқлаш;
ролнинг темпо-ритми устида ишлаш;
персонажлар муносабати устида ишлаш;
конфликт устида ишлаш;
мантикий изчиликка эришиш устида ишлаш;
характерлар устида ишлаш;
ролнинг физик ва психик ҳолатлари устида ишлаш;

нуткий характерлар устида ишлаш.

Маълумки, асарнинг сахнадаги ҳар бир репетицияси жараёнида янгидан-янги фактлар, ҳатти-ҳаракатлар, фикр-ғоя, вазифалар аниқланиб кашф этилиб боради. Бу жараёнда талаба-актёрнинг вазифаси кеча топилган, бажарилган ҳатти-ҳаракатни бугун ҳам кўр-кўрона қайтариш, шатмлашдан қочиши керак. Бироқ, дунё бўйича аксарият театрларда юқоридаги хатолик кўпчилик талаба-актёрларнинг одатий ҳолига айланган.

Педагог ёш талаба-актёрлар онгида ҳар бир репетиция жараёнига янгидан ёндошиб, ҳар бир ҳатти-ҳаракатдан табиийлик, ҳақиқийлик, мантикни кидиришни одат қилиш лозимлигини сингдириб бориши керак. Кеча топилган жисмоний ҳатти-ҳаракат бугун янги услубда, янги мантикка суянган ҳолда ижро этилиши лозим.

Актёрлик устахонасидаги ўқув жараёнида асарнинг энг муҳим воқеаси ва конфликт талаба-актёрнинг ўзи томонидан кашф этилиши керак. Бу борада педагог бирор-бир йўл-йўриқ берса-да, бу воқеани айтиб, кўрсатиб бермаслиги лозим. Гарчи талаба-актёрнинг изланишлари узоқ вақтни талаб этса-да, педагог пьеса устида мустақил изланиш – асарнинг мазмун-моҳиятини ўзида ҳис этиши, асарни яхши тушунишга асос бўлишини унутмаслиги лозим.

Таҳлил ва натижалар. Маълумки, бадий асарда унинг ҳам бир қисми бошқа воқеалар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, уларнинг ҳаммаси яхлит бир мақсадга йўналган бўлади. Агар сахнада маълум бир воқеа бошқаларидан узилган равишда содир бўлса, бошқа воқеаларга ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Натижада асар бир мақсадга йўналмайди, узук-юлуқ воқеалар тизимида айланиб қолади.

Асарнинг етакчи ҳатти-ҳаракатини аниқлаш учун ундаги ҳар бир воқеа-ҳодиса, фактларни энг муҳим воқеа нуктаи назаридан баҳоламоқ, уларнинг асар конфликтини ривожда тутган ўрни, аҳамиятини белгиламоқ керак.

Педагог талабалар нутқи устида ишлаш жараёнида айниқса спектаклда нуткий характер масаласига алоҳида эътибор қаратиш лозимдир. Чунки нуткий характер образ характериини яратишдаги бирламчи восита бўлиб, баъзан образнинг нуткий нуксони характерлиликка асос бўлиши мумкин. Характерлилик эса ўз ўрнида образ бадий савиясининг кафолатидир.

Спектаклнинг умумий яхлит композицияси яратилгач у бир неча маротаба репетиция қилинади. Мазкур репетиция воқеалар кетма-кетлиги ва ривожининг, темпо-ритмнинг тўғри йўналтирилганлиги белгилаб беради.

Бўлақларни бирлаштириб яхлит спектаклга айлантириш жараёни энг масъулиятли палла бўлиб талабанинг бутун бир спектакль давомидаги ижодий иқтидорининг даражасини белгилайди. яъни шу пайтгача талаба асарни бўлақларга бўлиб ишлаб келган. Демакки у ҳар бир бўлак устида ишлашда ўзга бир ҳолатда ёки

кечинмада бўлиши мумкин эди. Шунингдек, ҳар бир бўлак ораллигида у жисмонан дам олганлиги ҳам табиий.

Мазкур жараёнда яъни танаффуссиз узоқ ижрода талаба албатта чарчайди, баъзан бу ролнинг оғирлигини кўтара олмаслик ҳолатлари ҳам сезилади. Бу жараён талабанинг тинимсиз меҳнати ёки дублёр талаба ижросини билан ҳал этилади.

Бўлақларни бирлаштириб яхлит ўқув спектаклига айлантириш жараёни бу драматик асарни санъат даражасига олиб чиқиш жараёнидир. Ўқув спектаклининг яхлит тизими яратилгач қуйидаги қўшимча ифодавий воситалар билан ишланади:

реквизит, бутофор билан ишлаш;
декорациялар билан ишлаш;
костюмлар билан ишлаш;
чироқлар билан ишлаш;
музыкалар билан ишлаш;
шовқинлар билан ишлаш.

Мазкур жараёнлардан сўнг ўқув спектакли пайдо бўлади. Асарни янада пухталаш учун бир оз муддат репетиция қилинади. Репетиция темпо-ритм устида ишлаш учун алоҳида ўтказилади. Бунда кераксиз ҳамма паузалар, бўшлиқлар тозаланadi. Айниқса, ўқув спектакли охирининг ниҳоятда тез-тез ўсиб боришига эришиш зарур. Репетицияда педагог нафақат режиссёр-кузатувчи, балки томошабин ҳам бўлиб ишлаши лозим. Томошабин нигоҳида топилган камчилик репетиция жараёнида тўғриланиб кетилади.

Ўқув спектакли жамоатчиликка намойиш қилинишдан олдин бир неча маротаба прогон қилинади. Прогон жараёнида ўқув спектакли ижроси тўхтатилмайди, камчиликлар прогондан сўнг айтиб ўтилади. Худди мана шу прогонлар асарнинг бадий яхлитлигини мизансцена аниқлиги орқали бажаришга эришиш мақсадида ўтказилади.

Сахналаштирилган асар режиссёр қандай, қайси мизансценада қурган бўлса шундай ўйналиши, сўзлар, жумлалар диалог, монологлар охириги прогонда қандай келишилган бўлса худди шундай ўйналиши шарт. Акс ҳолда режиссёр ғояси бузилиши, асарнинг бадий савияси тушиб кетиши мумкин.

Прогондан сўнг ўқув спектакли жамоатчилик эътиборга топширилади. Намойишдан сўнг ўқув спектакли муҳокамаси бўлиб ўтади. Муҳокамада ўқув спектаклининг ютуқлари, камчиликлари билдирилиб ўтилади. Билдирилган камчиликлар талаба-актёрнинг кейинги ижроларида такрорланмаслиги, рол устида тинимсиз ишлаши ўқув спектакли бадий савиясининг кафолатидир.

Бўлажак режиссёр ўқув спектаклида рол ижро этиш билан биргаликда ҳам актёрлик маҳоратини, ҳам режиссёрлик маҳоратини такомиллаштириб боради. Мазкур босқидан муваффақиятли ўтган талаба-режиссёргина ўқишни битириш арафасида ўзининг мустақил режиссёрлик спектаклини сахналаштиради. Ўқиш давридаги ҳар бир босқич ва ижодий жараён бўлажак режиссёрларнинг касбий компетенциясини такомиллаштиришга хизмат қилади.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса сифатида қайд этиш лозимки, бўлажак режиссёрларни тарбиялаш жараёни олий таълимдан эмас балки оиладан, мактабдан, боланинг бадий адабиётга иштиёқи пайдо бўлиш давридан бошланади. Шу сабабли режиссёр бўлиш истагидаги ҳар бир ёш болаликдан бадий адабиётга қизиқиши ва бадий адабиётнинг чин маънодаги дўсти бўлиши лозим.

Ўқув спектакллари устида ишлаш орқали бўлажак режиссёрларнинг касбий компетенциясини янада такомиллаштириш юзасидан қуйидагилар тавсия этилади:

курс бадий раҳбарининг масъулиятини янада ошириш, курс бадий раҳбари вокалотларининг ҳуқуқий асосларини яратиш;

бўлажак режиссёрларнинг бадий адабиёт ўқишини қаттиқ назоратга олиш, талабалар иштирокида мутолаа кечалари ташкил этиш;

ўқув спектакллари саҳналаштиришда ўзаро тажриба алмашиш мақсадида тажрибали мутахассислар иштирокда “Маҳорат дарси” ташкил этиш;

ўқув спектакллари профессионал саҳналарда намойиш этиш ҳамда профессионал театрларда саҳналаштирилаётган спектаклларга битирувчи курс талабаларини режиссёр ассистенти сифатида жалб этиш борасида ҳамкорлик ишларини амалга ошириш; мустакил режиссёрлик ишларини саҳналаштиришда миллий ва жаҳон классик драматургиясидан фойдаланиш, бу борада “Устоз-шогирд” анъаналарини янада мустаҳкамлаш лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Ahmedov F.E. Ommaviy bayramlar rejissurasi asoslari. – Toshkent: Aloqachi, 2008. – 424 b.
2. Mahmudov J. Rejissura tarixi va nazariyasi. – Toshkent: Fan va poligraf, 2020. – 212 b.
3. Маҳмудов Ж., Маҳмудова Х. Режиссура асослари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 224 б.
4. Sayfullayev B. va boshq. Aktyorlik mahorati. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 388 b.
5. Станиславский К.С. Моя жизнь в искусстве. Собрание сочинений в восьми томах. Том 1. – Москва: Искусство, 1954. – 357 с.
6. Станиславский К.С. Работа актера над ролью. Материалы к книге. Подготовка текста, вступительная статья и комментарии. Собрание сочинений в восьми томах. Том 4. – Москва: Искусство, 1957. – 547 с.
7. Усмонов Р.И. Режиссура. – Тошкент: Фан, 1997. – 221 б.
8. Umarov M., Yuldashev T. Rejissorlik va aktyorlik san'ati asoslari. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2018. – 320 b.
9. Holmirzayev B.M. Rejissorning spektakl ustida ishlash jarayoni. – Toshkent: Musiq, 2009. – 232 b.
10. Yusupova M.R. va boshqalar. Aktyorlik mahorati. – Toshkent: O'zR FA Asosiy kutubxonasi bosmaxonasi, 2015. – 128 b.

УДК: 37.016:008

Нодира МАМАТКОСИМОВА,

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти ўқитувчиси

E-mail: n.mamatqosimova@mail.ru

ЎзДЖТУ профессори, п.ф.д. Н.Ж.Исакулова тақризи остида

FIVE INITIATIVE DEVELOPMENT OF CULTURAL COMPETENCE OF THE FUTURE

Abstract

This article discusses the importance of five important initiatives in the development of intercultural competencies of future cultural figures, the concept of intercultural competencies, and pedagogical factors for promoting five important initiatives among young people. The problem to be studied on the topic and work in this direction are analyzed. Appropriate conclusions and recommendations have been developed.

Key words: five important initiatives, competence, multicultural competence, competence, art, theater, music, museum, reading, reading culture, sports.

ПЯТЬ ИНИЦИАТИВ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ СОТРУДНИКОВ СФЕРЫ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

В данной статье рассматривается значение пяти важных инициатив в развитии межкультурных компетенций будущих деятелей культуры, концепция межкультурных компетенций, педагогические факторы продвижения пяти важных инициатив среди молодежи. Анализируется проблема, подлежащая изучению по теме, и работа в этом направлении. Разработаны соответствующие выводы и рекомендации.

Ключевые слова: пять важных инициатив, компетенция, поликультурная компетентность, компетентность, искусство, театр, музыка, музей, чтение, культура чтения, спорт.

БЎЛАЖАК МАДАНИЯТ ХОДИМЛАРИНИНГ УМУММАДАНИЙ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА БЕШ МУҲИМ ТАШАББУС ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

Аннотация

Мазкур мақолада бўлажак маданият ходимларининг умуммаданий компетенцияларини ривожлантиришда беш муҳим ташаббуснинг аҳамияти, умуммаданий компетенциялар тушунчаси, ёшлар орасида беш муҳим ташаббусни тарғиб қилишнинг педагогик омиллари ёритилган. Мавзу юзасидан ўрганилиши лозим бўлган муаммо ва бу борадаги ишлар таҳлил этилган. Тегишли хулоса ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: беш муҳим ташаббус, компетенция, умуммаданий компетенция, компетентлик, санъат, театр, мусика, музей, китобхонлик, мутолаа маданияти, спорт.

Кириш. Ҳар бир давлат ўз келажак авлодида қомилликни қўришни орзу қилади. Ўзбек халқи ўз маданияти ва маънавиятида қомил инсонлар тарбиясига алоҳида эътибор берган ва бундай қомиллик дарғаларини етиштириш ҳар бир замонда муҳим саналган. Инсон қамолотида эса жисмоний ва маънавий гўзаллик муҳим аҳамият касб этади. Шу боис бугунги кунда юртимизда замонавий билим ва қўникмаларга эга, мамлакатнинг муносиб келажиги учун жавобгарликни ўз зиммасига ола билладиган, интилувчан ва серғайрат ёшларни тарбиялашга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Замонавий таълим тизими янги педагогик технологиялар орқали педагог маҳорати ва компетентлигига таяниб, ўқувчи шахсини шакллантириш, касбий компетенцияларини такомиллаштириш ҳамда лидерлик қобилиятини шакллантириш натижасида рақобатдош, юксак малакали кадрларни тайёрлашга асосланган.

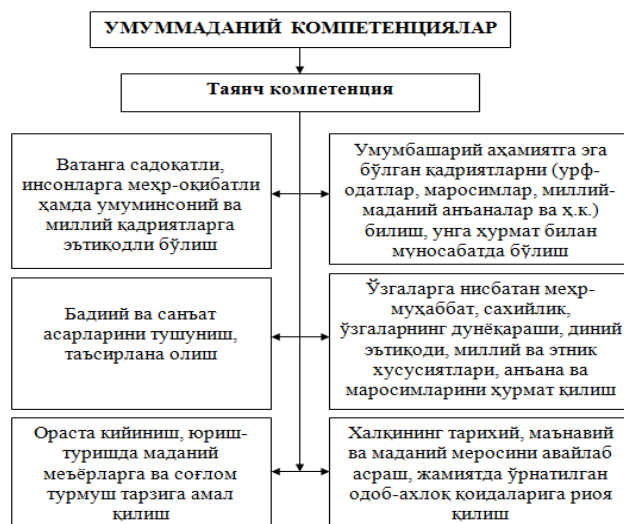
Бўлажак маданият ходимларининг умуммаданий компетенцияларини ривожлантириш ҳам бевосита педагог маҳорати ва компетентлигига таяниб – талабанинг юксак

тайёргарлик даражаси, малакаси, маданий ва маънавий-ахлоқий савияси, умуминсоний ва миллий қадриятларнинг ўзининг фаолиятида акс эттириши, анъана ва қадриятларга асосланган ҳаёт фаолиятини шакллантиради. Шунингдек, талабанинг жамиятда ўрнатилган одоб-ахлоқ қоидаларига риоя қилиши, масалан ўзининг бўш вақтини фойдали ривийда ташкил эта олиши (музейларга бориши, уй ишларига қарашиши, китоб мутолаа қилиш, бошқаларнинг кадр-қимматини эътироф этиш ва уни ҳурмат қилиш ва ҳ.к.) каби фазилатларини тарбиялайди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Педагогик компетентликнинг тузилиши ва мазмуни юзасидан Н.А.Муслимовнинг тадқиқотлари назарий характерга эга бўлиб, касбий компетентлик сифатлари, педагогик компетентликнинг муҳим таркибий асосларини, хусусан умуммаданий компетенциялар ҳақида тушунча берилган [4;5].

Тадқиқотчи Н.А.Муслимовнинг тадқиқотларига кўра умуммаданий компетенциялар таянч компетенция ҳисобланиб 1-расмда ифодаланган [4;5].

1-расм. Умуммаданий компетенциялар

Шу нуқтаи назардан аҳоли, айниқса, олис ҳудудларда истикомат қиладиган фуқароларга маданий дам олиш хизматлари кўрсатиш даражасини ошириш, бунинг учун республиканинг барча ҳудудларида театр, музей, кўчма цирк ва ҳайвонот боғлари фаолиятини доимий равишда йўлга қўйишда маданият ходимларининг умуммаданий компетенцияларини ривожлантириш ва такомиллаштиришда илмий тадқиқотлар олиб бориш муҳим аҳамият касб этади.

Тадқиқот методологияси. Бўлажак маданият ходимларининг умуммаданий компетенцияларини ривожлантириш бевосита муҳтарам Президентимиз Ш.М.Мирзиёев ташаббуслари билан ижтимоий ҳаётга татбиқ этилган беш муҳим ташаббус билан ҳам оҳанг бўлинг, беш муҳим ташаббуснинг бош мақсади ёшларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш ва ижтимоий, маънавий-маърифий соҳалардаги ишларни янги тизим асосида йўлга қўйиш иборатдир.

Мамлакатимиз аҳолисининг 30 фоизи 14 дан 30 ёшгача бўлган ёшлардир. Уларнинг таълим олиши, касб-ҳунар эгаллаши учун замонавий шароит ва имкониятлар яратилган. Шу билан бирга, ёшларнинг бўш вақтини мазмунли ўтказишни ташкил этиш долзарб масала ҳисобланади. Ёшлар қанчалик маънавий баркамол бўлса, турли ёт иллатларга қарши иммунитетини ҳам шунча кучли бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг Тараққиёт стратегиясида белгиланган ёшларга оид давлат сиёсатини такомиллаштириш, ёшларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини

ҳимоя қилиш, уларнинг баркамол бўлиб вояга етиши учун зарур шарт-шароитлар яратиш борасида бир қанча муҳим ҳужжатлар қабул қилиниши ва амалий ишлар йўлга қўйилиши режалаштирилган.

Мамлакатимизда ёшларнинг таълим олиши, касб-ҳунар эгаллаши учун барча замонавий шароит ва имкониятлар яратилган. Президентимиз томонидан ёшларга алоҳида юксак эътибор қаратилмоқда, эртанги кун соҳиблари, жонажон Ўзбекистонимиз келажаги ва суянчи бўлмиш ватанимиз ёшлари учун, уларнинг муносиб келажак қуришларида яқиндан қўмаклашиш, ўз соҳасининг етук кадрлари ва уларнинг илмий ва касбий салоҳиятини оширишга қаратилган, янада кенг ислохотлар амалга оширилиши режалаштирилган. Турли зиддиятлар кучайиб бораётган бугунги дунё манзараларида ёшларимизнинг маънавий иммунитетини кучайтириш, уларнинг бўш вақтини мазмунли ўтказиш ҳар қачонгидан ҳам долзарброқ эканини замоннинг ўзи кўрсатиб турибди, шу сабадан Юртбошимиз Ёшлар қанчалик маънавий баркамол бўлса, турли ёт иллатларга қарши иммунитетини ҳам шунча кучли бўлади деб таъкидлайдилар [1].

Турли зиддиятлар кучайиб бораётган бугунги дунё манзараларида ёшларимизнинг маънавий иммунитетини кучайтириш, уларнинг бўш вақтини мазмунли ўтказиш ҳар қачонгидан ҳам долзарброқ эканини замоннинг ўзи кўрсатиб турибди. Шу боис муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев томонидан илгари сурилган 5 ташаббус муҳим аҳамият касб этиб 2-расмда ифодаланган.

2-расм. Ёшлар маънавиятини юксалтириш ва уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш бўйича 5 та муҳим ташаббус

Таҳлил ва натижалар. Ижтимоий, маънавий-маърифий соҳалардаги ишларни янги тизим асосида йўлга қўйиш бўйича 5 та муҳим ташаббусни жорий этишдан асосий мақсад қуйидагилардани иборатдир:

мамлакат фуқаролари, айниқса ўсиб келаётган авлод онгида миллий ғояга, миллий мафкурага, умуминсоний қадриятлар ва демократик тамойилларга асосланган дунёқарашни шакллантиришга, жамоатчилик онгига мустақиллик ғояларига чексиз содиқлик тамойилларини, Ватанга муҳаббатни, эркин ва раванқ топаётган давлат куришдек буюк ва эзгу мақсадларга эришишга ишончни, фидойиликни сингдиришга, миллий анъаналар, урф-одатларни сақлашга йўналтирилган комплекс чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалда рўёбга чиқариш;

ёш авлоднинг ижодий ва интеллектуал салоҳиятини аниқлаш, ривожлантириш ва рўёбга чиқариш, ёшларни ва ёш оилаларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш, давлат ва нодавлат нотижорат ташкилотларини жалб этган ҳолда улар учун муносиб шарт-шароитлар яратиш соҳасидаги чора-тадбирлар комплексини амалга ошириш бўйича тизимли ишларни ташкил этиш;

мамлакатда юз бераётган кенг қўламли қайта ўзгартиришлар ва ўзгаришларнинг моҳиятини очиб бериш, миллий манфаатларни амалий ва фаол ташвиқ ва тарғиб қилиш, мамлакат мустақиллигининг маънавий асосини мустаҳкамлаш, миллий анъаналар ва урф-одатларни сақлаш бўйича аҳоли ўртасида олиб борилаётган маънавий-маърифий ва ташвиқот-тарғибот ишларининг таъсирчанлиги ва самарадорлигини оширишга йўналтирилган чора-тадбирларни амалга оширишда нодавлат нотижорат ташкилотларига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига, маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органларига қўмаклашиш;

аҳоли ўртасида олиб борилаётган миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишларнинг таъсирчанлиги ва самарадорлигини оширишга йўналтирилган чора-тадбирларни рўёбга чиқаришда нодавлат нотижорат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари билан ўзаро ҳамкорликни такомиллаштириш.

Мазкур мақсадларнинг амалга оширилиши ёшларнинг умуммаданий компетенцияларини такомиллаштиришга, уларнинг ижтимоий-маданий фаоллигини оширига хизмат қилмоқда. Биргина 2020 йилда мазкур беш муҳим ташаббус асосида улкан ишлар амалга оширилди [2].

Жумладан, биринчи ташаббус бўйича – ёшларнинг муסיқа, рассомчилик, адабиёт, театр ва санъатнинг бошқа турларига қизиқишларини ошириш доирасида юртимиздаги мавжуд 800 дан ортиқ Маданият марказларида 4522 та тўғарак фаолияти йўлга қўйилиб, уларга 1762 та муסיқа жиҳози етказиб берилган. Умумтаълим мактабларида ташкил этилган 36503 та тўғаракка 1098910 нафар ўғил-қиз қамраб олинган.

Иккинчи ташаббус – ёшларни жисмоний чиниктириш ва спорт соҳасидаги қобилиятларини намоён этиши учун зарур шароитлар яратиб бериш доирасида умумтаълим мактабларида 7064 спорт тўғараги ташкил этилган. Жисмоний тарбия ва спорт вазирлиги томонидан 7151 тўғарак фаолияти йўлга қўйилиб, мазкур йўналишга жами 24,8 млрд. сўм маблағ сарфланган.

Учинчи ташаббус – аҳоли ва ёшлар орасида компьютер технологиялари ва интернетдан фойдаланишни ташкил этиш доирасида Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги томонидан 52 та рақамли технологиялар ўқув марказлари очилган. Умумтаълим мактабларидаги компьютер синфхоналари сони 14940 та. Ахборот технологиялари йўналишида ташкил этилган 14972 та тўғаракка 510340 нафар ўқувчи қамраб олинган. 10150 мактаб оптик толали алоқа линиялари етказилган.

Тўртинчи ташаббус – аҳоли, айниқса, ёшлар маданиятини юксалтириш, улар орасида китобхонликни кенг тарғиб қилиш масаласида ҳам қатор ишлар амалга оширилган. Бугунги кунда мамлакатимизда фаолият олиб бораётган 201 та ахборот-кутубхона марказидаги жами китоблар сони 16319587 тадан иборат бўлиб, шундан 8468593 тасини бадиий адабиётлар ташкил қилади. Ушбу ахборот-кутубхоналар аъзолари сони 1196233 нафардан иборат. 2020 йилда кутубхоналарга 150724 та китоб етказиб берилган.

Бешинчи ташаббус – хотин-қизларни иш билан таъминлаш доирасида ҳам эътиборга лойиқ чора-тадбирлар амалга оширилган. Бугунги кунда юртимизда 18 ёшдан 30 ёшгача бўлган хотин-қизлар сони 3596406 нафарни ташкил қилади. Жорий йилда иш билан таъминланган ёш хотин-қизлар сони 76198, касб-хунарга ўқитилганлар сони 15935 нафарни ташкил қилади. Мазкур мақсадлар учун сарф қилинган жами маблағлар 76,2 млрд. сўмдан иборат. Яна 30451 нафар хотин-қиз касб-хунарга ўқитилиши белгиланган.

Хулоса ва тақлифлар. Беш муҳим ташаббус ёш авлод онгига замонавийлик руҳини сингдириш, уларни яратувчанликнинг янгидан-янги йўналишларига бошлаш, умуммаданий компетенцияларини такомиллаштиришда асосий омил вазифасини бажаради.

Муҳтарам Президентимиз Ш.М.Мирзиёев томонидан янги тизим асосида ишлаб чиқилган бешта муҳим ташаббусни амалга оширишда янада самарадорликка эришишда қуйидагилар тавсия этилади:

ижтимоий-маданий фаолият, хотин-қизлар кенгаши, Ёшлар ишлари агентлиги, ички ишлар ходимлари, элимиз ардоғидаги адабиёт, маданият ва санъат ходимларини иштирокида сайёр ишчи гуруҳлар ташкил этиш ва жойларда беш муҳим ташаббус бўйича амалга оширилаётган ишлар бўйича давра суҳбатлари, маслаҳат ишлари олиб бориш;

маданият, санъат ва спорт тўғаракларини жонлантириш мақсадида мазкур тўғаракларга маданият, санъат ва спорт соҳасида маълум ютуқларга эга маҳаллий мутахассисларни жалб этиш;

маҳаллалар фаолиятида олий таълим муассасалари билан ҳамкорликни йўлга қўйиш;

худудларда бешта муҳим ташаббусни амалга ошириш юзасидан ташкил этилган секторлар таркибига шу ҳудудда истиқомат қилувчи фаол ёшларни жалб этиш;

худудларда ташкил этилаётган янги сайилгоҳлар, боғлар ва аҳоли дам олиш масканларида махсус “арт-терапия” кўчма клублари ҳамда “Китобхонлар маскани” ни ташкил этиш.

Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси давлат раванқи учун муҳим стратегия ҳисобланса, беш муҳим ташаббус мазкур стратегиянинг маънавий асосидир. Ёшларнинг умуммаданий компетенцияларни такомиллаштириш эса юсак малакали маданият ва санъат ходимларини тайёрлашнинг муҳим мезонидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Арзикулов Ф.Ф., Солиджонов Д.З. Беш муҳим ташаббус – келажакка мустаҳкам пойдевор // Scientific Progress Volume 2 | Issue 2 | 2021 Issn: 2181-1601. Pp. 1020-1026.
2. Бешта муҳим ташаббус доирасида қандай ишлар амалга оширилди? Масъуллар ахборот берди. www.xs.uz (мурожаат санаси: 01.02.2022 йил).
3. Назарова Б. Касбий компетенция: назария ва амалиёт. – Тошкент: Алоқачи, 2008. – 167 б.
4. Муслимов Н.А. Бўлажак касб таълими ўқитувчиларини касбий шакллантириш / Монография. – Т.: Фан, 2004.
5. Муслимов Н.А., ва бошқалар. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси/ Монография. – Т.: “Фан ва технология” нашриёти, 2013.
6. Педагогикадан атамалар луғати. – Тошкент: Фан, 2008. – 196 б.
7. www.uza.uz
8. www.president.uz
9. www.edu.uz

УДК: 373.6

Muzaffarjon MANSUROV,
*A. Avloniy nomidagi xalq ta'limi muammolarini o'rganish ilmiy-tadqiqot
instituti yetakchi ilmiy xodimi
E-mail: muzaffarjon.msh1986@gmail.com*

pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) Mamanazarova N.K taqrizi asosida

PROBLEMS AND PROSPECTS FOR PROFESSIONAL DIRECTION OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS (ON THE BASIS OF SURVEY ANALYSIS OF FERGANA REGION)

Abstract

Career guidance of secondary school students is one of the urgent tasks today. The Research Institute for the Study of Problems and Prospects of Public Education named after A. Avloni organized a survey among psychologists of Fergana region on the existing problems and ways to overcome them. The professional skills, abilities and levels of responsibility of psychologists, who are the main force in guiding students to the profession, were analyzed.

Key words: ability, talent, talent, occupation types, ability.

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ СРЕДНИХ ШКОЛЬНИКОВ (НА ОСНОВЕ АНАЛИЗА ОБСЛЕДОВАНИЯ ФЕРГАНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация

Профориентация учащихся общеобразовательных школ является одной из актуальных задач на сегодняшний день. Научно-исследовательский институт изучения проблем и перспектив народного образования им. А. Авлони организовал опрос среди психологов Ферганской области о существующих проблемах и путях их преодоления. Проанализированы профессиональные навыки, умения и уровни ответственности психологов, которые являются основной силой в направлении студентов к профессии.

Ключевые слова: способность, талант, талант, виды занятий, способность.

UMUMTA'LIM MAKTAB O'QUVCHILARINI KASBGA YO'NALTIRISH MUAMMO VA ISTIQBOLLARI (FARG'ONA VILOYATI SO'ROVNOMA TAHLILLARI ASOSIDA)

Annotatsiya

Umumta'lim maktab o'quvchilarini kasbga yo'naltirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. A. Avloniy nomidagi xalq ta'limi muammolarini o'rganish va istiqbollarini belgilash ilmiy-tadqiqot instituti tomonidan Farg'ona viloyati psixologlari o'rtasida mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari to'g'risida so'rovnoma tashkil etildi. O'quvchilarni kasbga yo'naltiruvchi asosiy kuch soha richagi bo'lgan psixologlarning kasbiy mahorati, layoqati hamda mas'uliyat darajalari tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: qobiliyat, iste'dod, iqtidor, kasb tiplari, layoqat.

Kirish. (Introduction). Bugungi kunda globallashuv natijasida kasb standartlari juda tez o'zgarmoqda. Inson kapitalini shakllantirish, kichik va o'rta bo'g'in malakali mutaxassislariga bo'lgan talabni qondirish maqsadida o'quvchilarni maktab davridan kasbga yo'naltirish ta'lim strategiyasining asosiy yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. O'zbekistonda Prezident Sh.M.Mirziyoevning 2021 yil 6 noyabrda «O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmoniga asosan kasb-hunarga yo'naltirish tizimini joriy etish vazifalari belgilandi. 2021/2022 o'quv yilidan boshlab umumta'lim muassasalari bitiruvchilari o'z iqtidori va qiziqishlariga mos kasbni tanlab olishi, mehnat bozorida munosib o'rnini topishi, kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatga erishishi uchun «Kasbga yo'naltirish tizimi» joriy etildi[1]. A. Avloniy nomidagi xalq ta'limi muammolarini o'rganish va istiqbollarini belgilash ilmiy-tadqiqot instituti tomonidan Farg'ona viloyati psixologlari o'rtasida o'quvchilarni kasbga yo'naltirish bo'yicha so'rovnoma tashkil etildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Ilk bor so'rov metodidan ingliz olimi F. Galton tadqiqotchilarida qo'llagan. Keyinchalik G.M. Andreeva, E. Noel, S. Koll, A. Bine tomonidan so'rov o'tkazishning amaliy texnologiyasi takomillashtirildi[2.]. O'zbekistonda ham ayni vaqtda o'quvchilarni kasbga yo'naltirish bo'yicha jamoatchilik

fikrini o'rganish orqali ilm-fan hamda boshqaruv tizimi vakillariga ma'lum bo'lmagan muammolarni yetkazish maqsadida anketa so'rovnoma usulidan foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot o'tkazishning anketa so'rov usullaridan foydalanish sotsiologik tadqiqot metodologiyasining eng samarali usullaridan biri hisoblanadi. Farg'ona viloyatining Marg'ilon, Beshariq, Farg'ona shaharlarida anketa so'rovi, intervyu usulidan ham keng foydalanildi.

Tahlil va natijalar. (Analysis and results). Haftada necha soat kasbga yo'naltirish ishlari uchun vaqt sarflaysiz? – savoliga Farg'ona viloyati respondentlarning 19 foizi 2 soatdan, 0 foizi 5 soat, 89 foizi har kuniga 1 soatdan, 1,5 foizi umuman vaqt ajratmayman deb javob qaytargan. Kasbiy mahorat va layoqat shaxsning shunday sifatlariki, ular bo'lajak mutaxassisning hayotiy va mehnat muvaffaqiyatlarini belgilab beradi. Mustaqil Respublikamizda ta'limni rivojlantirishning yangi bosqichida kasbga yo'naltirishning asosiy vazifasi sifatida jahon talablari darajasida yangilanib borayotgan ishlab chiqarish sharoitlariga moslasha oladigan, mamlakatimiz iqtisodiyotini buyuk davlat darajasiga ko'taradigan mutaxassislarni tayyorlash, va bu jarayonda asosiy omil sifatida beriladigan axborotlar hajmini emas, balki ijodiy yondashuvni shakllantirish, mustaqil fikrlash va tatbiq qilish sifatlarini tarbiyalashga e'tibor qaratish muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda. O'quvchilarni kasbga yo'naltirish uchun

qancha vaqt ajratilayotganligi muhim emas. Balki buni amalda qanday natija berayotganligi muhim hisoblanadi.

Kasbga yo'naltirish ishlarini tashkil qilishda nimalarga tayanassiz? – savoliga Farg'ona viloyati respondentlarning 10 foizi shaxsiy tajriba, 7 foizi bandlikka ko'maklashish markazlarining ma'lumotlariga, 42 foizi ota-onalarning xohish-istaklariga, 22 foizi mehnat bozorining talablariga asosan degan javoblarni tanlagan. Tadqiqotchilarning xulosasiga ko'ra kasbga yo'naltirish ishlarini tashkil qilishda o'quvchi shaxsining individual psixologik xususiyatlari namoyon bo'lishiga ta'sir etuvchi omillarni ya'ni psixologik ishonchlilik va barqarorlik, kasbiy sezgirlik, idroklilik, subyektiv nazorat darajasini aniqlash orqali belgilasa maqsadga muvofiq sanaladi.

Kasb-hunarga yo'naltirish ishlarini nechanchi sinfdan boshlash maqsadga muvofiq deb hisoblaysiz? – savoliga Farg'ona viloyati respondentlarning 12 foizi 5-6-sinflardan, 36 foizi 7-8-sinflardan, 43 foizi 9-sinflardan, 10 foizi 10-11-sinflardan degan javoblarni ko'rsatib o'tgan. Hammaga ma'lumki bolalar o'z o'yinlarida kattalarga taqlid qilishadi va ular harakatlari va faoliyatlariga o'xshatishga intilishidirlar. Maktabgacha yoshda syujetli – rolli o'yinlar keng tarqalgan bo'lib, ular kasbiy yo'naltirilgan harakatlarga ega buladi. Bolalar shifokori, sotuvchi, tarbiyachi, transport vositasining haydovchisi rollariga kirishib o'ynaydilar. Kelgusi kasbiy o'zlikni anglashda birinchi mehnat sinovlari muhim ahamiyatga ega – unga murakkab bo'lmagan, ya'ni kiyim, o'simliklar parvarishi, xonalarni yig'ishtirish va boshqa harakatlarni bajarish kabilar kiradi. Bu mehnat harakatlari mehnatga bo'lgan qiziqishni rivojlantiradi, har qanday faoliyatga ijodiy yondashish tarbiya asosini tashkil etadi, kattalar mehnati haqida bolalarning tasavvurlarini boyitadi. Kelgusidagi kasbiy o'zlikni anglashga kattalar mehnati haqidagi bilimlar ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu bilimlarning shakllanishi uchun kattalar mehnatini kuzatib, keyin bajarilgan mehnat mazmunini tasvirlashga to'g'ri keladi. Kasbiy rolli o'yinlar oddiy mehnat turlarini bajarish, kattalar mehnatini nazorat qilish natijasi- mehnat turlarini farqlash hamda turli hisoblarni taqqoslash asosida maktabgacha tarbiyalanuvchilarining "o'zini anglashidir".

Kichik maktab yoshidagi bolalarning psixologik xususiyati bu kattalarga taqlid qilishdir. Shundan ularga qadrlil bo'lgan insonlar kasblariga taqlid qilishi kelib chiqadi. O'qituvchilarga, ota-onalariga, qarindoshlariga, yaqin tanishlariga bundan o'ziga xos induksiya kuzatiladi. Bu yoshdagi bolalarning ikkinchi muhim xususiyati – yutuqlarni avvalambor bosh faoliyatda ya'ni o'qishda anglaydilar. Bolaning o'qish, o'yin, mehnat faoliyati tajribasi asosida o'z qobiliyatlari va imkoniyatlarini anglashi istalgan kasb haqida tasavvur shakllanishiga olib keladi. Kichik maktab yoshining oxirlarida qobiliyatlarning rivojlanishi bolalar o'rtasida individual farqlarning sezilarli darajada rivojlanishiga olib keladi va kasbiy tanlov aspektlarini kengaytiradi.

O'smirlik davri. O'spirinlik shaxs shakllanishining mas'uliyatli davrlaridan biridir. Bu yoshda har xil kasb turlariga ma'naviy munosabat asoslari, shaxsiy qadriyatlar tizimi shakllanadi. Ular o'smirlarning turli kasblarga nisbatan tanlovli munosabatini belgilab beradi. Kattalar xulqining tashqi shakllariga taqlid etib, o'smir bolalar kuchli, irodali, jasur bo'lgan "Haqiqiy erkaklarning" romantik kasblarga qiziqishlarini yo'naltiradilar (uchuvchi, kosmonavt, avtopoygachi, va x.k). Qizlar esa o'z qiziqishlarini "haqiqiy ayollarga" jozibali, go'zal va mashhur ayollarga yo'naltiradilar (mashhur estrada qo'shiqchisi, teleboshlovchi, modelyer va x.k). romantik kasblarga yo'nalishi ommaviy axborot vositalari ta'sirida shakllanadi. Bunday romantik kasbiy yo'nalishning shakllanishiga shuningdek, o'smirlarning o'zini namoyon eta olishiga intilishi sabab bo'ladi. Istalgan kasb namunalari, kasbiy orzular kasbiy shakllanishning psixologik bir bosqichi bo'lib qoladi. Erta yoshlik davri — bu

davrning asosiy vazifasi kasb tanlash. Bu realistlik optatsiya davri hisoblanadi. O'smirning kasbiy rejalari aniq ifodalanmagan, orzu shaklida bo'ladi. U odatda o'zini turli emotsional yoqimli bo'lgan kasbiy rollarda tasavvur etadi, ammo kasb tanlash bo'yicha biror xulosaga kelmagan bo'ladi. Aslida esa o'spirinlik davrining boshida umumta'lim maktabini bitirgan yigit qizlar oldida bu muammo paydo bo'ladi. Bu taxminan katta yoshdagi o'smirlarning uchdan bir qismini tashkil etadi. Ulardan ayrimlari boshlang'ich va o'rta maxsus ta'lim yurtlariga, qolganlari mustaqil mehnat faoliyatini boshlashga majbur bo'ladilar.

14-15 yoshda kasb tanlash juda qiyin chunki kasbiy maqsadlar aniqlanmagan bo'ladi. Kasbiy yo'nalgan orzular va romantik intilishlarni aslida ro'yobga chiqarib bo'lmaydi. Real boshlangan kelajakdan qoniqmaslik refleksiyasining ya'ni shaxsiy "men"ni anglashni rivojlanishiga olib keladi (kim men? mening qobiliyatlarim qay darajada? men kim bo'lmoqchiman? Kimga o'xshagim keladi?) va boshqalar. Kasb-xunar o'quv yurtlarida kasbiy ta'lim oluvchilar kasb jihatdan o'zlarini anglay oladigan bo'lishlari kerak. Ammo statistika ma'lumotlariga ko'ra kasb-xunar o'quv yurtidagi tanlov psixologik jihatdan asoslanmagan. Shunday qilib katta yoshdagi o'smirlar uchun o'quv yurtidagi kasbiy o'zini-o'zi anglash kasbiy ta'lim va kasbiy tayyorgarlik yo'llarini anglangan tanlovi hisoblanadi. Yoshlik 16-23 yoshda yigit qizlarning aksariyat qismi o'quv yurtlarida kasbiy ta'lim olishadi yoki korxona va muassasalarda kasbiy tayyorgarlik ko'rishadi. Endi istalgan kelajak ko'plar uchun haqiqiy bo'ladi. Ammo ayrimlar kasbiy tanlovlaridan qoniqmaydilar. Shunday bo'lsa-da, ko'p

yigit-qizlarda kasbiy ta'lim davomida amalga oshirilgan tanlovdan qoniqish seziladi. Kelajakdagi ijtimoiy kasbiy vazifani sekin-asta egallash, shaxsni ma'lum kasbiy hamjamiyat vakili sifatida shakllanishiga yordam beradi.

Maktabingizda kasb-hunarga yo'naltirish uchun o'quv mashg'ulotlari qay darajada tashkil etilgan? – savoliga Farg'ona viloyati respondentlarning 80 foizi doimiy tarzda tashkil etiladi kasbga yo'naltiruvchi mashg'ulotlar, seminarlar, tadbirlar orqali, 8 foizi mashhur shaxslar bilan o'quv mashg'ulotlarda birga o'tirganman, 0 foizi yo'q, hech qanday o'quv mashg'ulotlari bo'lmaydi, 10 foizi o'zim targ'ibot qilib boraman degan javoblarni ko'rsatib o'tgan.

Kasb maorifi – o'quvchilarni kasbning mohiyati bilan, har bir kasbning shaxs oldiga qo'yadigan talablari bilan tanishtirishdan iborat ta'sirchan axborotlar majmuasidir. Ma'lumotlarning aniqligi, to'liqligi, xususiy va ijtimoiy ahamiyati ifodalanganligi bilan boshqa tarkiblardan ajralib turadi. Kasb maorifi insonning yoshi, jinsi, saviyasiga ko'ra xilma xil tarzda amalga oshiriladi, shakllari esa verbal va noverbal, kuzatuv va tanishuv, ko'rgazmali va grafik, uchrashuv kabi ko'rinishlarga ega. Kasbiy maslahat – kasbga yo'llashning mohiyatini inson ongiga chuqurroq singdirish uchun, shaxsning ishtiyoqi va qobiliyatlariga mos kasb – hunar (ixtisos) tanlashi uchun muhim obyektiv va subyektiv shart – sharoit yaratish jarayonidir. Kasb egallovchi (tanlovchi) ehtiyoji, o'qituvchi (murabbiy) ning kasbiy mas'uliyatidan kelib chiqqan holda ilmiy – amaliy xususiyati yo'llanmalar berish jarayonidir. Maslahat o'zining maqsadga yo'nalganligi, izchilligi, obyektivligi, axborotlar bilan to'yinganligi bilan boshqa asosiy qismlardan keskin ajralib turadi.

O'quvchilarni kasbga yo'naltirish uchun kimlar mas'ul deb o'ylaysiz?– savoliga Farg'ona viloyati respondentlarning 36 foizi albatta, maktab jamoasi mas'ul, 38 foizi o'quvchilar munosib kasb egallashida barcha mas'ul, 8 foizi bu psixologni ishi bunday ishlar bilan u shug'ullanishi kerak, 19 foizi ota-onalari, maktab va mahalla mas'ul degan javoblarni ko'rsatib o'tgan. Kasb tanlashga ta'sir etuvchi asosiy omillar mohiyati quyidagilarda o'z ifodasini topadi: 1) Ta'lim – tarbiya tizimida kasbga yo'llash faoliyatining (tadbir va choralarning)

mazmuni va metodikalari majmuasi mukammal ravishda mujassamlashganligi. Maktab (qaysi turdaliqidan qat'i nazar) ma'muriyati, sinf rahbarlari, amaliy psixolog va kasbga yo'llovchi fan o'qituvchilarining ish rejasida mazkur masala joy olganligi. Shuningdek, bu muammoga taalluqli ishlar, tadbirlar izchil amalga oshirilib turilishi, ularning ta'sirchanligiga e'tiborning oshishi tufayli o'quvchi yoshlar orasida bu sohada tasavvur ko'lamining kengayishi.

Maktabingizda amaliyotchi psixologlar yetarli? – savoliga Farg'ona viloyati respondentlarning 57 foizi ha, yetarli psixologlar har bir bola bilan individual shug'ullanadi, 35 foizi ha, o'quvchilar kontentidan kelib chiqqan holda shtat asosida, 8 foizi yo'q, kadrlar yetarli emas shu boisdan boshqa fan o'qituvchilar mashg'ulotlar olib borishadi boshqa fan o'qituvchilarini jalb qilinadi, 0 foizi yo'q, yetarli emas degan javoblarni ko'rsatib o'tgan. Amaliyotchi psixolog quyidagilarni bilishi lozim. Psixologik xizmatning maqsadi o'quvchilarning ma'naviy va aqliy rivojlanishi, barkamol shaxs sifatida shakllanishi, faol ijtimoiy moslashuvi va ularning yosh davrlari bo'yicha rivojlanishida salomatligini muhofaza qilish, uzluksiz ta'lim jarayonida o'zligini anglashi, individual psixologik xususiyatlari, shaxsiy imkoniyatlari va qobiliyatlarini namoyon etishlari uchun psixologik-pedagogik shart-sharoitlar yaratishdan iborat.

Psixologiyaning rivojlanishi O'zbekistonda oxirgi o'n yilliklarda jadallashdi. Bu rivojlanishni dunyoqarashning o'zgarishi bilan bog'lash mumkin. XXI asrning o'ziga xos psixologiyasi bor. Chet elda psixologiyaning 300 dan ortiq sohasi ish olib borayotgan bo'lsa, O'zbekistonda ham ko'plab sohalarga psixologik xizmatlar kirib keldi. Psixologiya shaxs ruhiyatidagi bo'shliqni aniqlab, uni to'ldirishga harakat qiladi. Jamiyat rivoji uchun psixologiyaning ahamiyati shu qadar kattaki, psixologiya faqat muammolarni o'rganibgina qolmasdan, shaxsni o'z qobiliyatiga ishonitirish, olg'a undash (motivatsiya)ga xizmat qiladi. Jamiyatda psixologlar safi kengayib bormoqda, lekin ularning barchasini ham professional deb bo'lmaydi. Chunki, psixolog yakka tartibda ishlashni psixologik metodika-dagnostikalarni to'g'ri ishlata bilishi darkor. Yoki shaxsning muammolariga psixologik yondashuvlarni bilish kerak. Va albatta, psixologning bilim, ko'nikma va malakasi, shaxsiy hayotiy tajribasi bilan bog'liq.

Maktabingizda faoliyat olib borayotgan amaliyotchi psixologlari o'zining kasbiy savodxonligiga, yetarli darajada bilim, ko'nikma, malakaga egami? – savoliga Farg'ona viloyati respondentlarning 73 foizi ha, kuchli psixolog, nafaqat o'quvchilar balki o'qituvchilar bilan ham ish olib boradi, 19 foizi ha, kuchli mutaxassis, ammo buni amaliyotda yetkazib berolmaydi, 7 foizi yo'q, yetarli darajada emas, o'quvchilar bilan ham til topisha olmaydi, 1 foizi yo'q, malakali mutaxassis deya olmayman, unda tajriba yetishmaydi degan javoblarni ko'rsatib o'tgan.

Bugungi kunda maktablarda psixologning foydasi amalda juda kam. Birinchidan, bu oliy ta'lim tizimida psixolog kadrlarni tayyorlashdagi muammolar bilan bog'liq. Oliy ta'lim sifatsiz psixologlarni tayyorlayapti, psixologik ta'lim eski manbalarga asoslangan, amaliyot bilan bog'lanmagan. Talaba o'zi mustaqil izlanishga moyil bo'lsagina, nimanidir o'rganib chiqishi mumkin. Hatto o'zimni ham yaxshi malakali kadr deb aytishga xijolat bo'laman. Ikkinchidan, psixologning maktabdagi mavqeyi achinarli – unga keraksiz shaxs sifatida qaraladi. Jinsiy tarbiya, suitsid, ijtimoiy hayotga moslashuvdagi to'siqlar, kattalar bilan mulqot, kasb tanlashda psixologning o'quvchi hayotidagi roli katta bo'lsa-da, bu amalda ko'rinayotgani yo'q. Psixologik testlar yaroqsiz. Maktabda o'quvchilar bilan ishlash uchun foydalaniladigan testlar zamondan orqada qolgan, deb hisoblayman. Chunki hozirgi o'smirlarning psixologiyasi bu testlar ishlab chiqilgan davrnikidan farqli. Har 20-30 yilda avlod almashadi, bu yangicha qarashlar, yangicha ruh paydo bo'ladi degani. 1996 yildan keyin

tug'ilgan avlod –tabiiyki, o'zidan avvalgi avlodlarga nisbatan boshqacha fikrlaydi, ularda psixika boshqa. Ammo ular bilan ishlashda boshqa avlod vakillari bilan o'tkazilgan tajribalarga asoslangan testlardan foydalanilmoqda. Bu testlar ularning ruhiyatini ochib bera olmaydi, shuning uchun ham qo'llashga yaroqsiz.

Aslida ilmiy nuqtai nazardan olganda, psixologiyaning asosiy metodi kuzatish va suhbat hisoblanadi. Bu ikki metod bilan aniqlanmagan jihatlarinigina testdan qo'shimcha metod sifatida foydalangan holda aniqlash mumkin. Shu sababli testlar sonini qisqartirish, depressiya, suitsidga moyillik kabi eng zarurlarini qoldirib, treninglarga ko'proq vaqt ajratish maqsadga muvofiq. Shuningdek, psixologiya mashg'ulotlari davomida o'quvchilarni kasbga tayyorlash degan metodika bor. Bu borada testlar Yevropa modelidan ko'chirilgan holda bizga modifikatsiya qilingan, lekin bu modifikatsiya noto'g'ri qilingan. Testlarni ko'rsangiz, bizda uchramaydigan, Yevropadagina bor bo'lgan kasblardan kelib chiqib berilgan savollar bor. O'quvchilar tugul, psixologlarning o'zi ham ularning mohiyatini tushunmaydi.

Psixologik mashg'ulotlarni o'tkazish uchun alohida soat ajratilmagani psixolog-o'quvchi munosabatlarini tashkillashtirish uchun imkon qoldirmaydi. Deylik, psixolog o'quvchilardan ruhiy holatni aniqlashda test olishi kerak bo'lsa, qaysidir o'qituvchining darsini buzishiga to'g'ri keladi. Ham dars buziladi, ham test o'lda-jo'lda o'tkaziladi. Yoki 20 daqiqaga mo'ljallangan (undan ham yuqorilari bor) testlarni 5 daqiqada nomigagina belgilatib oladi. Bu, albatta, testlarning ishonchligiga, natijaviyligiga ta'sir etadi. Ya'ni o'quvchidagi real ruhiy holatni bilishga to'siq bo'ladi. Alohida soat ajratilmagan bo'lsa, psixolog o'quvchi bilan qaysi paytda shug'ullansin? Olti soat darsdan so'ng ham ruhan, ham jismonan charchagan o'quvchiga psixolog treningi yoqarmidi? Shu nuqtai nazardan, psixologning o'quvchilar bilan shug'ullanishi uchun dars soatlari jadvalga kiritilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Psixolog xonasi talabga javob bermaydi – Psixolog xonasi 15-20 kishi sig'imida bo'lishi lozim. Nega? Chunki oddiy dars xonalari trening o'tkazishga mo'ljallanmagan. Bundan tashqari, psixolog xonasi keng, yorug', shinam, o'quvchini o'ziga jalb etadigan bo'lishi lozim. Tinch, xotirjam muhitda o'quvchi bilan suhbat qura olish uchun sharoit bo'lishi kerak. Masalan, xonada akvarium bo'lishi o'quvchilarni qiziqtiradi, qandaydir siri bor bo'lgan o'quvchi psixologga aytisammi-aytmasammi deb ikkilanib turgan paytda ko'z oldida akvarium paydo bo'lib, bu uni psixolog xonasiga borishga undaydi. Bu esa qandaydir salbiy holatning oldi olinishiga sabab bo'lishi mumkin. Maktab psixologi o'quvchilarga ustoz emas, do'st bo'lishi kerak. O'quvchilar o'z sirlarini psixologga qo'rqmay ayta olishlari, unga ishonishlari lozim. Buning uchun o'quvchilar bilan individual yoki jamoaviy ishlashda psixologning xonasi talabga javob berishi lozim. Yana bir muhim jihat: psixolog xonasi maktabning birinchi qavatida joylashishi lozim. Bu ot-onalar bilan suhbatlarni tashkil qilish uchun qulaylik yaratadi. Shtat masalasi – Ilmiy manbalarda har 250 nafar o'quvchiga bir psixolog shtat bo'lishi lozimligi belgilangan. Men ishlayotgan maktabda esa 1000 nafardan ortiq o'quvchi tahsil oladi, ammo 2 nafar psixolog ishlashi uchun shtat berilgan. Vaholanki, bu maktabda 4 nafar psixolog bo'lishi kerak, 2 nafar psixolog hamma o'quvchilar bilan ishlashga jismonan ham ulgurmaydi. Psixologlar soni o'quvchilar soniga muvofiq bo'lmasa, tabiiyki, qamrov ham, o'quvchilar bilan ishlash sifati ham shunga yarasha bo'ladi. Bundan tashqari, qiz bolalarning ham, o'g'il bolalarning ham psixolog bilan mulqotida komplekslar bo'lmasligi uchun maktabda erkak va ayol psixolog bo'lishi maqsadga muvofiq. Maktab psixologi mustaqil emas – Ilmiy manbalarda psixolog mavqe jihatdan maktab direktoriga teng bo'lishi, rahbariyat u bilan maslahatlashgan holda ish ko'rishi kerakligi ko'rsatilgan. Ammo o'quvchilar psixologga maktabdagi mayda-chuyda

ishlarni qilib yuradigan keraksiz xodim sifatida qaraydi. Chunki direktor, direktor o'rinbosarlari maktab faoliyati bilan bog'liq nimaiki mayda yumush bo'lsa, psixologga yuklaydi. Davomat olish, o'qituvchilarning dars o'tayotgan-o'tmayotganini tekshirish kabi ishlar ham ba'zida psixologga buyuriladi. Natijada, psixolog o'z faoliyatini samarali tashkil qila olmaydi.

Xulosa va takliflar (Conlusion/Recommedations).

Bugungi kunda o'quvchilarni zamonaviy kasblarga yo'naltirish eng asosiy vazifaga aylandi. Biroq O'zbekiston ayni vaqtda industrial jamiyat qurish yo'liga o'tib borayotganligi, agrar soha o'z ustuvorligini yo'qotmaganligi tufayli, zamonaviy kasblar haqida na ota-onalarda va o'quvchilarda tushunchalar shakllanmagan. Hatto bu borada ommaviy foydalanish uchun biron bir yo'riqnomani o'zi yo'q.

Kasblarga qiziqishni oshirishda eng asosiy vosita oylik ish haqqi bilan bog'liq bo'lib, ish haqqining katta emasligi o'quvchilarni intilishini susaytirmoqda deyish mumkin. Ammo birgina Hindiston kompyuter texnologiyalari sohasidagi mutaxassislarni o'zi uchun emas, aksincha xorij mamlakatlari uchun tayyorlashga harakat qiladi. O'quvchilarni zamonaviy kasblarga yo'naltirishning yagona yo'li esa bu aniq va tabiiy fanlarni rivojlantirish hisoblanadi. Maktab yillik dasturlarida aniq va tabiiy fanlarga ijtimoiy fanlarga qaraganda aniq fanlarga ko'proq soatlar ajratish orqali bu maqsadga erishish mumkin. An'anaviy ijtimoiy soha yo'nalishlari bilan bog'liq emas zamonaviy kasblarga asoslangan oliy o'quv yurtlari sonini oshirish lozim. Ayni vaqtda talab bo'lmasligi mumkin. Ammo taklif orqali talabni shakllantirish ham mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. “Янги Ўзбекистон стратегияси” Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёти, 2021 й. 464 б.
2. Юлдашев С. Социологик анкета тузиш назарияси ва амалиёти. Илмий-услубий қўлланма. – Тошкент: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. 72 б.

УДК: 61:473.7

Фатхулла МИРАХМЕДОВ,
Тошкент давлат педагогика университети доцент в.б.

TVChDPI Jismoniy tarbiya va sport kafedrası mudiri dotsent A.Abdulaxatov taqrizi asosida

СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИНИ БОЛАЛАРДА ШАКЛЛАНТИРИШДА ОИЛА ВА АТРОФ МУҲИТНИ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Мақолада соғлом турмуш тарзини шакллантириш аспекти ёритилиб берилган бўлиб, ўсиб бораётган ёшларда соғлом турмуш тарзига ўргатиб жисмоний тарбия ва спортга бўлган ижобий муносабатлар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: амалий аҳамият, соғлом турмуш тарзи, комил инсон, жисмоний ривожланиш, жисмоний тайёргарлик, ахлоқий таълим жараёни.

ВАЖНОСТЬ СЕМЬИ И ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ В ФОРМИРОВАНИИ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ У ДЕТЕЙ

Аннотация

В статье рассматриваются аспекты формирования здорового образа жизни, анализируется положительная взаимосвязь между физической культурой и спортом путем воспитания здорового образа жизни у растущей молодежи.

Ключевые слова: практическая значимость, здоровый образ жизни, совершенный человек, физическое развитие, физическая подготовка, процесс нравственного воспитания.

THE IMPORTANCE OF FAMILY AND THE ENVIRONMENT IN THE FORMATION OF A HEALTHY LIFESTYLE IN CHILDREN

Annotation

The article discusses aspects of the formation of a healthy lifestyle, analyzes the positive relationship between physical culture and sports by fostering a healthy lifestyle among growing youth.

Key words: practical significance, healthy lifestyle, perfect person, physical development, physical training, the process of moral education.

Кирриш. Ўзбекистон мустақилликка эришган кундан бошлаб, жисмоний тарбия ва спорт соғломлаштириш ишлари тизимига жуда катта муносабатлар билдириб, муҳим тадбирлар амалга оширилиб келинмоқда.

Ўзбекистон олимларининг тадқиқотларидан маълум бўлдики Республикамизда 5 ёшдан 16 ёшгача бўлган болалар ва ўсмирларнинг 50 % дан ортигининг организми жисмоний тайёргарлик талабларига тўла жавоб бера олмайди, яъни "Алпомиш ва Барчиной" тест талабларига.

Ўсиб келаётган ёш авлодни тарбиялашда юксак умуминсоний кадриятларга асосланиши керакдир. Маънавий бой юқори билимли ҳар томонлама жисмонан бакуват камол топган шахсни шакллантириш ривожлантириш шу куннинг актуал вазифаларидан ҳисобланади. Бизнинг илмий тадқиқот изланишларимиз буни тасдиқлади. Буни биз юртбошимизни ҳар бир спортчилар билан учрашувларида ва қабул қилаётган қарор ва фармонларида акс эттирилмоқдалигини гувоҳимиз.

Тадқиқот долзарблиги: Ҳозирги куннинг асосий ва муҳим вазифаларидан бири болалар жисмоний тарбия ва спортини ривожлантириш, ёшларда жисмоний тарбия ва спортга қизиқиш, меҳр уйғотиш айниқса катта аҳамиятга эгадир, яъни Ўзбекистон аҳолисининг кўпчилиги қишлоқ жойларда яшашини назарда тутиб, қишлоқ аҳолисини жойларида болалар жисмоний тарбияси ва спортининг моддий баъзасини шакллантириш ва болаларни жисмоний ва рухий жиҳатдан камол топтириш моддий ва маънавий омиллар устида ишлашини тақазо этади ва бунинг амалиётда бажарилаётганлигини кейинги йилларда маҳаллаларда болаларни жисмоний тарбия ва спорт билан мустақил ёки жамоатчи

мураббийлар раҳбарлигида шуғулланишлари учун барча шароитлар барпо этилгандир.

Ўсмирлар руҳшунослари шундай таъкидлаб ўтгандилар жумладан Пол Габриел шундай ёзади: "Болага жисмоний лаёқатини яхши сақлаб қолишни ўргатишнинг энг яхши ва содда усули тарбиячини ўзини ҳам шундай лаёқатга эгалтидир" деб ёзади. Соғлом турмуш тарзи одоби билан яшаб келаётган ота – оналар, тарбиячилар ўқитувчи мураббийларгина болаларнинг ҳар томонлама жисмоний тайёргарлигини ва ривожланишини пасайишига йўл қўймайдилар.

Жисмоний тарбия ва спорт оилани ажралмас бир бўлаги айланган тақдирдагина бола уни қадрлашга ўрганади. Болалар ота – онаси ака – опалари ҳар куни жисмоний ҳаракатлар билан шуғулланаётганини ва ундан роҳатланаётганини кўриши, уларни, яъни болани жисмоний тарбия ва спортга муносабатини ва кизиқшини орттириб, шуғулланишга чорлайди.

Шундай экан соғлом турмуш тарзини шакллантиришда атроф – муҳит, ака – опа, ўртоклар, айниқса оила асосий ўринни ташкил этиши шартдир.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Соғлом турмуш тарзини йўлга қўйиш муаммоларидан бири болани атроф – муҳити, ота – онани ўзида зарарли одатларни бўлмаслиги болага ижобий таъсир этиши аниқдир. Буни биз ўз тадқиқот изланишларимизда ўтказган савол – анкеталаримизда олган жавобларимиздан маълум бўлди. Бизнинг фикримизча бу зарарли одатларга қуйидагилар қиради:

Кун тартибига ва гигиенага риоя қилмаслик;
Спиртли ичимликлар истеъмол қилиш;
Чекиш (папирос нос ва хоказолар)
Ёлғон гапириш;
Ишққмаслик;

Мақтанчоқлик;
Бепарволик;
Камтармаслик
Катталарни хурмат қилмаслик

Соғлом турмуш тарзига риоя қилмаслик ва хоказо.

Тадқиқотнинг мақсади: Бу одатларни салбий томонларини уларнинг ёшлигидан бошлаб онгига етказиш, уларнинг жисмоний ривожланишини ва тайёргарлигининг кўрсаткичларини жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланувчи тенгдош ўртоқлари натижаларига солиштириб таққослаш орқали исботлаш амалда кенг фойда беришини гувоҳи бўлдиқ ўз илмий тадқиқот ишларимизда. Айниқса соғлом турмуш тарзида ахлоқ нормаларига қатъий риоя қилиш самара беради. Унда болаларни ахлоқий миллий ўз урф – одат қадриятларини англаб етиши, маънавий – ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар асосида юриш – туриш ва яшашни ўргатиш. Халқимизда шундай мақол борки “Қуш инида кўрганини қилади” мақоли оилада яхши муҳит юксак ахлоқ наъмунаси муҳитни ташкил қилишни таълаб қилади. Шунинг учун ҳам ота – она ва бошқалар ўртасида тўғри яхши ибратли алоқа бўлиши керакдир.

Тадқиқотнинг вазифалари: Шундай қилиб айтишимиз мумкинки ахлоқий тарбия – одамзод ўз фарзандини яхши баркамол қилмакчи эканлиги етказиш йўлларида биридир. Ахлоқий тарбиянинг воситалари хилма – хил кўп уларнинг бири қисми анъанавий миллий тарбия воситалари бўлса, яна бир қисми ҳозирги замонавий инновацион ривожланиш давридаги техник воситаларидир.

Тадқиқотни илмий ва амалий аҳамияти: Мактабгача бўлган таълим муассасаларида ахлоқий тарбияда урф – одатлар миллий эртақ ва ривоятлар воситасидаги анъанавий тарбия билан миллий ўйинчоқлар ва ўйинлар орқали ҳозирги кун талабига жавоб берадиган замонавий тарбия мувоффақиятли амалга оширилиши керак. Шунда ҳар томонлама ўсиб ривожланаётган бола қизганчиқлик, ҳалол тўғри бўлишга зарарли одатларга ўрганмасликка даъват этилади, ва у шундагина ўз соғлиғига ва атроф – муҳитни талабига бўйсиниб, тўғри соғлом турмуш тарзи олиб боришга ҳаракат қилади.

Ўзбекистон раҳбарияти томонидан ёшларга кейинги йилларда ҳамма шарт – шароитларни яратиш маҳаллаларда спорт ёзги иншоотлари ва барча ўқув

юртларида спорт заллари ва анжомлари билан таъминланганига қарамай, ўсиб ривожланиб бораётган болаларни соғлом турмуш тарзини ривожлантиришнинг яна бир кейинги муаммоси, жисмоний тарбия ва спорт билан мунтазам қизиқиб шуғулланмаслигидир. Бунинг асосий сабаблари:

Тадқиқотни ташкил қилиш ва ўтказиш: Биринчидан ота – оналарнинг бунга эътиборсизлиги (вақти етмаслиги ва хоказо)

Иккинчидан ота – оналар ака – опаларини жисмоний тарбия ва спорт турлари билан қизиқтирмаслиги шуғулланмаслиги;

Учинчидан спорт кийимлари анжомларини ўта қийматлиги ва жамоатчи жисмоний тарбия мутахассисларини етишмаслигидир.

Юқорида кўрсатилган камчиликларни бартараф қилиш учун оила, мактаб ва яшаш жойларидаги маҳалла фуқаролари йигини жамият ташкилотларини ўзаро ҳамкорлигини кучайтириш, муаллим – мураббийларнинг таълим усулларида торттиб, ҳатти – ҳаракатларига ўз манфаатини кўзламасдан уларга бириктирилган ёшларга шахсий намуна тарзида бўлишларини назардан қочирмаслик лозим. Устоз – шогирдлик муносабатларидаги муомала одоби, ҳалоллик, ростўйлик, тозалликка риоя қилишни эсдан чиқармаслик керак ва юқоридагиларни болаларга сингдириш муҳим масалалардандир. Шундагина ёш авлод соғлом турмуш тарзини ўзида вужудга келтиради ва жисмоний тарбия ва спортга бўлган муносабати бошқача бўлиб, ижобий натижалар беради.

Болаларни қилган инсон бўлиб соғлом турмуш тарзини шакллантиришлари учун мактабда, оилада соғлом муҳит барқарор бўлишига эришиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки соғлом муҳитдагина ахлоқий фазилатлар таркиб топади ва соғлом турмуш тарзи шаклланади.

Хулоса. Ота – оналар ўз фарзандларини қилган инсонлар қилиб тарбиялаши, уларда ватанга муҳаббат, меҳнати ва фидойилиги билан ўзгаларга ва жамиятга фойда келтириш садоқат, самимийлик каби ҳислатларни қилган топишига хизмат қилади. Ёшларни бундай инсонлар бўлишида оиланинг тотувлиги ота – онанинг ўзаро меҳр – муҳаббати ҳам самарали таъсир кўрсатади, уларни жисмоний тарбия ва спортга бўлган муносабатига ҳам боғлиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси “Болалар спортини ривожлантириш” (2002 йил 24 октябрь) Маърифат газетаси 2002 йил 31 октябрь 2 б.
2. Андриес Е.Р., Қудратов Р.Қ. енгил атлетика. Ўқув қўлланма. Тошкент 1998й.
3. “Ёш спортчиларни жисмоний қобилиятларини ривожлантириш” О.В.Ганчарова. Тошкент 2005 й, 91-100б..
4. К.Т.Шакиржоновна “Енгил атлетикачиларнинг жисмоний сифатлари ва тезкорлигини ривожлантириш тамойиллари ва усуллари” (маъруза) Тошкент 2008й.
5. М.У.Тўйчибойев “Спортда биокимёвий назорат” (услубий қўлланма) Т; 2011й.
6. К.Т.Шакиржоновна “Енгил атлетикада бошқарув ва педагогик назорат” (маъруза) Т; 2009й.
7. Айрапетянц Л.Р., Годик М.А. Спортивные игры. – Т.: Ибн Сино, 1991.-160 с.
8. Баскетбол: 100 упражнений и советов для юных игроков: пер с англ. Nik Sortel/-М.:AST: Astrel, 2005.-237 с.
9. Баскетбол. Теория и методика обучения / под общ. ред. Д.С.Нестеровского.-М.: Академия, 2004.-336с.
10. Ganiyeva F.V. Basketbol o'yinining rasmiy qoidalar. –Т., 2007.
11. Краузе Д., Мейер Д. Баскетбол-навыки и упражнение. –М.: АСТ, Астрел, 2006.-216 с.
12. Официальные правила баскетбола FIBA 2015. Утвержденная TSB FIBA 2015.
13. Портнов Ю.М. Баскетбол.// Учебник для ВУЗов физической культуры.-М: Астрел семь, 1997.-480 с.
14. Rasulev A.T. Basketbol. // Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. O'zDJTI nashiryot bo'limi, 1998.-278 b.
15. Usmonxo'jayev...”Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari” T-2005yil.
16. Sh.Qosimov. “Basketbol” T 1982.
17. F.Xo'jayev.”Sport o'yinlari” T 2007.
18. Изаак В.И. Набиев Т.И. Гандбол в вузе Т., 2005.
19. Pavlov SH, F.Abduraxmanov, J.Akramov Gandbol T., 2005.

УДК: 781.2

Қодир МИРЗАЕВ,

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти профессори

E-mail: mirzayev@gmail.ru

ЎзДСМИ доценти С.Музаффарова тақризи остида

METHOD OF IMPROVING VOICE PROPERTIES AND POSSIBILITIES IN CHILDREN'S VOCAL CHOIR

Abstract

This article is a methodical analysis of the vocal abilities of the vocal choir, one of the most important processes in the work of the children's vocal choir, the features of the voice, the tasks that need to be solved when improving them. The study of the vocal abilities of children entering the world of art, the analysis of their characteristics is the primary task of the head of the vocal choir, in turn, the article provides methodological recommendations on this topic.

Key words: art, music, vocal, choir, vocal-choir ensemble, children's voice, vocal pedagogy, note, range, octave, treble, alt.

МЕТОДИКА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ГОЛОСОВЫХ СВОЙСТВ И ВОЗМОЖНОСТЕЙ В ДЕТСКОМ ВОКАЛЬНОМ ХОРЕ

Аннотация

Данная статья представляет собой методический анализ вокальных способностей вокального хора, одного из важнейших процессов в работе детского вокального хора, особенностей голоса, задач, которые необходимо решить при их совершенствовании. Изучение вокальных способностей детей, вступающих в мир искусства, анализ их особенностей является первостепенной задачей руководителя вокального хора, в свою очередь в статье даны методические рекомендации по данной теме.

Ключевые слова: искусство, музыка, вокал, хор, вокально-хоровой ансамбль, детский голос, вокальная педагогика, нота, диапазон, октава, дискант, альт.

БОЛАЛАР ВОКАЛ-ХОР ЖАМОАСИДА ОВОЗ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ИМКОНИЯТЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МЕТОДИКАСИ

Аннотация

Мазкур мақолада болалар вокал-хор жамоаси иш жараёнидаги муҳим жараёнлардан бири вокал-хор жамоасининг овоз имкониятлари, овоз хусусиятлари, уларни такомиллаштиришда эътибор берилиши лозим бўлган вазифалар методик жиҳатдан таҳлил этилиб ёритилган. Санъат оламига энди қадам ташлаётган болаларнинг овоз имкониятларини ўрганиш, унинг хусусиятларини таҳлил қилиш вокал-хор жамоаси раҳбари, ўз ўрнида вокал педагогининг бирламчи вазифаси бўлиб, мақолада мавзу юзасидан услубий тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: санъат, мусиқа, вокал, хор, вокал-хор жамоаси, болалар овози, вокал педагоги, нота, диапазон, октава, дискант, альт.

Кириш. Вокал-хор жамоасининг асосий мақсади ўз репертуари орқали тингловчилар қалбига Ватан, дўстлик, қардошлиқ, тинчлик ва меҳр-муҳаббат каби туйғуларни янада жўш уришига, Ватанини севиш ва улуғлашга янада қорлашдан иборат бўлиб, бунда вокал-хор жамоасининг овоз имкониятлари, овоз хусусиятлари муҳим жараёндир.

Мазкур жараён болалар вокал-хор жамоаларидаги энг нозик ва амалга оширилиши шарт бўлган вазифа бўлиб, санъат оламига энди қадам ташлаётган болаларнинг овоз имкониятларини ўрганиш, унинг хусусиятларини таҳлил қилиш вокал-хор жамоаси раҳбари, ўз ўрнида вокал педагогининг бирламчи вазифасидир.

Болаларнинг овоз хусусиятларини, улардаги товуш чиқарувчи аъзоларнинг тузилиши ва ривожланишини яхши билиш раҳбарнинг вокал-хор машғулотларини тўғри ташкил этишга ёрдам беради.

Умуман, болалар овози аввало ўзининг энгиллиги ва товланиб туриши, товушларнинг жарангдорлиги ва нозиклиги билан ажралиб туради. Улар ўз хусусиятларига кўра дискант ва альтларга бўлинади.

Дискант – болаларнинг энг юқори овоздир. Айримларининг диапазони 1-октава. До нотасидан 2-октава Соль нотасигача боради.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Болалар овозининг ривожланиши бир неча босқичлардан иборат. Бу босқичларнинг ҳар бири маълум ёш гуруҳига мансубдир. Ҳар бир хор жамоасининг раҳбари хорга қабул қилинган боланинг қўшиқ айтиш қobiliятини яхши билиши уларнинг ўзигагина хос бўлган хусусиятларидан ташқари, у мансуб бўлган ёш гуруҳи учун ҳам умумий, бирмунча аҳамиятли белгилари мавжуд бўлади.

7-10 ёшдаги ўғил болалардаги каби қиз болаларда ҳам овоз чиқарувчи аъзолари катта ёшдаги болаларникига нисбатан бошқачароқ бўлади. Кичик мактаб ёшидаги болаларда ашула айтиш аъзолари четки боғламларнинг таранг тортилиши натижасида содир бўлади. Ингичка овозлик, аниқ ифода характериға эға бўлади [11].

Товуш чиқариш жараёнида ёрдамчи мускулларнинг катта гуруҳи иштирок этади. Бундай пайтда болалар бўғзига асаб тармоқларининг зарур даражадаги қувватлари тўплана бошлайди. Бу ҳолатнинг ўзи унинг ҳаракат қилишиға таъсир этади. Чунки нафас олиш, ҳимоя ва овоз чиқариш асаб тизими орқали содир бўлади. Шундай қилиб, болада 7-10 ёшида ашула айтиш кўникмасига пойдевор қўйилади. Бу кўникма кейинчалик ривожланиб боради.

Бу даврда овоз ҳосил қилувчи аъзоларининг (ўпка, бронх, трахея, оғиз бўшлиғи, бурун бўшлиғи)

ривожланиши аста-секин юз беради. Бўғиз ва мутация – балоғат ёшигача жуда секинлик билан нотекис ривожланади. Болаларда 7 ёшдан 10 ёшгача бўлган давр овознинг ривожланишида муҳим босқич ҳисобланади [11].

Бир томондан, унинг имкониятлари чегараланган давр ҳам дейиш мумкин, иккинчи томондан эса қўшиқчиликнинг дастлабки кўникмалари қад ростлайдиган, тарбияланадиган давр ҳам деса бўлади. 7-10 ёшдаги болалар овозининг баланд-пастлиги одатда До, Ре 1- До, Ре 2 октаваларни камраб олади. Овознинг бу табиий баланд-пастлиги ундаги нозик ва қисқа боғланмаларнинг имкониятлари билан боғлиқ.

Айрим болаларда бирмунча паст ёки баланд товушлар учрайди. Лекин, асосан До, Ре 1- До, Ре 2-октавалардаги товушлар кўпчилик болалар овози учун хосдир. Кейинги ўн йилликда болалардаги жисмоний ривожланиш бир мунча кўзга ташланмоқда. Бундай ҳол вокал-хор жамоалари раҳбарларининг зиммасига алоҳида маъсулият юклайди. Улар жамоага келиб қўшилган ҳар бир бола овозини алоҳида эшитиб кўришлари, сўнг машғулотлар давомида доимо назорат қилиб боришлари керак бўлади.

Жисмонан эрта етилиш овоз апаратининг ҳам бир мунча тезроқ шаклланишига олиб келади. Тажрибада 11 ёшдаги болаларда мутация даври бошланган ҳоллар ҳам маълум.

Тадқиқот методологияси. Овоз чиқариш сифати товушларнинг характери ҳам боғлиқ. Мактаб ёшидаги болалар учун енгил, парвозли, нозик ва жарангдор товушлар хос бўлади. Бундай товушлар уларнинг овозига алоҳида жозиба бахш этади.

7-10 ёшдаги болалар ўз имкониятларига кўра 11 ёшдаги болалардан фарқ қилиб туради. Агар кичик ёшдаги болалар овозида сопрано ва альтларни фарқлаш мумкин бўлса, 10-11 ёшдаги болаларда эса овозларнинг паст-баландлигини билдирувчи характерли товушлар сезилиб туради [9].

10-11 ёшдаги болаларда (айниқса ўғил болаларда) маълум миқдорда кўкрак регистрдан чиқадиган товушлар пайдо бўлади. Улар бир мунча тўла товушда, ёрқин овозда ашула айтишади. Бироқ болаларни кўкрак регистрдан фойдаланишидан ва овозни зўриқишидан сақлаш лозим.

Бўғизда четки боғланмаларнинг тебраниши натижасида чиқадиган фальцет (энг баланд) овоз учун товушнинг динамик кўтарилишини режалаштириб турувчи табиий тўсиқлар мавжуд. Ёши бир қадар катта бўлган болаларда овознинг ёқимлилиги дарҳол сезилади. Бу аиниқса, қўшиқ зўриқмасдан, тинч ҳолатда айтилган тақдирда яққол кўзга ташланади. Бироқ, 7-10 ёшдаги болаларнинг овозида умумий ўхшашликлар кўп ва тубдан бир-бирига қарама-қарши фарқлар йўқ. Ўғил ва қиз болаларнинг овозлари бир турда бўлиб, деярли барчаси дискантлар, сопранолар ва альтлар (болаларга хос ингичка овоз)дир. Фақат шартли равишда биринчи ва иккинчи овозларга бўлиш мумкин.

Мазкур ёш гуруҳларнинг овоз кучи катта ўзгаришлар амплитудаси (кенглиги)га эга. Ашула айтиш вақтида, асосан *mp* ва *mf* каби динамик ифодалардан фойдаланилади. Болалар ижрочилигининг ҳис-хаяжонга бойлиги ижрони янада тиниклаштиради, ифодавийлигини оширади.

Овознинг энг яхши сифатлари умумий овоз диапазонининг пастки қисмларида зўриқиш пайдо бўлиши катта зарар келтириши мумкин. Баланд пардада секин айтиш ҳам зарур. Тесситура нуктаи назаридан умумий овоз диапазонининг ўрта кенглигида қуйлаш ашулачиларга осон ва қулайдир. Лекин мусиқа асарида овоз диапазони қуйи товушлари тез-тез қайтарилса, ёки

аксинча, юқори товушлар тўхтовсиз такрорланса, бундай тесситура ашулачига нокўлайлик туғдиради (биринчи ҳолатда - паст, иккинчи ҳолатда эса юқори).

Болалар овозининг сифати, унинг ёқимлилиги фақат овознинг мўътадил жаранглаш пайтида маълум бўлади. Худди 7-10 ёшда боланинг қўшиқ айтиш вақтида товуш сифатининг шаклланиш жараёни содир бўлади. Мактаб ёшида болалар овозининг ёқимлилиги нотекис бўлади.

Айниқса унинг товушларни ифода қилганда шу нотекислик сезилади. Хор раҳбарининг асосий вазифаларидан бири овоз диапазонининг барча товушларида унлиларнинг бир текис жарангланишига эришишдир. Ашула айтиш вақтида артикуляциянинг, талаффузнинг товуш ҳосил қилишда тўғрилигига эътибор бериш жуда муҳимдир.

Таҳлил ва натижалар. Вокал ишида товушларнинг юмшоқ ва каттиқ аттакасидан (товушнинг ва овознинг бўғилиш шакли) тўғри фойдаланиш овознинг ёқимли чикиши ва овоздаги бўғилиш, қичқириш, димоғда қуйлаш каби камчиликлардан ҳоли бўлишга ёрдам беради. Овознинг энг яхши жаранглаши одатда, примар (асосий товуш) оҳанглари, деб аталувчи қисмида намоён бўлади.

Примар товуш – хонанда овозининг ўрта диапазонда жойлашган бўлиб, овознинг ўзига хос томонларини очиб берувчи бир ёки бир неча товушларнинг енгил, табиий ва яхши жаранглашига айтилади. Бу товушни ритм регистр (биринчи октаванинг Ми-Си ноталари)дан излаш керак бўлади. Примар товуш аиниқса, ашула секин айтилаётган пайтда яққол қулоққа чалинади.

Диапазони чегараланган қўшиқлар примар товуш учун қимматли бадий материал бўла олади. Масалан, Н.Норхўжаевнинг «Яхши бола», ўзбек халқ қўшиқларидан «Оқ теракми, кўк терак», «Чорий чанбар» лар ана шундай қўшиқлар сирасига киради.

Шундай қилиб, овозларнинг унча катта бўлмаган диапазони (ҳажми) ҳамда уларнинг бир турдаги жаранглаши (фальцет) болаларнинг биз кўриб ўтган ёшида овозларини шартли равишда «баланд» ва «қуйи» овозларга бўлади. Фақат бир хор қатнашчисининг овозини алоҳида тартибда тинглаш, бола овозининг паст-баландлигини аниқлашга ёрдам беради. Хорда ашула айтганда болаларнинг ҳар бири билан алоҳида машғулот ўтказиш қийин бўлса-да, лекин раҳбар хор иштирокчисини бирма-бир текшириш, овозини мослаштириш бўйича хормейстрларнинг машғулотларини ўтказиш каби шакллардан фойдаланиши мақсадга мувофиқдир.

Болалар овозини асраш хормейстернинг (хор устаси, раҳбари) энг муҳим вазифаси ҳисобланади. Болалар билан фаол машғулотлар ўтказиш керак, лекин уларнинг овозларини чарчатиб қўймаслик лозим. Қўшиқчилик санъати маълум миқдорда мураккаб бўлиши мумкин, бироқ улар болаларнинг овоз имкониятларига мос тушиши керак. Аиниқса ижро этилаётган асарнинг диапазонига ва тесситура шартларига диққат-эътибор билан муносабатда бўлиш лозим. Болалар хоридаги бутун ашула жараёнига жамоа қатнашчиларининг жисмоний имкониятлари ва психология хусусиятларидан келиб чиқиб, тузатишлар киритилиши лозим [10].

Ашула айтиш кўникмаларига эга бўлмаган ўқувчи қуйлаётган пайтда елкалари кўтарилиб, нафаси тикилиб қолаётгандек нотекис нафас олади. Бундай нафас олиш эса товуш чиқаришга ва бола организмга салбий таъсир этади. Улардаги бу камчиликни йўқотиш учун болаларнинг диққат-эътиборини диафрагма (қорин бўшлиғига) қаратиш, уларни елкадан эмас, кўкрак қасаси билан нафас олишга ва чиқаришга ўргатиш лозим. Қорин мушакларини ишга солиш керак [9].

Катталарга тақлид қилиб, болалар кўпинча баланд овоз билан қўшиқ айтишга тиришадилар. Улар зўриқиб айтиш билан ёқимли айтиш бир хилда деб ўйлашади. Болаларга бу тушунча нотўғри эканлигини, овоз сифати ёқимлилиги, диапазони, товушларнинг текислиги ва овоздан фойдалана билишга боғлиқлигини тушунтириш лозим.

Қўшиқ айтиш жараёни олдиндан режалаштирилган бўлиши керак. Болаларнинг бақириб, зўриққан овозда ашула айтишларига йўл қўймаслик керак. Болаларни вокал машғулотларида чиниқтириш, овозларни ривожлантириш, ашула айтиш кўникмаларини ўргатиш лозим. Болалар овозининг асосий сифатлари енгиллик ва жарангдорлик бўлиб, табиатига кўра улар инсон организмнинг ёш хусусиятлари билан бевосита боғлиқ. Болалар овозининг ана шу ўзига хос жиҳатлари ҳақида доимо ўйлаш ва уларни сақлаш жуда зарур.

Кичкинтойлар хорида болалар икки хор гуруҳларига бўлинади. Биринчи гуруҳ енгил, ёрқин, диапазонни биринчи октава Ре ва иккинчи октава Ми ноталари оралиғидаги овозга эга бўлган болаларни ўтказиш мумкин. Иккинчи гуруҳда эса-мустақил қуйлаш қобилиятига эга бўлган ва биринчи октава До-Си оралиғидаги диапазонда қўшиқ айта оладиган болалар ўтказилиши тавсия этилади [10].

Кичкинтойлар хорининг умумий сони 50-60 нафар болалардан ташкил топса, етарли даражада бўлади. Хор машғулотлари ҳафтада икки марта икки соатдан ўтилиши мақсадга мувофиқ.

Бунда машқлар ўртасида танаффус бўлиши лозим. Хор жамоаси доимий, махсус жиҳозланган, кенг, иссиқ, яхши акс-садо берадиган хонага эга бўлиши керак. Одатдаги хор хоналари ёй шаклидаги уч-тўрт зинадан иборат амфитеатрга ўхшайди. Ҳар бир зинага стуллар қўйилади. Бундай вазият кўринишга қулайлик туғдиради ва ҳар бир боланинг овозини яхши, аниқ эшитилишга имкон беради. Хордан маълум узоқликда фортепиано (рояль) қўйилади. Дарсларни аккордеон, баян, дутор, рубоб жўрлигида ҳам ўтказиш мумкин [11].

Хулоса ва тақлифлар. Хор жамоаси фаолиятининг муваффақиятини таъмин этувчи омиллардан бири – интизомдир. Интизом ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Хор раҳбари ва жамоа фаоллари олиб борган тарбиявий ишлар натижасида юзага келади.

Хор раҳбари ўқув йили давомида ўтадиган жамоа ишларини режалаштиради. Иш режасини тузганда ўқув-тарбиявий масалалар, дастур, концертлар, маданий-оммавий тадбирларда иштирок этиш кабилар назарда тутилиши керак.

Ўқув тарбиявий ишларда дастур масаласи муҳим аҳамиятга эга. Яхши ўйлаб тузилган дастур хор жамоасини тўғри ижодий ўсишга, вокал-хор малакасини оширишга ёрдам беради, болаларни қизиқтиради.

Ўқув йили давомида болалар билан суҳбатлар ўтказилади, бастакорлар ва шоирлар билан учрашувлар ҳамда театр ва концертларга бориш уюштирилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Дмитриев Л.Б. Основы вокальной педагогики. – Москва: Искусство, 1968. – 230 с.
2. Джумаева Л.Х., Бахретдинова Н.А. Узбекская хоровая литература. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988.
3. Егоров А.А. Теория и практика работы с хором. – Ленинград: Писатель, 1951.
4. Рўзиев Ш. Ҳаваскорлик хори билан ишлаш методикаси. – Тошкент: Фан, 1993.
5. Қодиров Р.Ғ. Бошланғич мактабда кўп овозли қуйлаш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997.
6. Жабборов А.Х. Ўзбекистон бастакорлари ва мусикашунослари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004.
7. Шарафиева Н.С. Хор синфи. – Тошкент: Мусиқа, 2005.
8. Шукуров Ж.Т. Дирижёрлик. – Тошкент: Истиклол, 2006.
9. Мирзаев Қ.Т. Болалар хор жамоаси билан ишлаш услубиёти. – Тошкент: ЎзРФААК босмахонаси, 2009.
10. Мирзаев Қ.Т. Аралаш хор жамоалари билан ишлаш услубиёти. – Тошкент: ЎзРФААК босмахонаси, 2009.
11. Мирзаев Қ.Т. Вокал-хор жамоалари билан ишлаш методикаси. – Тошкент: Республика халқ ижодиёти ва маданий-маърифий ишлар илмий-методик ҳамда ахборот маркази, 2010. – 110 б.

УДК: 378.147

Mirg'alim MIRZAYEV,
QarMII "Fizika va elektronika" kafedrasida katta o'qituvchisi;
Jamoliddin SHOHIMARDONOV,
QarMII "Fizika va elektronika" kafedrasida o'qituvchisi;
E-mail: finaedition2@mail.ru,

O'zMU professori, p.f.d M.S. Qurbonov taqrizi asosida.

TA'LIMDA O'QUV FANLARINING INTEGRATSIYALASHTIRILGAN MAZMUNI

Annotatsiya

Maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida integratsiyalashtirilgan g'oyalarining rivojlanish tarixini, ta'lim mazmunini tashkil etishning nazariy asoslarini, o'quv fanini modellashtirishni tahlil qilinishi asosida o'quv fanlarining o'zaro integratsiyalashtirish mazmunining davr talablariga muvofiq ravishdagi zamonaviy talqini beriladi. Shuningdek, mavzuga oid adabiyotlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Ta'limda integratsiyalashtirilgan g'oyalar, umumiy o'rta ta'lim maktablarida fizika fanini o'qitishning sifatini oshirish, "Milliy o'quv dasturi".

УЧЕБНЫХ ДИСЦИПЛИН В ОБРАЗОВАНИИ ИНТЕГРИРОВАННЫЙ КОНТЕНТ

Аннотация

Статья является современной интерпретацией контекста взаимной интеграции академических субъектов, истории образовательных идей в общей средних школах, рассмотрение содержания образовательного и образовательного контента. Литература по теме анализируется.

Ключевые слова: улучшение качества преподавания физики в интегрированных идеях, основных средних школах, «Национальная учебная программа».

EDUCATIONAL SCIENCES IN EDUCATION INTEGRATED CONTENT

Annotation

The article is a modern interpretation of the context of mutual integration of academic subjects, the history of the educational ideas in general secondary schools, the examination of the content of the educational and educational content. The literature on the topic is analyzed.

Key words: Improving the quality of teaching physics in integrated ideas, general secondary schools, "National Curriculum".

Kirish. "Milliy o'quv dasturi" loyihasi o'quvchilarning asosiy o'quv dasturlari loyihasini o'zlashtirish natijalariga qo'yiladigan talablarni yangicha shakllantirish imkoniyatini beradi[1]. Ushbu dastur loyihasi asosida ta'kidlanishicha umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilarning integrativ yutuqlari alohida muhim ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlangan. Shuning uchun ta'limning integrativ mazmuni va umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilarning o'zaro bog'liq fanlarni integratsiyalashtirish faoliyati mohiyatini aniqlash dolzarb muammo hisoblanadi. Ushbu muammoni hal qilish uchun o'qitishda integratsiyalashtirilgan yondashuvni joriy etishning zamonaviy konsepsiyalari tahlil qilinadi, ta'limning integratsiyalashtirilgan mazmuni turli mualliflarning konsepsiyalarida aniq talqin qilinmaganligi e'tiborga olinadi. Ushbu dolzarb amalga oshirish uchun o'qitishda integratsiyalashtirilgan yondashuvni joriy etishning zamonaviy konsepsiyalari tahlil qilinadi, ta'limning integratsiyalashtirilgan mazmuni turli mualliflarning konsepsiyalarida aniq talqin qilinmaganligi eslatib o'tiladi.

Ta'limda integratsiyalashtirilgan g'oyalarining rivojlanish tarixini, ta'lim mazmunini tashkil etishning nazariy asoslarini, o'quv fanini modellashtirishni tahlil qilinishi asosida o'quv fanlarining o'zaro integratsiyalashtirish mazmunining davr talablariga muvofiq ravishdagi zamonaviy talqini beriladi. Bilimning har bir elementi tuzilishida o'quv fanining mazmuni bilan bog'liq bo'lgan turli sohalarida integratsiyalashtirish va fan komponentlari aniqlandi. Bilimlarning har bir turi ma'lum bir universal ta'lim faoliyat(UTF)lariga mos keladi.

Olingan natijalar umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qitishning zamonaviy mazmunini rivojlantirish bo'yicha nazariy tadqiqotlarda, shuningdek, tabiiy fanlar sikllari bo'yicha o'quvchilar tomonidan o'quv dasturlarini o'zlashtirishdan kutilayotgan o'zaro bog'liq fanlarni integratsiyalashtirish natijalarini loyihalash o'qitishning uslubiy rivojlanishi va amaliyotida qo'llanilishi mumkin [3].

Bugungi kunda umumiy o'rta ta'lim maktablarida fizika fanini o'qitishning sifatini oshirish, ta'lim jarayoniga zamonaviy o'qitish metodlarini joriy qilish, mehnat bozoriga raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash, ilmiy tadqiqot va innovatsiyalarni rivojlantirish hamda ijobiy samaradorlikka erishishga asosiy e'tibor qaratilgan[6].

Shuning bilan birga, ushbu sohada ijobiy yechimini topa olmagan ayrim muammolar umumiy o'rta ta'lim maktablari fizika ta'limi sohasida ta'lim sifati va samaradorligini oshirish bo'yicha amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlar, jumladan:

birinchidan, umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarning fizika fanini o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini oshirishga asosiy e'tibor qaratilishi lozim.

O'quv dasturlari va darsliklari o'quvchilarga mustaqil ravishda mantiqiy fikrlashni shakllantirishga va rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Ushbu sohada ya'ni, ta'lim sifatini samaradorligini oshirish bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlar davr talablariga muvofiq ravishda amalga oshirishda respublikamiz umumiy o'rta ta'lim maktablarida MHD davlatlaridan masalan, Rossiya umumiy o'rta ta'lim

maktablaridagi kabi muqobil o'quv dastur va darsliklarni joriy etish orqali muammoni hal etish mumkin [2,4,7];

ikkinchidan, ta'lim jarayonini tashkil etishda uzluksiz ta'limning umumiy o'rta ta'lim, kasb ta'lim maktablari, kasb hunar kollejlari, akademik litsey va texnikumlar hamda oliy ta'lim muassasalari o'rtasida o'quv dasturlarining uzviyligi e'tiborga olinmaganligida bo'lishi ham mumkin;

uchinchidan, umumiy o'rta ta'lim maktablari amaldagi darsliklarda (aynan fizika ta'limi darsliklari) mazmuni fan texnika taraqqiyotining bugungi davr talablari darajasiga yetarlicha qamrab olish, masalalar to'plami, praktikum, laboratoriya ishlarini bajarish bo'yicha qo'llanmalar, multimedia dasturlarini yaratishga yanada ko'proq e'tibor qaratilishi bir qancha muammoning yechimi bo'lishi mumkin[7];

to'rtinchidan, fizika ta'limi moddiy texnika bazasini yangilanishi, fizika fani bo'yicha o'quv xonalari va laboratoriyalari zamonaviy jihozlar bilan ta'minlanmaganligini e'tiborga olgan holda kadrlar tayyorlash sifati va samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatilishining asosiy sababi ham bo'lishi mumkin.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida "Milliy o'quv dasturi" loyihasini joriy etilishida o'qitish nazariyasi va amaliyotida sezilarli o'zgarishlarga olib kelishi nazarda tutiladi. Integratsiyalashtirish tushunchasi ta'lim mazmunini loyihalashtirish barcha darajalarida dolzarb bo'lib qolishi davr talablari hisoblanadi. Biroq, integratsiyalashtirilgan yondashuvni amaliyotga joriy etish jiddiy qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Chunki bugungi kunda uning mohiyati va mazmuni haqida umumiy o'rta ta'lim maktablari o'qituvchilari aniq tasavvurga ega emasliklari yuqorida bildirilgan fikrimizga isbot hisoblanadi. Xuddi shuningdek "Milliy o'quv dasturi" loyihasida umumiy o'rta ta'lim maktablarida asosiy ta'lim dasturlarini o'zlashtirishda integratsiyalashtirilgan natijalariga qo'yiladigan talablar taqdim etilgan. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida quyidagilar: fanlararo o'zaro bog'liq tushunchalar va universal ta'lim faoliyatlari, ularni o'quv, kognitiv va ijtimoiy amaliyotda qo'llash ko'nikmasi, o'quv faoliyatini rejalashtirish va amalga oshirishning mustaqilligi, o'qituvchilar va o'quvchilar bilan o'quv hamkorligini hamda ta'limning alohida o'ziga xos muhitini tashkil etish lozim bo'ladi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quv tadqiqotlari, loyiha va ijtimoiy faoliyat ko'nikmalari yuqorida ta'kidlab o'tilgan talablarga qo'shiladi. Integratsiyalashtirish natijalariga qo'yiladigan talablarning batafsil turli tavsifdagi (kognitiv, tashkiliy, refleksiv va boshqalar) ko'nikmalari ro'yxati keltiriladi [1,8]. Ammo, "Milliy o'quv dasturi" loyihasida o'quvchilarning o'zaro integratsiyalashtirilgan fanlarni o'zlashtirish bo'yicha yutuqlarining tashkil etuvchi mazmun bizning fikrimizcha to'la taqdim etilmagan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). A.V.Xutorskoyni ta'limdagi metapredmetlilik yoki o'quv fanlarini o'zaro "integratsiyalashtirish" konsepsiyasi bugungi kunda eng tushunarli ishonchli konsepsiyalardan biri hisoblanadi[10]. Unda ta'lim deganda shaxsning ichki va tashqi ta'lim mahsulotlarini yaratish tushuniladi. Ta'limning maqsadi o'quv faoliyatini o'zlashtirishni rivojlantirishga emas, nafaqat o'quvchi uchun balki atrofda olam, jamiyat, insoniyat uchun ham asoslangan shakllantiruvchi ta'lim natijasining ishlab chiqishni talab qiladi. Shaxs ta'limini uning imkoniyatini amalga oshirish nuqtai nazaridan loyihalashtirish uning integratsiyalashtirish tarkibini aniqlash va yaratish zaruriyatini kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Muallif bunday mazmunning asosini asosiy ta'lim obyektlari - olamning yaxlitligini aks ettiruvchi va bilish haqiqatini o'zida to'play oladigan asosiy obyektlar deb hisoblaydi. Bu ta'lim yo'nalishini asosiy jihatlari bo'lib, buning natijasida haqiqiy bilim muhiti mavjud va ular haqidagi ideal bilimlar tizimi yaratilgan [10]. Uslubiy nuqtai nazardan, fundamental ta'lim

obyektlari asosida o'quv fani mazmuni umumlashtirishladi va o'quvchilarning alohida o'ziga xos ta'lim yo'nalishi ta'minlanadi. Integratsiyalashtirilgan mazmunni o'rganish faoliyati o'zaro bir biriga bog'liq fanlarni birlashtirib o'qitish ta'limiy faoliyat hisoblanadi.

N.S.Purisheva va O.A.Krisanova o'qitishda metapredmetlilikni yoki o'quv fanlarining integratsiyalashtirishni boshqa yaxlit konsepsiyasini qarab chiqishgan. Ushbu konsepsiyada asosiy e'tibor "universal ta'lim faoliyati" (UTF) tushunchasi mazmunini ochib berishga asosiy e'tibor qaratilgan. Uning "umumiy ta'lim malaka va ko'nikmalari", "o'quv fanlarini integratsiyalashtirishning (umumiy madaniy) ko'nikmalar" tushunchalari bilan o'zaro aloqalari va munosabatlari ko'rib chiqiladi hamda ularning iyerarxiyasi tashkil qilinadi[4]. Mualliflar umumiy o'quv ko'nikmalari va universal ta'lim faoliyatini ularning ijtimoiy, ta'limiy va shaxsiy darajalarda namoyon bo'lishi bilan bog'laydilar. Shuning bilan birga, maxsus (ma'lum bir fan sohasida) va umumiy darajadagi metodologiya umumiy ta'lim va metapredmet (umumiy madaniy) ko'nikmalarini shakllantirish mexanizmi sifatida qaratiladi. Ko'nikmalarining shakllanish darajalarini umumlashtirish darajasi sifatida quyidagi: turli xil o'zaro bog'liq fanlardan (umumiy ta'lim ko'nikmalari) yoki o'quv fanlari doirasidan tashqarida (o'quv fanlarini ko'nikmalari) va o'quvchilarning masalalarni qanday yechishiga qarab belgilanadi [5].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

O'quv fanlarini integratsiyalashtirishdagi ayrim farqlarga qaramay, turli mualliflarning konsepsiyalarida o'qitishda integratsiyalashtirishdan foydalanish haqida umumiy qoidalarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Integratsiyalashtirishda asosiy o'quv dasturlarini o'zlashtirish natijalari, mazmun va faoliyat komponentlariga ajratiladi.

2.O'qitishda protsessual va baholovchi bilimlarning roli ortib boradi, axborot bilimlarining ulushi kamaytirilib, refleksiv bilimlar kiritiladi, bilimlarning integratsiyalashuvi va o'quv fanlarini o'zaro fanlararo birlashtirilish kontekstlari kengayadi [9]. Shunday qilib, integratsiyalashtirish faoliyati usullari o'quv fanlarini o'zaro birlashtirilishi mazmuni bilan bog'liq bo'lib, uning asosida amalga oshiriladi va aynan shu asosda "Milliy o'quv dasturi" loyihasida o'quv fanlarini o'zaro integratsiyalashtirish konsepsiyasi tuzilishi kerak. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, "Milliy o'quv dasturi" loyihasida o'quv fanlarini birlashtirilgan mazmuni faqat fanlararo o'zaro bog'liq tushunchalar bilan ifodalanadi. Ularni aniqlash mumkinmi?

Pedagogikada "integratsiyalashtirilgan bilimlar" tushunchasi yangi tushuncha emas. Q.SH.Tursunovning tadqiqotlarida, ular ilmiy bilimlar tizimining tarkibiy elementlari (tushunchalar, qonunlar, nazariyalar) haqidagi bilimlarni umumlashtirilishini o'z ichiga olgan[8]. Bu shundan dalolat beradiki, taklif qilinadigan "Milliy o'quv dasturi" loyihasi asosida yaratilgan umumiy o'rta ta'lim maktablari fizika ta'limi konsepsiyasi mualliflari tomonidan aniq ko'rsatib berilmagan. Masalan, 1-6 sinflarda o'rganilishi nazarda tutiladigan "Tabiiy fanlar" o'quv dasturi va darsliklarini yaratishda XX asrning 70 yillarida D.SH.Shodiyev tomonidan amalga oshirilgan ishlarga e'tiborni qaratish maqsadga muvofiqdir [11].

Ammo yuqorida ta'kidlab o'tilgan tadqiqot ishlari "integratsiyalashtirilgan bilim" atamasining zamonaviy talqinidan boshqacha talqin qilinganini ko'rish mumkin.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ta'lim mazmunining asosiy tarkibiy birligi o'quv fani bo'lganligi sababli, unda integratsiyalashtirilgan bilim mazmuni aks ettirilishi kerak. Shunday qilib, umumiy o'rta ta'lim maktablari fizika ta'limi mazmuni va tarkibiy tuzilishi uslubiy asoslarini ishlab chiqishda D.SH.Shodiyev, fizika o'qitish

mazmunini rivojlantirishning zamonaviy tendensiyalarini e'tiborga olgan holda takomillashtirgan [9,12].

Maqolada yordamchi bilimlar kompleksining elementlari tavsiflanadi.

1. Rasmiylashtirilgan mantiqdan olingan bilimlar umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilarining ilmiy bilimlar tizimiga yo'naltirishga yordam beradi - ular tushunchalar ta'rifini to'g'ri tuzishni, tushunchalar bilan turli amallarni amalga oshirishni, ularning turli asoslarga ko'ra tasniflashni, tadqiqot natijalariga asoslangan xulosalarni asoslashga, izchil ketma ketlikni tuzishni o'rganadilar. Shuning bilan birga, rasmiy mantiqdan olingan bilimlar o'quvchilarning tafakkuri va nutqini rivojlantirishga yordam beradi.

2. Ilmiy bilim elementlarining tuzilishi va mazmuni haqidagi metodologik bilimlar o'quv materiali mazmunini tushungan holda o'zlashtirishga yordam beradi, ular asosida bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirish, o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish ko'nikmasini shakllantirish amalga oshiriladi.

3. Falsafada borliq haqidagi ta'limot tabiiy fanlar ma'lumotlariga asoslanadi. O'quv dasturi mazmuniga falsafiy bilim elementlarining kiritilishi, bir tomondan, fan bilimlarini umumlashtirishning eng yuqori darajasini ajratib ko'rsatishga va ikkinchi tomondan, ularni shakllantirishning metodologik asosini belgilash imkoniyatini beradi.

4. Fan va texnika tarixidan olingan bilimlar ilmiy tasavvurlarning rivojlanish evolyutsiyasini, fanning shakllanish bosqichlarini ochib beradi. Asosiy o'quv material bilan organik ravishda bog'langan holda, ular har doim hissiy rangga bo'yalgan va ilmiy bilimlarni "insonparvarlashtiradilar". Ular doimiy ravishda rivojlanayotgan fan haqidagi tasavvurlarni hamda olamning zamonaviy ilmiy manzarsini shakllantirishga, o'quvchilarning dunyoqarashini, o'qishning ijobiy motivlarini shakllantirishga, ularning axloqiy fazilatlarini tarbiyalashga, insonparvarlik nuqtai nazarini shakllantirishga hissa qo'shadilar.

5. O'zaro bog'liq fanlararo bilimlar umumiy tushunchalarni umumlashtirish va konkretlashtirishga, shuningdek, aniq bir fan bo'yicha bilimlarni boshqa sohalarida qo'llashni namoyish qilishga, ilmiy qonunlar va nazariyalarning umumiylikni ko'rsatishga, murakkab masalalarni yechish ko'nikmasini shakllantirishga yordam beradi.

6. Amaliy bilimlar axborotlashgan jamiyatda fanning bevosita ishlab chiqaruvchi kuch sifatida tutgan o'rni to'g'risida xabardor bo'lishga yordam beradi; ilmiy bilimlarning mohiyatini tushunishga va shu orqali bilim olishning ijobiy motivlarini shakllantirish, o'quvchilarning

ijodiy tafakkurini rivojlantirish, kundalik turmushda amaliyotga oid amaliy muammolarni hal qilish ko'nikmasini shakllantiriladi.

7. Fizikani o'rganishda o'quvchilarning baholash faoliyatini tashkil etilishini e'tiborga olgan holda ushbu maqolada uning quyidagi: faoliyatni baholash (shaxsiy va boshqalar), ahamiyati (bilimlar, jarayonlar, qurilmalar va boshqalar), qattaliklar (kattaliklar, o'lchash natijalarining aniqligi) turlari aniqlandi [5]. Baholovchi bilimlar sanab o'tilgan barcha tadbirlarning asosini tashkil etadi va asosan aks ettirish xususiyatiga ega.

8. Texnik masalalarni ko'rib chiqish muqarrar ravishda tegishli ekologik muammolarni o'rganishga olib keladi. O'quvchilarni insonlarning atrof muhit bilan o'zaro munosabatlari usullari bilan tanishtirish, ushbu o'zaro ta'sirning ijobiy va salbiy tomonlarini e'tiborga olish zarurati, ekologik toza texnologiyalarning afzalliklarini ko'rsatish, ularda atrofda voqelikka qadriyatli munosabatlarni shakllantirishga yordam beradi; Ekologik bilimlar majmuasini o'rganishda o'quvchilar atrof muhitning o'zaro ta'sirini optimallashtirish bo'yicha quyidagi: atrof muhitni muhofaza qilish bilan bog'liq tabiatshunoslik va moddalar almashinuvi va aylanishining optimal to'liqligini saqlashga qaratilgan texnologik fanlar, energiya hamda energiya oqimi haqidagi ma'lumot va tasavvurlarni bilishadi. Ekologik bilimlar esa xuddi shuningdek, inson hayoti va salomatligini muhofaza qilish haqidagi bilimlarni o'z ichiga oladi.

Xulosa va takliflar(Conclusion/Recommendations). Amalga oshirilgan tahlil natijalarini umumlashtirib, quyidagi xulosalar chiqariladi:

1.O'quv fanining integratsiyalashtirilgan mazmuni - bu tegishli o'quv fani sohasiga kirmaydigan yoki undan tashqariga chiqmaydigan turli bilim sohalaridan olingan bilimlar majmuasini o'zida taqdim qiladi. Tabiiy fanlar yo'nalishidagi fanlariga mantiq, metodologiya, falsafa, fan tarixi, ekologiya va boshqa o'quv fanlari bilimlarini tashkil qiladi.

2.Integratsiyalashtirilgan bilim elementlari o'quv fanlaridan o'zlashtirilgan bilimlarga nisbatan umumlashtiruvchi funksiyani bajaradi.

3.Yuqoridagi ayrim sohalar (mantiq, metodologiya va falsafa) olingan bilimlar integratsiyalashtirilgan tavsifiga ega. Bilimlarning boshqa turlarida ham o'quv fani hamda integratsiyalashtirilgan komponentlarini ajratish mumkin.

4.Yuqorida ta'kidlab o'tilgan turlarning har biri bo'yicha integratsiyalashtirilgan bilimlar bilan ish olib borilganda, universal ta'lim faoliyatining barcha turlarini qamrab oladigan, ma'lum ta'lim harakatlari amalga oshiriladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekistan Respublikasi "Milliy o'quv dasturi" 14.12.2019, 132 b.
2. Громов С. В. Физика: Учеб. для 7 кл. общеобразоват. Учреждений /СВ. Громов, Н.А. Родина.4-е изд.— М.: Просвещение, 2002.—158 с.
3. Qahhorov S. Q. Fizika ta'limida davriylik texnologiyasi. Monografiya.—T.: G'.G'ulom, 205.—160 b.
4. Пурешева Н.С., Вадеевская П.Е. Физика, 7 кл.: Учеб. Для общеобразоват. учеб. заведений.— М.: Дрофа, 2001. — 208 с.
5. Пурешева, Н.С. О метапредметности, методологии и других универсалиях/ Н.С. Пурешева, Н.В. Ромашкина, О.А.Крысанова// Вестник Нижегород. ун-та им.Н.И. Лобачевского. — 2012. — №1 (1). С. 11–17.
6. Turdiyev N.SH. Fizika 6 sinf.—Toshkent, Niso poligraf, 2019.—192b.
7. Tursunov Q.SH. XXI asrda tabiiy-ilmiy fanlarning integratsiyasi.—/Innovatsion texnologiyalar.—Qarshi, 2011.— №2.—62–66 b.
8. Хуторской А.В. Метапредмет «Мироведение»: Программа и методика занятий в 5–6 классах: Методическое пособие для учителя : 2-е изд., перераб. и доп.—М.: Издательство «Эйдос»; Издательство Института образования человека, 2015. — с.132.
9. Shodiyev. D. "Tabiyotshunoslik darslarida fizikaviy materiallarni o'qitish". (2 va 3 eksperimental sinf o'qituvchi va o'quvchilari uchun qo'llanma) S.I. Ivanov va M.Ochilov tahriri ostida, Toshkent 1969, 37 b.
10. Shodiyev.D. "Maktab fizika darsliklarini tekshirish va baholash mezonlari" Toshkent, 1996, 13 b.

УДК: 792.027

Хусан МИРПЎЛАТОВ,
Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти доценти.
E-mail: husan_51@mail.ru

ЎзДСМИ доценти, н.ф.б.ф.д. Ж.А.Маматқосимов тақризи остида

PROMOTION OF CULTURAL HERITAGE THROUGH NATIONAL FESTIVALS(ON THE EXAMPLE OF THE INTERNATIONAL FESTIVAL "SILK AND SPICES")

Abstract

This article provides information on the popularization of the national cultural heritage through the International Festival "Silk and Spices", which is traditionally held in the country, and analyzes the promotion of national values, customs and traditions, applied art of the Uzbek people, handed over from generation to generation.

Key words: culture, art, cultural heritage, festival, tradition, rite, custom, national tourism, exhibition, craft.

ПРОПАГАНДА ОБРАЗЦОВ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ПОСРЕДСТВОМ НАЦИОНАЛЬНЫХ ФЕСТИВАЛЕЙ (НА ПРИМЕРЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ФЕСТИВАЛЯ «ШЕЛК И СПЕЦИИ»)

Аннотация

В данной статье представлена информация о популяризации национального культурного наследия посредством Международного фестиваля «Шелк и специи», который традиционно проводится в стране, и анализируется пропаганда национальных ценностей, обычаев и традиций, прикладного искусства узбекского народа, передающегося из поколения в поколение.

Ключевые слова: культура, искусство, культурное наследие, фестиваль, традиция, обряд, обычай, национальный туризм, выставка, ремесло.

МИЛЛИЙ ФЕСТИВАЛЛАР ОРҚАЛИ МАДАНИЙ МЕРОС НАМУНАЛАРИНИНГ ТАРҒИБОТИ (“ИПАК ВА ЗИРАВОРЛАР” ХАЛҚАРО ФЕСТИВАЛИ МИСОЛИДА)

Аннотация

Мазкур мақолада Республикамизда анъанавий тарзда ўтказилиб келинаётган “Ипак ва зираворлар” халқаро фестивали орқали миллий маданий мерос тарғиботи ҳақида маълумот берилган бўлиб, миллий кадриятлар, урф-одат ва анъаналар, ўзбек халқининг авлоддан-авлодга ўтиб келаётган амалий санъатининг тарғиби бадий воситалар орқали намоён этилиши таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: маданият, санъат, маданий мерос, фестиваль, урф-одат, маросим, анъана, миллий туризм, кўргазма, ҳунармандлик.

Кириш. Халқнинг маънавий бойликларини ва маданий меросини дунё халқларига янада танитиш, тарғиб қилиш ва оммалаштиришда байрам ва томошалар таъсирчан характерга эга бўлиб, бу борада Республикамизда ўтказилиб келинаётган халқаро фестиваллар ва танловлар муҳим объект ҳисобланади.

Жумладан, Буюк ипак йўли чорраҳасида жойлашган қадимий ва навқирон Бухоро шаҳрида 2001 йилдан бошлаб “Ипак ва зираворлар” халқаро фестивали анъанавий тарзда нишонланиб, бадий воситалар орқали ўзбек халқининг ўтмиши ва бой маданий мероси тарғиб этилиб келинмоқда.

Мазкур фестивалда юртимизнинг барча ҳудудлари, шунингдек, бир қатор хорижий мамлакатлар ҳунармандлари ҳам ўз маҳсулотлари билан қатнашмоқда. Лабиховуз мажмуаси ва унга туташ майдонларда мамлакатимиз ва хорижлик ҳунармандларнинг ипак маҳсулотлари ва зираворлар, гиёҳлардан тайёрланган шифобахш дармондорилар кўргазма-савдоси ўтказилди. Бухоро рассомлик ва миниатюра, заргарлик, зардўзлик, мис-қандакорлик, темирчилик, гиламчилик ва Ғиждувон кулолчилик мактаблари усталарининг маҳорат дарслари ташкил этилди.

Тадқиқот методологияси. Бухородаги тарихий меъморлик обидалари бетакрорлиги билан ҳар қандай кишини мафтун этади. Ҳунармандлик маҳсулотлари, миллий урф-одатлар, рақслар, фольклор кўшиқлари ғоят ўзига хос ва жозибador. Миллий либослар, ипакдан

тайёрланган матолар ҳунармандликни санъат даражасига кўтарган усталарнинг маҳоратидан далолат беради [1].

Қадим ва навқирон Бухоро шаҳрида қадимдан илм-фан, ҳунармандлик ва савдо-сотик ривожланган. Ғарбу Шарқ ўртасидаги иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлашга муносиб ҳисса қўшган шаҳардан дунёнинг турли мамлакатларидан йўлга чиққан қарвонлар ўтган. Бухоро ҳунармандлари яратган гиламлар, ипак матолар, заргарлик ва зардўзлик буюмлари, сопол идишлар халқаро бозорда харидориги бўлган.

2015 йилда ўтказилган фестиваль ана шу тарихий воқеликни гавдалантирувчи “Мўъжизалар қарвони” номли театрлаштирилган томоша билан бошланди. Кўҳна Арк қалъасидан Лабиховуз мажмуаси томон қарвонлар йўли олди.

Лабиховуз мажмуасида ўтказилган фестивалнинг очилиш маросимида хорижий мамлакатларнинг Ўзбекистондаги дипломатик корпуси ходимлари, халқаро ташкилотлар, оммавий ахборот воситалари вакиллари иштирок этди. Бухоро шаҳар ҳокими ва бошқалар Президентимиз раҳнамолигида сайёҳлик соҳасини ривожлантириш, юртимизга келаётган чет эллик сайёҳлар оқимини янада кўпайтириш борасида амалга оширилаётган кенг қўламли ишлар юксак самара бераётганини алоҳида таъкидлади [10].

Фестивалда барча вилоятлар фольклор-этнографик жамоалари ўз дастурларини намоён этди. Кўҳна шаҳар бағрида уч кун давомида маҳаллий ва республикамиз

вилоятларидан ташриф буюрган фольклор жамоаларининг навалари янграб турди. Фестивалда намоиш этилган хунармандлик маҳсулотлари, миллий урф-одатлар, рақслар, фольклор кўшиклари ғоят ўзига хос ва жозибador.

Фестиваль меҳмонлари – Қорақалпоғистон Республикасининг "Гулзор", Сурхондарё вилоятининг "Бойсун", Андижоннинг "Зилол", Жиззахнинг "Зебомхон", Навоийнинг "Ёр-ёр", Наманганнинг "Гулдиёр", Самарқанднинг "Миёҳонқол", Сирдарёнинг "Сайхун йигитлари", Тошкент вилоятининг "Навбахор", пойтахтнинг "Дурдона", Фарғонанинг "Қўқон ёр-ёри", Хоразмнинг "Сайқал" ҳамда Қашқадарёнинг "Ойдиной" халқ фольклор-этнографик ансамбллари, шунингдек, академик ва халқ бадий жамоалари дирекцияси вилоят бўлимининг санъаткорлари кўшиқ ва рақслари билан тадбир иштирокчиларини хушнуд этишди [10].

Адрас, атлас ва бошқа матолардан миллий ва замонавий дизайн уйғунлигида тикилган либослар кўргазмаси ёшларимизда катта қизиқиш уйғотди.

Миллий спорт мусобақалари, халқ ўйинлари, айниқса, полвонларнинг чиқишлари иштирокчиларга манзур бўлди. Палов пишириш бўйича ошпазлар кўриктанлови ўтказилди. Ҳиндистоннинг Деҳли шаҳридан келган сайёҳлар жаноб Рави ва унинг турмуш ўртоғи Малахоним ўз таассуротларини шундай баён қилди: Ўзбек палови ҳақида кўп эшитганмиз. Бугун уни илк бор татиб кўрдим. Жуда мазали экан. Фольклор жамоалари чиқишида бошқа мамлакатлар сайёҳлари ҳам рақсга тушди. Миллий қадриятларга йўғрилган санъат сеҳри тили ва дини турли хил бўлган халқларни бирлаштиришига гувоҳ бўлдик. Буларнинг барчаси юртингизда ҳукм сураётган тинчлик-осойишталик туфайлидир. Буни одамларнинг юз-кўзидаги хотиржамликдан ҳам сезиш мумкин. Очиги, жуда ҳавасимиз келди. Қанийди, бутун дунё шундай тинч ва одамлар шундай хотиржам бўлса?! Тинчлик ва осойишталик барқарор юртагина шундай байрамлар, фестиваллар ўтказилади [10].

Фестиваль доирасида Ўзбекистон, хусусан, Бухоро тарихига оид фильмлар, замонавий ва миллий анъаналар мужассамлашган либослар коллекциялари намоиш этилди. Ўтган асрнинг 20-йилларида Марказий Осиёда биринчи бўлиб ташкил этилган, "Бухкино" киностудияси суратга олган, шартли номи "Эски Бухоро" деб номланган овозсиз фильм намоиши ёшларни ва меҳмонларни тарихий воқеалар, Бухоронинг бошига тушган оғир кунлардан воқиф этди. Ушбу фильмда шариф шаҳарнинг собиқ тузум даврида вайрон этилган киефаси, ўша давр кишиларининг турмуш тарзи ифода этилган.

Лабиҳовуз бўйидаги 150 дан зиёд савдо пештахталарида чуствик пичокчилар, риштонлик кулоллар, марғилонлик атлас ва адрас тўқувчилар, Бухоролик зардўз ва кандакорлар, Сурхондарёлик ва Шофирконлик каштадўзлар, Тожикистонлик ва Қирғизистонлик дизайнер-чеварлар, хуллас, фестивалга келган барча хунармандлар ўз маҳсулотларини намоиш этдилар.

Ургутлик, Шаҳрисабзлик, кўқонлик тадбиркорлар табиат неъматини бўлган 20 дан зиёд антиқа зираворларни, 50 га яқин шифобахш ўтларни харидорларга таклиф этдилар.

"Токи Саррофон" савдо марказида бошқа вилоятлардан келган ҳамкасблар учун Ғиждувон кулолчилик мактаби анъаналари бўйича маҳорат сабоқлари ўтказилди. "Токи Заргарон" ва "Токи Телпакфурушон" савдо марказларида эса Бухоро миниатюра, зардўзлик ва мис кандакорлиги, темирчилик санъати бўйича, "Қўқалдош" ва "Абдулазизхон"

мадрасаларида каштачилик, "Тими Абдуллахон" карвонсаройида ипак гилам тўқиш бўйича маҳорат сабоқлари ҳамда кўргазмалар ташкил этилди [1].

Арқ қалъасининг олдида Бухоро шаҳри халқ эстрада-цирк гуруҳлари дорбозлари қизиқарли чиқишлари билан фестиваль меҳмонлари завқиға-завқ қўшдилар. Қалъанинг орт томонидаги майдонда эса юзлаб томошабинлар қийқириклари остида хўроз ва кўчқор уриштириш мусобақалари ўтказилди.

Бухорода ўтказилган "Ипак ва зираворлар" халқаро фестивалининг иккинчи куни "Буюк ипак йўлининг муҳим бўғини ҳисобланган Бухоро – халқаро туризм марказларидан бирига айлантиришнинг истиқболлари" мавзусидаги халқаро конференция билан бошланди.

Шу куни тонгданок вилоятга ташриф буюрган дипломатик корпус, халқаро ташкилотлар вакиллари, жаҳондаги таниқли олимлар махсус ажратилган автобусларда қадим шарқ маънавияти даргаларидан бири ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд меъморий мажмуасига йўл олишди. Ушбу зиёратгоҳ таркибидаги конференция залида нуфузли халқаро анжуман иш бошлади.

Дастлаб конференцияда Биринчи Президентимиз Имом Каримовнинг 2014 йил 14-15 май кунлари Самарқанд шаҳрида ўтаказилган "Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожидagi роли ва аҳамияти" мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқидаги юртимизда туризмни ривожлантириш масалалари бўйича билдирган фикрлари акс эттирилган лавҳалари намоиш этилди. Шундан сўнг иштирокчилар эътиборига Кўҳна ва боқий Бухоро, бу ердаги обидалар, маданий мерос объектлари тарихи ва бугунги ҳолати ҳақидаги фильм намоиш этилди [10].

Шундан сўнг ЮНЕСКОнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси раҳбари Кристиа Пиккат, БМТ Ривожланиш дастури раҳбари ўринбосари Ф.Қараханов, Жанубий Кореядаги халқаро Марказий Осиё тадқиқот институти директори Пилхо Пак, Хитой Халқ Республикасининг юртимиздаги фавқуллодда ва мухтор элчиси Сун Лицзе, Ломоносов номидаги Москва давлат университети профессори А.Власов, Лувр музейи илмий ходими Р. Рокко, Ҳиндистонлик тарихчи Р.Қопаркар, ЎзФА тарих институти директори Р.Абдуллаев, Республика "Хунарманд" уюшмаси раиси М.Қурбонов, "Ўзбектуризм" Миллий компанияси бошқарма бошлиғи, сиёсий фанлар доктори М.Мирзохидов ва бошқалар вилоятда туризм салоҳияти, уни амалга оширишдаги муаммоларни ҳал этиш йўллари, истиқболлари хусусида ўз фикрларини билдирдилар [10].

"Ипак ва зираворлар" фестивалининг иккинчи кунида ҳам халқ амалий санъати усталари, таниқли фольклор ва театр гуруҳлари, хонандалари, мусиқачилар, раққосалар, бахшилар, қизиқчилар, чавандозлар, дизайнер-рассомлар, хунармандлар, ошпазлар, бир сўз билан айтганга, маданият ва санъат соҳаси вакиллари ўз кўргазмалари билан чиқишди. "Токи Саррафон", Токи Телпакфурушон", "Токи Заргарон", "Пойи Калон" мажмуаси, "Нодирдевоғи", "Қўқалдош" ва "Абдулазизхон" мадрасалари, "Тими Абдуллахон" карвонсаройи, Ипакчилик марказларида ташкил этилган кўргазма-ярмаркаларда кандакорлик, зардўзлик, миниатюра, тўқимачилик, ганжкорлик, миллий ўйинчоқлар ва халқ амалий санъатининг кўплаб асарлари намоиш қилинди.

Таҳлил ва натижалар. Фестиваль 2001 йилдан бошлаб ўтказилиб келинаётган бўлсада, унга қизиқиш жуда юқори бўлди. Аввалига халқ сайлларига беш минг нафар киши иштирок этиши режалаштирилган бўлса, мазкур галдаги фестиваль кунлари бу кўрсаткич 80

мингдан ошиб кетди. 400 нафардан зиёд фолклор ижроچиси, 200 нафар халқ амалий санъати устаси, 50 дан зиёд миллий либослар дизайнери, 30 нафардан зиёд чавандозлару, ошпазлар фестиваль салоҳиятини оширди [7].

Айниқса, "Гавкушон" мадрасасида ўтказилган "Палов сайли"да мамлакатимизнинг энг сара палов усталари иштирок этишиб, ўз пазандаликларини намойиш этишди. 13 ошпаз беллашган мазкур сайлда андижонлик Абдураззоқ Жамолов биринчи ўринни, Бухоро туманилик Аббос Наимов иккинчи ҳамда Бухоро шахрилик Зариф Қурбонов учинчи ўринни қўлга киритиб, кимматбаҳо совғалар билан тақдирланишди.

"Арк" қўғонидида ўтказилган "Миллий кураш" мусобақалари ҳам қизғин таассуротларга бой бўлди. Бунда туя жонлиги тикилган биринчи ўринни Бухоро шахрилик Эркин Дониёров эгаллаб, олқишларга сазовор бўлди. Иккинчи ўринни қўлга киритган қашқадарёлик полвон Мелиев Фазлиддинга от тақдим этилди. Учинчи ўрин соҳиби самарқандлик Элибой Бобожонов кимматбаҳо телевизорга эга бўлди.

Фестиваль иккинчи кунидида ташкил этилган Мухтор Ашрафий номидаги Бухоро санъат коллежи Ўзбек халқ чолғулари оркестрининг концерт дастури ҳам ана шундай янгиликлардан бири бўлди.

Оркестрнинг бадий раҳбари ва бош дирижёри Хикмат Ражабов, хормейстр Алфия Тагаева, дирижор Дилмурод Ҳамроевлар бошчилигидаги ижодий гуруҳ томонидан халқимиз кўнглидан чуқур ўрин эгаллаган миллий мақом, халқ куйлари, ретро куйлари шунингдек, хориж мусикаларининг сара намуналаридан ижро этилди.

Концерт дастури оркестрнинг "Бухорон шариф" телеоперасидан "Бухорча" мусикаси билан бошланди. Маромига етказилиб ижро этилган ўзбек миллий куйлари хорижий меҳмонларимизга ғоятда манзур бўлди. Меҳмонларимиз сахнада янграган ўзларининг миллий операларидан тинглаб ҳайратларини яшира олишмади.

«Ипак ва зираворлар» халқаро фестивалининг учинчи кунидида ҳам Бухоронинг Эски шаҳар қисми миллий хунарамандчилик маҳсулотлари, зираворлар хариди ҳамда фолклор ансамбллари чиқишлари, миллий тасвирий ва амалий санъат галереяси, модалар намоиши ҳамда тарихий филмлар тамошасига келган сайёҳлар ва маҳаллий аҳоли билан гавжум бўлди.

Шу куни вилоят марказидаги "Гранд-Бухара" меҳмонхонасида миллий хунарамандчиликни ривожлантириш, бу борада халқаро ҳамкорлик алоқаларини ривожлантиришга бағишлаб давра суҳбати бўлиб ўтди. Унда Республикамиз худудлари билан бирга Венгрия, Россия, Қозғистон, Тожикистон, Қирғизистон Республикаларидан келган мутахассислар ҳам иштирок этишди.

Уч кун давом этган сайёҳлик ва хунарамандчилик байрамининг якуновчи қисми Бухорон шарифнинг меъморий гўзаллигини ўзида акс эттирувчи Пойи Калон мажмуида бўлди. Шу куни мажмуа марказида айлана сахна ўрнатилиб, майдон улкан амфитеатр кўринишини олди. Майдон атрофига улкан экранлар, энг замонавий проектор ва чироклар ўрнатилди.

Кўхна Арк қўғони олдида ҳам улкан экран ўрнатилиб, шаҳарнинг барча аҳолиси ушбу тадбирни онлайн равишда томоша қилиши учун имконият яратилди [7].

Кеч соат 20. 00да улкан мадрасанинг нақшинкор хужралари эшиклари очилиб, карнай-сурнайлар янграб, фестивалнинг ёпилиши маросими бошланганидан дарак берди.

Маросимда сўз олган БМТ Халқаро туризм ташкилоти вакили Беко Жакелли тадбир қатнашчиларини сайёҳлик ва хунарамандчилик байрами билан қутлаб,

"Ипак ва зираворлар" анъанавий фестивалининг миллий кадрятларни ёъозлаш, Бухоро фолклори, халқ амалий санъати ютуқларини тарғиб этиш борасидаги келгуси режалари амалга ошишида муваффақиятлар тилади. Тадбирнинг юқори савияда ташкил этилганлиги, Бухоро аҳлининг самимияти учун миннатдорчилик билдирди.

Республикамиз санъат усталари, ёш ижрочилари ва фолклор жамоаларининг "Ипак ва зираворлар-2015" фестивалига бағишланган гала концерти маросим иштирокчиларига олам-олам завқ-шавқ бағишлади.

Алишер Навоийнинг "Ҳамса" асари дostonлари композициясига қурилган ушбу театрлаштирилган томошда Бухоронинг бой ўтмиши, маданияти, хунарамандчилик анъаналари турли сахна талқинлари орқали очиб берилди. Айниқса, концертда кенг ўрин ажратилган Шашмақом, "Бухорча" ва "Мавриги" тароналари қадим воҳанинг ўзига хос мусиқий маданиятини яна бир бор кўз-кўз этди.

Концертда Бухоро "Мавриги"си, Хоразм "Лазги"си, Сурхон ва Самарқанднинг шўх тароналари янграганда Америка, Франция, Англия сингари қўплаб мамлакатлар сайёҳлари майдондаги ўзбек йигит-қизларига қўшилиб рақсга тушганлари бебаҳо мусиқий меросимиз, "Ипак ва зираворлар" фестивали турли миллат вакилларини санъатимизга, юртимиз ва шариф шахримизга мафтун этишга, қизиқишларини оширишга хизмат қилганидан гувоҳлик берди [7].

Дастур финалининг сўнгги оҳанглари янграётганида самога мушаклар отилди. Осмонни турфа рангдаги ёрқин юлдузчалар билан беаган мушаклар тадбир иштирокчиларининг байрам кайфиятига янада кўтаринкилик, қалбларига завқ шавқ, қувонч бағишлади.

2017 йилдаги мазкур фестиваль Бухоро вилоятининг туристик салоҳиятини, миллий ва маҳаллий хунарамандчилик ҳамда миллий анъана ва кадрятларни кенг тарғиб қилиш, хорижий ва маҳаллий сайёҳлар оқимини янада кўпайтириш, чет эллик хунарамандлар билан ўзаро алоқаларни ривожлантиришга қаратилди.

Мазкур фестивални ўтказишдан асосий мақсад азалий бой миллий кадрятларимиз ва маданий меросимизни жамоатчилик орасида, жумладан, халқаро миқёсда кенг тарғиб этиш, туризм соҳасини янада ривожлантириш мақсадида хорижий ва маҳаллий инвесторларни кўпроқ жалб этиш, шу орқали вилоятда янги иш ўринларини яратиш, шунингдек, туризм мавсумини узайтириш, яъни ёз фаслида ҳам сайёҳларни жалб этиш, пировард натижада вилоятнинг экспорт салоҳиятини оширишдир.

Эътиборлиси, бу тадбирларнинг Бухоронинг эски шаҳар марказида ўтказиб келинаётгани ҳам қатнашувчиларнинг унга бўлган қизиқишини йилдан-йилга орттириб бормоқда. Бу йилги фестивалда Ҳиндистон ва Афғонистон хунарамандлари ҳам иштирок этишди.

Фестиваль доирасида уста хунарамандлар маҳорат мактаби ўтказилди. Гиламдўзлик, кулолчилик, темирчилик ва зардўзлик каби миллий хунарамандчилик намуналарининг намоиши бўлиб ўтди. Кўчқор уриштириш, хўроз уриштириш, дорбозлик каби миллий ўйинлар намоиш этилди. Шунингдек, вилоятларнинг фольклор жамоалари иштирокида концерт ҳамда ёш ва иктидорли санъаткорлар ижросида гала-концерт бўлиб ўтди.

Вилоятда туризмни янада ривожлантириш, ташриф буюраётган сайёҳлар оқимини кўпайтириш ҳамда халқимизнинг бой моддий ва маънавий мероси, урф-одат ва анъаналари, миллий хунарамандчилиги, тасвирий ва амалий санъатини асраб-авайлаш ва ривожлантириш ҳамда уларни мамлакатимизда ҳамда хорижда кенг тарғиб қилиш мақсадида вилоятда ҳар йили ("Наврўз" умумхалқ

байрами, “Ипак ва зираворлар” фестивали, “Палов сайли”, “Қовун сайли” ва бошқалар) турли тадбирлар ўтказилади [7].

Вилоятда ўтказиладиган фестиваллар ва тадбирлар орасида бир неча йиллардан буён Бухоро шаҳрида ўтказиб келинаётган “Ипак ва зираворлар” фестивали Бухоронинг ўзига хос брендига айланишга улгурган ва халқаро даражада тан олинаётган фестиваллар сирасига кириб бормоқда.

Хулоса. Хулоса сифатида қайд этиш мумкинки, “Ипак ва зираворлар” халқаро фестивали миллий урф-одат ва анъаналаримизни ўзида мужассам этган, асрлар давомида оғиздан-оғизга ўтиб келаётган лапарлару яллалар, айтишув ва ўйинлар миллий қадриятларимизнинг ноёб дурдоналарини халқаро миқёсга тарғиб этиб, қуйидаги функцияларни амалга ошириб келмоқда:

азалий бой миллий қадриятларимиз ва маданий меросимизни жамоатчилик орасида, жумладан, халқаро миқёсда кенг тарғиб этиш;

туризм соҳасини янада ривожлантириш мақсадида хорижий ва маҳаллий инвесторларни жалб этиш, шу орқали вилоятда янги иш ўринларини яратиш;

туризм мавсумини узайтириш, туристлар сонини кўпайтириш;

миллий урф-одат ва анаъана ва маросимлар ҳамда миллий хунармандчиликнинг халқаро даражада бардавомлигини таъминлаш ва барқарорлигини ошириш;

миллий халқ ўйинларини тарғиб этиш ва оммалаштириш;

ўзбек халқининг маънавий ва маданий мероси юзасидан миллий ва халқаро тадқиқот ишларини такомиллаштириш ва бу борада халқаро ҳамкорликни кучайтиришдан иборат.

Шарқ билан Ғарбни боғлаб турувчи кўприк ҳисобланган қўхна ва бокий Бухорода ташкил этилган, нуфузи юксалиб, халқаро аҳамият касб қилиб бораётган ушбу фестиваль халқимизнинг хунармандчилик, савдо-сотиқ ва маданий йўналишлардаги анъаналарини, юртимиз сайёҳлик индустриясини ривожлантиришга хизмат қилиш билан биргаликда миллий қадриятлар, урф-одат ва анъаналарни, ўзбек халқининг авлоддан-авлодга ўтиб келаётган амалий санъатини тарғиб қилиш, халқлар ўртасида дўстлик ва маданий алоқаларни мустаҳкамлаш, дунё ҳамжамиятига таништиришдаги маънавий-бадий воситадир.

АДАБИЁТЛАР

1. Асиров К.Р. Қадимий Бухоронинг замонавий маънавий олами // Янги даврда маънавият ва маданият масалалари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. Тошкент: New Lesson, 2020. – Б. 140-146.
2. Баходир Йўлдошев макон ва замонда // М.Тўлаҳўжаева муҳаррирлигида. – Тошкент: Санъат журнали, 2015. 368 б.
3. Маматқосимов Ж.А. Оммавий байрамлар режиссурасида сахна маданияти. – Тошкент: Фан ва технология, 2009. – 208 б.
4. Маматқосимов Ж.А. Эстрада ва оммавий томошалар режиссураси. – Тошкент: Lesson Press, 2019. – 272 б.
5. Мирпўлатов Х.Т. Оммавий байрамлар режиссураси. – Тошкент: Чўлпон нашриёти, 2008. – 112 б.
6. Рустамов В. Замонавий байрамлар режиссураси муаммолари. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2013. – 192 б.
7. Ҳақимов Б.Ш. Бухоронинг маданий муҳити // Бухоро шаҳри қадимий цивилизациялар чорраҳасида. Илмий семинар тўплами. – Бухоро: Заргар, 2018. – Б. 112-118.
8. Эгамбердиев Ф.Т. Эстрада ва оммавий томошалар режиссураси. – Тошкент: Фан ва технология, 2018. – 356 б.
9. Қорабоев У.Х. Ўзбек халқи байрамлари. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 239 б.
10. www.uza.uz
11. www.buxoro.uz

УДК: 378:37.012.8

Dilshodakhon NAZAROVA,
National University of Uzbekistan
Senior teacher of the Interfaculty
Department of the English Language
E-mail: dilshoda-77@mail.ru

Reviewer: Kaharova Iroda Siddikovna, PhD UzSWLU.

THE EFFECTIVENESS OF CAUSE AND EFFECT DIAGRAMS IN TEACHING THE ARAL SEA PROBLEMS

Annotation

The current article aims at providing general information about Cause and Effect Analysis, a Cause-and-Effect Diagram based activities in teaching the Aral Sea Problems and their effective use and importance in foreign language classes. The article deals with the term Cause-and-Effect Diagram itself and with advantages and as well as stages of its usage of it. Different suggestions by experts and Cause-and-Effect Diagram based activities are discussed and proved in this article.

Key words: Cause-and-Effect Diagram, a solution, Brainstorming, skeleton of a fish, relationships, technique, approach;

ОРОЛ ДЕНГИЗИ МУАММОЛАРИНИ ЎҚИТИШДА САБАБ ВА ОҚИБАТ ДИАГРАММАЛАРИНИНГ САМАРАДОРЛИГИ

Аннотация

Ушбу мақолада Сабаб ва Оқибат таҳлили ҳақидаги умумий маълумотлар, Орол денгизи муаммоларини Сабаб ва Оқибат диаграммасига асосланган топшириқлар орқали ўқитиш, уларнинг чет тили дарсларидаги аҳамияти ва улардан самарали фойдаланиш бўйича маълумотлар берилган. Мақолада Сабаб ва Оқибат диаграммаси, унинг афзалликлари, шунингдек уни қўллаш босқичлари ҳақида фикр юритилади. Шунингдек, мақолада Сабаб ва Оқибат диаграммасига асосланган топшириқларни қўллаш бўйича турли мутахассисларнинг таклиф ва мулоҳазалари муҳокама қилинган.

Калит сўзлар: Сабаб ва Оқибат диаграммаси, ечим, ақлий ҳужум, балиқ скелети, алоқалар, техника- усул, ёндашув;

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ДИАГРАММЫ ПРИЧИНА И СЛЕДСТВИЕ В ОБУЧЕНИИ ПРОБЛЕМЫ АРАЛЬСКОГО МОРЯ

Аннотация

В данной статье обсуждается общие сведения об Анализе Причина и Следствие, обучение проблеме Аральского моря в заданиях на основе диаграммы Причина и Следствие, её значение и методы использования на уроках иностранного языка. Кроме того, в статье даётся информация о диаграмме Причина и Следствие, её преимуществах и этапах использования. В статье обсуждаются мнения и рекомендации ведущих специалистов мира об использовании диаграммы Причина и Следствие.

Ключевые слова: диаграмма Причины и Следствие, решение, мозговой штурм, скелет рыбы, отношения, техника, подход;

Introduction. The Republic of Uzbekistan is a sovereign democratic republic which is situated in Central Asia between two great rivers the Amu-darya and Sir-darya in the Aral Sea basin. The country has a lot privileges such as being rich in different natural resources, water resources, fertile soil, continental climate as well as good economic conditions. Despite above mentioned privileges the country is facing some issues which are connected with Aral Sea and are causing numerous health problems of the local people and social-economic problems that should be solved immediately. So using Cause and Effect diagrams is the very teaching technique that can help to solve existing problems in the country. When using Cause and Effect diagrams in teaching Aral Sea problems in foreign language classes, learners understand what is cause and effect of the Aral Sea problems and think of relevant solutions to the existing problems of the country which can help them to carry out a thorough analysis of the situation.

Literature review. Now let's discuss about Cause and Effect diagrams and find the answer to the question "What is cause and effect diagram?"

When you have a serious problem, it's important to explore all of the things that could cause it, before you start to think about a solution. That way you can solve the problem

completely, first time round, rather than just addressing part of it and having the problem run on and on.

Cause and Effect Analysis gives you a useful way of doing this. This diagram-based technique, which combines Brainstorming with a type of Mind Map, pushes students to consider all possible causes of a problem, rather than just the ones that are most obvious.

Cause and Effect Analysis was devised by professor Kaoru Ishikawa, a pioneer of quality management, in the 1960s. Professor Kaoru Ishikawa created Cause and Effect Analysis in the 1960s. The technique uses a diagram-based approach for thinking through all of the possible causes of a problem. This helps you to carry out a thorough analysis of the situation.

The technique was then published in his 1990 book, "Introduction to Quality Control." The diagrams that you create with are known as Ishikawa Diagrams or Fishbone Diagrams (because a completed diagram can look like the skeleton of a fish). Although it was originally developed as a quality control tool, you can use the technique just as well in other ways. For instance, you can use it to:

Discover the root cause of a problem.

Uncover bottle necks in your processes.

Identify where and why a process isn't working[1].

A Cause and effect diagram is really a tool that helps identify, sort and display possible causes of a specific problem or quality characteristic. It graphically illustrates the relationship between a given outcome and all the factors that influence the outcome.

Constructing a Cause-and-Effect Diagram can help you or your team when you need to:

Identify the possible root causes, for a specific effect, problem or condition.

Sort out and relate some of the interactions among the factors affecting a particular process.

Analyze existing problems so that corrective action can be taken.

Cause-and-Effect Diagrams are really effective for learners who want to improve their outlook as well as their writing skills and usage of linking words. By working with Cause-and-Effect Diagrams learners can sort what are the causes of the problem and then analyze the effects. Benefits of constructing a Cause-and-Effect Diagram are that it:

Helps determine the root causes of a problem or quality characteristic using a structured approach.

Encourages group participation and utilizes group knowledge of the process.

Uses an orderly, easy-to-read format to diagram cause-and-effect relationships.

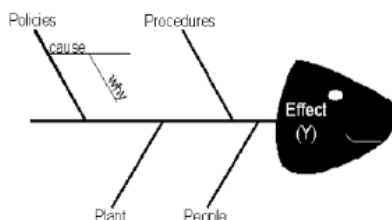

Figure 1: Fishbone Diagram

These are another four steps to using the tool.

Identify the problem.

Work out the major factors involved.

Identify possible causes.

Analyze your diagram.

Analysis and results. You'll find this method is particularly useful when you're trying to solve any complicated problems. Let's follow above mentioned four steps of the Cause-and-Effect Diagram construction and try to do it with the problems of the Aral Sea region.

Step 1: Identify the Problem

First, write down the exact problem you face (For example: Health problems of the people in the Aral Sea region). Where appropriate, identify who is involved, what the problem is, and when and where it occurs.

Then, write the problem in a box on the left-hand side of a large sheet of paper, and draw a line across the paper horizontally from the box. This arrangement, looking like the head and spine of a fish, gives you space to develop ideas. It's important to define your problem correctly.

Figure 1 can help you do this "this asks you to look at the problem from the perspective of local people, authorities, the overall world view, the process owner, and environmental constraints. By considering all of these, you can develop a comprehensive understanding of the problem.

Step 2: Work Out the Major Factors Involved

Next, identify the factors that may be part of the health problems of the people in the Aral Sea region. These may be systems, equipment, materials, external forces, people involved with the problem, and so on.

Try to draw out as many of these as possible. Brainstorm any other factors that may affect the situation. Then draw a

Indicates possible causes of variation in a process.

Identifies areas where data should be collected for further study[2].

Research Methodology. How to Use the Tool?

Steps to construct a Cause-and-Effect Diagram:

We have to follow these steps to solve a problem with Cause and Effect Analysis:

Draw the fishbone diagram as per Figure1. This figure explains the Cause-and-Effect Diagram construction and analysis.

List the problem / issue to be studied in the "head of the fish".

Label each "bone" of the "fish". The major categories typically utilized are Men, Material, Method, Machines, Plant, People, Procedure, Policies and Environment etc.

Use an idea-generating technique (brainstorming) to identify the factors within each category that maybe affecting the problem /issue and /or effect being studied.

Repeat this procedure with each factor under the category to produce sub-factors.

Analyze the results of the fishbone after team members agree that an adequate amount of detail has been provided under each major category[2].

line off the "spine" of the diagram for each factor, and label each line.

Step 3: Identify Possible Causes

Now, for each of the factors you considered in step 2, brainstorm possible causes of the health problems of the people in the Aral Sea region that may be related to the factor.

Show these possible causes as shorter lines coming off the "bones" of the diagram. Where a cause is large or complex, then it may be best to break it down into sub-causes. Show these as lines coming off each cause line. For each of the factors which were identified in step 2, you may brainstorm possible causes of the problem, and add these to your diagram, as shown in figure1.

Step 4: Analyze Your Diagram

By this stage you should have a diagram showing all of the possible causes of the health problems of the people in the Aral Sea region that you can think of.

Depending on the complexity and importance of the problem, you can now investigate the most likely causes further. This may involve setting up investigations, carrying out surveys, and so on. These will be designed to test which of these possible causes is actually contributing to the problem.

A useful way to use this technique with a team is to write all of the possible causes of the problem down on sticky notes. You can then group similar ones together on the diagram.

This approach is sometimes called CEDAC (Cause and Effect Diagram with Additional Cards) and was developed by Dr. Ryuji Fukuda, a Japanese expert on continuous improvement[3].

Here you can see another Cause-and-Effect diagram based task which illustrates the problems in the Aral Sea region in

figure 3. The arrows (➡) point to the effects or consequences of specific changes. However, some information is missing from the diagram. Students may complete Cause-and-Effect

a)

exposure of sea bed

b)

Pollution of drinking water

c)

Pollution of air

d)

decline in harvests

e)

social and economic problems
in the Aral Sea region

f)

increase in water taken from feeder rivers

g)

decrease in the Aral Sea fish population

Diagram of the Aral Sea by putting the information (a-g) below into the appropriate empty boxes (1-7).

Figure 2

CAUSE-EFFECT DIAGRAM THE ARAL SEA PROBLEM

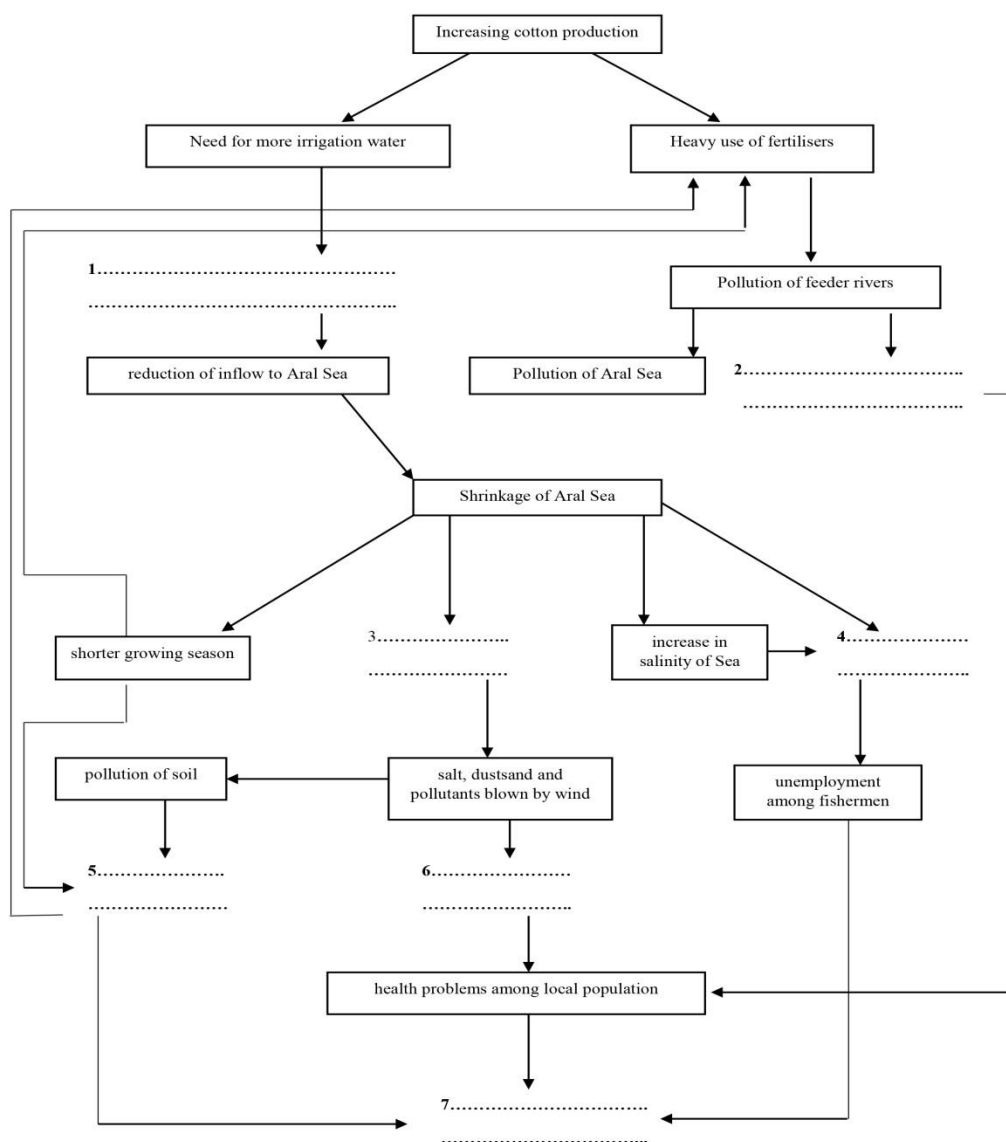
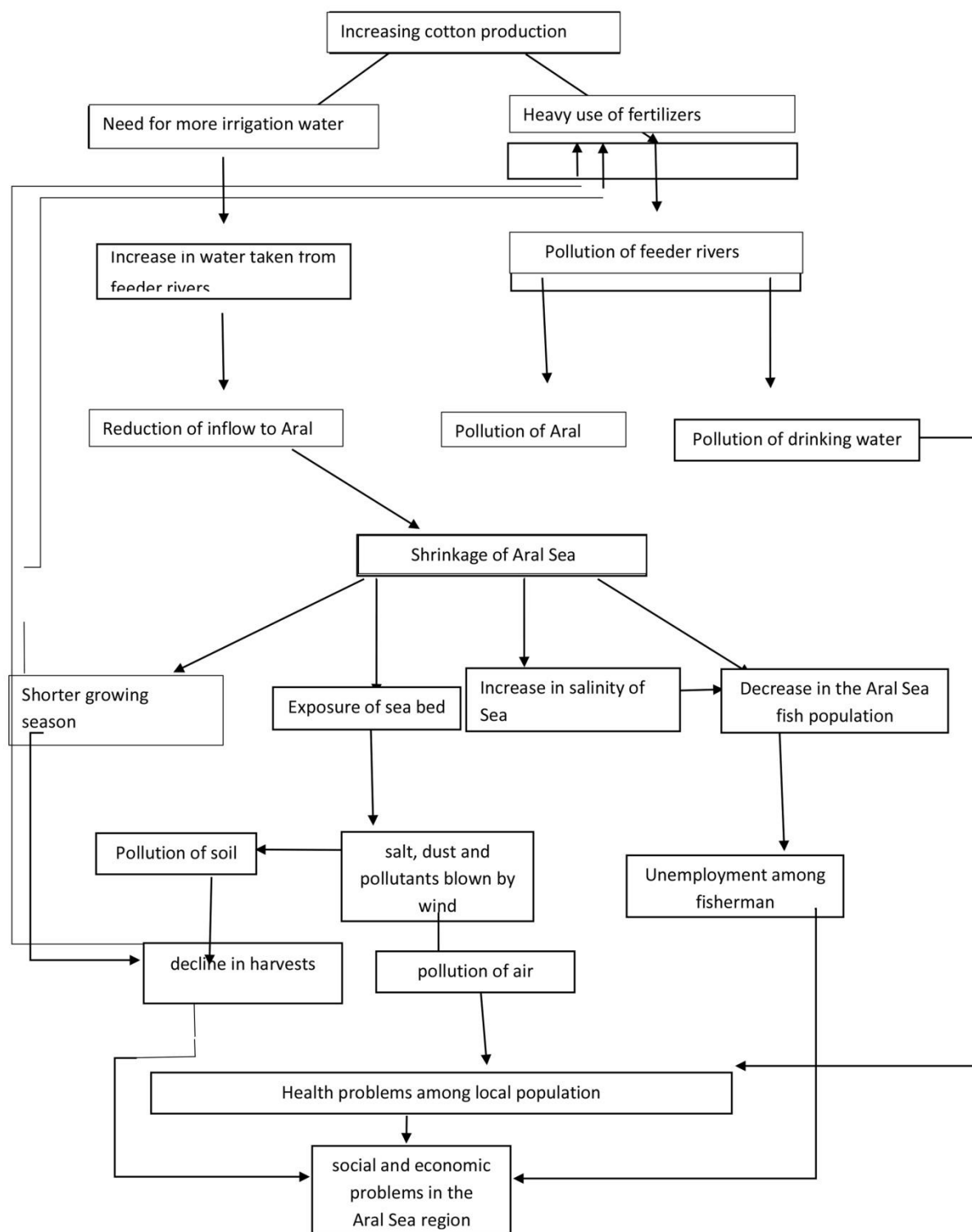

Figure 3[4]

CAUSE -EFFECT DIAGRAM THE ARAL SEA PROBLEMM

Conclusion/Recommendations. In conclusion, it is important to mention again that a Cause-and-Effect Diagram is visual tool used to logically organize possible causes for a specific problem or effect by graphically displaying them in increasing detail, suggesting causal relationships among theories. The current diagram based technique presents new challenges for EFL teachers at all levels of education while teaching the Aral Sea problems. Students are confronted with perplexing data, selecting causes of the problem and analyzing

effects. This diagram prompts the teachers to encourage students' problem solving skills. They also develop the skills that students need in real life situations. So teachers should try to make their lessons more efficient and interesting by using diagram-based techniques as well as materials which are connected and describe actual problems of the day, in such cases teachers can get objectives and learning outcomes that they have put before themselves when preparing lesson plans.

REFERENCES

1. Ishikawa, Kaoru (1968) Guide to Quality Control. Tokyo, Japan: Asian Productivity Organization.
2. Brassard, M. (1988) The Memory Jogger, A Pocket Guide of tools for continuous Improvement. Methuen, MA: GOAL/OPC.
3. <http://www.languages.dk/methods/methods.html>
4. Martin Seviour, Word Wise. "Sharq publishing house" – Tashkent, 1997.
5. <http://www.oup.com/elt/teacher/rbt>.

ЎЎК-001

Кахрамон НАРИМАНОВ,

Тошкент давлат шарқиунослук университети мустақил тадқиқотчиси
narimanov.k@mail.ru

Ф.ф.д., доцент Э.М. Иззетова тақризи асосида

АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ ВА ФРЭНСИС БЭКОН БИЛИМНИНГ ҲАҚИҚАТЛИГИ МЕЗОНЛАРИ ҲАҚИДА

Аннотация

Бу мақолада Абу Райхон Беруний ва Фрэнсис Бэконнинг билиш ҳақидаги таълимотларининг фундаментал хусусиятлари таҳлиliga бағишланган. Берунийнинг ниҳоятда бой ва сермазмун илмий мероси, унинг жаҳон фанига қўшган буюк ҳиссаси Шарк ва Ғарб олимларида, айниқса, XIX асрдан буён катта қизиқиш уйғотиб келмоқда. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда берунийшуносликни янада ривожлантириш учун чет эл, хусусан, Ғарб олимлари томонидан бу йўналишда эришилган ютуқлар, бой тажриба билан танишиш мақсадга мувофиқдир.

Калит сўзлар: Билиш таълимоти, фундаментал, Шарк ва Ғарб олимлари, тажриба, услуб, баҳолаш, тажриба, ғоя, тимсоллар.

АБУ РАЙХАН БЕРУНИ И ФРЭНСИС БЭКОН О КРИТЕРИЯХ ИСТИННОСТИ ЗНАНИЯ

Аннотация

Эта статья посвящена анализу основных особенностей когнитивных учений Абу Райхана Беруни и Фрэнсиса Бэкона. Богатое и богатое научное наследие Беруни и его большой вклад в мировую науку представляют большой интерес для ученых Востока и Запада, особенно с 19-го века. Поэтому целесообразно познакомиться с успешным и богатым опытом, приобретенным зарубежными учеными, особенно западными учеными, в дальнейшем развитии берунологии в Узбекистане.

Ключевые слова: когнитивное обучение, фундаментальные, восточные и западные ученые, опыт, методы, оценка, опыт, идеи, символы.

ABU RAYHAN BERUNI AND FRANCIS BACON ON THE CRITERIA OF THE TRUTH OF KNOWLEDGE

Annotation

This article focuses on an analysis of the fundamental features of Abu Rayhan Beruni and Francis Bacon's cognitive teachings. Beruni's rich and rich scientific heritage and his great contribution to world science have been of great interest to scholars of the East and the West, especially since the 19th century. That is why it is appropriate to get acquainted with the successful and rich experience gained by foreign scientists, especially Western scientists, in further development of berthology in Uzbekistan.

Key words: Cognitive Teaching, Fundamental, East and West Scholars, Experience, Methods, Evaluation, Experience, Ideas, Symbols.

Кириш ва долзарблиги. Беруний ва Фрэнсис Бэкон яшаган даврлар, гарчанд, улар макон ва замонда фарқланса-да, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ўзгаришлар туфайли янги илмий ютуқлар, кашфиёт ва ихтироларга катта эҳтиёж юзага келган давр эди. Икки олимнинг тажрибавий фан асосларини яратиш ва мустахкамлаш йўлидаги машаққатли изланишлари ҳам ана шу эҳтиёж сабабли юзага келган оқибат эди.

Шу нуктаи назардан қараганда, аввалги илмий-фалсафий мактаблар вакиллари томонидан яратилган илмий меросга, жумладан, антик дунё космологияси, онтология ва гносеологиясига танкидий руҳда муносабат билдирган алломалар табиий ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини устувор равишда амалий тажриба ва синовлар воситасида аниқлашга ўз ҳаётларини бағишладилар. Улар томонидан янгича билим амалий йўналган, албатта, муайян ҳаётий муаммога ечим сифатида ишлаб чиқиши бош вазифа сифатида белгиланди. Бу эса, ўз навбатида, билимларнинг чинлигига қўйиладиган талабларни ҳам, ҳақиқатга эришишнинг аниқ мезонларини ҳам такомиллаштиришни тақозо этар эди.

Шунга қўра, иккала олим ҳам ўз ижодида анъанавий илмий усулларни бойитиш ва янгиларини синов орқали ишлаб чиқишда улкан натижаларга эришдилар. Қуйида олимларнинг воқеликка мувофиқ келадиган чин билимларга олиб келадиган усул ва

воситалар бўйича фикр-мулоҳазаларининг қиёсий таҳлили асосида улардаги умумий ва ўхшаш жиҳатларни янада кенгрок очиб беришга ҳаракат қиламиз. Чунончи, икки буюк рационалист эмпирик олимни ўзаро умумлаштириб турадиган жиҳатлардан бири, бу уларнинг бошқа усуллар каторида қиёсий усул, яъни индукцияни қўллашга устувор аҳамият берганида намоён бўлади[1].

Методлар ва ўрганилиш даражаси. Маълумки, илмий билишда қиёсий усул муҳим ўрин тутди, зеро, у орқали билимларнинг чинлиги ва амалиёт учун яроқлигини аниқлаш қулайдир. Ўрганилаётган предметларнинг сифат муайянлигига эришиш уларнинг ўзаро умумий ва фарқли жиҳатларини аниқлаш орқалигина амалга ошади. Буюк мутафаккир Абу Райхон Беруний қиёсий усулнинг моҳияти ва аҳамиятини чуқур англаган ва уни юзлаб тадқиқотларида самарали қўллаб, ибратли натижаларга эришган. Олим томонидан ушбу соҳада эришилган ютуқлар ҳозирда ҳам юксак назарий-методологик аҳамиятга эга.

Беруний фикрича, қиёсий усулнинг асосий талаби, бу такқосланаётган предметларнинг ўзаро реал ўхшашликларга эга бўлиши зарурлигидир. Агарда, улар ўртасида муайян мувофиқлик бўлмаса, у ҳолда ҳар қандай қиёс ўзининг объектив асосларини йўқотади. Шунинг учун, Беруний, масалан, чиройли қизни образли тарзда денгиз тўлкинлари қирғоққа чиқариб ташлаган марварид, яъни дурга ўхшатишларига қўшилмаган, зеро, “чиганок

ўлик ҳолатда бўлгандагина дур кирғоққа чиқариб ташланиши мумкин[2]”, - деб ёзади аллома. Денгиз дури шаклий ўзгаришлар ва ташқи табиий омиллар таъсирида зарарланган бўлсагина шундай ҳолатга тушиши мумкин. Чиғаноқ тирик экан, дур жуда катта чуқурликда жойлашган бўлади ва у ерда ҳеч қандай бузғунчи таъсирга учрамайди ва кирғоққа чиқариб ташланмайди[3]. Шунинг учун, бундай қиёслаш воқеликка мос эмас ва у рад этилиши керак.

Бундан ташқари, Беруний Ибн Сино томонидан илгари сурилган аналогия усулининг талқинига ҳам танқидий муносабат билдиради. Таъкидлаш керакки, Ибн Сино фикрича, индукция чекланган бўлиб, чунки нарсаларга хос барча хусусиятларни санаш – осон иш эмас, ҳатто имконсиздир. Индукциянинг самарадорлигини тан олиш учун исботга эга бўлиш зарур, яъни “барча хоссалар санаб ўтилган ва биронтаси ҳам тушиб қолмаган бўлиши шарт”[4]. Беруний таъкидича, Ибн Сино талқинида аналогия янада заиф, чунки тадқиқотчилар “нарсалар ҳақида у ўхшаш бўлган бошқа нарсаларда мавжуд хусусиятларни кузатиб хулоса чиқарадилар”.

Бошқача айтганда, икки буюк мутафаккир – Беруний ва Ибн Сино аналогия, яъни қиёсий ўрганиш усулининг имкониятларига турлича муносабатда бўлганлар. Беруний аналогиянинг ижобий томонларига алоҳида урғу берган бўлса, Ибн Сино эса, унинг бир ёқламаллиги ва чекланганлиги эътиборини қаратган[5].

Тадқиқот натижалари. Беруний табиат ҳодисаларини ўрганишда уларнинг миқдорий хусусиятларини билиш зарурлигига ҳам алоҳида ўрин ажратган. Олим фикрича, бу билимларнинг чинлигини аниқлашнинг зарур шартларидан биридир. Маълумки, жисм ва моддаларнинг миқдорий хусусияти тавсифи табиий-илмий йўналишлардаги замонавий тадқиқотларда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Зеро, жисмларнинг миқдорий аниқлик хоссаси ва ҳақиқат айнан бўлмаса-да, бир йўналишдаги тушунчалар ҳисобланади.

Фандаги объективлик тамойили тадқиқ этилаётган объектга сифат жиҳатдан ҳам, миқдор жиҳатдан ҳам, ёндашишни тақозо этади. Бу олиб қаралаётган ҳодисани тушунтириш ва билимларни умумлаштириш учун зарурдир. Табиий-илмий соҳадаги ҳар бир йирик ютуқ нафақат янги сифатий ҳолатни, балки, айни вақтда, математик амалларга таянган миқдорий хусусиятларни очиб беришни ҳам аниқлатади.

Нарсаларни миқдорий жиҳатдан ўрганиш усули Беруний томонидан мукамал ишлаб чиқилган. Олимнинг фикрига кўра, унгача бўлган олимлар жисмларнинг ҳажми ва оғирлиги мутаносиблигини миқдорий жиҳатдан ўрганмаганлар. Мутафаккир ўз даври учун муҳим, долзарб ва айни пайтда жиддий бўлган ана шу илмий муаммони ҳал қилишни ўз олдига мақсад қилган ва бунга муваффақиятли эришган. Хусусан, Беруний йирик тадқиқотларини эрувчан минераллар ўртасидаги ўзаро ҳажм ва оғирлиқнинг миқдорий хусусиятларини ўрганишга бағишлаган.

Мутафаккир нарсани ўлчов бирлигига ҳақиқатга эришишнинг миқдорий усулининг муҳим жиҳатига бўлгани каби эътибор қаратган. Унинг фикрича, у ёки бу модданинг миқдори уни “модданинг ўлчов бирлиги деб аталадиган нарсалар орқали қиёслагандагина ...” маълум бўлади. Унинг ёрдамида моддаларнинг бир турдаги тавсифлари ўртасидаги миқдорий фарқ аниқланади.

Беруний модданинг ўлчов бирлигини мутлақ кўрсаткич эмас, балки билиш жараёнида ўзгариб борадиган ҳолат сифатида талқин этган. Олимнинг таъкидлашича, бирлик шакллари “турли жойларда айни бир пайтда ва турли вақтларда айни бир жойда турлича бўлади”. Ҳатто баъзан уларнинг номлари ҳам “ давр,

маконга боғлиқ равишда, тиллардаги туб ёки қисман ўзгаришлар таъсирида ўзгариб боради”.

Шунга боғлиқ равишда, аллома ўлчов бирликлари, намуналарини реал тавсифлар, сифатлар, объектив шароитлар, тил ва чин илмий хулосаларга тадрижий яқинлашиш жараёнидаги ўзгаришлар туфайли ҳаракатда бўлиб турадиган миқдорий кўрсаткичлар сифатида олиб қарган.

Ўлчов бирликларининг моҳиятига нисбатан бундай ёндашув ҳам буюк ватандошимиз Берунийнинг теран диалектик тафаккур соҳиби бўлганидан яна бир бор дарак беради. Чунки аллома табиий борлиқ шаклларидаги ҳаракат суръатларини, ҳар қандай илмий натижа ва билим доимо макон ва замон хусусиятларига эга бўлишини жуда теран англаб етган.

Беруний моддаларнинг оғирлиги ва ҳажми мутаносиблигини аниқлашга алоҳида эътибор берган, чунки уларни олим ўрганилаётган табиат объектлари ҳолатларининг ишончли тавсифи учун муҳим кўрсаткичлар деб ҳисоблаган.

Фан тарихида илк бор Беруний минералларнинг константаларини (ўзгармас, доимий миқдор) аниқлаб, тақдим этган. Шу маънода, минералогия алломага қадар тахлилиий эмас, кўпроқ баъний фан бўлиб келган. Мутафаккир саъй-ҳаракатлари туфайли мазкур фан батафсил кузатиш, тажрибалар ва табиий экспериментлар йўли орқали олинган рақамли маълумотлар билан бойитилди.

Беруний томонидан объектив ҳодисаларни тадқиқ этишда қиёсий усулнинг қўлланилиши ўша давр табиётшунослиги ривожига муҳим қадам бўлган. Мутахассисларнинг таъкидлашича, бу борадаги асосий жиҳат шундан иборатки, Беруний қиёсий усулга тизимли равишда ва кўп мурожаат қилган[6].

Мутафаккир ўлчанаётган катталиқ ва ўлчов бирликларини танлаш каби муҳим илмий масалани тўғри еча олган. У ёки бу ўлчов бирлигини танлаш ўлчанаётган предметнинг хусусиятларига боғлиқ эканини таъкидлаган. Масалан, сочилиувчан жисмларни ўлчаш “моддаларнинг маконий ўлчамлари ва ҳажмини аниқлашга хизмат қилади”, - деб ёзади олим. Улар маконий ўлчамлари ва ҳажмининг тенглиги сочилиш жараёнида, юза бўйлаб текис жойлашиш вақтида аниқланади. Ўлчаш учун табиий хоссалари ўзаро мувофиқ бўлган икки жисм ёки модда олинадиган бўлса, у ҳолда “уларда бир хил ҳажм билан бирга бир хил оғирлик ҳам мавжуд бўлади ва х.к”.

Шу тариқа, Беруний ўз тадқиқотларида моддаларнинг солиштирма оғирлиги тушунчасини дадил қўллаган. Бироқ замонавий кишилар учун бу бир оз ноодатийдир, зеро, аллома минераллар солиштирма оғирлиги учун эталон, “қутблар” сифатида ҳозирдаги каби сувни эмас, балки барча металллар учун олтинни ва барча минераллар учун мовий яхонт, яъни сапфирни олган. Барча “қутблар” 100 бирликда деб олинади, у ёки бу металл ёки минералнинг оғирлиги “қутб” оғирлигининг муайян ҳиссасига тўғри келади.

Шундай қилиб, буюк табиатшунос олим машаққатли тажрибалар ўтказиб қатор металл ва минералларнинг солиштирма оғирлигига доир илмий қиммати юксак бўлган маълумотлар ва билимларни қолдирган. Беруний аниқлаган металллар солиштирма оғирлигининг миқдорий кўрсаткичлари замонавий табиий фанлар маълумотларига жуда яқин эканини алоҳида таъкидлаш жоиз.

“Беруний табиатни ўрганувчиларга нафақат табиат ҳодисаларини кузатиш, кўриш, эслаб қолишни тавсия қилади, балки айни пайтда, илмий тадқиқотларда жонбозлик ва машаққатли машғулотлар, яъни тажрибаларни ўтказиш заруратини ҳам қўяди. Беруний – Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқда тажрибавий фанларнинг

асосчиларидан биридир”[7], - деб ёзган эди академик И.М.Мўминов.

Беруний томонидан қиёсий, миқдорий усулга мурожаат қилиниши ўз структурасига кўра турли хоссаларга эга объектлар учун умумий бўлган жиҳатларни аниқлаш ва шу орқали ҳақиқий билимга эришиш зарурати билан шартланган эди[8]. Натижада, ана шундай умумий хусусият нарсаларнинг солиштирма оғирлиги экани аниқланди. Замонавий олимларнинг фикрича, солиштирма оғирлик тушунчаси нарсаларни миқдорий тадқиқ этишга ўтиш учун муҳим заминдир. Бу “ўлчаш мумкин бўлган ва нарсалар ўртасидаги фарқни уларнинг солиштирма оғирлигидаги миқдорий фарқлар кўринишида ифодалашга имкон берадиган жисмнинг умумийроқ хоссасидир”.

Беруний томонидан миқдорий ўлчам асосида аниқланган кўплаб минерал ва металлларнинг солиштирма оғирлигининг аниқлиги бугунги кунда ҳам мутахассисларни ҳайратга солиб келади. Шу маънода, мутафаккир илмий меросини тадқиқ этувчи мутахассислар олдида турган муҳим вазифалардан бири, бу алломанинг минералогия ва бошқа соҳаларда миқдорий усулни ишлаб чиқишдаги ўрнини ҳар томонлама ўрганиш ва объектив умумлашмалар чиқаришдан иборат.

Мазкур илмий усулнинг хусусияти борасида ва умуман Берунийнинг тадқиқотларида ундаги теран илмий дунёқарашнинг ёрқин намоёнлиги кўриш мумкин. Нарсаларнинг солиштирма оғирлигини билиш, олим фикрича, заргарлар ва металлдан қуйма буюмлар ясайдиган кишиларга кўмак беришга хизмат қилади. Қиёсий, миқдорий усулни қўллаш пировард мақсад эмас, балки жисмларни уларнинг миқдорий муайянлик томонидан билиш ва олинган билимларни амалий фаолиятда қўллаш каби вазифаларни бажаришни назарда тутди.

Умуман олганда, “олимнинг илмий ижодида, унинг деряли барча асарларида аввало табиий-илмий ва фалсафий ёндашувлар бир-бири билан чамбарчас боғлангани, бир-бирини тўлдираётгани кўзга ташланади. Беруний меросининг бу хусусияти, бир томонда, унинг илмий тафаккурига хос фазилатлардан дарак берса, бошқа томондан, аллома табиий илмий тадқиқотлар оламининг умумий манзарасини тасаввур этиш учун муҳим аҳамиятга эгаллиги, уларнинг қўпчилиги кенг миқёсда, энг муҳими, дунёнинг тузилиши билан боғлиқ бўлган йирик муаммолар эканини кўрсатади”[9].

Шундай қилиб, Берунийнинг қиёсий усулга нисбатан янгича ёндашуви табиат ҳодисаларининг ҳақиқатларига чуқурроқ кириб бориш, олинган билимларни тажрибада қўллашга қаратилган эди.

Ф.Бэкон ҳам билимлар, айниқса, табиий-шуносликка оид билимлар олдида жуда қатъий талаблар қўйгани маълум. Унинг фикрича, ўрганилаётган табиат ҳодисалари ҳақидаги назарий аксиома ва тушунчаларни ишлаб чиқиш жараёнида қанчалик жозибадор ва адолатли туюлмасин, мавҳум далилларга таянмаслик керак. Табиатнинг синоатли тилини табиатнинг ўзидан олинадиган ҳужжат орқали, тажриба берадиган фактлардан келиб чиқиб англаш зарур. Илмий билишда бошқа муқобил йўл йўқ. Энг муҳими – тадқиқ этилаётган ҳодисаларнинг моҳиятига секин-аста кириб боришга имкон берадиган тўғри таҳлил ва тажрибада олинган маълумотларни умумлаштириш усулини топишдир. Аристотель мантиғи бу ерда фойдасиздир. Гарчанд, силлогизмда муайян ишончлилик мавжуд бўлса-да, аммо силлогистик исботларни чалкаш, нарсалардан мавҳумлаштирилган ва нотўғри таърифланган тушунчалар билан тўлдиришнинг ўзи барча мулоҳазаларни барбод этиш учун кифоя қилади. Бу, моҳиятан шундай, кўринишига кўра эса бундай ноқис тушунчаларнинг мантикий ташкиллашуви хатоларни

муштаҳкамлаш ва сақлаб қолишга хизмат қилиши ва бу асосланганлик ва далилланганлик иллюзиясини яратиши мумкин, гарчанд, буларнинг иккиси ҳам ўша ерда мавжуд бўлмаса ҳам.

Шундай ёндашувга таянган ҳолда, Ф.Бэкон схоластик фаннинг алдамчилигини фош этишга қаратилган ўзининг қарашларини илгари сурган. Олима силлогистик дедукциянинг табиат ҳодисаларининг нозик хоссаларини илғай олмаслигига қатъий ишонч бўлган ва у ўзининг шундай позициясини муштаҳкамлашга уринган. Унинг фикрича, физиканинг вазифаси табиат ҳодисаларини таҳлил қилиш, жинс ва шакл абстракцияларини яратиш эмас. Аммо кейинроқ олим ўз ёзишмаларида Аристотель мантиғи имкониятларига нисбатан тоқатлироқ муносабат билдиради. “Силлогизм – бу аксарият ҳолларда фойдасиз эмас, балки кўпроқ алоҳида ҳолатларда қўллаб бўлмайдиган нарс”[10], - деб таъкидлайди файласуф.

Ф.Бэкон силлогизмнинг математикада тутган ўрнини тан олади ва индукция воситасида пухта ишлаб чиқилган тушунча ва аксиомалар киритилгач, силлогизмни физикада ҳам қўллаш хавфсиз экани ҳақидаги фикрга қўшилади.

Бироқ инглиз олими индукцияни табиат фалсафасидаги асосий усул деб билган. У назарда тутган индукция фақатгина бир нечта қулай ҳолатларни шунчаки санаб ўтишга асосланган эмас. Оддийгина санаб ўтишга таянган индукция хато умумлашмаларга олиб келади ва унинг маълум маънодаги мақбул томони шундаки, у эътиборни у ёки бу даражада эҳтимолли йўналишни аниқлашга имкон беради. Ф.Бэкон илмий индукция тамойилини ишлаб чиқишни ўз олдида мақсад қилиб қўяди ва унинг наздида, бундай индукция “тажрибада ажратиб ва саралаб, зарур истиснолар ва чиқариб ташлашлар йўли билан керакли хулосалар чиқаришга имкон берсин”[11].

Хулосалар. Дарҳақиқат, ушбу фикр олимнинг таълимотидаги жуда муҳим жиҳатдир. Зеро, умуман олганда, индукция қўлланилганда тажриба тўлиқ якунланмаган ҳисобланади, Ф.Бэкон айнан шу жиҳатга урғу берган ҳолда индуктив хулосага олиб келган асослардаги ахборотнинг тўлиқ ва чуқур таҳлил қилишга имкон берадиган самарали воситаларни ишлаб чиқишни мақсад қилиб қўйган. Мазкур жиҳат олимнинг барча кейинги индукция назариясига оид қарашлари учун асос қилиб олинади ва индукциянинг турли назарий моделлари ўзаро у ёки бу таҳлилий усул ва воситаларнинг қўлланилишига кўра фарқланади. Ф.Бэкон, Дж.Гершель ва Дж.Ст.Милль каби индуктив мантикнинг мумтоз асосчилари, шунингдек, Дж.Венн, Г.Грениевский ва Н.Решер каби баъзи замонавий мантикшунослар индукцияни дедуктив хулосалар каби қатъий равишда қўришга ҳаракат қилганлар. Уларнинг айримлари индуктив хулосадаги муайян ноаниқликни тан олган бўлса-да, уни баҳолаш учун эҳтимоллик функциясини қўлламаганлар. П.Лаплас, Дж.М. Кейнс, Р.Карнап ва Г.Рейхенбах каби мутахассислар эса, индуктив умумлашмаларни эҳтимоллий баҳолаш нуктаи назаридан ўз назарияларини шакллантиришга уринганлар.

Ф.Бэкон учун индукцияга эҳтимолли қараш ғояси нафақат бегона бўлган, балки, у ҳаддан зиёд оптимизмга берилган ҳолда, ўзи тақлиф этаётган индуктив таҳлил воситаларидан олинадиган хулосаларнинг ишончлиги ва зарурийлигининг етарли, деб қатъий ишонган. Унинг индуктив усулининг моҳияти қисқача шундай изоҳланади. Қонуни ёки шакли изланаётган “соғда хусусият”нинг (масалан, зичлик, иссиқлик, оғирлик, ранг ва б.) турли ҳолатларининг етарли миқдори тўпланади. Сўнгра мазкур хусусият йўқ бўлган кўплаб бошқа ҳолатлар олинади. Сўнгра эса, бизни қизиқтираётган хусусиятнинг ўзгариш

мунтазамлиги кузатилаётган кўп ҳолатлар ажратиб олинади. Кўп миқдорда тўплаб олинган ушбу ҳолатларни қиёсий ўрганиш тадқиқ этилаётган хусусиятга доимий равишда хос бўлмаган омилларни чиқариб ташлаш имкониятини беради, яъни, бу, ўрганилаётган хусусият

мавжуд бўлган жойда мавжуд бўлмаган ёки хусусият йўқ бўлган жойда ўз ўрнига эга бўлган, ёки кучайтирилганда кучаймайдиган омилдир. Шундай чиқариб ташлаш йўли билан охир оқибат ўрганилаётган хусусиятга хос бўлган муайян қолдиқ, яъни шакл аниқланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Маджидов Д.Х. Натурфилософия Абу Рейхана Бируни: диссертация ... кандидата философских наук. - Душанбе, 2015. - 163 с.
2. Абу Рейхан Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия), М., 1963, стр. 100 (далее «Минералогия»).
3. Абу Рейхан Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия), М., 1963, стр. 100 (бундан кейинги ўринларда «Минералогия»).
4. Ибн Сина. Даниш-намэ, Сталинабад, 1957, стр. 118.
5. Авиценна. Книга знания. Избранные философские произведения. - М.: Эксмо, 1999. - 752 с.
6. Файзуллаев О. Абу Райхон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асаридаги баъзн масалалар ҳақида, в кн.: Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар, т. I, Тошкент, 1968. – 25 б.
7. Муминов И. М. Абу Райхан Беруни — выдающийся ученый-энциклопедист, в кн.: Беруни и гуманитарные науки» (доклады), Ташкент, 1972, стр. 4.
8. Насыров Р. Н. Беруни о роли сравнительного метода в научном познании // Общественные науки в Узбекистане. – 1973. - № 7-8. – С. 43.
9. Жўракулов Ф.Н. Абу Райхон Беруний табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий меросининг Фарб олимлари томонидан тадқиқ этилиши/фалсафий-тарихий таҳлил/ Фал.фанлар ном.илм. даража олиш учун ёз. дисс. – Тошкент, 2007. – 52 б.
10. Bacon F. The works, vol. II. London, MDCCCLXXIX. – P.128.
11. Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. Т. I. – М., 1971. – С. 75.

UDK: 10+502(045)

Собир НИЁЗОВ,
Қарши давлат университети ўқитувчиси
E-mail: bahodiron@mail.ru

ҚарДУ Педагогика институти доценти, Б.Омонов тақризи асосида

ТАБИАТ ТУРИЗМИ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мақолада, табиат туризми тушунчаси ва унинг фалсафий моҳияти хорижий ва маҳаллий адабиётлар таҳлили асосида ёритилган. Шунингдек, экотуризм ва табиат туризми ўртасидаги асосий фарқ экотуризмнинг табиатни асраш, табиатга муҳаббат туйғуларини шакллантириш ва пировардида табиат гўзаллигини ҳис қилиш имкониятини келажак авлодларга етказиб беришнинг илмий асослари ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: экологик муаммо, табиатга эстетик муносабат, шахс экологик масъулияти, фожиаи экологик вазият, экологик туризм, табиат туризми, экологик онг, табиатга эстетик муносабат, туристик минтақалар, яшил туризм, юмшоқ туризм, табиатнинг ноёб объектлари, экотуристлик имкониятлар, туристик марказлар.

КОНЦЕПЦИЯ ПРИРОДНОГО ТУРИЗМА И ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье рассматривается понятие природного туризма и его философская сущность на основе анализа зарубежной и отечественной литературы. Основное отличие экотуризма от природного туризма заключается в том, что научной основой экотуризма является способность сохранить природу, сформировать чувство любви к природе и в конечном итоге передать возможность ощутить красоту природы будущим поколениям.

Ключевые слова: экологическая проблема, эстетическое отношение к природе, личная экологическая ответственность, трагическая экологическая ситуация, экологический туризм, природный туризм, экологическое сознание, эстетическое отношение к природе, туристские территории, зеленый туризм, мягкий туризм, уникальные объекты природы, возможности экотуризма, турист. центры.

THE CONCEPT OF NATURE TOURISM AND THE PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Abstract

The article deals with the concept of natural tourism and its philosophical essence based on the analysis of foreign and domestic literature. The main difference between ecotourism and nature tourism is that the scientific basis of ecotourism is the ability to preserve nature, form a sense of love for nature and ultimately pass on the opportunity to experience the beauty of nature to future generations.

Key words: ecological problem, aesthetic attitude to nature, personal environmental responsibility, tragic environmental situation, ecological tourism, nature tourism, ecological consciousness, aesthetic attitude to nature, tourist areas, green tourism, soft tourism, unique natural objects, ecotourism opportunities, tourist centers.

Кириш. Ҳозирги даврда экологик муаммоларнинг глобаллашуви ва кескинлашуви барча ижтимоий онг шакллари, шу муаммолар ечими доирасида интеграциялаштиришни тақозо қилади. Хусусан, табиатга эстетик муносабатда миллийлик ва умуминсонийлик, анъанавийлик ва замонавийлик интеграцияси айнан экологик масалаларни ифодалашда яққол намоён бўлади. Чунки инсоният ҳаёти учун муносиб ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий ва экологик муҳит яратиш зарурати бир томондан, шахс экологик масъулиятини эстетик муносабатларга трансформация қилишни тақозо қилмоқда, иккинчи томондан, шахс экологик онги ва маданиятини ривожлантиришни, унинг эстетик дунёқарашидан ташқарида тасаввур қилиш мумкин эмас.

Ўзбекистондаги фожиаи экологик вазиятни соғломлаштиришда табиатга эстетик муносабатни шакллантириш ва ушбу жараёнда табиат туризмини ривожлантиришнинг имкониятларидан оқилона фойдаланиш ниҳоятда муҳим омил ҳисобланади. Шу нуктаи назардан, инсоният тарихий тараққиётида жамият экологик онги ва маданиятининг табиатга эстетик муносабатни шакллантиришдаги ролини ўрганиш ва назарий-концептуал асосларини, амалий-ташкилий йўл-йўриқларини, рационал усулларини, конструктив

воситаларини белгилаб бериш муҳим назарий-методологик аҳамиятга эга.

-Мавзуга оид адабиётлар таҳлили (Literature review). Табиат туризмнинг маънавий, фалсафий асосларини кўриб чиқишга ўтишдан олдин, биз унинг аниқ таърифини киритишимиз керак бўлади. Афсуски, бугунги кунда "табиат туризми" атамасининг талқини рангба-ранг ва жуда кўп. Ушбу ҳолат нафакат хорижий, балки маҳаллий манбалар учун ҳам одатий ҳолдир. Табиат туризми тушунчасининг мазмуни билан боғлиқ чалкашликлардан ташқари, амалда кўпинча турли муаллифлар ушбу турдаги туризмга берилган функцияларга нисбатан жуда хилма-хил нуктаи назарларга эга эканлиги билан юзага келади.

Шуниси қизиқки, табиат туризм феномени старлича тарихга эга бўлганига қарамай, унинг аниқ таърифини белгилаш бўйича мунозаралар ҳозирги кунгача давом этмоқда. Маҳаллий ва хорижий амалиётда мавжуд бўлган турли хил экологик туризм таърифлари орасида биз қуйидаги вариантларга тўхталишни зарур деб ҳисоблаймиз:

Экологик туризм ҳақида В.А.Емельянов – "экологик туризм - бу экологик дунёқарашни шакллантиришга ҳисса қўшадиган, туристик минтақаларни барқарор ривожлантириш, аҳолининг

маданий савиясини ва фаровонлигини ошириш мақсадида атроф муҳитга фойда келтирадиган ҳар қандай фойдали туристик фаолият тури; шу жумладан белгиланган мақсадларга эришишга қаратилган лойиҳаларни молиялаштириш учун олинган фойданинг маълум бир қисmini сақлаб қолиш орқали” [1] – деган таърифни беради. Украиналик тадқиқотчи А.А. Бейдик талқинига кўра, Экологик туризм рекреация фаолиятининг ажралмас қисми бўлиб, унда табиий муҳит ва унинг таркибий қисмларига салбий таъсир минимал даражада бўлади. Экологик туризм инсоннинг табиат билан уйғун бирлигини, дам олиш воситаларини, атроф-муҳитни ва рекреацион инфратузилмани назарда тутди [2]. Яна шунга ўхшаш қуйидаги таърифларда: Экотуризм - табиат асосий қадрият бўлган инсон атроф-муҳитни ўрганадиган ҳар қандай саёҳат [3]; Экотуризм - атроф муҳитга паст антропоген таъсир кўрсатадиган табиат қўйнига саёҳатдир [4] - деган хулоса акс этади.

Кўп ҳолларда экотуризм тўғрисида турли туман қарашларга эга бўлган тадқиқотчилар, қоида тариқасида табиат туризмнинг асосий функциялари, яъни рекреацион ва табиатни муҳофаза қилиш масаласида умумий хулосага келадилар. Рекреация функцияси сайёҳларнинг маънавий ва жисмоний кучларини тиклаш жараёнида амалга оширилади. Ўз навбатида, экологик функция сайёҳлардан атроф-муҳит учун салбий оқибатларнинг олдини олиш ёки минималлаштиришдан иборат бўлганлиги учун аввало, биз экологик туризм тушунчасини аниқлашимиз керак бўлади. Уорд ва Эндикотт томонидан берилган таърифларни асос қилиб оладиган бўлсак: Экотуризм - бу атроф-муҳитга оз миқдорда (унга зиён етказмаслик мақсадида) антропоген таъсир кўрсатадиган ҳар қандай саёҳат, бу вазиятда сайёҳ атроф-муҳитни ўрганади, ундан баҳра олади ва табиатнинг ўзи асосий қадрият бўлиб ҳисобланади. Шунингдек, фалсафий асослар эътирофида талқин этилган таърифлар ҳам бугунги кунда долзарб аҳамиятга эга. Биз фалсафий асослар деганда қуйидагиларни назарда тутганимиз: фалсафий асослар - асосий тамойиллар, билим, шунингдек, индивиднинг шахсий тажрибаси ва ушбу соҳа доирасида ўзгаларнинг тажрибаси, шахснинг маънавий, ахлоқий ва интеллектуал манфаатларнинг моддий манфаатлардан устунлиги ҳақидаги қарашларини шакллантириш учун асос бўлиб, шахснинг ривожланишига ҳисса қўшади. Экологик туризмнинг фалсафий асослари - бу атрофдаги ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳақидаги илмий билимларга асосланган таълим ва ахлоқ меъёрлари тизими бўлиб, инсоннинг оламни ўрганиш ва унинг барқарорлигига хизмат қилишнинг гуманистик асосини ташкил этади. Шунини таъкидлаш керакки, экотуризмнинг фалсафий асослари шахс ривожланишининг дастлабки босқичларида самарали шаклланиши мумкин. Айнан шу даврда гуманизм ғоялари инсонга атроф-муҳитга ғамхўрлик призмаси орқали сингдирилиши самарали бўлади. Дунёни билиш табиатни асраш ҳақидаги ғояларни оммалаштириш албатта инсоннинг шахсий ривожланишига асос бўлиб хизмат қилади. Табиатга эҳтиёткорона муносабат орқали кўп жиҳатдан атрофимиздаги одамларга ҳурматни англаш пайдо бўлади. Бироқ, экотуризм янада муҳим илмий изланишларни талаб қилади. Инсон фаолияти атроф-муҳитга таъсирининг мураккаб табиатини кўп қиррали ёндашув билан ўрганиб зарур илмий замин яратиши мумкин. Бунинг асосида келажак авлодларнинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича ўқув жараёни шакллантирилади ва янада такомиллаштирилади.

Натижада, биз экологик туризм табиатга инсонпарварлик муносабати ғояларига ва табиатнинг ўзи ҳамда унинг қонунлари ҳақидаги илмий билимлар тизимига асосланиши керак деган хулосага келамиз.

Туризмнинг, шу жумладан табиат туризмнинг жадал ривожланишига асосланиб, бир қатор ҳолатларда биз экологик саёҳатлар экотизимнинг ўзига қанчалик жиддий зарар етказишини баҳолаш учун объектив имкониятга эга эмасмиз. Ушбу масала бир вақтнинг ўзидики бир нечта илмий йўналишлар олдидики қўндаланг муаммо бўлиб алоҳида тадқиқ қилишга лойиқдир.

-Тадқиқотнинг методологияси (Research Methodology). Табиат туризми шаклланишига анча давр бўлган бўлсада, мутахассислар бу тушунча хусусида бир тўхтамга кела олишмаяпти. Худди шу ҳолисани "экотуризм", "яшил туризм", "юмшоқ туризм" ва ҳаттоки баъзан уни "саргузашт саёҳат" (адвентуре тревел) деб изоҳлаб келишмоқда. Экотуризм ва табиат туризми тушунчаларининг ҳар иккиси ҳам табиий, диққатга сазовор жойларни зиёрат қилишни назарда тутди ва табиат ва инсон ўртасидики гармоник яқинликка асосланган муносабатларни ўз ичига олади. Аммо уларнинг мақсади ва тақлиф этилаётган фаолияти турлари жиҳатидан уларнинг орасидики фарқ бор. Экотуризм, атроф-муҳитни сақлаш ва маҳаллий аҳолининг маданиятини, турмуш тарзини ҳурмат қилиш билан боғлиқ бўлган саёҳатни, шу билан бирга ушбу саёҳат натижасида табиатга ғамхўрлик қилишни назарда тутди. Бироқ, табиат туризми шунчаки табиат гўзаллигидан баҳраманд бўлиш учун гўзал жойларга саёҳат қилишни англатади. Экотуризм ва табиат туризми ўртасидики асосий фарқ экотуризмнинг табиатни асраш, табиатга муҳаббат туйғуларини шакллантириш ва пировардида табиат гўзаллигини хис қилиш имкониятини келажак авлодларга етказиб бериш нияти мавжудлигидики намоён бўлади.

Биз эса табиат туризми тушунчасининг фалсафий эстетик моҳияти таҳлил қилар эканмиз, қуйидаги таърифни жоиз деб ҳисоблаймиз: Табиат туризми - бу туризм соҳасидики асосий ресурс - табиий муҳитни ёки унинг алоҳида таркибий қисмларини (табиат ёдгорликлари, ҳайвонот ва набодот оламининг муайян турлари ва бошқаларни) сақлаб қолишдан манфаатдор бўлган туризмдир. Яна шунини таъкидлаш лозимки, табиат туризми нафақат сайёҳнинг эстетик завқланиши балки, маҳаллий аҳолининг иатисодий потенциалининг ўсиши ҳамда ўз маданиятини сақлаб қолиш, уни жаҳон ҳамжамияти афкор-оммасига намоёниш қилиш каби ижтимоий аҳамияти каттадир (бу ҳақда кейинги мақоламизда батафсил тўхталамиз).

Экотуризм атамаси биринчилардан бўлиб XX асрнинг 80 йилларида Мексикалик эколог Эктор Себалъос Ласкурайн томонидан экологик муаммоларнинг ечимига бағишланган халқаро конференциялардан бирида ишлатилган [5]. Унинг ғояси экология ва табиат рекреацияси ўртасидики уйғунликни шакллантиришни назарда тутарди. Бу ғоя ўз даврида жуда ҳам оммалашиб, кўпчилик томонидан қўллаб қувватланди. Рекреация атамаси лотинча, ресреатион қайта тикланиш деган маънони билдиради [6]. Табиат рекреацияси кишиларнинг чарчоғини чиқариш, саломатлигини тиклаш ва ишчанлик қобилиятини қайта тиклашни табиат билан ҳамоханг, табиат қўйнида амалга оширишни назарда тутувчи соғломлаштиришнинг комплекс чора-тадбирлари йиғиндиси ҳисобланади. Бунга санаторий ва курортлардаги даволаниш, табиат туризми, балиқ ови, табиат билан боғлиқ хавскор спорт турларини қиритишимиз мумкин. XX асрнинг 60 йилларида рекреация тиббиётга жадал кириб кела бошлади. Эктор Себалъос Ласкурайннинг фикрича, "Табиат рекреациясида экотуризмнинг роли бекиёсдир. Бунда табиат ресурсларидан оқилона, рационал фойдаланиш табиат ва жамият учун тенг манфаатли бўлишини назарда тутилади. Яъни, инсонлар табиатга нисбатан "эҳтиёткорона" муносабатда бўлишлари, унинг ресурсларини қўпол

равишда эксплуатация қилмасликлар, бунинг эвазига табиат ҳам ўз навбатида кишиларга жисмоний-руҳий куч қувват ва саломатлик бағишлаши, шаҳар шовқини ва замона шиддатидан узоқлашиб табиат қўйнида сокинликка чўмиши орқали эстетик ва жисмоний дам олишини таъкидлаб ўтади [7;719].

Экотуризм сайёҳлик ва табиатни объектларини асраш фаолияти жараёнида ҳосил бўладиган тушунчадир. Халқаро экотуризм жамияти 1990 йилда ташкил топган бўлиб, кўрсатмалар, стандартлар, кадрлар тайёрлаш, техник ёрдам ва таълим ресурслари билан таъминлашни ўзининг стратегик мақсади қилиб белгилаб олган бўлиб, экотуризмни ривожлантиришда етакчи ўринда туради. Айнан Халқаро экотуризм жамияти берган таърифга кўра, “Экотуризм атроф-муҳитни асраб-авайлайдиган, маҳаллий аҳолининг фаровонлигини таъминлайдиган ва ушбу жараён билан боғлиқ бўлган билимларни тушунтириш ва тарғиб қилишни ўз ичига оладиган, табиий ҳудудларга масъул саёҳатдир. Атроф-муҳитни сақлаш ва маҳаллий аҳолининг фаровонлигини ошириш, сайёҳларни ўқитиш ва табиатга нисбатан эстетик муносабатни шакллантириш экотуризмнинг асосий мақсадларидан биридир”[8].

Хайвонот ва набодот олами шунингдек, ўзига хос уникал маданий меросга эга ҳудудларга саёҳат экотуризмнинг асосий мақсади ҳисобланади. Экотуризм дастурлари анъанавий туризмнинг салбий томонларини минималлаштиришга, маданий, эстетик ва экологик онг ва атроф-муҳитга нисбатан ҳурматни шакллантиришга, меҳмонлар учун ижобий тажрибани тақдим этишга ҳаракат қилади.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб қуйидагилар экотуризмнинг асосий хусусиятларини ифодалашга ҳаракат қиламиз:

маҳаллий туб аҳоли маданиятига юксак ҳурмат билан муносабатда бўлиш;

экологик онгни шакллантириш ва ривожлантириш; консервация, яъни табиатни ўз ҳолича сақлаб қолиш, уни келажак авлодларга соф ҳолда етказиш учун маблағ ажратиш;

анъанавий ва табиат туризмнинг экотизимга нисбатан салбий таъсирини минималлаштириш;

қайта ишлаш (ресейс), сувни тежаш ва энергия тежашни тарғиб қилиш;

маданий ва тарихий аҳамиятга эга бўлган жойларга ташриф буюриш ва маҳаллий ҳудуд тарихини ва маданиятини ўрганиш;

табиат билан боғлиқ тадбирлар, масалан қушларни томоша қилиш, сайр қилиш, ёввойи табиатга саёҳатлар уюштириш.

Табиат туризми деганда табиий ҳудуд ёки табиий хусусият диққат марказида бўлган исталган саёҳат

тушунилади. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, табиат туризми фаолияти ва мақсади экотуризмдан фарқ қилади. Табиат туризми географик ёки биологик хусусиятларга эга, сайёҳлик бозорида ўзига хос жозибали, табиий диққатга сазовор жойларни зиёрат қилишни ўз ичига олади. Табиат туризмда кенг тарқалган табиий диққатга сазовор жойларга ўрмонлар, дарёлар, чўллар, пляжлар, горлар ва даралар, шунингдек, бу жойларда ноёб ўсимлик ва ҳайвонот: қушлар, судралиб юрувчилар дунёси хилма-хил бўлган табиат зоналари ва бошқалар киради. Сайёҳлар ушбу табиий диққатга сазовор жойларни зиёрат қилиш учун табиатнинг гўзалидан завқланиш, турли ландшафтларни ўрганиш, гавжум ҳаётдан қочиш, табиий шароитда ташқи саргузаштларни бошдан кечириш ва атроф-муҳитга, табиатга яқинлашишга интилишади. Баъзи табиий диққатга сазовор жойлар шаҳарларга яқин жойлашган бўлиши мумкин, баъзилари эса шаҳарлардан узоқда жойлашади.

-Хулоса ва таклифлар (Conclusion/ Recommendations). Экотуризм - ҳозирги кунда экологик туризмга ҳар қачонгидан ҳам талаб катта. Бу дунёнинг барча давлатларига тегишли бўлиб, фаол дам олишнинг бир тури ҳисобланади. Унга кўра инсон ўз соғлигини тиклабгина қолмай балки, бир қанча эстетик ҳиссиётлар олади. Ҳозирги кунда экологик туризм энг ривожланган дам олиш тури бўлиб, бу спорт тури ҳам ҳисобланади ва у туризмнинг энг ривожланган соҳасига айланмоқда. Экотуризмнинг мақсади ҳозирги ва келажак авлодларнинг экологик хавфсизлиги ва барқарор ривожланишини таъминлаш учун табиатдан туристик мақсадларда оқилона фойдаланишдан иборат.

Юқорида кўрилган масалаларни умумлаштириб айтганда: биринчидан, Ўзбекистондаги экологик вазиятни соғломлаштиришда табиатга эстетик муносабатни шакллантириш ва ушбу жараёнда табиат туризмни ривожлантиришнинг имкониятларидан оқилона фойдаланиш ниҳоятда муҳим омил ҳисобланади; иккинчидан, табиат туризмнинг фалсафий асослари шахс ривожланишининг дастлабки босқичларида самарали шаклланиши мумкин. Айнан шу даврда гуманизм ғоялари инсонга атроф-муҳитга ғамхўрлик призмаси орқали сингдирилиши самарали бўлади; учинчидан, фалсафий тадқиқотлар нуктаи назаридан табиат туризмнинг эстетик жиҳатлари, ёшларнинг эстетик дунёқараши, экоэстетик тафаккури, табиатга нисбатан эстетик муносабатини ривожлантириш, табиат гўзаллигини, улғуворлигини ҳис қилиш каби жиҳатлар чуқур ўрганилиши лозим; тўртинчидан, табиат туризмнинг мақсади ҳозирги ва келажак авлодларнинг экологик хавфсизлиги ва барқарор ривожланишини таъминлаш учун табиатдан туристик мақсадларда оқилона фойдаланишдан иборат.

АДАБИЁТЛАР

1. Емельянов А.В. Экологический туризм: пути становления и перспективы развития // мат-лы I Международной (заочной) науч.-практ. конф. ТРОО «Бизнес-Наука-Общество». Тамбов, 2011. 97 с.
2. Бейдик А.А. Украина: стратегия розвитку национального туризма: Навчальний посібник. — К., 2009. 234 с.
3. Ward N.K. Ecotourism: reality and rhetoric. Ecotourism development in the state of Quintana Roo, Mexico. www.Planeta.com. 1997.
4. Эндикотт, Маркус Л. The Electronic Traveler in the New Millennium. Mendicott.com. 2004.
5. World Tourism Organization, "Collection of tourism expenditure statistics", UNWTO Technical Manual No. 2 (1995). Retrieved July 25, 2011.
6. Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов. — 2004.
7. Кутузов А. В. Роль экологического туризма в формировании новой системы принципов отношения к окружающей среде // Материалы 13-й международной конференции молодых ученых 26-30 декабря 2002 г. «Человек. Природа. Общество. Актуальные проблемы». — Санкт-Петербург, 2002. — С. 719.
8. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=The_International_Ecotourism_Society&oldid=993492797

УДК: 796.332: 015

Аброр НУРИТДИНОВ,

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети ўқитувчиси

E-mail: nuritdinov@gmail.com

Ўзбекистон миллий университети доценти, п.ф.н., И.Б.Алиев тақризи асосида

СПОРТЧИ ТАЙЁРГАРЛИГИДА ИЛМИЙ ЁНДАШУВНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада спортчи тайёргарлигида илмий ёндашувнинг асосий йўналишлари ҳақида сўз юритилган. Бугунги спортчилар эришган юксак кўрсаткичлар даражасини янада юксалтириш учун, оламни энг юқори малакали спортчилар тайёрлаш услубини, шунингдек, спортчини тайёрлашда узоқ йиллардан бери қўлланилиб келаётган бугунги ташкилий-методик усулни ҳам батамом такомиллаштириш талаб қилинади.

Калит сўзлар: спортчиларни тайёрлаш, юқори натижа, юксак кўрсаткичлар, жисмоний тайёргарлик, махсус тайёргарлик, спорт мусобақалар, руҳий тайёргарлик, спорт ютуқлари.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНОГО ПОДХОДА В СПОРТИВНОЙ ПОДГОТОВКЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются основные направления научного подхода к подготовке спортсменов. Для дальнейшего повышения уровня достижений современных спортсменов необходимо полностью усовершенствовать методику подготовки наиболее квалифицированных спортсменов мира, а также действующую организационно-методическую методику подготовки спортсменов, применяемую на протяжении многих лет.

Ключевые слова: Подготовка спортсменов, высокий результат, высокая работоспособность, физическая подготовка, специальная подготовка, спортивные соревнования, психологическая подготовка, спортивные достижения.

MAIN DIRECTIONS OF SCIENTIFIC APPROACH IN SPORTS TRAINING

Annotation

This article discusses the main directions of the scientific approach to athlete training. In order to further increase the level of achievement of today's athletes, it is necessary to completely improve the method of training the world's most qualified athletes, as well as the current organizational and methodological method of training athletes, which has been used for many years.

Key words: training of athletes, high results, high performance, physical training, special training, sports competitions, mental training, sports achievements.

Кириш. Мустақиллик буюк ютуқларимиз ҳамда эзгу анъаналаримизни тиклаш ва уларга ҳаёт ато этишининг янги имкониятларини очди. Эришилаётган юксак спорт натижаларини йирик халқаро мусобақаларда рақобатнинг кучайиши машғулот ва мусобақа юкламаларини мунтазам ўсиб бориши, ўзбек спорт географиясининг тобора кенгайиши ҳозирги босқичда юқори малакали спортчиларни тайёрлаш илмий-усулий асосини такомиллаштириш заруратини белгилайди. Юқори натижалар спортни алоҳида шахсий ва умуман миллатга хос ирсий қобилияти, жамиятнинг даражаси ҳамда ижтимоий тузилиши мезони бўлиб хизмат қилиши керак. Тайёргарлик технологияларини ҳар томонлама такомиллаштириш йўллари тўғрисидаги илмий қарашларнинг янги тизимини яратиш ва амалга ошириш ҳисобига юқори малакали спортчиларни тайёрлаш назарияси ҳамда усулларини янгилаш лозим. Ҳозирги замонда спорт ютуқларига эришининг шартли юқори малакали спортчилар тайёрлашни макбуллаштиришнинг янги технологияларини ишлаб чиқиш ва уларни амалга оширишдан иборат[10].

Олимпиядагача бўлган даврда мамлакатнинг терма жамоаларига номзодлар қаторини захиралар билан тўлдириб борадиган ёш иқтидорли спортчилардир. Яқин заҳирадаги спортчиларни аниқлаш чоғида, спортчининг келгуси спорт натижалари, ёшлараро халқаро мусобақаларда муваффақиятли қатнашиш кўрсаткичларга эътибор берилди. Яқин заҳирани баҳолашда спортчининг ёши, машғулоти ва беллашувлар стажи, модел кўрсаткичларига мувофиқлиги каби кўрсаткичларга эътибор қаратилади.

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан кейинги йилларда Президентимиз спортни ривожлантириш ва уни оммавийлигини ошириш тўғрисида катта ғамхўрлик қилмоқда[1].

Бу борада спорт тараққиётининг бугунги босқичида биз шундай хусусиятларни кўрамизки, улар спортчини тайёрлаш жараёнига жиддий таъсир кўрсатадилар ва тренер билан спортчи олдида янгидан-янги мураккаб вазифа ва топшириқларни қўядилар бу вазифа ва топшириқларни эса, ўз навбатида, машқ жараёнини ташкил қилишнинг энг муносиб шакл ва усулларини излаб топишга мажбур этади:

- Бугунги спортчилар эришган юксак кўрсаткичлар даражасини янада юксалтириш учун, оламни энг юқори малакали спортчилар тайёрлаш услубини, шунингдек, спортчини тайёрлашда узоқ йиллардан бери қўлланилиб келаётган бугунги ташкилий-методик усулни ҳам батамом такомиллаштириш талаб қилинади[9].

- Энг йирик спорт мусобақаларида эришилган ютуқларнинг натижалари тобора ошиб бораётгани сабабли, мусобақа курашлари ниҳоятда кескинлашиб кетди. Бу ҳол спортчиларнинг техник ва амалий маҳоратини самарадорлиги, барқарорлиги ва устуворлигига, уларнинг устма-уст бўлиб турадиган маъсулиятли шартлар шароитида ахлоқий иродавий ва руҳий тайёргарликка бўлган талабни бениҳоя оширади.

- Юксак малакали спортчилар махсус жисмоний тайёргарликнинг шу қадар юксак чўққисига чиққанларки, энди ундан юқорироққа кўтарилиш энг оғир ва энг

мураккаб вазифа бўлиб қолди, шунга кўра, махсус жисмоний тайёргарлик самарадорлигини ошириш заҳираларини кидириш ва шу билан бирга умуман, машқ жараёни тизимида янги усул ва услублар зарур бўлиб қолди[6].

- Машқ юкламаларни ҳажми ва шу қадар катталашиб, оғирлашиб кетдики, уни йиллик цикл доирасида, ҳамда унинг ҳар бир босқичи ичига оқилона сингдириш масаласи кўндаланг қилиб қўйилди. Шу билан бирга, машғулот самарадорлигини оширишнинг бирдан бир усули деб эътироф этилган муносабатда бўлиш зарурати туғилди. Шунга кўра биринчидан, турлича имтиёзли йўналишларда бўлган юкламалар ўртасидаги энг кўп фойда берадиган нисбатини, иккинчидан, машқларни ташкил қилишнинг янги усулларини кидириш зарурати вужудга келди, зеро бундай машқлар спортчида энергия заҳирасининг сарфланиши ва қайта тикланиши ўртасидаги аниқ муносабатга суянган ҳолда, унинг организм фаолиятидаги мосланиш имкониятларини тўла амалга ошириш учун энг мақбул шароитни кўзда тутди[2].

- машқнинг методик масалаларини ҳал қилишда фаннинг вазифаси ошди юқори малакали спортчиларни тайёрлаб етказиш, спортчи организмдаги ҳаётни таъминловчи функционал услубларга тўла қонли таъсир кўрсатиш ва бундай услубларни ўта юқсак фаолият даражасига кўтариш билан бевосита боғлиқдирки, эндиликда спортчини замонавий усулда тайёрлаб етказишнинг ўта мураккаб муаммоларни илмий-методик маълумотларсиз, фақат соғлом ақл ва ҳиссиётга суянган ҳолда ҳал қилиб бўлмайди.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Илмий техник жараёнини ва илгор тажрибаларни амалиётга киритиш спортчиларни тайёрлаш натижаларини аниқлайди. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, спорт рекордларни доимий равишда ўсиши, юқори малакали спортчиларни ёки бутун жамоанининг ютуқларини илмий асослашда, тайёргарликни ташкил қилиш шаклига, қизиқарли услубий ечимларни ҳаётга киритиш, спорт фани ютуқларини, шунингдек, кўпчилик аралаш фанларини ўрни йилдан йилга ўсмоқда.

Шу сабабли, спорт ютуқларини илмий-техник жараёнини спорт фани тайёргарликни бир қисми деб ҳисобланади. Бу ишга бошқа соҳа мутахассисларини: педагоглар, психологлар, биохимиклар, физиологлар, инженерлар, математиклар, врачларни жалб қилиш билан спортчилар тайёргарлигини оширишга ёрдам беради. Бу эса, Республикада мажмуали илмий гуруҳни ташкил қилишни асосий вазифа қилиб қўяди. Буларнинг вазифасига: мураббий ва спортчиларга масалаҳат бериш, амалиётга замонавий илмий техника ва ютуқларни киритиш Ватанимиздаги ва ҳориждаги аралаш соҳаларни спорт фанига киритиш спорт натижаларини оширишга олиб келишга ёрдамлашиш[13].

Илмий таъминлаш тизими ўқув машғулот жараёнида қуйидаги йўналишларни ажратади:

- Тайёргарликни ташкилий ва моддий техник-негизини такомиллаштириш. Спорт тайёргарлигини ҳар хил турларини оптималлаштириш. Бу ерда такомиллаштиришнинг ташкилий тузилишини спорт ютуқлари ва мусобақаларини юқори даражага тузулиш тизимларини такомиллаштириш. Ҳар хил босқичларни баҳолаш самарадорлигини ишлаб чиқиш, спортчиларни ҳаёт режимини оптимизациялашни, янги вариантларни излаш, жамоа ва индивидуал тарикада ишлаш шаклини, марказлаштирилган ҳолда тайёргарлик ишларини олиб боради[4].

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Моддий – техник тайёргарлик негизини такомиллаштиришга йўналтирилиши турли қиррали

ишларни олиб боришга тўғри келади. Бу ишларга ҳар хил жихозлар, теренажаёрлар, махсус анжомларни ишлаб чиқиш ва тайёрлаш, ўқув-йиғин машғулотларида маълумотлар тўплаш, уларни таҳлил қилиш ва спортчиларни организмни тез мослаштиришга самарадорлигини аниқлаш. Моддий-техник негизини такомиллаштиришга: машғулот жараёнини ва мусобақа фаолиятини спорт воситалари билан қайта тиклаш ва иш қобилиятини ривожлантириш, функционал заҳираларини тўлиқ мобелизация қилиш, ўрта ва юқори тоғ шароитида тайёргарликни олиб бориш ва мусобақаларга тайёрлаш[3].

- Ўқув машғулот жараёнини ҳар хил тузилишларини режалаштиришни оптимизациялаш (машғулотларни алоҳида кунларини, микро ва мезоциклларни, даврлар ва макроциклларни, кўп йиллик тайёргарлик даврлари). Бу билан асосий диққатини қуйидагиларга қаратиш керак:

а) педагогик машқлар таъсири орқали спортчилар организм жавоб рекациясини мақсадга мувофиқ адаптация жараёнини тикланишига шароит яратиш керак;

б) катта йиғинидаги ҳажм ишларини юқори сифатда бажариш;

в) спортчиларни чарчаш ва кучланишларини машғулотлар ва мусобақа юкламалари, дам олиш, овқат ейиш орикларига профиликтик тикланиш;

г) машғулот жараёнида ҳар хил тузилиш элементлар нисбатини, воситалар, методларнинг таъсир хусусиятларини кўп йиллик ва йиллик тайёргарликда индивидуал ва ёш хусусиятларига қараб олиб бориш.

- Алоҳида спортчиларни ва жамоаларнинг мусобақаларга қатнашишини ва спорт ютуқларини башорат қилиш. Бу йўналишда илмий таъминлашни доимий излаш, бош мўлжал қилиб спорт машғулотларини тузиш керак ва оптимал модел тайёрлаш, унда оптимал тайёргарлик, юқори ютуқлар ва аниқ натижаларга, оптимал тактика, жисмоний техник-тактик ва психологик тайёргарликни рақобатга олиб келадиган даражада тайёрлаш. Тўғри башорат қилиш жамоани тўлиқ комплекташтириш, жамоа дастурида тўлиқ қатнашишни таъминлаш[5].

Спортда башорат қилиш асосида спорт ютуқларини ўсиш қонуниятини кўрсатувчи кўп сонли рақамларни тўплаш. Спорт машғулотлари тизимини таъминловчи асосий илмий элементларни ўрганиш.

- Ўқув жараёнини корекциялаш ва индивидуал мўлжал қилишни ишлаб чиқиш, спортчиларни мусобақа фаолиятини моделлаштириш ва тайёрлаш таъхиси. Спортчиларни мусобақаларга индивидуал тайёрлаш ютуқларни объектив асоси бўлиб ҳисобланади. Индивидуал қобилиятига қараб восита ва услубларни танлаш. Асосий диққатни, ишлаб чиқилган материалларни амалиётга киритиш, мусобақа фаолияти таркибий қисмига баҳо бериш, шунингдек, жисмоний техник-тактик ва психик тайёргарлигини моделлаштириш, олинган параметрларни математик-статистик услублар орқали ҳисоблаб чиқиш[12].

- Мусобақа фаолиятини режалаштиришни оптимизациялаш. Бунга биринчи навбатда қуйидагилар: а) аниқ спортчилар учун рационал мусобақалар ва стартлар шунингдек, турли хил мусобақалар ўртасидаги фарқларни сони аниқлаш; б) аниқ спорт турларида мусобақа фаолиятини оптимал тузилишини ўрганиш; в) бош мусобақаларда асосий рақобатбардош мусобақа фаолиятини ўрганиш; г) спортчиларни тайёргарлиги ва мусобақа фаолиятидаги хусусиятларини, рақоблари учун мусобақа фаолиятини моделлаштириш (кураш олиб бориш усуллари, спортчиларни индивидуал тайёргарлиги алоҳида мусобақалар учун аниқ режа тузиш, иш қобилиятини бошқариш ва психологик ҳолатига

олдиндаги муаммоли вазиятга қараб корекция режасини киритиш.

- **Хулоса (Conclusion).** Шундай қилиб, спортчи тайёргарлигини илмий таъминлашда юқорида

кўрсатилган бешта фаолият турларини машғулот турларига ва тайёргарлик даврларигаа киритиш, спортчиларни имкониятини оширади, ҳамда янги ютуқларга эришишга олиб келади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 9 мартдаги ПҚ-2821-сонли “Ўзбекистон спортчиларини 2020 йилда Токио шаҳрида (Япония) бўлиб ўтадиган XXXII ёзги Олимпия ва XVI Паралимпия ўйинларига тайёрлаш тўғрисида”ги қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 3 июндаги ПҚ-3031-сонли «Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 3 ноябрдаги “Жисмоний тарбия ва спорт соҳасида кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш ва илмий салоҳиятни ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4877-сонли қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 30 октябрдаги “Соғлом турмуш тарзини кенг тадбиқ этиш ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6099-сонли Фармони.
5. Abdurasulova G.B., Nuritdinova Sh.N., Tajibayev S.S., Raxmatov B.Sh., Taekwondo nazariyasi va uslubiyati”. Darslik. -. Toshkent-2018. - 563 bet.
6. Abdurasulova G.B., Nuritdinova Sh.N., Tajibayev S.S., “Taekwondo nazariyasi va uslubiyati” Darslik. Toshkent “Turon-Iqbol” 2015 y. 563 b.
7. Железняк Ю.Д., Петров П.К. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте. - М.: Академия, 2009.
8. Керимов Ф.А. Научные исследования в спорте. - Т., 2004.
9. Матвеев Л.П. Общая теория спорта и ее прикладные аспекты. - М.: Советский спорт, 2010.
10. Новоточина Л.В. Управление физкультурно-оздоровительной деятельностью в образовательном учреждении инновационного типа. Автореф. дис. канд. пед. наук. - Москва: 2009. – 21 с.
11. Панковская П.Я. Методология научных исследований. - Минск, 2002.
12. Саломов Р.С. Спорт машғулотивининг назарий асослари. Ўқув қўлланма. Т.: ЎзДЖТИ нашриёти, 2005. – 261 бет.
13. Бабак Ю.М., Константинова Э. Таэквондо: Методическое пособие Киев: 2010 г. 88 с.
14. wtuzbekistan@hotmail.com
15. <http://m.worldtaekwondo.org/rules-wt/rules.html>

Баҳром ОДИЛОВ,

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети катта ўқитувчиси

E-mail: odilovbahromaplex@icloud.com

ЎзДЖТСУ Кураш спорт турлари факультети декани ўринбосари, п.б.ф.д.(PhD) Қирғизбоев М. тақризи асосида

БЕЛБОҒЛИ КУРАШЧИЛАР БИЛАН ОЛИБ БОРИЛАДИГАН АНЪАНАВИЙ МАШҒУЛОТЛАРДА УСУЛЛАРНИ НОҚУЛАЙ ТОМОНДАН ҚўЛЛАШ ВА МУВОЗАНАТ САҚЛАШ ТУРҒУНЛИГИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ТАЖРИБАСИ

Аннотация

Мақолада малакали белбоғли курашчилар билан олиб бориладиган анъанавий машғулотларда хужум усуллари ноқулай томондан ёки ноқулай томонга қўтариб ташлаш ва мувозанат сақлаш турғунлигини шакллантириш тажрибаси педагогик кузатув ҳамда сўровнома асосида ўрганилган. Аниқланганки, мазкур машғулотларда беллашув натижадорлигини оширишда ўта муҳим аҳамиятга эга бўлиб, муваффақиятга эришишда жиддий эътибор берилмас экан.

Калит сўзлар: Курашчи, анъанавий машғулот, рақибни қўтариб ташлаш, мувозанат сақлаш, манекен.

ОПЫТ ФОРМИРОВАНИЯ УСТОЙЧИВОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДОВ С НЕУДОБНОЙ СТОРОНЫ И ПОДДЕРЖАНИЯ БАЛАНСА В ТРАДИЦИОННЫХ ТРЕНИРОВКАХ С БОРЦАМИ НА ПОЯСАХ

Аннотация

В статье анализированы результат изучения опыта использования упражнений для отработки бросков с неудобной стороны или в неудобную сторону и повышения устойчивости сохранения равновесия тела в ходе традиционных занятий, проводимых с борцами на поясах. Установлено, что в ходе этих занятий не уделяется серьезное внимание на перечисленные выше вопросы, которые имеют великой значение для повышения результативности схваток.

Ключевые слова: Борцы, традиционная занятия, броски соперника, равновесия, манекен.

THE EXPERIENCE OF FORMING STABILITY USING METHODS FROM THE UNCOMFORTABLE SIDE AND MAINTAINING BALANCE IN TRADITIONAL TRAINING WITH WRESTLERS ON BELTS

Annotation

The article analyzes the result of studying the experience of using exercises to practice throws from an inconvenient side or in an inconvenient direction and increase the stability of maintaining the balance of the body during traditional classes conducted with wrestlers on belts. It is established that during these classes, serious attention is not paid to the issues listed above, which are of great importance for improving the effectiveness of contractions.

Key words: Wrestlers, traditional training, opponent's throws, balance, dummy.

Спорт амалиётида, шу жумладан кураш турлари бўйича олиб бориладиган анъанавий машғулотлар мазмуни ва уларнинг самарадорлигини турли педагогик ҳамда методик ёндашувлар асосида ўрганиш натижалари мазкур машғулотлар дастурига зарур ва фойдали ўзгаришлар киритиш имкониятини яратди. (Ф.А.Керимов, О.В.Гончарова, 2018, с. 171-183; М.Н.Шенетюк, 2012, 335 с.; В.Ф.Бойко, Г.В.Данько, 2004, с.202-213). Ана шу ўта долзарб ва муҳим амалий аҳамиятга эга бўлган муаммоларни педагогик кузатув остига олиш, айниқса қайд этилган натижаларни холисона суҳбатлар ёки конференциялар сўровномалар ёрдамида таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, аксарият тренерлар ва спортчи-курашчилар мувозанат сақлаш турғунлиги ва рақибни қўтариб ташлаш билан боғлиқ иш қобилияти ўртасида ёки “уни бунга” таъсир этиши ҳақида нафақат етарли тасаввурга эга эмас, балки улар томонидан анъанавий машғулотларда мазкур муаммага доир машқлар ҳам деярли қўлланилмас экан.

Тадқиқотнинг мақсади малакали белбоғли курашчи-талабалар билан ўтказиладиган анъанавий машғулотларда рақибни қўлай ва ноқулай томонларга қўтариб ташлаш машқларини қўллаш тажрибасини ўрганишга бағишланган. Тадқиқотда педагогик кузатув ва сўровнома методлари қўлланилган бўлиб, унда 36 та машғулот таҳлил қилинди, сўровномага эса 50 нафар курашчи ва 20 нафар тренерлар респондент сифатида жалб қилинди.

Тадқиқот натижалари ва уларнинг таҳлили. Ўтказилган педагогик кузатув натижалари шуни кўрсатадики, машғулотларда рақибни қўлай томондан қўтариб ташлаш усуллари шакллантириш машқлари ўртача 31,7 марта такроран қўлланилган экан. Мазкур машқларнинг ҳар бир сериясини бажариш учун сафоладаниган вақт ўртача 23,4 сек. ни ташкил этиши аниқланди. Машқларни ижро этиш шиддати субмаксимал даражада бўлиб, уларнинг бажарилиш сифати 5,6 балл баҳолаш мумкин. Рақибни ноқулай томонга қўтариб ташлаш машқлари эса мувофиқ равишда қўйиладиган қайд этилди: сони – 4,5 марта, вақти – 13,7 сек., шиддати – секин, сифати – 3,2 балл. Бундай машқлар манекенлар ёрдамида деярли қўлланилмас экан. Рақибни қўтариб ташлаш машқларини белгиланган вақт ичида ижро этиш сони – 13,7 марта, вақти – 12,4 сек., шиддати – ўртача, сифати – 4,3 балл билан ифодаланди.

Афсусланарли жойи шундаки, машғулотларда рақибни ёки манекенни ноқулай томонга қўтариб ташлаш машқларини мунтазам қўллаб боришга жиддий эътибор берилмас экан.

Манекенни ёки рақибни қўтариб, ўнг ва чап томонларга эгилиш-ёзилиш машқларининг сони 18,3 марта, вақти – 15,8 сек., шиддати – секин, сифати – 5,2 балл. Манекенни ёки рақибни қўтариб, олдинга ва орқага эгилиш машқлари: сони – 19,5 марта, вақти – 15,9 сек., шиддати – секин, сифати – 3,8 балл. Манекен ёки рақибни қўтарган ҳолда ўнг ва чап томонларга бурилиш машқлари: сони – 14,6 марта, вақти – 12,7 сек., шиддати – секин,

сифати – 3,9 балл. Юк билан ва юксиз (манекен ёки рақибни кўтариб) мувозанат сақлаш машқлари сони – 4,3 марта, вақти – 9,8 сек., сифати – 3,3 балл.

Машғулотларда акробатик машқларни қўлланиш сони – 15,4 марта, сарфланган вақт – 31,2 сек., шиддати – ўртача, сифати – 5,5 балл.

Рақибни (ёки манекенни) кўтариб, турли статик ҳолатларда (ўтирган ҳолатда, олдинга ёки орқага эгилган ҳолатда ва ҳ.к.) нафасни сақлаш машқлари умуман қўлланилмас экан.

Қайд этилган педагогик кузатув натижаларидан кўриниб турибдики, белбоғли курашчи-талабалар билан ўтказилаётган анъанавий машғулотларда рақибни кўтариб ташлаш билан боғлиқ махсус иш қобилиятини шакллантиришга мўлжалланган машқларни қўллаш ҳажми, уларни бажариш учун сарфланган вақт, ушбу машқларнинг шиддати, бажариш сифати нафақат меъёрланмас экан, балки назоратга ҳам олинмас экан. Рақибни ёки манекенни кўтариб, турли ҳолатларда мувозанат сақлаш, бурилиш ва айланиш давомида динамик мувозанатни сақлаш машқларини қўллашга ниҳоятда кам эътибор берилар экан. Ваҳоланки, деярли барча кураш турларида курашчида “заиф” ривожланган мувозанат сақлаш қобилияти рақибни кўтариб ташлаш техникаси, ҳажми, шиддати ва умуман самарадорлигига салбий таъсир кўрсатиши муқаррардир.

Маълумки, кураш турларида рақибни кўтариб ташлаш самарадорлигини таъминловчи махсус иш қобилияти энг аввало курашчининг функционал имкониятига (юракнинг қисқариш ритми, нафас олиш, кислород қарздорлиги ҳолатида ишни давом эттириш қобилияти ва ҳ.к.) боғлиқдир. Аммо, афсуски, таҳлил этилган анъанавий машғулотларда рақибни ёки манекенни кўтариб, турли ҳолатларда нафас олиб, нафасни сақлаш ва

нафас чиқариб, нафасни сақлаш машқлари умуман қўлланилмас экан. Демак, кураш амалиётида анаэроб чидамкорлик, умумий ва махсус иш қобилиятини ривожлантиришда устувор аҳамиятга лойиқ бўлган бундай нафас машқларидан фойдаланилмаслик беллашувлар натижадорлигига салбий таъсир кўрсатиши ортқича исбот талаб қилмайди.

Анъанавий машғулотларни кузатиш ва таҳлил қилиш давомида қайд этилган бундай камчиликлар курашчи ва тренерлардан иборат респондентлар билан ўтказилган конфеденциал (холисона) сўровнома натижалари билан ҳам тасдиқланди. Жумладан, сўровнома дастурига киритилган “рақибни ёки манекенни кўтариб ташлашда усулларни ноқулай томондан қўллаб борасизми? деб номланган биринчи саволга 50 нафар курашчи-респондентлардан фақат 7 нафари (14%) “ха” деб овоз беришди, уларнинг 43 нафари (86%) эса “йўқ” жавобини билдиришди (Жадвал).

Тренерлардан иборат 20 нафар респондентлардан эса бу саволга 5 нафари (25%) “ха”, 15 нафари (75%) “йўқ” деб фикр билдиришди.

“Рақибни ёки манекенни ноқулай томонга кўтариб ташлаш усулларини мунтазам қўллаб борасизми? деб тақдим этилган саволга курашчи-респондентларнинг 7 нафари (14%) “ха”, 43 нафари (86%) “йўқ” деб овоз йўллашди. Тренер-респондентлар эса мувофиқ равишда “ха” – 6 та (30%), “йўқ” – 14 та (70%) жавобларини эълон қилишди.

“Рақибни ёки манекенни маълум вақт ичида ноқулай томонга кўтариб ташлаш сонини назорат қиласизми? деб номланган саволга 3 та курашчи-респондентлар “ха” (6%), 47 таси (94%) “йўқ” деб фикр билдиришди. Тренер-респондентлар мувофиқ равишда – “ха” – 8 та (40%), “йўқ” – 12 та (60%).

Жадвал

Белбоғли курашчи-талабалар ва тренерлардан иборат респондентлар билан ўтказилган сўровнома натижалари

т/р	Саволлар	Курашчилар n=50		Тренерлар n=20	
		ха	йўқ	ха	йўқ
1.	Рақибни ёки манекенни кўтариб ташлашда усулларни ноқулай томондан қўллаб борасизми?	$\frac{7}{14}$	$\frac{43}{86}$	$\frac{5}{25}$	$\frac{15}{75}$
2.	Рақибни ёки манекенни ноқулай томонга кўтариб ташлаш усулларини мунтазам қўллаб борасизми?	$\frac{7}{14}$	$\frac{43}{86}$	$\frac{6}{30}$	$\frac{14}{70}$
3.	Рақибни ёки манекенни маълум вақт ичида ноқулай томонга кўтариб ташлаш сонини назорат қиласизми?	$\frac{3}{6}$	$\frac{47}{94}$	$\frac{8}{40}$	$\frac{12}{60}$
4.	Рақибни ёки манекенни маълум вақт ичида ноқулай томонга кўтариб ташлаш вақтини назорат қиласизми?	$\frac{15}{30}$	$\frac{35}{70}$	$\frac{11}{55}$	$\frac{9}{45}$
5.	Рақибни ёки манекенни елкага кўтариб, ўнг ва чап томонга эгилиш машқини қўллайсизми?	$\frac{18}{36}$	$\frac{32}{64}$	$\frac{16}{80}$	$\frac{4}{20}$
6.	Рақибни ёки манекенни елкага кўтариб, ўнг ва чап томонга бурилиш машқини қўллайсизми?	$\frac{21}{42}$	$\frac{29}{58}$	$\frac{17}{85}$	$\frac{3}{15}$
7.	Рақибни ёки манекенни елкага кўтариб, ўнг ва чап томонга айланиш машқини қўллайсизми?	$\frac{17}{34}$	$\frac{33}{66}$	$\frac{13}{65}$	$\frac{7}{35}$
8.	Рақибни ёки манекенни кўтариб, олдинга ва орқага эгилиш машқини қўллайсизми?	$\frac{13}{26}$	$\frac{37}{74}$	$\frac{9}{45}$	$\frac{11}{55}$
9.	Тик турган ҳолатда бошни ўнг ва чап томонга айлантириш машқини қўллайсизми?	$\frac{28}{56}$	$\frac{22}{44}$	$\frac{14}{70}$	$\frac{6}{30}$
10.	Рақибни ёки манекенни белда кўтариб, 90о олдинга эгилган ҳолатда чап ва ўнг томонга айлантириш машқини қўллайсизми?	$\frac{3}{6}$	$\frac{47}{94}$	$\frac{6}{30}$	$\frac{14}{70}$
11.	Мувозанат сақлаш суст шаклланган бўлса, рақибни кўтариб ташлаш техникаси ва самарадорлиги сусаядими?	$\frac{14}{28}$	$\frac{36}{72}$	$\frac{13}{65}$	$\frac{7}{35}$
12.	Қайд этилган саволларнинг назарий моҳияти ва амалий аҳамиятини биласизми?	$\frac{2}{4}$	$\frac{48}{96}$	$\frac{7}{35}$	$\frac{13}{65}$

“Рақибни ёки манекенни маълум вақт ичида ноқулай томонга кўтариб ташлаш вақтини назорат

қиласизми?” деб номланган тўртинчи саволга курашчи-респондентларнинг 15 таси (30%) “ха”, 35 таси (70%)

“йўқ” деб фикр билдиришди. Тренер-респондентларнинг 11 таси (55%) “ха”, 9 таси (45%) “йўқ” деб овоз беришди.

“Рақибни ёки манекенни елкага кўтариб, ўнг ва чап томонга эгилиш машини қўллайсизми?” деган саволга курашчиларнинг 18 таси (36%) “ха”, 32 таси (64%) “йўқ” жавобини йўллашди. Тренер-респондентлар эса мувофиқ равишда – 16 та (80%) “ха”, 4 та (20%) “йўқ” деб фикр билдиришди.

“Рақибни ёки манекенни елкага кўтариб, ўнг ва чап томонга бурилиш машини қўллайсизми?” маъносида берилган олтинчи саволга курашчиларнинг 21 таси (42%) “ха”, 29 таси (58%) “йўқ” деб овоз йўллашди.

“Рақибни ёки манекенни елкага кўтариб, ўнг ва чап томонга айланиш машини қўллайсизми?” деб номланган еттинчи саволга курашчи-респондентларнинг 17 таси (34%) “ха”, 33 таси (66%) “йўқ” деган жавобларни тақдим этишди. Тренер-респондентларнинг 13 таси (65%) “ха”, 7 таси (35%) “йўқ” жавобларини эълон қилишди.

“Рақибни ёки манекенни кўтариб, олдинга ва орқага эгилиш машини қўллайсизми?” деб номланган саккизинчи саволга курашчиларнинг 13 таси (26%) “ха”, 37 таси “йўқ” деган овозни йўллашди. Тренерларнинг 9 таси (45%) “ха”, 11 таси (55%) “йўқ” жавобини тақдим этишди.

“Тик турган ҳолатда бошни ўнг ва чап томонга айлантириш машини қўллайсизми?” деб номланган тўққизинчи саволга курашчи-респондентларнинг 28 таси (56%) “ха”, 22 таси (44%) “йўқ” деб фикр билдиришди. Тренерларнинг 14 таси (70%) “ха”, 6 таси (30%) “йўқ” деган овозни тақдим этишди.

“Рақибни ёки манекенни белда кўтариб, 90о олдинга эгилган ҳолатда чап ва ўнг томонга айлантириш машини қўллайсизми?” маъносида йўлланган саволга курашчи-респондентларнинг 3 таси (6%) “ха”, 47 таси (94%) “йўқ” жавобини эълон қилишди. Тренерларнинг 6 таси (30%) “ха”, 14 таси (79%) “йўқ” деб жавоб беришди.

“Мувозанат сақлаш сушт шаклланган бўлса, рақибни кўтариб ташлаш техникаси ва самарадорлиги

сусаядими?” деб номланган ўн биринчи саволга курашчиларнинг 14 таси (28%) “ха”, 36 таси (72%) “йўқ” деб фикр билдиришди. Тренерларнинг 13 таси (65%) “ха”, 7 таси (35%) “йўқ” жавобини тақдим этишди.

“Қайд этилган саволларнинг назарий моҳияти ва амалий аҳамиятини биласизми?” деб номланган ўн иккинчи саволга курашчи-респондентларнинг 2 таси (4%) “ха”, 48 таси (96%) “йўқ”, тренерларнинг 7 таси (35%) “ха”, 13 таси (65%) “йўқ” деган жавобни тақдим этишди.

Хулоса.Юқорида муҳокама қилинган сўровнома натижалари шундан дарак берадики, белбоғли курашчилар билан олиб борилаётган анъанавий машғулотларда рақибни кўтариб ташлаш билан боғлиқ махсус иш қобилиятини ривожлантирувчи машқлар асосан бир томонлама йўналишларда қўлланар экан. Ҳатто рақибни қулай томон билан ёки қулай томонга кўтариб ташлаш қобилиятини шакллантирувчи машқларни қўллашда ҳам шу машқларни маълум вақт ичида бажариш ҳажми (сони) ёки шундай машқлар сериясини маълум вақт ичида бажариш муддатлари ҳисобга олинмас экан. Бундай машқларнинг қўлланилишини ниҳоятда кам сонли респондентлар тасдиқлашга интилишган.

Рақибни кўтариб, тик ҳолатда ёки 90о олдинга ва орқага эгилган ҳолатда ўнг ва чап томонларга айланиш машқлари деярли қўлланмас экан. Юк билан ёки манекен билан, ҳатто юксиз ҳам мувозанат сақлаш турғунлигини оширувчи машқлардан фойдаланишга жиддий эътибор берилмас экан. Ваҳоланки, “заиф” шаклланган мувозанат сақлаш қобилияти рақибни кўтариб ташлаш сифатига ҳам, унинг техникаси, ҳажми ва шиддатига ҳам салбий таъсир кўрсатиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Энг афсусланарли жойи шундаки, сўровномада иштирок этган респондентларнинг (курашчилар таркибидан ҳам, тренерлар сафидан ҳам) аксарият қисми сўровнома дастуридан жой олган саволларнинг назарий моҳияти ва амалий аҳамияти ҳақида етарли билимга эга эмас экан.

АДАБИЁТЛАР

1. Бойко В.Ф., Данько Г.В. Физическая подготовка борцов/ Уч. Пособие., Киев, Олимпийская литература, 2004, - 223 с.
2. Керимов Ф.А., Гончарова О.В. Основы физической подготовка юных спортсменов Т, ILMIY TEXNIKA AXBOROTI PRESS NASHRIYOTI, 2018-188 с.
3. Шепитюк М.Н. Теория и методика спортивной борьбы/ учебное пособие. Федерация дзюдо Казахстана. Казахская академия спорта и туризма, 2012,-335 с.

УДК: 37.013 КБК 74.0+81.2ingII 56

Абдушохит ПАЗИЛОВ,
Гулистон давлат университети катта ўқитувчиси
E-mail: pazilov1985@gmail.com

ТТЕСИ доценти, ф.ф.д Ф.И. Икромхонова тақризи асосида

THE ROLE OF VIRTUAL LEARNING ENVIRONMENT IN THE FORMATION OF LINGUISTIC COMPETENCE

Abstract

A virtual learning environment (VLE) is not a new phenomenon in education. A lot of schools and universities have already implemented such kind of software. Some large enterprises also have their own VLEs to teach newcomers just at the very beginning of their working experience and improve their qualification later on. We define a virtual learning environment as an online platform that allows replacing the educational processes from classrooms to the Internet. In this article, we will mention the core features of VLEs as well as their pros and cons.

Key words: virtual learning environment (VLE), education, linguistic competence, online platform, Internet, teaching foreign languages.

РОЛЬ ВИРТУАЛЬНОЙ СРЕДЫ ОБУЧЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Аннотация

Виртуальная среда обучения (VLE) - явление в образовании не новое. Такое программное обеспечение уже внедрено во многих школах и университетах. На некоторых крупных предприятиях также есть собственные VLE для обучения новичков в самом начале их трудовой деятельности и последующего повышения квалификации. Мы определяем виртуальную среду обучения как онлайн-платформу, которая позволяет заменить учебные процессы с аудиторией на Интернет. В этой статье мы упомянем основные особенности VLE, а также их плюсы и минусы.

Ключевые слова: виртуальная среда обучения (ВПО), образование, лингвистическая компетенция, онлайн-платформа, Интернет, обучение иностранным языкам.

ЛИНГВИСТИК КОМПЕТЕНЦИЯНИНГ ШАКЛЛАНТИРИШИДА ВИРТУАЛ ТАЪЛИМ МУҲИТИНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Виртуал таълим муҳити (VLE) таълимдаги янги ҳодиса эмас. Кўпгина мактаблар ва университетлар аллақачон бундай дастурий таъминотни жорий қилганлар. Баъзи йирик корхоналар янги келганларга иш тажрибасининг бошиданок ўргатиш ва кейинчалик уларнинг малакасини ошириш учун ўзларининг VLE ларига эга. Биз виртуал таълим муҳитини таълим жараёналарини синфлардан Интернетга алмаштириш имконини берувчи онлайн платформа сифатида белгилаймиз. Ушбу мақолада биз VLE-ларнинг асосий хусусиятларини, шунингдек, уларнинг ижобий ва салбий томонларини еслатиб ўтамиз.

Калит сўзлар: виртуал ўқув муҳити (VLE), таълим, лингвистик компетенция, онлайн платформа, Интернет, чет тилларини ўқитиш.

Introduction. First, let us disclose in more detail the virtual education meaning. While the set of features differs from one VLE solution to another, the core functionality basically allows the following:

Planning and management of lessons and other activities;

Access to digital learning materials: texts, videos, images, podcasts, etc.;

Group discussions and one-on-one chats with a teacher;

Submitting homework and other tasks;

Grading, tracking students' performance, providing feedback;

Holding live lessons.

Such a computer-aided approach reveals new opportunities for students, teachers, and administration as well as brings some challenges [1]. Let us take a look at both pros and cons, and find the most beneficial way to utilize a virtual learning environment.

Literature review. In the formation of linguistic competence in students on the basis of virtual technologies serves as an important scientific and theoretical basis of scientific and theoretical views, ideas and ideas of foreign and national scientists on the subject.

This topic should have an authorial approach to the content and essence of the terms before the scientific-theoretical study. In particular, the concept of "competence" has a wide meaning, its content and essence are interpreted differently by scientists in different fields.

Competence is the knowledge of a field. "Competence" (Latin compete - I achieve, I agree, I agree). Powers granted to a specific organization or official by law, charter or other document " [11], as stated in the "National Encyclopedia of Uzbekistan": self-governing body) or the scope of powers, rights and duties of an official established by law, charter or other document; It means knowledge or experience in this or that field."

In practice, all dictionaries limit the categories of "competence" and "competency". The definition of competence is similar and complementary, but there is no single definition for the word competence. "Having knowledge (possessing) that allows one to think about something"; "a set of questions (field) that someone is well aware of " [3]. Also, I. Ojegov's dictionary "Explanatory dictionary of the Russian language" defines competence as "knowledge, authority in this or that area", and "competence" as "questions within the competence of a person, organization, the scope of rights and powers of their activities" [10].

The meaning and essence of this term is interpreted differently by educators, psychologists, economists, methodologists. Interpretations are advanced based on the specific characteristics of each science. For example, according to the pedagogical scientist D. Xavier, "Competence is the ability of some people to express the characteristics of knowledge (in terms of knowledge and its application, life position, qualifications, responsibilities) [7].

The famous linguist L. V. Shcherba points out that there are three aspects to language: speech, activity, language system, and text. According to him, speech, activity - consists of the processes of speaking and comprehension of speech, language system, language dictionaries and grammars, and language material consists of text [12]. Linguistic units are integrated into the system in terms of form and semantics. In speech, language units perform the function of Google based on communicative content. Language and speech, distinguishing concepts, are very important for methodology. In modern linguistics, language is a communicative code of social significance and a set of ideas that are ingrained in the minds of people in a society. In other words, language is a system of language tools and rules of their use that are necessary and sufficient for communication, and speech is the expression of the language system in certain internal movements, that is, it includes the process of communication and the texts that are the product of this process. It is important to take such a difference into account.

Language and speech are divided into units of language and speech, based on the differentiation of concepts. Units such as phonemes, morphemes, words, and sentences are linguistic units. Text linguistics, which is a new branch of linguistics, has accepted the text as a unit of speech, not a sentence. A said sentence or sentence is considered a separate view of the text.

Statistical models help to determine the specific features of texts in different forms of book writing style. Hence, such models will be the basis for compiling teaching texts that will gradually lead students to the original texts. Such models define the set of language tools that can be learned to master teaching and determine the extent to which unfamiliar material can be introduced. Basic models are even more valuable for the methodology, because the infinite number of thematic, existing statements is generated or derived from the base models. Basis models consist of abstract characters that characterize the latter structures in the ran phase. Basic models are usually represented by the following symbols: S - subject, R - predicate, O - indirect object, N - noun, V - verb, A - adjective, Adv. - ravish and x.q. In the practice of learning a foreign language, thematic sentences are used, not models in the form of abstract sketches of the ran structure. The statements are made in accordance with these diagrams. With the development of structural linguistics, the separation of speech, patterns, or typical sentences has a solid linguistic basis, and speech itself becomes the basic unit for teaching oral speech.

Advantages of virtual learning environment. The reason to implement any new technology is making something better, simpler, faster. The VLE implementation makes no exception. So, let us begin with the benefits of a virtual learning environment.

Flexibility. With the help of VLE, the educational process becomes more flexible, especially in terms of time. Having permanent and free access to all the learning materials, students can easily align their studies with other plans and activities.

In addition to that students are free to work at their own pace. Everyone can read the texts and watch the videos as many times as they need to understand the topic, while fast learners do not have to wait for the rest of the group to move further.

Accessibility. Since learning can be done online, there is no need for attending classrooms. This makes high-quality education available for disabled people as well as for those living in remote areas or even on other continents. The virtual learning system also facilitates a non-stop educational process as one can continue studies even on vacation, business trip or lying in bed with a cold.

Affordability. Another significant benefit provided by VLE implementation is that getting a degree even at top universities becomes cheaper because there is no need for paying campus fees. The situation is even better for foreigners since they do not have to spend large sums of money on moving to another country.

Simple management. Virtual learning environments help teachers to plan lessons, manage administrative work, track students' performance, activity, and level of engagement as well as provide additional materials and support for those who need that. With VLE it is also easier to analyze the efficiency of the current curriculum and to update it if needed.

Engagement. The virtual learning environment is friendly to experiments with formats of content and new approaches. It empowers educational roadmap with online tests and quizzes, videos and podcasts. Mixing different activities allows better students' engagement and adding more gamification to the learning process.

The main criterion of linguistic competence is determined by the results of productive activity, training of competitive personnel.

Research also shows that in the formation of student competence, it is advisable to study in depth the typology of competence, taking into account its components and their specific features.

It is the automated system of student control that creates the most favorable conditions for the formation of students' self-esteem, the implementation of effective critical thinking, diagnostics and correction of student learning, a wide range of incentives for professional and personal self-development.

The development of society is based on the professional activities of creative people. Over time, any scientific evidence, ideas, discoveries become obsolete. On this basis, the conduct of fundamental research through experimental work leads to the improvement of scientific activity. Accordingly, we have developed a working program from a special course, in which we focused on the main aspects of the content of lectures on topics. The program envisages the acquisition of knowledge, skills and abilities to educate students in the spirit of patriotism as a whole process.

The spiritual-enlightenment aspect of linguistic ability in a teacher includes moral maturity, broad outlook, communication culture, intelligence, strong will, socio-political perfection, strong faith, tolerant thinking, creativity, initiative, diligence, humanity, linguistic ability and other qualities. Achieving the effective use of educational tools in the process of teaching specialty subjects plays an important role in shaping the linguistic ability of English teachers.

This is an important pedagogical factor of motivation.

Teaching aids: textual aids: curricula; textbook; handouts; lecture texts; methodical manuals; periodicals; fiction, popular literature. Audiovisual means: videos; compact discs; audiocassettes; audio tape recorder; video recorder; camcorder; prector; television; tape recorder.

Visual aids: photographs; albums; tables; portraits; maps; works of fine art; media. Main facilities: specially equipped rooms; language environment Auxiliary means: boards (white board, magnetic board); Pinboard; video projector and screen; overhead projector; computer; flipcharts.

Disadvantages of virtual learning environment.

As we know, the coin has two sides. So does the virtual learning environment. Along with significant benefits,

there is a list of drawbacks to consider when implementing a VLE solution.

Motivation. The flexibility of a virtual learning environment can turn out to be a problem for people with a lack of self-discipline or with weak motivation (like some pupils at school). Without permanent control and strict deadlines, it is hard for them to stay concentrated and study effectively.

Limitations. Not all learning activities can be done online: you cannot conduct a sophisticated chemical experiment in your bedroom or train dentist skills without special equipment. This makes some courses and degrees either too theoretical for further usage or available only within the traditional learning system. One more limitation here is delayed answers. Studying in the classroom, you can ask any question and get an immediate teacher's answer while online education implies time flexibility for everyone, including teachers.

Communication. Even though VLE systems provide a lot of tools to facilitate communication — chats, group discussions, live lessons — they cannot allow the same level of engagement as face-to-face conversations.

Investments. The implementation of the virtual learning environment requires time and money investments from the educational institution. The VLE system has to be either chosen from the existing solutions or developed from scratch, the staff has to adapt to new ways of the learning process organization.

From the students' perspective, there is also a place for significant investment. In the USA and Europe, we are used to having personal computers and permanent internet access but there are still a lot of countries where people cannot afford a laptop or have too poor telecommunication services.

How to reap the maximum benefits of VLE? The list of significant advantages of virtual learning environment is followed by a range of disadvantages. But there is a perfect way to avoid difficulties — mixing online and traditional education. Blended together, they provide students and teachers only with their best features making the learning process as effective as it can be:

Student-to-teacher and student-to-student communication remains live, hence, more effective and involving;

The learning process is empowered with interactive online activities and additional materials to deepen knowledge;

Students can get more individual curriculum according to their learning pace and interests;

Tasks can be submitted and commented online;

It is easier to catch up in case of illness, travel or any other reason to miss classes;

Teachers get computer-aided assistance in planning lessons and managing all the related activities;

Speaking of schools, parents can be more aware of their child's performance and more engaged in the educational process.

In case a virtual learning environment is used by an enterprise to teach employees, it is also possible to reap only the benefits of this system by combining online education and live communication with mentors and colleagues.

Conclusion. In the case of using virtual environment in teaching foreign languages, that is — in the process of the formation of linguistic competence, there conclusions of the research can be detailed in the following statements:

1. The difference between speech and clay is that speech is at the same time an individual mental phenomenon, and language as a system is a social phenomenon: speech is evolving, changing, situational, and random. Language, on the other hand, is an integrated system of internal relations, which, by its very nature, is a constant, fixed, unchanging phenomenon.

2. Achieving effective use of educational tools in the process of teaching specialty subjects plays an important role in the formation of linguistic abilities of English teachers. In the development of students' linguistic abilities from these educational tools are taken into account the content of socio-linguistic materials provided to them, their relevance to the current problem, professional abilities, interests, opportunities, psychological characteristics.

3. In modern linguistics, language is a set of ideas that have a social significance and are ingrained in the minds of people. In other words, language is a system of language tools and rules of their use that are necessary and sufficient for communication, and speech is the expression of the language system in certain internal actions, that is, it includes both the communication process and the texts that produce this process.

In case of the implementation of the virtual learning environment in educational institution or organization, there are two scenarios to choose from: 1) Look through the existing VLE solutions and select the one providing the functionality educational institute requires. It can also make a short-list of several options and ask providers for a trial period. That will take some time but will help to make the best possible choice. 2) Educational institution can find a software development company and create a custom VLE. Such an approach demands more time and money investments but in the end, it will get a solution that meets the needs and goals of institution better than any other ready-made system.

REFERENCES

1. Albion P. Self-efficacy beliefs as an indicator of teachers' preparedness for teaching with technology. — London: Creative Education, 2020.
2. Johnson W., Rickel J. Steve: an animated pedagogical agent for procedural training in virtual environments // SIGART Bulletin 8, 1997. — P.16–21.
3. Lewis J.R. IBM computer usability satisfaction questionnaires: psychometric evaluation and instructions for use // International Journal of Humanities and Computer Interaction 7(1), 1995. — P.57–78. DOI: 10.1080/10447319509526110
4. Lin T.-J., Lan K. Language learning in virtual reality environments: past, present, and future // Education, Technology, Society 18, 2015. — P.486–497.
5. Prensky M. Don't Bother Me Mom-I'm Learning! 1st edition. — New York: Paragon House, 2006.
6. Schwienhorst K. The state of VR: a meta-analysis of virtual reality tools in second language acquisition // Computational Assistant Language Learning 15(3), 2002. — P.221–239. DOI: 10.1076/call.15.3.221.8186
7. Xavier D., Vijayakumar M. English Language Teaching Methodology // National Conference On Technology Enabled Teaching and Learning in Higher Education. — Chennai: VISTAS, 2019.
8. Жинкин Н.И. Грамматика и смысл // Язык и человек. — Москва: Издательство МГУ, 1970.
9. Мадвалиев А. (Тах.) Ўзбек тилининг изоҳли луғати. — Тошкент: ЎзРФА, 2008.
10. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. — Москва: Азъ, 1992.
11. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. 2-е издание. — Москва: Едиториал УРСС, 2004.

УДК: 378:631.6:32 (575.1)

Алишер РАВШАНОВ,
“ТИҚХММИ” МТУ ўқитувчиси
E-mail: ravshanov.alisher83@mail.ru

Ўзбекистон халқаро ислом академияси профессори, сиёсий.ф.д Х.Ахмедов тақризи асосида

POLICY OF TRAINING ENGINEERING AND TECHNICAL STAFF FOR THE SPHERE OF WATER RESOURCES IN UZBEKISTAN

Abstract

In our country, as well as in other countries of the world, in the conditions of modern globalization, there is an increasing need to find ways and means for the efficient use of natural resources, especially land and water resources. At the same time, many factors related to this issue, including the great need for modern knowledge and skills for agriculture and water management, highly qualified and experienced personnel, are expanding universal and global, regional and national processes on water issues important to human life. This article summarizes the state policy of Uzbekistan in the modern system of training engineers and land reclamators, its practical significance and role in the development of the state.

Key words: irrigation engineer, personnel policy, market economy, international experience, education, civil servants, management personnel.

ПОЛИТИКА ПОДГОТОВКИ ИНЖЕНЕРНО-ТЕХНИЧЕСКИХ КАДРОВ ДЛЯ СФЕРЫ ВОДНЫМИ РЕСУРСАМИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В нашей стране, как и в других странах мира, в условиях современной глобализации возрастает потребность в поиске путей и средств эффективного использования природных ресурсов, особенно земельных и водных ресурсов. В то же время многие факторы, связанные с данным вопросом, в том числе большая потребность в современных знаниях и навыках для сельского и водного хозяйства, высококвалифицированных и опытных кадрах, расширяются общечеловеческие и глобальные, региональные и национальные процессы по водным вопросам, важным для жизни человека. В данной статье обобщена государственная политика Узбекистана в современной системе подготовки инженеров и мелиораторов, ее практическое значение и роль в развитии государства.

Ключевые слова: инженер-ирригатор, кадровая политика, рыночная экономика, международный опыт, образование, государственные служащие, руководящие кадры.

ЎЗБЕКИСТОНДА СУВ ХЎЖАЛИГИ СОҲАСИ УЧУН МУҲАНДИС-ТЕХНИК КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ СИЁСАТИ

Аннотация

Бутун дунё давлатлари қатори, бизнинг мамлакатимизда ҳам ер ва сувдан самарали фойдаланиш йўллари ва воситаларини излаб топиш эҳтиёжи ортиб бормоқда. Айни пайтда, бу масала билан боғлиқ кўплаб омиллар, жумладан қишлоқ ва сув хўжалиги тармоқлари учун замонавий билим ва кўникмаларга, касбий малакага эга юқори малакали ва тажрибали кадрларга катта эҳтиёж мавжудлиги, инсоният ҳаёти учун муҳим бўлган сув муаммоларига доир умуминсоний жараёнлар тобора кенгайиб ва чуқурлашиб бормоқда. Мазкур мақолада Ўзбекистоннинг замонавий муҳандис-ирригатор кадрлар тайёрлаш тизимида олиб бораётган давлат сиёсати, унинг амалий аҳамияти ва давлатни ривожлантиришдаги ўрнига оид хулосалар ёритилган.

Калит сўзлар: муҳандис-ирригатор, кадрлар тайёрлаш сиёсати, бозор иқтисодиёти, халқаро тажриба, таълим, давлат хизматчилари, раҳбар кадрлар.

Кириш. Ўрта Осиё маҳаллий халқларида қадимдан табиат инъом этган нъматлардан тежаб-тергаб, увол қилмасдан фойдаланиш ғоят муҳим аҳамият касб этган. Айниқса, ота-боболаримиз эъзозлаган ўлкамизда ер-сувдан оқилона фойдаланиш орқали юксак даражадаги суғорма деҳқончилик маданияти шаклланиб келган. Аждодларимиз – ирригатор, мироб ва деҳқонлар тоғ олди ва чўл билан тутшиб кетувчи ҳудудлар табиий сув ресурсларидан тежаб-тергаб оқилона фойдаланиш услубларини ишлаб чиқишган. Аҳоли кўп асрлик ирригация фаолияти давомида сув манбаи булоқларининг ахволи ва ҳар хиллиги уларнинг узоқ масофадан келиши ва серсувлиги, сув оқимининг тезлиги, инсон ва табиат иқлими шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда ирригацион ва гидротехник иншоотлар ва гидротехника тизимини қўллаган ва уларни такомиллаштирган.

Бугунги кунга келиб эса айнан сув муаммоси ҳамда сув хўжалиги соҳасида замонавий билим ва

кўникмаларга, касбий малакага эга юқори малакали ва тажрибали кадрларга катта эҳтиёж мавжудлиги сезилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 8 майдаги “Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институтида олий маълумотли кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3702-сонли ҳамда 2021 йил 10 декабрдаги “Иқтисодиёт тармоқлари учун муҳандис кадрларни тайёрлаш тизимини инновация ва рақамлаштириш асосида тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-42-сонли Қарорлари биз танлаган мавзунинг назарий ва методологик асосларини белгилайдиган таянч ҳужжатлар бўлиб ҳисобланади.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Бугунги глобаллашув ва миллий кадриятларни асраш эҳтиёжи кучайиб бораётган бир шароитида барча соҳалар ислохотларга муҳтожлик

сезгани каби, биз фикр юритаётган сохани ривожлантириш ҳам даврнинг асосий талабларидан бири бўлиб қолмоқда. Собик иттифоқ даврида иктисодиётнинг табиий ресурслар билан таъминланганлиги табиат ёки экологик қонуниятлар ва қонунларга боғлиқлиги тан олинмади. Йиллар ўтиб ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ягона табиат, хусусан экологик қонунларга боғлиқлиги мутахассислар томонидан асослана бошланди.

Мавзу бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи шундан далолат берадики, унинг турли жиҳатлари ва хусусиятларини ўрганишга доир тадқиқотлар дунёнинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасаларида, жумладан, Россия ФАнинг Сув муаммолари институти, UNESCO-IHE - сув таълими бўйича халқаро институт, Голландиянинг Вагенинген университети ва тадқиқот маркази ва бошқа шу каби илмий марказларда олиб борилмоқда[1].

Мавзунинг сиёсатшунослик нуқтаи назаридан таҳлили ва талқинида Ўзбекистонлик олимлар Ш.Пахрутдинов[2], Раҳбар кадрлар танлаш борасида тадқиқот олиб борган олим Ф.Р.Равшанов “кадрлар захираси - бу тегишли мақсадли тайёргарликдан сўнг раҳбарлик лавозимига тавсия этилиши назарда тутилган ходимларнинг гуруҳидир. Захира бўлажак раҳбарларни режали тайёрлаш ва уларнинг тайёргарлигини олдиндан текшириш учун аниқ асос бўлиб хизмат қилади ҳамда раҳбарлик лавозимига номзодларни танлаш жараёнининг доимийлиги ва уларнинг мослашиш даврини қисқартириш имконини беради”[3], деган фикрни билдириб ўтган.

Қишлоқ ва сув хўжалиги соҳасидаги Ўзбекистонлик олимлардан Ў.Умурзаков[4], Р.Сангиров[5], М.Ҳамидов[6], А.Салоҳиддинов[7], С.Маматов[8], И.Бегматовларнинг[9], мамлакатимиз ривожланишининг бугунги босқичида қишлоқ ва сув хўжалиги соҳалари учун зарур бўлган юксак малакали кадрлар тайёрлаш масалаларига алоқадор асарлари ҳам муайян манба сифатида хизмат қилади.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Глобаллашаётган замон мутахассис кадрлар олдида янгича ёндошув ва талабларни қўймоқда. Ўзбекистон Республикасини замонавий босқичда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича устувор вазибаларини рўёбга чиқариш учун ишлаб чиқариш ва бошқарув соҳасидаги илғор мутахассис кадрларни етиштириш тизимини қайта қўриб чиқиш, фаолият самарадорлигини янада оширишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Инновацион ғоялар ва технологияларни ҳаётга тадбиқ эта оладиган, универсал фикрлаш қobiliяти ва интеллектуал билимларга эга кадрлар тайёрлаш масаласини ҳал қилиш зарурияти Ўзбекистонда кадрлар сиёсатини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш жараёни юзага келганидан бери кадрларни тайёрлаш иши бошидан-охиригача жамиятда ҳукмрон бўлган сиёсий ҳокимият қўлидадир. Мутахассис кадрларни етарли миқдорда ва юқори сифатда тайёрлаш ҳамда улардан жамият ва давлат манфаатлари йўлида оқилона фойдаланиш учун жамиятимизда унинг мослаштирилган таълим-тарбия системаси шакллантирилди.

Хусусан, давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштириш соҳасида замонавий талаблар ҳамда устувор йўналишларни инобатга олган ҳолда, 16 та вазирилик, идора ва бошқа ташкилотларнинг тузилмаси, вазифа ҳамда функциялари қайта қўриб чиқилди. 20 та давлат ва хўжалик бошқаруви органи, бошқа ташкилотлар қайта тузилди. Ўзбекистон Республикасида Маъмурий ислохотлар концепцияси тасдиқланди. Ушбу дастуриламал ҳужжат асосида давлат бошқаруви тизимига стратегик режалаштириш, инновацион ғоялар ва технологияларнинг илғор шакллари жорий этилаёпти[10].

Давлат ва жамият ҳаётида рўй бераётган туб ўзгариш ва ислохотларнинг муваффақиятли амалга оширилиши, аввало, бозор иқтисодиёти шароитида мустаҳкам билимга эга, Ўзбекистоннинг бугунги ташқи ва ички сиёсати йўналишларини тушунадиган, таҳлил эта оладиган ёш ва ташаббускор кадрларни етиштириб чиқаришни талаб этади.

Глобаллашув шароитида интеллектуал салоҳиятли кадрларни танлаш бошқарув ва ишлаб чиқариш тизимида техник ва технологик янгиланиш дастурларини изчил жорий этиш имконини беради.

Эътироф этиш жоизки, Ўзбекистоннинг қулай георафик климат шароитида жойлашгани узоқ йиллардан буён суғорма деҳқончилиги унинг иқтисодий ривожланишидаги асосий омиллардан бирига айлантирган. Негаки, мамлакат асосан аграр соҳага ихтисослашган бўлиб, ҳозирда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришининг 98 фоизи суғорма деҳқончилик ҳиссасига тўғри келади. Шу билан бирга, республиканинг бугунги қундаги суғориш тизими ҳолати ва имкониятларини бевосита таҳлил қиладиган бўлсак “ҳозирги вақтда Ўзбекистонда 4,3 млн. га суғориладиган ерлар мавжуд бўлиб, уларга хизмат кўрсатувчи 180 минг км каналлар тизими, 140 минг коллектор-дренаж тармоқлари, 1600 дан ортиқ гидротехника иншоотлари фаолият кўрсатмоқда. Бу иншоотларнинг 800 таси йирик гидротехника иншоотлари, 588 таси насос станциялари, 55 таси эса сув омборлари саналади (сув омборларининг 30 таси Амударё ва 25 таси Сирдарё дарёларининг ҳавзасида жойлашган)”[11].

Бугунги кунга келиб Ўзбекистонда ирригация соҳасининг ривожини жамият ва давлат учун ўта долзарб масалага айланаётганлиги бу соҳани ривожлантиришда илғор муҳандис-ирригатор кадрлар тайёрлаш тизимини ислоҳ этишга зарурат сезилмоқда. Чунки дунё мамлакатларида бир неча йиллардан буён сув ресурслари ва сув танқислиги масалалари халқаро аҳамиятга эга бўлиб келмоқда. Хусусан, ҳар йили 2 февраль куни жаҳон ҳамжамияти томонидан муҳим сана – Бутунжаҳон сув-ботқоқли ҳудудлар куни (World Wetlands Day) сифатида нишонланади. Бевосита ана шу доирада қабул қилинган Рамсар (Эрон) конвенциясига Ўзбекистон 2001 йилда аъзо бўлган.

Шу билан бирга, жаҳон ҳамжамиятининг эътиборини сув масалаларига, тоза ичимлик сувига талаб муҳимлиги, тоза ичимлик сувидан барқарор фойдаланиш услубларини тарғибот қилиш масалаларига жалб этиш мақсадида БМТ Атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича конференциясининг (Рио де Жанейро шаҳри, 1992 йил) қарорига мувофиқ, ҳар йили 22 март - Бутунжаҳон Сув ресурслари куни (World Water Day) сифатида нишонланиб келинади. Хусусан, БМТ Бош Ассамблеясининг 2010 йил 20 декабрда бўлиб ўтган 69-ялпи йиғилишида қабул қилинган A/RES/65/154-сонли Резолюцияга мувофиқ 2013 йил “Сув бўйича ҳамкорлик халқаро йили” (International Year of Water Cooperation) деб эълон қилинди[12]. Унда сув бўйича БМТ ва бошқа халқаро ташкилотлар, давлатлар ва манфаатдор томонларнинг кенг қамровли ҳамкорлиги ва мулоқотини кучайтириш масалалари атрофида ҳал қилинди.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Буларни инобатга олган ҳолда қишлоқ ва сув хўжалиги соҳасида давлат хизматининг қонунчилик асосларини такомиллаштириш, бу борадаги кадрлар сиёсатини амалга оширишнинг самарали тизимларини ишлаб чиқариш масалалари долзарб ҳисобланади. Бугунги кунда мамлакатимизда илғор халқаро тажриба асосида муҳандис-ирригатор кадрлар фаолияти самарадорлигини оширишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу борада муҳандис-ирригатор кадрлар етиштириб чиқарувчи

Республикаси Олий таълим муассасалари фаолияти ҳам жаҳон миқёсидаги ютуқлар асосида юксак ижодий фаолликка, ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил қарашларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларни шакллантиришга йўналтирилди. Бу ишларни ҳаётга мақсадли жорий этишда хорижий давлатлар билан ўзаро тажриба алмашишга алоҳида урғу берилмоқда.

Ҳозирги кунларда гидротехник иншоотларларни қуриш, уларни таъмирлаш, техник хизмат кўрсатиш, транспорт масалаларига кўп миқдорда молиявий моддий ва техникавий мададни олиб, ишлаб чиқариш жараёнларини қайта жиҳозлаш, янги технологиялар, машина, ускуналарни унга жорий қилиш, ижтимоий масалаларни унга мустақил ҳал этиш имкониятларига эга бўлиб бормоқдалар. Раҳбар ирригатор мутахассис ходимларга фақат хўжаликнинг техникавий муаммоларинигина эмас, балки умуман истиқболи барча ишлаб чиқариш масалаларини мустақил ечиш учун кенг ҳуқуқий асослар яратиб берилган.

Янги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий вазият вужудга келтирган шундай эркин ижод шаронтида муҳандис-ирригатор мутахассис кадрларнинг серғайрат ва билимдон бўлишлари, ўз иқтидорларини ва қобилиятларини кенг намоён этишларининг имкониятлари бирмунча ортганлиги янгича кадрлар сиёсатида ўз ифодасини топган.

Ҳозирги даврда ўтказиладиган муҳандис-ирригатор кадрлар тайёрлаш сиёсатининг яна бир муҳим томони шундаки, халқаро алоқаларни тубдан янгилаш учун зарур бўлган илғор мутахассис кадрлар тайёрлаб, бу тармоққа жойлаштиришдан иборатдир. Фан ва техника ютуқларидан самарали фойдаланилган, махсус мутахассис кадрлар етарли миқдорда ва юксак сифат даражасида таёрланган, янги имкониятлар реал ўзлаштирилган тақдирдагина ирригация соҳасида қўзланган муваффақиятларга эришиш мумкинлиги ҳозирги кундаги кадрлар сиёсати руҳига сингиб кетган.

Ирригация соҳасидаги ташкилотлар ўз эътиборини соҳага қизиқувчи муносиб мутахассис кадрларни излаб топиш ва ишга жалб этиш тизимини ҳам йўлга қўйиш зарур. Бундай тизимда кўпроқ ходимларни мотивация даражаси уларнинг лаёқати, ривожлантириш ва соҳага содиқлиги ўрганилади. Ҳақиқатдан ҳам ходимларнинг юксак натижалари уларнинг квалификация ва билимига жиддий равишда боғлиқ, агарда кадрлар етарли даражада мотивацияланган бўлса, улар ташкилотнинг муваффақиятига янада салмоқлироқ ҳисса қўшади. Ўз ходимларининг содиқлигини таъминлашни ташкил қила билиш салмоқли ҳиссага эга, акс ҳолда персоналнинг юқори даражасидаги алмашинувчанлиги жиддий йўқотишларга олиб келиши мумкин. Шундай қилиб, муҳандис-ирригатор кадрлар тайёрлаш тизими қай даражада ходимларни мотивация қилинишини ривожланишига, уларнинг профессионализи ва компетентлигига шунингдек, ташкилотга содиқлигига ва билвосита ёки бевосита ташкилот фаолиятининг натижаларига таъсир қилишини аниқлаш муҳимдир.

Ўзбекистонда муҳандис-ирригатор кадрлар тайёрлаш тизимини қуйидаги белгиларига аҳамият қаратиш мақсадга мувофиқ:

Ходимларни индивидуал натижалари ҳисобига асосланган рағбатлантириш тизими;

Ходимларни уларнинг хизматларига яраша ишида кўтариш;

Бандликнинг юқори кафолати;

Ташкилот ичидаги таълим (умумий, махсус, қайта тайёрлаш, малака ошириш);

Карьерани режалаштириш;

Ташкилот ичидаги ўсиш;

Муаммоларни ечиш тизими;

Рағбатлантиришнинг юқори даражаси.

Объектив омиллар орасида энг муҳими – бу ирригация соҳасидаги ишлаб чиқариш жараёнларига илмий техника инқилоби самараларини изчил жорий қилиш, фан ва техника янги технология воситаларининг бевосита ишлаб чиқариш кучига айланиб бораётганлиги бўлиб, буларнинг ҳаммаси янги хусусиятларига ва юксак замонавий малакага эга бўлган кадрларнинг оммавий равишда шаклланиб етишишига сабабчи бўлади.

Давлат ҳокимиятининг кадрлар сиёсатида иқтидорли ёшларни хорижий мамлакатларнинг етакчи ўқув, илмий марказлари, фирмаларига ўқишга ва стажировкага юбориш ижобий аҳамият касб этмоқда. Мутахассис кадрларни, айниқса раҳбар ходимларнинг салоҳиятини ривожлантириш сиёсати ўз ичига профессионал таълим бериш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишни, шунингдек ходимларни профессионал ва мансаб бўйича силжиш, лавозими кўтарилиши сиёсатини олади. Кадрлар сиёсатини алоҳида элементларини аниқлаш ва таърифлаш ҳар хил ташкилотларда катта амалий аҳамиятга эга. Лекин нафақат бу йўналиш таърифлаш, усулларни солиштириш ва улар ёрдамида ташкилотларда буларни барчасини қўллаш, балки самаралироқ усулни топшириш ҳам кўпроқ эътиборга лойиқдир.

- **Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations).** Муҳандис-ирригатор кадрларни тайёрловчи олий таълим муассасалари таълим тизимида инновацион ғоялар ва электрон таълим ресурсларини тўлдириб бориш, мувофиқлаштириш ва уларни мунтазам равишда сайтга жойлаштириб бориш ишларини йўлга қўйиши лозим. Олий таълимда ўқитиш ва тарбия самарадорлигини оширишда электрон дарсликларнинг янги авлодини яратиш, масофавий таълим тизимини кенгайтириш, бойитиш муҳим ўрин тутди. Шундан келиб чиқиб, бу йўналишдаги ишларни янада такомиллаштириш талаб этилади.

Олий таълим муассасаларининг таркибий қисмлари ўртасидаги ўзаро электрон алоқаларни тубдан қайта ташкил этиш зарур. Иқтидорли талабалар билан ишлаш, ёш олимлар фаолиятини мувофиқлаштириш, улар томонидан инновацион ғоялар ва лойиҳаларни ишлаб чиқишни рағбатлантириш фаолиятдаги асосий йўналишлардан бири бўлиши керак.

АДАБИЁТЛАР

1. www.un-ihe.org; <https://www.wur.nl>
2. Пахрутдинов Ш., Жўраев Т. ва бошқ. Миллий манфаатлар ва бошқарув масъулияти. Огоҳлик ва ҳушёрлик тамойиллари. –Т., F.Ғулом номидаги НМИУ, 2008. 456 б.
3. Ф.Равшанов. Ўзбекистон Республикасида раҳбар кадрлар танлаш асослари. // Сиёсий фанлар доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. Тошкент-2009. 136-бет.
4. Умурзаков.У. Рекомендации по повышению эф-фективности и улучшению эколого-гического состояния орошаемых земель на основе внедрения в хо-зяйствах биоискусственных дре-нажных систем , «Агроилмдунё» (2006).
5. Сангиров.Р. Ўзбекистонда сунъий суғориш маданиятининг шаклланиши ва ривожланиши тарихи, Iqtisod-moliya (2019).
6. Xamidov M.X., Begmatov I.A., va boshq. “Suv tejankor sug‘orish texnologiyalari” O‘quv qo‘llanma. –T., TIMI bosmaxonasi, 2015. 243 bet.

7. Салоҳиддинов А.Т. Ҳавзавий ташкилотлар ҳамда уларнинг сув ресурсларини ҳавзавий бошқариш режаларини ишлаб чиқиш ва уларни амалга оширишдаги роли , ТИКХММИ (2019).
8. Маматов. С.А. Томчилатиб суғориш тизими, ББК 40.62 УДК: 631.674.6 (575.1) (2012).
9. Бегматов И.А. Оросительные мелиорации , ТИИМСХ нашриёти. (2020).
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 15 августдаги ПФ-5024-сонли Фармони.
11. Жониқулов Ш., Холлиев Б., Маматов И. Сув ҳўжалиги соҳаси учун малакали мутахассислар тайёрлашнинг муҳим масалалари // Kasb-hunar ta'limi. -Тошкент, 2016. 2-сон. –Б. 2.
12. Юнусов Ҳ., Маматова З. Трансгегаравий дарёлар ва йирик тўғонлар: таҳдидлар, талафотлар ва хавфсизлик чоралари. - Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. –Б. 7.

УДК: 347.013.73

Гулчеҳра РАҲМОҲОВА,
Чирчиқ давлат педагогика институти ўқитувчиси,
E-mail: gulchehra86@mail.ru

ФарДУ профессори, педагогика фанлари доктори Т.А. Эгамбердиева тақризи асосида

STUDYING THE PROBLEM OF CREATIVE AND CREATIVE THINKING IN FOREIGN RESEARCH

Annotation

This article analyzes the creative and creative style of human thinking based on the research of foreign scientists in the pedagogical and psychological aspects. Also, based on the ideas of scientists about the parameters of creativity, the elements of a creative approach that are characteristic of a person are highlighted.

Key words: creative thinking, creative thinking, non-standard thinking, creative parameters.

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ КРЕАТИВНОГО И ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Аннотация

В данной статье анализируется творческий и креативный стиль мышления человека на основе исследований зарубежных ученых в педагогическом и психологическом аспектах. Также на основе представлений ученых о параметрах креативности выделены элементы творческого подхода, характерные для личности.

Ключевые слова: творческое мышление, творческое мышление, нестандартное мышление, творческие параметры.

КРЕАТИВ ВА ИЖОДИЙ ТАФАККУР МУАММОСИНИНГ ХОРИЖИЙ ТАДҚИҚОТЛАРДА ЎРГАНИЛИШИ

Аннотация

Ушбу мақолада инсоннинг креатив ва ижодий тафаккур тарзи педагогик ва психологик аспектда хорижий олимларнинг тадқиқотлари асосида таҳлил қилинган. Шунингдек, олимларнинг ижодкорлик параметрлари борасидаги фикр-мулоҳазалари асосида индивидуал шахсга хос бўлган ижодий ёндашувнинг элементлари аниқлаштирилган.

Калит сўзлар: креатив тафаккур, ижодий тафаккур, ностандарт тафаккур, ижодкорлик параметрлари.

Кириш. Жамият ва табиат ҳодисаларини ўрганиш, билиш назарияси қонуниятлари асосида тадқиқ қилиш фаннинг азалий ва адабий муаммосидир. Инсоният тараққиёти кишиларнинг креатив ва ижодий тафаккур тарзига пропорционал равишда кечадиган жараёндир. Инсоннинг тафаккур тарзи жамият тараққиёти билан бевосита боғлиқ жараён экан, уни педагогик ва психологик муаммо сифатида тадқиқ қилиш илмий жамоатчиликнинг инсоният яшаш тарзини яхшилаш билан боғлиқ масалалардан эканлиги ойдинлашади. Тафаккур тарзи ва ишлаш механизми, уни такомиллаштириш масаласи эса педагогиканинг психология билан кесишган нозик муаммоларидан ҳисобланади. Мазкур муаммо хорижий тадқиқотчилар томонидан муайян даражада ўрганилган бўлиб, уни ижодий ва қиёсий нуқтаи назардан ўрганиш, маҳаллий тадқиқотчилар учун ушбу муаммонинг бўшлиқларини аниқлаш ва уни атрофлича ўрганиш имкониятларини очади.

Умуман, ностандарт тафаккур тарзи инсон табиатига хос бўлиб, ҳар бир инсон ўз ҳаётида ижодкорлик билан дуч келади, унинг қайсидир жиҳатини ўзгартириш имкониятига эга бўлади. Бироқ айнан мана шу масала анланган ва анланмаган фаолият тури билан изоҳланган ҳолда ниманидаир кашф этиш ёки уни билмасдан ўтказиб юбориши эҳтимоли асосида амалга ошади. Агарда шахсда носатандарт тафаккур тарзи шакллантирилган бўлса, унда янги нарсаларни кашф этиш компетентлиги намоён бўлади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили (Literature review). Шахс томонидан нарсга ва ҳодисалар моҳиятини ўрганаётганда, албатта, унинг моҳияти ва хусусияти тафаккур операциялари, яъни анализ ва синтез жараёнида олинган натижалар асосида ҳулосаланиб, мантикий

таҳлил натижалари юзага келади. Албатта, бу жараён шахс фундаментал дунёқараши ва ижодий тушунчалари мувофиқлиги маҳсули бўлиб, тафаккурнинг стратегик режасини амалга оширади.

Тадқиқотчи Ж.Е. Ермакова ушбу жарённи ассоциация ёндашув нуқтаи назаридан таҳлил этиб, барча когнитив жараёнларнинг элементлари улар орасидаги боғланишлар моҳиятига мувофиқ юзага келади, деган назарий қарашни илгари суради [6].

Шу нуқтаи назардан олиб қарайдиган бўлсак, шахснинг ижодий фаолияти тасаввурлар дунёсида юз берган жараёнлар маҳсули сифатида эътироф этилиб, ижтимоий воқелик сифатида намоён бўлади. Ижодкорлик маълум концептуаллик омилларига асосланиши, рационал фаолият билан мувофиқлашиши, илмий ва когнитив тушунча моҳияти билан уйғунлашишини инкор этмаслигимиз лозим.

Бизнингча, бу жараённинг юз бериши маълум алгоритм билан асосланиб, олдиндан инсон тафаккурида намоён бўладиган, ҳиссий нозик “нуқта”ларни ўзаро таъсир марказида ўз ҳаракати билан юзага келтиради.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Инсон тафаккури муаммоси ҳар доим концептуал аҳамият касб этиб, уни тадқиқ этиш давлат ва жамият ҳаётида конструктив лойҳаларни амалга оширишда асосий омиллардан бири бўлиб келган. Олинган илмий таҳлиллар натижаси трансформацион ёндашув негизида креативлик тамойилларига сингдирилиб, ўз даври учун илмий-техник инновацион лойҳаларни амалга ошишига замин бўлиб хизмат қилган. Бу тушунча моҳиятини педагогик ва психологик нуқтаи назардан таҳлил этадиган бўлсак, ижодий фикрлаш илмий тадқиқотларни юзага чиқариш, кескин ҳаётий муаммоларни бартараф этишнинг

муқобил йўллари излаб топишга қаратилган концептуал тақомиллашувдир.

Ушбу масалани фалсафий нуқтаи назардан олиб қарайдиган бўлсак, ижодий фикрлашнинг концептуал ёндашувлар негизига қарама-қарши масалалар моҳияти асосида билимларнинг ривожланиши, янги фикр ва зиддиятли қарашлар, хусусан, материализм ва идеализм, борлиқ ва онг ўртасидаги муносабатлар, инсоният цивилизацияси, диний ва мифологик ғоялар ва онгдаги объектив билимлар устуворлиги моҳиятини кузатишимиз мумкин.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Инсон тафаккури ижтимоий тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучларини мувофиқлаштирувчи, мавжуд муаммоларни реал ҳал этишга қаратилган илмий-назарий ва амалий конструктив манбаидир.

Инсон тафаккури маҳсули бўлган ижодкорлик масаласига психоаналитик ёндашув тарафдорларининг қарашлари бир оз бошқача бўлиб, улар қуйидагича илмий мулоҳазаларни илгари суришади.

Тадқиқотчи З.Фрейд тажовузкор энергия, тўғридан-тўғри чиқиш йўлини топа олмай, ижодкорликка юз тутаяди, деган фикрни илгари сурган бўлса, Карл Жунг ижодкорлик либидонинг ингибицияларидан бири ҳисобланиб, ўз натижаларига эга бўлган ижодий жараёндир, деган қарашни билдиради. Алфред Адлер ижодкорлик ижтимоий ўзини намоён қилиш маҳсули эканлигини таъкидлаб, бу “камчилик” комплексини қоплашнинг ўзига хос усули, деган назарияни илгари суради[6].

Биз психоаналитик ёндашув тарафдорлари назарияларига қўшилмаган ҳолда ижодкорлик масаласига онгсизлик манбаи деб эмас, балки тафаккур натижаси маҳсули сифатида ёндашиш лозимлигини таъкидлаш этизимиз. Сабаби ҳар бир ижод ва креатив ёндашув реал вазият ва шароитни тақозо этиши, у маълум таълим ва тарбияга муҳтож эканлиги нуқтаи назаридан ёндашсак, уни тўлиқ жамият эҳтиёжига йўналтирилган, инсонпарварлик тамойилларига хизмат қилдириш мотивларини кўришимиз мумкин.

Бизнинг ушбу нуқтаи назаримиз гуманистик психология тарафдорлари илмий қарашларига мувофиқ келиб, уларнинг ижодкорликка нисбатан ёндашувлари юқорида билдирган илмий мулоҳазамаизни асослайди. Тадқиқотчи А.Г.Маклаков нуқтаи назарича, гуманистик психология тарафдорлари илмий ёндашувларига кўра ижодкорлик шахсни ўзини намоён қилиш усули, ўз-ўзини шакллантириш концепцияси ва мавжуд қобилиятларни доимий равишда ривожлантириб боришидир[10].

Инсон тафаккури когнитив ёндашув тарафдорлари томонидан ҳам тадқиқ этилган бўлиб, улар бу жарённи “сунъий интеллект” ғояси нуқтаи назаридан таҳлил этишган. Когнитив ёндашувда инсон мия фаолияти компьютер операциялари тимсолида олиниб, дастлаб берилган маълумотни янги нарсага айлантириш хусусияти таҳлил этилган ва асосий вазифаси қабул қилинган сенсор сигналнинг мия томонидан ўзгариши жараёни ўрганилган[10].

Бизнинг нуқтаи назаримизча, когнитив ёндашув тарафдорлари томонидан амалга оширилган тадқиқотда инсон тафаккури маҳсулидан давлат ва жамият манфаатлари йўлида мақсадли фойдаланиш ва истиқболда мавжуд ижодкорлик қобилиятларини эрта аниқлаш ва тўғри тарбиялашга йўналтирилган мақсад устуворлик қилган десак, тўғри илмий таҳлилни амалга оширган бўламиз.

Истиқболда бу каби дифференциал илмий тадқиқотларнинг педагогик ва психологик омилларини мақсадли амалга ошириш лозим бўлиб, давлат ва жамиятнинг интеллектуал манбалари бўлган ижодий

қобилиятлар йўқолиб кетишининг олди олиниши ҳамда инсоният истиқболига хизмат қилдирилишига эришиш мумкин.

Тафаккур муаммосини ўрганган психометрик ёндашув вакилларида бири бўлган тадқиқотчи Э.Торренс ижодкорлик масаласини илмий нуқтаи назардан таҳлил этиб, қобилият билан боғлиқ муаммолар, билимнинг етишмаслиги, мавжуд қийинчиликлар ва бу борада аниқ тақлифлар яратиш ва гипотезалар ишлаб чиқиш хусусида ўз фикрларини илгари сурган бўлса, тадқиқотчи Ж.Гилфорд нуқтаи назарича, ижодкорлик универсал когнитив ижодий қобилият бўлиб, унинг асосини дивергенция ва конвергенция жараёнлари, шунингдек, трансформация ва семиотика жараёнлари ташкил қилади[3].

Бизнинг нуқтаи назаримизча, Ж.Гилфорд ижодкорликни, одатда, муаммо ва вазифаларни ҳал қилиш, унинг қўллаб-қувватлаш ечимларини топиш, аниқ масалани ечиш учун олдиндан ўрганилган алгоритмлардан аниқ фойдаланиш стратегиясига асосланиш ҳамда масалани ҳал қилиш учун элементар операциялар кетма-кетлиги ва мазмуни бўйича ностандарт вазиятда янги ёндашувларни кашф этиш, деган илмий қарашни илгари сурган.

Шунингдек тадқиқотчи Ж.Гилфорд ижодкорликнинг қуйидаги олти параметрини қайд этади:

- мослашувчанлик - турли ғояларни ишлаб чиқариш қобилияти;
- муаммоларни аниқлаш ва шакллантириш қобилияти;
- ўзига хослик - қўзғатувчиларга ностандарт тарзда жавоб бериш қобилияти;
- кўп сонли ғояларни яратиш қобилияти;
- маълум деталларни қўшиш орқали объектни яхшилаш қобилияти;
- муаммоларни ҳал қилиш қобилияти, яъни таҳлил қилиш ва синтез қилиш қобилияти[3].

Тадқиқотчининг юқоридаги ижодкорлик хусусидаги параметрларини таҳлил этиб, индивидуал шахсга хос бўлган ижодий ёндашувнинг қуйидаги элементларини ажаратиб кўрсатишимиз мумкин:

- биринчи, фикр юритишда аниқлик, бунда маълум вақт оралиғида юзага келадиган дивергент ва конвергент ёндашув ҳамда умумий ҳулоса;
- иккинчи, фикр юритиш деформацияси ва мобилилиги, яъни бир фикрдан иккинчи фикрга тез ўтиш ва мантикий ёндашув;
- учинчи, фикр юритишдаги индивидуаллик, яъни умумийликдан хусусийлик ва хусусийликдан умумийлик ёндашувида оптимал қараш ва илгор ғоялар илгари суриш;
- тўртинчи, атроф-муҳитга симпатик ёндашув ва кизикувчанликнинг юқорилиги, яъни табиий-ижтимоий жараёнларга онгли муносабатда бўлиш;
- бешинчи, илмий таҳлил ва қарашларга эга бўлиш, яъни маълум илмий-назарий истиқболли гипотезаларни илгари суриш;
- олтинчи, рационал ёндашув, яъни реал воқеликни акс эттира олиш, амалий тақлиф ва тавсияларни бериш ҳамда ўз позициясини ҳимоялаш;
- еттинчи, сезгирлик ва реакциянинг юқорилиги, яъни субъектив ва объектив омиллар ўртасидаги таъсирни кўра олиш ҳамда муносиб жавоб қайтариш;
- саккизинчи, мантикийлик, яъни анализ ва синтез жараёнидаги мувофиқлик ҳамда жавоблар комбинациясининг уйғунлиги;
- тўққизинчи, креативлик, яъни муаммо ва масала ечимига ностандарт ёндашув ҳамда ҳулосаларда мантикийликнинг устуворлиги;

- ўнинчи, хулосаларни умумлаштириш, яъни масала ва муаммо тафсилотларини яхлитлаб, аниқ ва рационал қарор қабул қилиш.

Шу нуқтаи назардан олиб қарайдиган бўлсак, юқорида биз томонимизда тавсия этилган ижодкорликнинг параметрларга мувофиқ, креатив ёндашув, яъни ижодкорликнинг ностандарт вазиятларда намоён бўлиши инсон тасаввур оламининг кенглиги, фантазия қила олиш қobiliяти ва бу хусусида илмий-назарий гипотезаларни илгари суриши билан бевосита боғлиқдир.

Ҳаётий тажрибага бой, кўп китоб ўқиган, ўзи ва бошқалар фаолиятида юз берган воқеа ва ҳодисаларни таҳлил этиб борган киши уларнинг юз бериш жараёни ва хусусиятлари, олдиндан кўриниш берадиган элементларини тасаввур оламида гавдалантира олади, истикболда ушбу масалаларни инъикос этиш масалалари юзага келиб, унинг фаоллиги ортади. Бир сўз билан айтганда, инсон тажрибасининг бойиб бориши, ижодий тасаввурлар оламининг янада кенгайишига замин бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқотнинг илмий таҳлили жараёнида ўрганилган психологик-педагогик адабиётларда креатив фикрлаш ва ижодий тасаввур алоҳида илмий тадқиқот манбаси сифатида ўрганилган [4, 9; 7; 12; 8; 5; 1; 2; 13; 11; 14]. Креатив фикрлаш ва ижодий тасаввур инсон ҳаёти давомида орттирган тажриба негизда шунчаки янги нарсани ижодкори бўлиб қолмасдан, балки бошқа

одамлар ҳаёлига келмайдиган, тасаввур оламига сиғдра олмайдиган ғоя ва фикрлар ҳамда маънавий-моддий ижод маҳсулини ўз шахсий фаолиятида намоён эта олади.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса ўрнида айтадиган бўлсак, замонавий жамиятда бугунги кунда педагогик фаолиятда таълим-тарбия билан шуғулланувчи ўқитувчи керативлиги ва ностандарт ёндашувлардаги ижодкорлиги таълим шароитида қуйидагиларни таъминлаб беришга замин бўлиб хизмат қилади: таълим сифатига хизмат қиладиган замонавий ностандарт технологияларни креатив ёндашув асосида ўқув жараёнига татбиқ этиш малкасини оширишга; замонавий таълим ва анъанавий таълим ўртасидаги зиддиятли кесишиш нуқтасини топиш ҳамда мавжуд муаммоларни аниқлаш ва бартараф этишнинг мукобил вариантларини тақлиф этиш кўникмасини мустаҳкамлашга; таълим сифатига таъсир ўтказувчи таълим технологияларининг камчиликларини таҳлил этиш ва тезда бартараф қилувчи долзарб таълим муаммолари тизим методикасини излаш лаёқатини юзага чиқаришга; таълим ва тарбия беришда педагогик фаолият усуллари ва шакллари тизимлилик ёндашуви асосида изчиллик билан такомиллаштириш тажрибасини барқарорлаштиришга; таълим ва тарбия жараёнида инновацион фаолиятга эътибор қаратиш, янги ва ностандарт ҳамда муҳим ва истикболли лойиҳаларни касбий фаолиятнинг асосий жиҳатида айлантириш малакасини қарор топтиришга.

АДАБИЁТЛАР

1. Ануфриева Г., Вдовкина С., Огороднова О. Воображение и творчество // Дошкольное воспитание. – 2008. – № 12. – 120 с.
2. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. Психологический очерк: Книга для учителя. – М.: Просвещение. – 1991. – 198 с.
3. Гилфорд Ж. Теория креативности / <http://www.brandmedia.ru>.
4. Григорьева О.А. Особенности развития творческого воображения старших дошкольников // Современные научные исследования и инновации. 2014. № 11. Ч. 3.
5. Дружинин, В.Н. Психология XXI века / Под ред. В.Н. Дружинина. - М.: ПЕР СЭ, 2003. 220 с.
6. Ермакова, Ж.Е. Становление и развитие проблемы творческого мышления в отечественной и зарубежной науке / Ж.Е. Ермакова // Вестник ЧГПУ, 2009. № 6.
7. Ильина Л.Л. Условия творческой самореализации детей в дошкольном образовательном учреждении // Педагогические и социальные вопросы образования : материалы Всерос. науч.-практ. конф. (Чебоксары, 7 авг. 2020 г.) / редкол.: Ж.В. Мурзина [и др.] – Чебоксары: ИД «Среда», 2020. – С. 50-52.
8. Кокорева О.И. Особенности развития творческого воображения у старших дошкольников с нормальным и нарушенным речевым развитием / О.И. Кокорева, Ю.Ю. Волокитина // Психолого-педагогическое сопровождение общего, специального и инклюзивного образования детей и взрослых : материалы Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием (Тула, 1 апр. 2021 г.) / редкол.: С.Н. Башинова [и др.] – Чебоксары: ИД «Среда», 2021. – С. 244-247.
9. Кучина Т.И. Развитие творческих способностей младших школьников / Т.И. Кучина, Т.Ю. Журавлёва // Современные тенденции развития системы образования : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Чебоксары, 28 март 2018 г.) – Чебоксары: ИД «Среда», 2018. – С. 81-83.
10. Маклаков, А.Г. Общая психология: Учебник для вузов / А.Г. Маклаков. - СПб.: Питер, 2013. – 583 с.
11. Полуянов Ю.А. Воображение и способности. – М.: Знание. – 2003. – 155 с.
12. Понкраторова А.С. Программа развития творческого воображения старших дошкольников с общим недоразвитием речи посредством нетрадиционных техник рисования / А.С. Понкраторова, О.И. Кокорева // Психолого-педагогические исследования – Тульскому региону : материалы Регион. науч.-практ. конф. магистрантов, аспирантов, стажёров (Тула, 17 июня 2021 г.) / редкол.: С.В. Пазухина [и др.] – Чебоксары: ИД «Среда», 2021. – С. 118-122.
13. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн – СПб.: Питер, 2011. – 340 с.
14. Субботина Л.Ю. Развитие воображения детей: Популярное пособие для родителей и педагогов. – Ярославль: Академия развития. – 1997. – 240 с.

УДК: 792.09

Гўзал РАШИДОВА,
Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти ўқитувчиси,
E-mail: g.rashidova@gmail.com

ЎзДСМИ профессори Ҳ.Маҳмудова тақризи остида

THEATER AS A FACTOR OF SPIRITUAL AND EDUCATIONAL AND CULTURAL GROWTH

Abstract

This article discusses the social significance of the Uzbek theatrical art, attention to the development of theatrical art, the process of professionalization of the Uzbek theater, the great work of the Jadids in the development of theatrical art, its aesthetic impact on the spiritual and educational education of the Uzbek theater, as well as the public and its artistic development.

Key words: spirituality, culture, aesthetics, art, theater, stage, Jadid movement, director, actor.

ТЕАТРАЛЬНОЕ ИСКУССТВО КАК ФАКТОР ДУХОВНОГО И ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РОСТА

Аннотация

В данной статье рассматривается социальная значимость узбекского театрального искусства, внимание к развитию театрального искусства, процесс профессионализации узбекского театра, большой труд джадидов в развитии театрального искусства, его эстетическое влияние на духовно-просветительское воспитание узбекского театра, а также публики и ее художественного развития.

Ключевые слова: духовность, культура, эстетика, искусство, театр, сцена, джадидское движение, режиссер, актер.

ТЕАТР САНЪАТИ – МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ТАРБИЯ ВА МАДАНИЙ ЮКСАЛИШ ОМИЛИ СИФАТИДА

Аннотация

Мазкур мақолада ўзбек театр санъатининг ижтимоий аҳамияти, театр санъати ривожига берилаётган эътибор, ўзбек театрининг профессионаллашув жараёнлари, жадидларнинг театр санъати ривожига қўшган улкан ишлари, театр тараққиётида унинг томошабинлар маънавий-маърифий тарбиясига эстетик таъсир кўрсатиши ва томошабинларнинг маданий юксалишининг бадий воситаси эканлиги ва сахна маданияти масалалари ёритилган.

Калит сўзлар: маънавият, маданият, эстетика, санъат, театр, сахна, жадидчилик ҳаракати, режиссёр, актёр.

Кирish. Ривожланаётган Ўзбекистонда миллий тикланишдан – миллий юксалиш тамойили мезонида юксак миллий ва умуминсоний маънавий кадриятларга асосланган янги демократик жамият барпо этилмоқда. Амалга оширилаётган туб ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий ва маънавий ислохотлар инсон кадри ва унинг манфаатларига хизмат қилмоқда.

Бу ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий жараёнларнинг такомиллашуви ва ривожланишида субъектив омиллар – инсоннинг ақл-идроки, тафаккур тарзи, интеллектуал салоҳияти, иқтидори, эркинлиги ва ижодкорлиги каби фазилатлар алоҳида рол ўйнамоқда. Буларни ҳаракатга келтирадиган ботиний куч маънавий манфаат, эҳтиёж, интилишлар бўлиб, улар орасида эстетик эҳтиёж алоҳида ўрин тутди.

Бу борада театр санъати, жумладан актёрлик санъати бирламчи бўлиб, сахнаий асар орқали бир вақтнинг ўзида томошабин тафаккурига – ҳам эстетик, ҳам маънавий, ҳам маърифий, ҳам маданий таъсир этади, уни гўзалликка, нафосат ва маърифатга, маънавиятга чорлайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон фармони билан тасдиқланган Тараққиёт стратегиясида эзулик ва инсонпарварлик тамойилига асосланган “Ҳаракатлар стратегиясидан – Тараққиёт стратегияси сари” ғоясини кенг тарғиб этиш орқали жамиятда соғлом дунёқараш ва бунёдкорликни умуммиллий ҳаракатга айлантириш, “Янги Ўзбекистон – маърифатли жамият” концепциясини амалга ошириш орқали маданият ва санъат соҳаларини янада ривожлантириш, маданият муассасалари ва

объектларининг моддий-техника базасини яхшилаш долзарб масаласи сифатида қайд этилгани маданият ва санъатга берилаётган эътибор ва маданият ва санъат муассасалари, театр ва санъат саройлари тараққиётининг ҳуқуқий асосидир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ёшларни баркамоллик поғонасига олиб чиқишда, унинг маънавий маданиятини шакллантиришда театр санъати алоҳида мавқега эга. Чунки у ҳар бир миллий маданиятнинг юксалганлиги ва балоғатга етиб улғайганлигини яққол кўрсатувчи ойнадир. “Театр ўнбозлик эмас! Масхарабозлик ҳам эмас! Театр бамисоли ойнаванд бир уйким, кирган ҳар бир кимса ўз хусну қабиҳини кўра олур. Юзига ун суртиб масхарабозлик шаклига кирган зотлар табиби ҳозикдурлар”[2]. Маърифатпарвар ёзувчи ва театр жонкуяри Маҳмудхўжа Бехбудий ушбу сўзлари орқали театрининг жамият кўзгуси эканлигини таъкидлайди. Театр халқ оммасининг эстетик дидини ўстиришдек мураккаб бурчни ўтовчи улкан ҳаёт мактаби ҳамдир.

Актёр ижоди ва маҳорати бир пайтнинг ўзида ҳам табиий, ҳам ижтимоий, ҳам амалийдир. Драматург фикрини изҳор қиладиган ҳам, режиссёр талқинига жон киритадиган ҳам, томошабин билан юзма-юз мулоқотда бўлиб, унга завқ-шавқ бағишлайдиган, ўйлашга, фикр юритишга мажбур қиладиган ҳам актёрдир [4]. Шу сабаб мазкур мавзу ҳар доим соҳа мутахассислари, танқидчилари ва амалиётчиларининг эътиборида. Аммо, ҳар қандай танқидчи ёки тадқиқотчи ҳам бутун вужуди билан образ яратаётган актёр хис-туйғусининг, унинг руҳиятининг нозик жиҳатларини кўриш ва англашга қодир бўлавермайди. Актёр ижро вақтида ўзлигини унутмаган ҳолда ўзга кишининг дунёси билан яшайди.

Жон-жаҳти билан у инсон қиёфасини ташқи ва ички жиҳатдан очиб беришга интилади ва бунга эришади ҳам [6].

Актёрнинг бор маҳоратини шакллантириш, уни бир қолипга тушиб қолишининг олдини олиш бевосита катталарга яъни устоз санъаткорларга боғлиқ. Бу борада ўзбек театри тамал тошини қўйган отахон режиссёр Маннон Уйғур ўзининг ўринли ва муддаоли фикрини қуйидагича билдирган, "... Театримизнинг ишида юз берган энг муҳим, катта камчиликлардан бири - ёш авлод билан лозим даражада иш олиб борилмаслигидир. Бизда ҳар қандай постановка тайёрланганда асосий ролларни фақат ном чиқарган катта мастерларгагина бериб, ўрта даражали ва ёш артистларга аҳамият бермаслик юз бериб келмоқда. Шунинг натижасида... бир талай қобилиятли ва ишга чанқаган ўрта даражали ва ёш артистлар кўп вақт... ўз маҳоратларини ўстириш ва кўрсатиш имкониятидан маҳрум қолиб келмоқдалар. Бундай аҳволга хотима бериш учун ҳар бир постановкада асосий ролларга дублёрлар тайёрлаш масаласига катта аҳамият бериш керак. Шу билан бирга ёш авлоднинг малакасини ошириш, уларни амалий ишга тортиш ва ўстириш мақсадида ёш артистлар иштироки билан махсус спектакль тайёрлаш усулини ҳам тезда амалга ошириш лозим" [3].

Тадқиқот методологияси. Профессонал актёрлик санъатининг вужудга келиши ва унинг эстетик тарбиядаги аҳамиятининг оммалаштиришда жадидчилик ҳаракати намоёндаларининг роли катта.

Маълумки, Туркистондаги жадидчилик ҳаракати жамиятдаги ижтимоий-сиёсий эҳтиёж туфайли юзага келди. Жадидчилик дастлаб XIX асрнинг 80-йилларида Кавказда пайдо бўлди ва унинг асосчиси машҳур маърифатпарвар Исмоилбек Гаспирали ўғли эди [8].

Жадидлар тарих майдонида, аввало, миллий мустақиллик учун мустамлакачиликка қарши кураш шиори билан чиқдилар. Шу боис бу ҳаракат аҳолининг зиёли қисми эътиборини тезда ўзига жалб қилди. Айниқса, ёш зиёлилар – олимлар, шоирлар, ёзувчилар, журналистлар, ҳуқуқшунослар, матбаачилар, илҳор фикрли савдогарлар жадидчилик ҳаракатининг олдинги сафларида бўлдилар.

Ўзбек театри жадидчилик ҳаракатининг меваси – маърифий театр сифатида туғилган эди.

Саҳна ишини ташкил этган ва уни халқ орасида кенг ёйган Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Бехбудий сингари атоқли марифатпарварнинг сай-ҳаракати билан бу театр тез орада халқ маданий ҳаётининг таркибий қисмига айланди. Санокли бир неча йил давомида ўттизга яқин пьеса яратилди, актёрлик ва режиссёрлик санъатининг туб тамойилларига асос солинди.

Таҳлил ва натижалар. Жадид театри ва драматургиясининг муҳим хусусияти – унинг оила ҳаётини тасвирлаш билан инсон қалбига кириб бориш, уни марифий тарбиялаш ва шу орқали жамият ҳаётида авж олиб бораётган миллий уйғониш ғояларини тараннум этишда кўринган эди.

Жадид марифатпарварлари ёккан маърифат маъшали қарийб 1930-йилларга қадар янги ғоя ва интилишлар билан театр ҳамда драматургияга кириб келган аҳли санъат йўлларини ёритиб турди.

Бу ўзбек театрининг дастлабки даврданоқ ўз миллийлигини асраш йўлида қатъий турганлигидан гувоҳлик беради. Бир жиҳатдан, бу ажабланоқли эмас. Сабаби, тақдирларини театр ва драматургия билан боғлашга аҳд қилган кишилар эски мактаб, мадраса кўрган, мумтоз адабиёт, мусиқа, халқ театри таъсирида бу нафосат оламига чинакам миллий театр санъатини барпо этиш эзгу истаги билан кириб келган зотлар эди.

Ўзбек театрининг асосчилари, хусусан, атоқли режиссёр ва театр арбоби Маннон Уйғур ўз атрофига энг истеъдодли драматург ва санъаткорларни уюштириб, улар билан илҳомбахш изланишлар олиб борар экан, халқимизнинг бой манавиятига муштарак келадиган замонавий театр барпо этиш йўлидан борган эди.

Ўзбек театрининг туғилганига ўн йил бўлмаёқ Абдурауф Фитратнинг «Чин севиш», «Абулфайзхон», Чўлпоннинг «Ёркиной» драмаларининг яратилиши, энг қимматлиси, бу асарларни овропача драма эстетикаси талаблари даражасида бўлиши шу изланишларнинг мантикий натижалари эди.

Жадидларнинг маънавий ҳаётни, халқ таълимини тубдан ислоҳ қилиш ғояси илҳор, нисбатан янги, замонавий дунёқараш бўлиб, халқда озодлик ва эркинлик туйғуларини уйғотиш асосида жамиятни тараққий эттириш орзусини пайдо қиладиган миллий мафкурага ҳамоҳанг эди. Бунга таълимни ислоҳ қилиш, мактаб, мадраса, газета, журнал, театр санъатини ривожлантириш орқали янги ҳаёт тарзига эришиш мумкинлигини эътироф қилиш ва амалий ҳаракат дастурига айлантириш жадидларнинг асосий мақсади бўлган.

XX аср бошларида мамлакатимизда профессионал труппалар ва театрлар шакллана бошлади. Ушбу труппаларнинг шаклланишида ўша пайтда фаолият кўрсатган маърифатпарварларимизнинг беқиёс хизматларини эътироф этиш ўринлидир. Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Абдулҳамид Чўлпонларнинг номлари ўзбек миллий театр санъати саҳифаларига зарҳал ҳарфлар билан битилгандир. Тошкент, Кўкон, Самарқанд шаҳарлари ўзбек миллий театри марказлари бўлиб қолди. Айнан юқорида номлари қайд этилган маърифатпарварларнинг сай-ҳаракатлари билан ўзбек миллий театри жаҳон театр санъатида маълум даражада ўз ўрни, мавқеига эга бўлди [1].

Жадидлар яратган европача шакл, миллий мазмундаги янги миллий театр томошабинларнинг кўз олдида, уларнинг бевосита иштирокида чуқур бадий-эстетик ўзгаришлар, ривожланиш ва ижодий изланишлар жараёнини босиб ўтган.

Туркистонда XX аср бошида, аввало, маорифда ислоҳ бошланган, кейин миллий матбуот пайдо бўлган. Лекин маърифатни, миллат маънавиятини ривожлантириш учун яна эстетик амалиётнинг асосий элементи – санойи нафиса уйи – театрга эҳтиёж сезилди. XX аср бошларида Татаристон ва Озарбайжондан Ўрта Осиёга гастролга келган театр ижодкорларининг спектакллари томошасидан кейин жадидлар ғоявий ва амалий режасида театр – Ибратхона ташкил этилиши миллий эстетик онг шаклланишида алоҳида ўрин эгаллайди [7].

“Турон” труппаси шаклланиши ва тараққиётида татар ҳамда озарбайжон режиссёрларининг ҳамкорлиги муҳим аҳамият касб этди. Бошлаб татар режиссёри Муҳаммадёрв йўл-йўриқлари билан иш бошлаган труппа “Падаркуш”ни озарбайжонлик режиссёр Алиасқар Асқаров раҳбарлигида сахналаштирди. А.Асқаров биринчи постановкадан сўнг, бошқа шаҳарларга ҳам таклиф этилиши муносабати билан, труппани тарқ этади. 1914-1915-йилларда “Турон”га татар режиссёри Заки Боязидский ва мустафо Мансуров ижодий жиҳатдан бошчилик қилиб турадилар [5].

... “Падаркуш” ва “Тўй”дан ташқари, Н.Хўжаев француз ҳаётини олиб ёзилган “Қотили Карима” мелодрамасини ҳам сахналаштиргани маълум. ... 1915-1916-йиллар давомида Абдулла Қодирийнинг “Бахтсиз кўёв”, Абдулла Авлонийнинг “Адвокатлик осони?”, “Пинак”, Ҳожи Муъиннинг “Мазлума хотун” пьесалари труппа репертуаридан жой олади [5].

... Труппанинг мунтазам фаолияти ва профессионал асосларда иш юритишини расман эътироф этувчи муҳим бир ҳужжат ҳам мавжуд. Бу ҳужжат ҳозирда Абдулла Авлоний мемориал музейида сақланувчи “Тошкент шаҳридаги мусулмон драма санъати хаваскорларининг “Турон” жамияти Низоми” бўлиб, у 1916 йил 11 ноябрь куни ва 7176-рақамли реестр билан нотариус Дм.Егоров томонидан тасдиқланган. 73 банддан иборат бу “Низом”да жамиятнинг асосий мақсад ва манфаатлари тўла ифодасини топган [5]:

а) аҳоли ўртасида саҳна ҳамда хайрия ишларига жиддий муносабатни ўстириш;

б) халқ учун спектакллар саҳналаштириш, унга соғлом ҳордиқ бағишлаш;

в) Туркистон ўлкаси ҳудудидаги моддий ва маънавий аҳволни яхшилашга муҳтож мусулмон эътиқодидаги кишиларга ёрдам кўрсатиш.

Мазкур мақсадларни амалга ошириш учун жамият куйидаги ҳуқуқларга эга бўлади [5]:

Кечалар, концертлар, спектакллар ва шунга ўхшаш оммавий томошалар ташкил этиш. Ўз номига клуб ва мусика курслари очиш, ўз кутубхонаси ва кироатхонасига эга бўлиш;

Ўз номига бошланғич мактаблар очиш ва таъминлаш ҳамда муҳтожларга нафақа бериш, шу жумладан, ўқувчиларга ва олий ўқув юртларида таҳсилни давом эттиришлари учун стипендиялар таъсис этиш, шу билан бирга, мавжуд хайрия ва маориф муассасаларини, уларнинг расмий, хусусий, ижтимоий қандай табақада бўлишларидан қатъий назар моддий қўллаб-қувватлаш.

“Турон” жамиятига турли дин ва мазҳабдаги кишилар аъзолик бадалини мунтазам тўлаб туриб, ҳақиқий аъзо бўлишлари мумкин эди.

Жамият фахрий, ҳақиқий ва Туркистон ўлкасида муҳим нарсаларни сотиб олиш ҳуқуқига эга бўлган ижрочи аъзолардан ташкил топади. Ижрочи аъзо сифатида қабул қилинаётган шахс 13-бандда айтилишича, биринчи маротаба ўз икtidори (амплуа) доирасидаги кичикроқ ролда синаб кўрилиши лозим. Агар унинг икtidори сезилса, шунга яраша рол берилиб, ижросидан сўнг хайъат қарори билан жамият аъзолигига қабул қилинган. Бу банд труппага шунчаки хаваскорни эмас, балки муайян театр талабларига жавоб бера оладиган шахсларни, яъни профессионал хусусиятли шахсларни жиддий синов ва танлаш йўли билан қабул қилинганини англатаёпти. Бу профессионал театрнинг муҳим шартларидан биридир[5].

Труппанинг мунтазамлиги ва қатъий ижодий қоидаларга биноан ишлашини кўрсатувчи яна “Ижрочи аъзоларнинг мажбуриятлари” қисмида куйидагича бандлар бор:

18) Ижрочи-аъзолар жамият йил давомида уюштирувчи оммавий томошалар: концерт, спектакль, кечалар ва шунга ўхшаш жамият хайъати ёки раис томонидан таклиф этилган кўрикларда ками билан беш марта иштирок этиши керак. Иштирок этмаганлар аъзоларнинг умумий йиғилиш қарори билан ижрочи-аъзолар сафидан чиқарилади.

19) Ижрочи-аъзолар, бирор спектаклда банд бўлса, белгиланган барча репетицияларга келиши ва режиссёрнинг ҳамма кўрсатмаларига амал қилиши мажбурийдир.

20) Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқидан маҳрум этиладилар.

21) Асосий репетиция ва ўз иштирокларидаги спектаклга, режиссёрни камида бир кун аввал огоҳлантирмасдан, иштирок этмасалар, умуман спектакллардан четлаштирилишлари мумкин.

“Низом”нинг кейинги бандларида ижрочи-актёр, режиссёр, бошқа ижодий ва ташкилотчи аъзоларнинг вазифалари, ҳуқуқ ва имкон ҳамда имтиёзлари белгиланганки, бу “Турон” жамиятининг қанчалик жиддий асосларда иш олиб бурганини кўрсатади[5].

Жадидлар европача театр санъатининг янги жанрларини бизнинг ҳудудимизда татбиқ этар эканлар, миллатни маърифат, маънавият ва санъат орқали эстетик тарбиялаш, бу тарбия истиқболида истиқлолга етишишни кўзладилар.

Ўзбекистон профессионал театри тараққиётини ўрганиш жараёнида ўша давр ижодкорлари томонидан саҳна маданияти масалалари долзарб муаммо сифатида қаралганлиги ўз исботини топди.

Саҳнанинг инсон тарбиясига маънавий таъсири, театр маърифат ва маънавият ўчоғи эканлиги жадидчилар томонидан энг муҳим масала сифатида қаралган. Жумладан, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Минаввар қори Абдурашидхонов каби маърифатпарварлар ўз асарлари, маърузаларида театрнинг тарбия борасидаги аҳамиятини ёритиб ўтишган.

“Турон” театр труппаси шаклланиши ва ижодий фаолияти ўқувсиз халқни ўқимишли қилиш, маърифатли қилиш, қолаверса театр санъати орқали маърифат ва маданиятни янада кенг тарғиб қилишга қаратилгандир.

Қарийб ўттиз йиллар давомида фаолият юритган жадидлар, халқни маърифатга қорлаш борасидаги фаолиятининг 20 ёки ундан ҳам кўпроқ даврини театр санъати орқали тарғиб қилди. Мана шу қисқа бир даврда театр санъати халқнинг миллат сифатида шаклланишига, маърифатга интилиши орқали ўзликни англашига, маънавий қиёфаси ўзгариб, ижтимоий онги ўйғонишига, эстетик диди камол топиб, дунёқараши тубдан ўзгаришига асос бўлди.

Саҳна санъатининг асосий вазифаси бу томошабинни эстетик ва маънан тарбиялаш бўлиб, жамият ва инсонлар орасида бўлаётган турли салбий ҳолатларни бадий воситалар орқали танқид қилиб реал ечимини топишга қаратилгандир.

Актёр театрнинг асосий устуни ва қуроли бўлиб, унинг саҳнавий этикаси томошабиннинг реал тарбиясига таъсир этувчи омилдир. Шу сабаб актёр, хусусан эстрада актёри сўз, ҳаракат, пластика, вокал санъатини маҳорат билан эгаллаш билан биргаликда саҳна қонуниятларини ва этикасини юқори даража эгаллаши лозим. Бу билим ва тафаккур мажбуран уқтириш ёки ноиложлик сабаб эмас, балки юксак онглик, ички эҳтиёж туфайли шаклланмоғи лозим.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса сифатида ёшларни баркамоллик поғонасига олиб чиқишда, унинг маънавий маданиятини шакллантиришда театр санъати алоҳида мавқега эгаллигини қайд этиш лозим. Театр, кино, мусиқа, рақс ва бошқа санъат турлари орқали инсонларни тарбиялаш, уларга эстетик завқ бағишлаш, эзуликка ундаш каби мақсадлар қўйилганки, уни амалга ошириш учун эса ижрочининг маҳоратига таяниш мақсадга мувофиқдир.

Театрнинг маънавий-маърифий таъсирини ошириш юзасидан куйидагилар тавсия этилади:

театрнинг мақсади фақат томоша кўрсатиш эмас, балки унинг бош мақсади маърифат ва тарбия беришга қаратилганлигини тарғиб этувчи ижтимоий роликлар тайёрлаш ҳамда телевидение, интернет, ижтимоий тармоқлар орқали кенг жамоатчиликка тарғиб этиш;

мактабгача таълим муассасалари, мактаблар, ўрта-маҳсус таълим муассасалари, олий таълим муассасалари тарбияланувчилари, ўқувчилари ва талабаларининг театрларга ташрифини янада такомиллаштириш, театр тўғрақларини ташкил этиш, театр ижодкорлари иштирокида давра суҳбатлари ташкил этиш ва бу

жараёнда бош мавзу сифатида сахна маданияти масалаларини қайд этиш;

Ўрта-махсус таълим муассасалари, олий таълим муассасаларида факультетив тарзда “Сахна маънавияти” махсус курсларини ташкил этиш, бу борадаги амалий

машғулотларни театрларда, санъат саройларида бевосита соҳа ижодкорлари иштирокида ташкил этиш.

Юқоридагиларни амалга ошириш – ёшларнинг маънавий-маърифий ва эстетик тарбиясининг кафолатидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдукундузов М. Ўзбек миллий театр санъати: тараққиёт босқичлари // “Истиқлол ва миллий театр” илмий тўплам. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2002.
2. Аҳмад С. Бехбудийнинг армонлари. “Театр” журнари, 2006 № 1. – Б. 7.
3. Қодиров М. Сахнамиз лочинлари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
4. Маҳмудов Ж. Актёрлик маҳорати. – Тошкент: Билим, 2005.
5. Ризаев Ш. Жаҳид драмаси. – Тошкент: Шарқ нашриёт-матбаа концернининг бош таҳририяти, 1997.
6. Сайфуллаев Б.С., Маматқосимов Ж.А. Актёрлик маҳорати. – Тошкент: Фан ва технология. 2012.
7. Умаров М. Маннон Уйғур ва миллий театр эстетикаси. – Тошкент: Мусика, 2006.
8. Ҳасанбоева О., Ҳасанбоев Ж., Ҳомидов Ҳ. Педагогика тарихи. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2004.

Севара САИДОВА,
Халқаро ислом академияси тадқиқотчиси
Email: saidovasevara6@gmail.com

Юридик фанлари доктори Н.Юсупова тақризи асосида

“ФАТАВОЙИ ОЛАМГИРИЯ” АСАРИДА МЕРОСГА МОНЕЪЛИК ҚИЛАДИГАН ҲОЛАТЛАР

Аннотация

Мазкур мақолада “Фатавойи Оламгирия” асаридаги мерос масаласи ва унга монетълик қиладиган ҳолатлар баён этилган. Меросхўр бўлиш ва уни ислом ҳуқуқи доирасида йўққа чиқариш фикхий фатволар орқали тизимли равишда кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: мархум, фароиз, қул, насаб, мусулмон, кофир.

ОБСТОЯТЕЛЬСТВА, ПРЕПЯТСТВУЮЩИЕ НАСЛЕДОВАНИЮ ПО ДЕЛУ ФАТАВА АЛЬ-АЛАМГИРИЯ

Аннотация

В данной статье рассматривается проблема наследия в произведении «Фатавои аламгирия» и препятствия на пути к ней. Наследование и его отмена в рамках исламского права систематически рассматривались в фетвах фикха.

Ключевые слова: умерший, фароиз, раб, родословная, мусульманин, неверный.

CIRCUMSTANCES IMPEDING INHERITANCE IN FATAWA AL-ALAMGIRIYA

Annotation

This article describes the issue of heritage in the work "Fatavoyi Alamgiriya" and the obstacles to it. Inheritance and its abolition within the framework of Islamic law have been systematically addressed through fiqh fatwas.

Key words: deceased, faroiz, slave, lineage, Muslim, infidel.

Кириш ва долзарблиги. Фароиз китоблари ҳар бир фуруъ фикҳ китобларида бўлишига қарамай, уламолар бу мавзуга бағишланган алоҳида китобларни кўп ёзишган. Бу каби асарлар турли даврларда ва минтақаларда таълиф этилган. Хусусан, “Фатавои Оламгирия” асари ҳам ўз даврида давлатнинг барча учун умуммажбурий ва ягона бўлган ҳуқуқий нормалар жамланмаси вазифасини ўтаган. Мазкур асар Ҳиндистонда, бобурий ҳукмдор Аврангзеб Оламгир ташаббуси билан ёзилган. Бобурий ҳукмдорлардан Аврангзеб Оламгир номи билан бутун дунёда машҳур бобурий ҳукмдор ва саркарда, Ислом динининг фаол тарғиботчиси, такводдор инсон сифатида танилган.

Асарнинг алоҳида боби ҳажб масаласига ажратилган бўлиб, ҳажб сўзининг луғатдаги маъноси “манъ қилиш” ва “тўсиш”дир. Мерос олимлари истилоҳида ҳажб қуйидагича таърифланади: “Ҳажб – мархумга ўта яқин меросхўр мархумга яқин меросхўрни ёки мархумга яқин меросхўр мархумга узоқ меросхўрни тарика(қолган мол)нинг барчасидан ёки маълум бир қисмидан тўсишидир”. Масалан, мархумнинг ўғли тирик бўлса, ўғлининг ўғли меросдан ҳажб бўлади, тўсилади. Ҳажб меросдан маҳрум бўлиш деб тушунилмайди. Зеро, ҳажб бўлиш билан меросдан маҳрум бўлиш орасида катта фарқ бор. Меросдан маҳрум бўлган инсон худди ҳаётда йўқдек ҳисобланади. У бошқани ҳажб қилмайди. Масалан бир киши ўз набираси тарафидан ўлдирилса, ўша набиранинг отаси ҳаёт бўлмаса ҳам қотиллик сабабидан ўша набира меросдан маҳрум бўлади. Ўзи ҳажб бўлган меросхўр уламолар иттифоқи ила бошқани ҳажб қилиши мумкин [1]. Ҳажб яъни меросдан тўсилиш икки хил бўлади:

ҳажби нуқсон (қисман тўсилиш);

ҳажби хирмон (тўлиқ тўсилиш).

Ҳажби нуқсон – мархумга ўзидан яқинроқ меросхўр бўлгани учун кўпроқ бўлган фарз улушдан

тўсилиб, камроқ бўлган фарз улушни олиш. Ҳажби нуқсон бўлиши мумкин бўлган меросхўрлар беш тоифадир:

1. Эр. Хотинининг ўша эрдан ёки бошқа эрдан бўлган меросхўр зурриёти бўлса, эр ярим (1/2) дан тўртдан бир (1/4) га ҳажби нуқсон бўлади. Агар хотинининг зурриёти бўлмаганида эр ярим (1/2) олган бўлар эди.

2. Хотин. Эрининг ўша хотиндан ёки бошқа хотиндан бўлган меросхўр зурриёти бўлса, хотин тўртдан бир (1/4) дан саккиздан бир (1/8) га ҳажби нуқсон бўлади. Агар эрининг меросхўр зурриёти бўлмаганида хотин тўртдан бир (1/4) олган бўлар эди.

3. Ўғилнинг кизи. Мархумнинг кизи бўлса, ўғилнинг кизи 1/2 улушдан олтидан бир (1/6) га ҳажби нуқсон бўлади. Агар отанинг кизи бўлмаганида ўғилнинг кизи ярим (1/2) олган бўлар эди.

4. Ота бир сингил. Мархумнинг туғишган сингилси бўлса, ота бир сингил ярим (1/2) дан олтидан бир (1/6) га ҳажби нуқсон бўлади. Агар туғишган сингил бўлмаганида ота бир сингил ярим (1/2) олган бўлар эди.

5. Она. Мархумнинг зурриёти ёки икки ва ундан кўп ака-ука, опа-сингиллари бўлса, она учдан бир (1/3) дан олтидан бир (1/6) га ҳажби нуқсон бўлади. Агар мархумнинг зурриёти ёки икки ва ундан кўп ака-ука, опа-сингиллари бўлмаганида она учдан бир (1/3) олган бўлар эди.

Ҳажби хирмон – мархум билан унинг орасида ундан кўра мархумга яқинроқ меросхўр бўлгани учун тариканинг барчасидан тўсилишидир. Масалан, ота бўлганда отанинг отаси ҳажби хирмон бўлади. Ҳажби хирмон факат асабалар тарафидан бўлади. Шунинг учун она мархумнинг ака-укаларини ҳажб қила олмайди. Ҳажби хирмон: 6 тоифа вакиллари бўлиб, ҳеч қачон ҳажб бўлмайди:

Ота

Ўғил

Эр
Она
Қиз
Хотин

Ҳажби ҳирмонга учраши мумкин бўлган меросхўрлар:

-Отанинг отаси ота тарафидан ҳажби ҳирмон бўлади. Отанинг отасининг отаси отанинг отаси тарафидан ҳажби ҳирмон бўлади.

-Туғишган, ота бир, она бир ака-укалар ота, ўғил,ўғилнинг ўғли тарафидан ҳажби ҳирмон бўладилар.

-Ота бир ака-укалар туғишган ака-укалар тарафидан ҳажби ҳирмон бўладилар. Қайси бир тоифа ака-укалар ҳажб бўлсалар, уларнинг ўғиллари ҳам ҳажби ҳирмон бўладилар.

- Ўғил – ўғилнинг ўғлини ҳажби ҳирмон қилади. Ўғилнинг ўғлининг ўғли – ўғилнинг ўғли тарафидан ҳажби ҳирмон бўлади.

- Асабаларнинг мархумга энг яқини қолган асабаларни асабалиқда ҳажб қилади, фарз эгаси эканлигида эмас.

- Онанинг онаси ва отанинг онаси она тарафидан ҳажби ҳирмон бўлади.

- Ўғилнинг қизи бирга асаба қилувчиси бўлмаса, ўғил ила ёки икки ва ундан ортиқ қиз ила ҳажби ҳирмон бўлади.

- Туғишган, ота бир, она бир опа-сингиллар ота, ўғил, ўғилнинг ўғли тарафидан ҳажби ҳирмон бўладилар.

Асарнинг бешинчи боби - меросини ман қилувчи нарсаларга бағишланган.

Қуллик меросни манъ этади. Унинг озод бўлиши учун бирор бир сабаб белгилаб қўйилмаган инсон, ёки озод бўлиши учун бирор бир сабаб белгилаб қўйилган бўлса ҳам, масалан мудаббар[2], мукотаб[3], умму валад[4] каби ёки ёки баъзи қисми озод қилинган бўлса ҳам фарқи йўқ. Аммо гаровга қўйилиб озод бўлиши учун мол топиши талаб қилинган, қийналган киши мерос олади ва ўзидан мерос қолдиради.

Қотил киши қатл қилинган кишидан ҳақсиз[5] ҳеч нарсани мерос қилиб олмайди, бунда у атайин ёки хато қилиб ўлдирган бўлса ҳам фарқи йўқ. Ҳар қандай қотил шу каби, у хатокор маъносидagi қотил бўлса ҳам мерос олмайди, мисол учун у ухлаётган бўлиб мерос қодирувчининг устига ағдарилиб кетса ёки томдан мерос қодирувчининг устига йиқилиб тушиб ўлдириб қўйса, ёки минаётган улови билан мерос олувчисини босиб олиши шулар жумласидандир. Ёш боланинг, мажнуннинг, ақли заиф, зотилжам, васваса бўлиб қолган одамнинг қатли меросдан ман қилишни вожиб этмайди. Чунки ҳирмон яъни меросдан маҳрум бўлиш тақиқланган қатл сабабли бўлади, буларнинг иши эса тақиқланган (қатл) ҳисобланмайди. Ўлимга сабабчи бўлиш меросдан маҳрум қилмайди, масалан қудуқ кавлаган, тош қўйган, йўлга сув сепган одам қабилар. Ҳар қандай қатл агар қасос ёки каффоратни вожиб қиладиган бўлса бевосита бўлса, бу билан мерос ман этилади, бу нарсаларни вожиб қилмайдигани эса - сабаб бўлиш ҳисобланади, меросдан маҳрум қилмайди, бир нарса етаклаган, ҳайдовчи қабилар сабаб бўлувчилар ҳисобланади. Боғийнинг одилни ўлдириши ёки бунинг акси борасида тафсилотлар ва хилофлар мавжуд бўлиб, сияр китобларидан билиб олинади.

Ота фарзандини хатна қилса ёки ҳижома қилса ёки ярасини ёрса бу сабаб фарзанди ўлиб қолса, у меросдан маҳрум бўлмайди. Фарзандига уриб тарбия берса ва бундан ўлиб қолса, Абу Ҳанифа (р.т.) сўзларига кўра солиқ тўлайди ва меросдан маҳрум бўлади, Абу Юсуф ва

Мухаммад (р.т.) қавллариға кўра эса ҳеч нарса тўламайди ва меросдан маҳрум бўлмайди, агар ўқитувчи отасининг рухсати билан болани урган бўлса бу билан ўлиб қолса, ҳеч нарса тўламайди.

Диннинг ҳар хил бўлиши ҳам меросдан тўсади, бундан мурод ислом ва бошқа бошқа динлар ўртасидаги фарқлиқдир. Аммо ўзга динлар ўртасидаги ҳар хиллик, масалан насронийлик, яҳудийлик, мажусийлик, бутпарастлик қабилар меросдан тўсмайди, ҳатто яҳудийлик насронийлик ва мажусийлик ўртасида мерос олишни жорий этилади.

Диёрларнинг фарқи бўлиши[6] ҳам меросдан, лекин бу ҳукм ўзга дин аҳли борасидандир, мусулмонлар борасида эмас, то агар бир мусулмон дорул ҳарб [7]да вафот этса ислом диёрда яшаётган фарзанди ундан мерос олади. Сўнг, диёрнинг фарқи бўлиши икки хил бўлади:

1) Ҳақиқий фарқ. Масалан, дорул ҳарбда ўлган ҳарбий унинг Дорул-ислом (мусулмонлар диёрида) отаси ва зиммий ўғли бор эди, унинг зиммий [8] ўғли ҳарбий отасидан мерос олмайди. Шунингдек, зиммий киши дорул исломда вафот этса унинг отаси ёки ўғли дорул-ҳарбда бўлса, ҳарбий мана шу зиммийдан мерос олмайди.

2) Ҳукмий фарқ. Мустаъман (мусулмонлар юртида юришга омонлик олган ғайридин) киши ва зиммий қабилар, агар омонлик олган диёрмизда вафот этса, ундай зиммий бўлган вориси мерос олмайди. Диёрнинг фарқ қилиши уларнинг ҳимоячисига боғлиқ, яъни қўшин ва подшоҳлик сабаб. Чунки улар ўртасида ҳимоя қилиш тўхтатилган бўлади.

Агар мустаъман бизда вафот этса ҳамда мол қолдирса уни меросхўрларига жўнатишимиз керак ва зиммийлардан бир киши вафот этиб унинг вориси бўлмаса моли байтул молга берилади.

Асарнинг олтинчи боб қуфр [9] аҳли мероси деб номланади.

Мусулмонларнинг бир-бири билан насаб ва сабаб туфайли мерос олгани каби муайян диний эътиқодга эга бўлмаганлар ўзаро шу сабабларга кўра мерос оладилар. Қофир киши ҳам мусулмон каби икки сабаб билан мерос олиши мумкин, (масалан) киши ўзидан кейин амакисининг икки ўғлини қолдириб, бири она бир ака ёки эр бўлиши мумкин. Агар қофир кишида 2 та қариндошлик жамланган бўлса, ҳамда бу қариндошлик бир-бирини ҳажб қиладиган иккита шахс сифатида фарқи бўлса, у ҳолда ҳажб қилувчи киши сифатида мерос олади. Ҳажб қилмаса унда иккала томондан қариндошлиги сабабли мероси олади. Мана шу бобга тегишли бўлган масалалардан бири муртад[10]нинг мероси, муртад киши мусулмондан ва ўзи каби муртад кишидан мерос олмайди. Агар муртад қатл қилинса ёки вафот этса ёки дорул ҳарбга ўтиб кетса унинг исломда эканлигида тўплаган моли мусулмон бўлган меросхўрларига тегади, ундан хотини агар мусулмон бўлса мерос олади, шарти агар муртад вафот этганда у иддада бўлса. Агар муртад вафот этишдан олдин унинг иддаси тугаб қолса ёки унга духул қилмаган бўлса унга яъни хотинига эридан мерос тегмайди, агар хотини эри билан бирга муртад бўлган бўлса, эридан унга мерос тегмайди. Унинг муртад бўлган қариндошлари ҳам ундан мерос олмайди. Имом Абу Ҳанифа раҳимахуллохнинг наздларида муртадлик ҳолида топган молдунёси байтул-молга қўйилади (байтул-мол мавжуд бўлмаганда муртаддан қолган мерос мусулмонлар манфаати учун ишлатилсин деб, омонатдор кишига берилади). Имом Абу Юсуф ва имом Мухаммад раҳимахумаллох наздларида иккала ҳолатда топган барча мол дунёси унинг мусулмон меросхўрларига тақсимлаб берилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Афзал Абзор. Исломда мерос ва унинг тақсимооти. –Т.: 2015.
2. Мудаббар – эгаси ўлганидан кейин озод бўлиши белгилаб қўйилган кул
3. Мукотаб –эгаси билан маълум пулни тўлагандан кейин озод бўлиши шартлашилган кул
4. Умму валад – ўз хожасидан фарзанд кўрган чўри
5. Меросдан ташқари бўлган ўзининг ҳаққини олади, аммо мерос олмайди.
6. Уламолар дин нуқтаи назардан юртларни умумий иккига ажратганлар: Дорул Ислом ва Дорул-Ҳарб. Ислом аҳкомлари зоҳир бўлиб турган диёр Дорул Ислом дейилса, аксинча ислом эмас куфр аҳкомлари зоҳир бўлиб турган диёр Дорул Ҳарб дейилган. Дорул Ҳарбда яшайдиган инсонларга нисбатан “ҳарбий” атамаси ишлатилади.
7. Ҳарбий – дорул Ҳарбда яшайдиган мусулмон бўлмаган инсонларга нисбатан “ҳарбий” атамаси қўлланилади.
8. Зиммий (аҳл аззимма) – арабча сўз бўлиб, мусулмонлар ҳимоясидаги аҳоли, о‘рта аср араб халифалигидаги мусулмон бўлмаган халқлар (асосан, яҳудий ва христианлар). Зиммийлар билан тузилган шартномата кўра, араб қўмондонлиги уларнинг молмулки ва ўзларининг дахлсизлигини ҳимоя этган ҳамда диний урфодатларига ижозат берган. Бунинг эвазига Зиммийлар давлат хазинасига жизя ва хирож тўлаб туришган.
9. Куфр (араб. – кофирлик, инкор этиш, рад этиш) – Аллоҳнинг борлигини ва Муҳаммад (с.а.в.) келтирган ғайбий хабарларни рад этиш. Бундан ташқари, суннийликка кўра, Аллоҳни инкор этмасада, имон келтириш зарур бўлган бошқа хабарларни рад қилиш ёки «Аҳл ас-сунва вал-жамоа» эътиқодидан чиқиш ҳам куфр ҳисобланади.
10. Муртад деб Ислом динидан қайтган одамни айтилади.

Сайёра САИДОВА,
Республика ёш олимлар кенгаши ННТ раиси
Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори PhD
E-mail: Sayyora.saidova@mail.ru

Илмий маслаҳатчи: Қўчқоров Ваҳоб Хошимович тақризи асосида

“ТОЛЕРАНТЛИК” ТУШУНЧАСИ ГЕНЕЗИСНИНГ АЙРИМ ЖИХАТЛАРИ

Аннотация

Бу мақолада бугунги шиддат билан ўзгариб, янгиланиб бораётган дунёда ўзаро меҳр-оқибат, ишонч ва ҳамдардликка асосланган толерантлик омилининг ўрни ва роли низоҳатда каттадир. Толерантлик – бу ҳар бир муайян шахс, унинг фикри, нуктаи назарини, ҳар қандай бошқа маданият, дунёқарашни, эътиқодни улар қандай бўлса, шундайлигича қабул қилишга ҳозирликни англатувчи мураккаб феномен ҳисобланади. Шунингдек, у бир-бирига ўхшамаган инсонларни бирга-аҳилликда яшашга интилишини ҳам ўзида намойиш этади.

Калит сўзлар: толерантлик, фалсафий–сиёсий, кўп миллатли, категория, бағрикенглик муаммоси, диний мурасизлик, ижтимоий тараққиёт.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ГЕНЕЗИСА ПОНЯТИЯ "ТОЛЕРАНТНОСТЬ"

Аннотация

В этом быстро меняющемся и обновляющемся мире сегодня огромна роль и место фактора толерантности, основанного на взаимной доброте, доверии и сострадании. Толерантность – сложное явление, означающее готовность каждого человека принимать свои мысли, взгляды, любую другую культуру, мировоззрение, убеждения такими, какие они есть. Он также отражает стремление не одинаковых людей жить вместе в гармонии.

Ключевые слова: толерантность, философско-политическая, полиэтническая, категория, проблема толерантности, религиозная нетерпимость, общественное развитие.

SOME ASPECTS OF THE GENESIS OF THE CONCEPT OF "TOLERANCE"

Annotation

In this rapidly changing and renewed world today, the role and place of the tolerance factor based on mutual kindness, trust and compassion is enormous. Tolerance is a complex phenomenon that means that each individual is ready to accept his thoughts, views, any other culture, worldview, beliefs as they are. It also reflects the desire of people who are not the same to live together in harmony.

Key words: tolerance, philosophical-political, multi-ethnic, category, the problem of tolerance, religious intolerance, social development.

Кириш ва долзарблиги. Толерантлик (лотинча tolerantia – муроса, чидам, қабул қилиш) – ўзгаларнинг урф-одати, ҳаёт тарзи, қадрият ва дунёқарашига нисбатан бағрикенг муносабатда бўлишни англатувчи фалсафий–сиёсий термин [1]. Ҳозирги глобаллашув жараёнида толерантлик тушунчаси жамиятда ижтимоий–сиёсий барқарорликни таъминлашда муҳим асос бўлиб хизмат қилади. Чунки толерантлик серкирра, айни пайтда плюралистик феномен сифатида, ўзаро диалектик боғлиқ бўлган жуда кўп намойиш бўлиш шакллариغا эга. Жумладан, тоқатлилик, сабрлилик, тинчликсеварлик, муросалилик, дўстлик, ҳамжихатлик, ўзаро ишонч, инсонларнинг бир–бирини ҳурмат қилиши (миллати, тили, диний эътиқоди, маданий қадриятлари, ижтимоий келиб чиқиши ва яшаш ҳудудидан қатъи назар), тушуниши, билиши ва англашга интилиши ҳамда бошқа шу каби ахлоқий фазилатлар жамият маданиятининг ривожланишида муҳим роъ ўйнайди.

Кўпчилик маданиятларда «толерантлик» тушунчаси «сабрлилик» сўзининг синоними бўлиб келади. Масалан, инглиз тилидаги tolerantion, француз тилидаги tolerance, немис тилидаги toleranz атамалари айнан сабр, тоқат, муроса маъноларини англатади. Тарихий–маданий тараққиёт ва фалсафий фикрнинг ривож жараёнида «толерантлик», яъни «сабрлилик», «хайрихоҳлик», «мурасозлик» категорияси ҳам айрим

ўзгаришларга учраб келди. Бу табиий ҳодиса бўлиб, жамият ижтимоий тараққиёти ўз-ўзидан инсонлар ўртасидаги муносабатлар ва турли ғояларнинг ҳам модификациясига олиб келади.

Методлар ва ўрганилиш даражаси. Шунингдек, рус тилидаги изоҳли луғатларда бу феноменнинг турли маъно шакллари учратиш мумкин. Аммо уларда «ўзгалар фикри, эътиқоди, хатти-ҳаракатларига нисбатан сабр-тоқат, бирор нарса ёки бирор кимсага нисбатан хайрихоҳлик, мурасачилик» [2] маънолари устуворлик касб этади.

Муносабатлар уйғунлиги, авваламбор, субъектларнинг ўзаро ҳурматини назарда тутди. «American Heritage Dictionary» луғатида мазкур феноменга «толерантлик – бу ўзгалар эътиқодлари ва хатти-ҳаракатларини тан олиш қобилияти ёки амалда тан олишлик ва ҳурмат қилишлик» дид, дея таъриф берилди [3]. Мальталиқ тадқиқотчи Кеннет Уэйн эса, ўзининг «Таълим ва толерантлик» мақоласида толерантликка ушбу луғатда берилган таъриф ҳам тўлиқ эмаслигини таъкидлайди. Чунки, муаллиф фикрича: «Толерантлик, бу нафақат ўзгалар эътиқоди ва хатти-ҳаракатларини шунчаки тан олишлик қобилияти ёки амалда тан олишлик ва ҳурмат қилишлик, балки биздан фарқ қиладиган «ўзга» кишиларнинг ўзларини ҳам тан олиш ва ҳурмат қилишдир. «Ўзга»лар алоҳида индивидуум сифатида ҳам,

бу «ўзга»лар мансуб бўлган этник гуруҳлар намоёндалари сифатида ҳам тан олинмоғи керак» [4]. Мазкур ҳолат, айниқса, кўп миллатли давлатлар учун долзарб масала ҳисобланади.

Тадқиқот натижалари. Толерантлик ўзида фалсафий ва диний омилларни камраб олиши билан бирга, ижтимоий-сиёсий омилларга ҳам боғлиқдир. Бу жараёнда «**сиёсий толерантлик**» категорияси алоҳида эътиборга молик. «Сиёсий толерантлик – бу ҳам давлат ичида, ҳам давлатлараро муносабатларни тартибга соладиган, маданиятли муносабатлар зарурлигини англаб етган жамият барча фаол аъзоларининг ўзаро муносабатларига қўйиладиган зарурий талаб» [5] ҳисобланади.

Толерантлик антик даврда пайдо бўлган ижтимоий-сиёсий феномен сифатида, дунёни фуқаролик институти ва унга боғлиқ муносабатлар тизимида очиб берган ҳамда эркинлик, тенглик, инсонга, унинг шахсига ҳурмат каби қадриятларни мустаҳкамлаган. Қадимги Римликлар бу тушунчаларни қонун даражасига кўтардилар, уларнинг расмий доктринаси ва дипломатияси толерантликнинг тўла имтиёзларини эрта ўзлаштирди ва уни фуқаролик халқаро ҳуқуқи доирасида асосий меъёрларидан бирига айлантиришди [6].

Диний таъкибларга қарши туриш зарурати «бағрикенглик» (толерантлик)омилини ўзига хос мазмун билан бойитди. Толерантлик, энг аввало, инсонларни «ўзга» динга мансуб одамлар билан тенг ҳуқуқли, ҳар қандай зулм ва зўравонликдан ҳимоя қилиши лозим эди. Дарҳақиқат, диний бағрикенгликнинг келиб чиқиши Европада диний зиддиятлар даврида, диний ва дунёвий ҳокимиятлар ўртасидаги муносабатлар кўпинча жиддий можаролар билан бирга кечган пайтга тўғри келади. Диний ғояларнинг тарқалиши асосан жамиятда мавжуд бўлган ғоялар билан зиддиятларни келтириб чиқарди.

Дастлаб бағрикенглик муаммоси диний мурасасизлик билан боғлиқ бўлиб қолса ҳам, кўп динлар учун бағрикенглик принциплари жуда муҳимдир. Масалан, жамият ҳаётининг барча соҳаларини амалда назорат қилишга интилувчи насронийлик таъсири остида ўрта асрнинг бошларида диний таъкибларга мойиллик пасая бошлади. Насронийликнинг кўпчилик вакиллари диний мурасасизликни қоралашган. Диний китобларда, яъни, Худонинг ўзгани ўзининг севганинг каби севиш ҳақидаги тўртинчи амри ва уни бузмасликка қақирқлари белгилаб қўйилган.

Қадимги диний китобларда инсонларни жамиятда яшаши давомида бағрикенгликка даъват этишган. Ҳатто бундан 2,5 минг йил олдин, Ҳиндистонда кенг ёйилган Буддизм ва Жайнизм таълимотларида ҳам бағрикенглик ва мурасасизлик тарғиб қилинади. Жайнизмнинг Таттвартхасутр китобида: «Барча тирик мавжудотларни қўллаб-қувватланг, яхшиликдан хурсанд бўлинг, азоб-укубатларга раҳм-шафқат қилинг ва хайрихоҳ бўлинг» [7], дея эътироф этилади.

Маҳатма Гандининг, зўравонлик билан ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик ғояси, қадимги Ҳиндистоннинг «ахинса» назариясига асосланади, унга кўра зўравонлик янада кўпроқ зўравонликни келтириб чиқаради. М.Ганди саяй-ҳаракатларининг натижалари муваффақият билан кутиб олиниб, ўзида фуқаролик, бўйсунмаслик ва зўравонликсиз ҳамкорлик шаклидаги адолатсизликка қарши курашни камраб олган «сатьяграха»халқ ҳаракатига асос солинди. У пассив исён мисолида одамларнинг ҳамдардлигини қозонишга муваффақ бўлди. Ҳаракат оммавий шаклга кирганда, қатағонлар кучсиз эди (қамокхоналар етарли бўлмайди) ва расмийлар кўпинча ваъдалар беришга мажбур бўлишди –адолатсиз қонунларни бекор қилиш ёки деҳқонларнинг оғир меҳнати учун муносиб ҳақ тўлаш ва бошқа шаклларда

М.Ганди «адолатга эришишнинг энг тезкор усули, бу қарама-қарши томонга нисбатан одилона муносабатда бўлишдир»[8], деб ҳисоблайди. У бу тамойилни Ҳиндистоннинг Британия ҳукумати билан муносабатларида қўллаган ва у британлардан эмас, балки Британия тизимидан нафратланиши талаб қилган.

Бошқа бир диний-фалсафий таълимот – конфуцийчиликда ҳам бағрикенглик тамойиллари одамларга нисбатан раҳм-шафқат ва мурасали муносабатда бўлиш шаклида намоён бўлади. Қадимги Хитой файласуфи Мэнци ўз битикларида шундай таъкидлайди: «Ўзингизнинг оқсоқолларингизни ҳурмат қилинг, буни бошқа кекса одамларга ҳам қўлланг. Фарзандларингизни севинг, бу муҳаббатни бегоналарга узатинг, шунда Осмон остини бошқариш осон бўлади. Шунинг учун, улар раҳм-шафқат кўрсатишганда, бу тўрт денгиз ичидаги барчани ҳимоя қилиш учун етарли. Агар марҳамат кўрсатилмаса, ҳатто хотин ва болаларни ҳимоя қилишнинг иложи йўқ» [9].

Бугунги кунда олимларнинг таъкидлашича, дунёда толерантлик маданияти шаклланишининг икки босқичини алоҳида ажратиш мумкин. **Биринчи босқич** – бу қадимги даврдан маърифат (ренесанс) давригача бўлган жуда кенг тарихий босқични ўз ичига камраб олган. **Иккинчи босқич** – бу маърифат давридан бошланадиган бўлиб, либерал тафаккур генезисининг турли хил кўринишларида, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари концепцияси, конституционализмнинг ривожланиши, плюралистик демократия тамойиллари ва тинчлик, толерантлик ва мултикультурализм маданиятлари билан боғлиқ замонавий моделлар ёйилиши билан изоҳланади.

Иккинчи босқичнинг ўзига хос аҳамиятига қарамай, мохиятан толерантлик маданияти шаклланиши жараёнини янада чуқурроқ ва тарихий нуқтаи назардан таҳлил қилиш лозим.

Толерантлик маданиятининг маънавий ва ғоявий асослари, энг аввало, Қадимги юнон ва рим мутафаккирларининг ижодлари, изланишлари билан боғлиқдир. Масалан, антик давр муаллифлари орасида бағрикенглик ғояларини замонавий маънода шакллантиришга катта таъсир кўрсатган ҳамда дунёнинг барча ёмон ниятлари жаҳолатдан келиб чиқади, деб ишонган Демокритни (мил.авв. 460-370) айтишимиз лозим. Натижада ёмонликни енгиб ўтишда фақатгина инсонни бахтли ҳолатга олиб борадиган билимларга эга бўлиши орқали эришиш мумкин. Унинг фикрича, билим ҳам худоларнинг қудрати ҳаёлларини енгишга ва уларнинг момақалдирок каби табиий ҳодисаларга бўйсунушига ёрдам бериши керак [10]. Шундай қилиб, Демокрит дунёнинг муқаддас идрокига қарши бўлиб, уни билим ва бағрикенглик билан таққосланадиган яхши кайфият ва эҳтирослардан холи бўлган қадриятларни акс эттиради.

Толерантлик маданияти шаклланиши ва ривожига катта таъсир кўрсатган яна бир қадимги юнон мутафаккири Аристотелнинг (мил.авв. 384-322)«фазилат» категориясини замонавий бағрикенглик талқини билан таққослаш мумкинлигини айтиб ўтади.У: «Фазилат эгаси уни худди унга яқин одамлар ва бегоналар билан бир хилда ҳаракат қилади» [11] дея, таъкидлайди.Аммо, шунинг билан бирга, Аристотель ўзининг кўплаб ўтмишдошлари сингари бағрикенглик атамасининг аналог(ўхшаш)ини мавҳум тарзда изоҳлайди ва аниқ мисоллардан қочади.

Қадимги Юнонистонда толерантликка муносабатни умумий жиҳатдан тавсифлаб, антик жамиятнинг ўзига хос хусусиятлари туфайли уни идрок этишнинг қарама-қарши хусусиятига ҳам эътибор бермаслик мумкин эмас. Бир томондан, Қадимги Юнонистонда индивидуал эркинликнинг аҳамияти ва

самарали фаолият кўрсатадиган жамиятни қуриш учун бошқа фуқаронинг эркинлигини ҳурмат қилиш зарурлиги тушунчаси шаклланганлигини кўриш мумкин [12]. Бошқа томондан, шуни таъкидлаш лозимки, ўша даврдаги Юнонистонда инсоннинг эркинлиги ва кадр-қимматини тушунишни замонавий шакли билан қиёслаш бир оз мушкул. Масалан, Юнонистонда аёллар ҳуқуқларининг рад этилиши, қулдорлик тизими ва турли хил номаданий жараёнлар жамиятнинг мурасасизлигидан далолат беради. Шунинг билан бирга, юнон полислари архаик бўлиб, ўзларининг политеистик диний культ(ибодат, топиниш, сиғиниш ва у билан боғлиқ диний маросим)ларига садоқати чуқур эди ва жуда қаттиқ табақаланиш билан ажралиб турардилар.

Функционал жиҳатдан шунга ўхшаш ҳолатлар, аммо кенгрок маънода олиб қараганда, Қадимги Рим учун ҳам характерли эди. Биз тадқиқотимиз давомида ушбу даврга мурожаат қилишни жуда муҳим ҳисоблаймиз, негаки «толерантлик» феноменининг келиб чиқиши кенг маънода қадимги латин аъёнларига бориб тақалади.

Мазкур атаманинг муомалага киритилиши Рим файласуфи Цицеронга тегишли бўлиб, у ушбу категорияни, бошқалардан фарқли ўларок, мурасасозлик, чидам ва бағрикенглик шаклида эътироф этади. Файласуфнинг машҳур сўзлари: «*non nobis solum nati sumus ortusque nostri partem patria vindicat, partem amici*» (биз нафақат ўзимиз учун, балки бизда ҳаққи

бўлган дўстларимиз ва мамлакатимиз учун ҳам дунёга келганмиз)[13] асосида ҳам инсонларнинг бир-бирига дахлдорлиги, масъуллиги, меҳр-мурувватлилиги, ижтимоийлашуви ва толерантлиги бўйича маълум хулосалар чиқаришимиз мумкин бўлади.

Хулосалар. Агар бу борада юртимиз, хусусан, Марказий Осиё минтақаси тарихига назар ташласак, диний ва миллий толерантлик ўзига хос тарзда тараққий этиб борганини кузатишимиз мумкин. Қадимдан ўлкамизда диний толерантлик ривожланган. Бу жараён антик даврда ҳам намоён бўлиб, илк ўрта асрларда халқларнинг ўзаро муносабатларида муҳим ўрин эгаллаган. Буюк ипак йўлининг пайдо бўлиши халқаро муносабатлар ривожига муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унинг тармоқлари нафақат савдо-иқтисодий алоқаларга, шунингдек, маданий мулоқотга ҳам хизмат қилган. Буюк ипак йўли орқали турли динлар, фалсафий қарашлар, маънавий қадриятлар, ёзув ва тасвирий санъат намуналари тарқалган. Мазкур мавзу адабиётларда етарлича таҳлил этилган[14]. Буюк ипак йўлининг чорраҳасида жойлашган Ўзбекистонга турли ҳудудлардан турли динларнинг тарқалишида (буддавийлик, зардуштийлик, монийлик, христиан) жамиятда диний бағрикенгликни табиий зарурат сифатида қўйган. Мазкур динлар маънавият ва илм-фан ривожига ҳам муҳим аҳамият касб этган.

АДАБИЁТЛАР

1. Философский энциклопедический словарь / Под ред. А. Б. Васильева. — 2-е изд. — М.: Инфра-М, 2011. — 576 с.
2. Иностранные слова и выражения. - М., 1998. - С.14.
3. American Heritage Dictionary of the English Language. <https://ahdictionary.com>
4. Высшее образование в Европе». - Т. XXI, № 2, 1997. -С.11-12.
5. Политическая энциклопедия. - М., 1999. - С.42.
6. Романенко Л.М. Лики российской толерантности (Размышления участницы симпозиума) // Полис. 2002. №6. - С.176.
7. Рерих Н.К. Мудрость в сказках и наставлениях.- М.: Амрита-Русь, 2009. - С. 162-163.
8. М.Гандининг «Менинг ҳаётим» китобидан сараланган сатрлар. (Электрон манба): <https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/mahatma-gandi-mening-hayotim-kitobidan-saralangan-satrlar-hindistonning-najot-yoli.html>.
9. Восточная литература. Средневековые исторические источники востока и запада. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/I/Drvnkit_fil/rametext5.htm
10. Секст Эмпирик. Сочинения в двух томах. Т. 1. / Вступит, статья и пер. с древнегреч. А. Ф. Лосева. — М.: «Мысль», 1975. - с. 247
11. Аристотель. Никомахова этика. Философы Греции., ЗАО "Издательство "ЭКМО-Пресс", Москва, 1997.
12. Каранг: Куприянова Е.А. Проблема религиозной толерантности в античной Греции. Вестник МГТУ, том 13, №2, 2010. – С. 412-415.
13. Dyck Andrew R. A Commentary on Cicero, De Officiis. — Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1996.
14. Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. —Т.: Шарк, 2000.

УДК: 32:070

Наргиза СЕЙДАБУЛЛАЕВА,
Қорақалпоқ давлат университети мустақил изланувчиси
E-mail: nargiza.seydbullaeva@bk.ru

НДПИ доценти, ф.ф.н Сейтова З. тақризи асосида

ЖАМИЯТДА ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИ РОЛИНИ КУЧАЙТИРИШ МАСАЛАСИ

Аннотация

Мақола давлатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёев томонидан мамлакатимизда ахборот ва сўз эркинлигини таъминлаш, мамлакат медиа-бозорини ривожлантириш орқали оммавий ахборот воситаларини том маънодаги “тўртинчи ҳокимият” даражасига етказиш масалалари ва давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлигини таъминлаш борасида кенг қўламли ислохотларнинг амалга оширилаётганлиги ҳақидаги маълумотлар билан ёритилган. Кейинги йиллар мобайнида республикамизда оммавий ахборот воситалари ва журналистларнинг самарали ва эркин фаолият юритишларини таъминлашга йўналтирилган бир қатор қонун ҳужжатлари қабул қилинганлиги ҳам кўриш мумкин. Жамиятда оммавий ахборот воситаларини ролини кучайтириш, олиб борилаётган ислохотлар моҳиятини аҳолига тушунтириш ва ёритишда оммавий ахборот воситалари вакиллари эркинлигини таъминлаш лозимлиги ҳақида сўз этилган.

Калит сўзлар: оммавий ахборот вазибалари, давлат ҳокимияти, медиа-бозор, бошқарув органлари, журналистика.

THE ISSUE OF STRENGTHENING THE ROLE OF MEDIA IN SOCIETY

Abstract

The article is about the implementation of large-scale reforms in the country to ensure freedom of information and speech, bringing the media to the level of a "fourth power" through the development of the country's media market and transparency of public administration illuminated with data. In recent years, the country has adopted a number of laws aimed at ensuring the effective and free operation of the media and journalists. The need to strengthen the role of the media in society, to explain to the public the essence of the ongoing reforms and to ensure the freedom of the media.

Key words: media functions, government, media market, government, journalism.

ВОПРОС УСИЛЕНИЯ РОЛИ СМИ В ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В статье отмечается, что глава государства Ш.М.Мирзиёев провел в стране широкомасштабные реформы по обеспечению свободы информации и слова, выведению СМИ на уровень «четвертой власти» через развитие медиа-рынок и прозрачность государственного управления освещены данными. В последние годы в стране принят ряд законов, направленных на обеспечение эффективной и свободной деятельности СМИ и журналистов. Необходимо усилить роль СМИ в обществе, разъяснить населению суть проводимых реформ и обеспечить свободу СМИ.

Ключевые слова: функции СМИ, государственная власть, медиарынок, органы управления, журналистика.

Кириш. 2016-йилдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раҳбарлигида мамлакатимизда ахборот ва сўз эркинлигини таъминлаш, мамлакат медиа-бозорини ривожлантириш орқали оммавий ахборот воситаларини том маънодаги “тўртинчи ҳокимият” даражасига етказиш, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлигини таъминлаш борасида кенг қўламли ислохотлар амалга оширилмоқда. Буни кейинги йиллар мобайнида республикамизда оммавий ахборот воситалари ва журналистларнинг самарали ва эркин фаолият юритишларини таъминлашга йўналтирилган бир қатор қонун ҳужжатлари қабул қилинганлиги ҳам кўриш мумкин. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019-йил 2-февралдаги “Ахборот соҳаси ва оммавий коммуникацияларни янада ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони мувофиқ, Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги негизида Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги ташкил этилди. Агентлик зиммасига Ўзбекистон Республикасининг ахборот соҳасидаги ягона давлат сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш борасида алоҳида мақом ва ваколат берилди [1].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Ўтган давр мобайнида халқаро рейтингларда

сўз эркинлиги ва ОАВ фаолияти бўйича мамлакатимизнинг мавқеини яхшилаш, суд органлари ва журналистлар ўртасида изчил ҳамкорликни ўрнатишга қаратилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди.

Оммавий ахборот воситаларининг фаолияти учун максимал даражада қулай шароитлар яратиш, давлат ва жамият ўртасида сифатли мулоқотни йўлга қўйиш, аҳолига тезкор, ҳолис ва тўлиқ ахборот етказиш, давлат ва хўжалик бошқаруви органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолияти шаффофлигини ошириш, шунингдек, уларнинг жамоатчилик билан ўзаро ҳамкорлик алоқаларини ва ахборот хизматлари фаолиятининг самарадорлигини тубдан яхшилаш мақсадида 2019-йил 27-июнда давлатимиз раҳбарининг “Оммавий ахборот воситалари мустақиллигини таъминлаш ҳамда давлат органлари ва ташкилотлари ахборот хизматлари фаолиятини ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4366-сон қарори қабул қилинган [2].

Хорижий оммавий ахборот воситалари ходимларини аккредитациядан ўтказиш бирмунча енгиллашди. Бугунги кунда 14 та давлатга тегишли – “Amerika ovozi” телерадиокомпанияси, “Sputnik” халқаро ахборот агентлиги, “Eurasianet” интернет нашри каби 29 та оммавий ахборот воситасининг 45 нафар журналист ва ижодий ходимлари Ташқи ишлар вазирлиги томонидан аккредита-

циядан ўтказилган. Фуқароларимизга “Amerika ovozi”, “BBC Uzbek”, “Deutsche Welle”, “Amnesty International”, “Human Rights Watch”, “Reporters sans frontieres”, “Eurasianet.org”, “AsiaTerra”, “Fergana Agency”, “Centre1”, “Uzmetronom” каби веб-ресурслардан очик фойдаланиш имконияти яратилди.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Ҳозирги тез ўзгараётган глобаллашув даврида журналистиканинг ўзига хос хусусиятлари, тарихий тараққиёти, бугунги ҳолати ва истиқболлини чуқур ўрганиш, бу борадаги илмий тадқиқот ва ижодий ишлар самарадорлигини таъминлаш ҳамда ушбу соҳа учун юқори малакали кадрлар тайёрлашнинг сифатини тубдан ошириш муҳим вазифа эканини ҳисобга олиб, давлат раҳбарининг 2018-йил 24-майдаги ПҚ-3737-сон қарори билан Ўзбекистон тарихида биринчи мартаба Журналистика ва оммавий коммуникациялар университети ташкил қилинди[3].

Жамиятда оммавий ахборот воситаларини ролини кучайтириш, олиб борилаётган ислохотлар моҳиятини аҳолига тушунтириш ва ёритишда оммавий ахборот воситалари вакилларини эркинлигини таъминлаш лозимдир.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан сўз ва ахборот эркинлиги алоҳида эътиборга олинганлиги ҳамда мазкур соҳада Президент шахсан оммавий ахборот воситаларининг вакиллари билан 9 мартаба тўғридан-тўғри мулоқот қилиши ва учрашувлар ўтказишини кузатиш мумкин.

Жумладан:

– 2017-йил 13-декабрда Қирғизистон Президентининг биринчи ташрифи чоғида Ўзбекистон Президентининг оммавий ахборот воситалари вакиллари билан учрашуви;

– 2018-йил 30-апрельда Туркия Республикаси Президенти Режеп Таййип Эрдоған учрашуви муносабати билан Ўзбекистон Президентининг оммавий ахборот воситалари вакиллари билан ўтказган брифинг;

– 2019-йил 29-ноябрда Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг Маслаҳат учрашуви якунлари бўйича Ўзбекистон Президентининг оммавий ахборот воситалари вакиллари билан ўтказган брифинг;

– 2020-йил 26-декабрда Тошкент метрополитенининг Сергели йўналиши очилишида Ўзбекистон Президентининг оммавий ахборот воситалари вакиллари билан бўлиб ўтган суҳбати;

– 2021-йил 4-февральда Ўзбекистон Президенти Фарғона вилоятига амалга оширган ташрифи мобайнида оммавий ахборот воситалари вакиллари билан бўлиб ўтган суҳбати;

– 2021-йил 18-февральда Ўзбекистон Президенти Наманган вилоятига амалга оширган ташрифи мобайнида

оммавий ахборот воситалари вакиллари билан бўлиб ўтган суҳбати;

– 2021-йил 18-19 март кунлари Ўзбекистон Президенти Тошкент вилоятига амалга оширган ташрифи мобайнида оммавий ахборот воситалари вакиллари билан бўлиб ўтган суҳбати;

– 2021-йил 14-майда Ўзбекистон Президенти Республика ихтисослаштирилган онкология ва радиология илмий-амалий тиббиёт марказига ташрифи мобайнида оммавий ахборот воситалари вакиллари билан бўлиб ўтган суҳбати;

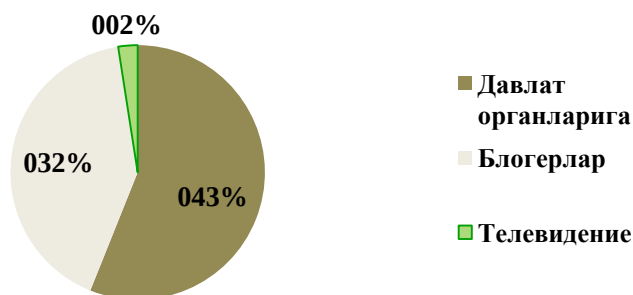
– 2021-йил 1-июньда Ўзбекистон Президенти Сурхондарё вилоятига амалга оширган ташрифи мобайнида оммавий ахборот воситалари вакиллари билан бўлиб ўтган суҳбати.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). 2017-йилдан бошлаб давлат сиёсатининг асосий тамойили сифатида “Халқ давлат идораларига эмас, балки давлат органлари халқимизга хизмат қилиши керак” тамойили белгиланди. Ушбу тамойил доирасида давлат органлари билан аҳоли ўртасида очик мулоқотни йўлга қўйиш, давлат органлари ва бошқа ташкилотлар томонидан мурожаатларнинг кўриб чиқилишини таъминлаш бўйича самарали тизим – Ўзбекистон Республикаси Президентининг Халқ қабулхоналари ташкил этилди. 2017-йилдан бугунги кунга қадар Президент номига 5 миллиондан ортиқ мурожаатлар келиб тушган бўлиб, улар белгиланган тартибда ҳал этилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг виртуал қабулхонаси ишга туширилди. Ушбу Виртуал қабулхона орқали аҳоли ва тадбиркорлик субъектларидан 5,1 млн.дан ортиқ мурожаатлар келиб тушган бўлиб, уларнинг 98 фоизи кўриб чиқилди ва ҳал этилди.

Бу ислохотларнинг самараси ўларок, жисмоний ва юридик шахслар мурожаатлари билан ишлашнинг принциплари янги институционал тизими жорий этилганлигини алоҳида таъкидлаш ўринлидир. Ҳар бир давлат органида фуқароларнинг мурожаатлари билан ишлаш бўйича махсус бўлинмалар ташкил этилди. Қолаверса, аҳолининг кўп йиллардан бери қийнаб келаётган долзарб муаммоларини ҳал қилишнинг таъсирчан инструментлари шакллантирилди ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти номига мурожаатларни юборишнинг инновацион тизими йўлга қўйилди.

Фуқароларнинг давлат ва жамият соҳасида фаол иштироки фуқаролик жамиятининг асосий негизларидан бири бўлиб, барча имкониятлар инсон кадрлари учун барпо этилажак жамиятни ўзгартириш ва такомиллаштиришда шахс тақлифи муҳим аҳамият касб этади. Тадқиқотимиз доирасида ўтказилган ижтимоий сўров натижаларига қўра респондентларининг 43,4% жамият тараққиёти борасидаги ўз тақлифларини давлат органларига, 32,1% блогерларга, 20,8% халқ қабулхоналарига, 1,9%дан телевидение ва газетага мурожаат қилишини билдиришган.(расм.)

Расм.

Бу натижалар бежизга эмас албатта, зеро, Халқ қабулхоналари давлат органлари билан аҳоли ўртасида очиқ мулоқотни йўлга қўйиш, долзарб муаммоларни аниқлаш, давлат органлари ва бошқа ташкилотлар томонидан мурожаатларнинг қўриб чиқилишини

таъминлашда ўзига хос самарали механизмга айланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти номига мурожаатларни юборишнинг замонавий тизими жорий этилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 04.02.2019 й., 06/19/5653/2568-сон; 11.12.2019 й., 06/19/5892/4134-сон
2. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 28.06.2019 й., 07/19/4366/3343-сон, 11.12.2019 й., 06/19/5892/4134-сон
3. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 25.05.2018 й., 07/18/3737/1271-сон; 30.05.2019 й., 06/19/5733/3216-сон

UDK: 159.926

To'htaxon SULEYMANOVA,
Andijon davlat universiteti dotsenti
Hayotxon YOQUBOVA,
Andijon davlat universiteti magistranti
E-mail: muslimjonchik@gmail.com

ped.f.d., (PhD) dosent A.A.Turg'unov taqrizi asosida

THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL SIGNIFICANCE OF THE LEVEL OF SELF-ESTEEM IN THE FORMATION OF A CHILD'S PERSONALITY AT A YOUNG SCHOOL AGE

Abstract

The article reveals the socio-psychological significance of the self-assessment process in the formation of a child's personal qualities during this period of ontogenesis.

Key words: self-esteem, egocentrism. Alienation, adaptive skills, socialization, identification, reflection

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ УРОВНЯ САМООЦЕНКИ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА В МЛАДШЕМ ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

Аннотация

В статье раскрывается социально-психологическое значение формирования уровней самооценки в формировании личностных качеств ребенка в этот период онтогенеза.

Ключевые слова: чувство собственного достоинства, эгоцентризм. Отчуждение, адаптивные навыки, социализация, идентификация, рефлексия

KICHIK MAKTAB YOSHIDA BOLA SHAXSINI SHAKLLANISHIDA O'Z O'ZIGA BAHO BERISH DARAJASINING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK AHAMIYATI

Annotatsiya

Maqolada kichik maktab yoshida bolani O'z- o'ziga baho berish darajalarining ijtimoiy psixologik determinatlari eritilgan Ontogenezning ushbu davrida bolada shaxs xususiyatlarini shakllanishad O'z- o'ziga baho berish darajasini ijtimoiy psixologik ahamiyati tavsivlangan

Kalit so'zlar: O'z- o'ziga baho berish, egotsentirizm, Begonalashuv, adaptiv ko'nikmalar, ijtimoiylashuv, identifikatsiya, refleksiya.

Kirish. SHaxs rivojlanishini psixologlar shartli ravishda o'z-o'zini bilish, o'z-o'ziga munosabat, o'z-o'zini his qilish, o'z-o'ziga ta'sir mexanizmlarini shaxs shakllanishining omillari deb hisoblaydilar.

"O'z-o'zini baxolash - bu shaxsning ma'lum bir namuna - standart bilan solishtirganda ma'lum fazilatlar, xususiyatlarining mavjudligi, yo'qligi yoki yetarli darajada shakllanmaganligi to'g'risidagi fikrlarning mavjudligi O'z-o'ziga baho berish insonning o'ziga, uning fel-atvoriga, tashqi ko'rinishiga, nutqiga va xokazolarga baxolovchi munosabatini ochib beradi. Bu ierarxik tarzda tashkil etilgan, turlidarajalarda ishlaydigan murakkab psixologik izimdir. [2.].

Psixologik va pedagogik adabiyotlarning nazariy tahlili shuni ko'rsatadiki, kichik maktab yoshidagi maktab o'quvchilarida o'z-o'zini baholash darajasini o'rganish borasida qator tadqiqotlar olib borilgan

Jumladan: Ananov, A.B.Zaporojets, D.B.Elkonin va boshqalar kichik maktab yoshida bola shaxsining shakllanish jarayonida o'z-o'ziga baho berish darajasini shakllanishi uchun nihoyatda muhim ekanligini ta'kidlaydi L.S.Vigotskiy o'z-o'ziga baho berishni shaxsning o'zini o'zi anglashining tarkibiy qismi sifatida faoliyat va muloqot faoliyat jabxalarining muhim sifatida ta'riflaydi

E.V. SHoroxova o'z tadqiqotlarida kichik maktab yoshidagi bolada o'z-o'zini baholash shaxsning individual o'zini o'zi anglashning bir qismi, o'zi haqidagi g'oyalar tizimini shakllanish jarayoni deb qaraydi

K.A.Abulxanova-Slavskaya, A.I.Lipkina, va boshqalar SHaxs shakllanishining umumiy mazmuni, uning imkoniyatlari, qobiliyatlari, yo'nalishi, faolligi, ijtimoiy

axamiyati bevsita bolaning o'z-o'zini baxolash darajasini markaziy o'rinni egallashini ta'kidlaydilar.[1].

O'z-o'zini bilishga shuningdek o'z-o'zini kuzatish, o'z-o'zini tahlil, o'z-o'zini tanqid, o'z-o'zini nazorat va baholash ham kiradi. O'z shaxsini tushunish, o'zini kashf qilish o'z-o'zining takomillashtirishning maxsus maqsadi bo'lib qolishi mumkin.

O'z-o'zini boshqarish, o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini o'rganishsiz, bilishsiz o'zining ma'nosini yo'qotadi. Ayrim paytlarda o'z-o'zini boshqarishda o'z-o'zini bilish hal qiluvchi omil bo'lib qoladi. SHu sababli o'z-o'zining bilishning o'z-o'zini baholashga bo'lgan to'g'ridan-to'g'ri, bevosita yo'li yo'q, bunda ayniqsa, o'ziga nisbatan talabchan munosabat zarur. Demak, o'z-o'zini bilish asosidagi o'zlikni anglash o'z-o'zini boshqarishga, tarbiyalashga olib borishi mumkin ekan.

"Men" - obrazi asosida ham bir shaxsda o'z-o'ziga nisbatan baholar tizimi shakllanadi-ki, bu tizim ham obrazga mos tarzda har xil bo'lishi mumkin. O'z-o'ziga nisbatan baho turli sifatlar va shaxsning orttirilgan tajribasi, shu tajriba asosida yotgan yutuqlariga bog'liq xolda turlicha bo'lishi mumkin. Bu baho aslida shaxsga boshqalarning real munosabatlarga bog'liq bo'lsa-da, aslida u shaxs ongi tizimidagi mezonlarga, ya'ni, uning o'zi sub'ektiv tarzda shu munosabatlarni qanchalik qadrlashiga bog'liq tarzda shakllanadi. O'z-o'ziga baho to'g'ri (adekvat), past va yuqori bo'lishi mumkin.

SHuningdek, shaxsni o'z imkoniyatlarini etarli o'zini to'g'ri baholay olishi, ya'ni atrofda qilarning unga nisbatan ko'yayotgan talabalarining uning imkoniyatlari darajasiga

muvofoiqligi, unda tashabbuskorlik, tadbirkorlik, jamiyatning turli sharoitlariga adaptiv moslashish qobiliyatini rivojlantirishga imkon beradi

Kichik maktab yoshi- bu bolaning yangi ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan faoliyatga jalb qilinishi natijasida yuzaga keladigan o'zini o'zi baxolashning intensiv shakllanishi davri. Kichik maktab yoshi shaxsda o'z o'zini baxo berish

Odatda O'z- o'ziga baxo berish bola hayoti va faoliyatiga kattalarning bergan baxosi asosida shakllanadi deb hisoblanadi. Bola o'zini kattalarning nuqtai nazarini bilan tasvirlaydi, bu borada oiladagi emotsional munosabatlarning ijtimoiy psixologik axamiyatini yuksakligi ko'plab psixologik tadqiqotlarda ta'kidlanadi.

Ayrim xollarda ota -onalar bolaning maktabdagi o'zlashtirish darajasidan qoniqmaganligi bolada salbiy xissiy emotsional kechinmalarning paydo bo'lishiga olib keladi

O'quv faoliyatidagi yuklamalarning murakkabligi bola psixikasida qator muammolarni keltirib chiqarishi , ota -onalarining noroziligi bevosita O'z- o'ziga baxo berish darajasini pasayishiga olib keladi. Buyoshdagibolalarkattalarning ularga bergan baxosini to'liq tanoladilardeyarli so'z qabul qiladilar.

O'z-o'ziga baxo berishning shakllanishi o'quvchilarning ta'lim yutuqlari, qobiliyatlari, ko'nikmalari, kuchli va zaif tomonlarini to'g'ri baxolashga yordam beradi va o'quv faoliyatini o'z-o'zini tartibga solishga yordam beradi.

Kichik maktab yoshida bolada O'z- o'ziga baxo berish darajasini shakllanishida o'qituvchining bolani qobiliyatlari yutuqlariga nisbatan bergan baxosi katta axamiyat kasb etadi Albatta bu baho ijobiy bo'lishi zarur.

O'z- o'ziga adekvat ya'ni mutanosib baxo bergan bolalar odatda faol, muloqotmand, muvofaqiyatsizliklarga duch kelgan vaziyatlarda xaddan ziyod salbiy kechinmalarga berilmaydilar. Realistik baho tufayli shaxs ilk yoshligidanoq yaqinlari, kattalar va o'rtoqlari fikrlarini xolis qabul qilishga, o'z vaqtida kerak bo'lsa to'g'rilashga o'rganadi. SHunday qilib, o'z-o'ziga baho berish so'f ijtimoiy hodisa bo'lib, uning mazmuni va mohiyati shaxsni o'rab turgan jamiyat ijtimoiy me'r va mezonlarga jamiyatda qabul qilingan va e'zozlanadigan qadriyatlarga bog'liq bo'ladi.

O'z-o'ziga past bergan o'quvchilar xavotirlanish darajasini ortishi, passivlik, ijtimoiy munosabatlarda begonalashuv , turli tadbirlar, o'yinlardan ishtirok etishdani bosh tortish xolatlari namoyon bo'ladi [4].

Bu toifadagi bolalar ularni atrof dagilar tomonidan ta'kidlanishini kutadalar. O'z-o'ziga bahoning past bo'lishi ko'pincha atrof dagilarning shaxsga nisbatan qo'yayotgan talablarining o'ta ortiqchiligi, shaxs imkoniyatlariga nisbatan yuqoriligi ularni uddalay olmaslik, turli xil e'tirozlarning doimiy tarzda bildirilishi, o'yin faoliyatida o'qishda va muomala jarayonidagi muvaffaqiyatsizliklar oqibatida hosil bo'lishi mumkin. Bunday sub'ekt tushkunlik holatiga tushib qolishi, atrof dagilardan chetrokda yurishga harakat qilishi, o'zining kuchi va qobiliyatlariga ishonchsizlik qayfiyatida bo'lishi bilan ajralib turadi va bora-bora shaxsda qator salbiy sifatlar va hatti-harakatlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Natijada mas'uliyatsizlik , boshqalar irodasiga fikriga tobelik, passivlik kabi salbiy shaxs xususiyatlari shakllanadi

Kichik maktab yoshidagi bolalarda O'z- o'ziga baxo berishning yuqori darajasi shakllangan bolalar o'zlarini boshqalardan o'zlarini kuchliroq aqliroq xisoblaydilar turli faoliyatda lider bo'lishga harakat qiladilar Ularning fikriga qarshi chiqqan tengdoshlariga nisbatan agresiv munosabat bildiradilar

O'z -o'zini baxolashning yuqori darajasi. Kichik maktab yoshida odatda o'qishda katta muvaffaqiyatlarga erishgan bolalarda kuzatiladi. Biroq, bola , uning iste'dodi, qobiliyati va imkoniyatlari haqida asossiz yuqori fikrlarga rioya qilganda, shaxsda o'z- o'ziga yuqori baxolash darajasi

shakllanadi YA'ni atrof dagilarning shaxsga nisbatan talabalari uning qobiliyatlari imkoniyatlari darajasiga nisbatan past bo'lgan xolatlarda shakllanadi . O'z-o'ziga baho o'ta yuqori sub'ekt xulq-atvoriga yaxshi ta'sir ko'rsatmaydi. CHunki, u ham shaxs yutuqlari yoki undagi sifatlarining boshqalar tomonidan sun'iy tarzda bo'rtirilishi, noo'rin maqtovlar, turli qiyinchiliklarni chetlab o'tishga intilish tufayli shakllanadi. Uning oqibatida shaxs muvofaqiyatsizlikka uchraganda buning sababini o'zgalarda deb biladi va shunga o'zini ishonitiradi

Bu yoshda O'z- o'ziga baxo berishning yuqori darajasi ham past darajasi ham bola shaxsini shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi .Undagi shaxs xususiyatlari , irodaviy xissiy emotsional xusiyatlarini shakllanishiga sabab bo'ladi.

Demak, bolada o'z-o'ziga baho berishning realistik, adekvat, darajasi shakllanishi uning o'zining qadr-qimmatini anglash, o'zining ijobiy va salbiy tomonlarini, afzalliklari va kamchiliklarini to'g'ri idrok qilish imkonini beradi.

O'z-o'ziga baxo berish darajasi bolada qadriyatlar tizimini shakllanishi , xarakter xususiyatlarini tarkib topishi , o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalarni bajarishda, turli ijtimoiy vaziyatlarda to'g'ri qarorlar qabul qilishlarida , shaxslararo munosabatlarda katta axamiyat kasb etadi.. . Bu yoshda bola ushbu ta'sirga beriluvchan bo'ladi

Kichik maktab yoshida o'z o'ziga baxo berish darajasini psixologik diagnostikasi jarayonida Dembo-Rubinshteynning o'z- o'ziga baxo berish darajasini aniqlash metodikasi qo'llanildi

Olingan natijalarga asosan o'z o'ziga yuqori berish darajasi aniqlangan si naluvcilar 12, 5%, o'z o'ziga o'rta baxo berish darajasi – 43, 75%, o'z o'ziga past baxo berish darajasi 43, 75 % sinaluvchilarda aniqlandi SHuningdek 56 % sinaluvchilar o'zlarini boshqalar bilan aynanlashtirgan bo'lsalar 44% o'zlarini takrorlanmas. Boshqalarga o'xshasmasliklarini ta'kidlaganlar

Ta'lim jarayonida o'qituvchilar sinaluvchilarning o'z-o'ziga yuqori baxo berish darajasi va o'z o'ziga past baxo bderish darajasi aniqlangan sinauvchilarga aloxida e'tibor berishlari zarurligi tavsiya etiladi

O'z- o'ziga baxo berish darajasini shakllanishida bevosita bolaning tengdoshlari bilan munosabatlarining ijtimoiy psixologik axamiyatni aslo inkor etib bo'lmaydi. Tadqiqotning keyingi bosqichida sinaluvchilar bilan sotsiometriya metodikasi yordamida shaxslararo munosabatlarni psixologik diagnostikasi o'tkazildi. Sotsiometriya natijalaridan olingan status strukturasini tahlil qilish shuni ko'rsatadi-ki, bolaning o'ziga yuqori berish darajasi shakllangan statusda sotsiometriya metodikasi bo'yicha afzal tanlovga ega bo'lganlar va aksincha begonalashgan bolalarda o'z- o'ziga past baxo berish darajasi aniqlangan Ushbu ko'rsatkich bolaning o'z- o'ziga baxo berish darajasining shakllanishda tengdoshlari bilan shaxslararo munosaatlardagi o'rning axamiyatli ko'rsatkich ekanligini ta'kidlaydi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). O'quv faoliyatidagi yuqori natijalarga ega bo'lgan sinaluvchilarda o'z o'ziga baxo berishning yuqori darajasini aniqlandi. Nazariy va amaliy izlanishlarimiz natijasida kichik maktab yoshidagi bolalarda O'z- o'ziga baxo berish darajasini muvofiq lashtirish borasida quyidagi tavsiyalarni keltirib o'tamiz:

Kichik maktab yoshidagi bolada O'z- o'ziga baxo berishning yuqori yoki past darajasi shakllangan vaziyatda bu xolatlarni keltirib chiqaruvchi ijtimoiy psixologik determinantlarini o'rganish zarur

Bola ruxiyatida, faoliyatida ma'lum bir qirralarni namoyon bo'lishini psixologik diagnostikasini amalga oshirish

O'z- o'ziga adekvat baxo berish darajasini psixologik diagnostikasi natijalari aosida korreksion dasturni olib borish

Ota-onalar, o'qituvchilar, tarbiyachilar bilan bolalarda munosabat motivatsiyasini shakllantirish, ularga nisbatan pedagogik talabachanlik xolatlarida bola imkoniyatlarini tug'ri tushunish borasida psixologik maslaxatlarni olib borish.

Bolani tolerantlikka o'rgatish, turli ijtimoiy vaziyatlarda o'z imkoniyatlarini to'g'ri baxolay olish ko'nikmasini shakllantirish.

ADABIYOTLAR

1. Abulxanova K. A. Slavskaya Lichnost kak sub'ekt deyatelnosti Moskva Universitet 2004g
2. Vgotskiy L.S. Pedagogicheskaya psixologiya / L.S. Vygotskiy. — M.: Astril: LUX, 2005 — str. 236-238.
3. Nishonova Z. Tulyaganova K. Dustmuxamedova Z. Pedagogik psixologiya Toshkent ukituvchi 2011
4. Goziev E.G. Ontogenez psixologiyasi Toshkent 2002

Azamat UMIROV,
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi,
E-mail: finaledition2@mail.ru,

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti dotsenti, p.f.f.d. Nuriddin Ergashev taqrizi asosida.

BOSHLANG'ICH TA'LIMGA ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI TATBIQ ETISH TAMOYILLARI

Annotatsiya

Darslarda AKT ning ishlatilishi o'qishga bo'lgan motivatsiyasini, o'quvchilarning qiziquvchanligini, mustaqil ishlarning samaradorligini oshiradi. Kompyuter AKT bilan birgalikda ta'lim sohasida, o'quvchilarning o'qish va ijodkorligida yangi imkoniyatlarni taqdim etadi.

Kalit so'zlar: Boshlang'ich ta'lim, axborot texnologiyalari, kompyuter, dars

ПРИНЦИПЫ ВНЕДРЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В НАЧАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Аннотация

Использование ИКТ на уроке повышает мотивацию к чтению, интерес учащихся, эффективность самостоятельной работы. Вместе с ИКТ компьютеры открывают новые возможности в сфере образования, чтения и творчества учащихся.

Ключевые слова: Начальное образование, информационные технологии, компьютер, урок.

PRINCIPLES OF APPLYING MODERN INFORMATION TECHNOLOGY TO PRIMARY EDUCATION

Annotation

The use of ICT in the classroom increases the motivation to read, the interest of students, the effectiveness of independent work. Together with ICT, computers offer new opportunities in education, reading and creativity of students

Key words: Primary education, information technology, computer, lesson.

Kirish. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interfaol metodlar va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish kundan-kunga ortib bormoqda. Bunday bo'lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchilar faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish esa ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topish, mustaqil o'rganish va fikrlash, tahlil qilish, hatto yakuniy xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishga o'rgatadi. O'qituvchi bu jarayonda shaxs rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funksiyasini bajaradi.

Boshlang'ich ta'limga zamonaviy axborotlar texnologiyalarini tatbiq etish o'quv mashg'ulotlarining samaradorligini oshiribgina qolmay, ilm-fan yutuqlarini amaliyotda qo'llash orqali mustaqil va mantiqiy fikrlaydigan, har tomonlama barkamol yuksak ma'naviyatli shaxsni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Respublikamizning taniqli olimlari ilmiy asoslangan, mintaqamizning ijtimoiy-pedagogik sharoitiga moslashgan pedagogik texnologiyalarni yaratish va ularni ta'lim-tarbiya amaliyotida qo'llashga intilmoqdalar. Bular orasida J.G'.Yo'ldoshev, S.A. Usmonov, N.S.Sayidahmedov, R.H.Jo'rayev, Q.Y.Yo'ldoshev kabi ta'lim-tarbiyajarayonlari fidoiylarining nomlari alohida hurmat va e'tiboiga molikdir. «Pedagogik texnologiya» atamasining mohiyati nimada? «Texnologiya»- yunoncha so'z bo'lib, «techné»-mahorat, san'at, «logos»- tushuncha, o'rganish, demakdir.

Har bir o'qituvchi ijodkor bo'lishi kerak, u har bir o'quv soatiga puxta tayyorlanib yangilik bilan kirishi kerak, chunki har darsda takrorlanadigan bir xillik o'quvchini darsga va fanga qiziqishini susaytiradi, natijada dars samaradorligining pasayishiga olib keladi.

Axborot texnologiyalarining o'qituvchi va o'quvchi uchun ahamiyatli jihatlari quyidagilar:

- ✓ o'quvchining diqqatini jamlash;
- ✓ ma'lumot to'g'risidagi tasavvurni kengaytirish;
- ✓ izlanuvchanlik, ijodkorlik va mustaqil faoliyatga kirishish;
- ✓ o'z-o'zini baholash.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Kompyuter dasturi orqali oddiy didaktik materiallar tayyorlashda va ularni kompyuter sinflarida o'tiladigan darslarda o'quvchilarga mustaqil ishlash uchun taqdim etish mumkin. Bunday didaktik material izohli matn sifatida, rasmlar bilan bezalgan holda, nazorat savollari bilan o'quvchilarga beriladi va o'quvchilar tomonidan bajarilishi nazorat qilinadi.

O'qituvchi faoliyatida eng muhim jihatlardan biri bu o'quvchilarning bilimini baholab borishdir. Barcha umumta'lim fanlarining turli bo'limlariga oid nazorat testlarini kompyuter yordamida tuzish mumkin.

O'qituvchi faoliyatida axborot texnologiyalardan foydalangan holdagi darslarning o'rni quyidagilarda aks etadi:

- ✓ vaqtni to'g'ri taqsimlash;
- ✓ o'quv materiali mazmun-mohiyatining yorqin va ishonarli bo'lishini ta'minlash;
- ✓ berilayotgan axborot ko'lamini oshirish;
- ✓ o'quv topshirig'ining turlarini kengaytirish;
- ✓ sog'lom raqobat, ijodiy muhitni yuzaga keltirish;
- ✓ kasbiy malakani muntazam oshirib borish.

Kompyuterli o'qitishning afzalliklari juda ko'p: o'quvchilarda ma'lum malakalarni shakllantirish vaqti qisqaradi; mashq qilinadigan topshiriqlar soni oshadi; o'quvchilarning ishlash sur'ati jadallashadi; kompyuter tomonidan faol boshqarishni talab qilinishi natijasida o'quvchi ta'lim sub'ektiga aylanadi; o'quvchilar kuzatishi, mushohada qilishi qiyin bo'lgan jarayonlarni modellashdirish va bevosita namoyish qilish imkoniyati hosil bo'ladi; kommunikatsiya vositalaridan foydalangan holda darsni uzoqdagi manbalar

bilan ta'minlash imkoniyati hosil bo'ladi; kompyuter bilan muloqot didaktik o'yin xarakterini oladi va bu bilan o'quvchilarda o'quv faoliyatiga motivatsiya kuchayadi va hokazo.

Kompyuterli ta'lim jarayonida ta'lim o'quvchi va kompyuter orasidagi munosabatlarga ko'ra tashkil etiladi, boshqariladi, nazorat qilinadi.

Kompyuterli ta'limni tashkil etish – o'quvchi bilan o'quv materiali o'rtasidagi bog'lanishni kompyuter vositasida yo'lga qo'yish. O'quvchi bilan o'quv materiali o'rtasidagi bog'lanishni tashkil etish uchun ta'lim loyihalanadi. O'quvchilarning o'quv ishlarini tashkil etish, ular faoliyatini rag'batlantirish tegishli vositalar asosida modellashtiriladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ta'lim jarayonida foydalanishga mo'ljallangan ko'plab elektron o'quv materiallari yaratilganki, unga elektron darslik, elektron o'quv qo'llanma, o'rgatuvchi dastur vositalari kabilarni misol qilib ko'rsatish mumkin. Ular o'zida boshqarilish imkoniyati, interfaol uslublar, sun'iy intellekt elementlari, hissiy moslashuvchanlik kabi xususiyatlar muvjudligiga ko'ra ta'limda ma'lum samaradorlikni ta'minlaydi.

Kompyuterlarni o'quv jarayonida qo'llash quyidagilarga imkon beradi:

- o'quvchilarda bilish ehtiyojini shakllantiradi;
- o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiradi;
- o'quvchilarda fanni o'rganishga qiziqishni oshiradi;
- kompyuter bilan ishlashni o'rganishga bo'lgan ishtiyoqni oshiradi;
- kompyuterlardan foydalanish bilan bog'liq dunyoni ilmiy bilishning hozirgi zamon metodlari bilan tanishtiradi;
- ta'limda o'quvchining individuallik darajasini oshiradi;
- o'quvchilarning ijodkorlik qobiliyatini rivojlantiradi;
- materiallar mazmunining xilma-xilligini ta'minlaydi;
- ta'limda foydalaniladigan o'quv materiallari doirasini kengaytiradi;
- ta'limda ko'rgazmalilikni kuchaytiradi;
- o'quvchilarning o'z-o'zini nazorat qilishi, ya'ni baholash jarayonining omillarini kengaytiradi va h.k.

Kompyuterli ta'lim tamoyillari:

- ilmiylik;
- tizimlilik va ketma-ketlik;
- ko'rgazmalilik;
- o'quvchilar faoliyatini individuallashtirish;
- nazariyaning amaliyot bilan aloqadorligi;
- tushunarlilik;
- fanlararo, ham fan ichidagi bog'liqlikni ta'minlash;
- fanning turmush bilan bog'liq bo'lishi;
- bilish faoliyatini faollashtirish;
- izlanishga o'rgatish.

Hozirda umumta'lim darslarida foydalanishi mumkin bo'lgan internetga joylashtirilgan ko'plab dasturlar mavjud. Bular sirasiga birinchi navbatda elektron darsliklarni kiritish mumkin. Kompyuter texnologiyalari turli xil interaktiv xarakterdagi topshiriqlardan foydalanish imkoniyatini beradi. Masalan, o'quvchilar voqealarni xronologik ketma-ketlikda joylashtirish, fanga oid atamalar va tushunchalarni to'g'ri izohlash yoki o'ng va chap qatordagi atamalar va ularning ma'nosini mos ravishda strelka bilan ko'rsatish yoki berilayotgan mavzudagi tayanch so'zlarni to'ldirish, test topshiriqlarini bajarish, krosvordlarni yechish kabi topshiriqlarni qanday bajarganliklarini katta ekranda multimedia yordamida tushirilgan javoblar bilan taqqoslab, bilib borishlari mumkin bo'ladi. O'qituvchi dars jarayonida kompyuter yordamida mavjud materiallarni turli xil shaklda: slaydlar, video va audio parchalar diagrammalar, jadvallar, musiqiy ko'rinishlarda taqdim etiladi. Kompyuter yordamida dars jarayonini tashkil etilishi o'quvchilar tasavvuri va xotirasiga kuchli ta'sir qilib, eslab qolish jarayonini

osonlashtiradi, darsni qiziqarli jarayonga aylantirib, o'quvchilarni u yoki bu tarixiy davrga olib kirish va voqealar ichida go'yoki ishtirok etish imkonini beradi.

Bugungi kunda barcha sohalar kabi o'quv jarayonini ham kompyuter va axborot texnologiyalarisiz tasavvur etish qiyin. Bu esa kompyuter va axborot texnologiyalarining imkoniyatlaridan foydalanish barcha masalalarning yechimini hal qiladi, ya'ni axborotlarni uzatish va qayta ishlash- bu bilim, malaka va ko'nikmalarni to'liq shakllantirishni kafolatlaydi degani emas, chunki bularning barchasi faqatgina o'qitishning samarali qo'shimcha vositalaridan biri bo'lib hisoblanadi xolos. Shubhasiz, ta'lim jarayonida yangi axborot texnologiyalaridan maqsadli foydalanishni yo'lga qo'yish zarurdir. Zamonaviy jamiyat axborot uzatish hajmi va tezligi jihatidan chegaralanmagan butunjahon axborot tarmog'idan faol foydalanishi bilan harakterlanadi. Multimediya va Internet texnologiyalarining paydo bo'lishi va keng tarqalishi AKT ni muloqot, tarbiya, jahon hamjamiyatiga kirib borish vositasida ishlatish imkonini beradi.

Maktabdagi ta'lim jarayonida o'quvchilar AKT yordamida matn bilan ishlashni, tasviriy ob'ektlarni va ma'lumotlar bazasini yaratishni, elektron jadvallardan foydalanishni o'rganadi. O'quvchilar axborot yig'ishning yangi usullarini, ulardan foydalanishni o'rganishadi, ularning dunyoqarashi kengayadi. Darslarda AKT ning ishlatilishi o'qishga bo'lgan motivatsiyasini, o'quvchilarning qiziquvchanligini, mustaqil ishlarning samaradorligini oshiradi. Kompyuter AKT bilan birgalikda ta'lim sohasida, o'quvchilarning o'qish va ijodkorligida yangi imkoniyatlarni taqdim etadi. Ilk bor ta'lim AKT shaxsning bo'lajak kasbining asosiy instrumenti bo'ladigan vaziyat vujudga keladi. Ta'lim haqiqatdan ham hayotimizga butun hayot faoliyati davomida kirib kelaveradi. AKTni qo'llashda shaxsning barcha qobiliyatlarini – qiziquvchanlik, odob-ahloq, ijodkorlik, muloqot va estetik qobiliyatlarni ro'yobga chiqarishga harakat qilish kerak. Bu qobiliyatlar keraklicha yuqori darajada ro'yobga chiqishi uchun pedagogning AKT sohasidagi bilimdonligi zarur. Pedagoglarda bu bilimdonlikni rivojlantirishni oliy o'quv yurtlaridagi o'qish davomida boshlash kerak. AKT sohasidagi bilimdonlikni quyidagilar bilan ifodalasa bo'ladi: zamonaviy axborot muhitida tajribani baholash va faoliyatda qo'llash qobiliyati: shaxsiy ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishga harakat qilish: umumiy kommunikativ madaniyatning, axborot almashishni tashkillashtirishda tajriba va nazariy bilimlarning mavjudligi: axborotni olish, tanlash, saqlash, qayta ishlash, o'zgartirish, taqdim etish, uzatish va qo'llash madaniyatini o'zlashtirish.

Ma'lumki, yurtimiz umumta'lim maktablarida o'quvchilar, asosan, 5-7-sinfda, ya'ni 12-16 yoshida axborot texnologiyalarini o'rganishlari uchun maxsus o'quv fani joriy etilgan. Bu borada 2002 yil 30 maydagi O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidentining «Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish to'g'risida»gi Farmoni ta'lim-tarbiya sohasi oldiga yangi vazifalarni qo'ygandi. Maktabda o'qitishni kompyuterlashtirish ikki yo'nalishda amalga oshirilmoqda. Informatika predmetini o'rganish (kompyuter – o'rganish ob'ekti) va boshqa o'quv predmetlarini o'rganishda kompyuterdan foydalanish (kompyuter – ta'lim vositasi).

Shubhasiz, kompyuter o'quvchining o'qishga rag'batini oshiradi. Shuningdek, o'quv topshiriqlarini murakkablik darajasiga ko'ra taqdim etishni izga solib turuvchi imkoniyatlar ortadi, to'g'ri bajarilgan topshiriq uchun rag'batlantirish orqali ham motivatsiyaning o'sishiga erishish mumkin. Ta'lim jarayonida axborot kommunikatsion texnologiyalaridan foydalangan uchun ma'lum bir shart sharoitlar, ya'ni axborot resurslari kompyuter, videoproektor, multimedia vositalari, printer, skaner hamda zamonaviy dasturiy vositalar mavjud bo'lishi lozim.

Xulosa va takliflar(Conclusion/Recommendations).

Boshlang'ich sinflarda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, ijodiy izlanish va mantiqiy fikrlashlarini kengaytirish bilan birga ularni darslarda o'rganganlarini hayot bilan bog'lash hamda darsga qiziqishlarini oshirishga yordam beradi. O'qituvchilarning bunday zamonaviy talablar asosida yaratilgan sharoitlardan samarali foydalanib, darslarni ilg'or pedagogik hamda axborot kommunikatsiya texnologiyalari

asosida tashkil etilishi ta'lim-tarbiya jarayonini sifatini kafolatlaydi.

Aytish joizki, multimedia ilovalarini har bir darsda qo'llash natijasida o'quvchilarda mustaqil, ijodiy fikrlash yana-da rivojlanadi. Xulosa sifatida aytish mumkinki, axborot kommunikativ vositalarining boshlang'ich sinf darslarida qo'llanilishi va darsning sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29- apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni.
2. Ershov A.P. Tanlangan asarlar. - Novosibirsk, VO "Fan", 1994 yil.
3. Boshlang'ich, o'rta va o'rta maktabda o'quv jarayonini modernizatsiya qilish: yechimlari. / Ed. Kasprzhak A.G., Ivanova L.F./M.: "Ta'lim", 2004 yil.
4. To'qqiz A.Ya. Ta'limdagi innovatsiyalar. Chelyabinsk, 1995 yil.
5. Axborot madaniyati muammolari: Sat. Art. 6-son. Axborot-madaniy tadqiqotlarning metodologiyasi va tashkil etilishi / Ilmiy. ed. Yu.S. Zubov va V.A. Fokeev. - Moskva; Magnitogorsk: Magnitogorsk davlat nashriyoti, nomidagi konservatoriya M.I. Glinka, 1997. -- 191 p.
6. Slasten V.A. Kasb-hunar ta'limi jarayonida Sovet maktabi o'qituvchisi shaxsini shakllantirish / V.A. Slasten -M: 1976.
7. Xarunzheva E.V. Integral yondashuv asosida yuqori sinf o'quvchilarining axborot madaniyatini shakllantirish: Dis ... kand. ped. fanlar. Kirov, 2003. - 195-bet.
8. Zenkina SV. Axborot-kommunikatsiya muhitini yangi ta'lim natijalariga yo'naltirishning pedagogik asoslari: muallif. dis. shifokor ped. Fanlar: 13.00.02 / S.V.Zenkina. -M., 2007 yil.
9. Tolipov U.K., Sharipov Sh.S. O'quvchi shaxsi ijodkorlik faoliyatini rivojlantirishning pedagogik asoslari. - T., Fan, 2012.
10. Niyozqulov M.B. Boshlang'ich sinflarni o'qitishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishning afzalliklari. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar, 5-son. 2021-yil.

УДК: 725.856

Dilrabo UMURQULOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi
E-mail: umudilrabo40@mail.ru

O'zDJTSU professor, O.A.Po'latov taqrizi asosida

ЗНАЧЕНИЕ СИЛЫ СТОПЫ В СОВРЕМЕННОМ ТЕННИСЕ И НЕОБХОДИМОСТЬ ЕЕ ВОССТАНОВЛЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ТРЕНИРОВОК

Аннотация

В статье исследованы значимость силы мышц на в современном теннисе и необходимость её восстановления по ходу и в конце тренировочных занятий. Рассмотрены причины снижения силы мышц ног и возможности её восстановления.

Ключевые слова: теннис, тренировка, утомление мышц ног, восстановление силы ног.

THE SIGNIFICANCE OF FOOT STRENGTH IN MODERN TENNIS AND THE NEED FOR ITS RECOVERY DURING TRAINING

Annotation

The article examines the importance of leg strength in modern tennis and the need to restore it during training. It reveals the possibilities of increasing fatigue during and at the end of the workout, overcoming it and restoring leg strength.

Key words: tennis, exercise, leg muscle fatigue, recovery of leg strength.

ZAMONAVIY TENNISDA OYOQLAR KUCHINING AHAMIYATI VA UNI MASHG'ULOTLAR DAVOMIDA TIKLASH ZARURLIGI

Аннотация

Мақоллада замонавий теннис о'yinida oyoqlar kuchining ahamiyati va uni mashg'ulotlar davomida tiklab borish zarurligi tadqiqot ostiga olingan. Unda mashg'ulot davomida va uning yakunida toliqishni kuchayishi, uni bartaraf etish va oyoqlar kuchini tiklash imkoniyatlari ochib berilgan.

Калит so'zlar: tennis, mashg'ulot, oyoq mushaklarining toliqishi, oyoq kuchini tiklash.

Kirish. Sport amaliyotida har bir sport turining o'ziga xos xususiyatlariga qarab u yoki bu kuch va kuchlanish turlari ustuvor ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Lekin, barcha sport turlarida ham harakat yo'nalishi qanday maqsadga qaratilganligidan qat'iy nazar barcha kuch va kuchlanish turlari u yoki bu darajada "xizmat" qiladi. Katta tennisiga xos texnik-taktik usullarni ijro etishda tezkorlik-kuch, chaqqonlik, chidamkorlik va sakrovchanlik sifatleri bilan bir qatorda tezkor kuch, maksimal kuch hamda kuch chidamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ana shu ustuvor jismoniy sifatlarni, ayniqsa oyoq kuchini rivojlantirish mashqlari va ularni qo'llash metodikasi har bir mutaxassis-trener tomonidan chuqur hamda mukammal o'zlashtirilgan bo'lishi ushbu sifatlarni samarali shakllantirishga imkon yaratadi. Inson hayoti, kasb faoliyati yoki sport amaliyotida qanday harakatlar qaysi maqsadlarda amalga oshirilmasin ularning barchasi oyoqlar kuchi ishtirokida kechadi. Agar oyoq mushaklarida toliqish alomatleri yuzaga kelsa, nafaqat murakkab harakatlar, balki eng oddiy harakatlar ham koordinatsion jihatdan "buziladi", harakat tezligi, kuchi va aniqligi keskin susayadi boshlaydi. Shunday ekan sport turlarida ayniqsa kort tennisida harakat faoliyatini maqsadga muvofiq tez, aniq va yuksak natija bilan bajarish uchun mashg'ulotlar ham, musobaqa o'yinlarida ham oyoq mushaklarining funksional imkoniyatini tiklab borish o'ta muhim amaliy ahamiyatga loyiqdir. Ana shu muammolarga asoslangan holda shuni e'tirof etish joizki, bugungi jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarida toliqish alomatlerini o'z vaqtida payqash, ularni bartaraf etish choralarini ko'rish va birinchi navbatda oyoqlar kuchini tiklash masalalariga e'tibor berish har bir mutaxassis amaliyotchining kasbiy burchidir.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, katta tennis amaliyotida o'yin jarayoni butun maydon bo'ylab goh hujumda, goh himoyada to'psiz yoki to'p bilan harakatlanish elementlariga

asoslanadi. Agar mashg'ulot yoki musobaqa o'yinini so'nggi qismlarida oyoq kuchi susayadigan bo'lsa, ushbu holat birinchi navbatda qo'l mushaklarining koordinatsion faoliyatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatishi kuzatiladi. E'tiborli joyi shundaki, mushaklar kuchining susayib borishi tezkorlik, chaqqonlik, chidamkorlik va boshqa katta tennisga xos maxsus jismoniy sifatlari (sakrovchanlik, chidamligi va h.)ga ham o'z ta'sirini o'tkazadi.

Shunday ekan, kuch va kuchlanish turlarini ustuvor jismoniy sifatlari tarzida ixtisoslashtirilgan tartibda shakllantirib borish, ushbu jarayonni turli vaziyatlarga xos kombinatsion o'yin lavhalarida asosida amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Oyoq va tana kuchini rivojlantirish uchun katta kuchlanish bilan bosqichma-bosqich oshib boruvchi rejimda bajariladigan mashqlar samarali mashqlar hisoblanadi. Masalan, zamonauiy kort tennisida o'yin faoliyati o'ta keskin o'zgaruvchan yo'nalishlar bo'ylab favqulodda yuzaga keladigan vaziyatlarda kechadi. Kortning formati yakka razryad o'yinlarida 8,23x23,77 m., juftlik razryadida esa maydonning eni 10,97m, uzunligi 23,77m. bilan belgilangan. Ana shunday maydonda ikki yoki to'rt sportchining o'yin faoliyati o'ta shiddatli texnik-taktik harakatlarni ijro etishiga to'g'ri keladi. V.S.Levin [2013.b.435-449]ning ma'lumotlariga qaraganda bugungi tennisda bir o'yin davomida tennischilari 626 martagacha zarba berishi 494 marta to'pni qabul qilish va qayta hujumga o'tish, 153 martagacha to'p qilinib, uni 103-126 martabacha qabul qilishi mumkin ekan.

Zamonauiy tennisda format o'lchamlari jihatidan nisbatan katta bo'lgan o'yin maydonida ikki sportchining uzoq muddat davomida olib boradigan o'yin faoliyati o'ta keskin o'zgaruvchan yo'nalishlar bo'ylab maksimal tezlikda ijro etiladigan texnik-taktik harakatlar, ularni o'z vaqtida amalga oshirish bilan bog'liq siltanib yugurish "sapchigan" holda turli tomonlarga xatlash, burilish, aylanish, egilish-yozilish kabi

o'yin elementlari nihoyatda katta kuch, chaqqonlik, tezkorlik, aerob va anaerob chidamkorlikni talab qiladi. Tadqiqot olib borgan olimlarning ma'lumotlariga qaraganda, eng yetuk tennischilar (masalan J.Capriati) bir o'yin davomida 626 marta zarba berib, 494 marta to'pni qabul qilishi, 153 ta to'p kiritib, 103 marta ularni qabul qilishi mumkin ekan. Bunday harakatlar yuklamasining integral hajmi va shiddati eng avvala oyoqlar mushaklariga ta'sir etib, dastlab ularning to'qima va xujayralarida toliqish alomatlarini yuzaga keltiradi. Keyin esa bunday toliqish belgilari butun organizm bo'ylab tarqala boshlaydi. Natijada kislorod tanqisligi kuchayib boradi, yurak-ritmik faoliyati tezlashadi, harakat faolligi susayadi, o'yin natijadorligi tushib ketadi. Shu va shunga holatlarni oldini olish uchun yetakchi mutaxassis olimlar mashg'ulot va musobaqa o'yinlari davomida, ularning yakunida funksional organlar faoliyatini, shu bilan bir qatorda jismoniy va ruhiy ish qobiliyatini tiklab borish choralari qo'llashga da'vat etishadi [V.N.Platonov, 2019, b. 516-534; Y.V.Vexoshanskiy, 2014, 245-283; L.P. Matveyev, 2008., s. 279-347].

Tadqiqotning maqsadi yosh tennischi-talabalar misolida oyoq kuchining mashg'ulotlar davomida susayishi va uni tiklash imkoniyatini o'rganishga bag'ishlangan.

Tadqiqotda quyidagi pedagogik testlardan foydalaniladi:

o'ng va chap oyoqda tax marta o'tirib-turish;
joydan uzunlikka sakrash;

joydan vertikal sakrash;

Tadqiqotga O'zDJTSU ning 1kursida ta'lim oluvchi 12 nafar yosh tennischi-talabalar jalb qilindi. Testlar 2 martadan o'tkazilgan "o'rgatuvchi" va "takomillashtiruvchi" mashg'ulotlardan avval, keyin va 15 daq. o'tgandan so'ng qabul qilinadigan = $12 \times 2 = 24$. "o'rgatuvchi" mashg'ulot o'rtacha shiddat doirasida "takomillashtiruvchi" mashg'ulot esa katta tezlikda o'tkaziladi.

Tadqiqot natijalari va ularning qiyosiy tahlili. Tadqiqot natijalaridan ma'lum bo'ldiki, 1 kursda ta'lim oluvchi tennischi talabalardan oyoq mushaklarining tax kuchi ham, portlovchi kuchi ham yetarli rivojlanmagan bo'lib, mashg'ulotlar yakuniga kelib ushbu maxsus jismoniy sifatlarning dastlabki darajasi yaqqol tushib ketganligi aniqlandi. Jumladan, "o'rgatuvchi" mashg'ulotdan (1) avval o'ng oyoqning tax kuchi o'tirib-turish ko'rsatkichlari bo'yicha $6,6 \pm 0,47$ martani tashkil etgan bo'lsa, mashg'ulot yakuniga kelib ushbu ko'rsatkich $4,1 \pm 0,29$ martagacha tushib ketdi (jadval). E'tiborli joyi shundaki, mashg'ulot yakunida 15 daq. o'tgandan keyin ham o'ng oyoqning tax kuchi yetarli tiklanmadi va $5,3 \pm 0,36$ marta bilan ifodalanganligi kuzatiladi. Chap oyoqning tax kuchi barcha holatlarda ham nisbatan kichikroq ko'rsatkichlar bilan qayd etildi va muvofiq ravishda qo'yidagicha namoyish etildi: $5,2 \pm 0,31$; $3,5 \pm 0,18$; $4,4 \pm 0,32$ marta.

Katta tezlikda o'tkazilgan "takomillashtiruvchi"

Jadval

Tennischi – talabalarda oyoq kuchining mashg'ulotlar yakunida tushib ketishi va uning tiklanish sur'ati.

$n = 12 \times 2 = 24 (x \pm 2)$

Testlar	Mashg'ulotdan oldin		Mashg'ulot yakunda		15min.dan so'ng kuchni tiklanish darajasi	
	1	2	1	2	1	2
O'ng oyoq tax marta o'tirib turish (marta)	$6,6 \pm 0,47$	$7,2 \pm 0,53$	$4,1 \pm 0,29$	$4,2 \pm 0,30$	$5,3 \pm 0,36$	$5,9 \pm 0,37$
CHap oyoq tax marta o'tirib turish (marta)	$5,2 \pm 0,31$	$5,7 \pm 0,34$	$3,5 \pm 0,18$	$3,3 \pm 0,15$	$4,4 \pm 0,32$	$4,1 \pm 0,29$
Joydan uzunlikka sakrash (sm)	$157,5 \pm 5,17$	$162,3 \pm 5,71$	$148,7 \pm 4,21$	$149,2 \pm 4,27$	$147,2 \pm 3,45$	$154,5 \pm 4,39$
Joydan vertikal sakrash (sm)	$46,6 \pm 3,22$	$47,9 \pm 3,42$	$41,4 \pm 2,41$	$38,3 \pm 2,12$	$42,3 \pm 2,54$	$43,2 \pm 2,67$

**Izoh: 1-"o'rgatuvchi" mashg'ulot;
2-"takomillashtiruvchi" mashg'ulot**

"Takomillashtirish" mashg'ulotidan avval oyoqning tax kuchi $7,2 \pm 0,53$ martani, mashg'ulot yakunida $4,2 \pm 0,30$ martani, 15 daq.dan so'ng $5,9 \pm 0,37$ martani tashkil etdi.

Mazkur tennischi-talabalarga chap oyoqning tax kuchi "o'rgatuvchi" mashg'ulotdan avval $5,2 \pm 0,31$ marta, mashg'ulot yakunida $-3,5 \pm 0,18$, 15.daq.dan keyin $-4,4 \pm 0,32$ martabilan ifodalanganligi aniqlandi. Ushbu ko'rsatkichlar "takomillashtiruvchi" mashg'ulotdan avval, keyin va 15daq.dan so'ng chap oyoqning tax kuchi quyidagicha dinamika bilan qayd etildi: $5,7 \pm 0,34$; $3,3 \pm 0,15$; $4,1 \pm 0,29$

marta. Keltirilgan ko'rsatkichlarning qiyosiy tahlildan ko'rinish turibdiki, birinchidan, o'ng va chap oyoqning tax kuchi o'ng oyoq kuchi "foydasiga" yaqqol ko'zga tashlanuvchi assimetrik farq bilan qayd etilgan. Ikkinchidan, mashg'ulotlardan avval kuzatilgan o'ng oyoqning tax kuchi mashg'ulot yakuniga kelib keskin susayib ketgan bo'lib, oradan 15daq. o'tgandan keyin ham dastlabki ko'rsatkichlarga nisbatan tiklanmagan. Chap oyoqning tax kuchi esa mashg'ulot yakunida nihoyatda tushib ketgan bo'lib, 15daq. li tanaffusdan so'ng ham yetarli tiklanmagan.

Joydan uzunlikka sakrash testi bo'yicha baholangan oyoqlarning portlovchi kuchi "o'rgatuvchi" mashg'ulotdan avval ushbu tennischilarda $157,5 \pm 5,17$ sm. bilan ifodalangan bo'lsa, mashg'ulot yakuniga kelib mazkur ko'rsatkich $148,7 \pm 4,21$ sm. gacha tushib ketganligi kuzatildi. Mashg'ulot yakunidan so'ng 15 daq. o'tgandan keyin ham oyoqlarning dastlab portlovchi kuchi tiklanmadi va $147,2 \pm 3,45$ sm.ni tashkil etdi. Katta tezlikda o'tkazilgan "takomillashtiruvchi" mashg'ulot davomida oyoqlarning portlovchi kuchini ifodalovchi joydan uzunlikka sakrash ko'rsatkichlari muvofiq ravishda quyidagicha namoyish etildi: mashg'ulotdan avval $162,3 \pm 5,71$ sm., mashg'ulotdan keyin $149,2 \pm 4,27$ sm; 15daq. o'tgandan so'ng $154,5 \pm 4,39$ sm. Ko'rinib turibdiki, joydan uzunlikka sakrash qobiliyatini ifodalovchi portlovchi kuch ko'rsatkichlari mashg'ulotlar tugaganidan so'ng 15daq. o'tganda ham o'zining dastlabki darajasigacha tiklanmagan.

Joydan vertikal yo'nalishda sakrash ko'rsatkichlarlari ham yuqorida qayd etilgan o'zgarish dinamikasiga o'xshash xususiyat bilan farqlandi. Masalan, nisbat sekin shiddatda o'tkazilgan "o'rgatuvchi" mashg'ulotdan avval joydan balandga sakrash $46,6 \pm 3,22$ sm.ni, mashg'ulot tugagan zahoti $41,4 \pm 2,41$ sm.ni, oradan 15 daq. o'tgandan keyin $42,3 \pm 2,54$ sm.ni tashkil etdi. "Takomillashtiruvchi" mashg'ulotdan avval esa portlovchi kuch qobiliyatini ifodalovchi joydan vertikal

sakrash balandligi $47,9 \pm 3,42$ sm., mashg'ulot tugagan zahoti $38,3 \pm 2,12$ sm., oradan 15 daq. o'tgandan so'ng $43,2 \pm 2,67$ sm.ni tashkil etgan.

Yuqorila qayd etilgan ko'rsatkichlarni taqqoslash natijasida shu narsa ko'zga tashlandiki, 1 kursda ta'lim oluvchi yosh tennischi talabalarda o'ng va chap oyoq mushaklarining tax kuchi ham, ularning portlovchi kuchi nihoyatda sust rivojlangan bo'lib, turli shiddatda o'tkaziladigan mashg'ulotlar yuklamalari ta'sirida yanada susayib ketgan. Boz ustiga tax va portlovchi kuchni ifodalovchi mazkur kuch ko'rsatkichlari 15 daq. davomida ham tiklanmaanligi kuzatildi.

Xulosa qilganda, o'tkazilgan tadqiqot natijalari va ularning qiyosiy tahliliga asosan shunday to'htamga kelish mumkinki, o'ta shiddatli va favqulodli vaziyatlarda hamda o'ta keskin o'zgaruvchan yo'nalishlarda kechadigan tennis mashg'ulotlari va musobaqa o'yinlari davomida yuksak natijalarga erishish imkoniyati tennischilardan maksimal kuch, portlovchi kuch va kuch chidamkorligini talab qiladi. Shunday ekan, tadqiqotlarimizda ishtirok etgan yosh tennischi – talabalar kuzatilganda nihoyatda sust rivojlangan kuch ko'rsatkichlari zamonaviy tennis talabalariga javob bermaydideb ta'kidlash mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Верхошанский Ю.В. Основы специальной физической подготовки спортсменов. –М.: Советский спорт, 2014, -352 с.
2. Платонов В.Н. Двигательные качества и физическая подготовка спортсменов. –М.: Спорт., 2019,-656 с.
3. Левин В.С. Теннис. Соревновательная деятельность //В уч. Теория и методика спортивных игр. –М.: Изд. Центр «Академия», 2013, -с. 391-450.
4. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры/-М.: Фис, 2008. -404с.
5. Белиц –Гейман С.П. Теннис. Школа чемпионской игры и подготовки. –М.: Аст-Пресс, 2001, 224с.

Зафар ФАЙЗИЕВ,
Ўзбекистон Миллий университети тадиқотчиси
E-mail: z.b.fayziyev87@mail.ru
Гофур ХОЛИМЎМИНОВ,
Тошкент вилояти Чирчиқ педагогика институтини ўқитувчиси
E-mail: gofur6444@mail.ru

ЎЗМУ доценти О.Мусаев тақризи остида

ЁШЛАРНИНГ МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ СИФАТЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ТОЛЕРАНТЛИК ХИСИНИНГ МОҲИЯТИ

Аннотация

Ушбу мақолада ёшларимизнинг маънавий-ахлоқий сифатларини шакллантиришда толерантликни ўрни ва аҳамиятининг долзарблигига тўхталиб ўтилган. Мамлакатимизда жадаллик билан амалга оширилаётган ислохотлар ва янгиланишлар даврида ёшларнинг билимларини бойитиш, уларнинг мушкул ҳолатларга тушиб қолишдан ҳимоя қилиш, толерантлик тамойиллари асосида тарбиялаш ва кучли манавий – ахлоқий ислохотлар олиб бориш сиёсатимизнинг устивор йўналишларидан бири бўлиб бормоқда. Ёшларимизнинг замонавий таълим тарбия олишда, уларнинг мамлакатимизда истиқомат қилаётган 120 дан ортиқ турли миллат вакиллари билан муносабатда бўлишда толерантлик тушунасининг ўрни алоҳида аҳамият касб этади.

Калит сўзлар: Толерантлик, маънавият, ахлоқ, таълим, янгича дунёқараш, ёшлар, ватанпарварлик.

СУТЬ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ФОРМИРОВАНИИ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

Эта статья посвящена роли и важности толерантности в формировании духовно-нравственных качеств нашей молодежи. Обогащение знаний молодых людей, защита их от трудных ситуаций, обучение их принципам толерантности и проведение сильных духовно-нравственных реформ становятся одним из приоритетов нашей политики в период стремительных реформ и обновления в нашей стране. Концепция толерантности играет особую роль в современном образовании нашей молодежи, в их отношениях с более чем 120 различными национальностями, проживающими в нашей стране.

Ключевые слова: Толерантность, духовность, нравственность, образование, новое мировоззрение, молодость, патриотизм.

THE IMPORTANCE OF TOLERANCE IN THE FORMATION OF SPIRITUAL AND MORAL QUALITIES OF YOUNG PEOPLE

Annotation

This article focuses on the role and importance of tolerance in shaping the spiritual and moral qualities of our youth. Enriching the knowledge of young people, protecting them from difficult situations, educating them on the principles of tolerance and carrying out strong spiritual and moral reforms are becoming one of the priorities of our policy in the period of rapid reforms and renewal in our country. The concept of tolerance plays a special role in the modern education of our youth, in their relations with more than 120 different nationalities living in our country.

Keywords: Tolerance, spirituality, morality, education, new worldview, youth, patriotism.

Бугунги глобаллашув шароитида диний бағрикенглик, конфессиялараро ҳамжиҳатлик мамлакат барқарорлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этмоқда. Истиқлол йилларида юртимизда конфессиялараро ҳамжиҳатлик ҳолатига бўлган ижобий муносабат мамлакатимиз тараққиётида янги давр бошланишига замин яратди. Айниқса бағрикенглик ва инсонпарварлик маданияти тараққий этишида диний бағрикенглик, конфессиялараро ҳамжиҳатлик муҳити ҳукм суриши, ўз навбатида фуқароларимизни, хусусан ёш авлодни Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялашда муҳим аҳамият касб этмоқда [1].

Ўз навбатида мазкур омилар Ўзбекистонда давлат сиёсатининг муҳим устивор йўналишларидан бири этиб белгиланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармонида биноан 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устивор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тасдиқланди. Ҳаракатлар

стратегиясининг бешинчи устивор йўналишида белгиланган хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш, чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий руҳдаги ташқи сиёсат юритиш, давлатимиз мустақиллиги ҳамда мамлакатимизнинг халқаро нуфузини мустаҳкамлашда диний бағрикенглик ва конфессиялараро ҳамкорликни таъминлашда муҳим аҳамият касб этади[2].

Демократик нуктаи назардан янгиланаётган, ўзгараётган ва ривожланиб бораётган жамият ёшларимизни ўзига хос синовдан ўтказиб келмоқда. Мамлакатимиз жамиятини демократлаштириш, модернизациялаш, фаол фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ривожлантириш жараёнида ёшларнинг ўрни ҳамда масъуллиги кучайиб бормоқда. Янгиланаётган Ўзбекистонда янгича дунёқарашда ёшларга доир давлатимиз раҳбарияти олиб борилаётган давлат сиёсати: бу борада мавжуд қонунчилик, янги қарорларни қабул қилиниши ва ислохотларнинг амалга оширилиши Ўзбекистон тараққиётида мустаҳкам кучли таянч бўлмоқда ва креатив тафаккурга эга бўлган ёшларнинг янги авлоди

шакланмоқда. Бу хусусиятлар ёшларнинг ўқиши, билим олиши, маълум бир касб эгаллаши, жамиятда ўз ўрнига эга бўлиши, сиёсий ва фуқаролик ҳуқуқларига оид билмларни эгаллаши, ўз дунё қарашини шакллантириб, мустақил мушоҳада юрита олиш, оила қуриш ва ҳақозолар билан тавсияланади. Бугунги кунда мамлакатимизда жадаллик билан амалга оширилаётган ислохотлар ва янгиланишлар даврида билан бир қаторда ёшларни толерантлик тамойиллари асосида тарбиялаш ва кучли ижтимоий-сиёсий ислохотлар олиб бориш сиёсатимизнинг устивор йўналишларидан бири бўлиб бормоқда. Ёшларимизнинг замонавий таълим ва тарбия олишларида, уларнинг мамлакатимизда истикомат қилаётган 120 дан ортиқ бошқа миллат вакиллари билан муносабатда бўлишда толерантлик тушунасининг ўрни алоҳида аҳамият касб этади.

Аввало, толерантлик тушунчасининг лингвистик жиҳатдан мазмунини кўрадиган бўлсак, у турли тилларда ўзига хос, шу билан бирга ўзаро ўхшаш мазмунларни билдириб келган [3] **tolerancia** (испан) – Ўзиникидан ўзгачароқ бўлган фикр ва мулоҳазаларнинг мавжудлигини тан олиш; **tolerance** (француз) – Бировлар ўзингдан кўра бошқачароқ тарзда фикр қилиши ва амаллар қилишини англаш асосида қурилган муносабатлар; **tolerance** (инглиз) – Бировларга нисбатан сабр-бардошли бўлишга тайёрлик; **kuan rong** (хитой)) – Бошқаларга нисбатан ҳамдард ва эъозли муносабатда бўла олиш; **tasamul'** (араб) – Кечиримли бўлиш, сабр-бардошли, юмшоқлик, ҳамдардлик, ўзгаларга яхши муносабат, меҳр, дардкашлик; **терпимость** (рус тили) – бирор нарса ёки кимнингдир амаллари ва сўзларига бардошли бўла олиш, бирор нарса ёки ҳодисанинг мавжудлигига эътироз билдирмаслик, бировлар фикрларини инобатга олиш, сабр ва бардошлилик; **бағрикенглик** (ўзбек тили) - оламдаги нарса ва ҳодисаларни кенг англаш, бировларни бағрикенглик билан қабул қилиш, ўзгаларга меҳр ва мурувват кўрсатиш, эъозли, иззатли ва ҳурматли бўла олиш, меҳмоннавозлик, ўзга инсонларни яратганинг неъмат сифатида қабул қилиш, каттага ҳам кичикка ҳам бир хилда яхши муносабат кўрсата олиш, атрофдагилар билан доимий яхши муносабатда бўлиш демакдир.

Ёшларимиз толерантлик сифатига эга бўлмасдан туриб ўзга миллат, маданият ва ўзга динга эътиқод қилувчи одамлар билан самимий, беғараз муносабатда, муомалада ҳамда мулоқатда бўлиши жуда қийин кечади. Толерантлик кўп қиррали ва мураккаб тизим ифодаси бўлиб, аини чоғда ёшларни толерантлик руҳида тарбиялаш ижтимоий муносабатлар ҳосиласи сифатида жамиятга хос инсоний меҳр оқибат, меҳр муҳаббат, ўзаро ёрдам, ҳамжихатлик, ҳамдардлик, бағрикенглик каби муносабатларда акс этади.

Бу ҳолатлар мамлакатимиз ёшларининг қайси миллатга мансуб бўлишидан каттий назар маънавий руҳиятига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмайди. Толерантлик-ёшларимизнинг маънавий-ахлоқий, маърифий сифатларини шакллантиришдаги муаммоларни бартараф этишда, таълим ва тарбиявий ишлар самарадорлигини шакллантиришда, соғлом, мустақил фикрлаш тафаккурини шакллантириш имкониятларини оширади. Ёшларнинг онгу тафаккурини толерантлик, маърифат асосида шакллантириш ва тарбиялаш энг муҳим вазифа эканлигини Президентимизнинг қуйидаги фикрларида ифодалаб ўтиш мақсадга мувофиқдир: “Бугунги дунё ёшлари – сон жиҳатидан бутун инсоният тарихидаги энг йирик авлоддир, чунки улар 2 миллиард кишини ташкил этмоқда. Сайёрамизнинг эртанги куни, фаровонлиги фарзандларимиз қандай инсон бўлиб камолга етиши билан боғлиқ. Бизнинг асосий вазифамиз – ёшларнинг ўз салоҳиятини намоён қилиши учун зарур шароитлар яратиш, бунинг учун ёш авлодни ижтимоий қўллаб-

қувватлаш, унинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, деб ҳисоблаймиз” [4] деган фикрдан шуни англаш мумкинки, маърифат ёшларда толерантликни шакллантиришдаги омил сифатида кўрсатиш мумкин. Толерантлик тарбияси дунёнинг яққалик, алоҳидалик, ажралганликдан кўра умумийликга, одамийликга томон ҳаракатини кучайтириб, ёшларда миллий ўзликни англаш ҳамда азалий бағрикенглик туйғусини шакллантиришга хизмат қилмоқда. Мамлакатимизда баркамол ёш авлодни толерантлик руҳида тарбиялашнинг қатор устувор йўналишлари белгилаб олинган ҳолда таълим-тарбиявий ишлар олиб борилмоқда. Биз уларни қуйидагиларда:

- оила юқори маънавий-ахлоқий муҳитни ривожлантириш ва баркамол авлодни шакллантириш учун шарт-шароитларни яратиш;

- фарзандларнинг дунёга соғлом тарзда қилишига оила, давлат ва жамиятнинг эътиборини кучайтириш;

- ёш авлоднинг соғлом тарбия ва уларнинг яхши таълим олишлари учун барча шарт-шароитларни яратиш ишларида кўришимиз мумкин.

Ёшларимизнинг маънавий-ахлоқий сифатларини толерантлик руҳида тарбиялаш – соғлом маънавий муҳитни, кучли ижтимоий ҳимоя ва моддий таъминотни ташкил этиш билан амалга оширилади. Толерантлик фазилатларини тарбиялашда таълимнинг инсонпарварлашуви, бошқа томондан эса гуманитар ва ижтимоий фанларни ўқитиш усулларини такомиллашувини талаб этилади. Ёшларимизнинг тарбиясидаги энг асосий жиҳат унинг маънавий соғломлигидир. Шунинг учун ҳам таълим тарбияда толерантлик масаласини ёритиш муҳим аҳамият касб этади. Бу ҳақда профессор Р.Х.Муртазасева толерантликнинг ёшлар тарбиясидаги тутган ўрнига тўхталиб, қуйидагича фикр билдиради: “Ҳамма жойда ва барча соҳада толерантлик муҳитини яратиш шубҳасиз осон вазифа эмас. Тарбия-тоқатсизликнинг олдини олишда энг самарали восита ҳисобланади. Шу сабабли ёшларни толерантлик руҳида тарбиялашни ҳозир биринчи даражали вазифа деб ҳисобламоқ керак. Ёшларни толерантлик руҳида тарбиялашни кўпгина давлат ва жамият муассасаларининг умумий вазифасидир. Шу билан бирга жойларда “Бағрикенглик марказлари” деб аталган илмий-амалий марказлар ташкил этиш ҳам ёшларни толерантлик руҳида тарбиялаш муаммоларини ҳал этишда муҳим ўринда туради [5].

Толерантлик ёшларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳамда этник, ҳуқуқий вас сиёсий жиҳатдан муносабатларни белгиловчи фаол турмиш шакли сифатида намоён бўлади. Ёшларда толерантликни маънавий-ахлоқий сифатларини шакллантиришда, уларни мустақил фикрлашга, танқидий мулоҳаза юритишга ўргатишда, уларда ахлоқий кадрятларга асосланган қарашларини шакллантиришга кўмаклашади. Ёшларнинг маънавий-ахлоқий сифатларини толерантлик руҳида тарбиялашда, толерантликнинг барча халқлар ўртасидаги тинчлик ва уларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг зарур шarti деб ҳисобланиши, бунинг эса ўсиб келаётган ёшларимизга тушинтириш жамият тараққиётида муҳим асос бўлади.

Толерантликнинг ҳуқуқий асослари мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида”ги, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида”ги, “Таълим тўғрисида”ги қонунлар, Оила кодекси, Фуқаролик кодекси, Меҳнат кодекси, “Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисида”, “Жамоат ташкилотлари тўғрисида” каби қонунлар орқали кафолатланган. Ёшларнинг маънавий-ахлоқий сифатларини шакллантиришда толерантликнинг

ўрнини бир қанча омиллар билан эътироф этиб ўтишимиз мақсадга мувофиқдир:

- ёшларни миллий истиқлол ғоялари асосида тарбиялашда толерантликни муҳим омил сифатида қараши;

- ёшларда ватанга муҳаббат, инсонийлик, адолатлилик, бағрикенглик тушинчалари асосида таълим ва тарбия жараёни янада шакллантириши;

- ёшларда толерантликни шакллантиришда тарбиявий жараёнларда оила ва таълим муассасалари ҳамкорлигини амалга оширилиши;

- ёшларни тарбиявий жараёнларда мустақил фикрлаш тафаккурини шакллантиришларида кўришимиз мумкин.

Толерантликнинг ёшларда маънавий-ахлоқий жиҳатдан шакллантиришдаги ўрнини, уларнинг давр талаби асосида тарбия олганлигида, жамиятда ўз ўрнини топа олиш жараёнида кўпгина инсонлар билан мулоқатда бўлиш жараёнларида кўришимиз мумкин. Негаки улар жамиятда турли ҳил фикрлайдиган инсонлар билан, бошқа миллат вакиллари билан муносабатда дуч келадилар. Толерантлик руҳида тарбияланган ёшларимизнинг маънавий-ахлоқий жиҳатлари, уларнинг иродаси, бошқаларнинг фикрларини эътиборга олиш,

катталарга ҳурматда бўлиш, инсонларга яхши муносабатда бўлиш ҳолатларида кўришимиз мумкин.

Хулоса сифатида шунини таъкидлаш мумкинки, жамият ҳаётининг барча соҳаларида амалга оширилаётган ислохотлар жамиятимиз аъзолари, хусусан, ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, миллий ғурур туйғусини кучайтириш, уларда бағрикенглик, сабр тоқат, тенглик, меҳрибонлик, ҳамдардлик каби умуминсоний фазилатларни шакллантириш, таълим-тарбия борасида миллий ва умуминсоний қадриятлардан самарали фойдаланиш, ёшларимизни мустақиллигимизнинг онгли фидоийсига айлантириш заруриятини тақоза этади. Ёшларимизнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигининг толерантлик ғоялари асосида амалга ошириши уларни дунё қарашини кенгайтириб жаҳон ҳам жамиятида ўз ўринларини эгаллашга туртки вазфасини ўйнайди десак хато бўлмайди. Мамлакатимизда истиқомат қилаётган бошқа миллат вакиллари бўлган ёшларни ҳам амалга оширалатган кенг қўламли ислохотларда фаол иштирок этишга туртки бўлади. Бу эса мамлакат мустақиллиги, барқарорлиги ва тараққиётини кафолатловчи муҳим омилларидан бири эканлиги ижтимоий фанлар татқиқотларида ўз исботини топган.

АДАБИЁТЛАР

1. Мусаев М. Сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктор (PhD)
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони. <http://uza.uz/oz/documents/zbekiston-respublikasini-yanada-rivozhlantirish-b-yicha-arak-07-02-2017>
3. Қўшокова Г. Талаба ёшларда толерантлик тафаккурини шакллантиришнинг педагогик мазмунига доир. Шарқшунослик. ТошДШИ, 2009.
4. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида нутқи <https://uza.uz/uz/posts/-zbekiston-prezidenti-shavkat-mirziyeev-bmt-bosh-assambleyasi-20-09-2017>
5. Муртазаева Р.Х. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик.-Тошкент: Университет, 2007.- Б.146-147

УДК: 371.035

Ольга ФАРАФОНТОВА,
преподаватель Ташкентского государственного педагогического университета

Рецензент: доцент А.Абдулахатов

МЕТОД ДЕРМАТОГЛИФИКИ В СПОРТИВНОМ ОТБОРЕ В ПРАКТИКЕ ПОДГОТОВКИ СПОРТИВНОГО РЕЗЕРВА В ЕДИНОБОРСТВАХ

Аннотация

В работе рассматривается аспект прогнозирования потенциальных возможностей юных спортсменов в единоборствах. Автор рекомендует при возникновении трудностей, использовать генетические маркеры. При этом метод дерматоглифики представляет большой интерес для использования в спортивном отборе в практике подготовки спортивного резерва.

Ключевые слова: прогнозирование, потенциальные возможности, юные спортсмены, единоборства, генетические маркеры, спортивный отбор, подготовка, спортивный резерв.

JANG SAN'ATLARIDA SPORT ZAHIRASINI TAYYORLASH AMALIYOTIDA SPORT TANLOVIDA DERMATOGLIFIKA USULI

Annotatsiya

Ishda jang san'atlarida yosh sportchilarning potentsial imkoniyatlarini prognoz qilish masalasi ko'rib chiqiladi. Muallif qiyinchiliklarga duch kelganda, genetik markerlardan foydalanishni tavsiya qiladi. Shu bilan birga, dermatoglifika usuli sport zahirasini tayyorlash amaliyotida sport tanlovida foydalanish uchun katta qiziqish uyg'otadi.

Kalit so'zlar: prognozlash, potentsial imkoniyatlar, yosh sportchilar, jang san'atlari, genetik belgilar, sport tanlovi, tayyorgarlik, sport zahirasi.

THE METHOD OF DERMATOGLYPHICS IN SPORTS SELECTION IN THE PRACTICE OF TRAINING A SPORTS RESERVE IN MARTIAL ARTS

Abstract

The paper considers the aspect of predicting the potential of young athletes in martial arts. The author recommends using genetic markers in case of difficulties. At the same time, the method of dermatoglyphics is of great interest for use in sports selection in the practice of preparing a sports reserve.

Key words: forecasting, potential opportunities, young athletes, martial arts, genetic markers, sports selection, training, sports reserve.

Введение. В последнее время появилось достаточно много научных работ по спортивному отбору с использованием метода исследования кожных узоров на пальцах и ладонях спортсменов – метода дерматоглифики. В различных исследованиях установлена взаимосвязь между определенными типами папиллярных линий спортсменов и их наследственной предрасположенностью к развитию определенных двигательных качеств [1, 2, 6]. Спортивный отбор является важнейшим структурным компонентом многолетней подготовки спортсмена. Мероприятия, связанные с определением предрасположенности индивида к успешной спортивной деятельности, в различных по содержанию, направленности и назначению формах проводятся на протяжении всей карьеры спортсмена.

В практике спорта в последние годы для выявления наследственной предрасположенности человека к двигательной деятельности используют молекулярногенетический метод, главным преимуществом которого является высокая информативность при оценке потенциала развития физических качеств и возможность осуществления ранней диагностики, когда фенотипы еще не проявились в полной мере [2]. Ранняя диагностика индивидуальных способностей моторики человека возможна при использовании генетических маркеров. Это индивидуальные признаки, которые заведомо передаются по наследству, проявляются независимо от среды и не изменяются в течение жизни человека. При выявлении признака-маркера можно судить о наличии или

отсутствии предрасположенности в развитии изучаемого морфологического признака или двигательных способностей человека [1, 6].

Цель исследования - на примере дзюдо и каратэ выявить информативные признаки наследственной предрасположенности спортсменов в спортивных единоборствах к скоростно-силовой работе на основании генетического анализа и генетических маркеров – папиллярных линий на пальцах рук спортсменов и композиции скелетных мышц.

Методы и организация исследования. Для исследования были отобраны спортсмены – дзюдоисты и каратисты – в возрасте 15-17 лет, имеющие примерно одинаковый стаж занятий и выступлений на соревнованиях. Спортсмены каждого вида единоборств были разделены на две группы. В первую вошли спортсмены, занимавшие призовые места на соревнованиях и имеющие взрослые спортивные разряды (II, I и КМС). В состав второй группы вошли спортсмены, которые имеют не столь успешный опыт выступления и низкие спортивные разряды.

При составлении перечня полиморфизмов генов для молекулярно-генетического анализа мы руководствовались данными научных исследований, в которых указывается взаимосвязь отобранных полиморфизмов с составом скелетных мышц [2, 6]. В каждой группе был проведен забор биологического материала для генетического анализа и исследован на наличие полиморфизмов генов ACE, ACTN3, PPARA.

Исследование дерматоглифических узоров пальцев рук было проведено методом типографской краски, описанным Т.Д. Гладковой [3]. Нами были подсчитаны узоры пальцев рук: дуги (A), петли (L) и завитки (W), число гребней, и на этой основе определены суммарный гребневый счет (СГС) и дельтовый индекс (Д10). Для анализа результатов исследования были взяты показатели суммарного гребневого счета и дельтового индекса, как наиболее результирующие и информативные.

Определение состава скелетных мышц было проведено по методике, предложенной А.В. Шишкиной [8]. Согласно данной методике, нами было проанализировано изменение высоты выпрыгивания при прыжках с места. С этой целью исследуемые должны были выполнить от 40 до 50 прыжков в удобном для них темпе с установкой: «прыгать вверх из положения полуприседа как можно выше в каждом прыжке». Посредством видеосъемки регистрировалась высота выпрыгивания. Затем нами был рассчитан показатель содержания медленных волокон в четырехглавой мышце бедра по следующей формуле: $K = (H30 / Hmax) 100\%$, где H30 – среднее арифметическое значение высоты тридцать первого, тридцать второго и тридцать третьего прыжков; Hmax – среднее арифметическое высоты трех первых

прыжков. Выбор показателя H30 в данной методике обоснован исчерпанием алактатных источников энергообеспечения после выполнения тридцати прыжков, которое происходит приблизительно на сороковой секунде. При этом предполагалось, что выполнение тридцати прыжков обеспечивается только медленными мышечными волокнами.

Результаты исследования и их обсуждение. Результаты молекулярно генетического анализа, представленные в таблице 1, показали, что у спортсменов более высокой квалификации значимо выражены и чаще наблюдаются, чем у единоборцев низкой квалификации, благоприятные для проявления скоростно-силовых способностей регистрируемые генотипы.

Анализ пальцевых дерматоглифических узоров (таблица 2) показал, что более успешные спортсмены имеют большее количество завитков и петель и обладают, соответственно, большим суммарным гребневым числом (СГС): 141 – у дзюдоистов и 136 – у каратистов, а также большим дельтовым индексом (Д10): 14,5 – у дзюдоистов и 13,9 – у каратистов. Менее квалифицированные спортсмены имеют большее количество дуг и петель и, соответственно, более низкими показателями СГС и Д10.

Таблица 1

Распределение генотипов (%) у спортсменов-каратистов 15-17 лет

Группы исследуемых	ACTN3			ACE			PPARA	
	RR	RX	XX	DD	II	ID	GC	GG
Квалифицированные каратисты, n = 12	35	54	0	58	1	2	33	6
Неквалифицированные каратисты, n = 14	10	24	12	21	35	1	12	1
Квалифицированные дзюдоисты, n = 12	38	62	0	62	25	13	75	25
Неквалифицированные дзюдоисты, n = 16	12	20	48	17	36	9	14	27

Таблица 2

Количественные показатели пальцевых дерматоглифических узоров спортсменов различной квалификации, специализирующихся в каратэ и дзюдо

Группы исследуемых	СГС	Д10
Квалифицированные каратисты, n = 12	136	13,9
Неквалифицированные каратисты, n = 14	112	12,1
Квалифицированные дзюдоисты, n = 12	141	14,5
Неквалифицированные дзюдоисты, n = 16	117	12,5

Определение состава скелетных мышц по методике, предложенной А.В. Шишкиной [8] показало, что квалифицированные спортсмены имеют меньший процент содержания медленных волокон в мышцах-разгибателях ног: каратисты – 44 %, а дзюдоисты – 40 %. У неквалифицированных спортсменов в составе мышц-разгибателей ног медленных волокон больше: 66 % - у каратистов и 59 % - у дзюдоистов. Между тем, для специализации в ситуационных видах спорта, соревновательная деятельность в которых предусматривает мышечную работу переменной мощности, рекомендуют отбирать спортсменов, у которых медленные волокна в составе мышц не превышают 40 - 60 % [9].

Таким образом, если при прогнозировании потенциальных возможностей юных спортсменов в единоборствах возникают определенные трудности, связанные с рядом особенностей роста и развития детского организма, основными из которых являются

неравномерность роста и созревания, возрастные и индивидуальные особенности ребенка, то можно рекомендовать использование генетических маркеров. При этом метод дерматоглифики представляет большой интерес для использования в спортивном отборе в практике подготовки спортивного резерва. Последнее связано с низкими материальными затратами и невысокой трудоемкостью для его реализации.

Выводы. Результаты эксперимента показывают, что спортсмены более высокой квалификации имеют больший процент генотипов, благоприятных для проявления скоростно-силовых способностей. Содержание медленных волокон в составе мышц-разгибателей нижних конечностей ниже у квалифицированных дзюдоистов и каратистов, что благоприятно сказывается на их соревновательной деятельности.

Очень важно, что обладая высокой степенью консервативности, генетические маркеры могут быть

использованы для выявления одаренности в спортивного мастерства.
единоборствах и на начальных этапах становления

ЛИТЕРАТУРА:

1. Абрамова Т. Ф. Пальцевая дерматоглифика и физические способности: автореф. дис. ... докт. биол. наук/ Т.Ф. Абрамова; - М., 2003. - 51 с.
2. Ахметов И.И. Ассоциация полиморфизмов генов-регуляторов с физической деятельностью, адаптацией сердечно-сосудистой системы к физическим нагрузкам и типом мышечных волокон человека: автореф. дис. ... канд. мед.наук / А.А. Ахметов; – СПб., 2006. – 22 с.
3. Гладкова, Т. Д. Кожные узоры кисти и стопы обезьян и человека / Т. Д. Гладкова. – М.: Наука, 1966. – 149 с.
4. Никитюк Б. А. Показатели дерматоглифики как критерия отбора в спорте / Б.А. Никитюк, В.И. Филиппов // тез. Всесоюз. конф. "Критерии анатомоантропологического контроля в спорте"– М.: ФиС, 1982. – С. 117-118.
5. Пустозеров А.И. Диагностика спортивных способностей методом дерматоглифики: уч. пособие / А.И. Пустозеров, Т.М. Мелихова. – Челябинск :УралГАФК, 1996. – 32 с.
6. Рогозкин В.А. Гены-маркеры предрасположенности к скоростно-силовым видам спорта / В.А. Рогозкин, И.В. Астратенкова, А.М. Дружевская, О.Н. Федотовская // Теория и практика физической культуры. – 2005. – №1. – С.2-4.
7. Сологуб Е. Б. Спортивная генетика: учебное пособие / Е.Б.Сологуб,
8. В.А.Таймазов. – М.: Терра-Спорт, 2000 – 127 с.
9. Шишкина А.В. Биодинамическая оценка мышечной композиции / А.В.
10. Шишкина // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. – 2008. – №11. – С. 108– 111.
11. Filaire E., Sagnol M., Ferrand C., Maso F., Lac G. (2001), Psychophysiological stress in judo athletes during competitions. *Journal of Sports Medicine and Physical Fitness*, 41(2), pp.263-268.
12. Sacks D.N., Petscher Y., Stanley C.T., Tenenbaum G. (2003), Aggression and violence in sport: Moving beyond the debate. *International journal of sport and exercise psychology*, 1(2), 167-179. doi:10.1080/1612197X.2003.9671710.
13. Korobeynikov G., Korobeinikova L., Mytskan B., Chernozub A., Cynarski W.J. (2017), Information processing and emotional response in elite athletes, *Ido Movement for Culture*, 17(2), pp. 41-50. doi: 10.14589/ido.17.2.5.
14. Korobeynikov G., Korobeynikova L., Potop V., Nikonorov D., Semenenko V., Dakal N., Mischuk D. (2018), Heart rate variability system in elite athletes with different levels of stress resistance. *Journal of Physical Education and Sport*, 18(2), 550-554. doi:10.7752/jpes.2018.02079.
15. Hucinski T., Norkowski H., Pęczak-Graczyk A., Rozanowska A. (2010), The level of aggression syndrome and a type of practised combat sport. *Journal of Combat Sports and Martial Arts*, 1(2), pp. 1-14.
16. Vallerand R.J. (1983), On Emotion In Sport: Theoretical and Social Psychological Perspectives. *Journal of Sport & Exercise Psychology*, 5(2), 197-215.

УДК: 75.041.5:94(5)

Дилфуза ХАМИДОВА,
Миллий рассомлик ва дизайн институти ўқитувчиси
E-mail: jasur184@mail.ru

МРДИ профессори, т.ф.д. Кўрязова Д.Т. тақризи асосида

THE ISSUES OF CULTURAL HERITAGE AND THEIR PRESERVATION

Abstract

This article studies samples of the intangible cultural heritage of Uzbekistan and the problems of their preservation for the future generation. Regulatory documents on the protection of intangible cultural heritage were also analyzed and issues of their promotion with the help of museums were considered. The causes of these problems have also been investigated.

Key words: Uzbekistan, UNESCO, representative list, intangible cultural heritage, law, declaration, factor, national value, tradition, museum, program.

ВОПРОСЫ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ И ИХ СОХРАНЕНИЯ

Аннотация

В данной статье изучаются образцы нематериального культурного наследия Узбекистана и проблемы их сохранения для будущего поколения. Также были проанализированы нормативные документы по охране нематериального культурного наследия и рассмотрены вопросы их продвижения с помощью музеев. Причины этих проблем также были исследованы.

Ключевые слова: Узбекистан, ЮНЕСКО, репрезентативный список, нематериальное культурное наследие, закон, декларация, фактор, национальная ценность, традиция, музей, программа.

НОМОДДИЙ МАДАНИЙ МЕРОС ВА УЛАРНИ САҚЛАШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада Ўзбекистон номоддий маданий мероси намуналари ва уларни келажак авлод учун сақлаш муаммолари ўрганилган. Шунингдек, номоддий маданий мерос муҳофазасига оид меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар таҳлил қилиниб, музейлар ёрдамида уларни тарғиб этиш масалалари кўриб чиқилган. Мазкур муаммоларнинг сабаблари ҳам тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Ўзбекистон, ЮНЕСКО, репрезентатив рўйхат, номоддий маданий мерос, қонун, декларация, омил, миллий қадрият, анъана, музей, дастур.

Кириш. Номоддий маданий мерос – инсоният фаолиятидаги маданий шакл анъанасида вужудга келган жамланма бўлиб, ўзига хослик ва ворислик туйғуларини шакллантиради. XX асрдан бошлаб давом этиб келаётган глобализация ва модернизация жараёнлари номоддий маданий мероснинг кўплаб турларини йўқ бўлиб кетишига олиб келаётганлигини кўриш мумкин. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг номоддий маданий мерос ҳамда миллий қадриятларни муҳофаза қилиш бўйича махсус қонунлар қабул қилинди ва давлат дастурлари ишлаб чиқилди. Мазкур меъёрий ҳужжатлар ўзбек халқининг бой номоддий маданий меросини турли услублар орқали сақлаб, келажак авлодларга етказишга дастури-амал бўлиб хизмат қилмоқда. Давлат дастурларида номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш бўйича халқаро ҳамкорликни ривожлантириш масалаларига ҳам алоҳида тўхталинган.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** “Номоддий маданий мерос” тушунчаси урф-одатларни, ўзига хосликни ифодалаш шакллари, билимлар ва кўникмаларни, шунингдек, улар билан боғлиқ жиҳозлар, предметлар, артефактлар ва маданий маконларни акс эттиради, улар эса ўз навбатида ҳамжамиятлар, гуруҳлар томонидан, алоҳида ҳолатларда эса, муайян шахс маданий меросининг бир қисми сифатида тан олинганлигини англатади. Авлоддан-авлодга ўтиб келаётган бундай номоддий маданий мерос доимо муайян ҳамжамиятлар ва гуруҳлар томонидан уларнинг атроф муҳитга, табиатга ва ўз тарихига боғлиқ ҳолда яратилади ва бу уларда ўзига хосликни, ворислик туйғусини шакллантиради ҳамда шу билан инсоният

ижодини ва маданий турли-туманликнинг ҳурмат қилинишига кўмаклашади.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Номоддий маданий мерос қуйидаги соҳаларда намоён бўлади:

- ўзликни намоён этишнинг оғзаки анъаналари ва шакллари, шу жумладан, айни пайтда тил-номоддий маданий меросни акс эттирувчи омил сифатида;

- ижро санъатида;

- жамиятнинг урф-одатлари, маросимлари, байрамлари;

- табиат ва қишлоқ оид билим ва урф-одатлар йиғиндиси;

- анъанавий ҳунармандчилик билан боғлиқ билим ва кўникмалар [1].

Ҳозирги кунда ҳам жамиятда миллий қадрият ва анъаналарни сақлаш учун зарур воситалар йўқ бўлиб кетмоқда. Шу сабабли халқаро бирлашма томонидан номоддий мерос объектларини сақлаш бўйича чоратadbирлар амалга оширилмоқда. ЮНЕСКО томонидан ишлаб чиқилган “Инсониятнинг оғзаки ва қўринмас нодир мерослари декларацияси” қуйидаги номоддий маданий меросларни аниқлаштириш учун хизмат қилади:

- жамиятнинг ижтимоий ва маданий тантанаворлигини акс эттирувчи анъанавий ижод намуналари мажмуи;

- унинг стандартлари ва кадр-қиммати тақдир ёки бошқа воситалар орқали оғзаки маълумот берилади.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** 2003 йилда ЮНЕСКО нинг 32-Бош конференциясида “Номоддий мерос объектларини сақлаш масалалари

бўйича конвенция” қабул қилинди. Унга кўра урф-одатлар, томоша ва иборалар, илм ва ҳунар, шунингдек, улар билан боғлиқ предметлар ва маданий муҳит рўйхатга киритилган. Авлоддан авлодга ўтиб келадиган номоддий маданий мерос бирлашма томонидан яратилади.

Ўзбекистоннинг қуйидаги номоддий маданий мероси жаҳон номоддий мерослари рўйхатидан ўрин олган:

1. “Бойсун маданий муҳити” ЮНЕСКО томонидан 2001 йилда эълон қилинган “Инсониятнинг оғзаки ва номоддий мероси дурдоналари рўйхати”га биринчи бўлиб киритилган 19 номзоднинг биридир. 2008 йилда “Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш” ЮНЕСКО конвенциясига Ўзбекистон қўшилганидан сўнг “Инсоният номоддий маданий меросининг Репрезентатив рўйхати”га ўтказилди.

2. Шашмақом 2003 йилда ЮНЕСКОнинг “Инсониятнинг оғзаки ва номоддий мероси дурдоналари рўйхати”га киритилган. 2008 йилда “Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш” ЮНЕСКО конвенциясига Ўзбекистон қўшилганидан сўнг “Инсониятнинг номоддий маданий мероси Репрезентатив рўйхати”га ўтказилди;

3. Наврўз Шарқий Осиёдан то Кичик Осиёгача ҳудуддаги аксарият мамлакатларда нишонланадиган байрамдир. Наврўз-байрам сифатида мусулмон дини пайдо бўлишидан анча олдин нишонлана бошланган. Уни нишонлаш муддати ҳамма жойда бир кунда бошланиб, турли давлатларда бир ҳафтадан бир ойгача давом этган. “Наврўз” номзодномаси 2009 йилда 7 та давлат (Ўзбекистон, Эрон, Туркия, Покистон, Озарбайжон, Ҳиндистон, Қирғизистон) тавсияномасига кўра “Инсоният номоддий маданий меросининг Репрезентатив рўйхатига киритилган эди, кейинчалик Наврўз нишонланадиган қатор давлатлар Конвенциянинг иштирокчисига айланиши муносабати билан 2016 йилда жами 12 та давлат номидан мазкур рўйхатга қайта тайёрланиб киритилди;

4. Катта ашула – анъанавий қўшиқчилик бўлиб, у 2009 йилда ЮНЕСКОнинг “Инсониятнинг номоддий маданий мероси” Репрезентатив рўйхатига киритилди. Катта ашула ёки патнис ашула – Фарғона водийсига хос йирик ашула йўли ҳамда ўзига хос ижро услуби ва усули. Икки ёки ундан ортиқ (бештагача) етук хонанда томонидан чолғу жўригисиз галма-гал айтилади. Унинг асосий хусусиятлари бадиҳагўйлик, ҳамнафаслик, юқори пардаларда, кенг нафасда ижро этилиши, эркин услубда қуйлиниши, сўз ва куй мутаносиблиги, профессионалликдир.

5. Аския (арабча “азкиё” – ўткир зехнли, ҳозиржавоб) – ўзбек халқ оғзаки ижодининг хушчақчақ ва кулгили томоша санъатининг оммалашган жанри. У одатда халқ сайида, тўйларда ва бошқа маросимларда ижро этилади. Аския санъати ЮНЕСКОнинг “Инсониятнинг номоддий маданий мероси” Репрезентатив рўйхатига 2014 йилда киритилган [2].

Номоддий мерос тушунчаси анъаналарни узатишдаги ижтимоий механизмни англатади. Номоддий меросни сақлаш жараёнида музейлар муҳим рол ўйнайди. Табиий ижтимоий-маданий муҳитда номоддий мерос объектларини сақлашнинг имкони бўлмаган тақдирда, уларни музейлаштириш мумкин. Музейшунослар томонидан номоддий мерос муаммоларига эътибор қаратилиб, номоддий меросни аниқлаш ифодалаб берилди, классификация таклиф қилинди, музейларнинг номоддий мерос билан ишлаш методикалари белгилаб олинди.

Музей иши учун “Номоддий маданий мерос объекти” тушунчаси янгилик бўлмасада, унинг назарий базаси етарлича ишлаб чиқилмаган. Бугунги кун

музейшунослари олдида турган долзарб вазифалардан бири ҳам шудир.

Музей ишида номоддий мерос объектларининг жойини анализ қилишдан аввал уларни музей предмети сифатида аниқлаб олиш зарур. Албатта, бир қарашнинг ўзида музейда идеал объектни тасаввур қилиш қийин. Бундай муаммо юзага келмаслиги учун объектни анъанавий кўринишида сақлаш зарур.

“Номоддий мерос объектлари музей объекти категориясига ўтганда нима бўлади?” – деган саволга қуйидагича жавоб бериш мумкин. Бундай вазиятларда номоддий мерос объектларини на витринага қўйиб бўлади, на реставрация қилиб бўлади, ва на намойиш қилиш мумкин. Объектни музейлаштириш усулида объектининг ўзи эмас, балки унинг пайдо бўлган жараёни ва шароити музейлаштирилади.

Моддий мерос объектлари каби номоддий маданий мерос объектлари ҳам мамлакатга ташриф буюрувчи сайёҳлар сонининг ортишига хизмат қилади. Сабаби, туристларнинг ҳар хил гуруҳ ва категориялари учун туристик йўналиш ёқимлилигига таъсир этувчи, муҳим ўзгарувчи омил – унинг маданий ва ижтимоий характеристикасидир. Туристларнинг кўп қисми халқнинг маданияти, санъати, илм-фани, дини, тарихига қизиқади. Худуднинг мусикий потенциали – маданиятининг жазибдор элементларидан биридир. Айрим мамлакатларда мусиқа туристларни жалб этувчи асосий омил бўлиб хизмат қилади. Машҳур мусиқа фестиваллари ҳар йили минглаб иштирокиларни жамлайди [3].

Ўзбекистонда ҳам ҳар йили анъанавий тарзда амалга оширилиб келинаётган тадбирлардан бири – “Шарқ тароналари” миллий мусиқа фестивали мумтоз мусиқаларни, миллий қуй ва қўшиқларни танитишда муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон давлати томонидан миллий кадриятларни ва анъаналарни тиклаш ва бойитишга катта эътибор қаратилмоқда. Бунинг далили сифатида 2008 йилдан буён ташкиллаштирилиб келинаётган “Асрлар садоси” фестивалининг муҳим рол ўйнаётганлигини кўрсатиш мумкин. Мазкур фестиваль доирасида фольклор ва театр тадбирлари, миллий мусиқалар ва рақслар, халқ оғзаки ижодидан намуналар ижро этилиб, хорижий сайёҳлар томонидан юксак эътирофга сазовор бўлди.

Кўплаб курорт меҳмонхоналари ўз меҳмонларини концертлар ва фольклор кечаларда, кўнгил очар оқшом дастурлари вақтида миллий мусиқа билан таништиради. Кўплаб туристик марказларда сотуви кенг тарқалган миллий мусиқалар ёзилган аудиотасмалар халқ маданияти билан туристларни таништиришдаги энг яхши воситадир. Мазкур фикрга мисол сифатида Юнус Ражабий уй-музейини айтиш мумкин. Маълумки, Юнус Ражабий маҳоратли бастакор ва ўзбек мумтоз мусиқасининг асосчиси саналади. У яшаб ижод этган хонадонда ҳозирги кунда уй-музей фаолият юритмоқда. Музейга кириш биланок томошабинни мумтоз мусиқа қарши олади. Юнус Ражабий уй музейида ҳам номоддий маданий мерос намуналарини Хасан Ражабий жонли ижросида тинглаш мумкин. Шунингдек, мазкур музейда Ю.Ражабий томонидан бир неча йиллар мобайнида тўпланган Ўзбекистон халқ мусиқаларига тааллуқли номоддий маданий мерос 6 жилдли китобга нота қилиб ёзилган ва у музей экспозициясидан жой олган. Бу нота китобни ҳар қандай миллат вакили мусиқа асбобида ижро этиши мумкин[4]. “Шашмақом”нинг 6 томлик асл нусхаси музей экспонатлари ичида энг дурдонаси саналади. Ташриф буюрган ҳар қандай инсон мусиқа яратилган макон ва муҳитга тушиб қолгандек бўлади, гўё. Музейда ижтимоий зал ташкил этилган бўлиб, мазкур зал ўзбек мақомига бағишланган. У ерда ўзбек мусиқа маданияти билан

яқиндан танишиш имконияти мавжуд. Музейда туристлар учун махсус буюртма асосида ўзбек мусикасининг концертлари ташкил этилиб турилади. Бу нафақат номоддий меросни абадийлаштиришга, шунингдек, жаҳонга танитишга ҳам кўмак беради. Мазкур музейда муаллиф томонидан ижро этилган нодир мусикаларни тинглаш билан бир қаторда аудиотасмаларнинг нусхаларини сотиб олиш мумкин.

Ўзбекистон музейлари йилдан йилга ривожланиб бораётгани билан бир қаторда музейларнинг структураси ҳам ўзгариб бормоқда. Асосий мақсади инфор­мацион коммуникацияга айланаётган янги бўли­млар пайдо бўлмоқда. Анъанавий музей тили янги мазмунни касб этувчи – бозор, маркетинг, менежмент, реклама каби воситаларга эга бўлди. “Маркетингни музейда қўллаш мумкин эмас”- деган фикр нотўғри саналади. Профессинал фаолиятини беркитмаган ҳолда, маркетинг – томошабинларга музей уларнинг талаби ва ҳо­хи­ши қаршисига чиқаётганини тушунтирадиган, оммага қаратилган, музейнинг барча лойиҳаларини реклама қилишдаги воситачидир.

Яна бир мисол тариқасида Тамара Хоним уй-музейи – номоддий меросни жамлаган музейлардан дейиш мумкин. Музейда Ўзбекистон замонавий ракс санъатининг асосчиларидан бўлмиш – Тамара Хонимнинг сахна либосларидан ташқари, у ижро этган кўшиқ, шер ва рақсларининг тасмалари жамланган. Ташриф буюрган томошабин ижодий муҳитни тасаввур этиб, видеотасмалар орқали раққосанинг ижоди ҳақида маълумотга эга бўлади.

Ҳозирги кунда номоддий мерос объектларига музейшунослар томонидан эътибор катта. Улар олдида турган муҳим вазифалардан бири – анализ қилиб, йўқолиб бораётган айрим маданий дурдоналарни сақлаш ва уларнинг туб илдизини аниқлаштиришдир. Умумлаштирилган маълумотларга қараганда музейда номоддий мерос объектларининг репрезентация (қайта тақдимот) характери ва статуси маиший характерига ва сақланганлик даражасига боғлиқ. Айрим ҳолларда эса анъаналарнинг намоёндалари ҳам “музей объекти” бўлиши мумкин.

Номоддий мерос объектлари музей объекти сифатида қабул қилинишида бир неча бос­чи­қлардан ўтади. Яъни, фиксация, ревитализация, моделлаштириш, конструкция қилиш.

Фиксация – объектни маиший муҳитдан воситасиз ўзгартариш орқали музей объекти ҳолатига ўтказиш саналади.

Ревитализация – катъий илмий асосда номоддий мерос объектларини реконструкция қилиш.

Моделлаштириш – объектларни реал шароитда имитация (ўхшаш) кўринишида талқин этиш.

Конструкциялаш – моддий ва номоддий мерос элементларини музей ишлаб чиққан концепцияси асосида янги объектларни яратиш учун фойдаланишни таклиф этади [5].

Ҳақиқатдан ҳам, музейнинг номоддий мерос объектларини классификация қилиш учун унинг музейлаштиришда қўлланилган методи асос бўлиб хизмат қилади. Маданий меросларни тури бўйича объектларни ажратиш классификациянинг навбатдаги асоси саналади.

- Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса қилиб айтганда, номоддий маданий мерос объектлари халқнинг маиший турмушидан тортиб, анъанавий маданияти ва санъатини, унинг юзага келиш тарихи ва муҳитини қамраб олади. Бугунги кунда Ўзбекистон номоддий маданий меросини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари ишлаб чиқилганлиги, миллий анъана, амалий санъатга доир билим ва кўникма ҳамда кадрларнинг сақланиб қолишида муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда[6]. Шунингдек, номоддий маданий мерос намуналарини ЮНЕСКО рўйхати ва реестрига киритиш бўйича ишлар изчил амалга оширилмоқда. Уларини умрбоқийлаштиришда илмий салоҳиятга эга соҳа вакиллари, шунингдек, музейшунос олимлар бир қатор тадбирларни амалга ошириб келишмоқда. Музейлар тарихий ва маданий предметларни сақлаш ва намоиш этишдан ташқари, ижтимоий аҳамиятга эга маълумотларни жамлаган объектларни ҳам сақлайди ва оммага тадбиқ қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Номоддий маданий мерослар бўйича меъёрий ҳужжатлар (тўплам). – Тошкент, 2013. – Б. 4-5.
2. Ўзбекистон номоддий маданий мероси. – Тошкент. ЮНЕСКО ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий комиссияси, 2017. – Б. 8, 12, 16, 20, 24, 26,
3. Квартальнов В. А. Туризм. – Москва. Финансы и статистика. 2006. – С. 109.
4. Kuryazova D.T. Muzei ishi asoslari. – Toshkent: LESSON PRESS, 2019. – B. 38.
5. Музейное дело России / Под общей редакцией Каулен М.Е., Коссовой И.М., Сундиевой А.А. – М.: Изд-во «БК», 2003. – 76.
6. Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilishning huquqiy asoslari. Toshmatov O'., Isakulova N., – Toshkent: Fan, 2014. – B. 21.
7. Курязова Д.Т. Ўзбекистонда музей иши тарихи. Тошкент: Санъат, 2010. –Б. 98, 101.
8. Курязова Д., Ахмедов Ж. Украшение или оберег? // Мир музея. Москва, 2019. №10. С. 76-78.
9. Ахмедов Ж. Кўқон жаҳон ҳунармандчилиги маркази // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 2019 №4. 6-8 бет.
10. Ахмедов Ж. Моддий маданият ёдгорликларини таъмирлаш ва сақлаш муаммолари // «Ўзбекистон маданий меросини сақлаш: тарихий воқеалар ва ҳозирги муаммолар» республика илмий-амалий анжумани. Тошкент, 2021. 68-76 бет.

УДК: 378.147.88

Маишхура ХАФИЗОВА,
Старший преподаватель СамГАСИ
Соискатель PhD СамГИИЯ
mashxuraaminovna1967@gmail.com

Рецензент: д.филол.н., и.о. проф. СамГИИЯ Г.Умурова

THE ROLE OF GAMING INTERACTIVE TECHNOLOGIES OF TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE IN ARCHITECTURAL UNIVERSITIES

Abstract

This article reveals the basic concepts of pedagogical technologies and considers games as one of the types of technologies. The article defines the game, motives, features and needs in gaming activities. The methodology of the article is based on the effective use of various modern pedagogical approaches, accompanied by game technologies in the study of Russian as a foreign language in an architectural university. The practical significance of the article lies in the possibility of further application of situational role-playing games, both in psychological and pedagogical activities, and in the educational process.

Key words: pedagogical technologies, game technologies, architectural, role-playing game, brainstorming, lesson effectiveness, professional needs, teacher's role.

RUS TILINI ARHITEKTURA UNIVERSITETIDA O'QITISHNING O'YIN INTERFAOL TEXNOLOGIYALARINING O'RNI

Annotatsiya

Ushbu maqola pedagogik texnologiyalarning asosiy tushunchalarini ochib beradi va o'yinlarni texnologiya turlaridan biri sifatida ko'rib chiqadi. Maqolada o'yin, motivlar, o'yin faoliyatidagi xususiyatlar va ehtiyojlar aniqlanadi. Maqolaning metodologiyasi arxitektura universitetida rus tilini chet tili sifatida o'rganishda o'yin texnologiyalari bilan birga turli xil zamonaviy pedagogik yondashuvlardan samarali foydalanishga asoslangan. Maqolaning amaliy ahamiyati vaziyatli rol o'yinlarni psixologik va pedagogik faoliyatda ham, o'quv jarayonida ham qo'llash imkoniyatidan iborat.

Kalit so'zlar: pedagogik texnologiyalar, o'yin texnologiyalari, arxitektura, rol o'yin, aqliy hujum, dars samaradorligi, kasbiy ehtiyojlar, o'qituvchining roli.

РОЛЬ ИГРОВЫХ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В АРХИТЕКТУРНЫХ ВУЗАХ

Аннотация

Данная статья раскрывает основные понятия педагогических технологий и рассматривает игры, как один из видов технологий. В статье даётся определение игры, мотивов, особенностей и потребностей в игровой деятельности. Методология статьи основывается на эффективном использовании различных современных педагогических подходов в сопровождении с игровыми технологиями при изучении русского в качестве иностранного языка в архитектурном вузе. Практическая значимость статьи заключается в возможности дальнейшего применения ситуативно-ролевых игр, как в психолого-педагогической деятельности, так и в образовательном процессе.

Ключевые слова: педагогические технологии, игровые технологии, архитектурный, ролевая игра, мозговой штурм, эффективность занятия, профессиональные потребности, роль педагога.

В настоящее время преподавание русского языка как иностранного активно развивается как актуальное и перспективное направление. Интерес к изучению русского языка постоянно растет во всем мире. Овладение основами русского языка является необходимым условием для выполнения учебно-профессиональной деятельности при обучении в архитектурном вузе. Актуальной проблемой является повышение мотивации студентов к изучению русского языка, в частности к архитектурным исследованиям, поиск методов, приемов и технологий повышения эффективности учебного процесса, а также поддержка активного речевого общения в ходе аудиторных занятий. Решение этой проблемы требует применения новых педагогических технологий.

Ускоренный процесс развития сферы архитектуры и градостроительства, наблюдаемый за последние десятки лет, безусловно, стал одним из факторов, способствующих развитию мировых интеграций на глобальном уровне. Это явление к настоящему времени, несомненно, определило не только новые цели и задачи в области архитектуры, строительства и инженерной деятельности, но и новые требования к специалистам

данных сфер, одним из которых является владение на высшем уровне как профессиональными знаниями, так и языковыми компетенциями. Другими словами, владение архитекторами и строителями-инженерами одним или несколькими иностранными языками, в частности русским языком в качестве средства практически глобального общения, стало определять одно из предъявляемых к ним требований на современном этапе развития общества.

Важно заметить, что преподавание в архитектурном вузе, в первую очередь, подразумевает определение основных целей изучения и знания русского языка студентами с архитектурно-строительной и строительно-инженерной направленностью образования. К примеру, преимущества знания русского как иностранного языка для специалистов в сфере архитектуры подразумевают следующие параметры:

Непосредственное сотрудничество с иностранными бизнес партнерами и коллегами;

Увеличение количества источников информации для профессионального развития (периодические

каталоги, архитектурные журналы, литература зарубежных изданий);

Расширение клиентской базы;

Возможность продолжить образование за рубежом и присоединиться к профессиональным иностранным ассоциациям в области архитектуры;

Сертификация за рубежом, подтверждения профессионального уровня международными сертификатами;

Возможность быть более конкурентоспособным на мировом рынке труда.

Профессиональные качества студентов-архитекторов развиваются не только по профессиональным дисциплинам. Общие предметы, такие как иностранные языки играют важную роль. Для достижения этих целей обучение русскому как иностранному языку должно включать различные методы, однако основные нововведения связаны с использованием интерактивных методов. Интерактивность означает, что люди работают вместе и оказывают влияние друг на друга. Эта ситуация подразумевает диалог или беседу, поэтому данные методы направлены на взаимодействие не только студентов и преподавателя, но и студентов друг с другом, что требует активной роли студентов в учебном процессе. Также стоит отметить, что благодаря использованию интерактивных методов обучения студентов в области градостроения учат критически мыслить, рассуждать, анализировать условия и решать сложные проблемы профессиональной деятельности, оценки противоположного мнения, принимать продуманные решения, и т. д.

Современные интерактивные игровые приемы обучения русскому языку представляют собой ряд различных педагогических приемов и игровых технологий, применяемых для повышения как эффективности проводимого занятия, так и продуктивности учащихся, вовлеченных в урок, например, ролевые игры, мозговой штурм, дискуссионные практики, презентации и проектные работы, выполняемые не только в парном, но и в групповом взаимодействии студентов, что способствует развитию их коммуникативных навыков, логического мышления и других видов интеллектуальной деятельности, особенно активизации речевой деятельности на русском языке исходя из профессиональных потребностей.

Ролевые игры делают учебный процесс в институте более образовательным и профессиональным, улучшают междисциплинарные отношения, связывают теорию с реальными потребностями профессиональной области, развивают навыки, необходимые будущим специалистам. Ключевым моментом является ролевая игра, которая дает возможность сформировать навыки, которые сложно получить в обычных условиях обучения.

Мозговой штурм представляет собой совместный поиск идей, необходимых для решения любой проблемы. Основные преимущества этого метода (при условии его правильного применения), быть "освобожденным" - языковой барьер исчезает, нет страха сказать что-то не так, сдержанность уходит, и т. д. Метод мозгового штурма развивает творческое и ассоциативное мышление, инициативу, способность производить максимум идей в сжатые сроки, умение выражать личное мнение.

Игра — это вид непродуктивной деятельности, мотив которой заключается не в ее результатах, а в самом процессе. В обучении игра является средством психологической подготовки к будущим жизненным ситуациям.

Игра обладает следующими характеристиками: «является видом человеческой деятельности, способной воссоздавать другие виды человеческой деятельности;

«вид непродуктивной деятельности, мотив которой заключается не в результате, а в самом процессе; «самостоятельная социальная структура, подразумевающая состязание между двумя и более противоборствующими сторонами, а также ограниченная процедурами и правилами с целью достижения победы одной из сторон; «формально организованная система соперничества ее участников. С образовательной точки зрения, игра — это способ группового диалогического исследования возможностей действительности в контексте личностных интересов.

Иными словами, игра — это интерактивный метод, который позволяет обучаться на собственном опыте путем специально организованного и регулируемого «проживания» жизненной и профессиональной ситуации.

Е.А. Покровский считает, что игры - эта элементарная жизнь класса. Он утверждает, что значение игры — фактор воспитания инициативы, самостоятельности, умственных и физических качеств будущего человека, способного к дальнейшему самосовершенствованию, который со временем станет достойным гражданином своей Отчизны.

Игровые технологии, являющиеся составной частью педагогических технологий, основаны на активизации и интенсификации деятельности учащихся. Данный вид технологий предполагает взаимодействие учителя и учащихся, реализующееся через определенный сюжет, чем может стать игра, сказка, спектакль, деловое общение, и содержит группу приемов организации образовательного процесса в форме разных педагогических игр. Игра как вид педагогической технологии имеет важные признаки: четко поставленную цель обучения и отвечающие ей педагогические результаты.

Г. К. Селевко указывает, что в современной школе игровая деятельность может быть использована как самостоятельная технология для освоения понятия, темы или даже раздела учебного предмета; как элемент более обширной технологии; в качестве урока или его части; как технология внеклассной работы. Игры, применяемые на уроках русского языка, разнообразны. Наиболее распространены игры, разработанные в соответствии с разделами русского языка. Анализ учебно-методических комплексов в контексте обучения лексике на уроках русского языка показывает, что стабильные и альтернативные учебники направлены на расширение словарного запаса учащихся, знакомство со словом, как необходимым элементом, способствующим формированию функциональной грамотности. Среди недочетов, выявленных при обучении лексике, необходимо отметить бессистемный принцип отбора слов, ведущий к трудностям при систематизации лексических единиц словаря; отсутствие ясности в определении принципов обучения лексике; несоотнесенность слова с внеязыковой деятельностью; отсутствие способов дифференциации слов. Все это позволяет говорить о том, что существующие сегодня учебно-методические комплексы не дают возможность сформировать тот уровень овладения практическими навыками, который необходим в современной концепции образования, предусматривающей деятельностный подход. Применение игр на уроке русского языка позволяет оживить процесс обучения внести в него занимательность и творчество. Направленные на психологию возрастного и индивидуального развития учащихся, игровые технологии делают процесс обучения увлекательным и интересным, а запоминание, повторение или закрепление информации — более эмоциональным.

Несмотря на множество попыток осмыслить игру как целостный интегрированный процесс очень трудно,

поскольку игра претерпевает сейчас значительные модификации. Например, появление компьютерных игр, в которые играют и взрослые, и дети, открыло новые стороны и аспекты игры и инициировало новые исследования относительно природы игры, игровой мотивации и структуры игр. Таким образом, вполне справедливы слова С.Л. Рубинштейна: «Что же такое игра – доступное ребенку и непостижимое для ученого».

Игровая деятельность в учебном процессе позволяет реализовать следующие цели:

- дидактические: расширение кругозора, познавательная деятельность, применение ЗУН в практической деятельности;

- воспитывающие: воспитание самостоятельности, воли;

- формирование определенных подходов, позиций, нравственных и мировоззренческих установок;

- развивающие: развитие внимания, памяти, речи, мышления, рефлексии, умения находить оптимальные решения;

- социализирующие: приобщение к нормам и ценностям общества; адаптация к условиям среды; стрессовый контроль, саморегуляция; обучение общению; психотерапия.

По характеру педагогического процесса выделяются следующие группы игр: обучающие, тренировочные, контролирующие, познавательные, воспитательные, развивающие, репродуктивные, продуктивные, творческие, коммуникативные, диагностические, профориентационные.

В педагогике и лингводидактике нет полного единства в определении обучающей игры. Так, в различных словарях по педагогике и методике игра определяется в следующих категориях:

- форма организации коллективной учебной деятельности на уроке иностранного языка, имеющей своей целью формирование и развитие речевых навыков и умений в условиях, максимально близких к условиям реального общения.

Как показывает наш педагогический опыт, основными задачами использования интерактивных игровых технологий в обучении русскому языку как иностранному являются формирование и развитие коммуникативных умений и навыков деятельности (говорение, письмо, чтение, аудирование), эффективное усвоение учебного материала, а также повышение и поддержание интереса к изучению русского языка. Используя подобные технологии в учебных аудиториях,

студенты могут обобщать свой учебный и коммуникативный опыт. Основное внимание должно уделяться развитию коммуникативных навыков, совместной деятельности и навыков командной работы. Парная и групповая работа имеют решающее значение в коммуникативном классе. В этом процессе учитель языка берет на себя роль организатора, руководителя и непосредственного участника общения, координирует коммуникативную деятельность учащихся и помогает им.

Интерактивные игровые технологии обучения требуют специальных методов и приемов образовательного взаимодействия, таких как обсуждение вопросов-ответов, поиск аргументов для различных точек зрения, обмен мнениями, экспертная оценка. Интерактивные образовательные технологии полностью отвечают современным требованиям обучения, представляя собой более демократичный подход к организации обучения, направленный на повышение внутренней мотивации студентов, развитие их личности, познавательной активности и креативности. Среди стратегий совместного обучения и интерактивных игровых технологий обучения, используемых в нашей профессиональной практике преподавания русского языка как иностранного, можно выделить: работу в парах или в малых группах, цепочку, пресс-конференцию, мозговой штурм, командные игры, задания, лингвистические игры, головоломки, кроссворды, ролевые и имитационные игры, кейсы, Проектные технологии, технологии работы с архитектурными документами, тандемный метод, интерактивные экскурсии, квесты и веб-квесты, литературные и музыкальные композиции, дискуссии, мультимедийные и интернет-технологии, подкасты, информационно-развлекательная технология, развитие критического мышления, конкурсы чтецов, литературные конференции, фестивали русской речи. Эти виды работы универсальны, так как они соответствуют различным этапам обучения и могут быть использованы для развития социальных, культурных и научных речевых навыков.

Указанные интерактивные игровые формы обучения являются основой для развития навыков иноязычного общения и способствуют формированию коммуникативной и социальной компетентности студентов. Профессиональный педагогический опыт свидетельствует об эффективности и актуальности использования интерактивных игровых технологий для совершенствования межличностных и коммуникативных навыков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кавтарадзе Д.Н. Обучение и игра – М.: Просвещение, 2009. – С.5.
2. Покровский Е.А. Наблюдай и исследуй сам. М.; Просвещение, 1966. -143с
3. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии – М.; 1998.- С.91.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии.т.2, Москва,1989.- С.64.
5. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Словарь методических терминов СПб, “ Златоуст “, 1999, - С.373.

Бекзод ХОЛИҚУЛОВ,

Қариш муҳандислик-иқтисодиёт институти катта ўқитувчиси
E-mail: bekdod1106@umail.uz;

ТАТУ Қариш филиали доценти З. У. Узоқов тақризи асосида

IMPLEMENTATION OF THE SYSTEM OF METHODOLOGICAL EDUCATION DEVELOPED ON THE BASIS OF USE OF SOFTWARE AND METHODOLOGICAL COMPLEX

Abstract

This article discusses the level of development of modern science and technology, as well as the need to activate a new educational environment, ie mathematical modeling, based on the use of openness, individualization, mobility, software and methodological complexes in the field of targeted education.

Key words: software-methodological complex, problem solving, mathematical modeling, software, competence, engineer.

РЕАЛИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ МЕТОДИЧЕСКОГО ОБУЧЕНИЯ, РАЗРАБОТАННОЙ НА ОСНОВЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОГРАММНО-МЕТОДИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА

Аннотация

В статье обсуждается уровень развития современной науки и технологий, а также необходимость активации новой образовательной среды - математического моделирования, основанного на использовании открытости, индивидуализации, мобильности, программно-методических комплексов в сфере целевого обучения.

Ключевые слова: программно-методический комплекс, решение задач, математическое моделирование, программное обеспечение, компетенция, инженер.

ДАСТУРИЙ-УСЛУБИЙ КОМПЛЕКСДАН ФОЙДАЛАНИШ АСОСИДА ИШЛАБ ЧИҚИЛГАН МЕТОДИК ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ АМАЛГА ОШИРИШ

Аннотация

Мазкур мақолада, замонавий фан ва технологияларнинг ривожланиш даражаси ҳамда жаҳон таълим фазосининг мўлжали таълим соҳасида очиклилик, индивидуallashtiriш, мобиллик, дастурий-услугий комплексларидан фойдаланиш асосида янги йўналишдаги таълим муҳитини, яъни математик моделлаштириш таълим муҳитини фаоллаштириш вазифасини қўяётганлиги ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: дастурий-услугий мажмуа, масалалар йешиш, математик моделлаштириш, дастурий таъминот, компетенция, муҳандис.

Кириш. Сифатли ўқитиш асосини ташкил этувчи энг муҳим таркибий қисмлардан бири таълим жараёнини тўғри ташкил этишдир. Афсуски, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, дастурий жараёнларни моделлаштириш билан боғлиқ фанлар бўйича дастурий-услугий комплексдан фойдаланишга асосланган услубий ишланмалар деярли йўқ. Дастурий жараёнларни моделлаштириш соҳасида машғулотлар олиб борадиган ўқитувчиларнинг тажрибасига таяниб, мавжуд методларни ва давлат таълим стандартларини таҳлил қилиш орқали биз дастурий-услугий комплексдан фойдаланишга асосланган дастурий жараёнларни моделлаштириш соҳасида методик таълим тизимини ишлаб чиқилди. Таълим методикасининг асоси сифатида қуйидаги концептуал қоидалар қабул қилинди:

Талаба ўқитишда фаол позицияни эгаллайди, бу эса фаолиятни ташкил этишга ёрдам беради.

Ўқитувчи ўқитишни ташкил этувчи ва қийинчиликларни бошдан кечиришда ёрдамчи ҳисобланади. Бундай ҳолат талабаларнинг тадқиқот фаизлатларини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитларни яратишга имкон беради.

Компьютер билим олиш ва тадқиқот фаолияти воситаси сифатида ишлатилади. Ушбу ёндашув инструментал компьютер муҳитини мунтазам равишда қўллашга қаратилган.

Дастурий-услугий комплексдан ўқув жараёнини ташкил этиш ва мустақил билим олиш фаолиятни ривожлантиришнинг асосий воситасидир.

Таълим жараёнида ишлатиладиган муайян услубий йўллар жуда хилма-хилдир ва уларнинг танлови кўплаб ҳолатлар: ўқув материалнинг мазмуни, соатлар сони, таълимни ташкил этиш шакллари ва бошқаларга боғлиқ. Методик тизимни ишлаб чиқиш ва уни амалда синаб кўриш жараёнида биз моделлаштириш соҳасида ўқитиш сифатини оширишга қаратилган услубий йўлларни ажратдик ва шакллантирдик. Биз улардан асосийларини келтирамиз:

Таълим жараёнида анъанавий ва ахборот технологияларининг комбинацияси. Ушбу ёндашув — анъанавий технологиялар (ўқитувчининг тушунтиришлари, дарсликларни ўқиш, сўров) билан бир қаторда янги дастурлаш технологияларидан фойдаланиш (ўқув жараёнида компьютердан фойдаланиш, дастурий алгоритмлардан фойдаланиш) — материални идрок этишнинг турли усуллари: дастурий интерфейс, дарслик саҳифаларидан, ўқитувчининг сўзларидан фаоллаштириш имконини беради.

Турли мавзулардан билимларни жалб қилиш. Математик моделлар одатда универсалликнинг муҳим хусусиятига эга: турли ходисалар бир хил математик модель билан таърифланиши мумкинки, бунда биз битта математик моделни ўрганган ҳолда бир вақтнинг ўзида у тасвирлаган ходисаларнинг бутун синфини ўрганамиз.

Талабаларга янги билимлар нуқтаи назаридан тегишли фанлар бўйича ўрганилган маълум фактлар ва ҳодисалар ҳақида тушунтириш бериш таклиф қилинади (масалан, иқтисодиётда, социологияда, биологияда логистика тенгламалари билан тавсифланган жараёнларнинг мисолларини келтириш). Бундан ташқари, битта моделини ўрганиш учун фан соҳаси (дастурий таъминот, дастурий алгоритм, физика, кимё, экология), математик алгоритм, дастурий алгоритмлар назарияси билимлари жалб этилади.

Талабаларнинг биргаликдаги фаолияти кўникмаларини шакллантириш. Бунинг учун талабаларга дастурий алгоритмни узоқ муддатли уй вазифаси шаклида ўрганиш учун лойиҳани ишлаб чиқиш бўйича қўшма (жуфтликда, уч киши бўлиб) топшириқ таклиф этилади. Лойиҳани ишлаб чиқиш, одатда, бутун семестр давом этади, унинг охирида лойиҳани ҳимоя қилиш: гуруҳдошларга натижаларни намойиш қилиш, қўлланилган технологияларнинг тавсифи, юзага келган саволларга жавоблар кўзда тутилади.

Тадқиқот методологияси (Research and methodology) Ўрганилаётган материални график тасвирлаш воситаси билан қўллаб-қувватлаш. Бундай ёндашув материални тушуниш ва ривожланиш, макондаги фикрларни чуқурлаштириш учун қўлланилади;

Талабаларнинг мустақил тадқиқот фаолиятини ташкил этиш учун дастурий педагогик воситалардан фойдаланиш. Назарий материалларни яхши ўзлаштирган ҳолда ҳам, талаба муайян масалаларни ечишда ҳар доим ҳам олинган билимларни амалда қўллай олавермайди. Шунинг учун, лаборатория машғулотларини ўтказиш учун дастурий педагогик воситалардан фойдаланиш назарий материаллар онгли ўзлаштиришни таъминлайди, янги билимларга талабни уйғотади, бу эса назарий материаллар ўрганишга қизиқишни рағбатлантиради, ўзлаштирилган билимларни амалиётда қўллаш маҳорати ва кўникмаларини ривожлантиради. Турли хил (сонли, таҳлилий, график) ечимларни қўллаш. Биз қуйидаги усулдан фойдаланамиз: маъруза машғулотларида талабалар (баъзан ўқитувчи билан биргаликда) моделнинг сонли ёки таҳлилий ечимини топадилар ва амалда олинган натижаларни дастурий педагогик воситаларнинг график имкониятларидан фойдаланиб тасдиқлашади. Биз қуйидаги назорат шаклларида фойдаланамиз:

ҳар бир лаборатория машғулоти бўйича ҳисоботни расмийлаштириш;

ўқитувчи томонидан сўров;

назорат масалалари бўйича лаборатория машғулотларини ҳимоя қилиш;

қўшимча топшириқлар тизимидан фойдаланиш.

Лаборатория машғулотларини ўтказиш учун “Умумқасбий фанларнинг дастурий жараёнларни моделлаштириш” лаборатория машғулотларини ишлаб чиқиш ва ундан фойдаланиш. Талабаларни максимал фойда олиш, асосий қондалар ва ҳулосаларга эътибор беришга қаратилган фаолиятини йўналтириш имконини беради;

тавсия этилган режага мувофиқ лаборатория машғулотларини бажариш. Бундай ёндашув ўқув жараёнини оптималлаштириш, ўқитувчи ва талабалар ишини мувофиқлаштириш имконини беради;

талабаларнинг қўшимча адабиётлар билан мустақил ишлашини ташкил этиш.

Ишлаб чиқилган дастурий педагогик воситаларнинг ўқув-услубий ва дастурий воситалар тўплами бўлиб, улар “Умумқасбий фанларнинг дастурий жараёнларни моделлаштириш” бўлимини ўрганишда зарур бўлган ўқув маълумотларини тақдим этишни, талаб билан интерактив мулоқотни, билимларни назорат қилишни таъминлайди.

Умумқасбий фанларнинг дастурий жараёнларни моделлаштириш дастурий педагогик воситаларни турли мутахассисликларнинг ҳар хил фанларига киритилган “Умумқасбий фанларнинг дастурий жараёнларни моделлаштириш” бўлимини ўрганиш учун анъанавий таълим шакллари (маърузалар, семинарлар)ни тўлдирувчи яхлит интерактив таълим тизими сифатида қўриб чиқиш мумкин. Дастурий педагогик воситаларга ушбу тез ривожланаётган билим соҳаси учун ўқув қўлланмалари ва ўқув дастурлари кескин етишмайдиган моделлаштиришга йўналтирилган мутахассисликлар олий таълим муассасаларининг ўқитувчилари, талабалари ва докторантлари томонидан талаб бор. Бундан ташқари, ушбу комплекснинг потенциал фойдаланувчиларини компьютерли моделлаштириш соҳасидаги мутахассислар, ўз фан соҳасида моделларни яратишдан манфаатдор бўлган биологлар, экологлар, кимёгарлар ташкил этади.

Дастурий педагогик воситалардан фойдаланиш мақсади, “Умумқасбий фанларнинг дастурий жараёнларни моделлаштириш” бўлимини ўрганишни ахборот коммуникация технологияларидан талабаларнинг мустақил билим олиш фаолиятини ривожлантириш, талабаларнинг моделлаштириш ҳақидаги тасаввурини илмий билиш усули сифатида кенгайтириш, компьютердан билим олиш ва илмий-тадқиқот фаолияти воситаси сифатида фойдаланиш воситаси сифатида таништириш воситаси сифатида ташкил этишни таъминлаш.

Дастурий педагогик воситаларининг вазифалари:

“Дастурий жараёнларни моделлаштириш” мавзусидаги асосий тушунчалар, компьютер моделларини яратиш учун асосий воситалар ва рақамли таълим ресурсларидаги маҳсус моделлаштириш дастурлари ҳақида билимлар тизимини шакллантириш;

дастурий жараёнларни моделлаштиришни қиёсий ва комплекс таҳлил қилиш қобилиятларини ривожлантириш;

инструментал компьютер муҳитини мунтазам равишда қўллашга қаратилган фаолиятни ташкил этиш;

талабаларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантириш учун илмий характердаги фаолиятни рағбатлантириш.

Дастурий педагогик воситаларнинг дастурий жараёнларни моделлаштириш бўйича тузилиши.

Дастлабки босқичда ягона мослашувчан кўп функцияли комплексни яратиш учун дастурий, технологик ва услубий ечимлар таҳлил қилиниб, бу эса белгиланган вазифаларни ҳал қилишга имкон бериши мумкинлиги. Таҳлил асосида ишлаб чиқилган дастурий педагогик воситалар тузилмаси қуйидагича аниқланди:

дастурий таъминот, услубий таъминот, билимларни назорат қилиш тизими, фойдаланувчи учун маълумотлар тизими. Дастурий педагогик воситаларнинг барча таркибий қисмларини батафсил қўриб чиқамиз.

Дастурий таъминот : “Умумқасбий фанларнинг дастурий жараёнларни моделлаштириш” бўлимини ўрганидиган фанларнинг дастурида лаборатория машғулотларини ўтказиш кўзда тутилган. Ушбу мақсадлар учун анъанавий усуллар билан ўрганиш қийин ёки умуман имконсиз бўлган асосий ҳодисаларни ўрганишга имкон берувчи дастурий комплекс ишлаб чиқилди. Дастур комплекс таклиф этилган режага мувофиқ мустақил тадқиқот фаолиятининг қобилиятлари ва кўникмаларини шакллантириш учун мўлжалланган бўлиб, тақдим этилган моделлар ва уларнинг модификациялари билан мустақил равишда тажриба ўтказиш имконини беради.

Дастурий комплекс ёрдамида талабалар ўзларининг лаборатория машғулотларини мустақил равишда бажаришлари, керакли иш режимини

танлашлари ва моделлаштирилган тизимнинг муайян параметрлари қийматларини киритишлари мумкин. Тадқиқот натижалари график ёки анимация шаклида кўрсатилиб, бу ўрганилаётган ҳодисаларнинг равшан, осон эсда қоларли динамик манзарасини яратади.

Ўқув мақсадлари учун дастурий комплексларни ишлаб чиқишга қўйиладиган талабларга асосланиб қуйидаги имкониятлар амалга оширилди:

интернет тармоғида ҳам, локал равишда ҳам дастурий комплекс билан ишлаш қўзда тутилди; дастурнинг фойдаланувчи билан ўзаро ишлаши учун қулай график интерфейс ишлаб чиқилди; комплекс билан ишлаш бўйича зарур услубий ёрдам яратилди; комплекс билан ишлашни ташкил этиш бўйича кўрсатмалар ва тавсияларни ўз ичига олган маълумотлар тизими ўрнатилган;

дастурий комплекс унинг ихтиёрий қисмларига бевосита кириш имконини берувчи қулай навигация панели билан жиҳозланган;

дастурий комплекс талабаларни ўз-ўзини назорат қилишга ёрдам берадиган тестлар шаклида тақдим

этилган билимларни текшириш тизими билан жиҳозланган.

Хулоса ва тақлифлар. (Conclusion and recommendations).

Дастурий жараёнларни моделлаштириш талқин этиш босқичига тегишли саволларни қараш вақтида, талабалар дастурий маданиятнинг: умумий тасдиқлардан хусусийларга ўта олиш кўникмасига эга бўлиш, хусусий ечимларнинг табиатини тушуниш билан бирга, ўзига хос: дастлабки ҳолатдан олинган математик натижаларига мос текшириш методларини билиш ва уларни татбиқ эта олиш; олинган хулосаларга амалий жиҳатдан қараш; хатолик талқинини баҳолай олиш каби кўникмалардан фойдаланадилар.

Масала устида ишлашнинг методик схемаси дастурий жараёнларни моделлаштириш босқичлари билан устма-уст тушади. Масалалар касбий муоммолар ёки ҳар қандай ишлаб чиқаришдаги лойиҳали муаммолар бўладими уларнинг ечимларини дастурий алгоритм кўриниши, бу уларнинг математик моделлаштириш орқали амалга оширилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Turdiyev SH. The role of practical classes and methods to implement them when promoting mathematical problems in technical university //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. –Great Britain.: 2016.-№2. P-36-40.
2. Эргашев Н.Ф. Замонавий визуал дастурлаш муҳити Java android студияда фсосий кутубхоналардан фойдаланиш ва уларни қўлаш. // ҚарДУ хабарлари. №2 Қарши. 2020. 164-168
3. Xoliqulov B.J. Increase students competence in modeling software processes through object-oriented programming language // Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. № 10/2. Урганч, 2021. 91-97.
4. Xoliqulov B.J. General analysis and problems of mathematical modeling theory // European journal of research and reflection in educational sciences. № 8. London.2020. 124-129.

УДК: 744:371.3

Бахтиёр ХАҚБЕРДИЕВ,
Андижон давлат университети
Тасвирий санъат ва муҳандислик графикаси кафедраси мудири
E-mail: bahtiyor.haqberdiyev@mail.ru

н.ф.ф.д (PhD) доцент Д.К.Маматов тақризи асосида

МУҲАНДИСЛИК ГРАФИКАСИ ВА ДИЗАЙН ФАНЛАРИНИ ЎЗАРО ИНТЕГРАЦИЯЛАШ АСОСИДА ТАЛАБАЛАРНИ ГРАФИК ВА БАДИЙ-ИЖОДИЙ БИЛИМ ВА КЎНИКМАЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация

Мазкур мақолада таълим тизимида интегратив методология ва интеграцион ёндашув асосида турдош ўқув фанлари мазмунини интеграциялаш, уларга қўйилган талаблар, улардан келиб чиқадиган вазифалар бўйича мавжуд мавзуга доир адабиётлар таҳлили ҳамда муҳандислик графикаси фани циклидаги чизмачилик ва дизайн фанлари мазмунини ўзаро интеграциялашга доир олиб борилган илмий тадқиқот натижалари келтирилган.

Калит сўзлар: интегратив методология, интегратив ёндашув, бадиий-ижодий фаолият, лойиҳалаштириш кўникмалари, интеграция, дизайн, муҳандислик графикаси.

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ГРАФИЧЕСКИХ И ХУДОЖЕСТВЕННО-ТВОРЧЕСКИХ ЗНАНИЙ И УМЕНИЙ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ВЗАИМНОЙ ИНТЕГРАЦИИ ИНЖЕНЕРНОЙ ГРАФИКИ И ДИЗАЙНА

Аннотация

В данной статье приведены сведения по интегративной методологии и интегративном подходе, об анализе соответствующей литературы о требованиях и задачах, исходящих из этих требований, а также результаты научного исследования по интеграции курса черчения цикла инженерной графики и дизайна.

Ключевые слова: интегративная методология, интегративный подход, художественно-творческая деятельность, умения пректирования, интеграция, дизайн, инженерная графика.

IMPROVEMENT OF GRAPHIC AND ARTISTIC-CREATIVE KNOWLEDGE AND SKILLS OF STUDENTS ON THE BASIS OF MUTUAL INTEGRATION OF ENGINEERING GRAPHICS AND DESIGN

Abstract

This article provides information on the integrative methodology and the integrative approach, on the analysis of the relevant literature on the requirements and tasks arising from these requirements, as well as the results of scientific research on the integration of the drawing cycle of engineering graphics and design.

Key words: integrative methodology, integrative approach, artistic and creative activity, design skills, integration, design, engineering graphics.

Кирриш. Жаҳонда таълим соҳасини такомиллаштириш, замонавий ахборот ва педагогик технологияларни ўқув жараёнига тадбиқ этиш, ўқув фанларининг замонавий ривожланиш тенденцияларига мос равишда уларни ўқитишнинг методик асосларини ривожлантириш, муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўқитиш самарадорлигини ошириш, талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларини ривожлантириш, турдош фан асослари мазмунини интеграциялашга доир тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бу эса ўз навбатида талабаларнинг муҳандислик графикаси ва дизайн фанларидан ўзлаштирган билим ва кўникмаларини лойиҳалашда қўллай олиш, моҳиятини англаш, тушунишда, бадиий-образли тасаввурларини шакллантиришда муҳим таълим-тарбиявий мақсадларини амалга ошириш имконини бермоқда.

Республикамиз олий таълим тизимида ўқув фанларининг методик таъминоти мазмунини такомиллаштириш, таълим сифатини жаҳон талаблари даражасига кўтариш бўйича ижобий ислохотлар амалга оширилмоқда [1]. Шу билан бирга, муҳандислик графикаси ва дизайн фанлари методик таъминоти мазмунини такомиллаштириш, уларда мавжуд тушунчаларни интеграциялаш зарурияти кузатилмоқда. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “олий таълим

муассасалари ўқув режа ва дастурларини жаҳон таълими тизими талаблари асосида такомиллаштириш” устувор вазифа этиб белгиланган [2]. Бу борада муҳандислик графикаси ва дизайн фани мазмунини ўзаро интеграциялаш, талабаларнинг график, бадиий-ижодий кўникмаларини шакллантириш ишларини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Кўп йиллардан буён интегратив ёндашувдан келиб чиққан ҳолда турли методологик ёндашувлар муваффақиятли ишлаб чиқилган ва амалиётга жорий этилган. Булар: интегратив-модулли, интегратив-контекстли, инновацион, алгоритмик-ёндашув, ахборот-компьютерли, интегратив-аксиологик, интегратив-лойиҳали, интегратив-компетентли, интегратив-гуманитар ва бошқалар. «Интеграция» тушунчаси (лот. integer – бутун, яхлит) илгари турли бўлақларга бўлинган компонентларни яхлит бирлашув жараёнидир [3, 4, 5].

Интеграцияланувчи компонентларнинг бир хиллиги ички интеграцияни, ҳар хиллиги эса фанлараро интеграцияни келтириб чиқаради.

Интеграция учун асос бўлиб қуйидаги объектив сабаблар мавжуд:

1) онтологик (яхлит ва қисмнинг, умумий ва хусусийнинг бирлиги);

2) гносеологик (ўқув билиш жараёнида синтез);

3) ижтимоий-амалий (илмий-билишнинг мухандислик графикаси ёки дизайн фанининг замонавий глобал муаммоларни ечишдаги ўрни);

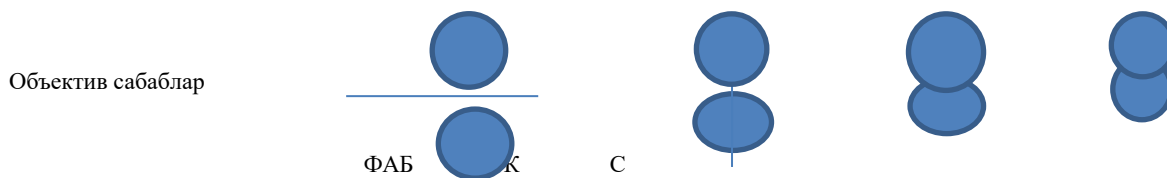
4) илмий-амалий (мухандислик графикаси ёки дизайн фанининг амалий масалаларни ечишдаги роли);

5) ишлаб чиқариш-амалий (мухандислик графикаси ёки дизайн фанининг инсон эҳтиёжи учун махсулотларни тайёрлашдаги роли);

6) ижтимоий (мухандислик графикаси ёки дизайн фани ўқитувчиси фаолиятининг яхлит тизими).

Интеграцион жараёнлар боришида интеграция механизмлари муҳим вазифани бажаради. Интеграция механизмлари (грек. *teshane* - машина, ускуна) - кўплаб компонентлардан яхлитликни шакллантиришни таъминловчи мантиқан боғланган бўғинлар тизимидир. Фанлараро мазмун-ахборотли интегрatív жараёнлар механизми кўп босқичли ҳисобланади. Интеграция учун шароит яратиб берувчи интеграциядан олдинги босқичида (турли ўқув фанларининг тизим шаклида тартибга солинган ўқув материалларнинг мавжудлиги) қуйидаги босқичлар амалга оширилади: 1) ўқув фанлари ва

уларнинг компонентлари мазмунини дидактик таҳлили; 2) умумлаштириш (ўқув материаллари мазмунини функционал боғланган, муҳим, дидактик жиҳатдан аҳамиятга эга мазмун компонентларни аниқлаш). Интеграция босқичида интеграция механизми бир нечта босқичда амалга оширилади: 1) тузилма сифатида тартибга солинган, лекин ўзаро боғланмаган ўқув материалларидан дидактик жиҳатдан аҳамиятга эга мазмун компонентларини ажратиб олиш; 2) функционал боғлиқ, дидактик жиҳатдан аҳамиятга эга компонентларни умумлаштириш ва уни комплекслаш; 3) компонентларни фанлараро боғланишлар, конгломерация ва синтез шаклида бирлаштириш (интеграция); 4) интеграцияланган мазмун компонентларини тизимлаштириш (тартибга солиш). Интеграциядан кейинги босқич 1) ўқув материалларининг интеграл тузилмасини ҳосил қилиш; 2) интегрatív тузилма сифатида тартибга солинган ўқув материални мавжудлиги каби босқичларга бўлинади [6, 7, 8]. Бу жараённи қуйидаги схема ёрдамида тасвирлаш мумкин:

1.1-схема. Интеграцион жараён тузилмаси
(ФАБ – фанлараро боғлиқлик, К – конгломерация, С – синтез).

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Мураккаб интегрatív объект бўлган таълим жараёни сифати ва муваффақиятини фақат интегрatív методология таъминлаши мумкин. Таълим ва фанда интегрatív методологиянинг зарурлигини академик А.П.Беляева асослаб берди [9]. А.П.Беляева фикрича, тизимли объектлар билан бир қаторда (фан, техника, ишлаб чиқариш, таълим, инсон, жамият, табиат) методологиянинг ўзида зичлашиш, янгилашниш юз бериб, интеграция ва дифференциация асосида универсал типдаги унинг инфратузилмасини мураккаблашуви, фанлараро ўзаро таъсир юз беради. А.П.Беляева илмий – амалий тадқиқотлари кўрсатишича, методология соҳасида кенг комплексни ягона тузилмага бирлаштиришни интеграциясиз амалга ошириб бўлмайди.

Интегрatív методологияни зарурлигининг ишонарли психологик асосланишини В.В.Козлов келтиради [10]. Унинг фикрича, дунёқарашдан ташқарида шахс йўқ, методологиядан ташқарида эса фан ҳам мавжуд эмас.

Мухандислик графикаси ва дизайн фанлари мазмунини интеграциялаш қуйидаги муҳим ижтимоий ва дидактик омиллар воситасида таъминланади:

жамиятнинг ижтимоий талабини ҳисобга олиши;
фан, таълим, техника, технология, ишлаб чиқаришдаги интеграцион жараёнларни акс эттириши;

мухандислик графикаси ва дизайн фанлари ўқитишнинг илғор ғояларини амалга ошириши;

дидактик жиҳатдан аҳамиятга эга бўлган фанлараро билиш объектларини ўрганиши;

фаолиятни ягона яхлит тизимини ёритиши (унинг фундаментал - меҳнат, билиш ва мулоқот турлари);

ҳозирги даврнинг глобал фанлараро муаммоларини акс эттириши;

дидактиканинг илғор қонуниятлари ва тамойилларини амалга ошириши.

Турли адабиётларда дизайн тушунчасига берилган таърифлар таҳлили асосида унга қуйидагича

таъриф бериш мумкин: дизайн – мақсади лойиҳалаш натижаларига юқори истёжмол ва эстетик сифатларини бериш, уларни инсон ҳамда жамият билан ўзаро таъсирини оптималлаштириш, уйғунлаштириш бўлган предмет-фазовий муҳитни қайта ишлашга қаратилган лойиҳалаш фаолиятининг ўзига хос соҳасидир.

Мухандислик графикаси фанида лойиҳа тушунчаси орқали графикавий тил (чизма, кўргазмали тасвирлар, схема, диаграмма, график), математик (формула ва ҳисоблашлар) ва мухандислик тушунчалари (матнлар, тушунтириш ёзувлари) тушунилади. Санаб ўтилганларнинг барчаси бирон объектни лойиҳалаш учун зарур [11].

График тил мухандис ва дизайнер учун ўзининг фикр ва ғояларини ифодаловчи асосий инструмент, ахборот воситасидир. Лойиҳаларни чизма, схемалар тарзида ифодалаш – бу нафақат ўз ғояси, фикрини билдириш, балки фикрнинг фазовий акс эттириш ва коммуникация воситаси ҳамдир [12].

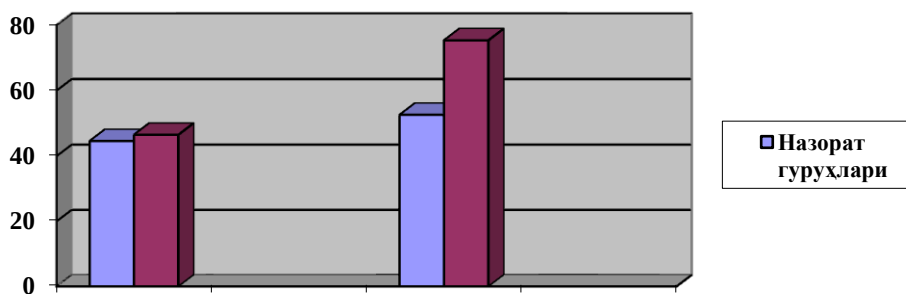
Психологик ва педагогик нуқтаи-назардан мухандислик графикаси ва дизайн фанлари ўзаро интеграциясининг асосий воситалари бўлиб мухандисликка доир билим ва кўникмалар, ижодий фикрлаш, ижод ва тасаввур ҳисобланади. Фаолият кўникмаларини шаклланиши учун бошқа ўқув фанларида ўрганилаётган объект мазмунига мос ҳаракатлар тизимини амалга ошириш талаб этилса, мухандис ва дизайнерлик касбий кўникмалари ҳаракат ва операцияларга бўлинган конструктив-график моделлаштиришни ўзлаштириш жараёнида шаклланиб боради. Конструктив-график моделлаштириш асосида эътибор, фикрлаш, тасаввур қилиш каби билиш жараёнлари ривожланади. Буларнинг барчаси оператив ҳаракат образини шаклланишини асосини ташкил этади [13]. Конструктив-график моделлаштиришда яна оператив ҳаракат образи фазовий-сезги ва вербал-мантикий маълумотларни қайта ишлаш жараёнларни бирлаштирувчи ички модел ҳисобланади. Конструктив-

график моделлаштириш жараёни объектнинг визуал-фазовий, кўргазмали белгилари ва тушунчаларда акс этади [14, 15, 16].

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Талабаларни ўқитишни муҳандислик графикаси ва дизайн фанлари ўзаро интеграциялаш асосида такомиллаштиришга доир ишлар натижаларини баҳолаш талаба якуний макет, лойиҳа бажариш бўйича олган билим ва кўникмалари сифати ва уларнинг ижодий фаолият кўникмаларининг шаклланганлигига қараб амалга оширилди. Талабада ўқув фаолиятига бўлган мотивацияни кучайтириш натижасида ўз билим ва кўникмалари асосида қўйилган вазифани гуруҳда ёки якка тарихда бажаришга интилиш ортди.

Аниқлаштирувчи тажриба давомида талабалар томонидан ўқув материални ўзлаштиришларини назорат қилиб бориш мақсадида назорат ишлари ташкил этилди.

1 – дастлабки босқичда 2 – сўнгги босқичда

2-расм. Талабаларнинг муҳандислик-лойиҳавий, ижодий фаолият кўникмаларининг ўсиш динамикаси

Олиб борилган тадқиқотларимизда таклиф этилган методик таъминот ва тавсиялар самарадорлигини, ўтказилган педагогик экспериментдан олинган натижалар ишончлилигини аниқлаш учун педагогик тадқиқотларни математик статистика усуллари мезонларидан бири бўлган χ^2 (хи-квадрат) мезонидан фойдаланилди [18].

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Талабаларнинг сифатли, замон талаблари асосида таълим олишларига муҳандислик графикаси ва дизайн фанлари мазмунини ўзаро интеграциялаш асосида уларни ўқитишни такомиллаштиришда тадқиқот давомида ишлаб чиқилган методик таъминот маълум даражада хизмат қилди. Мазкур интегратив ёндашув унинг яхлитлиги, талабалар ижодий имкониятларини орттириш, кетма-кетлик ва

Бу назорат ишлари график ва лойиҳавий фаолиятга доир асосий билим ва кўникмаларни шаклланиш даражасини аниқлаш имконини беради [17].

Экспериментал ва назорат гуруҳи талабаларининг I, II семестр давомидаги ўқув жараёнини бориши иккита йўналиш: янги билимларни ўзлаштириш даражасини назорат қилиш ва амалий машғулот топшириқларини лойиҳа мақсади ва уни образда ёритиш даражаси, композиция, лойиҳани ечимини стилистик қўллаш кўникмаси, лойиҳалаштирилаётган объектнинг график тасвири сифати каби мезонлар асосида бажарилишининг мониторинги бўйича амалга оширилди.

Муҳандислик графикаси ва дизайн фанлари ўзаро интеграцияси асосида ўқитиш талабаларнинг муҳандислик-лойиҳавий, бадий-ижодий фаолият кўникмаларини ўсиш динамикасига ижобий таъсир этишини ушбу диаграммадан ҳам кўриш мумкин (2-расм).

изчиллик, фанлараро боғлиқликларни тамойилларига риоя этилишига имкон беради.

Тадқиқот натижаларидан муҳандислик графикаси ва дизайн таълим йўналишлари талабаларининг ўқув жараёнини такомиллаштиришда, турдош ўқув фанлари бўйича ўқув режаларини ишлаб чиқиш ва модернизация қилишда фойдаланиш мумкин. Шунингдек, тадқиқот натижалари ва методик таъминотдан олий ўқув юртлари муҳандислик графикаси ва дизайн фанлари профессор-ўқитувчиларининг малакасини ошириш жараёнида фойдаланиш мумкин. Талабаларни ўқитишни муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш асосида такомиллаштиришга қаратилган мазкур вазифа ўзининг мактабгача таълим ташкилотлари ва умумий ўрта таълим мактабларидаги расм, чизмачилик предметлари ўқув жараёнида ҳам ўз ечимини кутмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сонли “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2019 й.
2. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги» фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й.
3. Haqberdiyev B. R. (2021). Oriental architectural monuments. the objectives and tasks of the course of designing architectural elements. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(7), 276-284.
4. Джураев Р.Х. Организационно-педагогические основы интенсификации системы профессиональной подготовки в учебных заведениях профессионального образования: Автореф. дисс. ... докт. пед. наук. - СПб.: 1995. - 43 с.
5. Haqberdiyev B. R., & Rustamov, U. (2021). Creative design of buildings and structures. current research journal of pedagogics (2767-3278), 2(09), 76-78.
6. Жураев Р.Х., Зуннунов А. Таълим жараёнида ўқув фанларини интеграциялаш. - Т.: Шарк, 2005. - 71б.
7. Толипов У.К. Олий педагогик таълим тизимида умуммехнат ва касбий кўникма ва малакаларни ривожлантиришнинг педагогик технологиялари: Пед. фан. докт. ... дисс. — Т.: 2004. - 314 б.
8. Haqberdiyev, B. R. (2021). Goals and objectives of pedagogical experimental work. International Engineering Journal For Research & Development, 6(3), 2-2.
9. Мусаев П. Ўқув фанларининг функционал вазифаси ва уларни интеграллаш масалалари. ДТС асосидаги ўқув дастурлари; муаммолар, изланишлар, ечимлар. Семинар материаллари. -Т.: ЎзПФТИ, 2002, - Б. 34-37.

10. Шарипов Ш.С. Талабалар ихтирочилик ижодкорлигини шакллантиришининг педагогик шароитлари. (Меҳнат ва касб таълими факультетлари мисолида): Дис. ... пед. фан. ном. - Т.: 2000. -205 б.
11. Haqberdiyev B. R. (2020). Contents, value of interdisciplinary relations. Solid State Technology, 63(6), 203-206.
12. Юзликаев Ф.Р. Теория и практика интенсификации дидактической подготовки будущего учителя в системе высшего педагогического образования (на материале педагогических дисциплин): Автореф. дисс... докт. пед. наук. - Т.: 2005. -36 с.
13. Haqberdiyev B. R., Otaxonova, S. F., & Qodirova, D. I. (2021, November). Increasing student creativity in the integration of drawing and design sciences. In Archive of Conferences (pp. 42-43).
14. Беляева А.П. Интегративная теория и практика многоуровневого непрерывного профессионального образования. – СПб.: ИПТО РАО, 2002. Haqberdiyev, B. R., Otaxonova, S. F., & Qodirova, D. I. (2021). Chizmachilik va dizayn fanlarini integratsiyalash orqali takomillashtirish. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(10), 1189-1192.
15. Козлов В.В. Интеграция как психологическая категория. //Вестник интегративной психологии. В. 8. М-Ярославль, 2010 – С. 71-72
16. Haqberdiyev B. R. The Role of Engineering Graphics Analysis of Patterns in the A. 2021
17. Красильников В.Д. Опыт проектирования и строительства. -М.; Жираф, 2004. - 80 с.
18. Хакбердиев Б.Р. Метод моделирования в интеграции дисциплин дизайна и инженерной графики. вестник Ошского государственного университета № 3, 2018, 23.
19. Зиновкина М.М., Подкатилин Л.В. Основы инженерного творчества и компьютерная интеллектуальная поддержка мышления (Азбука ТРИЗ). - М., 1997. -267 с.
20. Захарова О.В. Теоретические основы и методика подготовки проектировщиков в условиях гуманитаризации предметно-пространственной среды: Автореф. дис...канд. архитектуры - М, 2006. - 16 с.
21. Valiyev A. N., Haqberdiyev, B. R., Gulomova, N. X., & Boboyeva, Z. A. (2020). Drawing. mechanical drawing) Tashkent.
22. Ильяшева Е.В. Подготовка будущих учителей технологии к проектной деятельности: Автореф. дис.....канд. пед. наук - Магнитогорск, 2001. - 16 с.
23. Подгорецкая Н.А. Изучение приемов логического мышления у взрослых. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. - 150 с.
24. Хакбердиев Б.Р. Олий таълимда муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини интеграциялаш жараёнлари //Ёш олимлар илмий-амалий конференцияси материаллари. Тошкент, 2015. 611-614 б.
25. Грабарь М.И., Краснянская К.А. Применение математической статистики в педагогических исследованиях. Непараметрические методы. – М.: Педагогика, 1977. – 136 с.

УДК: 159.9(575.1)

Феруза ШИРИНОВА,
Тошкент давлат педагогика университети ўқитувчиси
E-mail: feruzashirinova12@gmail.com

Фалсафа доктори (PhD) Ҳ.Ф.Максудова тақризи асосида

DEVELOPMENT OF AUTONOMOUS LEARNING OF MEDICAL-PHARMACEUTICAL STUDENTS VIA BLENDED LEARNING

Abstract

In this article is described some samples for organizing students autonomous learning in pedagogical circumstances, it is also mentioned to increase educational efficiency and motivate students learning English which related to their profession with forming innovative atmosphere. Blended learning plays an important role to improve learning English autonomously of the medical and pharmaceutical students.

Key words: autonomous learning, pedagogical problems, blended learning, innovative atmosphere, medical and pharmaceutical students.

РАЗВИТИЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕДИКО-ФАРМАЦЕВТИЧЕСКИХ СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ СМЕШАННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Аннотация

В данной статье обсуждается необходимость повышения эффективности образования путем создания инновационной среды, с учетом педагогических условий организации самостоятельной деятельности студентов высших учебных заведений и инновационного подхода к изучению иностранных языков у студентов. Смешанное обучение служит ключевым инструментом в развитии самостоятельной учебной деятельности студентов медико-фармацевтического направления в изучении области английского языка.

Ключевые слова: самостоятельная деятельность студента, саморазвития, педагогические проблемы, инновационный подход, смешанное обучение

АРАЛАШ ТАЪЛИМ МУҲИТИДА ТИББИЁТ-ФАРМАЦЕВТИКА ТАЛАБАЛАРИНИНГ МУСТАҚИЛ ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Аннотация

Ушбу мақолада олий таълим талабаларининг мустақил фаолиятини ташкиллаштиришда педагогик шароитларни инобатга олган ҳолда инновацион муҳитни яратиш билан таълим самарадорлигининг ошиши ва талабаларнинг чет тили ўрганишларида инновацион ёндашиш ҳақида айтилади. Тиббиёт-фармацевтика йўналиши талабалари инглиз тилини ўрганишдаги мустақил ўқув-билув фаолиятини ривожлантиришда инновацион муҳит ҳисобланган аралаш таълим муҳитини тўғри ташкиллаштириш таълим сифати самарадорлигини ошишига хизмат қилади.

Калит сўзлар: мустақил фаолият, педагогик муаммолар, инновацион муҳит, аралаш таълим, талабанинг мустақил ўқув-билув фаолияти

Кирриш. Бугунги глобллашув даврда ахборотлар окимининг ниятда кўпайиб ва микёси жиҳатдан кенгайиб бораётгани анъанавий дарс жараёнининг талабаларга барча билимларни етказиш учун етарли эмаслиги, замон билан ҳамнафас бўлиш ва замонавий фанларни эгаллашга улгуриш учун таълим олувчилар ўзлари мустақил равишда кўшимча билимларни ҳам эгаллаб боришлари зарурлигини кўрсатмоқда. Мамлакатимиз таълим тизимидаги ислохотлар таълим-тарбия жараёнларини бошқарув механизмларини такомиллаштиришни, яъни таълим сифати ва самарадорлигини ошириш, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ва замон талабларига мослаш, мамлакат таълим стратегиясининг миллий модели билан уйғунлаштириш каби лойиҳаларни амалга оширишни тақозо этмоқда. Дарҳақиқат, талаба-ёшларни рақобатбардош мутахассислар сифатида мамлакат иқтисодиётини ўстиришга мақсадли тайёрлаш бугунги куннинг асосий талабидир. Хусусан, халқаро тиллардан бирини мулоқот даражасида эгаллаш, оғзаки ва ёзма нутқни ўқув дастури талаблари доирасида тушуниш, ўз фикрини чет тилида баён этишга билим ва малакаларни эгаллаш бугунги кунда ҳар қандай касбий фаолиятида

асосий кўрсаткич ҳисобланади. Шу боис, бўлажак кадрлар жаҳон цивилизацияси ютуқлари ҳамда дунё ахборот ресурсларидан кенг қўламда фойдалана олишлари, халқаро ҳамкорликни ривожлантиришлари учун ва мулоқотни ривожлантиришлари учун шарт-шароит ва имкониятларни яратиш бериш бугунги кунда олий таълим муассасаларининг асосий вазифаларидан бирига айланди. Тил ўқитишга ихтисослашмаган олий таълим муассасаларида, хусусан, тиббиёт-фармацевтика йўналишида чет тилини ҳам мулоқот тили сифатида, ҳам касбий-соҳавий тил сифатида ўргатилиши глобллашувни тезлаштиришнинг энг муҳим омилларидан бири ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Жаҳоннинг етакчи олий таълим муассасалари профессорлари билан ҳамкорликда ишлаш, инглиз тилини ўқитишда янги замонавий ёндашувларни йўлга қўйиш имконини берди. Мамлакатимиздаги нофилологик олий таълим муассасаларида инглиз тили билиш даражаси турлича бўлган талабаларнинг тахсил олиши дарсларни дифференциаллашган, индивидуаллашган таълим принципларига асосланиб ташкил қилиш, талабаларнинг мустақил ўқув-билув фаолиятига ҳам шундай ёндашишни

тақозо этади. Бундай вазиятда педагог талабалар даражаларини узлуксиз ва интенсив ишлаш орқали тенглаштира олади, бунда эса масофавий таълим воситалари қўл келади. Индивидуаллашган ёндашув юзасидан С.А.Муханов фикрича, “индивидуаллаштириш талабага муайян курсни ўрганиш учун ўз йўлини танлаш имконияти бера олиш мумкинлигида намоён бўлади” [1].

Е.В.Панишева эса бу жараёнда масофавий таълимнинг ўрни ҳақида: “ўқув жараёни субъектларининг интернет тармоқларидаги ўзаро ҳамкорлиги замонавий интернет шаклларида фойдаланиши уларнинг фаоллигини оширишга ёрдам беради, деб фикрни илгари суради. Унинг фикрича, “синхрон (вебинарларда) ва асинхрон (форумларда) интернет тармоқларида ўқитувчи ва талабаларнинг мулоқот шаклидир, веб квест эса баҳс-музокаралар шакли, маслаҳатлар бериш шакли (шахсий ёзиш усули) ҳисобланади [2].

Маълумки, ижодкорлик ўзи устида мустақил ишлашдан бошланади. Албатта, фикрлаш фаолияти ва ижодкорлиқни ривожлантириш учун аввал талабаларни мавжуд муаммоларнинг ечимини топишга ўргатиш керак бўлади. Г.М.Анорқулова ва М.Тошевдалар фикрича, ўқитувчининг талабалар ўқув-изланиш фаолиятини муаммоли вазиятни яратиш орқали ташкил этишда талабалар диққатини юзага келган муаммоли вазиятнинг ечимига, турли ахборотларни мустақил таҳлил қилишга, ечимини топиш, умумлаштириш ва хулосалар чиқаришга, олган билим ва малакаларини кейинги дуч келадиган вазиятларда қўллай олишга қаратилган бўлиши лозим [3].

Австриялик олим Й.Шумпетер эса, инновация – бу ғояни янгиликка айлантириш, режалаштириш, технология ва техникани амалда қўллаш, таълимда инновация эса таълимни ахборотлаштириш ва истеъмолчини мустақил ижод қилишга, танқидий фикрлашга, ўзи устида мустақил ишлашга ва диний равишда билимларни янгилаб туришга ундашдир деган ғояни илгари суради [4].

Талабаларнинг мустақил ишлари ўқув жараёнининг ажралмас қисми бўлиб, талабалар ўқитувчининг бевосита иштирокисиз ёки билвосита бошқарувида индивидуал бажарадиган иши ҳисобланади. Б.Н. Гузанов таъкидича, олий таълимда кадрлар тайёрлаш сифатини ошириш талабаларнинг ўқув режадаги фанларни ўзлаштириши, ўқитувчиларнинг талабаларда мустақил ишларни бажариш кўникмаларини ривожлантиришдаги масъулиятларини ошириш, талабаларнинг касбий лаёқатини ривожлантиришда мустақил ишларнинг ролини ошириш билан боғлиқ [5]. Бу ўринда А.М.Магруппова таъкидлаганидек, таълим инсоннинг жамиятда фаол ҳаёт кечирishiни таъминловчи ижтимоий педагогик ҳодиса. У жамиятнинг ривожлантиришнинг асосий омили ҳисобланади. Инсон ҳаётни мустақил ўзгартиришга тайёр бўлиши учун етарли тарзда таълим-тарбия олиши, бу жараён эса унинг ўзини ривожлантиришга хизмат қилиши лозим [6].

Тадқиқот методологияси. Замонавий индустриал дунёга қўшилиш чет тилларини нафақат ўзаро мулоқот тили сифатида ўрганиш, балки, соҳавий ва касбий ривожланишнинг муҳим омили сифатида ҳам билиш лозим. Хусусан, инглиз тили бўйича 2016 йилда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ва Британия Кенгаши, Ўзбекистон жаҳон тиллари университети ва республика илмий-амалий инновацион-ривожлантириш маркази ҳамкорлигида нофилологик мутахассисликларини тайёрловчи олий таълим муассасалари талабаларига соҳавий инглиз тилини ўқитиш юзасидан “EnSPIRe-U” лойиҳаси ишлаб чиқилди [7]. Лойиҳанинг мақсади инглиз тилини махсус мақсадларда ўрганувчилар учун замонавий ёндашувлар, янги ўқув дастури, ўқув режалари, ўқув материаллари, баҳолаш мезонлари ишлаб чиқиш эди. Лойиҳада Буюк Британиядан масофавий таълим бўйича

мутахассис-консультант профессор Жефри Стенфорд, тилшунослик бўйича мутахассис-консультант профессор Род Болайто ва нофилологик таълим йўналишларидан 31та олий таълим муассасаларидан педагог ходимлар иштирок этдилар.

Нофилологик йўналишлардаги олий таълим муассасаларида инглиз тили учун ажратилган соатларнинг камлиги ҳам педагогларни талабалар билан масофадан туриб қўшимча шуғулланишга ундайди. Хусусан, нофилологик йўналишларда талабаларининг касбий-соҳавий мақсадларда инглиз тилини ўрганишлари ва инглиз тили фанидан билим, кўникма ва малакаларини орттиришларида масофавий таълим тизими ягона ечим эканлиги қўплаб изланувчилар томонидан таъкидланмоқда. Ушбу мавзу юзасидан қўплаб олимларнинг фикр ва мулоҳазаларини таҳлил қилар эканмиз, олий таълимнинг тиббиёт-фармацевтика йўналиши талабаларининг мустақил ўқув-билув фаолиятини шакллантиришда, ҳамда таълим муассасини биттиргач ҳам ўзлари мустақил фаолият олиб боришлари орқали билим-кўникмаларини мустаҳкамлаб ва янгилаб боришларига замин яратади. Айнан шундай мақсадларни инобатга олган ҳолда таълим жараёнини тиббиёт-фармацевтикага оид ҳаётий материаллар билан тўлдириш орқали келажакдаги тиббиёт ходимларининг самарали ва мустақил фикрлашини шакллантиришга, шахсий интеллектини ўстиришга, келажакда масъулиятли касбларда фаолият юритишлари жараёнида мустақил фикрлаш ва мустақил фаолият олиб бориш, ҳамда масофадан туриб дунёнинг бошқа мамлакатларидаги таълим масканлари билан боғланиб ўз билим, кўникма ва малакаларини мунтазам ривожлантириб боришларига олиб келади.

Мақоланинг илмийлиги шундаки, тиббиёт-фармацевтика йўналиши талабаларининг дарс жараёнидан ташқари мустақил фаолият олиб боришлари учун уларга қулай бўлган масофавий таълим платформасини танлаш, мавзуларни саралаб олиш ва платформада мустақил фаолият олиб бориш дидактикасини ишлаб чиқиш юзасидан муаммога илмий ёндашилган ҳолда, Тошкент фармацевтика институтининг ўзбек тили ва адабиёти кафедраси катта ўқитувчилари Ф.А.Ширинова ва Х.Ф.Максудовалар томонидан “English for pharmacists. Module 1: Social and Professional Interaction” номли ўқув қўлланмаси ишлаб чиқилди, 2017 ва 2019 ўқув йиллари мобайнида тажриба-синовидан ўтказилди. Шу билан бирга, тажриба жараёнида талабаларни соҳавий инглиз тили билим, кўникма ва малакаларини шакллантиришда мақсадли ўқитишга йўналтирилган лойиҳаларни ишлаб чиқиш муҳимлиги ва бундай лойиҳалар кўпроқ онлайн ишлашга мослаштирилиши кераклиги кузатилди. Ушбу фикрларнинг далили сифатида О.В.Налиткинанинг қўйидаги фикрини ҳам келтириш мумкин: “олий таълим муассасаларининг нофилологик йўналишларида талабаларнинг мустақил ўқув-билув фаолиятларини ташкил этишда интернет ресурсларини ўз ичига олган ўқув-услубий мажмуадан фойдаланиш, талабаларнинг билим даражаларини тенглаштиришга соҳавий чет тилига йўналтирилган коммуникатив компетенциясини шакллантиришга мустаҳкам замин яратади” [8]. Шунингдек, П.С.Гурьяновнинг таъкидлашича, “бунда ахборот таълим технологияларидан фойдаланиш мутахассисларни юқори даражада сифатли тайёрлашга ва уларни мустақил ўқув-билув фаолиятлари давомида материалларни мустақил тарзда идрок этишга ёрдам беради” [9].

Инглиз тилини соҳавий ўқитишда масофавий таълим тизимидан фойдаланиш самарали ва истиқболли бўлиб, ўқув жараёни анъанавий таълимга нисбатан ўқувчилар учун янада қизиқарли бўлади: талаба

дарсликдаги статик эскирган матнлар билан таққослаганда қизиқарли минтақавий географик ва ҳаётий материаллардан фойдаланиш учун чексиз имкониятга эга бўлади. Яна шуни айтиш керакки, интернет ёрдамида соҳага тегишли бўлган инглиз тилидаги аутентик материалларни топиш ва соҳага оид жаҳон бозорида содир бўлаётган маълумотлардан инглиз тилида хабардор бўлиш имкони яратилади.

Таҳлил ва натижалар. Тиббиёт-фармацевтика йўналиши талабаларининг мустақил ўқув-билув фаолиятини ривожлантириш юзасидан мавжуд ҳолатни аниқлаш мақсадида ўтказилган анкета-сўровномалар натижалари амалдаги қўлланилаётган мустақил таълим шакллари талабаларнинг инглиз тилидан билим даражаларига тааллуқли муаммоларнинг ечими эмаслигини кўрсатди. Таҳлил натижалари бу муаммоларни ҳал қилиш юзасидан тиббиёт-фармацевтика йўналиши талабаларининг мустақил ўқув-билув фаолиятини ривожлантиришда масофавий таълимдан фойдаланиш талабалар билан индивидуал ва ижодий ҳамкорликда ишлашга, табақалаштирилган гуруҳларда аутентик материаллар ва дифференциациялашган топшириқлар билан ишлаш орқали талабаларнинг соҳавий инглиз тилидан билим-қўникмаларини ривожлантиришга кенг имконият беришини таъкидлади. Инглиз тилини масофадан ўқиш жараёнида талабаларининг мустақил ўқув-билув фаолиятларини ривожлантириш юзасидан ишлаб чиқилган лойиҳа технологиясини тиббиёт-фармацевтика йўналиши 1-босқичда педагогик тажриба-синовдан ўтказиш талабалар мустақил фаолиятини масофавий таълим воситасида ташкил этишининг

табақалаштирилган лойиҳалаш технологияси тажриба-синов ишларини ўтказиш жараёнида ўз самарадорлигини тасдиқлади.

Хулоса ва таклифлар. Интернет фаолиятининг замонавий шакллари талабаларнинг шахсан ўзини ўзи идрок этишини таъминлайди ва ўқув жараёни давомида таълим сифатини кўтаришга хизмат қилади, “умумжаҳон интернет” ижтимоий тармоқ сифатида маълумот олишнинг ҳақиқий шаклини белгилайди ва бутун дунё бўйлаб кишиларнинг ўзаро алоқасининг ажралмас қисмига айланиб бормоқда. Таълим жараёнида интернет технологияларининг самарадорлиги талабаларнинг касбий-соҳавий билимларга эга бўлишида ва қўникмаларнинг шаклланишида намоён бўлади. Бунда:

-талабаларнинг фанни ўзлаштиришга бўлган қизиқувчанлиги ортади;

-ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги масофа қисқаради;

-фанни ўзлаштиришда узвий ва узлуксиз таълим йўлга қўйилади;

-талабаларда мустақил ўқув-билув фаолият олиб боришлари шакллантирилади.

Умуман олганда, ўқув курсларини масофавий таълим тизими воситасида ташкиллаштириш талабаларни ҳар қандай вазиятда ҳам тил ўрганишга бўлган иштиёқларини ошириш, масофадан қатъий назар машғулотларни бажаришга интилиш ва ўз интеллектуал салоҳиятини ривожлантириб борадиган даражага олиб чиқиш мумкин бўлади. Албатта, ҳар бир ишда самарали натижага эришишда амалиётда қўллаш, кузатиш, натижаларни таҳлил қилиш орқалигина ютуқларни кўриш ва камчиликларни бартараф этиш мумкин бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Муханов С.А. Технология проектирования дистанционного курса “дифференциальные уравнения” с использованием LMS Moodle”. / “Наука и школа” журналы, №9,2014 й, 28-32 бетлар.
2. Панишева Е.В. Программно-дидактическое обеспечение индивидуализации учебной деятельности студента технического вуза: кан.пед.наук...дисс.: –Россия. 2014.
3. Аноркулова Г.М., Тошева М. Талаба шахсида мустақил фикрни шакллантиришда муаммоли вазиятлардан фойдаланиш. // Ж. Фан ва технологиялар тараккиёти.–Т., 2018. –№2.–Б. 217.
4. <http://www.teachingenglish.org.uk/article/content-based-instruction> [Мурожаат санаси: 25.02.2018]
5. Гозман Л.Я., Шестопал Е.Б. Дистанционное обучения на пороге XXI века. / Монография.,–Россия.,1999.
6. Магруппова А.М. Таълим муассасасида инновацияларни жорий қилиш стратегиялари ва раҳбарнинг роли. // Ж. Замонавий таълим. – Т., 2017. –№2. –Б. 24.
7. <https://www.britishcouncil.uz/english/specific/purposes> [Мурожаат санаси: 12.01.2021.]
8. Налиткина О.В. К вопросу о разработке модели использования онлайн-компонента в организации самостоятельной работы студентов по иностранному языку в нелингвистическом вузе. / “Вестник ТГПУ” журналы, № 8, 2017 й, 15-21 бетлар.
9. Гурьянов П.С. Методические подходы к разработке учебных средств на основе информационных технологий для обучения специалистов фармацевтического профиля., диссертация – Пермь: «Пермская государственная фармацевтическая академия», 2009., 103 бет.

УДК: 7А.37512.

Otabek SHONAZAROV,
Toshkent davlat pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

TVChDPI dotsenti A.Abdulaxatov taqrizi asosida

TA'LIM MUASSASALARI O'QUVCHI-TALABALARINI TIBBIY NAZORATDAN O'TKAZISH

Annotatsiya

Maqolada jismoniy rivojlanishi me'yorida bo'lgan, mutloq sog'lom bolalar va o'smirlar asosiy sog'liq guruhiga, ismoniy rivojlanishi kuchsiz, surunkali kasalligi bo'lgan bolalar va o'smirlar tayyorlov sog'liq guruhiga, surunkali kasalligi tez-tez xuruj qilib turadigan, shikastlanish tufayli sog'lig'ida jiddiy salbiy o'zgarish asoratlari bo'lgan bolalar va o'smirlar maxsus sog'liq guruhiga kiritilishi haqida ma'lumotlar berilgan. Sport seksiyasiga qabul qilingan bolalar va o'smirlarga sport turini tavsiya etishda tana tuzilishi xususiyatlarini va yoshini e'tiborga olish, sport seksiyasida sport turlari guruhlarini shakllantirish boyicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: tibbiy nazorat, sog'liq guruhlar, surunkali kasallik, asosiy guruh, jismoniy rivojlanish, maxsus sog'liq guruhi, davolash jismoniy mashg'uloti, giperstenik, normastenik, astenik tana tuzilishi, sport seksiyasi, jismoniy chiniqqanlik, chiniqqan sportchi.

МЕДИЦИНСКИЙ ОСМОТР УЧАЩИХСЯ И СТУДЕНТОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Аннотация

В статье представлена информация о том, что в основную группу здоровья включаются абсолютно здоровые дети и подростки с нормальным физическим развитием, в подготовительную группу здоровья-дети и подростки со слабым физическим развитием, хроническими заболеваниями, в специальную группу здоровья-дети и подростки с частыми приступами хронических заболеваний, осложнениями серьезного негативного изменения здоровья вследствие травм. При рекомендации вида спорта детям и подросткам, поступающим в спортивную секцию, даются рекомендации с учетом особенностей строения тела и возраста, формирования групп по видам спорта в спортивной секции.

Ключевые слова: медицинский контроль, группы здоровья, хронические заболевания, основная группа, физическое развитие, специальная группа здоровья, лечебная физкультура, гиперстенический, нормастенический, Астенический телосложение, спортивная секция, физическая выносливость, закаленный спортсмен.

MEDICAL EXAMINATION OF STUDENTS AND STUDENTS OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract

The article provides information that the basic health group includes absolutely healthy children and adolescents with normal physical development, the preparatory health group includes children and adolescents with poor physical development, chronic diseases, and the special health group includes children and adolescents with frequent attacks of chronic diseases, complications of serious negative health changes due to injuries. When recommending a sport to children and adolescents entering the sports section, recommendations are given taking into account the peculiarities of the body structure and age, the formation of groups by sports in the sports section.

Key words: medical control, health groups, chronic diseases, main group, physical development, special health group, physical therapy, hypersthenic, normasthenic, Asthenic physique, sports section, physical endurance, seasoned athlete.

Kirish: Maktab, kollej, litsey o'quvchilari va oliy ta'lim muassasalarining talabalari har o'quv yilining boshida tibbiy nazoratdan o'tkazilib, jismoniy tarbiya fani darsiga qatnashishi bo'yicha 3 ta sog'liq guruhlariga bo'linadilar:

Birinchi – asosiy sog'liq guruhiga - jismoniy rivojlanishi me'yorida bo'lgan, mutloq sog'lom bolalar va o'smirlar kiradi. Ular jismoniy tarbiya fanining o'quv dasturi bo'yicha hamma mashg'ulotlarni to'liq hajmda bajaradilar. Ushbu fan bo'yicha reyting nazoratini topshiradilar.

O'quv muassasasining sport seksiyasiga mana shu, ya'ni "Birinchi - asosiy sog'liq guruhi"ga kiritilgan yoshlar qabul qilinadi.

Ikkinchi – tayyorlov sog'liq guruhiga - jismoniy rivojlanishi kuchsiz, qandaydir surunkali kasalligi bo'lgan bolalar va o'smirlar kiradi. Ular jismoniy tarbiya darsiga asosiy guruh bilan qatnashadilar. Lekin, yuqori tezlik va katta kuch talab qilinadigan mashg'ulotlardan ozod etiladilar. Shuningdek, ularga ushbu fanning reyting nazoratini topshirishda yengillik beriladi (yoki ozod qilinadi). Ular o'quv muassasasi shifokorining nazoratida turadilar. Ularga vaqti-vaqti bilan sog'lomlashtirish tadbirlari o'tkaziladi. Jismoniy rivojlanishi va sog'lig'i tiklanganidan keyin, kelgusi o'quv

yilidagi tibbiy nazorat xulosasi asosida birinchi - asosiy sog'liq guruhiga o'tkazilishlari mumkin;

Uchinchi – maxsus sog'liq guruhiga - qandaydir surunkali kasalligi bo'lib, u tez-tez xuruj qilib turadigan, shikastlanish (bo'g'im chiqishi, suyak sinishi, miya chayqalishi va hokazo) tufayli sog'lig'ida jiddiy salbiy o'zgarish asoratlari bo'lgan bolalar va o'smirlar kiradi. Ular jismoniy tarbiya fani darsidan ozod etiladilar. Bularning kasalligi turiga qarab, alohida jadval bo'yicha haftada 1-2 marta, darsdan tashqari paytda, davolash jismoniy mashg'uloti o'tkaziladi. Mashg'ulotni tajribali jismoniy tarbiya o'qituvchisi shifokor maslahati bilan o'tkazadi.

Ishning maqsadi. Sport seksiyasiga qabul qilingan bolalar va o'smirlarga sport turini tavsiya etishda tana tuzilishi xususiyatlarini e'tiborga olish.

Tana tuzilishiga qarab bolalar va o'smirlar 3 guruhga bo'linadi:

Birinchi guruh – normastenik tana tuzilishi – tananing hamma qismi, ko'krak qafasi va yelka kamari kengligi, qo'l va oyoqlarning uzunligi bir biriga proporsional, ya'ni baravar rivojlangan bo'ladi. Bunday bolalar sportning hamma turlari bilan shug'ullanishlari mumkin.

Ikkinchi guruh – giperstenik tana tuzilishi – bo'yi past (ba'zilarining bo'yi baland bo'lishi mumkin), ko'krak qafasi va yelka kamari keng, qo'l-oyoqlari yo'g'on. Bularni ko'proq kurash turlariga yo'naltirish maqsadga muvofiq. Sababi, bunday gavda tuzilishidagi yoshlarda suyaklar yo'g'on, baquvvat, muskullar yaxshi rivojlangan, kuchli bo'ladi. Ular tez, epchil, chaqqonlik va katta kuch bilan harakat qilish xususiyatiga egadirlar.

Uchinchi guruh – astenik tana tuzilishi – bo'yi, qo'l-oyoqlari uzun va ingichka, tanasi nozik, ko'krak qafasi va yelka kamari tor. Bunday bolalarga sport o'yinlarining voleybol, basketbol, tennis turlari bilan shug'ullanish tavsiya etilishi maqsadga muvofiq.

Bolalar va o'smirlarga sport turini tavsiya etishda yoshini e'tiborga olish.

Bolalar va o'smirlarning yoshiga qarab sport turlarini tavsiya etish 6 davrda amalga oshiriladi:

Birinchi davr– 5-7 yosh. Sport gimnastikasi, badiiy gimnastika, sport akrobatikasi, shaxmat va shashka yo'nalishlari tavsiya etiladi.

Ikkinchi davr – 8-9 yosh. Yengil atletika, stol va katta tennis, badminton yo'nalishlari.

Uchinchi davr- 10-11 yosh. Sport o'yinlarining barcha turlari, shuningdek, qilichbozlik, kamondan o'q otish.

To'rtinchi davr – 12-13 yosh. Kurashning hamma turlari: karate, erkin kurash, yunon – rum kurashi, sambo, shuningdek, boks, eshkak eshish, velosport kabilar.

Beshinchi davr – 14-15 yosh. To'rtinchi davrdagi sport turlariga qo'shimcha zamonaviy beshkurash, uchkurash, ot sporti.

Oltinchi davr – 16-17 yosh. To'rtinchi va beshinchi davrdagilarga qo'shimcha keng qamrovli turizm, sportning texnikaviy turlari: motosport, avtosport, korting turlari tavsiya etiladi.

Tadqiqot natijalari va ularning tahlili. Sport seksiyasida sport turlari guruhlarini shakllantirish.

Sport seksiyasining har bir sport turiga (futbol, voleybol, basketbol, kurash, suzish va hokazo) qabul qilingan yosh sportchilardan sport turining guruhi shakllantiriladi.

Sport seksiyasining sport turlaridagi sportchilarning soniga qarab, har bir sport turining (futbol, voleybol, basketbol, kurash, suzish va hokazo) guruhi bitta, ikkita, uchta va bundan ko'p bo'lishi mumkin.

Sport turi guruhlarini shakllantirishda sportchilar yoshini e'tiborga olish. Har bir sport turining bitta guruhiga kiritilgan sportchilar yoshi deyarli bir xil bo'lishi yoki iloji boricha bir-biridan kam farq qilishi maqsadga muvofiq.

Chunki, bir xil yoshdagi yosh sportchilar organizmining funksional imkonini va tajribasi deyarli bir-biriga yaqin bo'ladi. Bu esa ular bir-biri bilan do'stona bahslashgan

holda trenirovka mashqini erkin o'tkazishlariga va o'zlarini jismoniy jihatdan yaxshi chiniqtirishlariga qulaylik yaratadi.

Aksincha, bir-biridan ancha yoshga farq qiladigan sportchilar organizmining funksional imkonini va tajribasi bir biriga nisbatan katta farq qiladi. Shu bois, ularning trenirovka mashqlarini do'stona baxslashib o'shkazishlariga va jismoniy chiniqtirishlariga qiyinchilik tug'diradi. Chunki, yoshi katta sportchining jismoniy kuchi va tajribasi o'zidan ko'ra yosh sportchiga nisbatan ziyod bo'lishi tabiiy. Shunday ekan, trenirovka mashqida u o'ziga nisbatan yoshi kichik sportchi ustidan g'alaba qozonib, har bir mashqdan keyin g'ururlanish, zavqlanish imkoniga ega bo'laveradi. Yoshi kichik, jismoniy chiniqtirish va tajribasi kam bo'lgan sportchi esa, trenirovkani hamma mashqlarida mag'lubiyatga uchrayverib, hijolat tortadi, yaxshi chiniqa olmaydi, natijada astasekin sportdan ko'ngli sovib, uni tark etishi mumkin.

Sport murabbiyi tomonidan sport turlarining guruhlarini shakllantirishda yosh sportchilarning yoshi bir xil bo'lishiga e'tibor qaratish bilan birgalikda, ularning jismoniy chiniqqanligi yoki chiniqmaganligini ham e'tiborga olinishi muhim hisoblanadi. Chiniqqan sportchida turli xil mashqlarni bajarish bo'yicha shartli reflekslar yuzaga kelgan bo'ladi. Ular murakkab harakatlarni oson va yuqori tezlik bilan bajaradi, organizmining funksional imkonini yuqori darajada bo'ladi, tez charchamaydi. Sport mashg'ulotlari bilan endigina shug'ullanishni boshlagan, chiniqmagan yosh sportchida turli xil harakatlarni bajarish bo'yicha shartli reflekslar hosil bo'lmagan uchun murakkab harakatlarni qiynalib, juda sekin bajaradi, organizmining funksional imkonini past bo'ladi, tez charchaydi.

Xulosa: Yuqorida ko'rsatilgan xususiyatlardan kelib chiqqan holda, sport turlarining guruhlarini shakllantirishda oldindan ma'lum darajada tajriba orttirgan, jismoniy chiniqqan sportchilarni va tajribasi yo'q chiniqmagan yosh sportchilarni alohida-alohida guruhlariga ajratish maqsadga muvofiq.

Chiniqqan sportchilar guruhiga kiritilgan sportchilar organizmining funksional imkonini nisbatan yuqori bo'lgani uchun ularga bajariladigan trenirovka mashqlarining yuklamasi hajmi kattaroq bo'ladi. Chiniqmagan sportchilar guruhiga kiritilganlarga esa trenirovka mashqlarining yuklamasi hajmi chiniqqanlar guruhidagilarga nisbatan kam bo'ladi. Chiniqqan sportchilar guruhida trenirovka mashqi yuklamasi hajmi nisbatan tez sur'atlarda ko'paytiriladi;

chiniqmagan sportchilar guruhida esa, ular organizmining funksional imkonini oshishiga qarab, trenirovka mashqi yuklamasi hajmi asta-sekin ko'paytiriladi.

Trenirovka mashqlari yuklamasi hajmini ehtiyotkorlik bilan oshirish yosh sportchilarning asta-sekin chiniqishiga imkon beradi hamda ularda o'ta charchash, zo'riqish, shikastlanish kabi noxush holatlarning oldi olinadi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent "O'zbekiston" – 2017 y.
2. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947 sonli Farmoni.
3. Kerimov.F Sport kurashi nazariyasi va uslubiyati. Darslik. Tosh.2005
4. Abdullayev.A, Xonkeldiyev.SH "Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati" T- 2005 5. Salamov R.S. Sport mashg'ulotining nazariy asoslari. O'quv qo'llanma Tosh. 2005.
5. Aminov B.P. Jovliyev B.X. "Jismoniy tarbiya gigiyenasi". Qarshi DU Kichik bosmaxonasi. 2015.
6. Лаптев А.П. Минх А.А. "Гигиена физической культуры и спорта". Москва.
7. "Физкультура и спорт", 1979.
8. Вайнбаум Я.С. "Гигиена физического воспитания". Москва. 1986
9. Кардашенко И.Н. "Руководство к практическим занятиям по гигиене детей и подростков" Москва. "Медицина", 1983.
10. Логинова Р.А. Новикова И.М. "Руководство к практическим занятиям по гигиене детей и подростков" Москва. "Медицина", 1977.
11. Минх А.А. Малышева И.Н. "Основы общей и спортивной гигиены". Москва. "Физкультура и спорт", 1972.
12. Лаптев А.П. Малышева И.Н. "Руководство к практическим занятиям по гигиене". Москва. "Физкультура и спорт", 1975.

УДК:796.1.

Абдималик ШОПУЛАТОВ,

*Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети доценти
педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD),
E-mail: matonat07@mail.ru*

п.ф.н., профессор Маткаримов Р.М. тақризи асосида

ЎЗБЕКИСТОНДА СПОРТ ЗАХИРАСИНИ ТАЙЁРЛАШ ТИЗИМИНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация

Мазкур мақолада спорт захирасини тайёрлаш тизимини ривожлантириш масалалари муҳокама қилинган бўлиб, спорт захирасини тайёрлаш босқичларини янада такомиллаштириш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган. Шунингдек, спорт таълим муассасалари ўқув-машғулот фаолиятига илм-фан ютуқларини жорий қилиш ишларини ташкил қилиш зарурлиги асослаб берилган.

Калит сўзлар: спорт, захира, босқич, спорт-соғломлаштириш, бошланғич-тайёргарлик, ўқув-машқ, спорт маҳорати, тизим, таълим, илм-фан, илмий-тадқиқотлар, инновация.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВ СИСТЕМЫ ПОДГОТОВКИ СПОРТИВНОГО РЕЗЕРВА В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье обсуждены вопросы развития системы подготовки спортивного резерва, разработаны предложения и рекомендации по дальнейшему совершенствованию этапов подготовки спортивного резерва. Также, обоснована необходимость организации работ по внедрению достижений науки в учебно-тренировочную деятельность спортивных учебных заведений.

Ключевые слова: спорт, резерв, этап, спортивно-оздоровительный, начально-подготовительный, учебно-тренировочный, спортивное мастерство, система, образование, наука, научные исследования, инновации.

IMPROVING THE SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE SPORTS RESERVE TRAINING SYSTEM IN UZBEKISTAN

Annotation

In this article, the issues of the development of the sports reserve training system are discussed, proposals and recommendations for further improvement of the stages of sports reserve training are developed. Also, the necessity of organizing work on the introduction of scientific achievements in the educational and training activities of sports educational institutions is justified.

Key words: sport, reserve, stage, sports and recreation, initial preparatory, educational and training, sportsmanship, system, education, science, research, innovation.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ҳар бир жамиятда авлодлар ўртасида ворисийликни таъминлаш бўйича кенг қўлмалли ишлар амалга оширилади. Бундай ишлар таълим тизими негизида амалга оширилиб, ўтмишдаги аждодларнинг мероси кадриятлар орқали келажак авлодга етказилиб берилади. Ушбу жараён асрлар давомида жамият аъзолари ўртасидаги муносабатларда узвийликни таъминлаб бериш билан бирга ўз кадриятларини сақлаб қолиш имкониятини яратиш беради. Ворисийликнинг издан чиқиши эса бошқа урф-одатларнинг шаклланишига, миллий кадриятларига зид бўлган қарашларнинг шаклланишига олиб келади.

Мазкур жараён ҳар бир соҳада кузатилади. Ҳар бир жараён, воқеа ва ҳодиса ўтмиш, бугун ва келажак тизими бўйича ривожланиб боради. Чунки биз олдин жараёнларни ўрганамиз, кейин тушуниб, англаб етиб, уни ривожлантириш бўйича тизимли ишларни ташкил қиламиз.

Жисмоний тарбия ва спорт соҳасида ҳам спорт захирасини тайёрлашда спорт захирасини тайёрлаш босқичлари ўртасида ўзаро алоқадорликни таъминлаш, ҳар бир босқичда билимлар бериш тизimini мукаммаллаштириб бориш, олдинги босқичда қилинган хатоларни такрорламаслик ҳамда янги замонавий методларни ишлаб чиқиш, амалиётга жорий қилиб бориш муҳим аҳамият касб этади.

В.Н.Платонов, И.А.Юров, И.Ю.Горская, А.В.Кыласов, В.Б.Иссурин, В.И.Лях каби олимлар ўзлари ташкил қилган илмий-тадқиқот натижалари асосида спорт захираларини тайёрлаш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқишган бўлсада, бу борада доимий илмий-тадқиқот ишларини ташкил қилиб бориш, муаммоларни ўрганиш ва баратараф этиш бўйича тизимли ишларни ривожлантириб бориш долзарб бўлган вазифалар қаторига киради.

Тадқиқот мақсади. Ўзбекистонда спорт захирасини тайёрлаш тизимининг илмий-назарий асосларини такомиллаштириш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқот вазифаси. Спорт захирасини тайёрлаш босқичларида спортчиларга билимлар бериш жараёнларининг ўзаро боғлиқлиги ҳолатини ўрганиш, спортчиларнинг бир босқичдан иккинчи босқичга ўтиш жараёнида уларда спорт маҳоратининг ортиб бориш даражасини аниқлаш.

Тадқиқотнинг услуби. Педагогик кузатишлар, анкета сўровлардан фойдаланилди. Бунда жисмоний тарбия ва спорт таълим муассасалари спортчиларни тайёрлаш ишлари, айниқса бир босқичдан кейинги босқичга ўтган спортчиларни билимларни бериш ишларини ташкил қилиш ҳолати ўрганилди ҳамда соҳадаги етук мутахассисларнинг фикрлари таҳлил қилинди.

Тадқиқот натижалари. Мамлакатимизда спорт захирасини тайёрлаш ишлари спорт таълим муассасаларига юлатилган бўлиб, спорт таълим муассасалари спортчиларнинг ёши ҳамда эришаётган ютуқларига қараб малакали спортчиларни саралаш ишларини ташкил қиладилар. Шунингдек, малакали спортчиларни саралаш билан бирга уларни кейинги тайёрлаш ишларини мукамал бўлган босқичларда, яъни

янада маҳоратли тренер ва мутахассисларга эга бўлган спорт таълим муассасаларида машғулотларни давом эттирадилар. Спорт захирасини тайёрлаш босқичлари: спорт-соғломлаштириш босқичи; бошланғич-тайёргарлик босқичи; ўқув-машқ босқичи; спорт маҳоратини такомиллаштириш босқичи; олий спорт маҳорати босқичларига бўлинади. (1-расм).

1-расм. Спорт захирасини тайёрлаш босқичлари.

Спорт захирасини тайёрлашда спорт таълим муассасалари ўртасида ўзаро манфаатга асосланган муносабатларни шакллантириш зарур ҳисобланади. Хусусан, болалар-ўсмирлар спорт мактаблари, ихтисослаштирилган болалар-ўсмирлар спорт мактаблари, олимпия ва миллий спорт турларига ихтисослаштирилган давлат мактаб-интернатлари ҳамда олимпия ва паралимпия захиралари коллежлари, республика олий спорт маҳорати мактаблари ўртасида ўзаро ҳамкорлик муносабатларни ривожлантириш керак бўлади. Чунки, спорт захирасини тайёрлаш босқичларининг спорт-соғломлаштириш босқичи, бошланғич-тайёргарлик босқичи билан болалар-ўсмирлар спорт мактаблари, ихтисослаштирилган болалар-ўсмирлар спорт мактаблари, олимпия ва миллий спорт турларига ихтисослаштирилган давлат мактаб-интернатлари шуғулланадилар, яъни улар

ёшларни спортга жалб қилиш, спортнинг дастлабки элементларига ўргатиш билан бирга, ёш спортчиларни кейинги босқичларга тайёрлаб борадилар. Ўқув-машқ босқичи, спорт маҳоратини такомиллаштириш босқичи, олий спорт маҳорати босқичи билан олимпия ва паралимпия захиралари коллежлари, республика олий спорт маҳорати мактаблари шуғулланиб, спортчиларни халқаро нуфузли спорт мусобақаларига тайёрлайдилар. Шунингдек, ушбу босқичлардаги муаммоларни ўрганиб, уларнинг юзага келишини аниқлаб, одинги босқичлардан бартаф этиш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш учун ҳам ушбу спорт таълим муассасалари ўртасида ўқув-машқ ва илмий фаолият йўналишларида ҳамкорлик муносабатларини ривожлантириш ўз самарасини беради (2-расм).

2-расм. Спорт захирасини тайёрлашда спорт таълим муассасаларининг ўзаро манфаатли ҳамкорлик муносабатларини ташкил қилиш схемаси.

Ушбу жараёнда республика олий спорт маҳорати мактаблари спорт захирасини шакллантирувчи спорт мактаблари ўртасида боғловчи нукта бўлиб хизмат қилади. Спорт мактаблари билан биргаликда спорт захирасини тайёрлаш бўйича олиб борилаётган ишларни

мувофиқлаштириб боради. Юқори малакали спортчилар тайёрлашнинг кўп йиллик тизимини такомиллаштириш билан бирга тизимга спортчиларни тайёрлаш бўйича янги услубларини жорий қилиш ишларини ҳам ташкил қилади.

Юқоридаги фикр-мулоҳазалар, спорт заҳираларини тайёрлаш бўйича олиб борилган таҳлил натижалари, мутахассисларнинг фикрларига таяниб, спорт заҳирасини ривожлантириш бўйича қўйидаги таклиф ва тавсияларни ҳулоса сифатида келтириш мумкин:

Биринчидан, ҳар бир спорт заҳирасини тайёрлаш босқичларининг ўқув ва илмий адабиётлар билан таъминотини замонвий адабиётлар билан таъминлаш зарур ҳисобланади. Таълим муассасаларининг замонвий ўқув ва илмий адабиётлар билан таъминланганлиги спортчи-ўқувчиларнинг улар билан танишиш имкониятини яратиб беради. Шунингдек, спортнинг маълум бир турига ихтисослашган илмий адабиётлар билан ишлаш кўникмаларини шакллантириш ишларига эътибор қаратиш керак бўлади;

Иккинчидан, болалар-ўсмирлар спорт мактаблари, ихтисослаштирилган болалар-ўсмирлар спорт мактаблари, олимпия ва миллий спорт турларига ихтисослаштирилган давлат мактаб-интернатлари ҳамда олимпия ва паралимпия заҳиралари коллежлари, республика олий спорт маҳорати мактаблари ўқув дастурлари ўзаро уйғунлашган, бир-бирини тўлдириб боровчи малака талаблари ва мезонлари доирасида ишлаб чиқиш керак бўлади. Чунки, ўзлаштириш жараёни кетма-кетликда ҳамда бир-бирини тўлдириб бориш, оддийдан мураккабликка қараб мукаммаллаштириш тамойилларига асосланса мақсадга мувофиқ бўлади;

Учинчидан, бизга маълумки таълим муассасаларида назарий фанлар ҳамда амалий машғулотлар, ёки мутахассислик фанларини кўпроқ ўқитиш бўйича баҳсли масалалар кўп учрайди. Албатта, ҳар бир фанининг малакали мутахассис тайёрлашда ўз ўрни бўлади. Лекин, бугунги кунда амалий тажрибага эга

бўлган мутахассисларни тайёрлаш масаласи тобора долзарблашиб бормоқда. Чунки, мутахассислар ўз ишини амалиётда кўрсата олмаслиги ортидан кўпгина муаммолар юзага келади. Шунинг учун ҳам спорт таълим муассасаларида амалиётга эътибор қаратиш билан бирга айнан амалий машғулотларда керак бўладиган билимларни беришга қаратилган назарий машғулотларни ташкил қилишга эътибор қаратиш керак. Шунингдек, спорт таълим муассасаларида илмий-тадқиқот ишларини кўпроқ ташкил қилиш ҳамда ўтказишда бевосита спортчи-ўқувчиларга ўрганилаётган муаммо юзасидан тушунтириш ишларини ташкил қилиниши уларда ўзидаги камчиликни аниқлаш ва уни бартараф этишда замонвий методикани қўллаш малакаси шаклланишига олиб келади;

Тўртинчидан, бугунги кунда олий таълим соҳасида янги мутахассисликларни ташкил қилишда шу мутахассислик бўйича малакали профессор-ўқитувчилар мавжудлигига эътибор қаратилмаяпти. Хориж тажрибаси эса олдин шу йўналишда ёш мутахассисларга таълим бера оладиган малакали мутахассислар ёки профессор-ўқитувчилар мавжудлиги ҳолатидан келиб чиққан ҳолда ташкил қилишга рухсат берилишини талаб қилади. Ҳатто, янги фанларни ташкил қилишда ҳам мазкур мезонга эътибор қаратилади. Спорт таълим муассасаларида ҳам мураббийлар малакасини оширишда ҳамда спортчи-ўқувчиларни тайёрлашда янги замонвий билимлар бера оладиган фанларни ташкил қилиб бориш керак бўлади. Ушбу жараёнда малакали мутахассисларни хорижда қайта тайёрлаш, малака ошириш тажрибасидан фойдаланиш ҳамда спорт таълим муассасалари сайтларида спортдаги ютуқларга бағишланган платформаларни ташкил этиш ўз самарасини беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг 2015 йил 4 сентябрдаги “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида”ги (янги таҳрири) қонуни”.-Б.29.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 5 ноябрдаги “Спорт таълими тизимини тубдан такомиллаштириш орқали олимпия ва паралимпия спорт турлари бўйича спортчилар заҳирасини шакллантириш сифатини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-5279-сонли қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 5 ноябрдаги “Спорт-таълим муассасалари фаолиятини 2025 йилгача ривожлантириш дастури тўғрисида”ги ПҚ-5280-сонли қарори.
4. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. -М.: Советский спорт, 2005. - 820 с.
5. Юров И.А. Психологические свойства спортсменов: учебное пособие. -М.: РУСАЙНС, 2021. -108 с.
6. Горская И.Ю. Координационная подготовка спортсменов: монография. -Омск: СибГУФК, 2015. -220 с.
7. Кыласов А.В. Мировая система спорта: учебное пособие. -М.: КНОРУС, 2019. -132 с.
8. Иссурин В.Б., Лях В.И. Научные и методические основы подготовки квалифицированных спортсменов. -М.: Спорт, 2020. -176 с.
9. Баязитов К.Ф. Факторный анализ основных показателей подготовленности тяжелоатлетов на этапах становления спортивного мастерства.//Фан-спортга. 2020. № 5. С.22-24.
10. Губа В.П. Теория и методика современных спортивных исследований: монография.-М.: Спорт, 2016. – 232 с.
11. Губа В.П. Педагогические измерения в спорте: методы, анализ и обработка результатов: монография.-М.: Спорт, 2020. – 324 с.

УДК: 37.091.4

Жалолiddин ЮСУБОВ,
Ўзбекистон Миллий университети доценти,
фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори изланувчи (PhD)
E-mail: jaloliddin_manaviyat@mail.ru
Эркин БОБОМУРОДОВ,
Термиз Давлат университети профессори в.б.,
фалсафа фанлари доктори

ЎЗМУ “Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқ таълими” кафедраси мудири, профессор А.Утамурадов тақризи асосида

THE QUESTION OF EDUCATION IN ABU NASR FARABI'S DISCIPLINE

Abstract

The study of the heritage of orientalist scholars and the analysis of its scientific foundations is one of the main issues in the field of science. Understanding and studying the history, culture, spirituality and heritage of the medieval period is one of everyone's tasks.

In this sense, issues such as philosophy, religion, justice, humility, equality are also covered in the teachings of Abu Nasr Farabi, as the problem of education and upbringing is an issue in his works. The views expressed in this article will also analyze the problem of education and show that it is of great importance in the present period. The article will analyze the qualities necessary for human perfection and excellence.

Keywords: education, upbringing, music, justice, morality, intelligence, ability.

ПРОБЛЕМА ВОСПИТАНИЯ В УЧЕНИЯХ АБУ НАСР ФАРОБИЙ

Аннотация

Изучение наследия восточных ученых и анализ его научной основы является одним из основных вопросов в области науки. Понимание и изучение истории, культуры, духовности и наследия Средневековья – одна из задач каждого человека.

В этом смысле в учении Абу Насра аль-Фараби на первый план выдвигаются такие вопросы, как философия, религия, справедливость, смирение, равенство, также в его произведениях делается акцент на вопросе воспитания и образования. Идеи, выдвинутые в данной статье, также посвящены анализу вопроса образования и подчеркивают его важность в современный период. В статье анализируются качества, необходимые для гармоничного развития и совершенства человека.

Ключевые слова: образование, воспитание, музыка, порядочность, нравственность, интеллект, способности.

АБУ НАСР ФАРОБИЙ ТАЪЛИМОТИДА ТАРБИЯ МАСАЛАСИ

Аннотация

Шарқ алломалари меросини ўрганиш ва уни илмий асосларини таҳлили қилиш фан соҳасининг асосий масалаларидан биридир. Ўрта асрлар даврининг тарихи, маданияти, маънавият ва меросини англаш ва ўрганиш ҳар бир инсоннинг вазифаларидан биридир.

Шу маънода, Абу Наср Фаробийнинг таълимотида фалсафа, дин, адолатлилик, камтарлик, тенгли каби масалалар асосий ўринда тургани каби, таълим ва тарбия масаласи ҳам ўз асарларида алоҳида таъкидлаб ўтилган. Мазкур мақолада илгари сурилган фикрлар ҳам айнан тарбия масаласининг таҳлилига бағишланади ва ҳозирги даврдаги аҳамияти юқори эканлигини кўрсатиб ўтилади. Мақолада инсонни баркамоллиги ва қомиллиги учун зарур бўладиган хислатлар таҳлил этиб берилган.

Калит сўзлар: таълим, тарбия, мусиқа, адолатпарварлик, ахлоқ, ақл, қобилият.

Кирриш. “Бир ҳақиқатни барчамиз чуқур англаб олишимиз керак: миллий тарихни халқимиз, айниқса, ёшларимизга миллий руҳда етказиш, уларнинг қалбига, шуурига сингдириш керак. Акс ҳолда унинг тарбиявий таъсири бўлмайди” [1], - деган эди Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев.

Бу борада гапирганимизда, буюк мутафаккир Абу Наср Фаробийнинг инсонни маънавий етукликка чорловчи адолатли жамият ва баркамол инсон ҳақидаги фалсафий ва ижтимоий-сиёсий таълимоти миллий ғоя ва мафкурамизнинг теран томирларидандир.

Инсон ўзи нима, у табиат оламида қандай ўрин олади, бошқа жониворлардан нима билан фарқ қилади, унинг мақсади ва вазифаси нима – шу мақсадга эришиш ва ўз вазифасини бажариш учун нима қилмоғи зарур? Бу саволлар Фаробийнинг таълим-тарбия тўғрисидаги қарашлари асосий мазмунини ташкил этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Фаробийнинг тарбия масаласига тўхталар экан, унинг концепциясига кўра, инсон табиий қобилиятга эга бўлса-да, ўз қалби эга бўлган куч орқали жамиятда шаклланади. Сезувчи кучи ёрдамида у барчага маълум бўлган бешта сезгисидан бири ёрдамида воқеликни қабул қилади. Тасаввур кучи ёрдамида сезги билан қабул қилинган буюмлар қиёфасини ёдда сақлаб қолади. Интилувчи кучи туфайли инсоннинг интилишлари. Бирон нарсани исташи ёки ундан нафратланиши, ғазаб, ҳузур жасорат, кўркув қалб аффеқтлари юзага келади. Ақл кучи ёрдамида инсон фикрлайди, мулоҳаза қилади, фан ва санъатларни ўзлаштиради, гўзаллик ва хунукликни ажратади. Ақл кучи амалий ва назарий фазилатларга бўлинади. Амалий фазилат асосида касбга эга бўлинади. Ушбу кучларнинг ҳаммаси табиатдан берилмайди, балки болаликдан тарбияланади.

Давлатнинг вазифаси одамларнинг таълим олиши, тарбияланиши учун зарур бўлган тегишли шароитни яратиб беришдан иборат. Таълим – халқларни, шаҳарларни назарий фазилат билан қуроллантириш. Тарбия халқларга билимга асосланган ахлоқий фазилатлар ва санъатлар беришдир. Таълим ва тарбия билан бутун аҳоли қамраб олинса-да, таълим тизими “табақавий” принцип асосига қурилади. Форобий ушбу фикрларни қуйидагича баён этади.

“Халқлар ва шаҳар аҳлларида ахлоқ, одоб, расм-русум, касб-хунар одат ва иродани ҳосил қилиш учун инсондан зўр куч ва қудрат талаб қилинади. Бу икки йўл билан, яъни таълим ва тарбия йўли билан ҳосил қилинади. Таълим деган сўз халқлар ва шаҳарликлар ўртасида назарий фазилатни бирлаштириш, тарбия эса шу халқлар ўртасидаги туғма фазилат ва амалий касб-хунар фазилатларини бирлаштириш деган сўздир.

Таълим сўз ва ўргатиш билангина бўлади. Тарбия эса амалий иш ва тажриба билан ўрганишдир, яъни шу халқ, шу миллатнинг амалий малакаларидан иборат бўлган иш-ҳаракатга, касб-хунарга берилган бўлишидир. Агар улар иш, касб-хунарга берилган бўлсалар, касб-хунарга қизиқсалар, шу қизиқиш уларни бутунлай касб-хунарга жалб этса, демак, улар касб-хунарнинг чинакам ошиғи бўладилар...” [2]

Тарбия борасида Форобий оиланинг, жумладан, отанинг ролини алоҳида таъкидлайди. Айнан болаликда оилада оилада ижтимоий қонун-қоидаларга муносабат шаклланаётган пайтдан бошлаб ижтимоий ҳуқуқий маданият асослари яратилади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Форобий тарбиянинг асосий категорияси сифатида ақл, ақлга интилиш, ахлоқ, тарбиялилиқ, адолатпарварлик, фозиллик, ботирлик қабиларни илгари суради. Ақл – бу соҳаватдир. “Тарбия ақлни пайдо қилади, - дейди Форобий, - кимда тарбия бўлмаса, қусурларни ижобий хусусият сифатида қабул қилади, тарбияли киши бўлса, фақат фозилликни улуглайди. Қонун саоват томон йўлдир, шу туфайли тарбияни мустаҳкамлаш учун барча имкониятларни сафарбар қилиш лозим” [3].

Тарбия инсоннинг ижтимоий жиҳатдан ўз-ўзини англаши учун асос бўлиб хизмат қилиши керак. Форобий фикрига қўра, кишиларда туғма қусурларнинг бўлиши мумкин эмас ёки таълим-тарбия беришнинг имконияти бўлмаган кишилар мавжуд эмас. Шу нуқтаи назардан у тарбияни мажбурий ва ихтиёрий равишда иккига бўлади. Икки хил кишилар борки, уларнинг айримлари ихтиёрий равишда қонунга бўй сунадилар ва бундан лаззатланадилар. Бошқа тур кишилар эса, жазоланишдан қўрқиб, ўз хоҳиш иродаларига қарши турган ҳолда қонунларга бўй сунадилар. “Фозиллик” ва “ўз-ўзини тийишлик” қонунлар ва тарбия таъсирининг натижасидир. Ҳам биринчи, ҳам иккинчи ҳолатга тўғри келмайдиган кишилар шаҳардан қувғин қилинадилар.

Форобий мусиқани инсон тарбиясига таъсир қилувчи омиллардан бири деб билади. У мусиқани инсонга нафосат, эстетик завқ бағишловчи, хис-туйғулари ва ахлоқини тарбияловчи муҳим восита, деб билади. Шу аснода мусиқа илмий ҳақида шундай дейди: “мусиқа илми шу маънода фойдалики, у ўз мувозанатини йўқотган (одамлар) ҳулқини тартибга келтиради, мукамалликка етмаган ҳулқни мукамал қилади ва мувозанатда бўлган (одамлар) ҳулқининг мувозанатини сақлаб туради. Бу илм тананинг саломатлиги учун ҳам фойдалидир, чунки тана касал бўлса, руҳ ҳам сўлади, тана тўсикқа учраса, руҳ ҳам тўсикқа учрайди. Шунинг учун овозларнинг таъсири билан руҳни соғайтириш ёрдамида тана соғайтирилади, руҳ эса ўз кучларининг тартибга солиниши ёрдамида ўз субстанциясига мослаштирилиш орқали соғаяди” [4].

“Инсонга, - дейди ал-Форобий, - унинг олдига қўйган мақсадларини амалга оширишга ёрдам берувчи кучлари, қобилиятлари ва ўрганган ҳаракатлари инсон яхшилигидир. Инсонга унинг олдига қўйган мақсадларини амалга оширишга ҳалақит берувчи кучлари, қобилиятлари ва ўрганган ихтиёрий ҳаракатлари инсон ёмонлигидир” [5].

Форобий назарий билимларни ўрганишга киришган ҳар бир инсон ахлоқ-одобда ҳам юксак даражада пок бўлиши кераклиги таъкидлаб, “Фалсафани ўрганишдан олдин нимани билиш кераклиги тўғрисида”ги рисоласида шундай ёзади: “Фалсафани ўрганишдан аввал ўзингизни хирс-ҳаваслардан шундай тозалашингиз лозимки, сизда маиший ва шаҳвоният каби нотўғри туйғуларга эмас, балки камолотга бўлган хирс-ҳавас қолсин. Бунга ҳулқ-ахлоқни фақат сўздагина эмас, балки ҳақиқатда (амалда) тозалаш орқали эришиш мумкин. Шундан сўнг хато ва адашишдан сақловчи, ҳақиқат йўлини тутиб олишга бошловчи нафсни, жонини, руҳини тозалаш зарур” [6].

Форобий таълимотида инсон ахлоқининг шаклланишида бир қанча омиллар муҳим ўрин тутати:

- Инсонни ўраб турувчи самовий жисмлар;
- Инсон истеъмол қиладиган маҳсулотлар;
- Инсоннинг бошқа инсонлар билан муносабати.

Форобий инсон фақатгина ўз нафсини, хирсини тийиб, камолотга эришуви ва бу йўлда унга диний эътиқод қўмаклашишини таъкидлайди. Шунингдек, у инсон табиатини тарбиялашда ёмон қилиқлардан қутулиш кераклигини уқтириб ўтади: “Агар одамда туғма кучли ғурури. Туйғуси бўлмаса, у ҳолда ўша одам ўз руҳини машқ ила тарбиялаш зарур” [1], - деб ёзади. Шу тариқа маънавий фазилатларга ва илоҳий эзгуликка эришиб, ўз ҳаётини гўзал ва қувончли қилади, - деган ғоя Форобийнинг ахлоқий таълимотида ўз ифодасини топади.

“Инсонга икки нарса хос. Улардан бири – табиатдан олинган. Бошқаси – ният (хоҳиш), - деб ёзади ал-Форобий, - агар инсон яратилишининг мақсади бўлмиш баркамоллик инсонга фақат табиатан хос бўлганида ва фақат яхши ният билан амалга оширилганида эди, у ҳолда баркамолликка етишувчи фаолият ва ҳаёт тарзи фақат чин инсоний фазилат, эзгу ишлар ва фаолдиятлар, гўзал ҳаёт тарзи бўлур эди. Аммо инсонни ушбу баркамолликдан маҳрум этадиган ҳолатлар ҳам бор, улар инсоний бўлмаган фаолиятлар ва ҳаёт тарзи бўлиб, улар мараз, хунук ва ёмон ишлар ҳамда ёмон фаолиятлардир”. Бу ҳусусда инсон олдида турувчи асосий вазифа нима яхши-ю, нима ёмонлигини ажратиб олиш ва нимани қабул қилиб, нимадан сақланмоқ лозимлигидан иборат. Бу вазифани инсон фақатгина илм билан ҳал эта олишини Форобий қайта-қайта таъкидлайди.

Хулоса ва таклифлар. Форобийнинг тарбия, инсоний фазилатлар тўғрисидаги таълимотидан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Инсон ўз моҳияти билан ижтимоийдир, яъни жамиятда ўзаро муносабат, ўзаро ёрдам мобайнида инсон бўлиб етишади. Бу жамият инсонларнинг ўзаро бирикуви ёрдамида – инсоннинг ўз моддий эҳтиёжларини қондиришга бўлган интилиши натижасида вужудга келади ва жамиятдан ташқарида, инсонлар жамоасидан ажралган ҳолда, ўзаро ёрдамсиз ўз эҳтиёжларини қондира олмайди.

2. Инсонни бошқа ҳайвонлардан устун қилган нарса унинг учун табиий ҳисобланувчи ақл ва руҳий қувватлардир. Инсон ақлли ва сўзловчи ҳайвондир. Лекин қутилган мақсадларига эришув учун туғма ақлнинг ўзи қифоя қилмайди, бунинг учун шу ақл ёрдамида турли касб-хунарни, турли илмларни эгалламоқ даркор.

3. Инсон ўзининг барча туғма қобилиятларини юксак камолотга эришув, етук бўлиш, мукамалликка эришув учун сарф қилади ва бу йўлда ўзини қуршаган

табиат ҳодисаларидан фойдаланади, уларни ўзига бўй сундиради, бунинг учун илм-фанни, турли хунарларни ўрганади.

Бу хулосалардан инсон учун, унинг табиат ҳодисаларидан фойдаланиши, илм-фан, касб-хунарни ўрганиши, камолотга эришувнинг йўл-йўриқ ва воситаларини тўғри тушуниши ва ўзининг туғма қобилият-

ларидан тўғри фойдаланиши, бошқалар билан яхши муносабатда бўлуви учун таълим-тарбия ниҳоятда зарур, деган фикр мантикий равишда ўз-ўзидан келиб чиқади.

Фаробий шунинг учун ҳам тарбия масаласига жуда катта эътибор бериб, инсоний фазилатларга эришув, олий мақсад ва камолотга етишув йўлида тарбияга масъулиятли ва муҳим ўрин ажратади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. – Янги Ўзбекистон стратегияси. –Т.: Ўзбекистон. 2021. – 464 б.
2. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. - Алма-Ата, 1973. - С. 399.
3. Аль-Фараби. Историко-философские трактаты. Алма-Ата, 1973. – С. 208.
4. Аль-Фараби. Философские трактаты. –Алма-ата: Наука. 1972. –С. 305.
5. Хайруллаев М.М. Фаробий ва унинг фалсафий рисолалари . –Т.: Фан, 1963. –Б
6. Абу Наср Фаробий. Рисолалар. –Т.: Фан, 1975.

UDK: 796.433.4

Ibroxim YUSUPOV,
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti o'qituvchisi
E-mail: ibrohimyusupov809@gmail.com

BuxDu professori, p.f.n Abdullayev M.J taqrizi asosida

ANALYSIS OF THE ANNUAL TRAINING OF HIGHLY QUALIFIED FOREIGN AND UZBEK AXE THROWERS

Annotation

This article examines the growth of the results of the leading foreign and Uzbek axe throwers in terms of age, as well as the annual workload.

Key words: Axe, barbell, thigh, chest, squat.

АНАЛИЗ ЕЖЕГОДНОЙ ПОДГОТОВКИ ДЛЯ ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ МЕТАТЕЛЕЙ МОЛОТА ИЗ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН И УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В данной статье рассматривается рост результатов ведущих метателей молота и узбекских метателей в зависимости от возраста, а также годовой нагрузки.

Ключевые слова: Молот, штанга, приседания.

XORIJY MAMLAKAT VA O'ZBEKISTONLIK YUQORI MALAKALI BOSQON ULOQTRUVCHILARNI YILLIK TAYYORGARLIK MASHG'ULOTLARI TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu maqolada xorij va o'zbekistonlik yetakchi bosqon uloqtruvchilarini yosh jihatidan natijalarining o'sib borishi hamda mashg'ulotlarining yillik yuklamalari hajmi o'rganilgan.

Kalit so'zlar. Bosqon, shtanga, tiyaga, ko'krakka, siltab ko'tarish.

Bugungi kunda sport bilan shug'ullanish va sport tizimini boshqarish – bugun jaxon sport xamjamiyati ya'ni sportchilar, murabbiylar, sport jamoalari va sport tashkilotlarining eng asosiy omillaridan biri sifatida qarab kelinmoqda. Ayniqsa sport mashg'ulotlarini boshqarish kelgusida sportchilarning ana o'sha aytib o'tilgan sport jamoalari va sport tashkilotlari va vatan mavqeyini oshirishga ham xizmat qilishini aytib o'tish joizdir.

So'nggi yillarda Olimpiyada musobaqalariga munosib tayyorgarlik ko'rish, sohani yanada rivojlantirish maqsadida ko'plab qaror va farmonlar qabul qilinmoqda. Shu jumladan sportchilarni ushbu nufuzli musobaqalarda kerakli natijalarga erishishga zamin yaratishda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2024-yil Parij (Fransiya) shahrida bo'lib o'tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya o'yinlariga O'zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to'g'risidagi 2021-yil 5-noyabrda PQ №5281-sonli qarorini keltirib o'tish mumkin. Ushbu qarorda ko'rsatilgan ustivor vazifalar Olimpiyada o'yinlarida yanada yuqori natijalarga erishishga keng imkoniyat yaratadi.

Sportda yuksak natijaga erishish albatta mashaqqatli mehnat talab etishi hech birimizga sir emas, Yengil atletika sportining uloqtirish turlarida ham yuqori malakali murabbiylar tomonidan rejalashtirilgan mashg'ulotlar evaziga ko'zlangan natijalarga erishiladi. Buni bosqon uloqtirish yo'nalishi asosida ko'rishimiz mumkin, Yengil atletikaning bosqon uloqtirish turi sportchidan juda katta etibor ya'ni sport texnikasini mukammal darajaga olib chiqishi, doimiy ravishda sportchining jismoniy tayyorgarligi, jismoniy rivojlanganligi va texnik tayyorgarligi bo'yicha mashg'ulot yuklamalarini olib borishni taqozo etadi.

Yuqori malakali sportchilarni tayyorlashda ko'p yillik reja asosida ish olib borish zarur, bunda yengil atletikachilarning uloqtirish turlariga yosh sportchilarni saralashi va uloqtirishi uchun samarali hisoblangan mashg'ulotlar kompleksini ishlab chiqish maqsadga muvofiq deb bilamiz.

Mashg'ulot jarayonlaridagi har bir ahamiyatli jihatlarini murabbiy tomonidan nazoratda olib borish orqali sport texnikasini kichik elimentlaridan tortib asosiy texnik harakatlarni bog'lab o'rgatishga qaratilgan bo'ladi.

Shuning uchun sportchilarni musobaqalarga tayyorlashda xorijiy ilg'or zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda jahon arenalarida yetakchi hisoblangan sportchilarning mashg'ulot jarayonlarini o'rganish orqali nufuzli sport musobaqalarida munosib ishtirok etish dolzarb muammo sifatida qaralmoqda.

Ishning maqsadi: Bosqon uloqtiruvchilarni musobaqalarga tayyorlashning istiqbolli yo'llari va zamonaviy o'rgatish metodikasining samaradorligi.

Ishning vazifasi 1. Bosqon uloqtiruvchilarni ko'p yillik tayyorgarlik jarayonlarini o'rganish.

2. Bosqon uloqtiruvchilarni mashg'ulot va musobaqa faoliyatini tahlil qilish.

3. Bosqon uloqtiruvchilarni musobaqalarga tayyorlashning zamonaviy usullarini amaliyotda qo'llash.

Yuqorida keltirilgan qaror va farmonlar sport turlari bo'yicha sportchilar tayyorlashda o'z hissasini qo'shib kelmoqda hamda yuqori malakali sportchilar yetishib chiqishida dasturiy vositalarini belgilab berish barobarida yurtimizda yengil atletikachilarni tayyorlashda muhim rol o'ynamoqda. Xususan bosqon uloqtirish turida dunyo sport amaliyotida raqobatning keskin ortib borayotganligini ko'rishimiz mumkin, Jahon sport arenalarida o'tkazilayotgan musobaqalardagi uloqtiruvchi sportchilarning natijalari o'rtacha 80-82 metr masofani tashkil qilmoqda, bu esa hozirgi kunda juda yuqori natija hisoblanadi.

Bosqon uloqtirish yo'nalishi bo'yicha Respublikamizda ham yetakchi sportchilar mavjud bo'lib misol tariqasida ikki marta Olimpiyada o'yinlari ishtirokchisi va Osiyo o'yinlari sovrindori Suxrob Xodjayevni aytib o'tishimiz mumkin, ushbu sportchi Olimpiyada o'yinlari g'olibi (1994-yil, Barselona), bosqon uloqtirish bo'yicha O'zbekiston rekordchisi, Olimpiyada o'yinlari g'oliblarini

tayyorlagan malakali murabbiy Andrey Abduvaliyev qo'l ostida mashg'ulot olib borgan (2006-2019), 2016-yilgi sportchining erishgan yutuqlarida murabbiylar tomonidan olib borilgan mashg'ulotlar mazmunini tahlil qiladigan bo'lsak bajarilgan yuklamalar hajmida namoyon bo'ladi, shuningdek

mashg'ulot jarayonlarida qo'llagan vosita va usul, murabbiyning mahorati evaziga amalga oshgan. U Olimpiyada o'yinlariga tayyorgarlik ko'rish jarayonida mashg'ulot yuklamalarining hajmi quyidagicha bo'lgan.

1-jadval

Mashg'ulotlar	Xodjaev S	Abdukabirov	Aliev J	Fayozov A.
MJT				
Shtanga bilan o'tirib turish	562 t	635 t.	634 t.	686 t.
Tyaga tortish	411 t	634 t.	610 t.	612 t.
Shtangani ko'krakka olish	371 t.	639 t.	612 t.	525 t.
Shtangani dast ko'tarish	384 t.	647 t.	600 t.	510 t.
U.J.T				
Yugurish mashlqlari	115 km(qizish) 151km(maxsus)	192km(maxsus) 275km(qizish)	192km(maxsus) 275km(qizish)	275km(qizish) 192km(maxsus)
Sakrash mashlqlari	48 km	56 km	52 km	45 km
Shtanga lappagida mashlqlar	310 + t.	450 + t.	420 + t.	450 + t.
T.T.T				
Uloqtrish mashlqlari	5760 marta 1000 ta(8kg) 1000 ta(9kg) 3760ta(7 kg)	2640marta	2540marta	3240marta
Aylanish mashlqlari	3100 marta	6400marta	6300marta	4200marta

Albatta sportchini ko'rsatayotgan natijalari ham yomon emas, lekin ko'rsatilayotgan natijalar Osiyo miqiyosidagi musobaqalarda sovrinli o'rinlar uchun yetarli deb hisoblash mumkin.

Ya'ni sportchimizni erishgan natijalarini yosh davrlar bo'yicha tahlil qiladigan bo'lsak Suxrob Xodjaev 2009-yil (17 yosh) Ukrainada bo'lib o'tgan yoshlar o'rtasidagi Jahon chempionatida 78,06 m natija (5kg), 2012-yil (19 yosh) Barselonada 76,16 m natija (6kg), 2015-yil (22 yosh) Alma-Ata shahrida 78,22 m natija (7,260kg) ko'rsatgan, ushbu ko'rsatgichlar yosh toifasiga qarab 5kg, 6kg va 7,260 kg.li bosqonlarda erishgan natijalari edi, hozirgi kunda sportchining eng yaxshi shaxsiy natijasi 2021-yil holati bo'yicha 74,00 metrni tashkil etmoqda.

Yuqorida takidlaganimizdak o'sib kelayotgan yosh avlod tarbiyalanuvchilari ichida Suxrob Xodjaevning izdoshlari borligi quvonarli hol. Xususan bosqon uloqtirish sirlarini tajribali ustoz murabbiylardan o'rganib kelayotgan yosh iqtidorli sportchilar Abdukabirov Doston(2003-yil), Aliev Javoxir (2004-yil), Fayozov Ayub(2004-yil)larni ko'rishimiz mumkin.

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida o'z sport faoliyatini 2016-yilda boshlagan Abdukabirov Dostonning shaxsiy natijalari (4kg) 70,12m. (5kg) 69,52m. (6kg) 67,73m. (7,260) 62,42m ni tashkil qilmoqda terma jamoa a'zosi, hozirgi kunlarda sportchi ustozlari yordamida o'z ustida ishlamoqda. Uning mashg'ulot yuklamalari jadvalda ko'rsatib o'tilgan.

Yosh uloqtiruvchilarimizdan yana biri 2004-yilda tug'ulgan Aliyev Javoxir yosh bo'lishiga qaramay yuqori natijalarni ko'rsatib kelmoqda (4kg) 63,54m, (5kg) 62,78m, (6kg) 60,51m, sportchi yosh toifasida Respublika terma jamoa

a'zoliciga nomzod va yetakchi sportchilardan biri hisoblanadi, o'z sport faoliyatini 2017-yilda boshlagan.

Umidli yoshlarimizdan Fayozov Ayub bosqon uloqtirish bo'yicha Respublikamizda iqtidorli sportchi hisoblanadi, u o'z sport faoliyatini 2016-yilda boshlagan va yuqori natijalarni ko'rsatib kelmoqda sportchi 4kg li bosqonda 14-15 yoshdagi o'spinlar o'rtasida 71,12 m natija bilan Respublika rekordini o'rnatgan, 16-17 yoshdagi o'smirlar Respublika chempionatida ham 74,35 (5kg)m natija bilan o'smirlar rekordini o'rnatgan, 6kg.li bosqonni 69,81m, 7,260kg bosqonni 66,65m ga uloqtirib kattalar o'rtasida ham sport ustasi toifasini bajardi.

Tahlil natijalariga muvofiq dunyoning yetakchi bo'lgan sportchilarning natijalari bilan qiyosiy o'rganib chiqdik. Bizning yosh umidli uloqtiruvchilarimiz mashg'ulot yuklamalari o'zaro bog'liqlik borligini ko'rishimiz mumkin. Lekin ularning aynan texnika ustida ishlash bo'yicha mashg'ulot yuklamalarida farq borligi kuzatildi. Yana shuni ta'kidlab o'tish joizki sportchilar tomonidan bajariladigan yillik mashg'ulot yuklamalari hajmidagi farq ularning ko'rsatayotgan sport natijalarida namoyon bo'lmoqda.

Biz yuqorida vatanimiz sportchilarining o'zaro qiyosiy tahlilini ko'rib chiqqan bo'lsak. Endilikda dunyo uloqtiruvchilari orasida yetakchi hisoblangan sportchilarni natijalari va mashg'ulot yuklamalarini ko'rib chiqish bo'yicha tahlillar berib o'tamiz.

Bosqon uloqtirish bo'yicha Polshalik sportchi Povel Faydek 82,61 m. yana bir Polshalik sportchi Voysuer Novitski 82,52 m. va yosh uloqtiruvchilardan bo'lgan Ukrainalik Mihaylo Kohin 80,39 m natija bilan yetakchi o'rinlardan birini egallab kelmoqda. Ularning mashg'ulot yuklamalari hajmi quyadagi jadvalda berib o'tilgan.

2-jadval

Mashg'ulotlar	Povel Faydek (Polsha)	Vojsiech Noviski (Polsha)	Mihaylo Kohin (Ukraina)
U.J.T			
Shtanga bilan o'tirib turish	750 + t	750 + t	650 + t
Tyaga tortish	650 + t	650 + t	480 + t

Shtangani ko'krakka olish	580 + t.	580 + t.	500 + t
Shtangani dast ko'tarish	650 + t.	650 + t.	500 + t
M.J.T			
Yugurish mashlari	140 + km(qizish) 120 + km(maxsus)	140 + km(qizish) 120 + km(maxsus)	150 + km(qizish) 150 + km(maxsus)
Sakrash mashlari	35 + km	35 + km	40 + km
Shtanga lappagida mashlari	450 + t.	450 + t.	400 + t.
T.T.T			
Uloqtrish mashlari	5760 marta 1000 ta(8kg) 1000 ta(9kg) 3760ta(7 kg)	5760 marta 1000 ta(8kg) 1000 ta(9kg) 3760ta(7 kg)	6000+ marta 1000+ ta(6kg) 1000 +ta(5kg) 4000+ta(7 kg)
Aylanish mashlari	3100 marta	3100 marta	4000 + marta

FISH	Bosqon og'irligi	Mihaylo Kokhon (Ukraina)	Povel Fajdek (Polsha)	Vojsiech Noviski (Polsha)	Suxrob Xodjayev (O'zbekiston)	Abdukabirov Doston (O'zbekiston)	Aliev Javoxir (O'zbekiston)	Fayozov Ayub (O'zbekiston)
Yosh	15	5 kg	69.16 sm			70,12sm	55,24sm	67,67sm
		6 kg						
	16	5 kg	82.31 sm			69,52sm	59,31sm	71,12sm
		6 kg						64,94sm
		7.260kg						
	17	5 kg	87,16sm			73,47sm	60,08sm	71,65sm
		6 kg				64,28sm	58,71sm	69,81sm
		7.260kg				52,61sm	48,25sm	66,65sm
	18	5 kg						
		6 kg	83,26sm	83,93sm	79,76sm	74,67sm	67,73sm	59,19sm
		7.260kg	74,64sm	76,64sm	68,18sm	65,47sm	60,14sm	51,41sm
	19	6 kg	87,16sm	86,31sm	78,60sm	76,19sm	71,10sm	
			77,45sm	78,42sm	71,14sm	68,59sm	62,58sm	
	20	7.260kg	TOKIO 80,39 sm	78,54sm				
	21	7.260kg		82,61sm	77,98sm	76,75sm		
	22	7.260kg		81,45sm	77,12sm	78,22sm		
	23	7.260kg				RIO 70,11sm		
	24	7.260kg				74,06sm		
	25	7.260kg				74,65sm		
	26	7.260kg				74,35sm		
	27	7.260kg		RIO 78,91sm	RIO 77,73sm	77,58sm		
	28	7.260kg		82,40sm	78,03sm	TOKIO 71,26sm		
	29	7.260kg		78,69sm	80,12sm			
	30	7.260kg		80,50sm	77,69sm			
	31	7.260kg		79,87sm	77,69sm			
	32	7.260kg		TOKIO 81,53sm	TOKIO 77,69sm			

Xulosa. Uloqtirish turlarida eng ko'p yuklama bu aynan bosqon uloqtiruvchilarning mashg'ulot yuklamalari hisoblanadi. Chunki bu sportchidan katta kuchni talab etadi. Mashg'ulot jarayonlarida sportchilarning bajargan yuklamalarini tahliliga ko'ra bizning sportchilar va xorijiy yetakchi hisoblangan sportchilarning yuklamalar hajmida

deyarli farqlar yo'q. lekin sportchilarning jismoniy va funksional hamda texnik tayyorgarliklar bo'yicha kamchiliklar farqi yuqori bo'lmoqda. Yana shuni ta'kidlash kerakki mashg'ulotlarda qo'llanilgan vosita va usullari tadqiqot natijalarida qatnashgan barcha sportchilarda mazmunan bir xilligi kuzatildi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2024-yil Parij (Fransiya) shahrida bo'lib o'tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya o'yinlariga O'zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to'g'risidagi 2021-yil 5-noyabrda PQ №5281-sonli qarori.
2. Soliyev I. R. Yuqori malakali uzoq masofaga yuguruvchi sportchi qizlarni tayyorgarlik mashg'ulotlari va musobaqa jarayonining qiyosiy tahlili. //O'zMU XABARLARI. Toshkent. 2018 yil №1/1 2018y. 171-174 betlar.
3. Azimov I., Sobitov F. Sport fiziologiyasi. –T. 1993 yil. 89-93 betlar.
4. Kerimov F.A., Umarov M.N. Sportda prognozlashtirish va modellash. - T.: O'zDJTI, 2005yil. 279 bet.
5. Olimov M.S., Soliyev I.R., Haydarov B.Sh. Sport pedagogik mahoratini oshirish. – 2017 yil 245 betlar

УДК: 792.6

Марина ЮСУПОВА,
Кандидат искусствоведения, доцент
Государственного института искусств и культуры Узбекистана
E-mail: m.yusupova@list.ru

Отзывы даны: доцент, кандидат искусствоведения Рашидов Т.М.

ESTABLISHMENT OF THE THEATER INSTITUTE IN TASHKENT

Abstract

The article covers preparation and the first opening at the Central Asian Theater Institute. About teachers M.Uigur, Y.Babadzhanov, I.Raduna, A.Ginzburg, A.Ridal, M.Rubinshtein. We are also talking about the upcoming university pedagogy and the formation of the Uzbek theater school.

Key words: directing, theatrical pedagogy, composition, psychological theater, study, professionalism.

TOSHKENT SHAHRIDA TEATR SAN'ATI INSTITUTINING TASHKIL TOPISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada Markaziy Osiyoda birinchi teatr san'ati institutini ochilishi, buyuk ustozlar M.Uyg'ur, Y.Babadjanov, I.Radun, A.Ginzburg, A.Ridal, M.Rubinshteyn ijodiy faoliyati, teatr pedagogikasi va o'zbek teatr maktabining shakllanishi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: rejissor, teatr pedagogikasi, kompozitsiya, psixologik teatr, o'qish, professionallik.

СОЗДАНИЕ В ТАШКЕНТЕ ТЕАТРАЛЬНОГО ИНСТИТУТА

Аннотация

В статье рассматривается подготовка и открытие первого в Средней Азии театрального института. О педагогах М.Уйгуре, Я.Бабаджанове, И.Радуне, А.Гинзбурге, А.Ридале, М.Рубинштейне. Так же речь идёт о первоначальной вузовской педагогике и становлении узбекской театральной школы.

Ключевые слова: режиссура, театральная педагогика, композиция, психологический театр, этюд, профессионализм.

Введение. Новый, более высокий этап в развитии режиссерской педагогики мог начаться не только с приходом в Узбекский театр специально и современно подготовленных режиссеров, но и с организацией настоящей учебной базы. Эти два необходимых условия создались в Узбекистане сразу после войны. Теперь-то настало время, когда настоящую свою роль могло выполнить и третье условие – наличие собственного педагогического опыта, обретенного в ходе многолетней практической режиссерской работы, благодаря общению с квалифицированными мастерами, а порою и «на ощупь» и собственным неожиданным открытиям. Но теперь весь этот многообразный опыт мог быть суммирован на другой основе: с опорой на научно разработанную в центральных театральных учебных заведениях и уже неоднократно проверенную методику.

2-я мировая война еще не завершилась, а в Ташкенте уже началась подготовка к открытию своего театрального института. Осенью 1945 года он распахнул двери перед первыми своими студентами сразу трех отделений – актерского, режиссерского и театроведческого. В определении значения слова режиссер Патрис Пави в своем «Словаре театра» обозначает его следующим образом: «Лицо, в обязанность которого входит постановка пьесы. Режиссер берет на себя ответственность за эстетическую сторону спектакля и его организацию, подбор исполнителей, интерпретацию текста и использование сценических средств, находящихся в его распоряжении» [1].

К преподаванию режиссуры и актерского мастерства были привлечены безусловно лучшие местные силы. Из узбекских мастеров – М.Уйгур и Я.Бабаджанов в первую очередь. Из режиссеров русской сцены в этот начальный период жизни института уже работали:

впоследствии видный педагог, многие годы возглавлявший кафедру И.В.Радун, также в последствии выдающийся режиссер узбекской сцены А.О.Гинзбург, главный режиссер Ташкентского русского театра А.Г.Ридаль, выходец из театра «Габима» и, можно сказать, вахтанговский ученик М.А.Рубинштейн.

Казалось бы, все складывалось весьма удачно. Но, к сожалению, еще на первых порах, в период становления учебного процесса в институте связь между узбекским театром и современной театральной школой ослабла. М.Уйгур и Я.Бабаджанов в институте проработали короткое время и, конечно, далеко не в полную силу из-за состояния здоровья. Что касается И.Радун и А.Гинзбурга, то они еще были слишком молоды и лишь определяли собственные пути в педагогике. Сила их заключалась в наличии твердых принципов и стойких убеждений, вынесенных из стен ГИТИСа им. А.В.Луначарского, усвоенных от выдающихся педагогов МХАТовского направления. Однако своя уверенная театральная педагогика рождается лишь тогда, когда настоящие профессиональные знания подкреплены настоящим практическим опытом. Естественно, опыт у И.Радун и А.Гинзбурга появился не сразу, хотя и на удивление скоро.

Не случайно поэтому на только что созданной кафедре института, где, казалось бы, должны были господствовать мир и согласие, подогретенные энтузиазмом, возникающим обычно при начале нового увлекательного дела, чуть ли не сразу возникли острые споры, а затем разгорелась целая война. Непримиримыми противниками тут оказались: с одной стороны И.Радун, А.Гинзбург и их, если так можно сказать, последователи, с другой – уже не молодой и весьма опытный А.Ридаль.

В книге «Путь к сцене», изданной намного позднее, в начале 80-х гг., И.Радун свидетельствует:

«Институт родился в реальной среде и должен был опираться на ташкентские театры. И если сложные процессы, которые происходили в жизни театров, носили завуалированный характер и часто в потоке ежедневных репетиций и ежевечерних спектаклей исчезали из внимания, то в институте, особенно на экзаменах, все всплывало наружу, становилось предметом тщательного анализа. Некоторые деятели театров привлеченные к педагогической работе, пытались автоматически перенести годами сложившиеся приемы работы над спектаклем и над ролью на уроки мастерства актера» [2].

Под «некоторыми деятелями» тут подразумевается прежде всего, конечно А.Г.Ридаль. У человека, не знакомого с этой личностью, после чтения книги Радун может возникнуть мнение о Ридале, как о деятеле провинциальном, работавшем по-старинке безо всякого интереса к современным научным теориям. Он и не был достаточно современным, но провинциалом его считать никак нельзя. Поэтому возникшие на кафедре споры были отнюдь не простыми, ибо с одной стороны (И.Радун, А.Гизбург) выдвигались принципы школы, пройденной еще совсем недавно, перед самой войной, а противопоставлялись им знание жизни, образованность, опыт многолетней практической работы и наблюдений.

Арсений Григорьевич Ридаль, родившийся в середине 90-х годов прошлого столетия (он был, значит, почти на два десятилетия старше своих основных оппонентов), в 1913 году окончил в Брюсселе консерваторию по классу композиции и дирижирования, а в летние месяцы 1912-1913 годов учился в Германии режиссуре под руководством Макса Рейнхардта. Творческую деятельность свою он начал в знаменитом театре «Кривое зеркало», руководимым знаменитым критиком А.Р.Кугелем. В разные годы до Ташкента Ридаль возглавлял как художественный руководитель русские театры Воронежа, Баку, Куйбышева (Самары), Еревана, Тбилиси, и Краснодара. В начале 30-х годов, он снова работал в Москве. На протяжении многих лет (1919-1960) Ридаль занимался преподаванием в театральных училищах Воронежа и Баку, а также в ЦЕТЕТИСе (предшественнике ГИТИСа в Москве).

Абсолютно ясно, что спорить с таким опытным, многое видевшем человеком, молодым педагогам было совсем не просто. По всему видно, к позиции Ридала больше склонялся и первый директор института М.П.Верхацкий – приехавший в Ташкент с Украины режиссер и театровед (после Ташкента – профессор Киевского театрального института). Однако спор начался, разгорелся, ибо речь шла об исходных, основополагающих принципах режиссерской педагогики, режиссуры в целом.

В конечном итоге центральным в споре стал такой вопрос: будет ли Ташкентский институт со всею суммой даваемых им знаний, с его установкой на внедрение идей МХАТовской школы и системы психологического театра, твердой ступенью на пути к профессиональному творчеству или же последующая работа в театре «отменит» усвоенное в институте? Иначе говоря: едины ли в своих взглядах и устремлениях ташкентский театральный институт, приступивший к ответственному делу подготовки кадров, и разножанровые и разноразличные театры республики, или они исповедуют не одинаковую веру?

Споры на кафедре возникли, как пишет И.Радун, вокруг упражнений. «Преподававшие в институте режиссеры и актеры профессиональных театров не понимали тогда смысла упражнения и считали работу над ним зря потерянным временем. Возражения у них вызывали и этюды, а если они и обращались к ним, то это обычно были поставленные режиссером новеллы с

психологически сложным сюжетом, толкавшие неопытных студентов к наигрышу образов, чувств» [2]. Не входя во все детали этого вопроса, так как речь в данном случае идет все-таки о первоначальной, вузовской педагогике, а это – другая тема, обратим внимание на существенное для нас свидетельства И.Радун. «Положение усугублялось тем, - пишет он, - что этой практике уверенного ремесленного «профессионализма» мы, молодые преподаватели, не могли противопоставить уверенное педагогическое мастерство. Работая над упражнениями и этюдами, мы больше всего были озабочены их правдивым исполнением» [2].

Итак, молодые педагоги, как это следует из констатации И.Радун, несколько «перегибали палку»: этюд, его правдивое воплощение становилось для них как бы самоцелью; они упускали подчас из вида вспомогательное значение этюда. Опытные педагоги отрицали работу над этюдом («потерянное время»), а в итоге насаждали пусть уверенное, но ремесло. Не случайно, как пишет И.Радун, «один из ... руководителей курсами уже на первом году обучения работал со студентами над отрывками из пьесы «На дне» Горького, а в конце второго курса показал всю пьесу как дипломный спектакль». [2]. Радун уместно напоминает, что все это происходило в конце 40-х годов, когда «вокруг Станиславского велись жаростные споры и дискуссии» [2]. Как известно, в самом начале 50-х годов они породили длительную, но в общем безрезультатную полемику о системе Станиславского на страницах периодической печати. Завершиться эта полемика могла в то время повсюду, в том числе и осуждением «метода физических действий». В ходе полемики, не случайно, ведь время от времени возникали намеки: о каком там «методе физических действий» с последующим его применением, пытаясь дать необоснованное этому действию название. Но логически возникал вопрос зачем это надо, если метод у нас один – направленный на естественную человеческую природу актера для органического творчества в предлагаемых обстоятельствах, в соответствии со сверхзадачей роли.

Когда, как повествует И.Радун, в один из острых моментов спора на кафедре А.Гизбург – активный сторонник научной методологии, заявил, что «в одном учебном заведении не может существовать обучение грубому ремесленничеству и творчеству», предлагая пригласить в Ташкент представителей Московского театрального института, то зам.директора по учебной и научной части парировал так: «Предложение А.Гизбурга считаю вредным и не подходящим для данного собрания, для советского искусства в целом!» [2]. Смысл начальственного опровержения заключался именно в том, что марксизм – ленинизм – руководство к действию; им и надо руководствоваться а не Станиславским, Сахновским и прочими непонятными личностями... Не забудем, что до расправы с так называемыми критиками-космополитами осталось совсем немного времени, всего два года.

Тут мы снова должны задать себе вопрос, к коему равнодушным остаться никак нельзя: ну, а что М.Уйгур, Я.Бабаджанов? Какой позиции они придерживались в спорах на кафедре? Удовлетвориться отрывочными свидетельствами, что обоим мастерам уже сил не хватало на работу со студентами – не то, что на споры, и что Бабаджанов был обычно молчалив и в теоретические рассуждения не пускался, Уйгур же предпочитал не общие, а предметные разговоры на репетициях, разумеется трудно. Такова только часть правды, хотя и большая часть.

Поэтому не будет ошибкой желание предположить, что думал Маннон Уйгур или что он мог

думать по поводу все обострявшихся споров? Но для такого предположения надо учесть все: и характер мастера, и его привычки, и душевно-физическое состояние в это время, и того, с какой художественной верой он вступил в завершающий период своей жизни. Ученье это все – задача автора специальной книги об Уйгуре (Э.Исмаилов, Маннон Уйгур). Коснемся лишь прямо относящегося к нашей теме.

О том, к каким убеждениям М.Уйгур пришел в самый зрелый период своей деятельности, когда сосредоточил свой интерес на Шекспире, как драматурге «на все времена» или, точнее сказать, на системе Шекспира, было сказано выше. Одно из его убеждений, как говорят факты, заключалось в том, что конкретные пути в творчестве, приемы создания образа, спектакля могут быть разными, – был бы результат, то есть правдивое реалистическое отображение действительности, «жизни человеческого духа» по Станиславскому.

Выше говорилось уже о том, что Уйгур привлекал в качестве соавторов поздних своих спектаклей очень разных режиссеров, но обязательно последователей реалистического искусства, и очевидно с большим интересом наблюдал их в работе. Ему был интересен и «крепкий профессионал» В.Чиркин, который не умел «теоретизировать», но всегда мог показать актеру, как следует играть в том или ином эпизоде; и хороший оратор Н. Ладыгин, умевший доходчиво объяснить режиссерскую мысль, режиссерское пожелание. Безусловно новые для себя впечатления вынес Уйгур из общения с Михозлом в процессе совместной постановки драмы Хамида Алимджана «Муканна».

Это содружество было очень плодотворным. Выдающийся мастер театра С.Михозлс внес в интерпретацию драмы высокую философскую мысль о неизбежности победы добра над злом, мудрый оптимизм, который был свойственен всему его творчеству. Знание истории, традиций и культуры узбекского народа привнес в спектакль великолепный мастер узбекской сцены М.Уйгур. Эта характеристика безусловно верна, если еще уточнить, что и Маннону Уйгуру в полной мере была близка философская мысль произведения, – иначе бы он не почувствовал в С.Михозлсе единоверца и не привлёк к совместной постановке. Но вот некоторые приемы режиссерской работы, используемые тогда С.Михозлсом, для М.Уйгура могли быть новы.

Очень интересно в этом смысле сообщение Сары Ишантураевой о плодотворности «союза», как она выражается, Уйгура и Михозлса при постановке спектакля «Муканна». В своей беседе с автором монографии от 5 октября 1992 года она сообщила следующие исключительные факты. К примеру, о том, что М.Уйгур был хорошим знатоком узбекского быта и национальных традиций, к тому же он хорошо знал природу узбекского актера и здесь его роль как постановщика была неоценима. Михозлс внес в постановку грандиозность благодаря новым постановочным приемам. Этот дуэт постановщиков очень благотворно сказывался на актерах. Репетиции были очень насыщенными, без подготовки на них нельзя было являться.

«Я играла роль героини. Это – образ нежный, очень поэтичный и в то же время Гульоин мужественна, решительна. Ей приходилось брать в руки оружие. Как все это совместить, слить в один органичный образ?

Был эпизод, когда Гульоин выскакивала на сцену верхом на лошади. Этой лошади специально ставили преграду и, перескакивая через неё, она прямо-таки вылетала на глазах у зрителей на сцену. Я полмесяца, если не больше, ходила в цирк на выездку, чтобы справиться с

заданием режиссеров. Уставала невероятно. Спектакль был исторический и тут уж как : войны без коней – не войны. Но главное, конечно, не демонстрация живой лошади, а прием, помогающий актеру полнее ощутить самочувствие героини» [2]. И далее Уйгур в этой работе уделял огромное внимание слову, интонации, жесту, А.Михозлс как бы обрамлял все, находя интересную форму.

Михозлс был очень подвижным. Его нельзя было увидеть спокойно сидящим на репетиции. Чуть ли не ежеминутно он впрыгивал на сцену и сам проверял удобство мизансцены. И вот еще одна интересная черта его работы с актерами. При нем была пианистка, не пропускавшая ни одной репетиции. По его просьбе она наигрывала что-то, настраивая актера на требующий ритм. Это очень помогало, так как создавало определенное самочувствие, атмосферу. К тому же, будучи неплохой пианисткой, она подбирала разнообразные интересные произведения. А.Михозлс всю репетицию продолжал бегать по всему залу, рассматривая сцену во всех ракурсах» [3]. Можно полагать, что М.Уйгуру очень импонировал такой профессионализм режиссера, не оставляющего ничего без внимания – ни актерских приспособлений, помогающих глубоко погрузиться в достоверность обстоятельств, событий, ни условий зрительского «существования» и наиболее полного соучастия в действии.

М.Уйгур очень ценил аналитическое дарование Михозлса и очевидно поэтому в ходе подготовки спектакля не часто, но устраивались специальные разборы сделанного. Один из учеников С.Михозлса, позднее режиссер, Леонид Окунь, бывший в Ташкенте в эвакуации, вспоминает Сара Ишантураева был свидетелем, как однажды Михозлс: «собрался идти в Узбекский театр имени Хамзы, чтобы провести беседу с актерами о спектакле «Муканна» Х.Алимджана... Беседа была интересной и увлекательной, а особенно – конкретный разбор спектакля... После обсуждения дирекция театра и актеры по-восточному щедро благодарили Саломон-ака... Через некоторое время после этой беседы узбекское начальство в «Знак дружбы и благодарности» Саламону-ака впрягло верблюда в арбу с арбузами, дынями, виноградом и другими фруктами и все это привезло на квартиру к Михозлсу»[3]. Надо добавить, что все это было сразу же отправлено Михозлсом в театр для раздачи детям актеров и сотрудников.

Таким образом: Думается, что говоря о содружестве Уйгура и Михозлса в работе, позволительно упомянуть и этот трогательный эпизод с подарком, и вряд ли надо объяснять, что столь необычное внимание к Михозлсу со стороны узбекского театра не было показным, а действительно заслуженным. Что же касается Уйгура, то можно быть твердо уверенным: Михозлс оказался ему не просто близок, а по – настоящему родственен прежде всего в стремлении крупно, по-шекспировски обобщить значительные явления и целые пласты в истории развития народов.

Думается, не случайно очень близкое к себе по творчеству, позже нашел Уйгур и в молодом Гинзбурге, стал инициатором приглашения его в театр им. Хамзы на постоянную работу и назначения при жизни своей на должность главного режиссера. С ним Уйгур вместе поставил два последних спектакля - «Любовь Яровую» Тренева и «Легенду о любви» Хикмета (1952 и 1953 г.г.). Уйгур не ошибся, увидев именно в Гинзбурге режиссера, способного не просто возглавить, а повести вперед узбекский академический театр, хотя никак не мог предугадать весь размах и все значение деятельности этого мастера на узбекской сцене.

ЛИТЕРАТУРА

1. Пави П. Словарь театра. Пер. с франц. - М.: Прогресс, 1991. – 504 с.
2. Бартоу А. Актерское мастерство: Американская школа. «Альпина нон-фикшн», 2013.
3. Радун И.В. Путь к сцене. – Ташкент: Фан. 1983.
4. Беседа с Сарой Ишантураевой от 5 октября 1992 г. Архив автора.
5. Stanislavskiy K.S. Aktyorning o'z ustida ishlashi. T.Xo'jayev tarjiması. – Toshkent: Badiiy adabiyot, 1965.
6. Usmonov R.I. Rejissura. – Toshkent: Fan, 1997. – 221 b.
7. Xo'jayev Q. Sahnaga yo'l. – Toshkent: O'qituvchi, 1982.
8. Кристи Г. Воспитание актёра школы Станиславского. – Москва: Искусство, 1968. – 365 с.
9. Захава Б.Е. Мастерство актёра и режиссёра. Москва, Просвещение, 1978. – 342 с.

УДК:791.6(043.3)

Наталья ЮСУПОВА,
Доктор искусствоведения (PhD)
Государственного института искусств и культуры Узбекистана
E-mail: natalee82@list.ru

Отзывы даны: доцент, доктор философских наук (PhD) в области педагогических наук Маматкасимов Ж.А.

INSTALLATION PHENOMENON IN SCREEN ART

Abstract

This article deals with the art of film editing, which is an integral part of the process of creating an artistic image on the screen.

Key words: screen language, editing, image, sound, audiovisualization, art, screen, multimedia, imagination, sound engineering, directing, editing director.

EKRAN SAN'ATIDA MONTAJ FENOMENI

Аннотация

Ushbu maqolada ekranda badiiy obraz yaratish jarayonining ajralmas qismi bo'lgan kinomontaj san'ati haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: ekran tili, tahrirlash, tasvir, ovoz, audiovizualizatsiya, san'at, ekran, multimedia, tasavvur, ovoz muhandisligi, rejissorlik, montaj rejissori.

ФЕНОМЕН МОНТАЖА В ЭКРАННОМ ИСКУССТВЕ

Аннотация

В настоящей статье речь идет об искусстве киномонтажа, являющегося неотъемлемой частью процесса создания художественного образа на экране.

Ключевые слова: экранный язык, монтаж, изображение, звук, аудиовизуализация, искусство, экран, мультимедиа, воображение, звукорежиссура, режиссура, режиссер монтажа.

Введение. Экранный язык – это не только визуальная, но и звуковая картина. Общее представление об аудиовизуализации в кинематографе возникает тогда, когда о процессе создания художественного образа говорят в ключе единения звука и изображения. В изобразительном плане развиваются такие приемы, как монтаж, плановость и перспектива.

Обращаясь к теме монтажа описываемого времени, нужно отметить колоссальные перемены, изменившие представление о понимании возможностей, которые раскрылись для экранных видов творчества благодаря, казалось бы, такому тривиальному процессу, как разрезание пленки. Нет ни одного вида искусства, которое было бы настолько технологичным и творческим одновременно. Монтаж «решает» сюжетосложение – что и как? Что показывать близко? Что показывать дальше, меньше, позже, раньше? А что следовало бы и повторить, продублировать?

На первом этапе своего существования монтажная работа сводилась к технике несложного повествования и склейке отдельных эпизодов. Начало же к использованию приёмов внутрикадрового монтажа, обеспечивавшего подвижность взгляда режиссера и зрителя, впервые заложено братьями Люмьер, которые, не осознавая до конца своего открытия, наметили пути развития монтажной линии. «В конце 70-х годов XX века исследователи, работавшие в архиве с подлинными пленками Мельеса, обнаружили, что этот первый маг кино знал, что такое монтаж: пленка многократно им разрезалась и склеивалась. Однако Мельесу не пришлось в голову делать монтаж заметным и использовать его для развития сюжета. Напротив, его монтаж использовался для сокрытия трюка, для создания эффекта целостного монолитного кадра» [3].

Получается, что монтажная склейка у Мельеса носила иллюзионистский характер и была направлена на

«обман зрения», остающегося стабильным в рамках единства времени, места и действия. Мельес первым продемонстрировал, что кино может быть искусством благодаря монтажу, в отличие от Люмьеров, чей кинематограф изображал жизнь в ее непрерывности и «естественной неопределенности» [3].

Понятие «монтаж» употребляется в профессиональных кругах в нескольких смыслах. Во-первых, «резать лишнее» в отснятом материале – это первоначальное предназначение монтажа, что идет от английского «cutting» – «резать». Здесь речь может идти об испорченных, излишних, бедных по сюжету и выразительности дублях, которые аккуратно по краям отрезались и склеивались таким образом, чтобы не были заметны стыки. А самое главное, для того, чтобы не была нарушена последовательность кадров.

Само словосочетание, которое мы можем прочесть в титрах - Cuttingeditor – это, по – сути, и есть монтажер. В первых киностудиях Европы и Америки, существовали специальные отделы редакторов, которые следили за тем, чтобы в сценариях, которые присылались внештатными авторами, было соответствующее формату и жанру фильма количество сцен, персонажей, площадок. Но на экране, в контексте зрительского восприятия, сложились (в отличие от приёмов переключения и акцентирования внимания зрителя, характерных для изобразительного и театрального искусств) свои специфические приёмы и средства: ракурс, переходы и стыковка планов, а также детализация и удлиненные мизансцены. Простое следование событий – основа любого повествования, в случае кино связывалось с однообразием. Если легко предугадывалось дальнейшее действие, кино считалось скучным. Так было раньше, так обстоят дела и сегодня.

С развитием техники монтажа многое изменилось в стилистике кино, где зритель становился соучастником действия в эмоциональном и психологическом планах,

додумывал и разгадывал, удивлялся и сочувствовал персонажам, вовлекался в интригу, что притягивало к кинематографу, который демонстрировал совершенно свежий взгляд на происходящее. То есть, повествовательность, последовательность в раскрытии материала теперь менее интересовали публику, настроенную на нечто большее, пробуждающее свежие чувства и мысли.

Дэвид Уорк Гриффит поднимает монтаж на особый уровень. Яркое тому свидетельство его фильм «Нетерпимость», где предпринята весьма успешная попытка создать при помощи параллельного монтажа обобщающий смысл не связанных между собой причинно-следственными связями событий. Этот прием стал поворотным моментом в истории формирования экранного языка.

В кинолентах «Механический балет» Фернана Леже (1924) и «Антракт» Рене Клера (первая часть) того же года, смысловая основа произведений рождается из значений и монтажно-ритмических сопоставлений самих изображений. При этом можно констатировать, что в лентах полное отсутствие повествовательного пласта. Это говорило о расширении границ визуализации экранных форм и доминировании в них принципов изобразительной драматургии. То есть, Фернан Леже и Рене Клер открыли еще одну эстетическую грань монтажа как способа совмещения в одном пространстве не связанных между собой сюжетных линий, и заложили этим фундамент визуальной кинодраматургии. Жиль Делёз в своей книге «Кино» проводит анализ четырех профессиональных школ монтажа, включая органика-действенный и эмпирический монтаж американского кино, диалектический монтаж советского кино, количественно-психический монтаж французской школы и усиленно духовный монтаж немецкого экспрессионизма, оказавших влияние на развитие этических, эстетических, технических и концептуальных основ мирового экрана.

В числе российских кинематографистов, кто первыми увидели природу монтажной склейки как самостоятельную структуру, – известные режиссеры Лев Кулешов, Дзига Вертов, Всеволод Пудовкин, Сергей Эйзенштейн. Осознав тот факт, что между кадрами содержится не меньше, чем собственно в кадрах, они искали новые средства визуальной образности, получив благодаря своим творческим находкам и публикациям мировую известность.

Этот список могут продолжить также писатели и литературоведы: Виктор Шкловский, Юрий Тынянов, Борис Эйхенбаум, чьи идеи о кино также способствовали развитию монтажной техники и ценятся, вполне заслуженно, по сей день. «Броненосец Потёмкин» Сергея Эйзенштейна, снятый в 1925 году, перевернул сознание, как специалистов, так и любителей кино новыми монтажными и художественными решениями, войдя в историю мирового кинематографа. Четкие кадры оператора Эдуарда Тиссэ, математически выверенный монтаж Сергея Эйзенштейна, визуализация массового безумия и холодной уверенности в своей правде в конкретных лицах, напряжение, которое передаётся зрителю в ожидании массовой бойни, буквально ошеломили зрителей творческими откровениями.

Особое впечатление произвел в эпоху немого и черно-белого кино красный флаг, поднятый в финале третьего акта на мачте «Броненосца Потемкина» и ставший символом меняющегося времени с его идеологией, эстетикой, ценностями, устремлениями. «Броненосец Потёмкин» многому научил и известных мастеров (Альфред Хичкок учился технике нагнетания напряжения), и молодое поколение специалистов. Не

случайно в 1978 году этот фильм признан киноведами мира первым в числе 100 наилучших.

Известны и более старые работы (например, Эдисона или Джорджа Мельеса), в которых предпринимались попытки изменить цвет пленки. Колоризация, прежде всего, стала актуальна потому, что желанием авторов была продажа цветных фильмокопий подороже по сравнению с черно-белыми. Однако опыт раскраски первых фильмокопий не приносил, полноценного художественного результата. Потому и пальма первенства в цветном изображении картин навсегда сохранилась за Сергеем Эйзенштейном, а не за лицами, преследующими больше коммерческие, нежели профессиональные цели.

Для рассматриваемого в статье периода характерны попытки техногенного объединения звукового и зрительного компонентов, давшего миру экранные формы. В конце двадцатых годов механоакустический способ записи через рупор заменяется электроакустическим, с использованием микрофонов. Этот процесс обуславливался уменьшением нелинейных искажений и расширением частотного диапазона с 150 – 4000 Гц до 50 – 10000 Гц, что значительно улучшило качество звучания грампластинок. К началу второй четверти XX века появляются первые электродинамические и электростатические громкоговорители (1926 – 1929 гг.), первые ламповые усилители (1929 г.), а также акустические системы для озвучивания и студийного контроля (1931 – 1933 гг.).

С точки зрения критики конца 1920-х годов, появление звука вовсе не означало прогресса в развитии кинематографа, как вида искусства. Звуковое сопровождение стало лишь добавленным к фильму слоем. Разочарование развилось с ощущением утраты специфической ауры. Почему так происходило? Попросту жестикология таких актрис как Мэри Пикфорд, Аста Нильсен, Грета Гарбо, выразительность этюдов Чарли Чаплина, или мимика Луизы Брукс красноречивее слов отражали «сущность» кинематографа. Да, мы современные зрители, видим театральщину и некое переигрывание, когда смотрим картины того периода. Но, это была ступень, на которой экранное искусство стояло крепко, имело массу почитателей и поклонников, и никому не казались смешными или нелепыми сцены немого кино.

Но даже такой серьезный критик, как американец Рудольф Арнхейм, отдавал себе отчет в том, что битвы «за» или «против» звука в кино ведутся и выигрываются не в работах теоретиков. Исход противостояния решался в билетных кассах кинотеатров.

Монтаж звука первоначально, как понятие отсутствовал. Звук был в крепкой сцепке с изображением. Главной задачей для звукотехников было хотя бы обеспечить синхронность звука с кадрами на экране. О звукорежиссуре речи не шло. Когда же появилось понятие звукорежиссура? Как утверждает известный специалист в области звукозаписи Б.Я. Меерзон, «... едва ли не до начала 30-х годов XX века из-за сравнительно убогих технических средств в задачу процесса звукозаписи входила лишь фиксация записи на носителе (будь то грамофонная пластинка или кинопленка) звукового сигнала в том виде, в котором он поступал от микрофона непосредственно на звукозаписывающий аппарат. И ни о какой режиссуре звука, ни о чем том, что мы впоследствии стали называть «обработкой» звукового сигнала, разговора тогда и не велось...» [1].

Монтировать звук стали исключительно тогда, когда была понята суть звука на экране. А это произошло далеко не сразу. Несчетное количество раз был описан феномен «неприятия» звука пионерами звукового кино.

Абсурдность ситуации заключается в том, что противниками звука были и Чарли Чаплин и Томас Эдисон. Отличные монтажные принципы, в том числе и звуко – шумового формления, описаны в учебнике А.Г.Соколова «Монтаж: телевидение, кино, видео»[2]. Автор говорит о современном экране, однако, все описываемое относится и к первым шагам экранного искусства.

Итак, говорить о самом раннем периоде экранного языка, и о монтаже, который развивался как часть этого языка, можно бесконечно долго. Основами тех знаний,

что были заложены в фундаментальные понятия о выразительном языке, такими великими деятелями, как Братья Люмьеры, Жорж Мельес, Дэвид Уорк Гриффит, Рене Клар, Фернан Леже, Чарли Чаплин, Бастон Китон, Всеволод Пудовкин, Григорий Александров, Сергей Эйзенштейн, пользуются абсолютно все деятели из сферы кинематографа, телевидения, а так же мультимедиа искусств по сей день. Поэтому, можно сделать заключение, что период 20-40 годов XX века является важнейшим этапом, заложившим основу к пониманию нового вида искусства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Астафьева Т. В. Новые технологии в современном постановочном процессе: Автореф. дисс. ... канд. искусств.-СПб.:СПбГУП, 2011. – 21 с.
2. Соколов А.Г. Монтаж: телевидение, кино, видео.— М.: Издатель А. Г. Дворников, 2003.—206 с.
3. Фунтикова С.А. Эволюция монтажных принципов в художественном кино: эстетический аспект // Вестник МГУКИ.-2011.-№6(44).-СС. 250-254.
4. Берн Дж. Цифровое освещение и визуализация. – М.: Вильямс, 2003.– 330 с.
5. Исмоилов А., Салиев М. Живопись светом в творчестве Витторио Стораро: Учебное пособие по кинооператорскому мастерству. – Т.: УГИИ, 2007. – 57 с.
6. Ковалгин Ю. А. Стерефония. – М.: Радио и связь, 1989. – 272 с.
7. Хамидова М., Юсупова Н. Художественная культура, искусство в аспекте теоретического осмысления. – Ташкент.: Tugon-Iqbol, 2018.. – 96 с.
8. Лихачёв Г.Д. Синтез искусств и художественная культура. – М.: 1995. – 236 с.

УЎК:371.035(045)

Юлдуз ЯРМАНОВА,
Қарши давлат университети тадқиқотчиси
Email:finalerdition2@mail.ru

ҚарДУ профессори, п.ф.н. Фаффорова Т.Ф тақризи асосида

THE PROCESS OF SOCIAL CULTURAL ADOPTION BASED ON COMMUNITY RELATIONS THE PROCESS OF SOCIAL CULTURAL ADOPTION BASED ON COMMUNITY RELATIONS

Annotation

In the process of primary education, we accept moral emotion as an important basis for the formation of social consciousness and behavior, since the lack of cultural and moral experience in the process of forming socio-cultural views prevents the moral education of the child and also prevents the formation of a socio-cultural environment. Sociocultural adaptation of a child of early school age is considered as a set of possibilities for the manifestation of sociocultural qualities that reflect the essence of individuality in the process of working together with peers.

Key words: personality, team, social, society, adaptation, individuality, child, individual, cultural, primary school age, socio-cultural adaptation.

ПРОЦЕСС СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ АДАПТАЦИИ, ОСНОВАННЫЙ НА ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация

В процессе начального обучения мы принимаем нравственную эмоцию как важную основу формирования общественного сознания и поведения, поскольку недостаток культурно-нравственного опыта в процессе формирования социокультурных взглядов препятствует нравственному воспитанию ребенка, а также препятствует формированию социокультурной среды. Социокультурная адаптация ребенка раннего школьного возраста рассматривается как совокупность возможностей проявления социокультурных качеств, отражающих сущность индивидуальности в процессе совместной работы со сверстниками.

Ключевые слова: личность, коллектив, социальный, общество, адаптация, индивидуальность, ребёнок, индивид, культурный, младший школьный возраст, социо-культурная адаптация

ЖАМОА МУНОСАБАТЛАРИ АСОСИДА АМАЛГА ОШУВЧИ ИЖТИМОЙ-МАДАНИЙ АДАПТАЦИЯ ЖАРАЁНИ

Аннотация

Бошланғич таълим жараёнида ахлоқий ҳиссиётни ижтимоий онг ва ҳулқ-атвори шакллантиришнинг муҳим асоси сифатида қабул қиламиз, чунки ижтимоий-маданий қарашларни шакллантириш жараёнида шахсда маданий-ахлоқий тажрибаларнинг йўқлиги боланинг ахлоқий тарбиясига, шунингдек, жамоадаги ижтимоий-маданий муҳитнинг шакллантирилишига ҳалақат беради. Кичик мактаб ёшидаги боланинг ижтимоий-маданий адаптацияси ижтимоий-маданий фазилатларнинг намоён бўлишидаги имкониятлар тўплами сифатида қаралиб, у тенгдошлар билан жамоавий фаолият жараёнида индивидуалликнинг моҳиятини ақс эттиради.

Калит сўзлар: шахс, жамоа, ижтимоий, жамият, адаптация, индивидуаллик, бола, индивид, маданий, кичик мактаб ёши, ижтимоий-маданий адаптация

Қириш. Бола шахсини шакллантиришда шахсий ва жамоавий муаммолар ҳар доим диққат марказда ва жуда мураккаб бўлиб, турли хил тарихий даврларда ўзига хос маъно ва мазмунга эга бўлган. Бу эса ушбу муаммони ҳал қилишда устуворлик бир томонга ёки бошқа томонга қаратилганлиги билан аҳамият касб этади.

Жамиятда шахсни ривожланиш муаммосини кўриб чиқиш учун “шахс”, “индивид”, “индивидуаллик”, “жамоа” ва “жамоатчилик” тушунчаларининг моҳиятини аниқлашимиз зарур.

Гуманитар фанларнинг турли соҳаларида ушбу тушунчаларнинг талқинлари жуда кўп, шунинг учун педагогика ва психология фанларида умумий қабул қилинган нуқтаи назарга риоя қилган ҳолда, шахс – инсон маданий ва тарихий жараёнининг субъекти сифатида, моддий ва маънавий маданиятнинг ривожланишида бош омил ҳисобланади.

Кичик мактаб ёшидаги боланинг ижтимоий-маданий адаптацияси ижтимоий-маданий фазилатларнинг намоён бўлишидаги имкониятлар тўплами сифатида қаралиб, у тенгдошлар билан жамоавий фаолият жараёнида индивидуалликнинг моҳиятини ақс эттиради.

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). “Индивид” тушунчаси педагогик луғатда “лот. individuum – бўлинмас маъносини англатиб, мустақил, ақл ато этилган мавжудот сифатидаги инсон” [4] сифатида таърифланади. Шунингдек, у ўзини ўзи идора этиши мумкинлиги, лекин шу билан бирга ўзининг ташқи муносабатларида умуминсоний кадриятларни элтувчи ҳам ҳисобланиши қайд этилади.

“Индивидуаллик” – юқоридаги иккала тушунчага нисбатан торроқ тушунча бўлиб, у конкрет одамни бошқа бир конкрет одамдан фарқловчи барча ўзига хос хусусиятлар мажмуини ўз ичига олади. Ушбу тушунчанинг “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “индивидга хослик, индивидга оид хатти-ҳаракат” [3] маъноларини англатиши кўрсатилган.

Шахс, бир томондан, маълум бир индивидни ҳаёт фаолияти субъекти сифатида индивидуал хусусиятлар ва ижтимоий сифатларни бирлигини кўрсатса, бошқа томондан, шахс деганда индивиднинг ижтимоий хусусиятлари, унга бириктирилган, маълум бир кишининг бошқа инсонлар билан тўғридан-тўғри ва билвосита ўзаро таъсири жараёнида шаклландиган ҳамда мулоқот, билиш,

фаолият объекти бўлган ижтимоий хусусиятлари тушунилади.

Жамоавий муносабатлар – одамларнинг ўзаро яқинлиги ва ҳамкорлиги асосида шаклланган, дунё халқлари маданиятида тарихан шаклланиб келган ижтимоий бирликини англатувчи тушунча бўлиб, Педагогика энциклопедиясида “Жамоавийлик (арабча бирлашма; уюшма; гурух) – 1) ягона жамият ва кишилар учун фойдали мақсад, фаолиятга кўра бирлашган, жамият ва кишилар манфаатини кўзлайдиган кишиларнинг ташкилий гуруҳи; 2) кишиларнинг қадимий уюшув шакли” [5] тарзида талқин қилинган.

Адаптация тушунчаси ижтимоий ва табиий фанлар доирасида кенг қўлланиладиган тушунча бўлиб, тирик организмлар (ёки улар таркибий қисмлари)нинг маълум бир муҳитга, вазиятга мослашувини назарда тутди.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да адаптация сўзи лотин тилидан олинган бўлиб, *adapdatio* –мослашув маъносини англатиши ва организмнинг атроф-муҳит шароитларига мослашиши, кўникиши маъноларида ишлатилиши қайд этилади[2].

Социологияда «ижтимоий адаптация» индивид ва турли ижтимоий гуруҳларнинг жамиятга, ижтимоий ва маиший ўзгаришларга мослашувини назарда тутди.

Ижтимоий мослашув – индивиднинг ижтимоий муҳитга доимий фаол мослашиш жараёни ва бу жараённинг натижаси. Ижтимоий мослашув узлуксиз хусусиятга эга эканлигига қарамасдан, уни, одатда индивиднинг ўз фаолиятини ва ўзини ўраб турган ижтимоий даврасини тубдан ўзгартириш давлари билан боғлайдилар. Мослашиш жараёнининг ижтимоий муҳитга фаол таъсир этиш кўриниши ва муҳитдаги мақсад ва қадриятларни қилишувчанлик билан, пассив қабул қилиш кўриниши бўлади. Ижтимоий мослашиш шахс ижтимоийлашувининг асосий ижтимоий-психологик омилларидан биридир[1].

Таниқли психолог Э.Ф.Гозиевнинг таъкидлашича, “Мактаб таълимининг дастлабки кунидан бошлаб, бошланғич синф ўқувчисининг тараққиётини ҳаракатга келтирувчи куч вазифасини ўтовчи турли хусусиятга эга бўлган зиддиятлар, қарама-қаршиликлар, ички ихтилоф кабилар вужудга келади. Ушбу ҳолат ва вазият замирида ўқувчи шахсига, унинг билиш жараёнларига нисбатан ўқув фаолияти, ўқитувчилар ва синф жамоаси томонидан қўйилаётган талаблар билан ўқувчининг психик камолот даражаси ва ундаги мавжуд инсоний фазилатлари ўртасида қарама-қаршилик ётади”[7].

Ш.А.Дўстмухамедова, З.Т.Нишанова, С.Х.Жалилова, Ш.Т.Каримова, Ш.Т.Алимбаевалар “Ёш давлари ва педагогик психология” номли китобида бошланғич синф ўқувчилик даври 6-7 ёшдан 9-10 ёшгача давом этиши ҳамда психикаси билим олишга етадиган даражада ривожланишини қайд этадилар. Уларнинг фикрига кўра, “Бошланғич синф ўқувчисининг муҳим хусусиятларидан бири, унда ўзига хос эҳтиёжларнинг мавжудлигидир. Бу эҳтиёжлар ўз моҳиятига кўра фақат муайян билим, кўникма ва малакаларни эгаллашга қаратилмай, балки ўқувчилик истагини акс эттиришдан ҳам иборатдир. Шу эҳтиёжлар асосида ўқувчининг ўз портфелига, шахсий ўқув куролларига, дарс тайёрлаш столига, китоб қўйиш жавонига эга бўлиш, катталардек ҳар куни мактабга бориш истаги ётади. Ана шу эҳтиёж ўқувчи шахсининг шаклланишида, шунингдек, унинг ижтимоийлашувида катта аҳамиятга эга ҳисобланади”[8].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Ижтимоий адаптация жараёни шахснинг ички олами, маънавияти ва руҳияти билан боғлиқ бўлиб, индивидуал тавсифга эга бўлади. Яъни айрим инсонларда маълум бир жамоага тартибларига мослашиш енгилроқ кечадиган бўлса, айримларда ушбу жараён бир оз қийинроқ ва аста-

секинлик билан кечади. Ушбу жараён бир томондан шахснинг индивидуал хусусиятлари билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан жамоада қабул қилинган меъёрлар, тартиблар, муносабатлар ва анъаналарнинг шахс ички олами ва психологик хусусиятларига мос келиши билан изоҳланади. Фанда ушбу жараён “шахснинг ижтимоийлашуви” тушунчаси билан ифодаланади. Яъни шахс маълум бир жамоада эркин фаолият юритиш учун жамоа тартибини қабул қилади, жамоа ҳатида фаол иштирок этади ва кейинчалик ўз фикри ёки қадриятларини жамоа ҳаётига татбиқ эта бошлайди. Реал ҳаётда ўқувчилар жамоаси фаолиятини, ўқувчиларнинг барчасини қизиқишлари ва эҳтиёжларини қондирадиган тарзда ташкил этиш деярли мумкин эмас. Одатда, ушбу фаолият катталарнинг индивидуаллиги, уларнинг қизиқишлари, ўзига хосликлари ва ташкилотчилик қобилиятлари билан боғлиқ. Шу сабабли, биргаликдаги қизиқарли фаолият болаларнинг эркин мулоқот қилишлари, шахсий ўзига хосликларини ва эркин жамоавий муносабатлар мулоқотини ривожлантириш учун алоҳида аҳамиятга эгадир.

Ижтимоий-маданий адаптация шахснинг маълум бир жамият, жамоа ёки ижтимоий институтлар маданий ҳаёти, қадриятлари, муносабатлари, меъёрлари ва анъаналарини қабул қилиш ҳамда мослашиш жараёни ҳисобланади. Ижтимоий-маданий адаптация шахс ва жамоанинг ўзаро алоқадорлиги ва ўзаро бир-бирини тақозо этиши билан тавсифланади. Шахснинг ижтимоий-маданий адаптациядаги иштироки пассив ёки фаоллиги билан фарқланади. Яъни пассив иштирокчи жамоадаги маданий муҳитга нисбатан кўникма ҳосил қилади ва маданий меъёрларни қабул қилади. Фаол иштирокчи эса жамиятдаги ижтимоий-маданий меъёрларни ўзгартиришга ва ўзи ёки маълум бир гуруҳ меъёрлари, тартибларини жамоа ҳаётига сингдиришга ҳаракат қилади. Фаол иштирокчи фаолияти жамоада янги ва барқарор ижтимоий муносабатларнинг яратилишида бошланғич асос тайёрлашга хизмат қилади.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Ўқувчиларнинг ижтимоий-маданий адаптацияси амалга оширилиши, хусусиятлари ва белгиларига кўра бир қанча турларга бўлинади. Жумладан:

Амалга оширилишига кўра:

Ихтиёрий

Мажбурий.

Фаолият мазмунига кўра:

Бунёдкор

Вайронкор

Фаолият шаклига кўра:

Фаол

Пассив

Барқарор

Ўзгарувчан

Фаолият турига кўра:

Касбий

Расмий

Ижтимоий-психологик

Когнитив

Индивидуал

Ўқувчиларнинг ижтимоий-маданий адаптацияси уларнинг “адаптацияга мойиллиги” тушунчасига боғлиқ. Адаптацияга мойиллик ёки берилувчанлик унинг ташқи олам таъсирларига жавобан ўз-ўзини ўзгартиришга бўлган тайёрлик даражаси билан белгиланади. Яъни шахснинг янги муҳит, янги жамоа ва ташқи оламда мавжуд бўлган ижтимоий-маданий меъёрларни қабул қила олиш ва уларга мослашиши билан белгиланади. Шахснинг ижтимоий-маданий муҳит талаблари билан субъектив эҳтиёжларини уйғунлаштириши ўзгарувчан бўлиб, бу

шахснинг индивидуал хусусиятлари, кайфияти, дунё-караши билан чамбарчас боғлиқ ҳисобланади.

Ижтимоий-маданий муҳитни қуйидагича таркиб-лаштириш адаптация жараёнининг энгил кечишига ёрдам беради:

Предметли характердаги ижтимоий-маданий муҳит.

Маданий коммуникатив муҳит.

Ижтимоий маданий меъёр, қоида ва тартиблар.

Маданий қадриятлар.

Санъат асарлари.

Ижтимоий-адаптация борасидаги изланишларимиз асосидаги таҳлил ва натижаларга кўра, шахс жамоадаги ижтимоий-маданий меъёрларни қабул қилади ва ўзлаштиради. Кейинги босқичда эса у объект ролидан фаол ҳаракат қилувчи субъект ролига ўта бошлайди. Яъни, энди у ўзлаштирган ижтимоий-маданий кўникмалари асосида социумда ўз ўрнини эгаллайди ҳамда фаол ҳаракатлари асосида ижтимоий-маданий ҳаётга ўз ижодий таъсирини ўтказа бошлайди. Демак, шахс ижтимоий-маданий адаптацияси динамик характерга эга ва у ривожланишига кўра жараёндаги ролини ўзгартириб боради.

Шахсий қадриятлар тизимига инсоннинг шахсий характер хусусиятлари, кундалик одатлари, шахсий меъёрлар, маданий савияси, қарашлари кириб улар ижтимоий-маданий адаптация давомида коррекцияланиб боради. Натижада ижтимоий ва психологик жиҳатдан сайқалланган шахс шаклланади.

Шахс жамиятдаги ижтимоий-маданий меъёрларни қабул қилиш билан бир қаторда кундалик турмуш тарзини ҳам ўзлаштириб боради. Кундалик турмуш тарзи бу ҳар бир инсон эркин ҳаётий фаолият юрита оладиган муҳит ҳисобланади. Инсон кундалик ҳаётда ижтимоий муҳитга мослашуви билан бир қаторда унинг турмуш тарзи атрофдагиларга ҳам ўз таъсирини ўтказиши.

Инсоннинг кундалик ҳаёти маиший характерга эга бўлган воқеликда ёки махсус вазиятларда кечади. Маиший воқеликда кундалик турмуш тарзи инсон учун яқин бўлган жамоада – оилада, дўстлар даврасида, маҳаллада кундалик ҳаётий фаолият тарзида ва ўзаро яқин муносабатлар асосида кечади.

Махсус даражадаги кундалик турмуш тарзи инсоннинг доимий равишда бирор бир фаолият билан шуғулланиши асосида кечади. Бундай турмуш тарзи учун инсонлар махсус тайёргарликдан ўтадилар. Масалан,

бирор касб ёки ҳунарни ўрганадилар, спорт билан ёки ижодий фаолият билан шуғулланиш учун тайёргарлик кўрадилар. Ҳар бир фаолият тури маданий жиҳатдан асосланган урф-одатлар, анъаналар, қадриятларни ўз ичига олади. Ушбу жараёнда кенг жамоатчилик томонидан қабул қилинадиган маданий ҳаётга хос бўлган қарашлар, ғоялар, қадриятлар ва буюмлар яратилади.

Адаптив жараёнда ижтимоий-маданий адаптацияга киришадиган инсон ўзи учун қадри бўлган нималарнидир йўқотади ва ўз навбатида нималарнидир топади, ўзлаштиради. Ушбу нуқтаи назардан қараганда, ижтимоий-маданий алмашинув жараёни ҳисобланади. Яъни адаптация аввалида шахсдаги ижтимоий-маданий қарашлар жамоавий муҳит билан фарқланадиган бўлса, жараён натижасида шахсий ва ижтимоий кўрсаткичларнинг яқинлашуви кузатилади.

Субъект ва янги ижтимоий-маданий муҳитнинг ўзаро таъсир мазмунини кундалик ҳаётдаги янги, ностандарт вазиятлар ташкил этади. Ўзаро муносабатлар натижаси ўзаро мослашув, келишувчанлик, ўзаро таърибга алмашинув, уйғунликдаги қарашлар, ҳамкорликдаги ривожланиш тарзида ифодаланади[6].

Ижтимоий-маданий муҳитдаги адаптация инсон ёки жамоадаги стереотиплар ва ҳулқ-атвордаги ўзгаришлар, ижтимоий фаолият шакли, мазмуни, меъёр ва қадриятлардаги ўзгаришлар, фаолият технологияларидаги тараккиёт тарзида кечади. Бунда шахснинг ижтимоий-маданий адаптацияси унинг онгида мавжуд бўлган маданий қарашлар ва қадриятларнинг янгиланиши, эски тартиб ва меъёрларнинг қисман (баъзан бутунлай) йўқолиши ва янги меъёр ва тартибларнинг қабул қилиниши тарзида кечади.

- Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар янги жамоага бирлашар экан уларнинг ўзаро муносабатлари ижтимоий-маданий қадриятларга мос ҳолда ташкил этилиши мақсадга мувофиқдир. Бунда ижтимоий ҳулқ-атвор маданиятини шакллантириш муҳим аҳамиятга эгадир. Шу асосда жамоа аъзоларида тартиб-қоидалар ва ҳуқуқий меъёрларга амал қилиш, ахлоқ-одоб ва маданият кўринишларини эгаллаш кўникмаси шакллантирилади. Бу жараёнда жамоанинг ҳар бир аъзоси ўз-ўзини ривожлантириш имкониятига эга бўлиши керак. Ушбу жараённинг самарали кечиши ўқувчининг ижтимоий-маданий адаптациясига олиб келади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 4-жилд. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2002. – 704 б. 86-б.
2. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Ж.1. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. -600 б. 39-б
3. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Е–М / 5 жилдди. Иккинчи жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. – 671 б.
4. Педагогика: энциклопедия. II жилд. Жамоа // Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2015. – 376 б.
5. Педагогика фанидан изоҳли лугат. П.ф.д..профессор М.Х.Тоҳтаходжаеванинг таҳрири остида. – Т.: “Фан ва технология” нашриёти, 2008. – 480 б.
6. Социокультурная адаптация: сущность и функции. Лондаджим Тьерри. Всероссийский журнал научных публикаций. 2011. № 10. С.76-78.
7. Фозиев Э.Ф. Онтогенез психологияси. – Т.: НОШИР, 2010. -140 -141 б.
8. Дўстмухамедова Ш.А., Нишанова З.Т., Жалилова С.Х., Каримова Ш.Т., Алимбаева Ш.Т. Ёш даврлари ва педагогик психология. – Т., 2010. – Б.121-125.
9. Нуруллаева Ш.У. Педагогик жараёндаги зиддиятлар ва уларнинг позитив жиҳатлари // Илм сарчашмалари. № 6. 2021 й. 106-109-бетлар.
10. Ю.Ярманова. Бола шахсини фаол ижтимоий ривожланишининг педагогик шарт-шароитлари Муғаллим ҳем узлуксиз билимлендириш журналы. №6 Некис-2020, 129-131 бет.

УДК: 811.161

Эльвина АЛИЕВА,
к.ф.н., доцент кафедры русского языкознания НУУз
E-mail: alieva.elvina@rambler.ru

На основании отзыва д.ф.н., профессора Шереметьевой А.Г.

ПАРЦЕЛЛИРОВАННЫЕ И ИНПАРЦЕЛЛИРОВАННЫЕ КОНСТРУКЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

Статья посвящена обзору научных источников по изучению парцеллированных конструкций, их различным интерпретациям и классификациям с момента появления научного термина «парцелляция» по современный период. Помимо этого, дается определение термина «инпарцелляция», который был введен Т.С. Рубенковой. Определяется значение всех имеющихся классификаций и обосновывается их применение для комплексного анализа парцеллированных и инпарцеллированных конструкций.

Ключевые слова: экспрессивный синтаксис, экспрессивные синтаксические конструкции, парцелляция, парцеллированные конструкции, инпарцелляция, инпарцеллированные конструкции.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН РУС ТИЛИДА ПАРЦЕЛЛАНГАН ВА ИНПАРЦЕЛЛАНГАН ТУЗИЛМАЛАР

Аннотация

Мақолада парцелланган тузилмаларни ўрганиш бўйича илмий манбаларнинг шарҳи келтирилган, уларнинг турли талқинлари ва таснифлари, "парцелланиш" илмий атамаси пайдо бўлган пайтдан то ҳозирги давргача муҳокама қилинади. Бундан ташқари, илк бор Т.С. Рубенкова томонидан киритилган "инпарцелла" атамасининг таърифи берилган. Мавжуд бўлган барча таснифларнинг аҳамияти аниқланади ва уларни парцелла ва инпарцелла тузилмаларни ҳар томонлама таҳлил қилиш учун қўлланиши асосланади.

Калит сўзлар: экспрессив синтаксис, экспрессив синтактик тузилмалар, инпарцелляция, парцелланган ва инпарцелланган тузилмалар.

PARCELLATED AND INPARCELLATED CONSTRUCTIONS IN MODERN RUSSIAN LINGUISTICS

Annotation

The article presents an overview of scientific sources on the study of parceled structures, discusses their various interpretations and classifications from the moment the scientific term "parceling" appeared to the modern period.

In addition, given definition of the term "inparcellation", introduced by T.S. Rubenkov. Defines the meaning all available classifications and substantiates their application for a comprehensive analysis of parceled and inparcelled structures.

Key words: expressive syntax, expressive syntax constructions, parcelling, parceled constructions, inparcellation, inparcelled structures.

Начиная с середины XX века парцеллированные конструкции являются объектом исследования большого количества работ с точки зрения интерпретации, описания их структуры, классификации, определения функций, стилистической принадлежности и т.д.

Впервые термин «парцелляция» ввел в научный обиход российский лингвист А.Ф. Ефремов в работе, посвященной языку Н.Г. Чернышевского, и определил данное языковое явление как «разламывание на части структуры предложения» [6]. В течение долгого времени в лингвистической науке данное языковое явление интерпретировали как присоединение [14:11]. И только с появлением работ Ю.В. Ванникова, который не только дал более точное определение парцелляции, но и определил отличительные особенности парцеллированных и присоединительных конструкций, эти два языковых явления стали разграничивать [3]. Под парцелляцией он

понимает «способ речевого членения единой синтаксической структуры, тот есть предложения, при котором она воплощается не в одной, а в нескольких интонационно-смысловых речевых единицах, то есть фразах» [4].

Ю.В. Ванников подробно рассматривает явление парцелляции на материале языка русской художественной прозы и описывает парцелляцию уточняющих членов предложения, обособленных определений, обособленных приложений, обстоятельств и дополнений, однородных членов предложений, а также отмечает парцелляцию придаточных сложного предложения. 4

Ю.В. Ванников, рассматривая парцелляцию на уровне простого и сложного предложения, в зависимости от характера отношений словесных элементов синтаксического ряда выделяет три вида парцелляции [4]. Представим их в таблице 1.

Таблица 1. Парцеллированные конструкции

«интенциональные» (или прогнозируемые)	«экстенциональные» (или непрогнозируемые)	смешанного типа

включают компоненты: подлежащее – сказуемое, сказуемое – дополнение, сказуемое – обстоятельство, части сложносочиненных предложений	к которым относятся все виды определений, приложений, однородные и обособленные члены, придаточные части сложноподчиненных предложений	«множественная парцелляция, т.е. презентация различных функциональных компонентов одного предложения цепочкой самостоятельных фраз» [4]

Анализ данных структур позволил сделать ему следующий вывод: «Речевая парцелляция элементов интенциональной структуры предложения представляет собой более редкое и менее разнообразное явление, чем парцелляция элементов экстенциональной структуры. ... Большая связанность интенциональных элементов в структуре предложения, естественно, приводит к большему речевому эффекту при парцелляции: эффективнее осуществляется эмоционально-экспрессивное и логико-семантическое подчеркивание, достигается большая стилистическая выразительность... парцелляция интенциональных элементов, часто приводит к сильному структурному напряжению парцеллируемого предло-

жения, выражающемуся в инверсивных перестройках» [4]. Ю.В. Ванников относит парцеллированные конструкции к средствам речевой экспрессии.

Е.А. Иванчикова (1968), Г.П. Рыбакова (1969), В.И. Зельцер (1973), А.П. Сковородников (1981), Т.С. Рубенкова (1999) и многие другие ученые придерживаются определения парцелляции Ю.В. Ванникова. Е.А. Иванчикова, анализируя данные конструкции на материале русского письменного литературного языка, в особенности 50-60 годов XX века, предлагает свою классификацию. Ученый выделяет две группы парцеллированных конструкций [7] –

Таблица-2.

Парцеллированные конструкции	
конструкции, парцелляция которых структурно облегчена	конструкции, парцелляция которых структурно затруднена
характеризуются наличием в самом начале парцелляции специального слова – сигнала парцелляции, относительная грамматическая независимость парцеллята	характеризуются отсутствием сигнала парцелляции и сильнозависимая форма главного члена парцеллята
- парцеллят представляет собой синтаксически самостоятельное предложение, подключаемое к предшествующему предложению словами и сочетаниями: причем, притом, при этом, впрочем, и еще, да еще, более того и т.д.; - парцеллят – синтаксически самостоятельное предложение, подключаемое к предшествующему предложению сочинительными союзами и, но, а. - парцеллят – придаточная часть; - парцеллят – зависимый член предложения, подключаемый к базовому предложению словами типа причем, притом, при этом.	- парцеллят – зависимый член предложения, факультативно распространяющий какое-либо слово или всю предикативную базовую структуры; - парцеллят – зависимый член предложения, находящийся в обязательной синтаксической связи со словом базового предложения; - парцеллят – однородный по отношению к слову базовой конструкции член предложения: однородное сказуемое, однородное подлежащее, включаемое посредством союза или без него, однородный зависимый член, уточняющий по отношению к слову базовой структуры член предложения.

Е.А. Иванчикова отмечает: «несамостоятельные отрезки текста, благодаря их интонационному отвлечению от синтаксически господствующей части данного высказывания, приобретают несомненную смысловую и эмоциональную выразительность» [7] и перечисляет следующие функции: детализация и обобщимость сообщения, возрастание информативности, эффект непринуж-

денности, имитация разговорной речи, подчеркивает экспрессивность парцелляции [7]. В заключении своей работы она пишет: «процесс расширения сферы стилистического использования парцелляции еще продолжается: коммуникативная действенность этого приема, благодаря его структурной гибкости и вариативности, не теряет своей остроты» [7].

На основе характера связи между базовой частью и парцеллятом построена классификация парцеллированных сложноподчиненных предложений Г.Н. Рыбаковой [12]. Автор выделяет три типа конструкций – Таблица-3

Таблица 3. Парцеллированные конструкции		
предложения, при парцелляции которых главная часть во всем объеме реализуется в основной фразе, придаточная – в парцелляте	предложения с соотносительными словами, функционирующими в составе парцеллята	«предложения с лексическим повтором в придаточной части как средство связи с главной частью» [12]

То есть в этой классификации впервые отмечены и такие конструкции, в которых используется повтор в парцелляте того или иного слова из базовой части.

Изучению феномена парцелляции в русском языке посвящен ряд работ А.П. Сковородникова [15:17]. Он предлагает классификацию парцеллированных конструкций на уровне и простого, и сложного предложений. При

этом учитывает такие признаки, как 1) взаимная предсказуемость / непредсказуемость расчлененных компонентов, 2) степень интонационно-смысловой и синтаксической самостоятельности парцеллята в структуре высказывания. На основе этих признаков синтаксист выделяет три группы парцелляции – Таблица 4.

Таблица 4. Парцеллированные конструкции

«сильная парцелляция»	«средняя парцелляция»	«слабая парцелляция»
- ни базовая часть, ни парцеллы не обладают структурной и смысловой завершенностью и каждый имеет в своем составе сигналы этой незавершенности; - и базовая часть, и парцеллы являются не самостоятельными структурами и не могут функционировать самостоятельно.	- сигнал – показатель синтаксической и семантической незавершенности содержится только в одном из компонентов структуры, чаще в парцелляте	- выделяется на уровне бессоюзного сложного предложения, в котором «ни одна из частей расчленения с необходимостью не предсказывает другую именно как часть предложения» [15].

В книге «Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского литературного языка» [16] А.П. Сковородникова отмечает четыре основные функции парцеллированных конструкций в художественных текстах: изобразительную, характерологическую, эмоционально-выделительную, экспрессивно-грамматическую [16].

Г.Н. Акимова, описывая новые явления в области современного синтаксического строя русского языка на различных уровнях, среди экспрессивных синтаксических конструкций называет парцелляцию «особым письменным экспрессивным приемом». Ученый делает предположение о столь активном интересе изучения данного синтаксического явления: «Парцелляция привлекла внимание, видимо, потому, что в художественной прозе конца XIX- начала XX в. парцеллированные конструкции были распространены более других экспрессивных конструкций. Они тогда представляли «рубленную» прозу, т.е. прозу с нарушением синтаксической цельности и связей в

предложении, сильно интонированную и как бы разбитую на куски, если сравнивать ее с классической, синтагматической прозой» [1]. Об этом говорят многочисленные изыскания исследователей художественной прозы.

Однако к концу XX – к началу XXI века начинает появляться большое количество работ, посвященных изучению парцелляции в разных аспектах и на материале различных стилей речи, и продолжается и сегодня.

Так, одной из известных работ в этом направлении является диссертация Т.Г. Сербиной «Парцелляция как особое синтаксическое явление в языке современных газет» [13]. Данная работа интересна для нас тем, что в ней предпринята попытка структурно-грамматической классификации на основе следующих трех признаков: 1) по степени удаленности парцеллы от базовой части; 2) по лексико-грамматическому составу парцеллы; и 3) по количеству парцелл в пределах одной парцеллированной конструкции. В связи с этим Т.Г. Сербина выделяет два типа – Таблица 5.

Таблица 5. Парцеллированные конструкции

Однозвенные	Многозвенные
включают в свой состав одно звено парцеллы, то есть парцелляция происходит один раз по линии подчинительной или сочинительной связи слов внутри предложения или частей сложного предложения	состоят из двух и более парцелл (звеньев), то есть парцелляция происходит несколько раз в пределах одной синтаксической структуры.

Многозвенные конструкции Т.Г. Сербина относит к сложным синтаксическим целым, в которых тема развивается от предложения к предложению и строится по типу последовательной и параллельной связи между предложениями.

Так же, как и Г.Н. Рыбакова, Т.Г. Сербина отдельно рассматривает парцеллированные конструкции с повтором. Повтор понимается как особый вид парцелляции, при котором парцеллы содержат в себе повторяемый элемент базовой части, но с синтаксическим распространением. В больших по объему контекстах повторы используются в качестве смысловых скреп между частями текста, то есть имеют текстообразующую функцию [13]. Я.Н. Пинегина отмечает: «в плане выражения целого спектра эмоциональных состояний и оценочно-модальных значений, позволяет автору использовать их в конкретных прагматических целях, основываясь на их информативных и воздействующих потенциях» [10: 40].

В современных работах также представлены попытки различных классификаций парцеллированных конструкций (С.Г. Чернобровец [18], Ф.И. Панков [9], Н.В. Князева [8], и др.), что говорит о несомненном интересе к разнообразию парцеллированных конструкций.

Как видим, каждый исследователь предлагает свою классификацию с учетом различных особенностей парцеллированных конструкций, и каждая из

представленных классификаций способствует дополнению типологических признаков данных конструкций. На наш взгляд, анализ с учетом и типов предложений, которые подверглись парцелляции, и выражения парцелл, и наличия/отсутствия «сигналов» в базовой части/парцелляте, и количества парцелл по отношению к базовой части позволит дать более полную характеристику данных конструкций.

Среди многочисленных современных работ по парцелляции выделяются исследования Ю.В. Богоявленской, которая видит сущность парцелляции «в преднамеренном интонационном и позиционном отчленении элементов единой синтаксической структуры предложения на две и более части: основную (базовую) часть и парцеллы, с целью актуализации значимой части высказывания. При парцелляции между частями конструкции устанавливаются коммуникативно-актуализирующие отношения, накладывающиеся на основные и вторичные связи и отношения» [2]. Лингвист под парцелляцией понимает «сам прием расчленения структуры предложения, в результате которого получается экспрессивный вариант стилистически нейтрального предложения» [2]. Данное определение, на наш взгляд, вообрало в себя все предшествующие дефиниции понятия «парцелляция».

Помимо этого, в последнее время возрос интерес к парцелляции как синтаксическому приему организации

текста [9]. Как отмечают многие современные лингвисты, это связано, с одной стороны, с использованием в художественных текстах элементов разговорного синтаксиса и, с другой стороны, с использованием в письменных текстах новых, ранее не описанных типов парцеллированных конструкций [5].

Одной из интересных работ по изучению парцеллированных конструкций является и диссертация Т.С. Рубенковой «Парцелляты и инпарцелляты в поэтической речи XIX и XX веков», в которой было предпринято описание графической презентации не только парцеллированных конструкций, но и такого выявленного ею явления, как инпарцелляция на материале поэтических текстов [11]. Под графической презентацией автор диссертации понимает: «зрительное восприятие конструкции: знаки препинания между фразами (базовой и парцеллятом), в конце парцеллятов, местоположение антесеквента и консеквента в поэтической строке, строфе, соотношение базовой фразы и парцеллирующей по степени графической распространенности. При этом обращаем внимание на то, что консеквент часто содержит несколько фраз – парцеллятов с разделительными паузами между ними, что обозначается разнообразными знаками препинания» [11].

Изучив презентацию разделительной паузы между базовой частью и парцеллятом и в конце парцеллята(-ов), и в зависимости от поставленных авторами произведений знаков препинания, Т.С. Рубенкова выделила несколько групп парцеллированных конструкций и представила их в виде графических символов. Графический символ представлен следующим образом: первая часть – это «пунктуационный знак на месте разделительной паузы после базовой фразы, вторая часть и последующие (если несколько парцеллирующих фраз) – знаки препинания после парцеллятов» [11]. Она отмечает: «Знаки препинания могут употребляться с целью придания отдельным частям высказывания особой весомости, подчеркнуть их значительность в общем содержании. Наиболее эта цель достигается при парцелляции» [11]. То есть в данной работе описание парцеллированных

конструкций производится с учетом использованных знаков препинания, а также количества парцеллятов, соотношения базовой части и парцеллятов.

Помимо этого, Т.С. Рубенкова отметила довольно частые написания слов с маленькой буквы после знаков препинания: точки, восклицательного знака, вопросительного знака, многоточия. Такое оформление лингвист относит к «случаям отклонения графических норм от общепринятых, прежде всего в использовании прописных и строчных букв» [11]. Такие написания, как отмечает автор, наблюдаются в стихотворных текстах А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова, И.С. Тургенева и в публикациях поэтов середины XX века [11].

Для характеристики такого явления, во многом схожего с парцелляцией, Т.С. Рубенкова предлагает «специальное именование» – «инпарцелляция» [11: 141] и определяет его как «разновидность парцелляции», а также «как особый прием паузирования текста, свидетельствующий о стремлении авторов найти дополнительные средства выражения необходимых оттенков содержания с помощью традиционных графических средств (с некоторыми отклонениями в их использовании)» [11]. И также, как и парцеллированные конструкции, она подразделяет инпарцеллированные на группы, представляет их графические символы и дает описание с учетом количества и выражения инпарцеллятов.

Считаем, что помимо указанных ранее лингвистами признаков парцеллированных конструкций, учет графической презентации позволит дать их комплексное описание.

Таким образом, перспективу дальнейшего исследования парцеллированных и инпарцеллированных конструкций мы видим в комплексном анализе с учетом графического оформления, структурного своеобразия и определения семантико-функционального потенциала. Помимо этого, обзор научной литературы показал отсутствие фундаментальных работ, посвященных комплексному анализу парцеллированных и инпарцеллированных работ на материале языка орнаментальных произведений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акимов Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. М., 1990. – С. 90
2. Богоявленская Ю. В. Парцелляция в русском и французском языках: структурные и семантико-синтаксические особенности. Дис. канд. филолог. наук., 2003. – 220 с. // <https://www.disscat.com/content/partsellyatsiya-v-russkom-i-frantsuzskom-yazykakh-strukturnye-i-semantiko-sintaksicheskie-osobennosti>
3. Ванников Ю.В. Явлении парцелляции в современном русском языке: Автореферат дис... канд. филолог. наук. – М., 1965. – 39 с.
4. Ванников Ю.В. Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи. – М., 1979. – С. 71-97;
5. Добрычева А. А. Парцелляция в прозе С. Довлатова: от предложения к тексту. Дис. канд. филолог. наук. – Владивосток, 2012. – 178 с.
6. Ефремов А.Ф. Язык Н.Г. Чернышевского. – Саратов, 1951. – С. 76
7. Иванчикова Е.А. Парцелляция, ее коммуникативно-экспрессивные и синтаксические функции // Морфология и синтаксис русского литературного языка. – М., 1968. – С. 286
8. Князева Н.В. К вопросу о парцелляции сложного предложения (на материале художественных текстов М.В. Семеновой). // Теория языка. Филологический аспект. Методика преподавания языка и литературы. – 2020. // <https://scipress.ru/philology/articles/k-voprosu-o-partsellyatsii-slozhnogo-predlozheniya-na-materiale-khudozhestvennykh-tekstov-mv-semenovoj.html>
9. Панков Ф.И. Парцелляция как лингвистический механизм текстообразования // Слово, высказывание, текст в когнитивном, прагматическом и культурологическом аспектах: материалы VIII Международной научной конференции. Челябинск, 20–22 апреля 2016 г. / Отв. ред. Л.А. Нефедова. Т. 2. – Челябинск: Энциклопедия, 2016. С. 103–107.
10. Пинегина Я.Н. Парцеллированные конструкции и коммуникативно-прагматические функции в современных медиатекстах. Дис.....канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2005. – С. 40
11. Рубенкова Т.С. Парцелляты и инпарцелляты в поэтической речи XIX и XX веков. Дис. на соис. уч. ст. кандидата филол. наук. – Белгород, 1999. – С. 13-21.
12. Рыбакова Г.Н. Парцелляция сложноподчиненного предложения в современном русском языке: автореф. дис. ... канд. филолог. наук. Ростов-на-Дону, 1969. – 22 с.

-
13. Сербина Т.Г. Парцелляция как особое синтаксическое явление в языке современных газет. Авт. дис. канд. филол. наук – Львов, 1988. – 188 с.
 14. Сковородников А.П. О соотношении понятий «парцелляция» и «присоединение» // Вопросы языкознания, № 1, 1978. – С. 118-122;
 15. Сковородников А.П. О классификации парцелированных предложений в современном русском литературном языке. // Филологические науки, 1978. – № 2. – С. 58-67
 16. Сковородников А.П. О функциях парцелляции в современном русском литературном языке. // Русский язык в школе. – М, 1980. – Вып. 5. – С. 86-91 и др.
 17. Сковородников А.П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского литературного языка. – Томск, 1981 – 255 с.
 18. Чернобрицев С.Г. К вопросу о парцелляции в русском языке. // Культура народов Причерноморья. – 2002. - № 27. – С. 67

УДК: 82.09; 82-96; 82.091

Маҳмадиёр АСАДОВ,

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети таянч докторанти

E-mail: asadov@navoiy-uni.uz

ҚарДУ профессори, ф.ф.д., Д.Тўраев тақризи асосида

SCIENTIFIC AND THEORETICAL, ARTISTIC AND HISTORICAL INTERPRETATIONS OF THE MOTIVE “LONELINESS”

Abstract

“Human loneliness” is one of the leading problems of modern literature. Therefore, the study of the historical origins of the motive of “loneliness”, the reasons for the growth of loneliness in human society, among people, is considered important from a scientific and theoretical point of view and comparativeness. This article analyzes and interprets the socio-philosophical, artistic and psychological expression of the motive of “loneliness” in the works of world literature.

Key words: loneliness, feeling of loneliness, despair, solitude, foreignness, isolation, extraneous, alienation.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ, ХУДОЖЕСТВЕННО-ИСТОРИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИИ МОТИВА «ОДИНОЧЕСТВО»

Аннотация

«Человеческое одиночество» — одна из ведущих проблем современной литературы. Поэтому исследование исторических истоков мотива «одиночества», причин нарастания одиночества в человеческом обществе, среди людей, считается важным с научно-теоретической точки зрения и компаративности. В данной статье анализируются и интерпретируются социально-философское, художественно-психологическое выражение мотива «одиночества» в произведениях мировой литературы.

Ключевые слова: одиночество, чувство одиночества, отчаяние, уединенность, чуждость, изоляция, отчуждение, отчужденность.

“ЎЛҒИЗЛИК” МОТИВИНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ, БАДИИЙ-ТАРИХИЙ ТАЛҚИНЛАРИ

Аннотация

“Инсон ўлғизлиги” бугунги кун адабиётшунослигида етакчи муаммолардан саналади. Шу сабабли “ўлғизлик” мотивининг тарихий келиб чиқиши, кишилиқ жамиятида, одамлар орасида ўлғизликнинг тобора кучайиб бориши сабабларини тадқиқ қилиш илмий-назарий ва компаративистик жиҳатдан муҳим саналади. Мазкур мақолада “ўлғизлик” мотивининг жаҳон адабиёти намуналарида, адиблар ижодида ижтимоий-фалсафий, бадий-психологик ифодаланиши таҳлил ва талқин этилган.

Калит сўзлар: ўлғизлик, ўлғизлик ҳисси, умидсизлик, яқкаланиш, изоляция, бегона, бегоналашув

Кириш. “Ўлғизлик мотиви” бадий адабиётда узок тарихдан бўён учраб келаётган муаммодир. XIX асрнинг ўрталаридан XX асрнинг биринчи ярмига қадар бўлган даврни ўлғизлик ҳодисаларини ўрганишнинг фалсафий асосларини шакллантириш даври, деб аташ мумкин. Бу даврда ўлғизлик мавзуси бадий адабиётда ҳам, хусусан, Ф.Достоевский, М.Пруст, Ж.-П.Сартр, Ф.Кафка, Ж.Жойс, У.Фолкнер, А.Камю, Б.Брежт ва бошқа кўплаб адиблар ижодида барқарор характер касб этди. Кейинчалик психологлар ва ижтимоий фанлар вакиллари томонидан ўлғизлик ҳодисасига долзарб мавзу сифатида алоҳида қаралиб, фаол кизиқиш билан тавсифланиши XX асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Буни, том маънода, ўлғизлик психологиясига онд фундаментал тадқиқотлар даври, деб аташ мумкин. Ушбу даврда феноменологик тадқиқотларнинг концептуал асослари яратилди. Айни мана шу даврда жаҳон адабиётида асосан Ф.Кафка, Ж.-П.Сартр, А.Камю, Г.Г.Маркес, Ҳ.Хессе, Э.М.Ремарк, С.Беккет, Э.Ионеско сингари адиблар ижодида инсон ўлғизлиги муаммоси мотивдан мавзусига айланди. XX асрнинг охиридан ҳозирги кунгача бўлган даврни хусусий назариялар ва амалий ишланмаларнинг тараққиёт даври ҳам дейишга ҳам асослар етарли. Бугунги кун нуктаи назаридан, ўлғизлик муаммосини ёритган муаллифларнинг мутлақ кўпчилиги ўлғиз кишининг табиат, инсоният, тарих, оила ва жамиятидан узилиб қолиши, ажралиш ҳислари билан боғлиқ, деган фикрга қўшилиша-

ди. Кўпинча, замонавий одам ўзини интенсив мажбурий алоқа шароитида ўлғиз ҳис қилиши таъкидланади.

- **Мавзуга онд адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Файласуф ва социолог И.С.Кон ўлғизлик феномени XVII-XVIII асрларда ўзини яққол намоён қилганини айтади. Яъни, унинг фикрича, “шахс ҳаёт тарзининг мураккабланиши руҳий ҳолат ва муаммоларни бир хил талқин қилинишига йўл бермайдиган қарама-қаршилиқларни келтириб чиқаради. Масалан, ўлғизлик ҳиссини олайлик. Ўрта асрларда одамлар ҳамжиҳат яшар эди. Ўлғизлик асосан жисмонан ажратиб қўйиш маъносида тушунилар эди. Янги даврнинг кўп қиррали шахси эса одамлардан ажралишни ва ихтиёрий ўлғизликни истайди. Шу билан бирга, у ўлғизликдан чуқур изтироб чекади ва изтиробини баҳам кўришга мулоқот йўқлигидан кўпроқ қийналади” [4].

Юқорида айтиб ўтганимиздек, ўлғизлик негатив маънога эга бўлган руҳий ҳолат сифатида инсониятга қадимги давлардан бери маълум бўлган. Ҳатто Афлотун ва Аристотел ўлғизликни “ёвузлик” деб таърифлаганлар, ундан қутулишни улар дўстлик ва муҳаббат фазилатларидан баҳраманд бўлишда кўрадилар. Француз физиги ва файласуфи Б.Паскал ҳам инсон ўлғизлик юқини кўтара олмаслигини, бинобарин севишини, меҳр-муҳаббатини бахшида этадиган манба-сыймо топиши зарурлигини таъкидлайди. Ўлғиз кимса, дейди Паскал, ярим бағир, ярим кўнғилдай гап. Бахтли-саодатли бўлиш учун у ўз тенгини топмоғи лозим. [3] Паскал ўзининг “Мушоҳада-

лар” асарида яна бир улугвор ғояни илгари суради. Мутафаккир абсурдлик ва ёлғизликни енгиллигининг ягона йўли сифатида Худога ишониш ва уни севиш, унга иймон келтиришни таъкидлайди. Паскалга кўра, “Худо зулматнинг тескари тасвирдир... Худога олиб борадиган йўл инсон Унга қарам эканлигини тан олишидир” [1]. Яъни, Худога мутлақ ишониш инсоннинг руҳий оламини кемирувчи ҳар қандай нотаниш ҳислардан, номуносивбликлардан устун бўлиб, муносабатлар қайта тикланиши мумкин бўлган, инсон учун мутлақо бегона бўлмаган дунёдан иборатдир.

Шу ўринда, мақола моҳиятини чуқурроқ очиб учун “ёлғизлик” терминининг бадиий-психологик ва фалсафий жиҳатдан таърифи ва таснифи ҳақида икки оғиз сўз юритишни лозим топдик. Сўнгги пайтларда фалсафа, психология ва адабиётшунослик илмида “ёлғизлик”, “ёлғизлик ҳисси”, “ёлғизлик ҳолати”, “ёлғизликка эҳтиёж”, “изоляция”, “узлат”, “яккалик”, “танҳолик”, “бегоналашув” каби терминларга кўп бор рўбарў келмоқдамиз. Бир қарашда бу сўзлар синонимдек туюлса-да, бироқ айнан бир хил маъно касб этмайди. Ҳатто “ёлғизлик”, “яккалик” ва “изоляция” тушунчаларини ҳам бир-бири билан қориштириш тўғри бўлмайди. Масалан, изоляция ёлғизликка ҳисса қўшиши ва ҳатто бу ҳолатни келтириб чиқариши мумкин, аммо бу икки тушунчани синонимлаш учун асос бўлмайди.

Ёлғизликка руҳий ҳодиса сифатида қаралса, унинг ўзига хос ички контекстга эга эканлигига ишониш мумкин. Юқорида айтганимиздек, “ёлғизлик”ни “яккалик” ва “изоляция” тушунчаларидан фарқлаш лозим. Изоляция кўпроқ инсоннинг ижтимоий муҳитга нисбатан жисмоний, фазовий ва вақтинчалик локализацияси билан боғлиқ бўлиб, ички руҳий тажриба эмас, балки ташқи шартли ҳолатдир. Инглиз психологлари Уильям Садлер и Томас Джонсон бу ҳақда жуда қатъий гапиришади: “Жисмоний изоляцияни аниқлаш учун фақатгина кўзларинг кифоя қилади (кўриш етарли ҳисобланади – М.А.), аммо ёлғизликни тан олиш учун уни бошдан кечириш керак” [7]. Изоляция ҳар доим ҳам бирон бир сабабга кўра, инсон ўз хоҳишига биноан ёки мажбуран ўз ҳаётидан четлаштирилган объект (умуман, одамларнинг маълум бир гуруҳи)ни назарда тутаяди.

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Ёлғизликнинг объекти инсоннинг ўзи. Ёлғизлик субъектга йўналтирилади, объект, гўё иккинчи даражали. Инсон изоляцияда бўла туриб ёлғиз бўлмаслиги ва аксинча, изоляцияда бўлмасдан ҳам ёлғизликни бошидан кечириши мумкин. Ёлғизлик, объект изоляциядан фарқли ўлароқ, “Мен” ва “Улар” ўртасидаги муносабатлардаги номуносивбликни – дунё билан, ўзи билан ва бошқалар билан келишмовчиликларни акс эттиради. Демак, изоляцияда инсон ёлғизлик билан бирга бўлиши ҳам бўлмаслиги мумкин, шунинг учун ҳам бу тушунчаларни доим бир хил маънода тушунмаслик керак. Қамокни ёлғизликсиз изоляциянинг намунаси сифатида кўриш мумкин, ёки буни акси ҳам бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас. Сиёсий маҳбуслар, ҳаттоки ҳибсхонада бўлишганида ҳам, ўз ишларининг тўғрилигига қатъий ишонч билан ва фикрловчи одамларни маънавий қўллаб-қувватлашлари билан ҳалокатли ёлғизлик туйғусини бошдан кечирмаганликларини ҳақида далиллар мавжуд.

Дунёдан ихтиёрий равишда изоляцияланиш (ажралиб чиқиш)нинг яна бир кўриниши диний яккаланиш, яъни таркидунёчиликдир. Ихтиёрий изоляция одатда яккаланиш деб аталади. Зоҳид тақвадорлар ҳаётининг тавсифлари шуни кўрсатадики, танҳолик улар учун тириклик заминиди, Худога яқинлашиш ва У билан руҳий алоқада бўлиш имкониятини беради. Масалан, турк дунёсининг буюк мутафаккирларидан бири, бобокалонимиз Юсуф Хос Ҳожиб қаламига мансуб “Қутағру

билиг” асаридаги Ўзғурмишни бунга яққол мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Асарда унинг тилидан айтилган шундай сўзлар диққатимизни тортди:

Энди бу дунё менга керакмас,
Эй ботир, давлату навбати ҳам, бас...
...Кўнглим бир Худога бердим жамулжам,
Мен – Унинг гадоси, йўқларман ҳар дам.
Билурман борлигин, шаксиз, Худо бор,
Пок ҳар ишда менга ҳаммиша У ёр...
...Ёлғизлик ғамида менга Худо ёр,
Бало, қайғу етса, Улдир мадакор[10]

Танҳолик (яккалик) аввалдан вақт чегарасига эга бўлиб, ҳар доим инсон томонидан ихтиёрий ва эркин равишда танланади. Танҳолик айнан шу вақтда субъект учун “қулай” кўринади, масалан, шахсий ўсиш нуктаи назаридан, ҳимоя механизмларининг ҳаракати, ақлий зўриқиш даражасининг пасайиши ва бошқалар. Танҳолик ёлғизлик билан боғлиқ бўлиши шарт эмас (оғриқли ҳиссий ҳолат сифатида, албатта) ва одамлар танҳоликда ҳам субъектив равишда бахтли бўлишлари мумкин.

Немис мутафаккири Гегель ёлғизликни руҳий ҳодиса сифатида тушунишга катта урғу беради. У “ўзидан четлашган руҳнинг икки дунёси” ҳақида назария таклиф қилган. Ёлғизлик бу ерда иккита муносабатларнинг йўқолиши сифатида келтирилади: яъни, ўзи ва ижтимоий олам (жамият) билан алоқаларни узилиши. Бундан ташқари, иккинчиси инсонни ўзи билан бирлаштириш учун зарур шартдир. Инсонда ҳам объектив, ҳам субъектив маънода “макон” бўлиши керак. Ёлғизликнинг табиати субъектив руҳни ўзига бўлган севгисидан, уни ўз ғоясини мутлақ ғоянинг объектив дунё руҳи фаолияти билан ўзаро боғламасдан туриб тасдиқлашга интилишидан иборат. Натижада, субъектив руҳ ўз зиддиятлари билан чалқашиб кетади, бу эса одамда бахтсиз онгни келтириб чиқаради.

Француз экзистенциалисти Ж.-П. Сартр фалсафасига кўра, инсоннинг ўзига ёки “ўз ичига” олиб борадиган йўли ҳар доим зиддиятли бўлиб, дунёда инсон мавжудлигининг экзистенциал ҳолати сифатида ёлғизликни англаш билан боғлиқ. Йирик француз ёзувчиси – эссенет ва файласуф А.Камю ижодида инсоният мавжудлигининг абсурдлигига қатъий ишончдан келиб чиқиб, қадимий Сизиф афсонаси “инсон ҳолати”нинг рамзи деб келтирилади. Камю нуктаи назаридан, Сизифнинг чексиз ёлғизлиги унинг кучи ва ички эркинлигининг тасдиғига айланади.

Экзистенциализм намояндalarидан яна бири, рус файласуфи ва социологи Н.А.Бердяевнинг сўзлари чуқур психологик маънога эга: “... одам ёлғизликдек мукаддас ҳуқуқга эга, чунки ёлғизлик онлари ортидан шахс туғилади, одам ўзини ўзи таний олади, ёлғизликда “мен”нинг ўзига ҳослиги ва бетакрорлигини ҳис қилади.” [2] В.В.Розанов ёлғизлик одам учун яхшидир, чунки ёлғиз қолганда у Худо билан бўлади. Албатта, муаллиф жамиятдан вақтинча ажралиб туришни назарда тутган. Шуни таъкидлаш керакки, ёлғизлик мавзуси деярли барча файласуфларнинг инсоният мавжуд бўлган ҳодисаларини акс эттирувчи асарларида мавжуд: инсоннинг дунёдаги ўрни ва роли, шахсни шакллантириш шартлари ва хусусиятлари, қалбнинг нажоти ва бошқалар.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Одамларда ёлғизликка қарши норозилик ҳисси XX асрда Ғарбда пайдо бўлган кўплаб гуманистик таълимотларнинг умумий мавзусига айланди. Ёлғизликка энг катта эътиборни экзистенциалистлар Ж.-П.Сартр, М.Хайдеггер, К.Ясперс, А.Камю, Н.А.Бердяев, М.Буберлар қаратганлар. Бу файласуфлар шахс ёлғизлиги ёпиқ антропологик олам тамойилини амалга ошириш, деб ҳисоблайдилар. Уларга кўра, инсоннинг ички изоляцияси ҳар қандай индивидуал турмушнинг асосидир. Шунинг учун, инсон бошқалар

билан мулоқотда ҳиссий жавоб тополмаса, мулоқотда қонқмаса ёлғизликни танлайди.

Авалроқ Ф.Ницше, сўнгра Э.Фромм И.Кантнинг “ёлғизлик ахлоқий меъёрларнинг қулаши натижасида келиб чиқиши мумкин” деган фалсафасини давом эттирдилар. Немис файласуфи Э.Фромм асосси эҳтиёжларни етиштиришни ёлғизлик сабаби, деб атаган бўлса, америкалик психолог К.Хорни ёлғизликни глобаллашув жараёнидаги бозор муносабатлари мафкурасининг салбий намоён бўлиши, инсоннинг инсон билан рақобатдошлиги натижаси, деб ҳисоблаган. Австриялик психолог В.Франкл, одам маълум бир қадриятларни ва ҳаёт мазмунини йўқотганда ёлғизлик ҳолатига тушишини иддао қилади. Америкалик социологлар Д.Рисмен ва Э.Тоффлер ёлғизлик сабабини одам “оломон ичида ёлғиз” қолганда, глобаллашув, яъни илмий-техникавий инқилоб шароитида ҳаёт суръатларининг тезлашишида кўради.

Ёлғизлик бизнинг замонамизнинг объектив психологик муаммоси сифатида ўз аҳамиятини йўқотмайди, деб ҳисоблаш мумкин. Масалан, Н.Е.Покровский ёлғизликни жиддий мулоҳаза ва назарий экспериментал тадқиқотларни талаб қиладиган «XX асрнинг вабоси» деб атайди [6].

Ёлғизлик мураккаб, рухий ҳодиса сифатида турли хил гуманитар фанлар – социология, классик ижтимоий фалсафа, антропология, психология ва ҳатто биз ўрганаётган адабиётнинг ҳам объекти ҳисобланади. Аммо, ўзбек адабиётшунослиги илмида, ўзбек адабиётини жаҳон адабиёти контекстида ўрганиш борасида ёлғизлик муаммоси, унинг моҳияти, намоён бўлиши, генезиси ва бошқа масалаларига бағишланган Б.Р.Саидова, М.Қиличеваларнинг тадқиқот ишларини айтсама, бошқа фундаментал тадқиқотлар мавжуд эмас. Жумладан, Биби Робияъ Саидованинг “Ақл ва рух баҳси” номи илмий-адабий рисоласида мотив генезиси ва ёлғизлик тушунчаси; Жаҳон адабиёти ва ёлғизлик мотиви, XIX аср рус ёзувчилари асарларида жамиятдан бегоналашув масаласи, шунингдек, ўзбек адабиётида ёлғизлик мотиви каби масалалар Ўзбекистонда “ёлғизлик” мотиви тадқиқ қилинган илк иш сифатидан эътироф этиш мумкин [8]. Тадқиқотчи мазкур рисолада “услугбининг ўзига хослиги, рамзийлиги ва бошқа фазилатлари билан жаҳон адабиётининг энг сара асарлари қаторида турадиган Ф.Кафканинг “Жараён” романида ёлғизлик мотиви ўзгача кўринишда намоён бўлади. Қаҳрамонни жамиятнинг маънисизлик даражасига етган тартиб-қоидалари ёлғизлик гирдобига улоқтиради, уни номаълум гуноҳкорлик туйғусига кўниктиради” [8], дея таъкидлайди.

Кафкадан кўп томонлама таъсирланган ва муштарак услубда ижод олиб борган, ўзининг абсурдлик концепцияси билан ном қозонган француз адаби Альбер Камю ижодида ҳам шифқатсиз жамият қаршида ёлғиз қолган шахс муаммоси, изтироблари, шахснинг жамиятдан бегоналашуви каби фалсафий ва психологик омиллар бадий ифодасини топган. Масалан, Камюнинг энг машҳур “Бегона” қиссасида қаҳрамон характери – ҳаракатлари ва табиатида катта эътибор қаратилади. Камю қаҳрамони Мерсо ҳеч қандай ижтимоий масалаларни ҳал қилмайди ва жамиятнинг барча тартиб-қоидаларига ўта

юзаки муносабат билдиради, уларга амал қилмайди. Қаҳрамоннинг биргина ишонтирадиган нарса шуки, эртами-кечми бошига тушадиган ўлимнинг муқаррарлиги. Унинг идиалида бу дунёда қандай яшашингдан қатъий назар, охирида ўлим сени махв этади ва дунёда яшашингдан ҳеч қандай маъно-мазмун йўқ, деган ғарбона қараш устувордир. Кафкада ҳам, Камю асарларида ҳам инсоннинг кишилик жамиятида мавжудлиги ўрнатилган тартиб-қоидаларга, ижтимоий қонуниятларга сўзсиз амал қилиши кўрсатилади. Борди-ю, бирор кимса машкур қонуниятларга эътиборсизлик қилса, уларни назар-писанд қилмасдан, “расмиятчилик”лардан бўйин товлаб, ҳамма одамлар кўниккан ҳаётни қабул қилмаса, у одам жамият учун “бегона”, жамият учун аҳамиятсиз ва ўринсиз киши қилиб кўрсатилган.

“Бухоролик яна бир тадқиқотчи Мехринисо Қиличева ўзининг филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертациясида ёлғизлик мотивини инглиззабон адиблар ва ўзбек адиблари ижоди контекстида тадқиқ қилган [5]. Тадқиқотчи ёлғизлик мотивининг анъанавийлиги, тизимлилик тамойили, маъновий индукция ҳосил қилишдаги аҳамияти, асар сюжет мазмунини шакллантирилиши, актуаллашуви натижасида уни сарлавҳада акс эттириш асослари, бунда ижодкорнинг ёлғиз одам образини яратишда пейзаж, ранг символикаси, монолог қабиладан фойдаланиш маҳоратини асослашга ўринган.

Шуни қайд этиш мумкинки, Шарқ мамлакатларида психология фани бу ҳодисани сезса-да, афтидан ёлғизлик ҳолати шарқ коллективистик (жамоавий) одамига хос эмас ва ҳатто қарши қўйилади, деб ҳисобланган. Аслида ҳам руҳоний қуввати мустаҳкам, қалби иймон нури билан тўла, эътиқоди бутун, бир сўз билан айтганда, ҳудудий инсон учун умидсизлик, ёлғизлик каби салбий ҳолатлар бегона ҳисобланади ва бу исломий таълимотда ҳам қораланган. Бундай нигилистик ҳолатлар марҳум Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф ҳазратлари таъбири билан айтганда, “ғарблиқлар яхшилик қилиш ва эзгуликка бўлган рағбатларини йўқотган, соғлом принциплар ва асосларни зое қилган, қалблари тўғри йўлдан оғган, табиатлари бузилиб кетган...” [9] ғарб одамига кўпроқ хосдир.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Дунё психологиясида келтирилган ёлғизликни ўрганишга ёндашувлар асосан европалик олимларнинг номлари билан боғлиқлиги ҳам, юқорида таъкидланган, ғарбона индивидуализм ва шарқона коллективизм сабабидан бўлса ажаб эмас. Психологиянинг шаклланиши ва ривожланишининг рус олимларидан баъзилари одамга таҳдидни ўткир ёлғизлик туйғусида кўришган.

Фалсафий ва психологик фикрлар тарихида ёлғизлик муаммосини тушуниш ва тушунтириш жуда хилма-хилдир. Масалан, қадим юнон мутафаккирлари ёлғизликни рад этган бўлса, кейинги даврларга келиб инсоннинг ўзини ўзи билиши учун ёлғизлик зарурлигини англаш сифатида қаралган, баъзан ёлғизликнинг ижодий ривожланиши инсониятнинг лаънати сифатида тушунишга олиб келган.

АДАБИЁТЛАР

1. Pascal, Blaise. *Pensées*. //Le livre de poche Classique. Paris, 1962, -P. 259.
2. Бердяев Н.А. Опыт философии одиночества и общения. – М., 1993.
3. Блез Паскал. Муҳаббат – олий саодат // Жаҳон адабиёти. 2007. – № 10. – Б. 153
4. Кон И.С. В поисках себя. Личность и её самосознание. – М.: Политиздат, 1984. – 336 с.
5. Қиличева М.Р. Инглиз ва ўзбек адабиётида психологик ҳолатлар талқинида адабий таъсир муаммоси (ёлғизлик мотиви мисолида). Филол. фан. фалсафа док... (PhD) дисс. автореф. – Б., 2020. – 51 б.

6. Лабиринты одиночества / Пер. с англ.; составление, общая редакция и предисловие Н. Е. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. – 624 с.
7. Садлер У.А., Джонсон Т.Б. Лабиринты одиночества: Пер.с англ. /Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/loneano2.htm> (06.02.2022.)
8. Саидова Биби Робиаъ. Акл ва рух баҳси: рисола. – Т.: Янги аср авлоди, 2018. – 112 б.
9. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Олам ва одам, дин ва илм. – Т.: “Hilol-Nashr”, 2021. – Б. 317.
10. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. (2-нашр) – Тошкент: Akademnashr, 2016. – Б. 390-392.

УДК: 415.2

Ахаджон АТАБОЕВ,
Андижон давлат университет ўқитувчиси
E-mail: ataboyev.87@bk.ru

АДУ доценти филол. ф. д. Д.А. Рустамов тақризи асосида

ЎЗБЕК-ИНГЛИЗ ТИЛИДА БОҒЛОВЧИЛАРНИНГ ПРАГМАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ТАРЖИМАДА ИФОДАЛАНИШИ МУАММОЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада ўзбек-инглиз тилларида боғловчиларнинг прагматик хусусиятлари, уларнинг ўзаро таржимасидаги муаммолар, шунингдек, инглиз тилидаги боғловчиларнинг кўпмаънолилиги хусусияти, ўзбек тили боғловчиларининг лисоний тизимдаги ўрни ва лингвопрагматикаси тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: ёрдамчи сўз туркумлари, лингвистик прагматика, нутқ интерпретацияси, морфопрагматика, синтактик алоқа, функциядошлик, кўпмаънолилиги, контекст, транспозиция, презуппозиция.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УЗБЕКСКО-АНГЛИЙСКИХ СОЮЗОВ И ПРОБЛЕМЫ ИХ ВЫРАЖЕНИЯ В ПЕРЕВОДЕ

Аннотация

В данной статье исследуются прагматические особенности узбекско-английских союзов, проблемы при их взаимном переводе, а также неоднозначная особенность английского союза, роль в языковой системе и лингвопрагматика узбекских союзов.

Ключевые слова: служебные части речи, языковая прагматика, интерпретация речи, морфопрагматика, синтаксическая коммуникация, функциональность, многозначность, контекст, транспозиция, презуппозиция.

THE PRAGMATIC FEATURES OF UZBEK-ENGLISH CONJUNCTIONS AND THE PROBLEMS OF THEIR EXPRESSION IN TRANSLATION

Abstract

This article studies the pragmatic features of Uzbek-English conjunctions, the problems in their mutual translation, as well as the ambiguous feature of English conjunctions, the role in the linguistic system and linguopragmatics of Uzbek conjunctions.

Key words: secondary parts of speech, linguistic pragmatics, speech interpretation, morphopragmatics, syntactic communication, functionality, ambiguity, context, transposition, presupposition.

Кириш. Ўзбек прагмалингвистикаси кейинги йилларда тараққиёт босқичига ўтди. Ўзбек тилшунослигида бу соҳадаги тадқиқотлар XX асрнинг сўнгги ўн йиллиги ва XXI асрнинг бошларида фаоллашишига бўлишига қарамай, ўзбек тили бирликларининг прагматик хусусиятлари тадқиқига бағишланган қатор монографик тадқиқотлар, дарслик ва ўқув қўлланмалар юзага келди [1,2,3,4]. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзларнинг прагматик хусусиятлари тадқиқига бағишланган бир неча монографик тадқиқотлар мавжуд [5,6,7,8]. Улар ўзбек тилида юкламалар презуппозицияси, ўзбек тилида кўмакчилар ва уларга вазифадош келишиклар прагматикаси (презуппозицион аспект), ўзбек тили ёрдамчи сўз туркумларининг лисоний тизимдаги ўрни ва лингвопрагматикаси, ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар конверсияси, грамматик маънонинг лисоний ва прагматик омиллар яхлитлиги масалаларига бағишланади. Аммо боғловчиларнинг прагматик хусусиятлари тахлилига бағишланган монографик тадқиқот мавжуд эмас.

Б.Норман лингвистик прагматикага қуйидагича таъриф беради: “Прагматика бу нутқни қабул қилувчи учун мўлжалланган бўлиб, унинг жинси, ёши, ҳолати, қизиқишлари, тажрибаси, мулоқот муҳити ва бошқаларни ҳисобга олади. Шунга қўра, мулоқот жараёнида бу сўзловчининг суҳбатдошига нутқ материали, нутқ вазияти жиҳатидан ҳар хил муносабатда бўлиши мумкинлиги билан боғлиқ” [9].

Ўзбек тилшунослигида прагматиканинг назарий асосларини ишлаб чиққан М.Ҳақимов тилшунослиқда прагматиканинг фонопрагматика, морфопрагматика, лексопрагматика, синтактик прагматика каби

йўналишлари майдонга келганлигини илмий асослаб берди [9]. Шунингдек олим лингвистик прагматиканинг умумназарий масалаларини 1) жумланинг контекст билан алоқадор аспекти; 2) кишилар ўртасидаги муносабатни ифода этувчи нутқий этикет кўринишлари, нутқнинг социал хосланиши; 3) ифоданинг субъектив модал аспектига алоқадор кириш, баҳо билдирувчи сўз ва воситалари; 4) инсоннинг ички субъектив руҳиятини ифода этувчи дискурс (жонли нутқ) назарияси; 5) презуппозиция каби гуруҳларга ажратади [11].

Асосий қисм. М.Ҳақимовнинг юқоридаги таснифини келтиришдан мақсад ўзбек-инглиз тилларида боғловчиларнинг прагматик хусусиятларини тадқиқ этишда назарий асосни белгилаб олишдан иборат. Қуйида биз ўзбек-инглиз тилларида боғловчиларнинг прагматик хусусиятлари ва уларнинг таржимасидаги муаммоларни таҳлил қилишда лингвистик прагматиканинг умумназарий ҳамда хусусий муаммоларидан призмасидан ўтказамиз.

М.Эрназарова ўринли таъкидлаганидек, прагматика инсоннинг коммуникатив фаолияти, унинг махсули бўлган мулоқот жараёни ва мулоқот вазияти воситасида юзага чиқади. Прагматика объекти аниқ форма ва қиёфадан холи, уни адресант ва адресат табиати ҳамда уларнинг мулоқот жараёнидаги ўзаро муносабатини коммуникатив вазият билан боғлайдиган муаммолар мажмуи ташкил қилади [12]. М.Эрназарова шундай ёзади: “Ҳар қандай реал мулоқот системасида қуйидаги унсурлар мавжуд бўлади: а) макон; б) замон; в) вазият; г) лисон; д) шахс. Бу унсурлар бир тизимга мансубликдан бошқа умумий белгилардан мутлақо холилиги билан аҳамиятли.

Умумийликдан холилик реал системаларнинг яшаш шартидир” [12].

Демак, Б.Норман, М.Ҳакимов, М.Эрназаровларнинг фикрига таянган ҳолда хулоса қилиш мумкинки, тадқиқ предметизмининг прагматик хусусиятларини таҳлил қилишда сўзловчи ва тингловчи жинси, ёши, ҳолати, қизиқишлари, тажрибаси, мулоқот муҳити; жумланинг контекстдаги мазмуни кишилар ўртасидаги муносабатни кўрсатувчи нутқий этикет кўринишлари, нутқнинг социал хосланиши; инсоннинг ички субъектив руҳиятини ифода этувчи дискурс каби белгиларга эътибор қаратишимиз лозим.

Т.Турдибоев ёрдамчи сўз туркумларини ўзаро қарама-қарши белги-хусусиятларига (оппозиция асосларига) эга бўлган еттига гуруҳга ажратса [8], А.Пардаев кўмакчи, боғловчи, юктамаларнинг ўзаро зидланиш асосларини 12 параметр асосидаги белгиларда кўради [7]. А.Пардаев ёрдамчи сўзларни аналитик форма ҳосил қилиш ва гап бўлақларини шакллантириш 1); синтактик муносабатларни таъминловчи восита бўлиш 2); тенглашиш синтактик алоқасини таъминлаш 3); тобелашиш синтактик алоқасини таъминлаш 4); келишиш қўшимчалари билан функциядошлик 5); модал маъно ифодалаш 6); маълум келишишдаги сўзларни бошқариш/бошқармаслик 7); турланишга мойиллик 8); грамматик маъно ифодалаш 9); бирикма ёки гап таркибида маъно ва вазифасини юзага чиқаришда шаклий қиймати билан мунтазам иштирок этиш-этмаслик 10); мустақил сўзларнинг луғавий маъносини шакллантириш 11); фаол пресуппозиция ифодалаш 12) каби параметрлар асосида қиёсий таҳлил қилар экан, бу белгилардан фақат 2, 3, 4, 9 рақами остидаги хусусиятлар боғловчига мансублиги ҳақида хулоса қилади. А.Пардаевнинг ушбу қиёсий таҳлили асосида ўзбек тилида боғловчиларнинг фаол пресуппозиция ифодаламаслиги ҳақида хулоса қилиш мумкин, чунки ушбу жадвал олимнинг 600 га яқин ёрдамчи сўзларни таҳлил қилиши ҳақидаги хулосаларидан келиб чиққан. Эътибор берилса, “фаол пресуппозиция ифодалаш” дейилади, демак, боғловчилар умумун пресуппозиция ифодаламайди эмас, фақат фаол шаклда учрамайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўзбек тилида боғловчилар прагматик хусусият ифодаланишига кўра таснифланиши лозим. Зеро, одатда, боғловчи синтактик муносабатларни таъминлаш: тенглашиш синтактик алоқасини таъминлаш, тобелашиш синтактик алоқасини таъминлаш каби вазифани бажаради ва айрим ҳоллардагина пресуппозитив хусусиятини намоён этади. Боғловчилар орасида аммо, аммо-лекин, фақат, холбуки, ёки каби тенг боғловчилар прагматик ифодага эга бўла олади. Қуйида мисолларга мурожаат қиламиз.

Ана шунда... Худо кўрсатмасину... аммо кимларнингдир калбларидаги умид канотлари беҳос синади. Кутилажак бахт қора тунга, шодлик қайғуга айланади. Ушбу мисолда икки содда гапни зидлаб боғлаш вазифасини бажармаган. Бу ўринда худо кўрсатмасин мазмунан кириш гап саналади; аммо сўзи кириш гап мазмунини зидлаш билан гапни давом этишни ифодалаб келган.

Масалани “бурилиш нуктаси” деб белгиладигу, аммо бунга ҳеч ким аниқ жавоб беролмаса керак, деб ўйлаймиз. Ҳар бир жиноят йўлининг ўзига хос бошланиш нуктаси мавжудлиги маълум. Уни белгилашда ота-она бир, мактаб бошқа, милиция эса, ўзга фикрда бўлади. Ушбу гапда аммо икки содда гапни боғлаш билан бир қаторда гап мазмунига эҳтимоллик мазмунини ҳам олиб қирган.

– Йўқ, – Анвар бошини кўтармай жавоб берди, – Асқар Қосим деган шоирники. Такдирим ўхшайди, аммо шеърятига етишим мушкул. Балки умрим ҳам ўхшар. Бу

мисолда ҳам юқоридаги ҳолат кузатилади. Боғловчи восита икки содда гапни зидлаб боғлаш билан бир қаторда таъкидлаш, кучайтириш вазифасини ҳам бажарган.

– Ана, кўрдингми! Бу маразга раҳминг келувди. Шуни деб Асадбек билан олишмоқчи эдинг. Шуни деб ўлиб кетсанг, аммо жуда хафа бўлардим. – Ҳамдам устол устидаги қора дафтарчани олиб варақлади. Керакли саҳифани очгач, телефон гўшагини кўтариб, рақам терди. – Алло, винзаводми, синглим, менга директор ўртоқ Намозов кераклар. Полковник Мусахўжаевман. Аммо боғловчиси боғлаб турган содда гаплар мазмунан зид эмас: Шуни деб ўлиб кетсанг; жуда хафа бўлардим. Бу кўшма гапда шарт мазмуни устунлик қилади. Шундай бўлишига қарамасдан, сўзловчи нутқида аммо боғловчиси қўлланади. Бу ўринда сўзловчи таъкидлаш, вазиятдан норозилик каби мақсадини юзага чиқаради.

– Онҳазрат, – деди номбардор, – бир қошиқ қонимдан кечсангиз...

– Кечдим, сўйла, – деди Амир Темур.

– Онҳазрат, ўғлингизнинг на тириги, на ўлиги топилди. Қалъани элакдан ўтказдик, аммо... – номбардор жим қолди. Ўртада жимлик чўкди.

Ушбу контекстда боғловчи восита икки содда гапни боғлашга хизмат қилмаган, иккинчи содда гап нутқ вазифти билан боғлиқ равишда тушириб қолдирилган. Ўғлингизнинг на тириги, на ўлигини тополмадик деган ахборотнинг бутун юки аммо сўзига тушган: хунук хабарни айтмай туриб етказиш воситаси бўлиб хизмат қилган.

– Қаридим, деманг, Алишербек, – деди Султон Ҳусайн. – Мендан уч йил ёшсиз. Мен қаридим десам бўлар. Аммо, қарангки, қўлимда қилич, чопқиллашиб юрурман. Сиз бўлсангиз... Бу ўринда аммо зидлаш эмас, балки тўсиқсизлик маъносини юзага чиқарган.

Аммо-лекин тарзида қўллланувчи боғловчилар услубий хосланган боғловчидир. Шу билан бирга прагматик хусусият ҳам намоён этади. Масалан:

Жим, жим, жим... Балки Турсуной Икромнинг «жим»лигини ичдан азоб чекишга йўяр? Ахир, кўриб турибди-ку?! Аммо-лекин ўзи аҳмоқлик қилди! Шармандали иш бўлди! Бу контекстда аммо-лекин ёрдамчи сўзи боғловчи вазифасини бажармаган, балки сўзловчи фикрини таъкидлаш, кучайтиришга хизмат қилган.

Шимининг тиззаларигага лой бўлган Жаҳонгир хансирарди.

– Адавой, шаҳарда чигиртка йўғ-а?

– Жуда оз. Бошқа нарсаси берасан-да. Масалан, гўшт.

– Колбаса.

– Аммо-лекин, Жаҳонгирбой, сизниям бу ерга келганингиз зўр иш бўлди!. Бу контекстда боғловчи боғлайдиган гапнинг ўзи йўқ. Сўзловчи аммо-лекин ифодасини кириш сўз сифатида ишлатган, ўз фикрига субъектив муносабат ифодалаган.

У мийиғиди қулди.

– Илгаригидек... яшаб кета оламизми? – Кейин дарҳол хотинига қаради. – Йўқ, – деди. – Ҳозир, шукр, обрўйимиз ҳам бор. Ҳе, илгариям...

– Кўряпсизми, давлатнинг, халқнинг савдосини деб, ейиш-ичишимизда ҳаловат йўқ дедим, Хушбековга.

– Сен боппайсан аммо-лекин!..

Бу контекстда сўзловчи суҳбатдошининг фикрини қўллади, унинг ҳолати, позицияси тўғри эканлигини уқтиради. Чунки суҳбатдоши давлатнинг, халқнинг савдосини деб, ейиш-ичишида ҳаловат йўқлигини айтиб нолияпти, сўзловчи эса шу ҳолатга зид равишда ҳаракат қилаётган (боппайган) суҳбатдошининг иши тўғрилигини таъкидлайди.

Йўлакдан дўк-дўк кадам товушлари эшитилди. Носиржон донг котди. Кадам товушлари ўтиб кетди.

– Аммо-лекин ҳаво илияпти, – дея Носиржон каравотдан тушди. Яхлит ойнали дераза қошига борди.

Бу контекстда сўзловчи умумий вазифага нисбатан зид бўлган вазият тугилаётганлигини айтмоқчи бўлган. Бу ўринда ҳам аммо-лекин содда гапларни боғлаш вазифасини йўқотган.

Шу ўринда яна бир нарсани таъкидлаш зарур: боғловчи морфопрагматиканинг ўрганиш предмети бўлади, чунки улар грамматик вазифа бажаради. Зеро, мутахассислар таъкидлаганидек, морфологик воситалар матнда ифоданинг коммуникативлиги, йўналтирилганлиги, сўзловчининг воқеликка муносабатини ифодаловчи хусусиятлар каби масалалар морфопрагматиканинг предмети ҳисобланади. “Морфологик сатҳга оид лингвистик воситаларнинг сўзловчи муносабати билан боғланишининг ўзиёқ морфопрагматикага йўл очади” [11].

А.Тошпўлатов ўзбек тилида пресуппозициянинг моддий субстрати сифатида қуйидаги воситалар иштирок этиши мумкин, деб ҳисоблайди:

1) лексик воситаларнинг факультатив маъно компонентлари;

2) ҳатто, факат, ёлғиз, -гина (-гина эмас), ҳам, тагин, яна юкламалари;

3) бўлса, эса боғловчи воситалари;

4) ташқари, бошқа, ўзга, билан, бирга, ўрнига кўмакчилари ва ҳ.к. [13].

Кузатишларимиз асосида биз бошқа боғловчилар ҳам прагматик хусусият касб этиши ҳақида хулосага келдик. Масалан:

– Балки... балки-я! – деб оҳ чекди Эшим. – Ў, эшон! Бахтинг бор экан, ука! Ёки бўлмаса... ўлгудек ухажур экансан, ука! Бирпасда шундай кизнинг бошини айлантириб ташладинг-а! Бу ўринда ёки айирув боғловчиси икки содда гап ёки уюшиқ бўлакни боғлаётгани йўқ, чунки бу бирликнинг чап ва ўнг томонида турган гаплар мазмунан бошқа-бошқа гаплардир. Бу ўринда сўзловчи ўз фикрига тахмин, эҳтимол каби модал маъно қўшган. Бундай ҳолатни бошқа боғловчида ҳам кузатиш мумкин.

Зебо уларнинг сўзини эшитиб турди-да:

– Йўқ-йўқ, мени ўйламанглар, акажон. Раҳмат, – деди. – Биламан. Мен ҳам дугоналарим уйига чақирса, сизларни бошлаб бормайман-ку. Янгажон, бораверинглар. Мен уйда ўтираман. Зериксам кўчаларни айланиб келаман.

– Ёки... Шарифа, шу ерда киттак-киттак қиламизми? Келинглари! – У чап қанот девор остида турган стол бошига борди. Иккиланди. – Ҳозирдан-а, Шарифа?

Бу ўринда ёки сўзи икки содда гап ва уюшиқ бўлаклари боғлаш вазифасидан холи: сўзловчи ўз фикрига модал муносабат билдирган, боғловчига эҳтимол, таклиф маъноларини юклаган.

Амиркул ака отни чоптириб келиб, отдан тушди. Юганни ушлаб туриб:

– Мана, мана! – деди. – Айилни тортайми?.. Ука? – Амиркул ака яна тиз чўкди. – Ука... агар чини билан отган бўлсам, энам... Сен ишонмайсан! Мен сени ҳақиқатан ҳам ёмон кўраман. Лекин... ухлаб қолдим. Мен... уйғоқ ўтиролмадим. Бу ўринда ажратиб кўрсатилган боғловчи икки гапни мазмунан зидлаб боғлаш вазифасидан йироқ. Сухбатдош кириш сўз, ўз фикрини таъкидлаш, кучайтиришни мақсад қилган.

Прагматик хусусиятларнинг намоён бўлишида транспозиция ҳодисаси билан ҳам боғлиқ ҳолатлар ҳам кўзга ташланади.

Транспозиция – грамматик категорияларнинг ўзига хос бўлмаган вазифада қўлланиши [14]. Транспозиция

атамаси кенг ва тор маънода қўлланилади: кенг маънода бир сўз туркумидан бошқа сўз туркумига кўчиш тушунилса, тор маънода бир сўз туркуми доирасидаги грамматик шаклларнинг нуткий позициясидаги функционал ўзгаришлар англланилади [15].

Функционал кўчим грамматик шакл табиатини ўзгартиради ва унда янги маъно қўлами, янги коммуникатив вазифаларнинг пайдо бўлиши билан тил бирликларига фаоллик, кенг қўламлилиқ бағишлайди. Бу эса тилнинг доимий тараққиётини белгилаб берувчи зарурий шартлардан биридир [13]. Қуйида шундай ҳолатларни таҳлил қиламиз.

Кулоқларим чиппа битди: рўпарамда ўша кишининг ўзлари – Зокир Ўринович турардилар.

– Ўлай агар, муаллимжон, мен сизни бошқа киши деб ўйлабман.

Қўйинг, шунақалари борки, бизда ишласангиз биласиз. Охири чидай олмадим. Ахир, совхознинг токини еяпти-я! Ўтини ҳам эмас! Бу чолни на совхоз, на халқ кизиктиради, ўлай агар! Йўғасам, шундай қиладими? Тикилиб турдим-да, шаппа бўғиб ерга босдим. Эловсираб қолди. Рост, сўқдим.

Ушбу мисолларда агар боғловчиси ўлай агар турғун бирикмаси таркибида келган ва зидлов боғловчиси вазифасини батамом йўқотган.

– Отам мени уришмади. Факат: “Болам, турмушда ҳам шундай қилиб, ақл-фаросат билан йўл топсанг бўлгани. Бу адашув сенга сабоқ бўлсин!” дедилар. Онам ҳам, гапимга кулоқ солмадинг, деб таъна қилмадилар. Маълумки факат полифункционал сўз: равиш, юклама ва боғловчи вазифасида келган. Бу контекстда эса у икки вазифасини баравар юзага чиқарган: икки гапни боғлаш билан бирга айирув-чегаралов юклама маъносини ҳам ифодалаб келган. Худди шундай ҳолатни қуйидаги контекстларда ҳам кўриш мумкин:

– Бу гапинг келишмайди, Расул. Биз ёшликдан жўрамиз, орамизга совуқчилик тушмасин. Бир уруғданмиз... алоқаларимиз бузилмасин. Мен сени кўрқитмоқчи эмасман. Бу замонда биров-бировдан кўрқмайди. Факат айтиб қўяпман...

– Ҳайкал яхши бўпти, – деди Бўронбек деган синфдошим. – Факат бир жиҳати менга унча ётишмади. Номаълум солдат дейилган, бу тўғри-ю, шу... Ҳайкал ўзимизнинг тоғлик йигитларга ўхшамабди-да.

– Ҳа-а! Албатта!.. – У энди бемалол сигаретани тутатди. – Дарахтларни кесганда, уларнинг ҳам жони оғрир экан. Дарахт сувсиз қолса, инграган овоз чиқараркан. Фан аниқлаган!.. Факат биз – одамлар буни сезмаймиз!

А.Пардаев семантик (маъновий), грамматик ва прагматик хусусиятлар ёрдамчи сўз туркуми ичида муайян бир хусусиятнинг етакчилиги бўйича даражаланиш сираларини қуйидагича тузади:

а) прагматик хусусиятнинг етакчилигига кўра: юклама → боғловчи → кўмакчи;

б) грамматик хусусиятнинг етакчилигига кўра: кўмакчи → боғловчи → юклама;

в) семантик хусусиятнинг етакчилигига кўра: кўмакчи → боғловчи → юклама [7].

А.Пардаевнинг муайян бир хусусиятнинг етакчилиги бўйича даражаланиш қаторини қўллаб-қувватлаймиз. Зеро, ўзбек тили ёрдамчи сўзларини кузатувларимиз шуни кўрсатдики, прагматик хусусият боғловчидан кўра юкламада юқори; грамматик ва семантик хусусиятларга кўра даражаланиш қатори ҳам назарий жиҳатдан ўз исботини топган.

Инглиз тилидаги сўзларда кўпмаънолилиқ хусусияти устуворлик касб этади. Буни барча туркумдаги сўзларда кузатиш мумкин: от ва феъл туркумида бу хусусият кенгрок намоён бўлади, шу билан бирга ёрдамчи

сўзларда ҳам бу хусусият юзага чиқади. Куйида инглиз тилидаги боғловчиларнинг прагматикаси ҳамда уларнинг таржимасидаги муаммоларга тўхталамиз.

“You must forgive us”, said I at last. “We did not see you were in the car. Else we should not have behaved so absurdly just now”. The girl looked at me. “But why not?” she replied calmly, in a surprisingly deep voice. “There was nothing at all bad about it”. (“Сиз бизни кечиришингиз керак”, дедим ниҳоят. “Биз сизнинг машинада бўлганингизни кўрмадик. Акс ҳолда, биз ҳозир бемаънилик қилмаслигимиз керак эди”. Қиз менга қаради. “Нега энди йўқ?” – хотиржам жавоб берди у ҳайратланарли даражада паст овозда: “Бу ерда ҳеч қандай ёмон нарса йўқ эди”).

Инглиз тилида “Why not” бирикмаси “нега шундай бўлмасин” деган эътироз маъносини билдиради. Юқоридаги контекстда but боғловчиси содда гапни боғлаш вазифасини бажармаяпти, балки Why not иборасининг маъносини кучайтиришга хизмат қияпти.

To Frau Zalewski the graveyard was a great asset. When letting a room she would comment on the excellence of the air and the openness of the outlook, and proceed to charge a higher rent in consequence. “But, sir, think of the situation!” was her invariable formula. (Фрау Залевский учун қабристон катта имконият эди. Хонани ижарага берганда, у ҳавонинг ажойиблиги ва дунёқарашнинг очиқлиги ҳақида изоҳ берар ва натижада ижара ҳақини оширишни давом эттирарди. “Аммо, жаноб, вазиятни ўйлаб кўринг!” унинг ўзгармас формуласи эди.)

Мисолдан кўриниб турганидек, инглиз тилидаги but боғловчиси ўзбек тилидаги аммо боғловчиси каби кириш сўз сифатида қўлланаяпти; сўзловчининг фикрини таъкидлаш, бошқа фикрдаш чегаралаб, айни фикрни маъқуллашга даъват маъноси юзага чиқаяпти.

She denied it emphatically. “You must have a cold, Herr Lohkamp. Or is it polyps, perhaps? Almost everyone has polyps nowadays. No, old Stoss has a nose like a bloodhound; you take it from me, it’s rum, old rum”. (У буни қатъий рад этди: “Сизда шамоллаш бўлиши керак, жаноб Локамп. Ёки бу полипларми? Ҳозирги кунда деярли ҳаммада полип бор. Йўқ, кекса Стоснинг бурни қонаганга ўхшайди. Сиз уни мендан оласиз, бу ром, эски ром”) // (У куйиб-пишиб эътироз билдирди: “Жаноб Локамп, сиз шамоллабсиз. Ёки димоғингиз битиб қолган. Ҳозир бунақа дардга чалинганлар кўп. Мен ҳидни искович итдан ҳам яхши ажратаман. Ишонаверинг. Ромнинг ҳиди бу, узок сақланиб, роса етилган ромнинг ҳиди.)

Бу ўринда айирув боғловчиси матн мазмунидан англашилган ҳаракатдан бирининг содир бўлишини, шунингдек, сўзловчининг таажжуб, ҳайрон қолиши маъносини ҳам ифодалаб келган.

“Three cheers!” I replied. “But now something else: Do you happen to know who it was invented the telephone?” Astonished, he shook his bald pate. “Neither do I,” said I, “but he must have been a wonderful chap”. (“Уч табрик!” Мен жавоб бердим. “Аммо ҳозир яна бир нарса: телефонни ким ихтиро қилганини биласизми?” У ҳайрон бўлиб, кал

бошини силкитди. “Мен билмайман, – дедим мен, – лекин у ажойиб киши бўлиши керак”) // (– Беадад шон-шарафлар! – деб жавоб бердим мен. – Менга қаранг, телефонни ким ихтиро қилганини билмайсизми? – У таажжубланиб, тепакал бошини сарак-сарак қилди. – Мен ҳам билмайман. Аммо-лекин, ким бўлса ҳамўр одам экан...). Юқорида учта парча берилди:

аслиятдаги матн (унда neither ... nor боғловчиси таркибида келувчи сўз ёлғиз қўлланган);

бизнинг таржимамиз (сўзма-сўз таржима қилинган);

Низом Комил таржимаси (бадий таржима: Neither do I гапи Мен ҳам билмайман шаклида таъкидлаш маъноси ифодаланган ҳолда таржима қилинган).

Кўриняптики, аслият матнда сўзловчининг таъкидлаш мақсади мавжуд контекст таржима матнида ҳам ўз ифодасини топган, фақат ифода воситалари икки тилда икки хил: аслиятда жуфт боғловчи таркибида келувчи қисм билан, таржимада юклама билан ифодаланган.

Up there it did look rather more like a hospital – a very comfortable hospital, it’s true, but nevertheless a hospital. (Бу ер ростдан ҳам касалхонага ўхшарди. Тўғри, анча шинам, лекин барибир касалхонани эслатади).

Ушбу парчада эътиборимизни nevertheless сўзига қаратамиз. Вебстер лугатида бу сўзнинг равиш туркумига оид эканлиги кўрсатилади ҳамда in spite of that; however каби синонимлар билан изоҳланади; таржима лугатида эса шундай бўлишига қарамай, фақат, барибир каби эквивалент билан ифодаланади. Олдинги бўлимда айтилганидек, назарий манбаларда nevertheless сўзи боғловчилар сирасига киритилади. Аён бўладики, nevertheless бирламчи ва иккиламчи вазифага эга бўлган. Транспозицияга учрайдиган сўз. Кўп ҳолларда зидлов боғловчиси вазифасида кела олса-да, бу ўринда таъкидлаш маъносини ифодалаб келган.

Хулоса. Юқоридаги кузатувлар, таҳлиллар асосида хулоса қилиш мумкинки, ўзбек ва инглиз тилларидаги боғловчилар ёрдамчи сўзлар орасида прагматик хусусият ифодалаши билан ажралиб туради. Ҳар иккала тилдаги боғловчиларда транспозиция, сўзловчи мақсадини ифодалаш, нуқт вазиятига қараб презуппозия ҳосил қилиш имкониятлари мавжуд. Ўзбек тилида прагматик хусусиятига кўра ёрдамчи сўзлариги даражаланиш юклама, боғловчи, кўмакчи кетма-кетлигида ортиб борса, инглиз тилида боғловчига нисбатан юклама ва кўмакчиларда прагматик сифат юқори.

Таржима матнида трансформация боғловчининг қўлланишига ҳам кучли таъсир қилади. Боғловчи матнда тушириб қолдирилиши ёки грамматик жиҳатдан мос бўлмаган боғловчи билан таржима қилиниши ҳолатлари кўп учрайди. Инглиз тилидаги маълум бир боғловчилар ўзбек тилига юклама воситасида таржима қилинса-да, айрим ўринда контекст мазмуни сақланган ҳолда трансформацияга учраши туфайли бошқа сўз билан фойдаланиш ҳолати кузатилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Сафаров Ш. Прагматингвистика. Монография. – Тошкент, 2008. – 318 б.
2. Тоҳиров З. Ўзбек тилида прагматик семаларнинг ҳосил бўлиши ва уларда субъектив муносабатларнинг юзага чиқиши: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Т., 1994. – 24 б.
3. Болтаева Б.И. Ўзбек тили фразеологик бирликларининг трансформацияси (семантик-прагматик таҳлил): Филол. фанлари бўйича фалсафа док-ри (PhD) дисс. автореф. – Самарқанд, 2019. – 50 б.
4. Рашидова У. М. Ўзбек тилидаги соматик ибораларнинг семантик-прагматик таҳлили (кўз, қўл ва юрак компонентли иборалар мисолида): Филол. фанлари бўйича фалсафа док-ри (PhD) дисс. автореф. – Самарқанд, 2018. – Б. 50.
5. Бурханов З. Ўзбек тилида кўмакчилар ва уларга вазифадош келишиклар прагматикаси (пресуппозитор аспект): Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Т., 2008.

6. Пардаев А. Ўзбек тили ёрдамчи сўз туркумларининг лисоний тизимдаги ўрни ва лингвопрагматикаси: Филол. фан. док-ри (DSc) дисс. – Т., 2017. – 77 б. – Б. 19-20.
7. Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Самарқанд, 1994. – Б. 11-14.
8. Турдибоев Т. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар конверсияси: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент: ТАИ, 1996. – 21 б.
9. Норман Б. Ю. Лингвистическая прагматика. – Минск.: БГУ., 2009.
10. Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини. Филол. фан. док-ри дисс. автореф. – Т., 2001. – Б. 15-17.
11. Ҳақимов М. Ўзбек тили прагмалингвистикаси асослари. – Т.: Akademnashr, 2013. – 128 б.
12. Эрназарова М. Грамматик маъно лисоний ва прагматик омиллар яхлитлигида: Филол. фан. док-ри (DSc) дисс. – Самарқанд, 2018. – 71 б. – Б.17.
13. Тошпўлатов А.М. Морфологик воситаларнинг прагматик аспекти: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссер. – Андижон, 2020. – 132 б. – Б.43.
14. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: ЎЗМЭ, – Б. 106.
15. Сайфуллаева Р. Р., Менглиев Б. Р., Боқиева Г. Ҳ., Қурбонова М. М., Юнусова З. Қ., Абузалова М. Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. – Т., 2006. – Б. 173.
16. Фойдаланилган бадий асарлар:
17. Тоҳир Малик. Жиноятнинг узун йўли.
18. Тоҳир Малик. Шайтанат. 1-китоб.
19. Хуршид Даврон. Тарихий ҳикоялар.
20. Шукур Холмирзаев. Сайланма. I-жилд.
21. Erich Maria Remarque. Three comrades. <http://adebiportal.kz/upload/iblock/cd2/cd26f70c06904ccb8e27f2c1f587b84b.pdf>
22. Эрих Мария Ремарк. Уч оғайни. Роман. (Русчадан Низом Комил таржимаси). – Тошкент: Маънавият, 2002.
23. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/nevertheless#examples>
24. <https://uz.opentran.net/ingliz-ozbek-tarjima/nevertheless.html>

УЎК: 81'276.6:37

Фотима АХРАРОВА,
Ўзбекистон Миллий университети катта ўқитувчиси, (PhD)
Email: fatiman.b83@mail.ru

Юридик университет профессори, пед.ф.д. Хашимова Д.Ў. тақризи асосида

ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЛУҒАТЛАРНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Маълум бўлишича, луғат сўзи икки маънони англатади. Бундай луғатларни тузиш масалалари билан лексикография шуғулланади. Лексикография юнон тилидаги *lexikos* –луғат, *grapho* – ёзаман сўзларидан олинган бўлиб, луғат тузиш назарияси ва амалиёти билан шуғулланадиган фан. Лексикография вазифасига луғатлар тузиш технологиясини ишлаб чиқиш ҳам қиради.

Калит сўзлар: луғат, тинглаб тушуниш, гапириш, ўқиш, ёзиш, педагогик технология, интерфаол, интеллектуал, чет тил.

РОЛЬ СЛОВАРОВ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Как оказалось, слово “словарь” имеет два значения. Лексикография занимается составлением таких словарей. Лексикография происходит от греческих слов *lexikos*-словарь, *grapho*-письмо, наука, которая занимается теорией и практикой составления словаря. В задачу лексикографии входит также разработка технологии составления словарей.

Ключевые слова: словарный запас, аудирование, говорение, чтение, письмо, педагогические технологии, интерактивный, интеллектуальный, иностранный язык.

THE ROLE OF DICTIONARIES IN THE EDUCATIONAL SYSTEM

Abstract

As it turned out, the word “dictionary” has two meanings. Lexicography deals with the compilation of such dictionaries. Lexicography comes from the Greek words *lexikos*-vocabulary, *grapho*-writing, a science that deals with theory and practice of compiling a dictionary. The task of lexicography also includes the development of technology for compiling dictionaries.

Key words: vocabulary, listening, speaking, reading, writing, pedagogical technologies, interactive, intellectual, foreign language.

Охирги йилларда Ўзбекистонда кўпгина луғатлар нашр қилинди. Масалан: «Ўзбек тилининг ўқув этимологик луғати», «Ўзбек тилининг ўзлашма сўзлар луғати», «Ўзбек тилининг изоҳли луғати», «Психология терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати», «Педагогикадан қисқача русча-ўзбекча терминология луғати» ва бошқалар.

Олиб борган таҳлилларимиз давомида педагогик технологияларни қўллаш механизми асосида таълим тизимида амалий ёндашувни ўрганишда нутқий фаолият турлари – тинглаб тушуниш, гапириш, ўқиш ва ёзиш ривожланиши ҳақида сўз юритилди ҳамда дарсларни турлий ўйинлар билан олиб бориш натижасида дарсда (фанда) ўзаро ахборот алмашилиш (мулоқотга киришиш) кўникмаси вужудга келиши таъкидланди.

Таҳлилларимиз доирасида ишнинг мезони сифатида «Педагогик технологиялар терминлари изоҳли луғат»нинг илк вариантини ёзиш жараёнида бир қанча тадқиқотларни ўрганиб чиқдик. Бу изоҳли луғат ёш педагог кадрларга маҳорат билан дарс олиб боришларида зарур манба бўлиб, ундан педагогик технологияларга қизиқувчилар ҳамда талаба ёшлар фойдаланишлари мумкин.

Шу вақтга қадар педагогик технологияларга доир лексик, методик изоҳли луғат ишлаб чиқилмаган. Бу изоҳли луғат ўқитувчиларга интерфаол ва интеллектуал методлардан фойдаланиб, таълим тизимида самарали дарс олиб боришга қўмаклашади.

Хорижий ҳамда ҳамдўстлик мамлакатларида амалиётга муваффақиятли татбиқ этилаётган таълим-тарбия беришнинг интерфаол ва интеллектуал методлари орқали дарс ўтиш ўз самарасини бермоқда. Бугунги кунда

ролли ўйинлар чет тил ўқитиш методикасининг бўғини сифатида тан олмақда.

«Педагогик технологиялар терминлари изоҳли луғати»мизда бир қанча ролли ўйинлар ёритиб берилган. Бу ролли ўйинлардан дарс жараёнида (турли хил фанларда) қўллansa, талабалар (ўқувчилар) самарали натижага эришишлари мумкин. Мисол тариқасида бир қанча технология ва терминларни намуна шаклида ёритиб берамиз.

Бирор нарса қизиқ бер – талабага қоғоз, фломастер бериб, бир нарса қизиқ бериш топширилади. Натижани аниқлашда оригиналлик, деталларга, фантазияга, тасаввурнинг бойлигига, нафосатлилигига, вақтга эътибор берилди. Натижа жуда юқори, юқори, ўрта, паст, жуда паст кўринишда баҳоланади.

Менинг ролим ўйини – ўқитувчи иккита талабани доскага чиқаради ва ролли диалог ташкиллаштиришни сўрайди. Бу ҳолатда диалог мавзуси қайси мавзуда бўлишини ўқитувчи белгилайди. Ўқитувчи биринчи талаба ўзбек, иккинчи талаба француз миллатидан бўлишини ва мавзу Ўзбекистон ва Франциянинг географик жойлашуви, аҳолиси, тили, катта шаҳарлари, катта дарёлари ҳақида бўлишини белгилайди.

Натижада талаба ўзининг олган билимларини мустахкамлашга ва кўникмаларини шакллантиришга эришади. Юқоридаги ўйинлардан фойдаланган ҳолда чет тил (француз тили) дарсларини олиб бориш, биринчидан дарснинг қизиқарли кечишини таъминласа, иккинчидан, энг асосийси, талабаларнинг нутқий кўникма ва малакаларини ошиши орқали бемалол чет тилида коммуникатив алоқага киришишда замин бўлади.

Апра-2 технологияси- кичик гуруҳ 4 - 5 нафар ўқувчидан ташкил топади. Барча гуруҳ аъзолари ўқув

материали юзасидан тузилган ягона топшириқ устида ишлайди. Гуруҳ ичида ўқувчилар топшириқларни қисмларга ажратиб, бўлиб оладилар. Ҳар бир ўқувчи ўзига тегишли қисмини пухта ўзлаштириб «мутахассис»га айланади. Дарс охирида ҳар бир кичик гуруҳдаги «мутахассис»лар учрашуви шу гуруҳнинг ўзида ўтказилади, яъни янги мавзу материали шу гуруҳнинг ўзида қайта ишланиб, яхлит ҳолатга келтирилади. Ўқувчилар билими тест саволлари ёрдамида индивидуал тарзда ўтказилиб, назорат қилинади ва баҳоланади. Гуруҳ аъзоларининг баллари жамланади, энг юқори балл тўплаган гуруҳ ғолиб саналади.

Балиқ ови ўйини – ўқувчиларнинг ҳар бири қоғозга (қоғозлар қутига сиғадиган даражада бўлиши керак) ўзларига қизиқарли бўлган биттадан савол ёзадилар. Уни буклаб скрепка билан маҳкамлайдилар, ўқитувчи уни махсус қутига йиғиб олади ҳамда саволларни аралаштириб юборади. Ўқувчилар магнит-қармоқ билан биттадан саволни тортиб, унга жавоб берадилар. Қармоқ ипга боғланган магнит бўлиб, қоғозга кистирилган скрепка магнитга ёпишиб чиқади. Шу тариқа гуруҳнинг барча аъзоларидан галма – гал ўзлари «овлаган балиқ» саволларига жавоб бериш талаб этилади. Савол-жавобнинг бу усули ўқувчилардаги қизиқишни оширади, тезкорликка ўргатади.

Беш минутлик эссе – (фр:essai таржима, машқ) кичик ҳажмли, эркин баён усулига эга бўлиб, ўрганилаётган муаммо ёки таҳлил қилинаётган масала юзасидан шахсий таассурот, тасавурларни ифодалашга хизмат қилади. У ўқувчилар томонидан ўрганилган мавзу, муҳокама қилинаётган масала бўйича эркин фикр билдириш, мазмун-моҳиятини қайта баён қилиш имконини беради. Беш минутлик эссени яратишда ўқувчилар мавзу ғояларини умумлаштириш, тизимлаштириш, туркумлаштириш, хулосаларни баён этиш имконига эга бўлади.

Бирор ўйин ўйлаб топ – ўқувчига 5 дақиқа давомида ўйин ўйлаб топиб айтиб бериш топширилади ва қуйидаги мезонлар асосида баҳоланади: 1. ўйиннинг номи, 2. қандай мазмунга эгаллиги, 3. нечта ўқувчи қатнашади, 4. ҳар бир кишининг роли, 5. ўйин қандай ўйналади, 6. ўйин қоидалари, 7. ўйин натижалари, 8. Қандай баҳоланади (жамоа, ҳар бир киши ва ҳ.к.). натижаси 10 балл билан баҳоланади.

Демак: Педагогик технологиялар терминлари изоҳли луғатидан дарсларда турли усуллар билан ўқувчига мавзунини етказиб беришда, фанга бўлган қизиқишини ортиришда, гуруҳда дўстона муҳитни яратишда, фикрини оғзаки ва ёзма баён этишда, сўз бойлигини оширишда, дарс фаолиятида педагог ва талаба ўртасидаги муносабатда унумли фойдаланиш мумкин.

Ўқув жараёнида интерфаол педагогик технологияларни қўллаш ва ахборот коммуникацион технологиялардан фойдаланиш бугунги кун педагогларининг диққат марказида турган бош масалалардан биридир. Чунки, янги давр таълим жараёни ўқитувчидан инновацион педагогик технологиялар билан бир қаторда ахборот коммуникацион воситаларидан фойдаланиш кўникма ва малакаларини пухта эгаллаш зарурлигини тақозо этади.

Таҳлилларимиздан келиб чиқиб қуйидаги тавсиялар ишлаб чиқилди:

Замонавий чет тил ўқитувчиси ўз фанини аъло даражада билиши, педагогик қобилиятларини тўла намоён эта олиш;

Замонавий педагогик технологиялар ва интерфаол таълим методларини моҳирона қўллаш олиш;

Чет тил ўқитувчисининг кучли билим, кўникма, малака ва маҳоратга эга бўлиш;

Олий таълим муассасалари талабаларида ПТлардан фойдаланиш шарт-шароитларини яратиш;

ПТлар асосида яратилган изоҳли луғат янги ёш педагог кадрлар илмий салоҳиятини ошириш;

Дарсда қўлланиладиган ҳар бир усул, ҳар бир восита (кўргазмалар курол, тарқатма материал, видео-аудио ва мультимедия воситалари, турли слайдлар ва ҳ.к.) талабани фанни чуқурроқ англашга, тилни пухта ўрганиш, эшитиш, кўриш каналлари орқали ахборот қабулини кучайтириш, оғзаки нутқини ўстириш, фикрлаш доираси ва дунёқарашини кенгайтириш, ватанпарварлик туйғусини шакллантириш билан бир қаторда ўзга халқлар ва миллатларни ҳурмат қилиш, турли миллатлар маданиятини ўрганиш, тилларни ўрганишга қизиқиш уйғотиш, иштиёқини кучайтириш, мулоқот маданиятини ривожлантириш, тинглаш малакаларини шакллантиришга хизмат қилса таълим самарадорлигига эришиш;

Талабаларда ПТларга бўлган маданиятни ривожлантиришда олий таълим муассасалари ўқув юртларида ўқитиладиган чет тил (инглиз, француз, немис, испан ва ҳ.к.) фанлари интеграциясини кучайтиришга эришишдир.

Олий таълимда чет тил фанларини ўқитиш жараёнини такомиллаштириш мақсадида виртуал лабораториялар ташкил этиш орқали талаба – педагог ҳамкорлигининг ахборот технологияларга асосланган тизимини яратишдан иборатдир.

Интерактив методларга асосланган мультимедия технологиясидан Интернет орқали фойдаланиш, ҳамда келтирилган барча методик тавсияларга қўшимча қилган ҳолда инновацион таълим жараёнида интерфаол усуллар билан бир қаторда АКТдан ҳам ўз ўрнида фойдаланилса, талабаларнинг тилни ўрганиш имкониятлари янада кенгайди.

Н.И.Гез, М.В.Ляховицкий, А.А.Мирлюбовларнинг тадқиқотларини илмий таҳлил қилиб, турли босқичларда талабаларга чет тилни компьютер орқали ўргатиш технологиялари ишлаб чиқилган. Бунда талабаларга талаффузни ўргатиш учун махсус дастурланган компьютер хоналарини ҳам мисол қилиб ўтиш мумкин. Айнан талаб доирасида замонавий смартфонларда ҳам лектрон луғатлардан фойдаланиш бугунги кунда авж олган. Маслан: бошқарувчи орган – ўқитувчи, китоб, машина тушунилади. Бошқарилувчи орган эса талабалардир. Ахборотнинг ўқитувчидан талабаларга узатилиши. Тил ўрганиш ва ўргатиш шундай мураккаб жараён-ки, талаба ва ўқитувчи ўзаро ҳамкорликда ишламасалар, дарсда самарали натижага эриша олмайдилар.

Француз луғатшуноси Ален Рей айтганидек, «Замонавий цивилизация луғат цивилизациясидир. Луғатлар сизга сўзнинг тарихини кузатиш, унинг маъноларининг ривожланиш кетма-кетлигини белгилаш, улар орасидаги мавжуд муносабатларни англаш имконини беради».

Биз тадқиқот доирасида ишнинг мезони сифатида «Педагогик технологиялар терминлари ва методлари изоҳли луғат»ининг илк қалдирғоч вариантини ёзиш жараёнида бир қанча тадқиқотларни ўрганиб чиқдик. Бу изоҳли луғат ёш педагог кадрларни маҳорат билан дарс олиб боришларида, педагогик технологияларга қизиқувчилар ҳамда талаба ёшлар қўллашлари мумкин бўлган манбалардан бири.

Шу вақтга қадар педагогик технологияларга доир лексик, методик изоҳли луғат ишлаб чиқилмаган. Бу изоҳли луғат интерфаол ва интеллектуал методлардан фойдаланиб, таълим тизимида самарали дарс олиб боришга қўмаклашади.

«Педагогик технологиялар терминлари ва методлари изоҳли луғати»мизда бир қанча ролли ўйинлар ёритиб берилган. Бу ролли ўйинлардан дарс жараёнида (турли хил фанларда) қўлланса, талабалар (ўқувчилар) самарали натижага эришишлари мумкин. Мисол

тариқасида бир қанча метод ва терминларни намуна шаклида юқорида ёритиб бердик.

Демак: Педагогик технологиялар терминлари ва методлари изоҳли луғатидан дарсларда турли усуллар билан ўқувчига мавзунини етказиб беришда, фанга бўлган

қизиқишини ортиришда, гуруҳда дўстона муҳитни яратишда, фикрини оғзаки ва ёзма баён этишда, сўз бойлигини оширишда, дарс фаолиятида педагог ва талаба ўртасидаги муносабатда унумли фойдаланиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг ўқув этимологик луғати. – Т.: Ўниверситет, 2000. – Б 120.
2. Мадвалиев А. Ўзбек тилининг изоҳли луғати Т.: Ўзбекистон, 2006-2008. – Б. 410-520.
3. Турғунов Қ. Психология терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1975. – С. 65.
4. Байбурова Ш., Таканаев Н. Педагогикадан қисқача русча-ўзбекча терминология луғати. – Т.: Ўрта ва Олий мактаб нашриёти, 1963. – Б. 150.
5. Н.И.Гез, М.В.Ляковицкая, А.А.Миролюбов. Методика обучения иностранному языкам в средней школе. Учебник. — М.: Высш. школа, 1982. – С 373.
6. Байбурова Ш., Таканаев Н. Педагогикадан қисқача русча-ўзбекча терминология луғати. - Т.:Ўрта ва олий мактаб. 1963. 87-бет.
7. Ўзбектилининг изоҳли луғати. 2-жилдли. – М.: Рус тили, 1981. 715-631-бет.
8. Ҳашимова Д.Ў. Лингводидактические основы изучения лакун в контексте современного функционирования русского языка и межкультурных взаимодействий: автореф. дисс.: специальность. 13.00.02-Теория и методика обучения (русский язык). Тошкент. 2007.
9. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования., - М.: 1999. 224с.
10. Alain Rey <https://autodidacteblog.wordpress.com/2016/11/15/alain-rey-et-le-dictionnaire-historique-de-la-langue-francaise>.

Ҳамида ЖУРАҚОБИЛОВА,
Қариш давлат университети доценти,
сиёсий фанлар номзоди
E-mail: xamidaajuraqobilova@gmail.com

ФРАНЦУЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДАГИ РАНГ АНГЛАТУВЧИ ФРАЗЕОЛОГИК ИБОРАЛАР ТАДҚИҚИ

Аннотация

Инсон туғилгандан дунёни ранглarda кўради. Рангларни ажратиш турли халқлар маданиятида турличадир. Фанда рангларни ўрганишга турлича ёндашувлар мавжуд. Француз тилидаги ранг англатувчи фразеологик иборалар таркибидаги сўзларда ҳам грамматик хусусият, ҳам ранг англатувчи сифатлар билан боғлиқ семантик хусусият уйғун тарзда бўлади. Бундай ибораларнинг ўзбек тилига таржимаси нисбатан мураккаблигини мазкур мақоладаги француз ва ўзбек тилларидаги ранг англатувчи фразеологик ибораларнинг қиёсий таҳлилида кўриш мумкин. Шунингдек, мақолада ранг англатувчи фразеологик иборалар структур-семантик, грамматик, вазифавий - услубий асосларга кўра тасниф этилган.

Калит сўзлар: фразеологизм, фразеологик иборалар, лексик маъно, қиёсий таҳлил, ранг англатувчи сифатлар, тил услублари, структур-семантик тасниф, лексик – грамматик хусусият.

ИЗУЧЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ВЫРАЖАЮЩИХ ЦВЕТА ФРАНЦУЗСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация

Человек видит мир в цветах. Разделение цветов неодинаково в культуре разных народов. В науке существуют разные подходы к изучению цветов. Во французском языке слова в компонентах фразеологических единицах, выражающих цвет, имеют как грамматическую, так и семантическую особенность, связанную с прилагательными, представляющими цвет. Относительную сложность перевода таких словосочетаний на узбекский язык можно увидеть при сравнительном анализе фразеологических оборотов французского и узбекского языков в данной статье. Также в статье классифицируются фразеологические выражения цвета на основе структурно-семантических, грамматических, функционально-методологических оснований.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологические единицы, лексическое значение, сравнительный анализ, прилагательные обозначающие цветы, языковые стили, структурно-семантическая классификация.

RESEARCH OF COLOR DEFINITIVE PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS IN FRENCH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

From birth, man sees the world in colors. Separation of colors is different in different cultures. There are different approaches to the study of colors in science. In French, the grammatical features of the words in the phraseological expressions, as well as the semantic features associated with the adjectives, are consistent. The relative complexity of the translation of such phrases into Uzbek can be seen in the comparative analysis of the phraseological phrases in French and Uzbek in this article. The article also classifies the phraseological expressions that describe the color on the basis of structural-semantic, grammatical, functional-stylistic basis.

Key words: phraseology, phraseological expressions, lexical meaning, comparative analysis, color adjectives, language styles, structural-semantic classification, lexical-grammatical features.

Кириш. Мустақиллик туфайли юз берган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар натижасида табиий равишда тилимизда ҳам жуда кўплай янги сўз ва иборалар, бирикмалар пайдо бўлмоқда. Бу ҳолатни асосан фан, ишлаб чиқариш, иқтисодиёт, халқаро муносабатлар, қисман маориф, маданият, санъат ва бадий адабиёт соҳаларида кузатиш мумкин. Халқимиз уларни қандай қабул қилишидан қатъий назар, тилшунослар уларни қўллашдаги ҳар бир ҳолатга ўз муносабатларини билдириб боришлари, меъёр сифатида тавсия этилаётган вариантларнинг нега шундай тарзда маъқул кўрилганлигини илмий асослаб беришлари зарур бўлади.

Икки ва ундан ортиқ сўздан таркиб топган ва яхлит бир кўча маъно ифодаладиган, таъсирчанликка эга бўлган тил бирлигига фразеологик ибора дейилади. Бунга мисол тарикасида ўзбек тилидаги, қўй оғзидан чўп олмаган (ювош), капалаги учиб кетди (чўчиди), оғзинг қани деса, кулогини кўрсатади (лапашанг) кабиларни келтириш мумкин.

Француз тилида ҳам шунга ўхшаш кўплай мисолларни келтириш мумкин. Масалан, *rire aux enges*

(осмонда юрмоқ), *avoir la peur au ventre* (ўлғудай қўрқиб кетмоқ), *baiser les pieds de qn* (кимнингдир оёғини ўпмоқ, хушомад қилмоқ), *à la manque* (ўта ёмон), *arranger de belle* (ёнгқодай янчимоқ), *marquer de faveur* (эътибор қилмоқ) каби фразеологик ибораларларни келтириш мумкин.

Ранг англатувчи фразеологик иборалар таркибидаги сўзларда ҳам грамматик хусусият, ҳам ранг англатувчи сифатлар билан боғлиқ семантик хусусият уйғун тарзда бўлади. Француз тилидаги бундай ибораларнинг ўзбек тилига таржимаси нисбатан мураккаблиги икки тилнинг бир-биридан анча йироқлигидир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили (Literature review). Маълумки, инсон туғилгандан дунёни ранглarda кўради. Ранг универсал таснифлаш функциясига эга. Ранг таҳлил қилинадиган барча тилларда турли хил объектлар ва воқелик ҳодисалари, инсон номинацияси, ижтимоий ва жамоат, диний ва ахлоқий, ҳиссий ва шахслараро муносабатларнинг белгиларини бирлаштиради, аниқ мантиқ ва нисбатан қатъий тизимни очиб беради.

Рангларнинг инсон ҳаёти давомидаги таъсири катта. Уларнинг физиологик, рухий-эмоционал хусусияти

таъсири инсонда акс этишидир. Масалан, қизил ранг мушакларнинг тонусини, қон босимини, нафас олиш ритмини оширади ва инсонга жисмоний ва рухий куч беради. Рангларни ажратиш турли халқлар маданиятида турличадир. Уни ўрганишда кўплаб ёндашувлар ва рангларнинг кўплаб таърифлари мавжуд.

Ранг - табиатнинг ажойиб инъоми, инсоннинг дунёни ранг-баранг кўриш қобилияти. Ҳар жойда дунёнинг гузаллигини ҳис қилдирадиган, оддий сўз билан бирлаштирилган мураккаб ҳодисалар мажмуи. Инсон унга шунчалар ўрганиб қолганки, уни ҳатто ҳайратлантirmай қўйган. [11;163]

Фанда рангларни ўрганишга турлича ёндашувлар мавжуд бўлиб, қадимда философлар Эпидокл, Платон, Демокрит ва Аристотеллар асосий ранг сифатида оқ, қора ва қизил рангларни ажратиб кўрсатганлар. Аристотел олов алангасига қараб, олов қизил эмас, балки сарик деган хулосага келди. У экспериментал усулга таянган ҳолда оқни сув, ҳаво ва ерга мос келадиган ранг, сарик – олов ранги, қора эса ўтиш ҳолати ёки бузиш маъноларини англатадиган ранг деб ҳисоблайди. Исаак Ньютон эса рангларни физик ҳодиса сифатида ўрганганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз мумкин.

Ф.А.Тугушевнинг тадқиқотлари болгар, рус ва француз тилларида ранг белгиларини экспериментал ва семантик таҳлил қилишга бағишланган бўлиб, унда ранг англатувчи лексемаларнинг синонимик гуруҳлари танланиб тизимлаштирилган ва сўз ясаш модели ўрганилган. [10;125].

М.Г.Волкова қадимги француз тилида яратилган бадиий асарларда ранг ва ёруғликни ифодалаш усуллари ва уларнинг ҳозирги замон француз тилига таржимаси муаммоларини лексик-семантик жиҳатдан таҳлил қилган. Француз тилидаги оқ, қора, яшил ва қизил рангларнинг ранг англатувчи лексемаларнинг ядроси сифатида, қўл ранг, қўк ва бинафша рангларни периферияси сифатида ажратиб кўрсатган. [4;180] Ранг номларининг ноаниқлиги муаммосига лингвакултурологик жиҳатдан ёндашилган тадқиқотларда европа тилларида ранг номларининг ноаниқлигининг лингвакултурологик жиҳатини асосий ранг маъносининг универсаллиги билан ўрганилган[8].

Ранг англатувчи лексемалар тилининг асосий категориялардан бири сифатида Л.Р.Гатауллина илмий изланишларида тадқиқ қилинган. Улар фразеологик бирликлар таркибидаги компонентларда қариндош ва қариндош бўлмаган тиллар инглиз, немис, француз, рус ва татар тиллари мисолида лингвوماданий парадигмада қиёсий планда таҳлил қилинган[5].

Ҳаётий тушунчаларни ифодаловчи ранг англатувчи бирикмалар нафақат фразеологик бирликларнинг пайдо бўлишига, балки ҳар қандай тилнинг фразеологик системасининг ривожланишида катта роль ўйнайди.

Профессор А.Бушуйнинг таъкидлашича, фразеологик иборалар Аристотель даврида ҳам мавжуд бўлиб, ушбу бирликларнинг биринчи тадқиқотчиси ҳам Аристотел ҳам ўзидир. У мақол, матал, ҳикматли сўзлар апофтегма ва парефиялар ҳақида мулоҳазалар билдирган. [3;10,21]. Швейцариялик тилшунос олим Ш.Балли француз тилининг фразеологиясига биринчилардан бўлиб қизиққан. У француз тилидаги фразеологик ибораларнинг характерли хусусиятларини ўрганиб, уларнинг ўзаро бириктиш даражасига кўра икки катта гуруҳга ажратган. [2;89]

Фразеологик ибораларнинг таркиби структур-семантик, грамматик, вазифавий - услубий асосларга кўра тасниф этилади. Структур-семантик тасниф этиш таснифлашнинг асосий принципларидан ҳисобланади. [5;35]

Яқин қариндош бўлган ғарбий роман тилларига қирувчи испан, француз ва итальян тилларидаги ранг

англатувчи фразеологик бирликларнинг структурвий-семантик хусусиятлари таҳлили ҳаётий тушунчаларни ифодаловчи ранг англатувчи бирикмалар нафақат фразеологик бирликларнинг пайдо бўлишига, балки ҳар қандай тилнинг фразеологик системасининг ривожланишида катта аҳамиятга касб этади. [9;230]

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Француз тилидаги ранг англатувчи фразеологик иборалар таркибидаги сўзларда ҳам грамматик хусусият, ҳам ранг англатувчи сифатлар билан боғлиқ семантик хусусият уйғун тарзда бўлади. Бундай ибораларнинг ўзбек тилига таржимаси нисбатан мураккаблиги икки тилнинг бири-бирдан анча йироқлигидир.

Фразеологик ибораларда сўзнинг иштироки ёки улардаги бир сўз ўрнига бошқасини ишлатиш имкониятининг кенглиги уларни нутқда, адабиётда ва барча тил услубларида ишлатилиш имкониятини кенгайтиради. Бу эса фразеологик иборалар таркибидаги сўзларнинг стилистик синонимлари мавжуд бўлиб, уларнинг ўрнига алмаштириш мумкинлигидан далolat беради. Масалан, француз тилида “marquer qn. à l'encre rouge” ибораси ўрнига “marquer qn. au livre rouge” иборасини ҳам қўллаш мумкин. Ҳар иккала ибора ҳам ўзбек тилида “қора рўйхатга тушиш” деган маънони билдиради. Француз тилида ҳар иккала ибора таркибидаги “қизил” (rouge) ранг англатувчи сифат ўзбек тилига “қора” ранг англатувчи сифат билан ифодаланган. Бу эса ҳар бир тилда ранг англатувчи сўзларнинг фразеологик иборалар таркибида ишлатилишининг ўзига хослигидан далolat беради.

Баъзи ҳолларда фразеологик иборалар таркибидаги сўзларни бошқа синонимлари билан алмаштириш мумкин бўлган ҳолатларни ҳам учратиш мумкин. Масалан: “mettre dans le noir”, “s’habiller de noir”, “porter le noir”, “être en noir” каби ибораларнинг ҳаммаси ўзбек тилида “қора кийинмок”, “қора кийимда бўлмок” маъносини ифодалайди.

Ёки ҳамма тилларда энг кўп ишлатиладиган оқ рангни ифодаловчи “blanc” сифати билан ҳосил бўлган ибораларга эътибор берадиган бўлсак “blanc comme une mort” ибораси ўзбек тилидаги “ранги мурдадек оқ”, “blanc comme un linge” ибораси “ранги доқадек оппоқ”, “blanc comme la neige” ибораси “ранги қордек оппоқ”, “blanc comme un mur” ибораси ўзбек тилига “ранги девордек оппоқ” ибораларига мос келади. Бу фразеологик ибораларларнинг барчасида “blanc” (оқ) ранг англатувчи сифат қиёсий предметлар билан бўрттириш учун ишлатилган. Аммо бу ибораларнинг қайси бирини қўллаш, ўша ҳолат, нутқ жараёни услубларидан келиб чиқиб танланади.

Кўпгина тилларда оқ ва қизил ранг англатувчи сифатлар билан метонимик маъно кўчиш ҳодисаси кузатилади. Масалан, француз тилида ҳам бу рангларни англатувчи сифатларни гушт номларини билдирувчи иборалар таркибида учратиш мумкин. Масалан, “la viande rouge” (қизил гушт) ибораси ёш қўзиқоқ ва бузоқ гуштларини англатса, “viande blanche” (оқ гушт) ибораси чучка, товуқ каби гушт турларини билдиради.

Яна бир мисолга эътиборингизни қаратмоқчимиз, француз тилидаги “le jour blanc lettre” ибораси сўзма-сўз таржимада “оқ ҳарфлар билан ёзилган кунлар” деган маънони билдиради, яъни календарда қора бўлган ёзиладиган иш кунлари, “le jour de la lettre rouge”- календарда қизил ҳарфлар билан ёзиладиган кунлар, яъни байрам ёки дам олиш кунларини билдиради.

Ранг англатувчи фразеологик иборалар таркибидаги синтактик боғланиш ҳам ҳам турлича бўлиши мумкин. Биз қуйида бир неча хилларини кўриб чиқамиз:

От + сифат бириктишидан ҳосил бўлган иборалар:
L’humeur noir – ёмон кайфият;

Le chagrin noir – хафагарчилик;
 Le billet vert – dollar;
 La langue verte – жиноятчилар тили;
 Les velours pourpres – бахмал рангли мато;
 La voix blanche – маъносиз овоз;
 La nuit blanche – уйқусиз тун;
 L'arme blanche – хавфли қурол.

Ранг англатувчи отлашган сифатнинг от ўрнида қўлланиши:

La pourpre de ses lèvres - лабларнинг қип-кизиллиги, лабларнинг лалиси;

Les noirs d' Afrique – Америка негрлари.

Феъл + отлашган сифат бирикишидан ҳосил бўлган иборалар.

voir tout en noir - умидсизликка тушиш;

voyager dans le bleu - орзу қилиш, осмонда учиб юриш;

mettre qn. en blanc – ўғирлаш, кимнидир талаш;

passer au bleu - йўқолиб қолиш, кўринмай қолиш;

dire blanc et noir – бир ундай, бир бундай дейиш, ҳар хил гапириш;

faire grise mine à qn. – кутиб олиш.

4. Қиёслаш маъносини билдирадиган иборалар таркибида:

Méchant comme un âne rouge – эшакдек қайсар, қип-қизил қайсар;

Il fait noir comme dans un four – гўрдек қоронғу ва х.

Ранг англатувчи фразеологик иборалар бошқа фразеологик иборалар каби шакли, лексик таркиби ва маъно жиҳатидан ўзига хосликларга эга. Бу ўзига хосликлар тилдаги умумий хусусиятларга боғлиқ бўлади. Тилда бу каби фразеологик ибораларнинг таржима хусусиятларидан келиб чиқиб қуйидаги турлари фарқланади:

1.Эквиваленти, яъни таржимаси ўзгаришсиз, ҳам шакл, ҳам маъно жиҳатидан мос тушадиган, контекстга мурожаат қилиш шарт бўлмайдиган иборалар. Масалан:

Le sot ne connaît ni le blanc ni le noir - Оқ ва қорани ажратмайдиган ахмоқ.

Les mains noires font manger les lains blancs-Оқ нонни қора қўллар етиштиради.

Вариантлар мос келиши. Мазкур фразеологик ибора учун мос келадиган бир қанча вариантларни беришнинг имкони борлиги. Лекин уларда лексик - семантик, стилистик томонлардан бирида фарқ бўлиши мумкин:

La nuit, tous les chats sont gris - Тунда яхши ёмонни ажратиш қийин.

Qui vole un oœuf, vole un bœuf - Игна ўғирлаган, сигирни ҳам ўғирлар.

Изоҳли таржималар, яъни эквивалент ҳам, бирор вариант келтиришнинг имкони йўқлиги. Ушбу ҳолатда мазкур фразеологик ибора қандай пайдо бўлгани ва қандай ҳолатларда қўллаш лозимлиги контекст орқали изоҳланади холос.

Фразеологик ибораларда ранг англатувчи лексема тилда, мулоқотда ва адабий асарларда стилистик бўёқ

бериш учун ишлатилади. Рангларнинг адабиётда ишлатилиши доимий адабий мавзулардан бўлган асосан яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги курашни ифодалашда кўпроқ қўлланилади. Масалан, француз тилида ҳам қора ранг барча тиллардаги каби ёмонлик, ёвузлик, ўлим, фикрларнинг бузилиши каби салбий маъноларни англатади. Шундан келиб чиқиб, бу ранг билан берилган ибораларнинг аксарияти салбий фикрларни билдиради. Қуйидаги мисолларга эътибор қаратадиган бўлсак “avoir des idées noires” – қора ниятли бўлмоқ, яъни, ҳар иккала халқ французлар ҳам, ўзбеклар ҳам бу иборани нияти ёмон кишиларга нисбатан қўллайдилар.

Ёки: “la peur noire” – ақлдан озиш даражасидаги кўркунли англатади. Ўзбек тилида “ўлғудай кўркмоқ” ибораси қўлланади. Француз тилидаги “noire” (қора) сўзининг стилистик хусусиятига кўра ўзбек тилида “ўлғудай” сўзи унга синоним, яқин маънодош сифатида қўлланилади.

Айниқса, бирор рангга таққосланган фразеологик ибораларнинг ўзбек тилидаги вариантлари кўпроқ мос келиши мумкин, лекин бу таққослашлар ўзбек тилида бошқа вариантлар билан берилиши мумкин. Масалан, француз тилидаги “blanc comme un cygne” фразеологик иборасини ўзбек тилига сўзма-сўз таржима қилганда “оқ кушдай оқ” деб таржима қилинади, лекин ўзбек тилида “қордай оқ” ёки “пахтадай оқ” деган иборалар мавжуд.

Француз тилидаги фразеологик ибораларни таржима қилишда ўзбек тилида худди шу маънони ифодалайдиган фразеологик вариантларни танлаш мумкин. Янада аниқроқ қилиб айтганда, таржимада ўзбек тилида француз тилидаги фразеологизмларнинг айнан маъносини ифодалаб берадиган фразеологизмларни танлаш мақсадга мувофиқ.

Масалан: Jamais paresse n'a acquis richesse - Дангасанинг косаси оқармас.

La faim chasse le loup hors du bois - Очлик қўчага чиқарар.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, тилнинг фразеологик қатлами доимий равишда фразеологизмлар билан бойиб боради ва халқнинг маданий-тарихий тажрибасини, шунингдек, муайян тилнинг тарихий тараққиёт қонунларини акс эттиради. Биз юқорида француз тилида ранг англатувчи фразеологик иборалар таркибидаги синтактик боғланиш ва уларнинг ўзбек тилига таржимаси билан боғлиқ муаммолар хусусида қисман фикр юритдик.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, асарлар давомидида шаклланган фразеологизмлар оғзаки нутқда, бадиий адабиётда ҳамда публицистикада ўткир, таъсирчан тасвирий восита сифатида кенг қўлланилади. Ёзувчилар ўз асарларида фразеологизмлардан унумли фойдаланиш билан бирга мавжуд фразеологизмларни асар руҳига мослаган ҳолда қисман ўзгартирадилар, шу йўл билан янги иборалар яратадилар. Бу эса тилнинг лексик базасининг янада бойишига хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Балли Ш. Французская стилистика. 2-е издание. -Москва, Эдиториал УРСС, 2001. – 392 с.
2. Бушуй А. Терминалогическая проблематика в области паремиологии (в свете истории паремиологии). Строй языка и методы иностранному общению. Вып. Самарканд. 1998. –С. 10-21.
3. Волкова М.Г. Способы обозначения цвета в художественных произведениях старофранцузского периода (XI–XIII вв.) и их переводах на современный французский язык. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. -М., 2007. -180 с.
4. Гатауллина Л.Р. Роль цветообозначений в концептуализации мира: На материале фразеологизмов английского, немецкого, французского, русского и татарского языков. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. -Уфа, 2005. -259 с.

5. Назарян А. *Curiosités de la phraséologie française*. -Москва, 1978. – 159 с.
6. Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка. -М, «Высшая школа», 1987. – 288 с.
7. Охрицкая Н.М. Лингвокультурологический аспект многозначности цветоименований. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Челябинск, 2012. – 201 с.
8. Соколова К.А. Структурно-семантические особенности фразеологизмов с цветовым компонентом в западно-романских языках (на материале испанского, французского и итальянского языков). Диссертация на соискание ученой степени канд. филологических наук. -Санкт-Петербург, 2016. -247.
9. Тугушева Ф.А. Семантика цветообозначений в разнотипных языках (на материале балкарского, русского и французского языков). Диссертация на соискание ученой степени канд. филологических наук -Нальчик, 2003. 125 с.
10. Филиппова Л.С. Эстетические и научные обоснования природы восприятия цвета // Вопросы психология и воспитания. 2018. С.163-165.

Маржан КАМБАРОВА,

Докторант Узбекский государственный университет мировых языков

E-mail: Marzhan-kambarova@mail.ru

Рецензент: д.ф.н., доцент Бакиров П.У.

SEMANTIC CHARACTERISTICS OF PROVERBS WITH A BASIC LEXEME “MAN” (THE ENGLISH, RUSSIAN, UZBEK, KAZAKH LANGUAGES)

Abstract

Proverbs are a national treasure, spiritual wealth, reflecting the history, psychology, culture, mentality of the people. Proverbs function in space, time and territory in the past, present and future. In the English, Russian, Uzbek, Kazakh languages, proverbs with a basic lexeme "man" are one of the centers of the proverbial fund and express universal and national-cultural specifics. The semantic features of such proverbs of the compared languages have similarities and differences. The differences reflect the cultural, psychological, historical-geographical and linguistic-speech characteristics of each nation. In the course of scientific research, the method of linguistic description, the comparative method, the method of semantic-stylistic analysis, etc. were used.

Key words: semantics, proverb, person, English, Russian, Uzbek, Kazakh.

“ODAM” TAYANCH LEKSEMALI MAQOLLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI (INGLIZ, RUS, O‘ZBEK, QOZOQ TILLARI)

Annotatsiya

Maqollar xalqning tarixi, psixologiyasi, madaniyati, mentalitetini aks ettiruvchi milliy va ma'naviy boylikdir. Maqollar o'tmishda, hozirda va kelajakda makon, zamon va hududda xizmat qiladi. Ingliz, rus, o'zbek, qozoq tillarida asosiy "odam" leksemasi bo'lgan maqollar maqol fondining markazlaridan biri bo'lib, umuminsoniy va milliy-madaniy xususiyatlarni ifodalaydi. Taqqoslangan tillarda bunday maqollarining semantik xususiyatlari o'xshashlik va farqlarga ega. Farqlar har bir xalqning madaniy, psixologik, tarixiy-geografik va lingvistik-nutq xususiyatlarini aks ettiradi. Ilmiy izlanishlar jarayonida lingvistik tasvirlash usuli, qiyosiy metod, semantik-stilistik tahlil usuli va boshqalardan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: semantika, maqol, shaxs, ingliz tili, rus tili, o'zbek tili, qozoq tili.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОСЛОВИЦ С БАЗОВОЙ ЛЕКСЕМОЙ «ЧЕЛОВЕК» (АНГЛИЙСКИЙ, РУССКИЙ, УЗБЕКСКИЙ, КАЗАХСКИЙ ЯЗЫКИ)

Аннотация

Пословицы являются народным достоянием, духовным богатством, отображающим историю, психологию, культуру, менталитет народа. Пословицы функционируют в пространстве времени и территории в прошлом, настоящем и будущем. В английском, русском, узбекском, казахском языках пословицы с базовой лексемой «человек» являются одним из центров пословичного фонда и выражают общечеловеческую и национально-культурную специфику. Семантические особенности таких пословиц сопоставляемых языков имеют сходства и различия. Различия отражают культурные, психологические, историко-географические и языко-речевые особенности каждого народа. В ходе научного исследования были использованы метод лингвистического описания, сопоставительный метод, метод семантико-стилистического анализа и др.

Ключевые слова: семантика, пословица, человек, английский, русский, узбекский, казахский.

Введение. Культурные ценности народа, его духовное наследие на протяжении тысячелетий служили мощным источником духовности для народов мира. С первых дней нашей независимости важнейшей задачей явилось возрождение того огромного, бесценного духовного и культурного наследия, которое в течении многих веков создавалось нашими предками. Президент Республики Узбекистан, Шавкат Мирзиёев отмечает: «Мы считаем своей первоочередной задачей совершенствование всех звеньев системы образования и воспитания на основе современных требований... В реализации этих задач мы будем опираться на наши многовековые традиции, богатое духовное наследие предков»[1]. Это доказывает необходимость знания и уважения исторического прошлого, его ценностей. Пословицы – это отражение культурных ценностей народов в схожих житейских ситуациях, поэтому, понимая значение пословицы одного языка, мы можем хорошо воспринимать, понимать национальный мир, язык, культуру и ценности другого народа. Именно поэтому пословица еще определяется и как «зеркало» языка, души, мышления народа.

Обзор литературы (Literature review).

Определению и раскрытию понятия пословицы посвящены много исследовательских научных работ лингвистов, методистов: В.И. Даль (2000), Г.Л. Пермяков (1970), В. Мидер (2004), А. Дандис (1978), Н.Л. Норрик (1985), А.Тейлер (1992), Е.В. Иванова (2006), М. Джусупов (2013), П.У. Бакиров (2018) и др. [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10]

Пословицы – это жемчужина, житейская мудрость, духовное богатство и культурное наследие народа, проверенное на многовековом опыте. Как утверждал В. И. Даль: «Пословица – краткое изречение, поученье, более в виде притчи, иносказания, или в виде житейского приговора; пословица есть богатство языка, народной речи, не сочиняется, а рождается сама; это ходячий ум народа; она переходит в поговорку или простой оборот речи...» [2].

Г. А. Пермяков определяет пословицу следующим образом: «Пословица – грамматически законченное (имеющее вид предложения) изречение с образной мотивировкой общего

значения, т.е. требующее расширительного толкования»[3].

М. Джусупов считает, что пословица в системе паремииологии отличается от фразеологизма и поговорки, тем, что она понятна, красочна, обладает законченностью мысли, и может употребляться в прямом и переносном значениях. Пословицы присутствуют во всех языках мира и выполняют большую, языко-речевую, эстетическую, образовательную (поучительную), воспитательную, общечеловеческую и национально-специфическую функции [9].

Пословицы во всех языках и универсальны, и специфичны, и по ситуации употребления идентичны, поэтому почти невозможно установить определенное время и место, когда та или иная пословица появилась в жизни народа и стала частью её истории и культуры [11]. Одним из центров пословичного фонда, представляющего бытовую и языковую картину мира, является понятие «человек», присуще пословицам каждого языка. Понятие «человек» в пословицах является комплексным представлением всего народа, этноса, человечества, или отражение человеческого идеала в одном лице.

Методология исследования (Research methodology). Сопоставительное изучение пословиц – основа выявления и описания лингвоконтрастивных, историко-культурных, монологистических, би- и полилингвистических качественных и количественных свойств, характерных носителям каждого языка в отдельности и в целом языку как средству человеческого общения. Особое место в науке о языке занимают исследования сопоставительного характера пословиц двух и более разнородных языков. Однако проблеме сопоставительного исследования пословиц уделяется недостаточное внимание, хотя в основе, в смысловом центре таких пословиц находятся именные части речи и человек в различных его наименованиях. В данном исследовании, на основе сопоставительного анализа выявляются общечеловеческие (универсальные) и национально-специфические характеристики пословиц английского, русского, узбекского, казахского языков с базовой лексемой «человек». Пословицы с базовой лексемой «человек» в сопоставляемых языках выражают как положительные качества человека (трудолюбие, доброта, дружелюбие, отзывчивость и др.), так и негативные (лень, трусость, лживость, тупость и др.).

Анализ и результаты (Analysis and results). О значении человека как центра вселенной написано много и по-разному. Все эти определения, объяснения характеризуются тем, что во главу угла ставится человек, как мыслящее существо, независимое, в отличие от представителей животного мира: «Человек – субъект интеллектуальных и творческих действий. Он наделен даром речи, соответственно, он может сообщить информацию и даже исказить ее... Человек противопоставлен животному миру именно как независимый субъект... В человеке «сочетается физическое, духовное и социальное; личность – совокупность духовных и социальных свойств человека» [12].

Понятие «человек» раскрывается и одинаково, и по-разному в пословицах английского, русского, узбекского и казахского языков, так как эти языки выражают мир своей культуры, истории, уставы, порядки и, конечно же, схожие и разные представления о жизни. Это связано с тем, что образ человека у всех народов складывается и универсально, и специфично, так как лингвистические и экстралингвистические факторы даже если схожие, то они всё равно характеризуются тем, что имеют различия: религиозные, ментальные, исторические, ареальные, хозяйственные, мифологические и т.д. В

пословицах глубоко и ясно представлены понятие и образ человека, так как в них «...ценностная картина мира, этноса и в афористической форме содержится сумма активных и пассивных знаний о внешнем порядке вещей и внутреннем мире человека» [13].

Пословицы английского языка с базовой лексемой «человек»

Every man has his price. (У каждого человека есть своя цена). Значение:

каждый человек ценится или не ценится своими поступками, своим образом жизни. Не всегда и не все люди оценивают других должным образом. Иногда добросовестное отношение и совершаемые добрые поступки к другим, оцениваются ими (благодарствуют за это), но иногда, люди не замечают или не хотят замечать это.

A drowning man will clutch at a straw. (Утопающий схватится за соломинку).

Значение: в трудном, отчаянном положении человек использует любой шанс, даже если это безнадежно, чтобы выйти из этого трудного положения: человек всегда ищет выход из тяжелой ситуации. Он будет пробовать все возможные пути для выхода из ситуации, для того, чтобы не «утонуть» и выйти из сложившейся сложной ситуации.

Пословицы русского языка с базовой лексемой «человек»

Человек — это звучит гордо. Значение: место и роль человека в обществе

велик, так как жизнь человека является высшей ценностью общества. Мир существует благодаря уму и труду человека. Человек создатель и созидатель. Он строит всё и его нужно ценить и уважать. Как было сказано в пьесе На дне Максима Горького: «Человек! Это – великолепно! Это звучит... гордо! Че-ло-век! Надо уважать человека».

Соловей берет пением, а человек — умением. Значение: соловей – это

птица, которая привлекает других своим прекрасным голосом. Его голос – это его дар, талант, отличающий от остальных птиц и животных. А человек отличается от остальных тем, что он умелый, т.е. у каждого есть какие-то способности, которые делают его отличительным. Это умение может стать и его дальнейшей профессией.

Пословицы узбекского языка с базовой лексемой «человек»

Одам пўлатдан каттик, гулдан нозик (Человек тверже стали, нежнее

цветка). Значение: человек может быть тверже стали, так как он способен

преодолеть все трудности. Человек может выжить в любых условиях, привыкнуть ко всему и создать себе условия в любом месте. Тверже стали у человека: его сила воли. Но, иногда человек может быть нежнее хрупкого цветка. Его может обидеть всего лишь одно слово. Каким бы физически сильным не был человек, у него нежная и хрупкая душа.

Одам – олтиндан азиз (Человек дороже золота). Значение: в человеке

очень много позитивных качеств: он добр, отзывчив, вежлив, отважен, силен, верен. Человек отличается от животного тем, что он умеет размышлять, чувствовать, сочувствовать, понимать. В трудные моменты человек человеку друг, поддержка и опора. Поэтому, нет цены человеку. Он дороже золота.

Пословицы казахского языка с базовой лексемой «человек»

Адам деген ардақты ат. (Человек – достойное имя человека). Значение:

человек отличается от животного, и ему (человеку) следует это помнить, и жить соответственно, осуществляя человеческие деяния: имя человек – человек: это высокое благородное имя. Необходимо заслужить своё имя своими благородными поступками, хорошими деяниями и, конечно же, добрым, бескорыстным отношением к окружающим людям. Тогда он станет Человеком, заслуживающим своё достойное имя.

Ат аягынан семіпер, адам құлағынан семіпер. (Конь при помощи ног

жирнеет, человек – от добрых слов полнеет, т.е. коня ноги кормят, человека – добрые слова). Значение: добрые слова нравятся всем, словом можно излечить рану человека, поднять настроение, изменить его жизнь и т.п., некоторые люди от похвалы теряют самообладание, думают, что они действительно такие хорошие, благородные; другие к добрым словам, похвалам относятся вдумчиво, задумываясь о том, насколько объективны эти слова похвалы, насколько они достоверны и бескорыстны.

В английском, русском, узбекском, казахском языках имеются пословицы с понятием «человек», которые полностью или почти полностью совпадают по значению, но при этом имеют свою национальную специфику. Например:

Всяк своему счастью кузнец;

Every man is an architect of his own fortune. (Каждый человек – «архитектор» своей судьбы);

Одам – гавхар, қўли – гул (Человек – жемчужина, его рука – цветок);

Бақыт – құс, адам – құсбегі. (Счастье – птица, а человек – создатель своего счастья, как сокольник, беркутник).

Семантикостилистическая разница в этих пословицах, характеризующихся общим значением, заключается в том, что, в русской пословице говорится о том, что каждый человек сам строит своё счастье, свою судьбу, свою жизнь, являясь «кузнецом», «созидателем» своего счастья. В пословице слово «кузнец» является русской реалией, присущей русскому образу жизни. Чтобы быть счастливым надо трудиться, так как ему никто другой хорошую жизнь, счастливые моменты жизни не создаст: надо «ковать» свое счастье, свое благополучие.

В английской же пословице, которая дословно переводится как Каждый человек является «архитектором» своей судьбы, используется слово архитектор, которое имеет значения: тот, кто проектирует здания и осуществляет их строительство, профессионально занимается архитектурой. Данная пословица имеет значение, что каждый сам конструктор и строитель своей судьбы. Конструирует, строит свою судьбу по частям как строительство дома или другого здания.

В узбекской пословице Одам – гавхар, қўли – гул (Человек – жемчужина, его рука – цветок, т.е. руки создают, творят), человек сравнивается с драгоценным камнем, т.е. жемчужиной, так как считается, что в человеке много положительных качеств: он вежлив, умен, силен, чувствителен, вынослив и др. Человек находит в себе силы воли выживать в любых условиях. Важнее всего, у человека золотые руки. Он создает прекрасное. Всё в руках человека, как процветание природы, благоустройство дома и семьи, так и его собственная жизнь. Человек своими руками строит свое будущее.

В казахской пословице (Счастье – птица, а человек создатель своего счастья, т.е. как сокольник, беркутник) счастье сравнивают с птицей, а человека с сокольным, с беркутником, обучающих, приручающих ловчих птиц, чтобы они служили человеку, добывая для него пропитание, охотясь с человеком на дичь. Слово құсбегі означает приручителя всех ловчих птич-соколов, ястребов, орлов, беркутов и он же является охотником с беркутом или с соколом и т.д. В этой пословице говорится, что счастье как птица, ее нужно уметь «поймать», «приручить» и правильно пользоваться благами заработанного счастья: человек создает свое счастье также как «создаст», воспитывает, обучает дикую ловчую птицу служить человеку и этим самым себе формирует как создателя, трудолюбивую личность.

Таким образом, в исследуемых пословицах английского, русского, узбекского, казахского языков главное общечеловеческое – это труд, любовь к труду, которое является основой создания своего человеческого счастья: и кузнец, и архитектор, и сокольник (беркутші) – это люди труда, знатоки, созидатели, дарящие не только себе, но и другим людям (прежде всего) условия для благополучной жизни, для счастливой жизни. Все трое «изобретатели» счастья, строящие свою жизнь на основе понимания, что счастье само по себе не приходит, что его надо трудом зарабатывать. При этом вид трудовой деятельности у них разный. В пословице узбекского же языка в отличие от трех других указывается, что если человек – это жемчужина, то его руки – цветок, т.е. человек своими руками, своим мастерством создает искусство, также как и строит свою судьбу.

Заключение и рекомендации (Conclusion/Recommendations). Пословицы английского, русского, узбекского, казахского языков в полной мере выражают как универсальные (общечеловеческое), так и специфические (национально-культурное) аспекты [14] истории, языка, быта, образа мышления, психологии. В каждом конкретном языке национально-культурная специфика имеет признаки общего и частного характера. Они символизируют и становятся символами [15] что свидетельствует о самобытности языка и его носителя – народа. В каждой пословице выдвигается обобщенное семантико-стилистическое значение, которое является смысловым стержнем паремии и поэтому является для всех говорящих на этом языке понятным, поучительным высказыванием, образцом образности, красочности языка и речи.

В пословицах с ключевым понятием человек в семантико-стилистическом плане выдвигается человек [16; 17] в значении личность, его внутренние и внешние общечеловеческие и национальные особенности, которые в совокупности позволяют увидеть и воспринимать человека в одинаковых общечеловеческих и в разных национально-специфических содержаниях. Семантико-стилистическое выдвигание смыслового аспекта в содержании пословицы является одним из реализаторов национально-культурных особенностей человека как личности и человека как представителя того или иного этноса, выделяющихся на фоне его общечеловеческих (универсальных) качеств. В процессе семантического анализа были использованы пословичные словари английского, русского, узбекского, казахского языков [18; 19; 20; 21].

ЛИТЕРАТУРА

1. Мирзиёев, Шавкат Миромонович, «Мы все вместе построим свободное, демократическое и процветающее государство Узбекистан». Выступление на торжественной церемонии вступления в должность Президента Республики Узбекистан на совместном заседании палат Олий Мажлиса / Ш.М. Мирзиёев. – Ташкент: Ўзбекистон, 2016. – 56 с.
2. Даль В.И. Пословицы русского народа. М.: Изд. Астрел, АСТ, 2000.

3. Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1970. 240 с.
4. Mieder, Wolfgang. Proverbs: A Handbook. – Westport: Greenwood Press, CT. – 2004. – 305 p.
5. Дандис, А. О структуре пословицы / А. Дандис // Паремииологический сборник. Пословица. Загадка (Структура, смысл, текст). – М.: Наука, 1978. – С. 13-34.
6. Norrick, Neal R. How Proverbs Mean? Semantic Studies in English Proverbs. Berlin, New-York, Amsterdam: Mouton, 1985. – 228 p.
7. Teylor A. The Proverbs and the Index to the Proverb /A. Teylor. - Copenhagen, 1992. – 120 p.
8. Иванова Е.В. Мир в английских и русских пословицах: Учеб. пособие. –СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2006. – 280 с.
9. Джусупов М., Алибекова К. Е., Мажитаева Ш. Специальная лексика и пословицы (лингвоконтрастивные и методические аспекты). Ташкент: MERIYUS, 2013. –140 с.
10. Бакиров П.У. Пословицы–энциклопедия народной жизни. Ташкент, Akademnashr, 2018, 176 с.
11. Джусупов М. Сапарова Н.Б. Пословица как вид паремииологических клише//Вестник Каз.гос. университета им. Аль-Фараби. Филологическая серия, №7/41/, – Алма-Аты, 2000 – с.20-25.
12. Кубрякова Е.С., Шахнарович А.М., Сахарный Л.В. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи Монография. – М.: Наука, 1991. 240 с.
13. Фахрутдинова Ф.Ф. Роль паремий в лингвокультурологических исследованиях / Ф.Ф.Фахрутдинова // Фразеология. Тула, 2000. - С. 101-102.
14. Камбарова М.А. Национально-специфические, общечеловеческие и структурные аспекты номинацентрических пословиц английского, русского и казахского языков // Ўзбекистонда хорижий тиллар. – 2020. – № 3 (32). –С. 72 – 86.
15. Джусупов Н.М. Тюркский символ в художественном тексте (лингвоконтрастивный аспект). – Астана: издательство Сары-Арка, 2011 – 218 с.
16. Джусупов Н.М. Теория выдвижения: когнитивно-стилистические характеристики практические аспекты реализации. – Иностранные языки в Узбекистане. Электронный журнал. № 1, 2014. <http://journal.fledu.uz/ru/content>
17. Джусупов Н.М. Теория выдвижения в лингвистических исследованиях: истоки, тенденции, вопросы интерпретации// Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «Теория языка. Семиотика. Семантика». – 2016. – № 2. – С. 41-50.
18. Клюхина И.В. Пословицы, поговорки и крылатые выражения. Начальная школа. – 2-е изд., перераб. – М.: ВАКО, 2016, 96с. (3000 пословиц)
19. Ўзбек халқ мақоллари (2-томлик) / (Масъул муҳаррирлар: Мирзаев Т., Саримсоқов Б.). – Тошкент: Фан, 1987. – Т. I. – 368 б.; 1988. – Т. II. – 373 б.
20. Аккозин М. Казахские пословицы и поговорки. Алматы: Казахстан 1990, 288 с. (2225 пословиц)
21. Кусковская С.Ф. Сборник английских пословиц и поговорок. – Мн.: Выш. шк., 1987. – 253 с. (1015 пословиц).

UDK: 001.4KVK 81.2 A 58

Zumriniso KOZIMOVA,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti o'qituvchisi
E-mail: kzumriniso6263@gmail.com

O'ZDSMI rektori, f.f.d., professor I.J.Yuldashev taqrizi asosida

IN THE WORKS OF ALISHER NAVOI ON THE CLASSIFICATION OF CONCEPTS RELATED TO THE ART OF SPECTACLE

Abstract

Speaking about science, art and culture of the XIV–XV centuries, one cannot fail to mention the work of the great thinker Alisher Navoi. Like all art forms, Navoi pays special attention to performing arts. This article discusses the use and etymology of the works of Alisher Navoi in all genres written in Turkish.

Key words: term, dictionary, affixation, spectacle, mockery, theatre, narrator, puppet, magician.

В ТРУДАХ АЛИШЕРА НАВОИ О КЛАССИФИКАЦИИ ПОНЯТИЙ, СВЯЗАННЫХ С ИСКУССТВОМ ЗРЕЛИЩА

Аннотация

Говоря о науке, искусстве и культуре XIV–XV веков, нельзя не упомянуть о творчестве великого мыслителя Алишера Навои. Как и всем видам искусства, Навои уделяет особое внимание исполнительскому искусству. В данной статье рассматривается применение и этимология произведений Алишера Навои во всех жанрах, написанных на турецком языке.

Ключевые слова: термин, словарь, аффиксация, зрелище, насмешка, театр, рассказчик, марионетка, фокусник.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA TOMOSHA SAN'ATIGA ALOQADOR TUSHUNCHALAR TASNIFIQA DOIR

Annotatsiya

XIV – XV asr ilm-fani, san'at va madaniyati haqida so'z borganda, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijodiga to'xtalmaslikning iloj yo'q. Navoiy san'atning barcha turlari kabi tomosha san'atiga ham o'z asarlarida alohida e'tibor qaratadi. Mazkur maqolada Alisher Navoiyning turkiy tilda yozilgan barcha janrdagi asarlarida tomosha san'atiga doir tushunchalarning qo'llanilishi, etimologiyasi xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: termin, lug'at, affiksatsiya, tomosha, masxara, teatr, qissaxon, qovurchoqchi, afsungar.

Kirish. Temur va temuriylar davrida tomosha san'ati haqida ma'lumotga ega bo'lish uchun Ibn Arabshohning "Amir Temur tarixi", Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma", Ryu Gonzales de Kalvixoning "Samarqanddagi Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi", Husayn Voiz Koshifiyning "Futuvatnomai sultoniy", Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye", Xondamirning "Makorim ul-axloq", Hasanxo'ja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob", Boburning "Boburnoma" hamda Alisher Navoiyning so'z durlari sochilgan barcha turdagi asarlariga murojaat qilishimiz o'rinli bo'ladi. Ularda Hirot aktyorlari, raqqoslar, sozanda, xonanda hamda qo'g'irchoqbozlar, nayrangbozlar haqida bir talay misralar uchraydi. Ya'ni o'sha davrda nayrangboz, masxara, muqallid, muallaq, ho'qqaboz, mo'shabid, zarofat, zarif, ahsh nag'ma, bozigar, qovurchoq o'yin, lu'batboz kabi atamalar xalq tomosha san'atining turlarini ko'rsatuvchi atamalar sifatida iste'molda bo'lgan. Xususan, "Temur tuzuklari"da ham "o'n birinchi toifa, har toifa hunarmandlardan o'z davlatxonamga keltirib, ularga o'rdada o'rin berdim, ular safar va tayyorgarliklarda lashkar hojatlarini hozir va muhayyo qildilar" [1, 77-b] deyilganda turli san'at egalari ham nazarda tutilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). XV asrda xalq tomosha san'atida qo'llanilgan terminlarning deyarli barchasini Alisher Navoiy asarlarida uchratamiz. Navoiy asarlari nafaqat badiiy, balki lisoniy, ma'naviy-madaniy boyligimiz sifatida ham qadrlidir. Navoiy asarlarida tilga olingan xalq tomosha san'atiga oid terminlarni quyidagicha tasniflashimiz mumkin:

Kulgili tomoshalar.

Hikoya uslubidagi tomoshalar.

Maydon tomoshalari.

Dorbozlik tomoshalari.

Qo'g'irchoq o'yin tomoshalari.

Kulgili tomoshalarga masxara, hazzol, mutoyib, mutoyaba, taqlid, zarofat kabi kishilarni kayfiyatini ko'tarishga, xushkayfiyat bag'ishlashga asoslangan tomosha turlarini misol keltirishimiz mumkin. Jumladan, "Hayrat ul-abror" asarining 6-maqolotida "masxara" san'ati, uning jamiyatdagi o'rni haqida quyidagilarni o'qiyamiz:

Ulki soqol bog'labon el kuldurur

Kulgu soqolig'a o'zi keltirur.

Qilmoq uchun ko'zga fuzun ko'rkini,

Boshig'a maymun chu qo'yar bo'rkini.

Kulgu uchun kelsa ulus qoshig'a,

Kulmas ulus yolg'uz aning boshig'a [2, 165-b].

Ya'ni egniga yolg'ondakam soqol bog'lab, birov odamlarni kuldirar ekan, bunda soqol tufayli odamlar uning o'zining ustidan kuladi. O'zining ko'rkini ortirib ko'rsatish uchun maymun boshiga burk qo'yib olar ekan, odamlar uning tepasiga kulish uchun kelarkan, ular faqat uning boshigagina kulmaydilar (uning o'zidan ham kuladilar) [2, 405-b]. Shuningdek, "Lison ut-tayr" asarida ham keltirilgan:

Toj qo'ydi boshig'a ul masxara,

Davrida oning sarosar kungara [3, 62-b]... misralaridan biz Hirot aktyorlarining maxsus kiyim-kechak, grim, parik kiyib boshqa bir qiyofaga kirib spektakl ko'rsatganlarini, ularning hajvkorlik san'atiga tomoshabin munosabatini bilib olishimiz mumkin bo'ladi. Chunki bu yerda aktyor ijrochiligi va pyesa ma'nosi ustida ham so'z bormoqdakim, Navoiy buni "kulmas yolg'iz ani boshig'a" deb uqtirib o'tadi [4, 232-b]. Demak, tomosha ko'rsatgan aktyorlar faqatgina so'zlari, ijrolari bilan emas, balki tashqi

koʻrinishlari, liboslari bilan ham tomoshabin eʼtiborini tortishga harakat qilganlar:

Oʻzidek yosab nechani yor sara,

Yoʻq sara, necha laimi masxara [3, 82-b].

Navoiy Hirotda ish koʻrgan masxaralarning tili oʻtkirliги va shu sababli ularning boshiga ne-ne kulfatlar tushishini ham hikoya qiladi:

Harza erur chunki mushaʼbid soʻzi.

Oʻz tilini, koʻrki, kesar ham oʻzi...

Shaklda chun masxaravash keldi bum,

Urmogʻigʻa qushlar etarlar hujum [2, 165-b].

Koʻrinib turibdiki, masxarabozlik sanʼatining oʻziga yarasha mashaqqati, masʼuliyati mavjud. Tomoshabinga xush kayfiyat bagʻishlay olish, kulgu yoʻli bilan jamiyatdagi illatlarni fosh etish, uning oqibatida boshiga tushishi mumkin boʻlgan tazyiqlarga mardonavor tura olish, albatta oson kechmagan. Navoiy hazil-mutoyibaning meʼyorida boʻlishini, u faqat kishilarga yengil kulgi, xushkayfiyat bagʻishlashi uchun xizmat qilishi kerakligini uqtiradi. Odamlarni kuldira olmay, bachkanalik bilan oʻzini har kuyga soladigan masxaralarni qattiq tanqid qiladi.

Masxara kulgu uchun boj yer,

Bir diram olgʻuncha ikki koj yer [2, 165-b].

“Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati” (toʻrt tomlik)da “Masxara – kulgiga qolgan; sharmanda, rasvo” maʼnolarida izohlanadi. Bu soʻzning aynan termin sifatidagi masxaraboz, aktyor maʼnolarida kelishi izohlanmaydi. 1991-yil “Gʻ.Gʻulom” nashriyotida chop etilgan “Lison ut-tayr” asarida “Toj qoʻydi boshigʻa ul masxara...” misrasining nasriy bayonida “Bu masxaraboz oʻz boshiga kungurali toj qoʻydi...” deb keltiriladi.

Darhaqiqat, “masxara” soʻzini Navoiy faqat masxarabozlik sanʼati, aktyor maʼnosida emas, balki bugungi kunda ham faol qoʻllanishda boʻlgan, “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati”(toʻrt tomlik)da ham sharhlanganidek, “ustidan kulmoq”, “kulgiga qolgan” maʼnosida ham qoʻllaydi:

Boʻlgʻon ermish borcha naqding nosara,

Nafs ila shaytongʻa zoting masxara [3, 58-b]. Yaʼni “Sening naqdina deganing siyqa tangalardir. Nafs tufayli zoting shaytonga masxara boʻlgan.

Alisher Navoiy “Majolis un-nafois” asarida 459 ta sheʼriyat ahli orasidagi zarif, hazzol, masxara, nadim kishilarni taʼrif-tavsifini ham keltiradi. Jumladan, mavlono Burunduqni “Nadimvash va hazzol kishi ermish” [5, 19-b], mavlono Bilol va mavlono Muqilliyini “nadim sheva va shiringoʻy kishi erdi” [5, 61, 74-b], mavlono Muzhirni esa “nadimsheva va hazzol tabʼ kishi uchun hazlomez ashʼori va qitʼalari koʻpdur va mashhurdir” [5, 70-b], deb taʼriflaydi. Shuningdek, mavlono Pomiy taʼrifida “...Shayx Abdullo Devona va xojai Dehdorki, hazrati podshoh majlisida nadimlik yuzidin koʻp elni taqlid va tashbih qilar mustahsan tushar. Mavlononing takallumida bir hol borkim, ani anga tashbih qilibtur, sobun chaynaydur va ogʻzidin magʻzoba zohir boʻladur va takallumni ham taqlid qilurda ikkalasin ahli idrok koʻp tahsin qilurlar” [5, 122-b], deydi. Guvohi boʻlganimizdek, bular oʻz davrining mohir sanʼatkorlari boʻlganlar. Ular faqat soʻz bilan emas, balki qadimiy mim aktyorlari singari maʼnodor taqlidchilik bilan ham oʻz majlisdoshlarini xursand qilganlar. [4, 234-b].

Alisher Navoiy asarlari tilining 4-tomlik izohli lugʻatida oʻqiyimiz: Hazzol (arabcha) – mazaqchi, qiziqchi, hazilkash, hazil qiluvchi, hazzol tabʼ (hazzol – tabʼ = a. + a.) – taʼbi hazilga moyil kishi, hazilkash tabiatli [6, IV, 135-b]. “Hazzol” soʻzi “Farhangi zaboni tojik” lugʻatida arabcha “hazilkash, juda hazilkash odam, juda kulgili” [7, 716-b] maʼnosida sharhlanadi. Demak, Navoiy asarlarida “hazil” soʻzini uchratamiz-u, “hazilkash” yoʻq. Uning oʻrnida “hazzol” qoʻllaniladi. Nadim (a.) – xizmatkor, mahram, hamsuhbat; nadimvash (nadim+vash = a.+a.) – xushchaqchaq; nadimsheva – xushtaʼb, xushsuhbat [6, II, 422-b]. Nadim

soʻzining asosan hazzol, shiringoʻy soʻzlari bilan birga kelganligidan ham koʻrinib turibdiki, bu soʻz mohir qiziq, soʻz ustasi, suhbat shirin kishilar [4, 236-b]ga nisbatan qoʻllangan. Atoqli xalq aktyori Yusufjon qiziq askiyabozlarni “shirin suxanlar” deb ataganligidan kelib chiqib, Mamajon Rahmonov ham “Majolis un-nafois” asarida koʻp bora qoʻllanilgan bu soʻzni “askiyabozlar” maʼnosida kelsa kerak [4, 236-b], deb taxmin qiladi.

Mutuyib (a.) soʻzi ham hazilkash, hazil qiluvchi boʻlib keladi. “Mavlono Abdurazzoq... rangining humrati bor uchun mutuyibalari ani “surx qalb” derlar [5, 164-b]. Mutoyaba esa hazil, askiya maʼnosida qoʻllanadi: Mutoyabaki, boisi inbisot boʻlgʻay, xushturki, mujibi farah va nishot boʻlgʻay. [8, 106-b].

Bugungi kunda ham tilimizda masxaraga sinonim sifatida isteʼmolda boʻlgan “mazax” soʻzi mazoh (a.) shaklda uchraydi. Sayyid Gʻiyosiddin... mazoh va mutoyiba mizojigʻa gʻolibdur [5, 91-b]. Yaʼni Sayyid Gʻiyosiddinning mutoyiba va askiya ustaligi aytilmoqda.

Muzhik (a.) – kuldiruvchi; tabassum:

Jat va loʻlining koʻpragi muzhik harakoti va tuz usuli [8, 48-b].

Muqallidchilik (a. – taqlid qiluvchi) ham masxara sanʼatining bir turi boʻlgan:

Fasaqa xaylida muqallideki, gʻarazi el kulgusidur, goʻyo fohishai qahbaning koʻrganni koʻrguzgan koʻzgusidur [8, 67-b].

Zarif (a. – koʻpligi zarofat)lar ham bazmlarda kishilarga soʻzga chechanlik, zukkolik bilan xushkayfiyat bagʻishlovchi kishilar boʻlganlar. Alisher Navoiy asarlari tilining 4-tomlik izohli lugʻatida zarofat soʻziga: 1. Pok, pokiza, zarofatli, goʻzal, latif; xushtaʼb, ziyrak, nozikfahm. 2. Dono kabi izog beriladi. Oʻzbek tili izohli lugʻatidagi “zarofat”ning hozirjavoblik, qochirim gaplarga ustalik maʼnolarini ham inobatga oladigan boʻlsak, M.Qodirovning “Zarofat egasi – bu soʻzga usta zariflarning badihagoʻylik bilan soʻz va baytlar toʻqib xarfiga zarba berishi va mot qilishi” [9, 58-b] deyishi bejizga emasligini bilishimiz mumkin boʻladi.

Bazla (a.) – askiya, latifa, oʻtkir soʻz.

Bazlagoʻ(y) (bazla+goʻy = a.+f.) – latifa, askiya aytuvchi; xushtaʼb odam:

Zarofat holatida bazlagoʻylar,

Atoridqa qilib har dam gʻulular [10, 30-b].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). XIV–XV asrlarda Hirotda bazm va sayllarda tomoshalar koʻrsatadigan tarkibda aktyorlar, qiziqchilar, sozandalar, xonandalar, raqqoslar bilan birgalikda hikoya uslubidagi tomosha sanʼati egalari maddohlar, goʻyandalar, qissagoʻylar, masalgoʻylar, badihagoʻylar, laffozlar, voizlar ham boʻlganlar. Demak, bu kasb egalari Navoiy asarlarida qay yoʻsinda taʼriflanganini koʻrib chiqamiz:

Balogʻatmaob (balogʻ+at+maob = a.+a.+a., sintaktik usulda soʻz yasalgan) – notiq, ifodaga mohir:

Xiradmand boʻlsa balogʻatmaob,

Ne boʻlgʻay ishi gʻayri royi savob [11, 409-b].

Balogʻatosor (a.) – fozillar, shirinsuxan, yetuk darajada soʻzlovchilar:

Turkigoʻy balogʻatosorlar bu harfning ham tarkin tutubturlar va hech navʼ nazmgʻa jilvai zuhur bermay oʻtubdurlar [5, 222-b].

Balogʻatshior (a.+a.) – yetuk notiq, ifodaga mohir:

Qilib chunki boʻlsa balogʻatshior,

Masihodin anfosi jonbaxshi or [11].

Maddohligʻ// Maddohliq (a.) – Soʻz taʼrifida bir necha soʻz deb, shayx Nizomiy bila Mir Xisrav... maddohliqlarin qilib, ul taqrib bila alar madhigʻa kirib, bu navʼ ado topibdur [12]. Maddohliq soʻzi – madhgoʻy, maqtamoqlik, taʼriflash maʼnosida kelmoqda.

Laffoz (a.) – Soʻz arosindadur ul koni malohat laffoz,

O'yakim vasfi aro ahli batog'at laffoz [13, IV, 159-b).
Laffoz – so'zamol, so'z ustasi ma'nosida kelmoqda.

Qissasoz (a.+f.) – hikoyachi, matalchi, bayonchi, hikoya qiluvchi:

Qissasoz – bekor va qissaxon – harzaguftor; har kim ma'junnok yo bangi, ko'ngilda aning ma'rakasi ohangi [8, 38-b].

Qissaxon (a.+f.) – hikoyachi, dostonchi, baxshi.

Go'yandalig' (f.) – qissago'ylik, baxshilik, qo'shiqchilik:

Ul dag'i barchasig'a... ne'matlar tortib, sozandalig' va go'yandalig' buyurub [14].

Muzakkir (a.) – eslatuvchi, yodga tushiruvchi; voiz:

Faqih erdi va majlis muzakkiri va Molik mazhabida erdi va "Mavto"ni hifz qilib erdi [15].

Maydon tomoshalariga kamongarlik, zo'rgarlik, tirandozlik, kushtidonlig' kabilar misol bo'la oladi.

Kamongarlik (f.) – "Mavlono Baqoiy... kamongarlikka mashhur".

Zo'rgarlik (f.) – "Zo'rgar ham ayladi hamrohlik, Yo'q anga yo'l ranjidan ogohlik" [3]. Zo'rgar so'zining ma'nosi Alisher Navoiy asarlari tilining 4-tomlik izohli lug'atida zo'ravon deb, "Lison ut-tayr" asarining nasriy bayonida esa "pahlavon" deb berilgan. Teatrshunos olim M.Rahmonov hamda M.Qodirovlar zo'rgarlikni XIV–XV asr tomosha san'ati turlaridan biri sifatida qayd etadilar.

Tirandozlik (f.) – merganlik hisoblangan. "Derlarki, tirandozlik fanida sohibvuqufdur, biz bilmasbiz" [5].

Kushtidonlig' (f.) – kurash usulini yaxshi bilishlik, pahlavonlik, polvonlik:

Nevchunkim ul agarchi kuch va zabardastliqda zamonining munfaridi erkandur, ammo kushtidonlig' va zabardastlig'da ham andoq ekandur [14].

Dorbozlik tomosha terminlaridan Navoiy asarlarida afsungar, afsunsoz, la'bfakan, lu'batakboz, muhrabozlik, muqallid, mush'abid, huqqaboz, shu'badaboz, naqshboz, nayrangsoz, bozigar kabilarni qo'llaydi. Alisher Navoiy asarlari tilining 4-tomlik izohli lug'atida bu terminlarning izohi quyidagicha keltiriladi:

Afsungar (a.+f.) – sehrgar, sehr, jodugar:

Zahr ila yashil bo'lubon,

Bulbul aning boshida afsungari [2].

Afsunsoz (a.+f.) – sehr bilan o'iga jalb etuvchi, hayratlantiruvchi:

Bo'lubon so'z demakka afsunsoz,

Qildi andoq sanou madh og'oz [16].

Afsuntiroz – jodugar, sehrgar, afsunli, sehrchi; uydirmalarni ma'qullatuvchi:

Ichinda ikki ming kishi chorasoz,

Bari hiylapardoz-u afsuntiroz [11].

Ayyor (a.) – hiylagar, firibgar, makkor; sehrgar:

Ul nur oshiqi mahjur ko'zi ravzani shishalari ravzan ko'zan ko'zi shishalaridek hayron qilib ishq'i bebok ayyori ul ravzan yo'lidin o'zin ko'ngul ma'murasig'a tashlar [8].

Bozi/Boziy (f.) – aldov, firib, hiyla bo'lib, undan bozigar va bozicha so'zlari yasalgan. Bozigar – hiylagar, firibgar, ko'zboylog'ichlar (Tama' qilma falakdin komkim xanjar qilur oshom, Yangi oy shaklidan har shom ul lo'li bozigar [13].); Bozicha esa – o'yinchoq, qo'g'irchoq (Aql pirikim malak xayliga erdi muqtado, Ul pari ishq'i aro bozichai atfoldur [13].) ma'nolarida keladi.

La'bfakan (a.) – o'yinga tushadigan, o'ynatadigan, nayrangboz:

Demayin muhrabozi sha'bada fan,

Balki lu'batnamoyi la'bfakan [16].

La'bovar – o'ynoqi, o'yinchi:

Birov yo'q ki hinduyi la'bovari,

Ne hindu ki joduyi donishvari [11].

Lu'batakboz (a.+a.+f.+f.) – nayrangboz:

Ko'raykim bu hisori lu'batakboz,

Yana ne nav' to la'b etgay og'oz! [10]

Muhrabozlik (f.) – nayrangbozlik, ko'zbog'lashlik:

Muhrabozlik tasbihin evurmak va uzunroq namozdin g'arazi el ko'rmak [8, 34-b]. Asosi "Muhra" bo'lib, jism; sadaf, munchiq; soqqa ma'nolarini bildiradi.

Musha'bid (a.) – nayrangboz, ko'zbo'yamachi:

Bul'ajablig' ishq aro ko'rgilki, ko'nglum cheksa oh,

Zaxmi og'zidin musha'biddek sochar haryon o'tin

[13].

Naqshbozlik' (a.+f.) – hiylagarlik:

Mavlono Yoriy... g'arazi naqqoshlik o'rganmoqdinnaqshbozlik' ekandur.

Nayrangsoz (f.) – sehrgar, afsungar:

Chu aylab la'b har nayrangsozi,

Falak har lahza yeb o'n qatla bozi [10].

Shu'bada (a.) – o'yin, nayrang. Va shu'badalarig'a e'joz tuhmati bog'lalilarva be'mani harzalarini vahy kisvatida jilva berdilar [8, 105-b].

Shu'badaboz (a.+f.) – masxaraboz, nayrangboz, sehr qiluvchi:

Bu kechakim sipehri shu'badaboz,

Olam ahlig'a bo'ldi shu'badasoz [16, 44-b].

Shu'badabozlik – nayrangbozlik, ko'zbo'yamachilik: Mavlono Ayoziy... magar uch yil mundin burunroq Puli Molonda bir yigit ko'rdum, ul ham bu nav' shu'badabozlik qildi [5].

Shu'badagar – har turli o'yin ko'rsatuvchi, fusunchi:

Shu'badagar shishasidek toshi sof,

Zimnida yuz makr ila zarqu gazof [2].

Shu'badasoz (a.+f.) – sehr bilan aqlni shoshiruvchi:

Bu kechakim sipehri shu'badaboz,

Olam ahlig'a bo'ldi shu'batasoz [16].

Shu'badafan – o'yin ilmini yaxshi biluvchi:

Demayin muhrabozi shu'badafan,

Balki lu'batnamoyi lu'bfagan [16].

Huqqaboz (a.+f.) – nayrangboz, fokuschi (huqqa – quticha): Ne qilg'ay necha jo'giyi sehrsoz, Biri muhraduzd-u biri huqqaboz [11].

Navoiy asarlarida qo'g'irchoq o'yini tomoshalari uchun xos bo'lgan arusak, lu'bat, lu'batboz, qovurchoqchi, fonus xayol, chodar kabi terminlarni uchratamiz. Bu terminlar Navoiyning bir yoki ikkita asarida emas, balki o'ndan ortiq asarlarida keladi. Misol uchun, birgina "lu'bat" terminining o'zini "Xazoyin ul-maoniyy", "Hayrat ul-abror", "Farhod va Shirin", "Sab'ai sayyor", "Lison ut-tayr" asarlarida qo'llanilganligini ko'ramiz.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Navoiy "Layli va Majnun" asarida arusak so'zini qo'llaydi. X.K. Baranovning "Арабско-русский словарь"ida "arus"ning kelin va qo'g'irchoq ma'nolari beriladi, ammo ushbu lug'atda arusak so'zi yo'q. "Farhangi zaboni tojiki"da arusni arabcha kelin, arusakni esa o'yinchoq, qo'g'irchoq deb izohlanadi. Bu esa arusakni forscha so'z degan taxminga borishga asos bo'adi. Alisher Navoiy asarlari tilining 4 tomlik izohli lug'atida ham arusak – o'yinchoq, qo'g'irchoq deyilgan [6]:

Qish mehrini chun itikrak etting,

Qorning sadafin arusak etting [17].

Bozicha (forscha bozi – aldov, firib, hiyla) – o'yinchoq, qo'g'irchoq [6, I, 306-b]:

Aql pirikim malak xayliga erdi muqtado,

Ul pari ishq'i aro bozichai atfoldur [13].

Navoiy bozigar terminini ham o'z asarlarida keltiradi. Ammo bu termin qo'g'irchoqboz emas, dorboz tomosha san'ati turiga mansub bo'lgan ko'zboylog'ich, fokuschilarni anglatgan.

Lu'bat (lu'b+at = a.+a.) – 1.o'yinchoq, qo'g'irchoq

[6]:

To'qqizinci borgoh andoqki, lu'bat chodari,

O'ynatib charxi muloib anda yuz ming lu'batin [13].

2.o'yin, o'ynash, xursandchilik qilish; hiyla, nayrang:

Shayx pandidin ne osig'kim qilur lu'batni man',
Menki, jonimni olur sho'xi lu'bat hasrati [13].
Lu'bat chini chehra nihon ayladi,
Zulfin ochib mushk fishon ayladi.
Ko'k bu musha'bidning o'lub chodari.
Axtar o'lub lu'batini siminbari [2].
Lu'bat so'zining asosi lu'b bo'lib – 1. o'yin, tasalli,
ko'ngil ochish, raqs:

Chun qarig'an chog'da men lu'batqa bo'ldum shifta,
Vah ne tong atfol lu'bining boshimg'a mehnati [13].

2. hiyla, nayrang:

Kim fusunu la'b birla tutti yer,

Shohi jo'ki ohi jo'ki qasrida [13].

O'yinchilik; = san'at – o'yinchilik hunari (raqqos)
ma'nosini bildiruvchi lu'biy ham "lu'b"dan yasalgan:

Kim chu shah bayram nashoti qilg'ali tuzganda jashn,
Har o'yunchi zohir etkan chog'da lu'biy san'atin [13].

Lu'batboz – qo'g'irchoq o'ynovchi; nayrangboz,
hiylalar ma'nosini bildiradi. Bu yerda lu'b+at+boz
ko'rinishida affiksatsiya usuli, ya'ni arabcha "lu'b"ga, arabcha
"at" (ko'plik qo'shimchasi) hamda forscha "boz"
qo'shimchasini qo'shish bilan so'z yasalgan.

Bir shabistonda jilva aylab soz,

Falak ul la'blarg'a lu'batboz.

Lu'bat mahvashi sumanbar ham.

Shomdin zulfi mushku anbar ham [16].

Ma'lumki, bugungi kunda forscha va arabcha bo'lgan
arusak, bozicha, lu'bat kabi so'zlar iste'moldan batamom
chiqib ketgan. Qo'g'irchoq esa asli turkiy so'z bo'lganligi
uchun ham saqlanib qolgan bo'lsa, ajab emas. Bu so'z bizdan
boshqa turkiy xalqlarda ham qo'llanib kelinmoqda. Masalan,
turkmanlarda "gurjak", qozoqlarda "кыыршак", qirg'izlarda
"кыурчак", tatarlarda "кырчак" kabi.

Qovurchoqchi (qovur+choq+chi = t.+t.+t.) – chodirda
qo'g'irchoq o'ynatuvchi, qo'g'irchoqboz [6]:

Balki qovurchoqchi kibi hiylalar,

Ko'rguzibon chodiridin ming suvar[2].

Navoiy ishlatgan "qovurchoq" so'zi Qashqadaryo va
Surxondaryo viloyatlarida shu kunlarda ham ishlatiladi.
Adabiy tilga "qo'g'irchoq" shakli kirgan. Aslida "qovur"
hamda "qo'g'ur" (qo'g'ur ham qovurmoq) so'zlari bir xil
ma'no anglatadi. Shevalarda "qurchoq" so'zi ham iste'molda.

Ayniqsa, Navoiy tomonidan qo'g'irchoq o'yinining
ustasi qo'g'irchoqbozning "qovurchoqchi" deb berilishi
e'tiborlidir. Nazarinizda, qovurchoq-qovurchoqchi juda
ko'hna o'zbekcha so'z bo'lib, qo'g'irchoq o'ynatish
san'atining mustaqilligi va qadimiyligiga ishora qiladi[18].

Undan tashqari, Navoiy asarlarida chodar so'zi ham
keladiki, bu qo'g'irchoqbozlik o'yinining chodir ortida
amalga oshirilganligini hamda o'sha davrdagi qo'g'irchoq-
bozlik tomoshasi – chodir xayol mavjud bo'lganligini
bildiradi.

Chodar (f.) – chodir, o'tov:

Mixu sutunsiz tikibon chodarin,

Davri etib chodarining paykarin.

"Hayrat ul-abror" dostonining to'rtinchi maqolotidagi
quyidagi baytda fonus xayol atamasi keladi. Ammo bu
so'zning sharhini Alisher Navoiy asarlari tilining 4-tomlik
izohli lug'atida uchratmaymiz.

Harza hayolot ila hol aylabon,

Davrni fonus xayol aylabon [2].

Bu yerda qo'g'irchoq teatrining bizgacha yetib
kelmagan, biroq XIV – XVI asrlarda yaxshi tanilgan turi
haqida ma'lumot beriladi. Bu tur – fonus xayol, ya'ni fonus
yorug'ida charm yoki taxtadan ishlangan qo'g'irchoq
suratlarini o'ynatuvchi tomosha, soya teatridir. U xususan XV
asrda takomillashgan va yaxshi tanilgan deb o'ylaymiz. Aks
holda unga Navoiyning nazari tushmagan va u maxsus
atamaga ega bo'lmagan bo'lur edi. Ammo fonus xayol xalq
ommasi orasida chodir xayolchalik shuhrat topmagan, bora-
bora umuman e'tibordan tushib qolgan [18].

Endi Navoiy "qo'g'irchoqchi" va "lu'batboz"
terminlarini nima maqsadda qo'llaganligiga ham e'tiborimizni
qarataylik. Buyuk mutafakkir asarlarida ayrim san'at egalari
kabi ("Mahbub ul-qulub"da mug'anniy va cholg'uchilar,
voizlar, qissaxonlar ta'rifi keltiriladi) qovurchoqchi,
lu'batbozlarga maxsus ta'rif bermaydi. Ammo bu so'zlardan
ustalik bilan foydalanib, ajoyib o'xshatishlar yaratadi.
Chunonchi, shoir "Hayrat ul-abror" dostonining o'n to'rtinchi
maqolotida "aflok hay'ati shikoyatida" va "jahon lu'batini
kinoyatida" fikr yuritir ekan, charxni avval nayrangbozga,
so'ng "qovurchoqchi"ga o'xshatadi:

Balki qovurchoqchi kabi hiylalar,

Ko'rguzibon chodiridin ming suvar.

Mixu sutunsiz tikibon chodarin,

Davri etib chodarining paykarin,

Anda bo'lub jilvagari anjuman,

Har sori yuz lu'batini siymin badan.

Munchaki lu'bat chiqorib siymgun,

Qasdi bori elga firebu fusun[2]

Bunda Navoiy demoqchiki, qo'g'irchoqboz kabi bu
hiylalar osmon o'z nayrangbozlik chodiridan ming xil suratlar
ko'rsatadi, chodirini mixsiz, ustunsiz tikadi, shaklini davra
qilib yasaydi. Unda yulduzlar jilva sochib, har tarafda yuzlab
kumushbadani bilan o'yinlar namoyish etadi. Muncha kumush
rang qo'g'irchoq chiqarib o'ynatish – tamom el uchun firib-u
nayrangdir. Navoiyning naqadar yuksak mahorat bilan falakni
qovurchoqchiga, osmon gumbazini qo'g'irchoqboz chodiriga,
yulduzlarni qo'g'irchoqlarga qiyos qilib ta'riflashiga va
kechasi ko'rinib, kunduzi g'oyib bo'ladigan yulduz –
qo'g'irchoqlarni o'ynatuvchi charx ishini sehriga tomoshasiga
o'xshatishiga qoyil qolmay iloj yo'q.

Demak, Navoiy qo'g'irchoqni – qovurchoq, arusak,
bozicha, lu'bat; qo'g'irchoqbozni – qovurchoqchi, lu'batboz
deb qo'llagan bo'lsa, qo'g'irchoqbozlik san'ati turlaridan –
fonus xayol va chodir xayolni keltirib o'tadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Temur va temuriylar davrida tomosha san'atining
barcha turlari taraqqiy topgan, yaxshi tanilgan, keng yoyilgan;
iste'molda bo'lgan terminlarning aksari arabcha,
ayrimlari forscha va oz qismi turkiy bo'lgan;

terminlar asosan affiksatsiya usulida yasalgan;

arab va fors tilidan o'zlashgan bu terminlar
iste'moldan batamom chiqib ketgan, saqlanib qolganlari ham
terminlik xususiyatini yo'qotgan (ayyor, nayrangboz, nag'ma,
naqshoz kabi);

keltirilgan dalillardan ko'rinib turibdiki, o'zbek teatr
terminologiyasining XIV – XV asrlardagi holatini xronologik
o'rganishda Alisher Navoiy asarlari muhim manba bo'lib
xizmat qila oladi.

ADABIYOTLAR

1. Temur A. Temur tuzuklari. – T.: Ijod-press, 2019.
2. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.7. Hayrat ul-abror. – T.: Fan, 1991.
3. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.12. Lison ut-tayr. – T.: Fan, 1996.
4. Rahmonov M. O'zbek teatri. Qadimgi zamonlardan XVIII asrga qadar. – T.: 1968.
5. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.13. Majolis un-nafois. – T.: Fan, 1997.
6. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 tomlik. – T.: Fan, 1983. I – IV tom.
7. Farhangi zaboni tojik. – M.: 1969.

8. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.14. Mahbub ul-quqlub. – T.: Fan, 1998.
9. Qodirov M. Temur va temuriylar davrida tomosha san'atlari. – T.: 1996.
10. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.8. Farhod va Shirin. – T.: Fan, 1991.
11. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.11. Saddi Iskandariy. – T.: Fan, 1993.
12. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.15. Xamsat ul-mutahayyirin. – T.: Fan, 1999.
13. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.3,6. Xazoyin ul-maoniy. – T.: Fan, 1998.
14. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.15. Holati Pahlavon Muhammad. – T.: Fan, 1999.
15. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.17. Nasoyim ul-muhabbat. – T.: Fan, 2001.
16. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.10. Sab'ai sayyor. – T.: Fan, 1992.
17. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.9. Layli va Majnun. – T.: Fan, 1992.
18. Qodirov M., Qodirova S. Qo'g'rchoq teatr tarixi. – T.: Talqin, 2006.

УДК: 809.1+89

Парда ҚУРБОНОВ,

Қарши давлат университети Инглиз тили ва адабиёти кафедраси мудири

E-mail: pqurbonov@yahoo.com

ф.ф.д., профессор Қаршибоева У.Давировна тақризи асосида

**A. FITRAT "REBELLION OF SATAN AGAINST GOD" AND THE ENGLISH POET J.G. BYRON'S "CAIN" IN
DRAMA PHILOSOPHICAL AND POETICAL ANALYSIS OF THE RELATIONS OF MAN AND THE WORLD**

Abstract

This article is based on the dramatic poems of the Uzbek writer, playwright, poet Abdurauf Fitrat "The Rebellion of the Devil against God" and the English poet J. G. Byron "Cain". The injustice, ignorance and laziness that prevailed in his homeland, dumbness, frivolity, rebellion against slavery, personal freedom, philosophical and poetic understanding of the relationship between man and the universe in two works are analyzed.

Key words: devastation, seriousness, injustice, ignorance, despair, ruin, perspective, initiative, pity, silence, the Turkic world, Arab, Persian, Afghan, motives for rebellion, backwardness, laziness, dumbness, frivolity, against slavery

**А. ФИТРАТ «ВОССТАНИЕ САТАНЫ ПРОТИВ БОГА» И АНГЛИЙСКИЙ ПОЭТ Ж.Г. БАЙРОНА «КАИН» В
ДРАМАТИЧЕСКОМ ФИЛОСОФСКО-ПОЭТИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ ОТНОШЕНИЙ ЧЕЛОВЕКА И МИРА**

Аннотация

Данной статье основана на драматических поэмах узбекского писателя, драматурга, поэта Абдурауфа Фитрата «Восстание Черта против Бога» и английского поэта Дж. Г. Байрона «Каин».

Анализируются несправедливость, невежество и лень, царившие на его родине, немота, легкомыслие, бунт против рабства, личная свобода, философско-поэтическое осмысление отношений человека и мироздания в двух произведениях.

Ключевые слова: опустошение, серьезность, несправедливость, невежество, отчаяние, разорение, перспектива, инициатива, жалость, молчание, тюркский мир, арабский, персидский, афганский, мотивы бунта, отсталость, лень, немота, легкомыслие, против рабства.

**А.ФИТРАТНИНГ «ШАЙТОННИНГ ТАНГРИГА ИСЁНИ» ВА ИНГЛИЗ ШОИРИ Ж.Г. БАЙРОННИНГ «КАИН»
ДРАМАЛАРИДА ИНСОН ВА ОЛАМ МУНОСАБАТЛАРИНИНГ ФАЛСАФИЙ-ПОЭТИК ТАҲЛИЛИ**

Аннотация

Ушбу мақолада ўзбек адаби, драматурги, шоир Абдурауф Фитрат ёзган «Шайтоннинг Тангрига исёни» ва инглиз шоири Ж.Г.Байроннинг «Каин» драматик поэмаларида ўз ватанида ҳукм сурган адолатсизлик, ноҳақлик, жаҳолат ва лаганбардорлик, мутеълик, фикрсизлиқ, қулликка қарши исён, шахс эркинлиги ҳамда икки асардаги инсон ва олам муносабатларининг фалсафий-поэтик талқини таҳлил этилган.

Калит сўзлар: хароблик, жадид, адолатсизлик, ноҳақлик, жаҳолат, маъюс, хароб, истиқбол, ташаббус, ачиниши, сукут, туркий дунё, араб, форс, афғон, исёнкорлиги мотивлари, қолоқлик, лаганбардорлик, мутеълик, фикрсизлиқ, қулликка қарши.

Кириш. (Introduction). Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев мамлақтимиз ижодкор зиёлилари вакиллари билан бўлиб ўтган учрашувда «Биз мана шу ўта муҳим йўналишдаги ишларимизни бундан кейин ҳам қатъият ва изчиллик билан давом эттирамиз. Нега деганда адабиёт ва санъатга, маданиятга эътибор - бу аввало халқимизга эътибор, келажакимизга эътибор эканини, буюк шоиримиз Чўлпон айтганидек, адабиёт, маданият яшаса, миллат яшаши мумкинлигини унутишга бизнинг асло ҳақимиз йўқ» [1] дея таъкидлаган эди. Тадқиқотнинг мақсади инглиз шоири Ж.Г. Байрон ижодини Ғарбий Европада романтизмнинг вужудга келиши ва тараққиёти контексти билан боғлаб ўрганиш орқали очиб бериш. Тадқиқотнинг вазифаси қуйидагидан иборат: инглиз шоири Ж.Г.Байроннинг «Каин», А.Фитратнинг «Шайтоннинг тангрига исёни» драмаларининг қиёсий типологик таҳлил жараёнида асар қаҳрамонлари характерларининг ўхшашлиги ва тафовутлари аниқлаш ва инсон ва олам муносабатларининг фалсафий-поэтик таҳлил қилишдан иборат.

Асосий қисм. Атоқли ўзбек адаби, драматурги, шоир, миллий истиқлол курашчиси Абдурауф Фитрат ёзган «Шайтоннинг Тангрига исёни» драматик поэмаси

ҳам худди шундай, ҳуррият учун кураш руҳидаги асардир. А.Фитрат бу нодир асарини ёзгунга қадар худди Байрон каби ўз ватанида ҳукм сурган адолатсизлик, ноҳақлик, жаҳолат ва тубанликларга қарши қатъий курашди. У Туркияда илм таҳсили билан яшаган йилларида Бухоро давлати тахтига Сайид Олимхон ўтириши ва Насруллоҳ парвоначи бош вазир бўлиб тайинланишидан анча кейин «Таарруфи муслимин» («Мусулмонлик билимлари») ҳафталик газетасининг 1328 ҳижрий, 1910-милодий йил, 8 декабр сониди «Бухоро вазири Насруллоҳбей парвоначи афанди ҳазратларин очик мактуб»ини эълон қилди. Мактуб бундай сўзлар билан бошланади:

«Эй, вазоратпаноҳ, биз тартиботчи жадидга муҳтожмиз (янги тартиб ўрнатишга). Аниқдирки, ҳеч қайси миллат ҳеч бир замонда бизда бўлганидек юрти хароблик, халқи фалокат, аёнлари пасткашлиқ, идора аҳли фасод, золимларнинг қон сўриш, ажнабийларнинг қалақалари, истиқболнинг мушқуллиги каби иллатларга мубғало бўлмаган!

Бутун мамлакат ва миллатни шу аҳволга келтириб қўйдики, дунёдаги энг қийин ва ташвишли кунларда яшаётган одамлар ҳам бизнинг аҳволимизга маъюс тортиб, қон йиғламоқдалар. Ҳар қанча қулоқларингизни беркитиб олсангиз ҳам, бу қадимги ислом миллатининг

фарёдига, бу муқаддас юртимизнинг хароблигига ачинмай туролмайсиз. Лекин бу жимгина ачинишдан кимга фойда? Бу кетма-кет келаётган мусибатларга Сиз каби комил шахснинг ҳаракатсиз ачиниши ва сукут ҳолати қачонгача давом этади? Таассуфки, бугунга қадар интизор кўзларимизни қанчалар тикмайлик, истикболимизнинг саодати учун ташаббус бўладиган бирор ишни Сиздан кўрмадик». [2]

Шунингдек, адиб ўзининг «Мунозара» асарида бутун Туркистон халқларининг аҳволи не чоғли ачинарли экани ҳақида «Жаҳонга Абу Али ибн Синодек, Форобийдек буюк олимларни берган замин, халқ нима учун қолоқлик ва жаҳолат ботқоғига тушиб қолмиш?» - деб фарёд қилади. Фитрат «Мунозара», «Сайёҳи Ҳинди», «Қиёмат», «Шайтоннинг Тангрига исёни» асарларида динни эмас, хурфотни, динсизликни, илм-фанлар орқага кетганини танқид қилади. У «Қиёмат» асарида кўкнорхаёл Почамирнинг нариги дунёга бориб қолиши, у ерда ҳам лаганбардорлик, порахўрлик, коррупция ҳолатларини кўришини кулги, ҳажв билан тасвирлар экан, буни атеизм, даҳрийлик деб баҳолаш хато эканлигини «Фитрат ва жадидчилик» асари муаллифи Ҳамидулла Болтабоев тўғри кўрсатиб ўтган. Бу асар шўро олимлари ўйлаганидай, диний қарашлар танқиди эмас, балки мавжуд дунёвий жамиятдаги иллатларни диний образлар воситасида танқид қилишдир.

Байрон «Каин» драма-мистериясида ва Фитрат «Шайтоннинг Тангрига исёни» драмасида бошқача ҳолатни, инсон ва олам муносабатларини фалсафий-поэтик таҳлил қилдилар. Байрон «Каин»даги Люцифер билан Фитрат драмаси қахрамони Шайтоннинг исёнкорлиги мотивлари, сабаблари, мазмуни жуда ўхшашлиги ҳайратланарлидир. Эҳтимол, ҳар икки асар муаллифларининг лаганбардорлик, мутеълик, фикрсизлик, қуллиққа қарши исёни, шахс эркинлиги, тафаккур ҳурлигини севишидандир. Лекин шуниси ҳам борки, «Каин» мистерия-драмаси қахрамони Люцифер тасаввуридаги Иегова, Яхве, яҳудийлар илоҳи инсонларга яхшиликни билмайдиган, уларни фақат кул сифатида кўрадиган, фақат ўзини улуғлашларини истайдиган ёвуз куч сифатида берилган. Каин ва Люцифернинг илоҳи Аллоҳга, Кришнага, ҳатто пайғамбарлар Буддага ё Исо Масихга сира яқинлашмайди. «Сен билан мен фикрловчи мавжудотлармиз,- дейди Люцифер - Биз Худонинг буюклигини, куч-қудратини, бизга жазо беришини биламиз. Лекин у бизни яратганми, ёки биз аввалдан бормизми, мен буни билмайман. Агар, у бизни яратган бўлса, ҳалок этмаслиги керак эди. Бизни ўлмас қилиб яратса, азобларга ҳам чидар эдик». Бу сўзлар билан Люцифер номини айтмаса ҳам, ўзини Прометейга қиёслайди. Гўё у Зевс ҳақида гапирётгандай. Люцифер фикрича, Иегова ёлғиз илоҳдир. У ёлғизлиги сабабли бахтсиздир. Шайтон -Люцифер тарафдори келажакда кўпайишни билади. Ҳозирча Люцифер унинг битта тарафдори. Бу-Худони севмайдиган, жаннатдан қувилганини адолатсизлик деб билувчи Каиндир. Унинг руҳида отасига ҳам, онасига ҳам, уларни жаннатдан қувган Тангрига ҳам меҳр-муҳаббат йўқ. Аксинча, Каин отасини ҳам, онасини ҳам, биродари Авел (Ҳобил) ни ҳам Худого кўр-кўрона сажда қилаётганлари учун севмайди. Сингиллари Каинни акамиз деб, меҳр билан қарайдилар. Бу меҳрибонлик ҳам Каинни севинтирмайди. У одам севмасдир. Шоир Каинни ёмон ҳам, яхши ҳам демайди, уни ўз холича, буюк тафаккур эгаси қилиб кўрсатади.

«Мен буюк тафаккур эгаси бўла туриб, бу дунёда тубанман, ҳеч ким эмасман. Менинг тафаккурим Худо каби қудратлидир». Люцифер Каиннинг бундай фикрлашини қувватлайди. Каин руҳан ёлғиз. Отасига ҳам, онасига ҳам, сингилларига ҳам бегона. Бу ёлғизлик сабабли у Люциферни, Шайтонни ўзига яқин тутати.

Чунки, Шайтон унинг исёнига мадад бераётган эди. Каин фикрича, Ер оғир меҳнат эвазига ҳосил беради. Оғир меҳнатни эса Каин ёқтирмайди. Шу сабабли у жаннатдан бу оилани қувган Худого душман бўлиб қолган. Эҳтимол бу билан Байрон меҳнат қилмай, шу дунёда жаннатдагидай яшаётган бой-задагонларни, ҳокимият эгаларининг текинхўрлигини фош этаётгандир? А. Фитрат драмасида эса, Каин билан Люцифер бирлаштирилган. Шоир ҳар иккисининг кечинмаларини, фикрларини, Худого нафратини, одамларнинг ожизлиги устидан заҳарханда қилишни Шайтон сиймосига юклайди:

Малаклар:

Субҳон олло, ё олло!

Шайтон:

ерда ётқиз, «субҳон, субҳон» сайратғил,
Кимга, қандай фойда бор(дир) бу ишдан?

Қайси аҳмоқ исинадур бу қишдан?

Бу эркинсиз махлуқларни турғизиб,

Ундан кейин ёғоч каби ётқизиб,

Умр бўйи «поклигини» мактатмоқ

Истагансан?.. Нега бердинг қўл-оёқ?

Тебранмаскан, нега булар тирилди?

Учолмаскан, нечун қанот берилди? [3]

Бизнинг назаримизда, Байрон «Каин» драма-мистериясида (бу асар Мистерия - махфий томошага мўлжалланган, уни кўпчиликка кўрсатиб бўлмайди) ана шундай, абадий яшашга, куч-қудратга, эркин ҳаётга меҳнат қилмай эришаман, деб ўйловчи инсон тимсолини яратган. Бу адабий образ, характернинг айрим ижобий жиҳатлари ҳам бор. Бу Каиннинг мутеъликни, лаганбардорликни, қуллиқни ёмон кўриши, ҳурликни эркинликни яхши кўришидир. Каин табиати, характерига хос бу хислатлар шоир Байроннинг руҳига яқиндир. Аммо Каин характерида Байрон ўз руҳиятини тўлиғича кўрсатган деб бўлмайди. Шоир ўзи драмага кириш сўзида айтганидай, Каиннинг сўзлари, кечинмалари, асар воқеаси тўлиғича Библия сюжетида олинган.

Драма-мистерияда Каин ота-онасини арзимас хато учун жаннатдан қувиб чиқарган Тангрини барча халқлардан фақат мактов кутадиған, золим, ёвуз куч-қудрат деб билади ва унга қарши исён кўтаради. Каин ва Люцифер диалогларида бири (Каин) ота-онаси жаннатдан қувилиши сабабини, ҳақиқатни билишга, иккинчиси (Люцифер) Тангрининг бу иши адолатли эмаслигини билдиришга интилади. Асарда қахрамонлар диалогда шунга ишора борки, жаннатдаги икки дарахтдан бирининг мевасини ейиш тақиқланмаган, бошқасининг мевасини ейиш тақиқланган.

«Каин»да тасвирланишича, Одам Ато ва Момо Ҳаво яхшилик дарахти мевасидан емай, Шайтон ва Илон гапи билан тақиқланган мевани ейдилар. Каин айтадики, Одам ва Ҳаво ҳар иккала дарахт мевасидан ейишлари керак эди, ёки ҳеч биридан емаслиги керак эди. Люцифер айтадики, бир мевани едилар, энди ўлмас ҳаёт мевасини тотишга интилинлар. Каин: Қандай қилиб?» - деб сўрайди. Люцифер: «Сизларда руҳ бор. Руҳни ҳеч ким сўндира олмайди. Руҳингиз қудратлидир, шу сабабли сизлар бутун оламга ҳукмдорлик қиласизлар. Худонинг зулмига қарши исён қилинлар! - деб маслаҳат беради. Бундай фикр, албатта, Каинга ёқади. Бу сўзлар унинг Яхвега нафратини кучайтиради. Люцифер Илон айбдор эканлигини, у фақат Одам Ато ва Момо Ҳаво кўнглида ётган исёнкор руҳни уйғотганлигини айтади. «Каин» теран фалсафий драматир.

Байрон «Каин» асарида Одам Ато замонидаги жуда қадимги воқеани тасвирласа ҳам, унинг поэтик ғояси - мутеъликни, қуллиқни қоралаш ва ҳурлик, озодликни химоя қилиш шоир учун, ўқувчилар учун, ўша давр учун замонавий эди. Байрон замонидаги Англияда чексиз ҳокимият эгалари ўзини «Худо» фахмлаб, меҳнат аҳлига,

оддий халққа, мустамлака асоратидаги халқларга (масалан, ирландияликларга ва ҳиндларга) жабр-зулм қилмоқда эдилар. Лекин «Каин» драмасида бошқа ажойиб, поэтик, ижтимоий, фалсафий ғоялар ҳам бор. Асарнинг бошларидаёқ Ада ўз акаси Каинга бир кўкракдан (Момо Ҳаво кўкрагидан) сут эмганлари учун бир-бирини севиши, ака-сингиллик меҳри ҳақида гап боради. Лекин у вақтда ҳали жамият ахлоқий қонунлари шаклланмагани сабабли Ада акани фақат сингил сифатида севмай, ёри сифатида севади. Бу севгани бахт-саодат деб ўйлайди. Люцифер, Шайтон унга тушунтиради, минг йиллар ўтгач, бундай севги оғир гуноҳ ҳисобланади, дейди. Ада соддадиллик билан «Наҳотки, Каин билан бизнинг ўғлимиз ва қизимиз бир - бирини севмайди, меҳрибонлик қилмайди?»-деб қайгуради. Люцифер унга, «йўқ, келгусида бундай севги гуноҳ, жиноят ҳисобланиб қораланади», -дейди[4].

«Каин» драмасида яна бир муҳим поэтик ғоя бор. Люцифер (Шайтон) аралашмаганида ҳам Одам фарзандининг руҳида мана шу исёнкорлик, хурфиқрлик интилиш бор эди. Шайтон уни фақат тезлаштиради. Бу поэтик ғоя Каин характерида ёрқин бадий ифодасини топган. Худди шу каби поэтик ғоя буюк ўзбек мутафаккири, шоир ва драматург Абдурауф Фитрат ёзган «Шайтоннинг тангрига исёни» драмасининг ҳам асосий мазмуни, моҳиятини ташкил этади. Ҳатто Каин монологи ва Люцифернинг уни қувватловчи сўзлари ўзбек шоирининг драмасида жуда ўхшаш пафосли, эҳтиросли берилганини кўрамыз. Фитрат асарида Шайтон Қуръони каримда Аллоҳ таоло айтган «Биз ер ва осмонларни ва улардаги мавжудотларни йўқдан бор қилдик» деган сўзларини янги замонга хос, даҳрий (даҳрийларга хос) илм-фан мантиқи билан фош этади:

Кўк йўқ эмиш, Ер йўқ эмиш, Куёш билан юлдуз йўқ,

Ой йўқ эмиш, замон-да йўқ, кеча билан кундуз йўқ.

Ҳаво-да йўқ, фазо-да йўқ, малак каби Шайтон йўқ, Бор йўқ эмиш, борлик-да йўқ, мумкин каби имкон йўқ,

Бу йўқликда бизнинг Тангри бир сир каби турармиш,

Йўқликларда яшириниб, адам (йўқлик) кайфин сурармиш,

Истамишким борлик узра чиқиб, кўрсин ўзини, Ўзидаги сифатлар-ла нурлантисин кўзини.

Истамишким, бу йўқликдан биз борларни яратсин, Сўнг ... ҳаммамизни топиндирсин, қаратсин. [5]

А.Фитрат асарида Шайтон бу сўзларни айтар экан, «Аслида бу менинг сўзим эмас, «Лавҳул - Маҳфуз»да шундай ёзилган», - дейди. «Бу сўзларни ўйламасдан қабул қилайликми биз?» - дейди у. Жаброил ва бошқа фаришталар Устознинг ҳали шайтон эканлигини билмайдилар, аммо унинг сўзларида Худони масхаралаш оҳанги борлигини сезиб, норозилик билдирдилар.

Жаброил айтади:

«Лавҳул - Маҳфуз»да Худонинг сўзлари бор, Худо сўзида ҳақликнинг ўзи бор.

Малаклар-фаришталар ҳам Устоз (Шайтон) сўзига эътироз билдирадилар.

Худонинг сўзини қайтармас ҳеч ким, ким қайтарса, ул иймонсиздир... [6]

Шайтон эса ўзининг устозлик мавқеидан фойдаланиб, фаришталарга Худонинг сўзларида зиддият, мантиксизлик, демакки ёлғон борлигини

фаришталарга тушунтиришга уринади. Наҳотки, Худо инсонларни фақат ўзига сажда қилдириш, ҳамду сано айтириш, қул қилиш учун яратган бўлса? Шу ҳам яхшилик бўлдики, бу худбинлик, золимлик-қу? қабилдаги гапларни атади. Байрон драмасидаги Каин ва Люцифер сўзлари билан Фитрат драмасидаги Шайтон сўзлари ўртасида ғоявий яқинлик бор. Ҳар иккала асарда инсонларнинг фақат қул бўлиб яшаш, мутеълик, лаганбардорлик, яратганга мадҳу сано айтиши қораланади. Фитрат драмасини ҳам мистерия дейиш мумкин. Чунки «Шайтоннинг тангрига исёни»да ҳам ҳукмрон диний эътиқодга қарши, махфий эътиқод асослари театр томошаси сифатида кўрсатилади. Ҳар икки асарда фикрсизлик, фикрламай, фақат Яратганга ҳамду сано айтиш, мустақил, эркин фикрламаслик тубанлик, пасткашлик сифатида қораланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature Review). Мавзуга оид адабиётлар таҳлили тадқиқ этилаётган муаммо юзасидан муал- лифнинг билим ва тасаввурларга эга эканини намоён этувчи қисм ҳисобланади. Адабиётлар таҳлили мавжуд интеллектуал худуд доирасини баҳолаш ва шу асосда маълум ҳарита яратишни англатади. Адабиётларнинг танқидий таҳлилидаги уринишлар мазкур мавзу доирасидаги билимларни кучайтиради ва тадқиқот саволларини янада ойдинлаштиришга ёрдам беради. Ўз мазмунига кўра ҳар қандай тадқиқот айни шу соҳага яратилган аввалгибилимлар негизига қурилади. Адабиётлар бўйича таҳлил асосан соҳадаги энг янги журнал мақолалари ва бошқа турдаги маълумот манбалари асосида амалга ошади (мавзуга оид мақолаларни қалит сўзлар ёрдамида www.scholar.google.com) кидирув тизимидан топиш мумкин

Таҳлил методологияси (Research Methodology). Тадқиқот мавзусини ёритишда қиёсий-типологик, қиёсий-тарихий таҳлил, лингвопоэтик, герменетик усулларидадан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Тадқиқотнинг таҳлил қисми тадқиқот методологиясидан аввал белгилаб олинган. Таҳлил усуллари орқали йиғилган маълумотлар таҳлил қилинади. Бунда фақат таҳлили натижалари ифода этилади

Хулоса ва таклифлар (Conclusion and Recommendations) Биз биламизки, шоир А.Фитрат «Шайтоннинг Тангрига исёни» асарида динни эмас, хурофотни, динсизликни, лаганбардорлик, порахўрлик, коррупцияни ва илм-фанлар орқага кетганини танқид қилади.

Лекин, инглиз романтик шоири Ж.Г.Байрон Шарқ дунёси билан танишув шоир дунёқарашига қандай таъсир этди? Байрон Шарққа саёҳатидан – ўзга цивилизация ва ўзга дин билан учрашишдан қандай таассуротлар билан қайтади? Френсис Ходжсон билан ёзишмаларида у диний муаммоларни муҳокама қилади. Шоир бу мактубида яҳудийларнинг диний қарашларини танқид қилади. Энг муҳими, шоир диний ақидалардан адолат излайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш- халқимиз маънавий олами юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Халқ сўзи. 2017 йил. 4 август. –№153 (6847)
2. Фитрат А. Танланган асарлар. - Тошкент «Маънавият». – 2003. Б.226.
3. Фитрат А. «Шайтоннинг тангрига исёни». Танланган асарлар. I жилд. Тошкент. «Маънавият». - 2000. Б. 220.
4. Байрон Дж.Г. Собр.соч.: В 4-х томах. Москва. Правда. – 1981. С.348
5. Фитрат А. «Шайтоннинг тангрига исёни». Танланган асарлар. I жилд. Тошкент. «Маънавият». - 2000. Б. 222.

-
6. Фитрат А. “Шайтоннинг тангрига исёни”. Танланган асарлар. I жилд. Тошкент. “Маънавият”. - 2000. Б. 223.
 7. Байрон. Сайланма. Тошкент. Гофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. – 1974. Б.152.
 8. Дьяконова Н.Я. Английская романтическая повесть. К.: Правда. – 1980. С. 5-40, -153.
 9. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. Тошкент. Алишер Навоий номидаги нашриёти. Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. – 2007. Б. 284.
 10. Имомхўжаев Д. Афғонистон маърифатпарварлик адабиёти очерклари. Тошкент. 1999. Б. 28
 11. <http://valerie-website.narod.ru/poems.html>
 12. http://www.1911encyclopedia.org/George_Gordon_Byron

Юлдуз МАМАДИЯРОВА,
Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти
E-mail: youldouz0709@gmail.com

ЎзДЖТУ, ф.ф.н., доц. П.П.Нишионов тақризи асосида

LINGUISTIC ANALYSIS OF THE PHENOMENON OF EKHPRASIS

Annotation

The article discusses the concept of ekphrasis, which has been the object of study of scholars as a modern concept in the field of philology for the last quarter of a century, its forms cited by foreign scholars, in particular in various dictionaries and encyclopedias. The phenomenon of ekphrasis has existed since antique literature, and the artistic expression of works of art (paintings, architecture and sculpture) has been used, in a word, as a “literary description of a work of visual art”. In the study, this term, which is also used in the scientific research of scholars with different approaches, is linguistically analyzed and additional suggestions are made.

Key words: the phenomenon of ekphrasis, linguistic analysis, representation, trop, visual object, epigram, macrostructural figure, metadiscourse, hypotypota, sketch, model.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФЕНОМЕНА ЭКФРАСИСА

Аннотация

В статье рассматривается понятие экфрасис как современное понятие в области филологии, его формы в исследованиях зарубежных ученых, в частности, в различных словарях и энциклопедиях. Оно является объектом изучения ученых на протяжении последней четверти века. Феномен экфрасиса существует со времен античной литературы как обозначение художественного выражения произведений искусства (картин, архитектуры и скульптуры). Для него использовалось выражение “литературное описание произведения визуального искусства”. В исследовании дан лингвистический анализ этого термина, который также используется в исследованиях ученых, осуществляющих разные подходы, предложены авторские рекомендации.

Ключевые слова: феномен экфрасиса, лингвистический анализ, репрезентация, троп, визуальный объект, эпиграмма, макроструктурная фигура, метадискурс, гипотипоз, эскиз, модель.

ЭКФРАСИС ФЕНОМЕНИНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мақолада сўнгги чорак аср давомида филология соҳасининг замонавий тушунчаси сифатида илмий тадқиқотчиларнинг ўрганиш объекти бўлиб келаётган экфрасис тушунчаси, унинг хорижий олимлар, хусусан, турли луғатлар ва энциклопедияларда келтирилган шакллари тўғрисида сўз боради. Экфрасис феномени антик давр адабиётиданок мавжуд бўлиб, санъат асарлари (расм, меъморчилик ва ҳайкалтарошлик намуналари)нинг бадиий ифодаси, баёни, бир сўз билан “визуал санъат асарининг адабий тавсифи” сифатида қўлланган. Тадқиқотда олимларнинг илмий изланишларида турли ёндош тушунчалар билан ҳам юритилган ушбу атама лингвистик жиҳатдан таҳлил қилинди ва қўшимча таклифлар келтирилди.

Калит сўзлар: экфрасис феномени, лингвистик таҳлил, репрезентация, троп, визуал объект, эпиграмма, макроструктурли фигура, метадискурс, гипотипоз, эскиз, модель.

Кириш. Бугунги кунда фанлараро тадқиқотлар, хусусан, филология соҳасида замонавий илмий атамаларни ўрганиш, уларни таҳлил қилиш долзарб масалалардан ҳисобланади. Маълум соҳага доир атамалар бўйича кенг миқёсда тадқиқот олиб бориш қатор афзалликларга эга. Худди шу каби филологияга оид нутқ бирликларини рўйхатга киритиш мазкур тушунчалар тўғрисидаги тасаввур ва билимни муайян даражада кенгайтириш, ушбу йўналишдаги атамалар составини жорий этиш ҳамда уларни қўллашнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш имконини беради. Ана шундай илмий атамалардан сирасига “экфрасис” тушунчасини киритиш мумкин.

Филологларнинг фанлараро тадқиқотлари, жумладан, экфрасис феноменини ўрганишга қизиқиши ортиб бораётганига қарамай, луғатшунослик нуқтаи назаридан бу атаманинг етарлича ёритилмагани уни янада кенгроқ тадқиқ қилиш ва ўзлаштириш заруратидан келтириб чиқаради. Экфрасисга бундай муносабатнинг изоҳини унинг тарихий ривожидан кузатиш мумкин: икки минг йилдан кўпроқ вақт олдин махсус жанр сифатида пайдо бўлган қадимги экфрасис сезиларли ўзгаришларга учради ва жанр хусусиятини йўқотди. Худди шу сабабга кўра,

баъзи классик филологлар унинг жаҳон адабиётида фаол ишлашини Уйғониш даври билан чеклашни ёқлаб, унинг кейинги шаклини бадиий матннинг бошқа элементлари фонидаги муҳим бадиий хусусият сифатида тан олмайдилар.

Концепциянинг ўзи антик даврда (Гомернинг “Илиада”сидаги Ахиллес қалқони тавсифи дастлабки экфрасис акс этган матн) мавжуд бўлганига қарамай, уни ўрганиш нисбатан яқинда – XX асрнинг бошларида бошланган.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Экфрасис ҳар доим бошқа ижод турларига, расм, меъморчилик асарларига қаратилган бўлиб, улар когнитив томондан мос равишда рассом ёки меъморнинг руҳий дунёсини моделлаштириш натижасидир (шунинг учун экфрасис кўпинча “иккинчи даражадаги нусхаси”, “репрезентация ифодаси” дейилади). Демак, бу ҳодиса турли семиотик тизимлар кесишмасида ётади, шунинг учун семиотика ва стилистика учун қатта қизиқиш уйғотади. Бу Ю.М.Лотманнинг фикрига кўра, янги маъноларнинг “генератори” бўлиб, ҳали ўрганилмаган ҳодисадир [1].

Ўтган чорак асрда филологик жиҳатдан экфрасис ҳодисасини ўрганишнинг долзарблиги ошди. Ушбу ҳодисага бағишланган илмий-амалий анжуманлар ўтказилди. Улар орасида 2002 йил Лозаннада экфрасиснинг адабиётда ўрганилишига бағишланган ҳамда 2008 йил 23-25 июнда Россия Фанлар академиясининг Рус адабиёти институтининг Пушкин уйида бўлиб ўтган “Тасвир ва сўз – экфрасис шакллари” мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари ушбу атаманинг фанга кириб келиши ва ўрганилишида муҳим омиб бўлиб хизмат қилди [2].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Куйида замонавий тушунча сифатида “визуал санъат асарининг адабий тавсифи” деб талкин қилинган ушбу атамани рус, француз ва ўзбек тилидаги энциклопедик, қомусий, лингвистик ва бошқа қатор луғатларда акс эттирилиши шакллари кўриб чиқамиз.

Дастлаб рус тилидаги луғатларга юзланамиз.

Экфрасиснинг дастлабки маъносини икки жилдли “Қадимги юнон-рус тили луғати”да И.Х.Дворецкий: “ἐκ-φράσις, ἐκ-φράσεως – баён қилиш, тасвирлаш; ἐκ – ажратиш, олиб ташлаш, тугаллаш; φράσις, φράσεως – ифодалаш усули, услуб, стиль” – тасвирий санъат ва меъморчилик асарларининг адабий матнларда тасвирланиши, дея қайд этган [3].

“Тасвирий санъат асарларининг янги энциклопедик луғати”да В.Г.Власов ушбу атамага: “...Бошқача айтганда, инсон томонидан яратилган нарсалар, санъат асарлари тасвирини ифодаловчи адабий жанр. Антик даврда – бирор объект тасвирини ўзида мужассам қилган, акс эттирган бошқа бир объектнинг адабий тавсифи” – сифатида таъриф берган [4]. Олим экфрасисни архитектура тарихида ҳам учратиш мумкинлигини кузатган. Бунда, масалан, классик меъморчилик тартиби меъморчиликдаги бадий троплар (маънолар кўчиши) тизимидан бошқа нарса эмас. Бу шунчаки устунлар эмас, балки бадий тасвирни яратиш, структурани “бино тасвири” га айлантириш усули (А.И.Некрасов таърифи) сифатида қаралади. Кенгрок маънода, В.Г.Власовнинг фикрига кўра, ҳар қандай меъморий композиция томошабинга онгли равишда ўзининг асл манбасини ҳавола қилади, бу унинг “экфрастик” маъноси ҳисобланади. “Айнан вақт нуктаи назаридан, тарихий-маданий контекст меъморий экфрасис ҳодисаси феноменини белгилайди”. Чексиз тасвир ва ғоялар туркуми рангтасвир, хайкалтарошлик, меъморчилик мотивлари асарларининг меъморий композициясидаги декоратив деталлар – деворлар, биноларнинг рельефлари ва қўшимчалар билан тўлдирилади. Кўпгина ҳолларда, улар тасвирларнинг сўздаги тақдмоти, концептини талаб қилади. Шу маънода, бинонинг фреска, расм, миниатюра, ўйма нақш, бинонинг манзараси ва ҳатто идеал, ҳаёлий кўриниши сингари ҳар қандай детали, композицион типи оғзаки ёки визуал тарзда ифодаланиши мумкин бўлган яширин экфрасислардир.

“Поэтика. Долзарб атамалар ва тушунчалар” луғатида П.П.Шкаренков экфрасис тушунчасини батафсил ёритиб, куйидагича изоҳ берган:

Экфрасис – визуал объектларни (ҳақиқий ёки ҳаёлий), айниқса тасвирий санъат асарларини тасвирлашни англатувчи риторик фигура. Атама бир Рим нотингининг таърифига кўра, “нима тушунтираётгани томошабинга аниқ кўрсатувчи тасвирий нутқ”; юнон риторикасининг сўнгги антик назариётчилари нуктаи назаридан, бу турдаги тасвир визуал тавсифдан иборат. Замонавий таърифга кўра, “биз экфрасисни санъат асарларининг ҳар қандай тавсифи, деб атаймиз; бунда бирор жанрга тегишли, яъни матн тури сирасига кирувчи ва мустақил характерга эга бўлган, шунингдек, маълум бир бадий жанрни ифодаловчи тавсифларни тушунамиз

[5]” (Н.В.Брагинская). Экфрасисни икки маънода тушуниш мумкин: кенг маънода – инсон томонидан яратилган ҳар қандай нарсанинг оғзаки тавсифи: ибодатхона, сарой, калқон, хайкал ёки расм; торроқ тавсифда бир предмет орқали бошқа бир предмет ёки улар гуруҳининг тасвири, қандайдир сахна, сюжет ва ҳоказоларни ўз ичига олган шундай объект (“Илиада”даги Ахиллес калқони тасвири) тушунилади. Ушбу атама эпиграмма (“буюм устидаги ёзув”)нинг қадимий жанри билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, у баъзи буюмлар, масалан, тасвирий санъат объектлари ҳақидаги шеърый мунозаралар, оғзаки ва ёзма адабий асарларга жавоблар ҳақида гапирувчи шеър сифатида талкин қилинган. Сўнгги антик даврларда экфрасис “ёрдамчи” жанр бўлиб, “расмга мураккаб оғзаки таклид” (И.А.Протопопова) – деб қаралган. Эллинизм эпиграммалари ва эпик шеъриятида расомчилик, хайкалтарошлик асарларининг тавсифлари тез-тез учрайди; юнон романлари муаллифлари ҳам бундай тавсифларни қиритиш орқали тақдмотни баёнқилди ранг-баранг қилишган. Улар юнон расмлари ва хайкалларини асл ҳолатига мос келиши қийин бўлган енгил тасвирлар, “ёркин бўёқлар” билан бойитган.

Тасвир мавзуси яширин маънога эга бўлиб, у бутунлай сўзларда таржима қилинади. Бу маъно тасвирий маҳорат, композиция ёки рангдан кўра муҳимроқдир. “Гўзаллик” аллақачон расмда кўрилган, аммо вазифа, албатта, буни тушунтиришдир. “Бундай мухташам уй, хайкал, расм олдида жим туриш уятдир” – бу барча риторикларнинг умумий ғояси. Экфрасис ҳаёлий суратлар учун адабий безак бўлиб хизмат қилган, улар аниқ тасвирлардан кўра анча ёркинроқ ифодаланган. Бу даврда атама ўз ҳолича, ҳеч қандай қоидага бўйсунмай, макон, замон, маълум шахслар ёки санъат асарларини тасвирлаган. Бундай анъана ўрта асрларда сакланиб қолган, бунда тавсиф ҳеч қандай аниқ вазифага тобе бўлмаган, унинг тўғрилиги, ҳатто ишонарлилиги унчалик катта аҳамиятга эга бўлмаган. У ёки бу кўринишда экфрасис Европа адабиётининг XVIII аср охиригача, “романтик инқилоб” натижасида қадимги адабий анъаналар барбод бўлган (лекин йўқ қилинмаган) давргача мавжуд бўлиб қолди. Сўнгги икки аср адабиётининг ҳам унутилмаган. Мисол учун, анъанани Т.Готье давом эттириб, атамани сезиларли даражада қайта кўриб чиқди ва тасвирнинг асл кўриниши, томошабин идрокнинг интенсивлигини таъкидлади. Шу билан бирга, экфрасис бир неча марта стилизация (бирор услубга солиш ёки унга монанд, ўхшатиб асар яратиш) ва пародия мавзусига айланди [6].

Экфрасиснинг “Рус энциклопедияси”да олим А.В.Журбина томонидан қайд этилган талқинига кўра, атама юнонча “ἐκφρασις, от ἐκφράω – батафсил ифодалаш” маъносини билдириб, визуал санъат (расм, меъморчилик ва хайкалтарошлик намуналари)нинг бадий асарларда ёритилиши тушунилади. Экфрасис атамаси дастлаб риторикада пайдо бўлган. Унинг бу соҳадаги илк намуналари Д.Галикарнасский асарларида учрайди. Э.Феон (I аср) экфрасисни “ҳар қандай тавсифловчи, изоҳланаётган нарсани кўз олдида гавдалантирувчи нутқ” – деб таърифлайди. Экфрасиснинг энг қадимги шакли – “Илиада”даги Ахиллес калқони (18, 478-497, 508-522) ҳисобланади. Антик адабиётда ушбу атаманинг ёркин намуналари Вергилий, Ахилла Татий, Петроний, Филострат асарлари ҳамда Ж.Китснинг “Ода к греческой вазе” (1820) қасидасида учрайди. “Парнаса” шоирлари ва бошқалар экфрасисга ижодий фаолияти давомида фаол мурожаат қилишган [7].

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Ушбу атама юзасидан манбалар тадқиқи жараёнида унинг узок йиллик тарихга эга эканидан дарак беради. Хусусан, немис тилидан русчага ўгирилган антик давр атамалари

лугатида таъкидланишича, экфрасис техникасидан антик адабиёт вакиллари асосий ҳикоя чегарасидан ташқарида қолган тарихий воқеаларни эслаш учун ҳам фойдаланганлар. Масалан, Виргилийнинг “Энеида” шеърида (мл.авв. 29-19 йиллар) афсонавий Эней қалқони (VIII китоб)нинг гомерларга ўхшаб таърифни беради, унда Римнинг ташкил топганидан то император Октавиан Август ҳукмронлигигача бўлган даврдаги воқеалар тасвирланган. Шеър воқеалари Бокий шаҳарнинг муқаддас тарихи мазмуни билан боғлиқ. Шундай қилиб, экфрасис ўтмиш, ҳозир ва келажакни, одатда, ахлоқий ёки фалсафий мотивлар билан боғлайди. Унинг асосий вазифаси – шеърий матннинг метафорик имкониятларини кенгайтиришдир. Худди шу нарса, тасвир тавсифдан икки марта фойдаланиш – асосий ҳикояда ва киритилган эпизодда “ойнадаги тасвир” тамойили бўйича акс эттириш эффектини яратди [8].

“Экфрасис” – дейилади – “Византия маданияти ўқув қўлланма-лугати”да, ҳақиқий ва ҳаёлий санъат ёдгорликларининг тавсифидир”. Унинг икки тури: статик ёки юнон-рим (бу ҳақда юнон тарихчиси Павсаний ўзининг 10 жилдлик “Эллада тавсифи” асарида қадимги юнон ҳайкалтарошлари ва рассомларининг машҳур асарлари кўринишида тасвирлаб берган) ва бадиий асар яратиш жараёнига қараб белгиланувчи эски ибронийча шакли мавжуд бўлган. Византия черкови тарихчиси Евсевий иккала турни бирлаштириб, изоҳловчи экфрасисни яратди, бу эса ўз навбатида технологик (санъат асарини яратиш жараёнининг тавсифи) ва психологик (асарнинг ўз маъноси тавсифи ва унинг томошабинда қолдирган таассуротлари)га бўлинган. “Ҳақиқатга содиқ тақлид” тамойилини илгари сурган Евсевий Буюк Император саройига киравериш пештоқидаги мозаик композицияни изоҳлашда тасвирланган нарсаларга эмас, балки тасвирланган нарсани қандай талқин қилишга эътибор берган. У тасвирий санъат ва меъморчилик ёдгорлигини “рамзий идрок этиш” ғояси билан ажратиб турарди. Экфрасиснинг ҳар хил турларига мурожаат қилган илк Византия ёзувчилари ва шоирлари ўзларининг замондошларига яхши маълум бўлган ёдгорликларнинг тавсифларини беришган, шунинг учун кўп тафсилотларни эътиборсиз қолдирган. Улар ёдгорликнинг кадр-кимматини Худо яратган оламни қанчалик мукамал акс эттиришида кўриб, ижро услубига эмас, балки диний сюжетларга кўп эътибор қаратган. Махсус атамаларнинг йўқлиги сабабли экфрасис ижодкорлари турли асарларни тасвирлашда бир хил улуғвор сўз ва эпитетлардан фойдаланганлар. V-VI асрлар охирида Христор Коптнинг “Зевксиновой” номи жамоат гимназиясидаги ҳайкалларнинг таърифи келтирилган 416 гексаметрлик экфрасисли шеърини яратди. Унда муаллиф 80 дан ортиқ антик худолар, Гомер қаҳрамонлари, файласуфлар, тарихчилар, шоирларнинг ҳайкалларини тасвирлаб берган [9].

Антик давр адабиётиданок таниш бўлган экфрасис атамаси нафақат, рус тилидаги лугатлар, энциклопедияларда атрофлича талқин қилинган, шу билан бирга, ҳозирга қадар илмий тадқиқотчиларнинг турли ёндашувлари жиҳатидан ўрганилиш объекти бўлиб келмоқда. Айниқса, сўнгги 20 йил ичида замонавий филологик термин сифатида тадқиқ қилинишини қайд этиш ўринли.

Тадқиқот давомида экфрасиснинг француз тилидаги манбалар (лугат ва энциклопедиялар)да берилиши масалалари ҳам кўриб чиқилди.

Хусусан, “Риторика ва поэтика лугати”да бу атамага Ж.Молинье ва М.Акъен қуйидагича таъриф беради:

“Экфрасис – ёки юнончада “тавсиф” маъносини берувчи ушбу сўз, “тўлалигича тушунтириш, батафсил баён қилиш” деб талқин қилинади. Кейинчалик бу атама

риторикага киритилиб, у ерда “санъат асари, расм ёки ҳайкалтарошлик тавсифи” сифатида қўлланилди [10].

М.Пужуаз (M.Pougeoise) “Риторика лугати”да экфрасисни Ж.Молинье (G.Molinié) ва М.Акъен (M.Aquien) томонидан “иккинчи даражадаги макроструктуралӣ фигура” маъносида, ўзи эса “метадискурс” дея қайд этганини таъкидлайди [11].

Французча “Cordial” лугатида экфрасисга “асосан, объект ёки санъат асарининг батафсил ва тасвирий тавсифи” дея қайд этилади. Антик даврдан бери маълум бўлган экфрасис, қатъий маънода (санъат асарини тавсифловчи ҳикоя) ёки гипотипоз (“эскиз, модел”, яъни ўқувчининг кўз олдига “қоралама қўйиш, визуал тақлид”нинг яна бир шакли) билан чалқашиб кетувчи кенгрок тушунчага кўра ифодаланиши мумкин. Бу нутқ тимсоли тавсифни ҳаётга татбиқ этишга имкон берадиган барча жараёнларни бирлаштиради, шунда ўқувчи саҳнани, расмни кўради, кўз ўнгиде шакллантиради ва жонлантиради. Шунинг учун у шундай жонли тавсифловчи матн бўладики, у муаллифнинг овозини эшитишдан кўра тасвирланган объектни кўргандек таассурот қолдиради [12].

Маълум ва машҳур “le Robert” энциклопедик лугати нашриёти остида “Европа фалсафасига оид таржима қилинмайдиган атамалар лугати”да француз тадқиқотчиси Б.Кассин бу тушунчани шундай таърифлайди:

“Диалогик санъат соҳасида тасвирий санъат билан шуғулланувчи ёзувчиларнинг ажойиб анъаналари мавжуд. Шубҳасиз, бу олимларнинг услублари ва амалиёти ҳам уларнинг шахсияти ва фалсафаси каби хилма-хилдир. Бу ўринда ўқувчи объектни тасаввур қила оладиган тарзда тасвирлаш санъати экфрасис сифатида ҳам танилган. Бу сўз юнон тилидан келиб чиққан бўлиб, “терминологик жиҳатдан санъат асарларига берилган батафсил ва тўлиқ тавсифларни билдиради [13].”

Асосан французча эски ва замонавий сўзларни ҳамда турли фанлар ва санъат атамаларини ўз ичига олувчи “Dictionnaire universel”нинг 1690 ва 1725 йиллардаги нашрлари орасида француз тилшуноси ва ёзувчиси А.Фуретьер (A.Furetière) лугатида экфрасисга “тавсиф, гипотипоз ва жадвал” сингари тушунчаларни тавсифловчи маъно сифатида ишлаб чиқди ва аниқлади [14].

Француз тилидаги манбаларда экфрасис термини етарли даражада батафсил ва кенг ёритилгани ўқувчида бу тушунча моҳиятини янада яхшироқ англаши, матнда ажрата билиши ва тадқиқ эта олишида муҳим ўрин тутади.

- Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Тадқиқот мобайнида ўзбек тилидаги манбаларни кузатар эканмиз, экфрасис тушунчасига на ўзбек тилининг изоҳли лугати, на лингвистик, на таржималар ва на адабиётшунослик атамалари, умуман бирор соҳага оид лугатлар таркибида ушбу термин келтирилмаганининг гувоҳи бўлдик.

Шу нуктаи назардан, экфрасис тушунчасини тилшунослик ёки адабиётшунослик атамалари лугатига киритишни ва унга қуйидаги таърифни беришни тақлиф қиламиз:

Экфрасис юнон тилидан олинган бўлиб, “ἐκφράσις, ἐκ-φράσσειν – тасвири ифодалаш, баён қилиш, тавсифлаш, шунингдек, “топос”, “жанр”, “бир семиотик тизим тилидан иккинчи тилга таржима”, “визуал образнинг оғзаки ифодаси”, “оғзаки ва тасвирий қаторлар ўртасидаги боғлиқлик”, “интерсемиотик жараён доирасида олиб бориладиган нутқ иши”, “шартли ўзгартириш – рамзий тизимга таржима қилиш” деган маъноларни англатади. Экфрасис тасвир ва унинг оғзаки тавсифини бирлаштиришнинг ҳар қандай ходисаси, яъни визуал

тавирнинг оғзаки шакли бўлиб, буюк санъат асарлари, ҳайкалтарошлик, меъморчилик намуналари, ҳақиқий ва ҳаёлий санъат ёдгорликларининг оғзаки ва ёзма тавсифларидир. Мисол учун, антик худолар, Гомер қаҳрамонлари, фалсафий, тарихий меъморчилик ва ҳайкалтарошлик тавсирлари сингари санъат асарларини тавсифловчи ифода воситаси ҳисобланади.

Хориж олимлари экфрасис феноменига ёндош, яъни гипотипоз, макроструктурали фигура, метадискурс, эскиз, модель каби тушунчаларни ҳам қўллаган.

Айтиш мумкинки, филологик тадқиқотлар таҳлили ва ривожига хизмат қилувчи лингвистик лугатларни янада

такомиллаштириш, замонавий атамалар лугатини яратиш тамойилларини ишлаб чиқиш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Тадқиқотимиз объекти бўлган экфрасис атамаси ҳам юқорида келтирилганидек, илк даврларданок турли ёндош тушунчалар ёритилиб, қўлланиб келган.

Эндиликда экфрасис атамасини ўзбек тилидаги илмий энциклопедик лугатлар таркибига ҳам киритиш ушбу тушунча доирасида олиб бориладиган илмий изланишлар учун асос бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Таранникова Е.Г. Экфрасис в англоязычной поэзии. Автореф. дис. канд. филол. наук., – Санкт-Петербург, 2007. – С.5.
2. Никола М.И. Эксфрасис – актуализация приема и понятие. Вестник ВятГГУ/Научный журнал №1(2). – Киров, 2010. – С.8.
3. Дворецкий И.Х. Древнегреческо-русский словарь [в 2-х тт.]: Ок. 70 000 слов (в обоих томах).
4. Власов В.Г. Экфрасис // Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства. В 10 т. – СПб.: Азбука-Классика. – Т. X, 2010. – С.658
5. Брагинская Н.В. Экфрасис как тип текста (к проблеме структурной классификации) // Славянское и балканское языкознание. Карпато-восточнославянские параллели: Структура балканского текста. – М., 1977.
6. Шкаренков П.П. Экфрасис // Поэтика. Словарь актуальных терминов и понятий / Гл. науч. ред. Н.Д. Тамарченко. – РГГУ: Intrada, 2008. – С. 301-302. – 360 с. – 800 экз. – ISBN 978-5-903955-01-5.
7. Журбина А.В. ЭКФРАСИС // Большая российская энциклопедия. Том 35. – Москва, 2017. – С. 293
8. Словарь античности. Перевод с немецкого. – М.: Прогресс, 1989. – С. 42.
9. Культура Византии. Истоки православия. Учебный словарь. 2012.
10. Michèle Aquien, Georges Molinié, Dictionnaire de rhétorique et de poétique, Paris, Le Livre de Poche, “La Pochothèque”, 1996, p. 141sq.
11. Michel Pougé, Dictionnaire de rhétorique. – Paris, Armand Colin, 2001, p. 107sq.
12. Le dictionnaire Cordial/ <https://www.cordial.fr/dictionnaire>
13. B. Cassin, “L’ekphrasis: du mot au mot”, Vocabulaire européen des philosophies dictionnaire des intraduisibles, B. Cassin (dir.). – Paris, Seuil, Dictionnaires le Robert, 2004, p. 289.
14. Dictionnaire universel, contenant généralement tous les mots françois tant vieux que modernes, & les termes de toutes les sciences et les arts, Recueilli et compilé par feu Messire Antoine Furetière, Abbé de Chaligny, de l’Académie françoise. – La Haye, Leers, 1690, les articles “Description”, “Hypotypose” et “Tableau”.

To'lg'anoy MAMATQULOVA,
O'zDSMI o'qituvchisi
E-mail: mohimmamatqulova@gmail.com

O'zDSMI rektori, f.f.d., professor I.J.Yuldashev taqrizi asosida

USE OF TERMINOLOGY IN THE WORKS OF ALISHER NAVOI

Annotation

The article describes how the term song, one of the genres of singing art, was used in literary, historical sources in the work of Alisher Navoi in Turkish, Persian and Arabic forms. On the examples, we also see that Alisher Navoi skillfully used not only the term song, but also related terms in the ways of affixation and composition.

Key words: song, terminology, work, weight, poem, etymology, analysis, poem.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕРМИНОВ ИСКУССТВА ПЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЛИШЕРА НАВОИ

Аннотация

В статье описывается, как термин песня, один из жанров певческого искусства, употреблялся в литературных, исторических источниках в творчестве Алишера Навои в турецкой, персидской и арабской формах. На примерах мы также видим, что Алишер Навои умело использовал не только термин песни, но и родственные ему термины в способах аффиксации и композиции.

Ключевые слова: песня, терминология, произведение, вес, стихотворение, этимология, анализ, ода.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA QO'SHIQCHILIK SAN'ATIGA OID TERMINLARNING QO'LLANILISHI

Annotatsiya

Maqolada qo'shiqchilik san'ati janrlaridan biri bo'lgan qo'shiq terminining Alisher Navoiy asarlarida turkiy, forsiy va arabiy shakllarini adabiy, tarixiy manbalarda qanday ishlatilganligi yoritib berilgan. Shuningdek, Alisher Navoiy birgina qo'shiq termini emas, unga ma'nodosh bo'lgan terminlarni affiksatsiya va kompozitsiya usullarda yasab, mahorat bilan foydalanganini misollar mobaynida guvohi bo'lishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: qo'shiq, terminologiya, asar, vazn, she'r, etimologiya, tahlil, qasida.

Kirish. Amir Temur va temuriylar davrini mubolag'asiz, nafaqat, o'zbek xalqining, balki butkul yaqin va o'rta sharq elatlarining musiqa san'atlari uchun jadal ravnaq topgan, kamolot cho'qqisiga erishgan, chinakam uyg'onish davri bo'lgan deyish mumkin. Bu davrning qo'shiqchilik san'ati haqidagi ma'lumotlarga ega bo'lish uchun Xondamirning "Makorim ul-axloq", Boburning "Boburnoma" hamda Alisher Navoiyning so'z durlari sochilgan barcha turdagi asarlariga murojaat qilishimiz o'rinli bo'ladi. Ularda Hiroat aktyorlari, raqqoslar, sozanda, xonanda hamda qo'g'irchoqbozlar, haqida bir talay misralar uchraydi. Ya'ni o'sha davrda ayolg'u, alxon, go'yandalig', dasotin, surud, talolo, o'lang, qo'shuq, lahn, yirla, tarona kabi atamalar xalq qo'shiqchilik san'atining turlarini ko'rsatuvchi atamalar sifatida iste'molda bo'lgan. Xususan, "Temur tuzuklari"da ham "o'n birinchi toifa, har toifa hunarmandlardan o'z davlatxonamga keltirib, ularga o'rdada o'rin berdim, ular safar va tayyorgarliklarda lashkar hojatlarini hozir va muhayyo qildilar" [1, 77-b] deyilganda turli san'at egalari ham nazarda tutilgan.

Temuriylar va boburiylar hukmronligi davrida xonanda va sozandalar o'sha davrning har bitta tantanalarining doimiy qatnashchilariga aylanib, xalq tomoshalari, ommaviy bayramlar ularsiz o'tmas edi. Bu esa, o'z navbatida, musiqaning boshqa san'atlar qatoridan muhim o'rin egallashini ta'minladi.

O'rta asrlar an'anasi shahar aholisining kasb-koriga ko'ra aholida jamoa (mahalla) bo'lib yashashni taqozo etar etgan. Xalq ichida tanilgan san'atkorlar hokimlar farmoniga ko'ra yoki o'ziga qulaylik yaratish maqsadida kasbdoshlari bilan jamoa bo'lib yashashni afzal ko'rar edilar. Shunga binoan "xonandalar mavzesi", "sozandalar mahallasi",

"bastakorlar ko'chasi" joriy etilgan. Bu kasb sohiblarining alohida obro' va nufuzga sazovor bo'lganlari atrofida, maxsus ijod, ijro va ilmiy mavqega ega ijodiy maktablari shakllangan. [2,36-b]. Ayniqsa, XV asrda qo'shiqchilik yo'nalishida qo'llanilgan hech bir so'z yo'qki, Navoiy asarlarida uchramasa. Hazrat Navoiy qalamiga tasannolar bo'lsinki, bugungi kunda tilimizda iste'molda bo'lgan terminlarni barchasining muqobilini, albatta, buyuk allomamizning asarlarida uchramamiz mumkin. Musiqasi ustozini hammadan ustun qo'yib, "ustozlar ustozini" deb ulug'langan Alisher Navoiy san'at sohasiga befarq emasligini asarlarida "navo" taxallusi bilan ijod qilganidan bilsak bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Navoiy asarlarida tilga olingan qo'shiqchilik sohasiga oid terminlarni quyidagicha tasniflashimiz mumkin:

Qo'shiq terminining sinonimlari

Qo'shiqchi so'zini anglatuvchi tushunchalar

Qo'shiqning naqorot qismi terminlari

Qo'shiq aytish jarayoniga oid terminlar

1. Alisher Navoiy asarlarida qo'shiq terminining sinonimlariga ayolg'u, alxon, go'yandalig', dasotin, surud, talolo, o'lang, qo'shuq, lahn, yirla, tarona kabi aynan qo'shiqning o'z ma'nosini bildiruvchi terminlarni misol keltirishimiz mumkin.

Ayolg'u (arab.) o'lan, ashula, kuy, qo'shiq ma'nolarida uchraydi:

Holing'a hajr bazmi aro tortsam surud,

Bor navha maddi telba ko'ngling ayolg'usi [3,597-b].

Bu o'rinda qo'shiqchilikka oid termin bir emas, ikki marotaba qo'llanmoqda. Biri ayolg'u bo'lsa, ikkinchi termin surud. Yuqoridagi terminlar har ikkisi ham aynan qo'shiq ma'nosida qo'llaniladi. Hazrati Alisher Navoiyning qalami

naqadar o'tkir ekanligiga shundan guvoh bo'lamizki, yozuvchi bir ma'noli ikki terminni, yanayam aniqroq qilib aytganda ikki tilli terminni (arab va fors) ushbu misralarda juda katta mahorat bilan qo'llagan tahsinga sazovor.

Surud (fors.) qo'shiq, ashula:

Men dog'i bu maynikim suzubmen,
Turkona surud anga tuzubmen [4,97-b].

Quyidagi termin Alisher Navoiy asarlarida qo'shiq ma'nosida qo'llanilsa, "Farhangi zaboni tojiki" lug'atida insonning honishi, ashula deyilgan. Bundan tashqari lug'atda surud terminining surudan, saroidan, suroidan degan sinonimlari ham keltirilgan. [5,1566-b]

Alxon (arab.) kuy, ohang, navo, qo'shiq

...andalib xush navosi nubuvvat bayoni bila va risolat nag'mai alxoni bila surud ko'rguzur (6,4-b) ushbu o'rinda nag'ma, alxon va surud so'zlari qo'shiqchilikka oid sinonim terminlar sifatida qo'llanilmoqda. Yuqoridagi misoldan Alisher Navoiyning so'z boyligi benihoya keng va mo'l ekanligini terminlarni bilib olsak bo'ladi. Buyuk allomamiz ma'nodosh bo'lgan leksemalarni hech ziyoni tegmasdan ma'nosini o'zgartirmasdan bir-biriga yonma-yon qilib qo'llay olgan.

...ba'zi mahalda rangin alxon va tarannum bila andoq ado qilur erdikim, aksar majlis xuzzorig'a nasridin xabar va nazmidin asar voqe bo'lib, riqqatlar dast berur erdi [6,534-b]. bu misolimizda esa, alxon termini tarannum terminiga sinonim so'zlar bo'lib kelmoqda.

Quyidagi alxon termini nafaqat Alisher Navoiyda qo'llanilgan bundan tashqari Abdurahmon Jomiy va Sa'diy Sheroziy asarlarida ham aks etgan.

Go'yandalig' (fors+o'zb.) qissago'ylik, qo'shiqchilik.

Ul dag'i barchasig'a... ne'matlar tortib sozandalig' va go'yandalig' buyurubdur [7,535-b]. Go'yanda termini forsiy termin hisoblanib, unga (+lik) ot yasovchi qo'shimcha qo'shilishidan o'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida so'z hosil bo'lgan.

O'lang (turkiy) ashula, o'lan:

Shamar suvlar bo'lub oina ohang,

O'lang aylab ayon ul ko'zguda zang [8,50-b].

O'lang termini turkiy termin, hozirgi davrga kelib o'lan(g) varianti ko'p qo'llaniladi. O'zbek xalqining urf-odatlar, an'analari yaqqol ko'rsatib beruvchi termin hisoblanadi. Xalq ijodi janri asosan, childirma jo'rligida yoki jo'rsiz ijro etiladi. Hazrati Alisher Navoiyda esa aynan qo'shiq ma'nosida qo'llaniladi.

Qo'shuq (turkiy) qo'shiq

Anglamayin so'zda tuyuq bahrini,

Qaysi tuyuq, balki qo'shuq bahrini [9,46-b].

Tadqiqotlar metodologiyasi (Research Methodology).

...so'z mayidan oldimda chuqur daryo paydo bo'lsa-yu, qo'limda qayiqsimon ajoyib jom bilan har lahzada shu jomni to'ldirib olib, gulrang bodadan sipqorib tursam, turkiy ohangga qo'limni o'ynatib, "hay tulugim, hay tulum!" deb kuylasam; biron menga hamovozlik qilolmas ekan, loqal qo'shiq aytib, quvvatlab tursa [9,50-b]. Demak, Alisher Navoiy dastlab, qo'shiq terminini "Hayrat ul abror" asarining XV bobida qo'llaganligi ma'lum bo'ldi. Mutaakkirimizdan oldin esa qo'shiq termini qo'shiqchilik an'alaridan keyin, ilk bor X – XI bor asrlarda Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'ati turk" asarida "қошғар" (she'r, qasida, qo'shiq) ma'nosida qo'llangan. Ma'lumki, bugungi kunda forscha va arabcha bo'lgan ayolg'u, dasotin, talolo kabi so'zlar iste'moldan batamom chiqib ketgan. Qo'shiq esa asli turkiy so'z bo'lganligi uchun ham saqlanib qolgan bo'lsa, ajab emas. Bu termin bizdan boshqa turkiy xalqlarda ham quyidagicha qo'llanmoqda: turkmanlarda "А́йдым", qozoqlarda "Өлең", qirg'izlarda "Ыр", tatarlarda "Жыр" kabi. Qo'shiq termini qirg'iz va tatarlar millatlarida ham turkiy termin sifatida saqlanib qolgan, chunki Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni

lug'ati turk" asarida aynan manashu ыр va жыр terminlari uchraydi.

Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" asarida dasotin so'zini qo'llaydi. "Farhangi zaboni tojiki"da doston forscha nag'ma, lahn, navo, maqom ma'nosini bildiruvchi termin deb aytib o'tilgan. Alisher Navoiy asarlari tilining 4 tomlik izohli lug'atida esa ushbu terminni doston shakli uchramaydi. Lekin dasotin va doston termini ma'no jihatdan bir xil.

Dasotin (fors.) dostonlar; qo'shiq, nag'ma:

Navo ichra ming lahnsozing qani

Dasotini xotimavozing qani [8, 243-b]

Alisher Navoiy asarlari tilining 4 tomlik izohli lug'atida Yirla (t.) – ashula, qo'shiq aytmoq, kuylamoq ma'nosida o'qiymiz. Q. Sodiqov o'zining ilk va o'rta asrlar turkiy matnlarning nomlari kitobida Mahmud Qoshg'ariy "Devonu lug'atit turk" asarida йыр-ыр shaklida qo'llanadi: ол йыр кошди - u she'r yozdi (ya'ni ashula to'qidi) [10,22-b] Alisher Navoiy esa Farhod va Shirinda ushbu terminni quyidagicha qo'llaydi va izohlaydi:

Ketur, soqiy, chekib yirlar uchun un,

Manga to'ydin ulush evur jomi gulgun [11,143-b].

Bundan tashqari Navoiy qo'shiq terminini quyidagi ma'nolarini ham izohlab o'tadi:

Talolo (fors.) kuy, ohang, qo'shiq; qiyqiriq, hayqiriq:

Arig'ning ikki yonidin alolo,

Nishot ahli tuzub firmo talolo [11,124-b].

Lahn (arab.) ashula; navo, ohang:

Chekti oncha lahn aro dilkash navo

Kim simoin voxshu tayr aylab havo [12, 196-b].

Tarona (fors.) ashula, kuy, ohang:

Va tog' jonibidin jo'yi Navro'ziy o'tarkim, sadosi g'ulg'ulasidin labtashnalar qulog'ig'a mujdai obi hayot taronasi yetar [13,170].

2.Qo'shiqchi so'zini anglatuvchi tushunchalarga ayolg'uvchi, go'yanda, yirlag'uvchi, lahnparoz, mutrib, navogo', navozanda, navosoz, nag'magar, nag'manavozliq, nag'mapardoz, nag'masoz, saroyanda, tarannumgar, xonanda, xunyogar, xunyogarlilg', san'atgariy, san'atsoz, san'atfosh, soz kabilar misol bo'la oladi.

Alisher Navoiyning musiqaga, qo'shiqchi va sozandalarga bo'lgan ehtiromi juda yuksak bo'lgan allomaning o'zi ud va qonun kabi cholg'u asboblarni shu davrda hammadan yaxshi chalishishini Xondamir "Xulosatul axbor" asarida ta'kidlab o'tadi. "Mahbub ul qulub" asarining "Mutrib va mug'anniylar zikrida" qismida "Mutribi tarab afzo va mug'anniylar g'amzido – ikkalasiga xolu dard ahli jon qilurlar fido" ya'ni "shodlik keltiruvchi xonanda, g'ammi tarqatuvchi sozandaga dardu hol axli (dard – oshiqlik, hol – ishq tufayli behud bo'lish) uchun jon fido qiladi"[38-b] deb musiqaning odamlar ruhiga kuchli ta'siri to'g'risida ham qimmatli fikrlar bayon qilgan. XIV–XV asrlarda Navoiy qo'shiqchilarni qanday terminlar bilan ta'riflaganini ko'rib o'tamiz:

Ayolg'uchi (arab.) muzikant, ashulachi:

Voizki, dastyorsiz o'lmas suxanguzor,

Anga yarodu munga ayolg'uchi hukmi bor

Tengri so'zin ayolg'uchi bo'lmay deyilmag'ay,

Bir so'z bo'lsa ham kerak ul qilg'ay ixtiyor [14,40-b].

Biz yuqorida ayolg'u (qo'shiq) terminini berib o'tganmiz. Endi bu o'rinda –chi shaxs oti qo'shimchasi qo'shilishi natijasida o'zbek tilining ichki imkoniyati asosida yangi so'z yasalmog'da.

Lahnparoz (arab+fors) kuylovchi, kuy chaluvchi:

Mug'anniylar aningdek lahnparoz,

Ki jonlar pardadin raqs aylab og'oz [11,165-b].

Shu o'rinda lahn terminini qo'shiq ma'nosini bildiruvchi termin deb aytib o'tganmiz bu o'rinda esa forscha pardoz atamasi ham qo'llanmoqda demak, biz shuni xulosa qilishimiz kerakki, lahn qo'shiq, pardoz zeb beruvchi,

bezovchi ma'nolarini bildiradi. Ikki termin qo'shilib qo'shiq kuylovchi qo'shma so'zini hosil qilmoqda.

Go'yanda (fors.) afsona aytuvchi, qo'shiq aytuvchi, baxshi.

Boysung'ur Mirzo...xattot va naqqosh va sozanda va go'yanda muncha Benazir kishikim aning tarbiyatidin aroga kirdi. [15,199-b].

Yirlag'uvchi (turkiy) jirlovchi, kuylovchi:

Nazoiron bila surguvchi maqol – dastyor bila yirlag'uchi qavvol [14,25-b].

Mutrib (arab.) qo'shiqchi, cholg'uvchi, navozanda:

Mutribo, g'am bazmida to navha ohang aylading,

Za'flig' jismimni toru qomatim chang aylading [3,263-b].

Navogo' (fors) kuychi, ashulachi, mutrib:

Ko'zining nozi eldin eltib uyqu,

Anga uyqu keturmakka navogo' [11,34-b].

Navozanda (fors.) xonanada, sozanda, kuylovchi:

Qilsa navozandalar ohangi rud,

Ahli g'ino tortsa dilkash surud [9,51-b].

Navosoz (fors.) kuy chaluvchi, kuylovchi; mutrib:

Mug'anniyar ikki yondin navosoz,

Tuzub rud lahni birla ovoz [11,124-b].

Nag'magar (arab.) kuy, navo chaluvchi, kuylovchi:

Kim ul ikki pardapo'shi pardavar,

Bo'ldilar ul parda ichra nag'magar [12,173-b].

Nag'manavozliq (arab.) xonandalik, sozandalik, mutriblik:

Majlisida nag'manavozliq ilm va taqvo asosig'a navhasozliq [14,14-b].

Nag'mapardoz (arab+fors) go'zal, yoqimli kuy kuylovchi, xonanada:

Ul oy bazmida bo'lsang nag'mapardoz,

Halokim navhasin ham aylagil soz [11,165-b].

Nag'masoz (arab.) cholg'uvchi, kuylovchi, sozanda:

Ajuzlar charx uni maddi bila aning duosig'a nag'masoz va kanizaklar momuq sabamoq uni bila aning alqishiga nag'mapardoz [14,10-b].

Saroyanda (fors). hofiz, aytuvchi:

... ul hazratning zoti malakiy safig'a madh saroyandadurlar... [15,4-b].

Tarannumar (arab+fors.) cholg'uvchi, sozanda, kuylovchi, ashulachi:

Ham tarannumar o'ldi nag'masaro,

Ham takallum uzaldi nag'ma aro [16,88-b].

Xonanda (fors.) ashulachi, hofiz, xonanda:

Shahrning sozanda va xonanda va go'yandasi doim alar suhbatida hozir bo'lur erdi [17,527-b].

Xunyogar (fors.) nola qiluvchi, nolagar; sozanda, xonanda:

Xunyogaru nag'masoz nohid,

Lekin daf aning qo'lida xurshid [4,676-b].

Xunyogarlig' (fors.) ashulachilik, xonandalik, sozandalik:

Zamoni tori xunyogarlig'ing uz,

O'larmen – navxagarlik sozini tuz [11,165-b].

San'atgariy (arab.) san'atkor, hunarmandga mansub.

Quyidagi o'rinlarda bir san'at termining –gariy, -soz, -fosh kabi turli qo'shimchalar qo'shilsa ham asos bitta bo'lib "san'atkor" ya'ni hozirgi kunda eng ommaga chiqqan termin sifatida qo'llanilmoqda:

Ki necha ming ustodu san'atgariy.

Tamom ettillar Saddi Iskandariy [8,1569-b].

San'atsoz (arab.) san'atkor, mohir usta:

Tongdin oqshomg'a ishda san'atsoz,

Hunar atvorida fusunpardoz [14,28-b].

San'atfosh (arab.) san'atkor, mashhur hunarmand:

Ravzan og'zida edi og'ir tosh,

Chiqibon zina uzra san'atfarosh [16,1019-b].

Soz (fors.) jo'r, ohang, kuy, nag'ma:

Va ba'zi soz ham aning muxtariidur va kamolda ta'riddin mustag'niy [18,238-b].

Zahmapardozlig' (arab.) kuylovchilik, cholg'uvchilik:

Kalik xurushi zavtig'a Hudhudning zahmapardozlig'i [12,32-b].

3.Qo'shiqning naqorot qismi terminlariga gulxocha, bozgo'y kabi terminlar kiradi. Buyuk alloma, turkiy tilimiz asoschisi bo'lgan Alisher Navoiy buni qarangki, o'z asarlarida shuncha qo'shiqchilikka oid terminlardan foydalanib, hatto qo'shiqchilikka oid terminlarni naqorot qismini qanday nomlar bilan atalishini biz kelajak avlodga meros qilib qoldirgan.

Gulxocha (fors.) naqorat, qo'shiqning band-bandida takrorlanadigan (chitti gulo, chitti gul kabi) satr:

Kelturub atfol o'yunig'a ko'ngul,

Lek o'yun har sori "gulxocha gul" [9,187-b].

Bozgo'y (fors.) ashulada bir so'z yoki baytni takror aytish, naqorat:

[Pahlavon Muhammad] amal yasab erdi va bozgo'yida

bu ikki baytni bog'lab erdi [19,533-b].

4.Qo'shiq aytish jarayoniga oid terminlaridan Alisher Navoiy asarlarida amal, andalib, afg'on, vazn, go'yo, zamzama, ilxon, musiqiy, navo, nag'amot, nag'ma, ohang, tarannum, tarannumsaroy, taronasozlig', tag'anniy, xonadalig', savt, xushxon, xushxonlik, zahmapardozlig' kabilarni qo'llaydi. Bu terminlar Navoiyning bir yoki ikkita asarida emas, balki o'ndan ortiq asarlarida keladi. Misol uchun, birgina "nag'ma" terminining o'zini "Xazoyin ul-maoniy", "Hayrat ul-abror", "Farhod va Shirin", "Sab'ai sayyor", "Mahbub ul-qulub" asarlarida qo'llanilganligini ko'ramiz.

Nag'ma (arab.) ohang, navo, kuy:

Ey mug'anniy, baski yig'latg'aysen elni bazm aro,

Gar Navoiy ohi birla nag'mani soz etkaysen [3,279-b].

Alisher Navoiy asarlari tilining 4-tomlik izohli lug'atida bu terminlarning izohi quyidagicha keltiriladi:

Amal (arab.) Ushbu termini Alisher Navoiy 1. ish, harakat, amal 2. mansab, xizmat, vazifa 3. kuy, ohang ma'nolarida qo'llagan. Lekin "Farhangi zaboni tojik" lug'atida esa ushbu terminni arab tilidan ekanligi bir necha ma'nolar anglatishi yoritilgan, ammo aynan kuy, ohang ma'nosini bildiruvchi qismi yoritilmagan unga yaqin so'z "san'at" termini ishlatilgan. Va bu terminni Abdurahmon Jomiy o'z asarida foydalangan:

Guftand, ki vay dar ro'z va amali bannoy mashg'ul budy [5,62-b].

Mavloni Sohib Balxiy... o'z g'azallarini o'z amallarga bog'labdur [15,83-b]. A.Navoiy.

Andalib (arab.) bulbul. Bizga ma'lumki, andalib yoqimli sayrovchi qush. Alisher Navoiy asarlarida esa ushbu termin ham qush ma'nosida, ham bulbul kabi navo qiluvchi shaxs ma'nosi yoritgan:

Chu husn davri vafosizdur, ey guli ra'no,

Qil iltifot gahi andaliblar sari [3,343-b].

Nazm gulistonining andalibi nag'masaroyi, ya'ni Alisher ... mundoq arz qilur... [6,2-b].

Afg'on (fors.) 1.fig'on, faryod, nola 2.ovoz, sado, jarang, bong:

Ohi vovoylou avg'on boshladi

Xalq aro g'avg'on to'fon boshladi [12,43].

Vazn (arab.) musiqi, kuy, ohang pardasi

Mug'anniy tuzub chinga vaznida chang,

Navo chek ki, hay-hay o'lang, jon o'lang [8,297-b].

Ushbu baytda mug'anniy va vazn so'zlari bir-biriga ma'nodosh so'z sifatida qo'llanilmoqda.

Go'yo (fors.) so'zlovchi, ohang:

Kelubdur aqldek boshdin-oyoq hush,

Takallum vaqti go'yo, yo'qsa xomush [11,136-b].

Zamzama (fors.) mayin ovoz, nag'ma, jo'r bo'lish:

Chun o'qimoq zamzamasini bo'ldi bas

Ko'nglim aro dag'dag'a soldi havas [9, 31-b].
 Ilxon (arab.) kuylash, xushovoz kuylar, ovozlar:
 Gar Navoiy bulbule erdi, xush ilxon, ko'rki, hajr
 Navha ranggi ko'rguzur har dam aning ilxonida
 [3,530-b].
 Musiqiy (arab.) musiqiy, ohangdor:
 Va she'r va muammo va musiqiyki, suhbatning mujibi
 nishot va inbisotidur [19, 535-b].
 Navo (fors.) nag'ma, ohang:
 ...har birining o'zgacha xurush va takallumlari bor ba
 g'ayri mukarrar navo va tarannumlari [6, 106-b].
 Nag'am (arab.) navo, ohang, kuy, tarona:
 So'l sari forsiy surudu nag'am,
 Fitnai Fors bal Iroqu Ajam [16, 36-b].
 Nag'amot (arab.) kuylar, navolar, taronalar:
 ...musiqiy va advor ilmida muloyim tabliq benazir
 yigitlar g'arib nag'amot va alxon bila ajab tasarruflar qilib,
 sultoni sohibqiron majlisida ayturlarkim, aning muloyimlig'
 va xushoyandalig'i vasfqa sig'mas. [20,180-b].
 Ohang (fors.) kuy, navo, soz:
 Mug'anniyo, necha ohangi hajr, vah, bir ham
 Visol torini berkit, firoq rishtasin uz [3,209-b].
 Savt (arab.) ovoz, tovush; kuy, ohang:
 Toki oy un chekib tarona bila,
 Boshladi savt bu fasona bila [16,1164-b].
 Tarannum (arab.) yoqimli sayrash, kuylash:
 Xushnavo ikki qush tarannum aro,
 Ikki kisi kirdilar takallum aro [16,115-b].
 Tarannumsaroy (arab+fors.) nag'ma boshlovchi,
 nag'ma chiqaruvchi:
 Men bu navo birla tarannumsaroy,
 Kim dedi nogah xiradi pokroy [9, 196-b].
 Taronasozlig' (fors.) kuylash, tarannum etish:

... bu noma itmomig'a xoma tuzmakdin
 taronasozlig'u [11,216-b].
 Tag'anniy (arab.) ashula aytish, kuylash, xonish qilish:
 Tag'anniy mahallida Xoja Hasan Dehlaviyning bu
 she'rin o'quydur erdikim...
 [21,15-b].
 Xonandalig' (fors.) hofizlik, ashula aytishlik:
 Mavlono sozu xonandalig'din bot muassir bo'lub,
 samog'a qo'parlar erdi [22,159-b].
 Xushxon (fors.) xushohang, xushovoz:
 Chekti bulbul kibi ming lahn ila doston hofiz,
 Yo'q aningdek yana bu davrda xushxon hofiz [3,162-
 b].
 Xushxonlik (fors.) xushovozlik, xushohanglik:
 Mutahhari Udiykim, xushovozliqda Zuhraning otasi
 va xushxonlikda aning farzandi ruhafzosi bo'la olur erdi [21,
 15-b].
 Xulosa va takliflar (Conclusion\Recommendations).
 Temur va temuriylar davrida qo'shiqchilikning barcha
 turlari taraqqiy topgan, yaxshi tanilgan, keng yoyilgan;
 iste'molda bo'lgan terminlarning aksari arabcha,
 ayrimlari forschaga va oz qismi turkiy bo'lgan;
 terminlar affiksatsiya (ayolg'uchi) va kompozitsiya
 (lahnpardoz) usulida yasalgan;
 arab va fors tilidan o'zlashgan bu terminlar
 iste'moldan batamom chiqib ketgan, saqlanib qolganlari ham
 terminlik xususiyatini yo'qotgan (talolo, dasotin, nag'ma,
 nag'am kabi);
 keltirilgan dalillardan ko'rinib turibdiki, o'zbek
 qo'shiqchilik terminologiyasining XIV – XV asrlardagi
 holatini o'rganishda Alisher Navoiy asarlari muhim manba
 bo'lib xizmat qilgan va turkiy, forsiy va arabiy tillar uchun
 tunganmas meros bo'lib qolgan.

ADABIYOTLAR

1. Temur A. Temur tuzuklari. – T.: Ijod-press, 2019.
2. To'xtasin G'ofurbekov Amir Temur va temuriylar davrida madaniyat va san'at. – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1996.
3. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.3,6. Xazoyin ul-maoniy. – T.: Fan, 1998.
4. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.7. Layli va Majnun. – T.: Fan, 1991.
5. Farhangi zaboni tojiki. – M.: 1969.
6. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.14. Muhokamatul-lug'atayn. – T.: Fan, 1998.
7. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.15. Holati Pahlavon Muhammad. – T.: Fan, 1999.
8. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.11. Saddi Iskandariy. – T.: Fan, 1993.
9. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.7. Hayrat ul-abror. – T.: Fan, 1991.
10. Q. Sodiqov. Ilk va o'rta asrlar turkiy matnlarning nomlari Sharq. 2001.
11. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.8. Farhod va Shirin. – T.: Fan, 1991.
12. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.12. Lison ut-tayr. – T.: Fan, 1996.
13. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.13. Vaqfiya. – T.: Fan, 1992.
14. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.14. Mahbub ul-qulub. – T.: Fan, 1998.
15. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.13. Majolis un-nafois. – T.: Fan, 1997.
16. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.10. Sab'ai sayyor. – T.: Fan, 1992.
17. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.17. Holoti Sayyid Hasan Ardasher. – T.: Fan, 2001.
18. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.17. Tarixi anbiyo va hukamo. – T.: Fan, 2001.
19. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.19. Holoti Pahlavon Muhammad. – T.: Fan, 2001.
20. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.17. Mezon ul-avzon. – T.: Fan, 2001.
21. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.15. Xamsat ul-mutahayyirin. – T.: Fan, 1999.
22. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.17. Nasoyim ul-muhabbat. – T.: Fan, 2001.
23. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 tomlik. – T.: Fan, 1983. I – IV tom.

УДК: 811.581.11

Самида МУСТАФАЕВА,

Тошкент давлат шарқишунослик университети докторанти, филология фанлари бўйича PhD.

e-mail: mustafaeva.samida@gmail.com

ТДШУ профессори, филология фанлари доктори А.Маннонов тақризи остида

ABOUT LEXICO-MORPHOLOGICAL PARAMETERS OF NOUNS IN THE NOVELS OF THE MING PERIOD

Abstract

In Chinese, as in other languages of the world, the category of the noun occupies a special place among the independent categories of words. Even in classical Chinese linguistics, where no systematic Chinese grammar has been established, independent words are divided into two groups: 动字 dòng zì "action words" and 静字 jìng zì "non-action words" or 活字 huó zì "living words" and 死字 sǐ zì "dead words", in which the second category, i.e. the words "not denoting actions" or "dead", refers to the category of nouns or nominal words in general. In the novels of the Ming period, in particular, the monuments of the first half of the Ming period 《三国演义》 ("Sango yanyi") and 《水浒传》 ("Shuihu zhuan"), which are the subject of research, nouns form a significant part of the vocabulary. The main purpose of this article is to partially reveal the structural and lexical-semantic features of nouns in the monuments of that period and their development, as well as to reveal the evolution of nouns in modern Chinese using the example of some nominal words used in the monuments.

Key words: and expressions: noun, noun declension, 《三国演义》 ("Sanguo yanyi"), 《水浒传》 ("Shuihu zhuan"), plural form of nouns, Ming period, lexical meaning of nouns in novels of the Ming period, formation of nouns.

О ЛЕКСИКО-МОРФОЛОГИЧЕСКИХ ПАРАМЕТРАХ ИМЁН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В РОМАНАХ ПЕРИОДА МИН

Аннотация

В китайском языке, как и в других языках мира, категория существительного занимает особое место среди самостоятельных категорий слов. Даже в классическом китайском языкознании, где систематическая китайская грамматика не установлена, самостоятельные слова делятся на две группы: 动字 dòng zì «слова действия» и 静字 jìng zì «слова, не обозначающие действия» или 活字 huó zì «живые слова» и 死字 sǐ zì «мертвые слова», в котором вторая категория, т. е. слова «не обозначающие действия» или «мертвые», относится к категории существительных или к именным словам в целом. В романах периода Мин, в частности, памятниках первой половины периода Мин 《三国演义》 («Сангю яньи») и 《水浒传》 («Шуйху чжуань»), являющихся предметом исследования, существительные образуют значительную часть лексики. Основной целью данной статьи является частичное раскрытие структурных и лексико-семантических особенностей существительных в памятниках того периода и их развития, а также выявить эволюцию существительных в современном китайском языке на примере некоторых именных слов, используемых в памятниках.

Ключевые слова и выражения: имя существительное, склонение существительных, 《三国演义》 («Сангю яньи»), 《水浒传》 («Шуйху чжуань»), форма множественного числа существительных, Минский период, лексическое значение существительных в романах Минского периода, образование существительных.

МИН ДАВРИ РОМАНЛАРИДА ОТ ТУРКУМ СЎЗЛАРИНИНГ ЛЕКСИК-МОРФОЛОГИК ПАРАМЕТРЛАРИ ХУСУСИДА

Аннотация

Дунёнинг бошқа тилларидаги каби хитой тилида ҳам от туркуми мустақил сўз туркумлари орасида алоҳида ўринни эгаллайди. Ҳатто, тизимли хитой грамматикаси яратилмаган мумтоз хитой тилшунослигида ҳам мустақил сўзлар икки гуруҳ: 动字 dòng zì «ҳаракат сўзлар» ва 静字 jìng zì «тинч сўзлар» ёки 活字 huó zì «тирик сўзлар» ва 死字 sǐ zì «ўлик сўзлар» каби туркумларга ажратилган, бунда иккинчи туркум, яъни «тинч» ёки «ўлик» сўзлар дейилганда от ва отга яқин туркум сўзлар назарда тутилган. Мин даври романлари, хусусан, мақола тадқиқот объекти саналган Мин даври биринчи ярми ёдгорликлари 《三国演义》 («Сангуо яньи») ва 《水浒传》 («Шуйху чжуань»)да отлар романлар лексикасининг салмоқли қисмини ташкил қилади. Шу боис юқорида зикр этилган икки роман отлари таҳлили натижасида отларнинг структур ва лексик маъно хусусиятларини давр ёдгорликларида ўзаро фарқлиниши ва улардаги тарққиётни, шунингдек, давр ёдгорликларида қўлланган айрим отлар мисолида ҳозирги хитой тилигача отларда кечган эволюцияни қисман мазкур мақола доирасида очиқ бериш ушбу мақола олдида қўйилган асосий мақсад ҳисобланади.

Калит сўз ва бирикмалар: от, отларда турланиш, 《三国演义》 («Сангуо яньи»), 《水浒传》 («Шуйху чжуань»), отларнинг кўплик шакли, Мин даври, Мин даври романларда отларнинг лексик маъноси, от ясалиши.

Кириш. Хитой тилида от туркуми 名词 míngcí аънавий грамматикаларда эътироф этилган хусусиятларни намоён этади ва «ким?» «нима?» саволларига жавоб

беради, гапда эга, тўлдирувчи ва бошқа гап бўлаклари вазифасида келади. Хитой тилида от туркуми позициясини қуйидаги диапазондаги сўзлар эгаллаши мумкин:

от -> сифатга кўчиши
 феъл ->от
 сифат ->от
 от ->хисоб сўз
 от -> кўмакчи (ярим мустақил сўзлар, асосан ўрин-
 жой ва чегралаш маъноларини ифодалайди)

бундан ташқари бундай позицияда пайт ва ўрин-
 жой маъносини англатувчи сўзлар ҳам келиши мумкин
 (равиш ->от диапазони).

Хитой тилида ҳам бошқа тилларда кузатилгани
 каби атокли отларнинг турдош отга кўчиши ва аксинча,
 турдош отнинг атокли от сифатида қўлланиш ҳолатлари
 кузатилади. Масалан: 毛主席 Máo zhǔxí Раис Мао, 成
 龍 Chéng Lóng (сўзма-сўз: бўлмоқ+аждар) Джеки Чан. Ёки
 топонимлар орасида: 孟加拉国 Mèngjiālā guó (Mèngjiālā
 фонетик ўзлашма + guó давлат) Бангладеш, 黑海 Hēihǎi
 (кора+денгиз) Қора денгиз ва б.

Хитой тилида от ва от ўрнида келган сўзлар
 тўғридан-тўғри инкорни ҳосил қилувчи 不 bù ва даража
 ҳамда чегаралаш маъносини ифодаловчи 只 zhǐ каби
 сўзларни қабул қилмайди. От ва бу турдаги морфемалар
 боғламалар воситасида бирикади. Масалан: 他不北京人。
 Tā bù běijīng rén. 只会唱歌。Zhǐ tā huì chànggē. Хитой
 тили меъёрий грамматика бўйича юқорида мисоллар
 нотўғри тузилган. Юқоридаги гапларни қуйидагича тузиш
 тўғри бўлади: 他不是北京人。Tā bùshì běijīng rén. У
 Пекинлик эмас. 只有他会唱歌。Zhǐyǒu tā huì chànggē.
 Фақатгина у қўлай олади. Биринчи гапда инкорни ҳосил
 қилувчи 不 bù морфемаси отга 是 shì боғламаси воситасида
 боғланган. Иккинчи мисолда эса “фақат” мазмундаги 只
 zhǐ морфемаси ва от ўртасида 有 yǒu феъли қўлланган.

Бундан ташқари, хитой тилида отлар сон ва
 кўрсатиш олмошларига ҳисоб сўзлар воситасида
 бирикади. Бунда бирикма тузилиши қуйидагича бўлади:
 олмош ёки сон+ҳисоб сўз+от. Айрим ҳисоб сўзсиз
 қўлланидиган отлар (масалан: санани ифодалашда) бундан
 мустасно. Хитой тилида отлар келиши қўшимчаларини
 олиб турланмайди, шахс сон кўрсаткичига эга бўлмайди.
 Уларнинг кўплик шакли асосан -们 men қўшимчаси
 воситасида ҳосил қилинади, кам сонли отлар редуп-
 ликация усулида кўплик мазмунини касб этади, айрим
 ҳолларда отларнинг кўплик шакли “жуда кўп”, “кўп
 сонли” каби мазмундаги лексик воситалар ёрдамида ҳосил
 қилинади [1, 204-212].

Натижалар ва муҳокама. Мин даври роман-
 ларида хусусан, “Сангуо яньи”да отларнинг лексик ва
 морфологик хусусиятлари қуйидагича намоён бўлади:

建宁 [11]二年四月望日, 帝御温德殿。Цзяннинг
 даврининг иккинчи йили тўртинчи ойнинг 15-саналарида
 Император (Лин Ди) Вэньдэ саройига келди [3,1]. 望日
 wàng rì ой тўлган кун, ой тақвими бўйича ҳар ойнинг 15-
 санасига нисбатан қўлланган [2, 563]. 帝 dì император
 одатда хитой тилида “император” “皇帝” huángdì
 лексемаси воситасида берилди. 帝 dìнинг “император”
 маъносида яққа ҳолда қўлланиши қадимги хитой тили,
 хусусан, вэньянга хосдир. 御 yù сўзининг бир қанча
 маънолари бўлиб, у ҳам феъл, ҳам от туркумига хос сўз
 сифатида таърифланади [2, 695-696]. 御 yù феодализмга
 хос махсус лексика бўлиб, император либоси, истеъмол
 қиладиган таомлари, яшаш жойи, ҳаркатлари барчаси шу
 сўз воситасида ифодаланган. Ушбу гапда 御 yù император
 таърифи, яъни унинг Вэньдэ саройига келганини
 ифодалаган [3, 1]. Мазкур икки лексеманинг қўлланишини
 тадқиқотнинг яна бир объекти “Шуйху чжуан”да ҳам
 кўриш мумкин: 又行了三五十步, 口里叹了数口气, 怨道

: “皇帝御限, 差俺来这里, 叫我受这场惊恐。” ǚттиз-

элик қадам ташлаб, бир неча бор хўрсинганча нолиш
 оҳангида деди: Император буйруғи билан мени бу ерга
 юбориб, шу даҳшатларни бошдан кечиришимга сабаб
 бўлди [4, 9]. Мисолда “император” сўзи “Сангуо
 яньи”дагидан фарқли равишда икки морфемали шакл,
 яъни 皇帝 huángdì лексемаси билан ифодаланган. 御 yù эса
 бу гапда императорнинг қарори, унинг идроки ва хоҳиши
 маъносида келган.

时巨鹿郡有兄弟三人: 一名张角, 一名张宝, 一名

张梁。Бу пайтда Цюэлу водийсида уч оға ини яшар эди:
 (бири) Чжан Цзяо, (бири) Чжан Бао, (бири) Чжан Лян [3,
 2]. Ҳозирги хитой адабий тили меъёрларига зид равишда
 юқорида 兄弟三人 бирикмаси от+сон+ҳисоб сўзи
 структурасида келмоқда. 人 rén бу ўринда муваққат ҳисоб
 сўзи вазифасида келган. 卓问三人现居何职。玄德曰: “白
 身”。Чжюу учовлондан насабини сўради. Лью Бэй:
 “Авоммиз”- деди [3, 10]. Ушбу гапда эса, сон+от
 бирикмасини кўриш мумкин, миқдор сонининг отга
 бирикуви ҳисоб сўзсиз амалга ошган. Сон ва кўрсатиш
 олмошининг отга боғланишини “Шуйху чжуан”да
 қуйидаги мисол ёрдамида кўриш мумкин: 太尉定睛看时
 , 只见那一个道童, 倒骑着一头黄牛, 横吹着一管铁笛,

转出山凹来。Хун Вэй тикилиб қарасаки, бир ўсмир роҳиб
 ёввойи бука (қўтос)га тесқари минганча най чалиб тоғдаги
 чўнқирдан чиқиб келди [4, 10]. Гапда кўрсатиш олмоши
 отга сон+ҳисоб сўзи воситаси, сонлар эса махсус ном
 ҳисоб сўзлар воситасида отга боғланган. Ва уларнинг
 структураси ҳозирги хитой тили грамматик меъёрларидан
 фарқланмайди.

Асарларда отларнинг кўплик шакли аффиксал
 морфемалар воситасида ҳосил қилинган ҳолатлар
 аниқланмади. Отларда кўплик маъноси асосан жумла
 мазмунидан англашилган.

Мин даври биринчи ярми ёдгорликлари, хусусан,
 “Сангуо яньи” ва “Шуйху чжуан” асарларида турдош
 отлар структур жихатдан бир компонентликдан икки
 компонентликка ўтиш ва “Сангуо яньи” асарида яққа
 компонентли турдош отларнинг “Шуйху”да икки
 компонентли шаклга келгани аниқланди. Юқорида
 келтирилган мисолларда 帝 dì ва 皇帝 huángdì лексемалари
 ана шундай отлар сирасига қиради. Икки компонентли
 отлар асосан:

от+от: 天师 tiān shī энг юқори даражага етган роҳиб
 、道童 dào tóng ўсмир ёшдаги роҳиб、春台 chūn tái стол
 (емак столи)、菜蔬 cài shū таом, емак (мева ва сабзавотлар)
 、马人 mǎ rén отлик аскар ва б.;

сифат+от: 大虫 dà chōng йўлбарс、白身 bái shēn авом
 (қора халк)、白地 bái dì бўш жой ва б.;

феъл+от: 落草 luò cǎo қароқчи, йўлтўсар、搭膊 dā bó
 белбоғ, камар одатда мато ёки бошқа тўқима ашёдан
 тайёрланган, белга боғланиб, баъзан пул олиб юрадиган
 картмон вазифасини ҳам бажарган.

Бундан ташқари, сонлар иштирокида ясалган отлар
 ҳам асарларда кам миқдорда учрайди, уларни икки турга
 ажратиш мумкин: а) сонларнинг маъноси ёки
 предметнинг миқдорига алоқадор сўзлар бўлиб, масалан:
 七条 qī tiáo етилик (роҳиблар ибодат, қироат, тинглаш,
 покланиш вақтида қиядиган кийимларни ифодалаган), 佛
 天三 fú tiān sān bǎo буддавийликнинг уч хазинаси, будда,
 муқаддас ведалар, будда роҳибларини назарда тутган,
 бундай сўзлар асосан буддавийликка алоқадор тил
 бириклярида учраши кузатилди; б) сонларнинг график

кўринишига ишора қилиш орқали ясалган бирликлар, масалан, 横罗十字 Héng luó shí zì қўлларни ёнга узатганча оёқларни бирлаштириб ётиш ҳолати бунда инсоннинг мазкур ҳолати 十 shí “ўн” иероглифига ўхшатилади.

Хулоса. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, асарларда отларнинг лексик маъно хусусиятлари ҳозирги хитой адабий тилидан фарқланади, ва бундай сўзлар феълларга қараганда отларда кўпроқ кузатилади, амаллавозим, мурожаат маъноларини англатувчи отларнинг аксари ҳозирги хитой тили учун историзм ва архаизм ҳисобланади, бундан ташқари айрим жонивор номлари бугунги хитой адабий тилида қўлланмайди, отларнинг ясаилишида метонимия ёки синекхода ҳодисалари ҳам аниқланди. Давр ёдгорликлари тадқиқида от туркумига

оид айрим сўзларнинг ясаилишида сон ва ҳисоб сўзлар иштироки ҳам юзага чиқди, бундай сўзларнинг аксари буддизмга оид лексемалар деган хулосага келинди. Икки асарда қўлланган отларнинг структур хусусиятларида тафовутлар кузатилди, хусусан, “Сангуо яньи”да содда ва туб отларнинг сони “Шуйху” дагига нисбатан кўп. “Шуйху чжуан” да отлар тузилишига кўра мураккаб, асосан, икки компонентли отлардир. Давр ёдгорликларида отларнинг кўплик шакли ҳозирги хитой тилидан фарқли равишда морфологик ёки лексик воситалар иштирокида ҳосил қилинмаган, отлардаги кўплик маъноси жумла ёки ундан катта синтактик бирликлар мазмунидан англашилган.

АДАБИЁТЛАР

1. Курдюмов В.А. Курс китайского языка: теоретическая грамматика.–М., 2006.
2. 学生古汉语词典(GHCD).-北京, 2013. Талабалар учун қадимги хитой тили луғати. –Пекин, 2013.
3. 罗贯中.三国演义.-北京：人民文学出版社, 1979. Луо Гуаньчжун. Сангуо яньи. –Пекин: Рэнъминь чубаншэ, 1979.
4. 施耐庵. 水浒传.-北京：人民文学出版社, 2005. Ши Найъан. Шуйху чжуан. –Пекин: Рэнъминь чубаншэ, 2005.
5. Мамадалиева Н. XVII аср иккинчи ярми – XIX биринчи ярми ўзбек тили ёзма ёдгорликлари лексик хусусиятлари.- Т.: Тошкент Ислом университети, 2009. 223б.
6. 徐时仪.汉语白话史.-北京：北京大学出版社, 2017. 462页. Сю Шиъи. Хитой байхуа тили тарихи. –Пекин: Пекин университети нашриёти, 2017.
7. 王力. 古代汉语常识.-北京：北京出版社, 2016. 202页. Ван Ли. Қадимги хитой тили асослари. –Пекин: Пекин нашриёти, 2016.
8. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. Избр. труды. -М.: Наука, 1980. 358 с.
9. 邢永革. 明代前期白话语料词汇研究.-南京：凤凰出版社, 2017. 347页. Синь Юньгэ. Мин даври биринчи ярми лексикаси тадқиқи. –Нанкин: Феникс нашриёти, 2017.
10. 魏达纯. 近代汉语简论.-广东：广东高等教育出版社, 2004. Вэй Дачунь. Янги давр хитой тили. –Гуаньдун: Гуаньдун олий таълим нашриёти, 2004.
11. Феодал Хитойда император тахтга ўтиргандан сўнг даврларга ном берилган. Цзяннинг Шарқий Хань империяси Лин Ди бошқарувидаги даврлардан бирининг номи бўлиб, тахминан милодий 168-172 йилларга тўғри келади.

УДК: 81`-82.312.4(100) А.Навон

Гулнора НИЯЗОВА,

Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили ва адабиёти университети катта ўқитувчиси
niyazovagulnorakhon@gmail.com

Алишер Навоий номидаги ТошДўТАУ профессори, филология фанлари доктори Л. Р. Раунова тақризи асосида

ЖАҲОН ТИЛШУНОСЛИГИДА ДЕТЕКТИВ АСАРЛАРНИНГ ЛИНГВИСТИК ЎРГАНИЛИШИ

Аннотация

Мақола жаҳон тилшунослигида детектив асарларнинг лингвистик хусусиятларини таҳлил ва тадқиқ қилиш масаласининг долзарблиги, бадиий матнларнинг лингвистик таҳлили ҳақида.

Тayanch сўзлар: тилшунослик детектив, лингвистик воситалар, лингвистик таҳлил, когнитив вазифа, бадиий матнлар, сифатли контент-таҳлил.

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ДЕТЕКТИВНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В МИРОВОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В статье обсуждается важность изучения лингвистических особенностей детективных произведений в мировом языкознании, а также необходимости лингвистического анализа художественных текстов.

Ключевые слова: лингвистический детектив, лингвистический инструмент, лингвистический анализ, познавательная задача, художественные тексты, качественный содержательный анализ.

LINGUISTIC STUDY OF DETECTIVE WORKS IN WORLD LINGUISTICS

Annotation

The article discusses the importance of studying the linguistic features of detective works in world linguistics, as well as the need for a linguistic analysis of literary texts.

Key words: linguistic detective, linguistic tool, linguistic analysis, cognitive task, literary texts, qualitative meaningful analysis.

Кирриш. Жаҳон тилшунослигида детектив асарларнинг лингвистик хусусиятларини таҳлил ва тадқиқ қилиш тенденциялари XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўзининг янги босқичига кўтарилди, қамрови ва илмийлик нуқтаи назаридан кенгайди.

Эдгар Аллан По инглиз адабиётида детектив фантастиканинг отаси ҳисобланади. Чунки у биринчилардан бўлиб фантастик детектив асарлар яратди. Понинг "Морг кўчасидаги қотиллик" (1841) [17], "Мари Роженинг сири" (1842-43) [18] ва "Ўғирланган мактуб" (1844) [19] каби асарларидаги бош қаҳрамон изкувар Огюст Дюпен ақл-заковатини ҳайратланарли сюжет билан мохирона уйғунлаштириши жозибали детектив ҳикояни куриш учун асосий талаблар режасини очиб беради. Понинг ўша даврнинг сентименталистик ёки дидактик ҳаск адабиётига муқобиллигини Артур Конан Дойл давом эттиради. Дойл ўзининг энг зўр, ҳаваскор детективи Шерлок Холмсни ҳикоя иқтисодига кўпроқ қонуний ажратмалар учун аҳамиятсиз элементларга кўпроқ эътибор берадиган ҳикояларда жойлаштиради.

Мавзуга онд адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Холмс шу қадар машҳурки, Дойл уни "Баскервилларнинг ити" (1901-02) [20] ретроспектив ҳикоясида тириштиришга ва ҳатто "Бўш уйнинг сарғу-заштлари" (1901-02) [21] фильмида уни жонлантиришга қарор қилади, бу эса ўқувчиларни мамнун этади. Бадиий матн жуда серкирра эканлиги сабабли уни турлича тадқиқ этиш мумкин. Яъни, насрий асарлар матни "қайта-қайта қодланган" (Винокур Г.О.) [1], ўта мураккаб тузилишга эга бўлгани ҳолда ҳар хил лингвистик воситаларни ўз ичига олади. Мазкур ҳолатларни инобатга олиб, исталган тилни хорижликларга ўқитишда, ўргатишда дастлабки босқич сифатида ўқитувчи томонидан асарларнинг кўп қиррали таҳлилига лингвистик [2], услубий, маданий, адабий характердаги индивидуалликларга кўра ёндашиш бўйича жиддий изланиш ва тадқиқотлар амалга

оширилган. "Адабий ва бадиий асарнинг маъноси, - деб ёзган эди 1959 йилда Г.О.Винокур, - у ёзилган сўзларнинг тўғридан-тўғри маъноси ва мазмунининг ўзи, унинг мавзуси ўртасидаги яхши маълум муносабатдир. Бадиий дизайн мавзуси ва ғояси..." [22], яъни, бадиий матн мураккаб тузилишга эга мажмуа сифатида мазмун ва шакл, ғоявий, мавзуй ва лингвистик элементларнинг уйғунлиги эканлигини ҳисобга олиб, ўқитувчи дарсда у ёки бу иш услубини танлайди. Бу тадқиқотлар битта аниқ мақсадга бўйсунди ва уларнинг ҳар бири билан ўқитувчи (ва, албатта, талабалар) турли қийинчиликларга дуч келган. Шундай муаммолардан бири ўқувчиларнинг бадиий матнни на фонетик, на лексик, на морфологик, на синтактик даражада лингвистик таҳлил қилиш кўникма ва малакаларига эга эмаслиги масаласидир [2]. Аммо бундай таҳлил элементлари дарсда бўлиши лозим. Ҳаддан ташқари мослашишга йўл қўймасдан, тилдаги қийинчиликларни бартараф этиш, луғат билан ишлаш кўникмаларини шакллантириш, ўқувчиларнинг луғат бойлигини бойитиш, сўзларни лексик таҳлил қилиш, лексик бирликларни семантиклаштириш, уларнинг мослигини кўрсатиш учун зарур бўлган матннинг лексикограмматик изоҳи [2], тилнинг грамматик тизимининг маълум бир матни ёрдамида ўрганиш, стилистик тузилмалар билан танишиш, матннинг синтактик ва тиниш белгиларини таҳлил қилиш - буларнинг барчаси ва бошқалар рус тили дарсларида бадиий матндан фойдаланганда мумкин. А.И.Новиков матн муаллифи коммуникатив, адресат эса когнитив вазифани ҳал қилади, деб ҳисоблаб, "муаллифнинг нутқ таъсирига йўналтирилган коммуникатив вазифаси тил воситаларини энг яхши тарзда танлаш ва тақсимлашдан иборат" [14] дея таъкидлайди. Адекват йўл, муаллиф нуқтаи назаридан, унинг нутқ ниятини етказишдир. Матн ҳақидаги маълумотлар ўқувчи олдида шундай "тил тўплами"да пайдо бўлади, бу эса адресат когнитив

вазифани ҳал қилганда матннинг маълум ўзгаришларини ва ўзгартиришларни талаб қилади, унинг мақсади матннинг умумий маъносини тушунишдир" [14]. Адабий асар мазмуни тилшунослик фанининг предмети эмас, деб ҳисоблаган В.В.Виноградов шундай ёзган эди: "Тилшуносни бу мазмунни ифодалаш усуллари ёки ифода воситаларининг ифодаланган мазмунга муносабати кўпроқ қизиқтиради. Аммо бундай тадқиқот нуктаи назаридан мазмун бадиий адабиёт тилини ўрганишдан ташқарида қола олмайди. Дарҳақиқат, бадиий асарда очилган воқелик унинг нутқ қобиғида гавдаланади. Бу ерда номлари қўйилган ва такрорланган объектлар, шахслар, ҳаракатлар турли функционал муносабатларга қўйилади. Буларнинг барчаси адабий асарнинг ички композицион-семантик бирлигида сўз, ибора ва конструкцияларнинг алоқа қилиш усуллари, қўлланилиши ва динамик ўзаро таъсирига таъсир қилади ва ўз аксини топади. Адабий асарнинг тузилишидаги нутқ воситаларининг таркиби унинг "мазмун"и билан узвий боғлиқ бўлиб, муаллиф томонидан унга бўлган муносабатларга табиатига боғлиқ" [15]. Шунингдек, ўқишни ўргатишнинг асосий босқичида турли хил функционал услублар орасидан бадиий наср услубини танлаш таклиф этилади. Чунки адабий ва минтакавий ёндашув тарафдорлари (Л.С.Виготский, О.И.Никифорова ва бошқалар) далилларига асосланиб, 16-18 ёшда ўқувчиларда турли жанрдаги бадиий адабиётларни ўқишга қизиқиш кучаяди. Бадиий матннинг ўзига хос хусусияти унинг мутлақ антропоцентриклиги (И.Я.Чернухина, А.И.Домашнев ва бошқалар) [7], яъни бадиий адабиёт инсонни тушунишга қаратилган бўлиб, у кўпчилик талабаларнинг билим ва интилишларига мос келади, деб эътироф этишган.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Адабий матнни идрок этишни пухта ўрганиш керак. Шу мақсадда нутқнинг бу тури учун мавжуд бўлган мазмун ифодасининг умумий қонуниятлари билан танишиш лозим. Шуни унутмаслик керакки, адабий матн мазмунининг уч турига маълум даражада мос келадиган матнни идрок этишнинг уч даражаси мавжуд. Биринчи даражада аниқ мазмун идрок қилинади (бевосита ифодаланади), иккинчисида – имплицит (чуқур, бевосита ифодаланмайди; субтекст), учинчисида – эстетик (барча санъат асарларига хос бўлиб, гўзаллик туйғусига таъсир қилади). Матннинг бу идрокини ўрганиш учун матнни ташкил этадиган барча бирликларга эътибор қаратадиган лингвистик таҳлил алоҳида аҳамиятга эга, бу шубҳасиз эстетик мазмунни етказишга ёрдам беради. Имплицит ва эстетик мазмунни ифодалашга ёрдам берувчи барча тил воситалари тасодифий эмас, балки тизимлидир. Уларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

- 1) тил бирликларининг сифат хусусиятларига оид;
- 2) уларнинг матндаги миқдорий муносабатлари билан боғлиқ.

Сифат хусусиятларига кўра, бир бирликни бошқа бир қатор бир хил бирликлардан танлаш, яъни тил тизимининг парадигматик муносабатларидан фойдаланишни назарда тутадиганларини эътиборга олиш лозим. Бу хусусиятлар уч ҳолатда содир бўлади. Биринчидан, бир бирлик нейтрал тил меъёрига нисбатан бирор жиҳатдан белгиланиши мумкин, яъни функционал-стилистик ёки эмоционал-экспрессив рангга эга бўлиши, фойдаланиш доираси билан чекланиши ёки пассив фонда мансуб бўлиши ва ҳоказо. Ҳозиргача адабиёт социологлари чекланган материаллар, одатда анкеталарга жавоблар учун сифатли контент таҳлилидан фойдаланадилар.

Бадиий асар тили бўйича ўзбек тилшунослигида ҳам қатор ишлар қилинган бўлиб, З.Холманова [3], Б.Холиқов [4], Б.Умуркулов [5] томонидан бадиий асар тили, унинг лексик сатҳи ҳамда бадиийлик жиҳатлари таҳлилга тортилган. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак,

сифатли контент-таҳлил тадқиқотининг асослиги тегишли категория шаклланишига ва назарияга умумлаштирилиши мумкин бўлган ҳақиқий натижаларга боғлиқ. Холсти таъкидлаганидек, "умумийлик тамойили бўлиши керак", яъни "мазмун таҳлили назарий аҳамиятга эга бўлиши лозим" [16]. Бошқача қилиб айтганда, "матли маълумотлардан алоқа моделидаги компонентларнинг бошқа маълумотларига умумлаштириш мумкин" [6]. Тулиқ тугатилмаган маълумотларнинг мувофиқлиги билан аниқланган тоифаларнинг ҳақиқийлиги турли таснифлагичларни қўллаш орқали амалга оширилади. Бир нечта таснифлагичлардан фойдаланган ҳолда, ҳар бир концепция тоифаси синонимларни ўз ичига олиши учун кенгайтирилиши мумкин. Бундай ҳолларда, бир атама аниқ ўзгарувчи, бошқа(лар) эса яширин ўзгарувчи сифатида қабул қилиниши мумкин. "Контентни таҳлил қилиш муайян муаммо учун энг мазмунли тоифаларни қўллаш керак, нисбатан ўзига хос ва аниқ тоифалар кўпинча энг мазмунли бўлади" [8].

Доросилда сифатли контент таҳлилин амалга ошириш учун ҳал қилиниши керак бўлган асосий муаммо шунчаки "интуитив таркиб" (Криппендорф Кириш, 6) эмас, балки "семантиканинг муҳим жараёни" учун жавоб берадиган параметрларни яратиш зарурати эканлиги аён бўлади. Криппендорф хулоса қилганидек: "Матннинг интуитив талқинидан фарқли ўлароқ, ҳабар мазмунини илмий таҳлил қилиш аналитик жараёнларнинг аниқ бўлишини" ва "расмий тилда ифодаланишини" талаб қилади (Кириш, 9-бет). Шундай қилиб, "ҳақиқат билан идентификация қилинган" адекватлик, объективлик, ишончлилиқ мезонларини ва "мувофиқлик билан аниқланган" ҳақиқийлик муаммоларини [6] қондириш учун "тадқиқот жараёнининг ҳар бир босқичи аниқ белгиланган қоидаларга асосланиши керак".

Адабий асарнинг таъсир кучи ва муаллиф маҳоратини поэтиканинг энг асосий унсури бўлган бадиий нутққа ва услубга боғлиқ равишда тадқиқ этиш ўзининг яхши самараларини беради. Чунки ижодкор сўз воситасида образ яратади, эпик тасвир ва бадиий ифоданинг аниқлиги адиб қўллаган оригинал сўз ҳамда ибораларга тегишли бўлади. Зеро, адабиётшуно олим Йўлдош Солижонов жуда ўринли таъкидлаганидек, "воқеаларни тасвирлашга, қаҳрамонларнинг табиатига мос келадиган бадиий нутқ шакли чинакам санъат асарининг гўзаллигини таъминловчи кўзгу ҳисобланади. Уни тўғри танлай билиш эса ёзувчининг маҳоратига боғлиқ" [13]. Шу маънода ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилинган "Чўқинтирган ота" романининг тили раво ва воқеалар ривожигаги темп-шиддат ўқувчи эътиборини ўзига тортиб туради. "Шайтанат" тили ва услуби жиҳатидан ранг-баранг, унда бошқа адабий тур ва жанрларга хос унсурлар қоришиқ ҳолда келади. Бу ўринда асарда учраб турадиган шеърӣ матнлар, халқ оғзаки ижоди намуналари бўлган ҳикоят ва ривоятлар назарда тутилмоқда.

Хулоса (Conclusion). Маълумки, ҳар қандай бадиий асар воқеликнинг бадиий талқини бўлиб қолмасдан ҳаётнинг ўзига хос фалсафий қонуниятларини акс эттирувчи залворли фикрларни ҳам ўртага ташлаши билан муваффақият қозонади. Бу борада ҳар икки муаллифнинг ўз услуби ва таянувчи омиллари бор. Пьюзо "Чўқинтирган ота"да кўпала хикматли сўзларни асарда гоҳ қаҳрамонлар тили, гоҳ ўз тилидан баён этган. Жумладан, Дон Корлеоне "Friendship is everything. Friendship is more than talent. It is more than government. It is almost the equal of family" [11]. ("Дўстлик ҳамма нарсадан улуғдир. Дўстлик истеъдоддан юқори туради. Дўстлик ҳар қандай ҳукуматдан кучлидир. Дўстлик оиладан сал пастроқда туради") [12], дейди. Бу хикматли гап улуг алломалардан ёки жавонмардлардан бирига эмас,

мафия сардорига тегишли. Унинг ўзи ана шунга амал қилиб яшайди, хузурига ёрдам сўраб келган кишиларни сира ҳам ноумид қайтармайди ва унга дўстликни таклиф этади. Албатта, муаллиф айтганидек, бу дўстликни бегараз, деб бўлмайди. Лекин одамлар ҳеч бўлмаса, Чўкинтирган ота айтгани каби, дўст бўла олганида ҳам ҳозиргидан анча яхши яшаётган бўлар эди. “I understand you have to deal with a lot of people who try to seem more important than they are. In my case the reverse is true” [11] (“Менинг билишимча, ўзини катта одам қилиб кўрсатадиган кичик одамлар билан тез-тез учрашиб туришингизга тўғри келади, шекилли”) [12], дейди Том Хейген ўзига нисбатан бепасанд муносабатда бўлган, Чўкинтирган отанинг қудратини ҳис қилолмаётган Вольцга. Унинг бу гапини икки хил маънода тушуниш мумкин. Биринчиси, Вольцга турли юмушлар билан мурожаат қиладиган одамларнинг баъзилари унга гапини ўтказиш учун ўзини катта одам қилиб кўрсатишга

урилиши мумкин; иккинчи маъноси, ҳисобсиз бойлик, шон-шухрат, юлдузли онлар, катта амалдорлар билан ошначилик кишига ҳар қандай катта одамни ҳам кичкина қилиб кўрсатиб қўйиши мумкин. Вольц биринчи маъно доирасида фикрлаётган эди, Том эса иккинчи маъно ишора қиладди. Бу гап аниқ мўлжалга тегди ва Вольц жавабаси қўзиган вақтида ҳам Доннинг номига бир оғиз ёмон гап айта олмайди. Дон муомалага киришадиган инсонларнинг қандай одам эканини билмоқчи бўлса, Томдан “у сицилиялик” ёки “сицилиялик эмас”, деган жавобни кутади. Сўралган одам ҳақидаги фикрнинг қатъийлашувига шу гапнинг ўзи кифоя. Хулоса сифатида жаҳон тилшунослигида бадий асар тилини тадқиқи орқали тил ўргатиш, лингвомаданий, социолингвистик жиҳатларга кўра ўрганиш, бадий асар тилининг мураккаблигидан келиб чиқиб уни когнитив тадқиқ қилиш борасида жиддий тадқиқотлар амалга оширила бошланглигини алоҳида этироф этишимиз мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Винокур Г.О. Об изучении языка литературных произведений. – М., 1959. С. 247.
2. Филимонова Н. Ю. Лингвистический подход к художественному тексту в иностранной аудитории. Волгоградский государственный технический университет. 2017.
3. Холманова З. “Бобурнома” лексикаси тадқиқи. Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2012.
4. Холиков Б. Детектив романларда воқеликнинг бадий талқинини тизимли моделлаштириш (Марио Пьюзонинг “The Godfather” ва Тохир Маликнинг “Шайтанат” асарлари мисолида) Филол.фалсафа.фан.д (PhD) автореф. – Термиз, 2017.
5. Умуркулов Б. Ўзбек бадий насрининг лингво-услубий шаклланиш асослари. Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2020.
6. Lindkvist, Kent. “Approaches to Textual Analysis.” Ed. Rosengren, Advances in Content Analysis 23-41. Print.
7. <https://urok.1sept.ru/articles/579908>
8. Berelson, Bernard. Content Analysis in Communication Research. 1952. New York: Hafner Press, 1971. Print. P. 148
9. Lindkvist, Kent. “Approaches to Textual Analysis.” Ed. Rosengren, Advances in Content Analysis 23-41. Print. P. 147
10. Greimas, Algirdas Julien. Structural Semantics: An Attempt at a Method. 1966. Lincoln, London: University of Nebraska Press, 1983. Print
11. Mario Puzo. The Godfather, p.41-68
12. Марио Пьюзо. Кўрсатилган асар
13. Солижонов Й. Мўъжизалар сеҳри. – Т.: Адиб. 2013. – Б. 26.
14. Новиков А. И. Извлечение знаний из текста как результат его осмысления // Языковое сознание: содержание и функционирование: 13-й Международный симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации. Тезисы докладов. – М., 2000. С.170.
15. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. С. 91.
16. Holsti, Ole R. Content Analysis for the Social Sciences and Humanities. Reading: AddisonWesley, 1969. Print. P.
17. Published in *Graham's Magazine*.
18. Published in *Ladies' Companion* in three installments, November and December 1842 and February 1843.
19. It first appeared in the literary annual *The Gift for 1845*.
20. Both “The Hound of the Baskervilles” and “The Adventure of the Empty House” were first serialised in *Strand Magazine*.
21. In later publications called “The Empty House.”
22. Ўша асар. – ўша бет. Винокур Г.О. Об изучении языка литературных произведений

YŷK: 811.512.133'374:39 (575.151)

Diyora NURIMOVA,
Navoiy davlat pedagogika instituti magistranti
E-mail: diyoranurimova@gmail.com

Nav DPI dotsenti B.P. Zaripov taqrizi ostida

GRAMMATICAL FEATURES OF UZBEK ANTHROPNOMS

Annotation

In linguistics, the concept of anthroponyms is used to express the names of individuals, their linguistic and non-linguistic features. Each language has its own system of anthroponyms, which, in turn, depends on the cultural, spiritual values and grammatical features of a particular nation. Anthroponyms, which are an integral part of onomastics, are one of the topics that should be studied not only in the world, but also in Uzbek linguistics. The article analyzes the specific lexical and grammatical features of anthroponyms in the Uzbek language (on the example of female names).

Keywords: anthroponym, personal name, lexical, grammatical, lingvopoetics, compound nouns, nicknames, nouns.

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УЗБЕКСКИХ АНТРОПОНИМОВ

Аннотация

В языкознании понятие антропонимы используется для выражения имен лиц, их языковых и неязыковых особенностей. Каждый язык имеет свою систему антропонимов, которая, в свою очередь, зависит от культурных, духовных ценностей и грамматических особенностей того или иного народа. Антропонимы, являющиеся неотъемлемой частью ономастики, являются одной из тем, которую следует изучать не только в мировом, но и в узбекском языкознании. В статье анализируются специфические лексико-грамматические особенности антропонимов в узбекском языке (на примере женских имен).

Ключевые слова: антропоним, личное имя, лексика, грамматика, лингвopoэтика, сложные существительные, прозвища, имена существительные.

O'ZBEK ANTROPONIMLARINING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI (Ayollar ismlari misolida)

Annotatsiya

Tilshunoslikda shaxs nomlarini anglatish, ularning lisoniy va nolisoniy xususiyatlarni ifodalash uchun antroponim tushunchasi qo'llaniladi. Har bir til o'ziga xos antroponimlar tizimiga ega, bu esa o'z navbatida, ma'lum bir millatning madaniy, ma'naviy qadriyatlariga, grammatik xususiyatlariga bog'liq. Onomastikaning tarkibiy qismiga kiruvchi antroponimlar nafaqat dunyo, balki o'zbek tilshunosligida ham tadqiq etilishi kerak bo'lgan mavzulardan biri sanaladi. Maqolada o'zbek tilidagi antroponimlarning (ayollar ismlari misolida) o'ziga xos leksik va grammatik xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: antroponim, shaxs nomi, leksik, grammatik, lingvopoetika, qo'shma ismlar, laqablar, nom.

Kirish. O'zbek tilshunosligida nomshunoslik, ya'ni onomastika bo'yicha qator ilmiy tadqiqotlar qilingan. O'zbek tili atoqli otlarga boy bo'lib, ularning barcha ko'rinishlari bir xilda to'plangan va o'rganilgan emas. Nutq jarayonining qanday ro'yobga chiqishi insonning aqliy va amaliy faoliyati bilan bog'liq ekanligi haqidagi haqiqat kishilarga qadimdan ma'lum bo'lgan. Antroponimiyada ism tanlashda etnografik, evfimik, emotsional-ekspressiv leksikaga oid ishlar, badiiy adabiyotda so'z tanlash, matn tuzish - bularning barchasida inson va uning faoliyati, ongi va shuuri yotadi. Ma'lumki, erkaklar va ayollarning ismlari farqlanadi. Tilda atoqli ot bo'lib keluvchi leksema yo'q. Turdosh otlar (eng ko'p uchraraydi) va boshqa so'z turkumlaridan ism sifatida tanlanadi. Shuning uchun atoqli otlarning grammatik jihatdan tuzilish tarkibini sistemali tahlil qilishni taqozo etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Hozirgi o'zbek tilidagi atoqli otlar ham nazariy, ham amaliy jihatdan o'rganilmoqda. Nomlar nazariy, tavsifiy, qiyosiy, tarixiy va sinxron yo'nalishda tadqiq qilinmoqda. Onomastika bo'yicha qilingan barcha tadqiqotlarda antroponimlar haqida so'z yuritiladi. O'zbek antroponimlarining ma'nolarini publitsistik tarzda ifodalagan birinchi risola Y. Menajiyev va X. Azamatovlar[1] tomonidan yaratilgan. Unda ismlar ma'nosini tushunish, ism ma'nosining asosi bo'lgan holatlar haqida bayon etilgan. O'zbek tilshunosligida antroponimlar sohasida eng salmoqli hissa qoshgan olim E. Begmatovdir. E. Begmatovning "Nomlar va odamlar" [2] kitobida ism qo'yish odatlari, ismlarning tarixiy etnografik

ma'nolari tushuntiriladi. Shuningdek, hozirgi zamon o'zbek tilida keng qo'llanilayotgan ismlar ro'yxati berilgan. Ushbu kitob ilmiy-ommabop tarzda yozilgan bo'lib, "Ismlar va tilsimlar", "Hurmat va zulmat", "Qizlar qismati", "Davrimiz va ismimiz" kabi bo'limlarni o'z ichiga oladi. Har bir bo'limdagi nomlar boshqa turkiy xalqlardagi nomlar bilan chog'ishtirilgan. Tilshunos E. Qilichov tadqiqotlarida antroponimlarning uslubiy qo'llanishi haqida fikr yuritilgan. 1960-yillardan keyingi davrlarda o'zbek tilidagi atoqli otlar tizimini zamonaviy tilshunoslik usullarida tadqiq qilish ayniqsa kuchaydi. Har bir davrning ism qo'yilishiga doir o'ziga rasm-rusumlari, odatlari, tayangan tushuncha va tasavvurlari mavjud. [3] Bu ismlarni nafaqat leksik jihatdan, balki grammatik xususiyatlarini ham tahlil etish bugungi kun tilshunosligi oldidan turgan vazifalardan sanaladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yoritishda analiz, sintez, chog'ishtirma, semantik, tavsifiy tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Olamda har bir narsa bir-birini to'ldiruvchi ikki tomonga ega. Ularning biri shakliy tomon bo'lsa, ikkinchisi mazmuniy tomon. Inson nutqining asosiy quroli bo'lgan so'z ham shunday jihatlariga ega. Ko'pincha atoqli otlarning semantik jihatlariga e'tibor beriladi. Lekin ularning tuzilish tarkibi ham bor, chunki tilda faqat atoqli ot bo'lib keladigan leksemalarning o'zi yo'q. Tildagi ma'vjud predmet, belgi, hatto harakat bildiruvchi so'zlardan (Albatta ism qo'yishning, hatto tanlashning o'ziga xos qoidalari bor.) atoqli ot sifatida tanlab olinadi. Bu

antroponimlarning tilning tabiatidan kelib chiqqan holda grammatika xususiyatlarini ham talqin qilish lozimligini ko'rsatadi. Avvalo, antroponimlarni qaysi so'z turkumidan o'sib chiqqanligi haqida. Atqli otlar kelib chiqishiga ko'ra turli so'z turkumlarda bo'ladi:

1. **Ot so'z turkumidan o'sib chiqqan shaxs nomlari:** *Kumush, Yoqut, Saodat, Sadoqat, Oltinoy.*

2. **Sifat so'z turkumidan o'sib chiqqan atqli otlar** – *Shirin, Aziz, Go'zal, Ozoda, Pokiza, Nafisa, A'lo, Qimmat.*

3. **Son turkumidan o'sib chiqqan atqli otlar:** *To'qqixon, To'qsongul, Yetmishoy.* Son turkumidan o'sib chiqqan antroponimlar lug'atimizda kam uchraydi.

4. **Fe'l turkumidan o'sib chiqqan shaxs nomlari:** *Turdixon, Sotqinoy.*

Biz yuqorida ko'proq tub so'zlardan iborat shaxs nomlarini keltirdik. Bundan tashqari til boyligimizda yasama so'zlardan iborat bo'lgan antroponimlar ham bor va ular katta qismni tashkil etadi. Tilshunoslik nuqtayi nazaridan yasama so'zlar bir necha usullar bilan yasaladi. Ularning ayrimlarini shaxs nomlarida ko'rish mumkin:

1. **Affiksatsiya usuli bilan yasalgan so'zlarning atqli otga o'tishi.** *Mardona* (mard+ona), *Ulg'ay* (ulug'+ay), *Nozik* (noz+ik).

2. **Kompozitsiya usulida yasalgan shaxs nomlari.** Kompozitsiya, ya'ni ikki mustaqil so'zning o'zaro qo'shilishidan hozir bo'lgan antroponimlar yoki kompozitsiya usuli bilan hosil bo'lgan so'zlarning shaxs nomiga ko'chganligini antroponimiyada ko'p uchramiz. Ular asosan quyidagicha tuziladi:

1. **Ot+ot:** *Gulbadan, Dilnoz, Dilroza, Dilshoda, Dilkusho, Oyjamol, Guljamol.* 2. **Sifat+ot:** *Qorako'z, Qorasocho, Gajakgul.*

3. **Son+ot:** *Mingoyim, Mingbeka.*

4. **Ot+fe'l.** Bu tipdagi antroponimlarning aksariyati diniy tushunchalar, farzandni Yaratganning in'omni deb bilish natijasida yoki irim-sirimlar natijasida yuzaga kelgan: *Egamberdi. Xudoybergan.*

Bundan tashqari ba'zi o'zbek antroponimlarida **predikativ (ega, kesim)** munosabati ham kuzatiladi. *Xudoberdi, Umrzoq, Egamberdi. Xudoybergan.*

Tilimizda izofa shaklidagi ayollarga xos antroponimlar ham uchraydi. Izofa arab tili nuqtayi nazaridan qaratqich qaralmish, fors tili nuqtayi nazaridan qaratqich qaralmish va sifatlovchi sifatlanmish munosabati sanaladi: *Sarvinov, Merinov.*

Fe'l turkumidan o'sib chiqqan antroponimlar uncha ko'p emasdek tuyuladi, lekin arab tilidan o'zlashgan ismlarga nazar solsak, ularning aksariyati fe'l, uning sifatlovchi, masdar(fe'lning noaniq shakli) shakllari ekanligiga guvoh bo'lamiz.

Masalan, *Mahfuza* - o'zbek tilida ot, lekin arab tilida hafaza. *Mahfuza* esa masdar shakli bo'lib "saqlamoq" demakdir. Demak, o'zlashgan so'zlarning nomlari hammasi ham o'z grammatik ma'nosida o'tavermas ekan.

Atqli otlar qaysi turkumdan qanday yo'l bilan yasalmasin, ot so'z turkumi tarkibiga kiritamiz. Yuqorida qayd etganimizdek, o'zbek antroponimlari ham boshqa tillardagi singari bir komponentli yoki ikki, uch komponentli bo'ladi.

Sodda antroponimlar ular uchun asos bo'lgan leksemaning tuzilishiga mos keladi va mohiyatan tub nomlardir. Masalan, *Asal, Lola, Kumush, Go'zal* va boshqalar. Sodda ismlarni sodda, tub deyish, ularni bo'g'in tuzilishiga ko'ra tahlil qilish aslida ism uchun asos bo'lgan apellyativning tuzilishini qayd qilishdan iboratdir. Bu xususiyatlar ismga xos deb o'ylash o'rinni emas. [4].

Ernest Begmatovning fikriga e'tibor qaratadigan bo'lsak, apellyativ yaxlit leksema holida ismga o'tadi. Bu o'rinda u atqli otga o'tgach, undan hosil bo'ladigan xususiyatlar haqida gapirmoq lozim. Masalan, ismning

individual tushuncha ifodalashi, bosh harf bilan yozilishi va b. Quyi keltirilgan ayollar ismiga e'tibor bering: *Akbara* (a.) – *buyuk, ulug'*; *Akmal* (a.) – *eng yetuk, eng mukammal*; *Aliya* (a.) – *ulug'*, *eng yuksak*; *Fazilat* (a.) – *yaxshi xislatli*; *Mantiqa* (a.) – *ma'noli, mantiqli so'zlovchi*; *Marziya-e'timorga loyiq, munosib*; *Ma'suma-pok, toza, gunohsiz*; *Mahbuba-suyukli, qadrlil do'st*; *Mahmuda- maqtashga arziydigan qiz*; *Musal-lima-yuvvoq, oqko'nggil*; *Ramziya- o'rnak, namuna*; *Ramida-hurkak, noziktab, muloyim*; *Sofura-pokiza, toza, pokdomon*; *Ta'zima- hurmat qilishga arziydigan.* (8)

O'zbek tilshunosligida sodda ismlarni sodda deb qarash ham nisbiy tushuncha. Chunki ism bir qator antroformatlarni qabul qilgach boshqa shaklga o'tadi. Kumushxon, Lolaxon. Ikki va uch komponentli, ya'ni sintaktik usuli antroponimlar yasashning eng mahsuldor usulidir. Bizning hisobimizga ko'ra, "O'zbek ismlari ma'nosi" asarida 14600 ism izohlangan bo'lsa, o'sha ismlarning 8194 tasini qo'shma ismlar tashkil etadi. Qo'shma so'z, uning komponentlari orasida sintaktik munosabat qo'shma so'zning leksemaga va so'z birikmasiga munosabati, qo'shma so'z bilan so'z birikmasining farqi qo'shma so'z hosil bo'lish xususiyatlari haqida o'zbek tilshunosligida anchagina ish qilingan. (5) Bu ishlarda qo'shma so'z turdosh so'zlar materiali asosida yoritilgan. Ism va toponimlar materiali tadqiqqa tortilmagan yoki ba'zi holatlarda turdosh ot bilan aralash holda tavsif qilingan. Holbuki, oddiy qo'shma so'z bilan qo'shma atqli otlarning hosil bo'lishida ma'lum farqlar bor. Avvalo, qo'shma so'zning lisoniy mohiyati haqida aytilgan ikki fikrni keltiraylik. Prof. A.G'ulomov fikricha, so'z birikmasi qo'shma so'zga aylanganga, undagi komponentlar orasidagi sintaktik aloqa yo'qoladi, ular fonetik jihatdan ham birikadi va bir bosh urg'uga ega bo'ladi. (6) A.Hojiyev yozadi: "Shuni aytish kerakki, so'zlarni sintaktik usul bilan biriktirish deganda, birdan ortiq so'zning ma'lum grammatik qonun- qoidalari asosida o'zaro bog'lanishi tushuniladi. So'zlarning ma'lum grammatik qonun- qoidalar asosida o'zaro aloqaga kirishuvidan hech vaqt qo'shma so'z hosil bo'lmaydi, balki hamma vaqt so'z birikmasi hosil bo'ladi. Ana shunday so'z birikmalari til taraqqiyoti jarayonida ma'lum davrlar o'tishi bilan semantik, grammatik va fonetik jihatdan bir butun holga kelishi, ya'ni qo'shma so'zga aylanishi mumkin. So'zlarni grammatik qonun- qoidalar asosida o'zaro aloqaga kirishuvidan so'z birikmasi hosil bo'lishi bilan shu birikmaning qo'shma so'zga aylanishi tamomila boshqa- boshqa hodisadir". (7) Darhaqiqat, so'z birikmasini hosil qiluvchi jarayon – bu nutqdur. Ushbu birikmalardan ba'zilari nominativ ehtiyojga ko'ra ma'lum vaqtda qo'shma so'zga aylanishi mumkin. Qo'shma atqli otlarni, jumladan, ismlarni yuzaga keltiradigan asos – bu kontekst (matn)dir. Bunda bolani nomlash jarayoni tushuniladi. Sodda ism ham, qo'shma ism ham qisqa nomlash jarayonida tanlanadi yoki yaratiladi. Bunda nominatorlarning turli va murakkab motivlari asoslanishi muhim rol o'ynaydi. Ismlar orasida so'z birikmasiga o'xshash ismlar ham mavjud: *Xudoybergan, Tangribardi, Kuntug'mish* kabi. Ammo bu ismlar ham go'dakni nomlash jarayonida birdan "ijod" qilingan ismlardir. Ism yasalgan qo'shma apellyativlar orasida dastlab so'z birikmasi xarakterida bo'lgan ismlar ham uchraydi: *Qizilgul, Atirgul, Oyto'la, Oqbilak* kabi. Ushbu apellyativlar ismga aylangunga qadar uch jarayonni boshidan kechirgan: 1) *qizil gul* – so'z birikmasi; 2) *qizilgul* – qo'shma so'z; 3) *Qizilgul* – ism. Bu holatda qizilgul qo'shma so'zi hech qanday yasalihsiz, tayyor holda ism vazifasiga o'tgan va ushbu o'tish bolani nomlash jaryonida go'zallik, chiroylilik motivi asosida birdan yuz bergan. Bunday nomlar asta-sekin udumga kirgan va atqli ot ism sifatida tilda yashab kelgan hamda avvaldan tayyor nom sifatida antroponimlar fondida zaxira sifatida saqlanib turgan.

Xulosa (Conclusion). Ko'rib turganimizdek, til juda serqirra hodisa. Shuning uchun ham tilni xalq hayoti bilan

bog'liqlikda o'rganish lozim. Buning uchun bizga birinchi navbatda badiiy asarlar yordam beradi. Badiiy asardagi onomastik birliklar, xususan antroponimlar ham mana shu millat, xalq hayoti va o'tmishidan olingan, unda o'z aksini topadi. Xuddi shuning uchun ularni o'rganish, tadqiq qilish muhimdir. Bu orqali biz o'z milliyligimiz, tariximizni bilish va anglashda yana bir qadam oldinga siljiymiz. O'zbek tilidagi ayollarga xos ismlarni tadqiq qilish bir tomondan tilshunoslikning antroponimika sohasi uchun ahamiyatli

bo'lsa, ikkinchi tomondan tilshunoslikdagi eng dolzarb masalalardan biri – badiiy asar tili va yozuvchining uslubi muammosiga ma'lum bir aniqliklar kiritishi bilan ahamiyatlidir. O'zbek tilida qo'llanilgan antroponimlarni tahlil qilish o'zbek tilshunosligida shaxs nomlarining o'rnini belgilash, bugungi kunga qadar qanday fonetik, leksik va grammatik holatlarni boshdam kechirganligi, semantik taraqqiyoti to'g'risida ma'lum bir xulosalar chiqarish mumkin bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Menajiyev Y., Azamatov X. Ismingizning ma'nosi nima? Toshkent: Fan, 1964.
2. Begmatov E. Nomlar va odamlar. Toshkent: Fan, 1966.
3. Begmatov E. O'zbek ismlari. Toshkent: Fan, 1991. 190-b.
4. Begmatov E. O'zbek tili antroponimikasi. O'z. Res. Fanlar akademiyasi, "Fan" nashriyoti, 2013. 217-bet.
5. G'ulomov A.G'. O'zbek tili morfologiyasiga kirish. Toshkent: O'zFA nashriyoti, 1953; Rahmatullayev Sh., Hojiyev A. Qo'shma so'zlarning imlo qoidalari va lug'ati. Toshkent.
6. G'ulomov A.G'. O'zbek tili morfologiyasiga kirish. Toshkent: O'zFA nashriyoti, 1953. 15-16-betlar.
7. Hojiyev. A. O'zbek tilida qo'shma, juft va takroriy so'zlar. 8- bet.
8. ziyonet.uz.

УДК: 81'373.612

Мухайё РАХИМОВА,
Ўзбекистон Миллий университети катта ўқитувчиси
E-mail: moukhayyo75@bk.ru

ЎзДЖТУ профессори Ж.Ёқубов тақризи асосида

SEMANTIC DEVELOPMENT OF THE WORD

Abstract

This article explains the semantic development of the word, which proceeds in two directions - metaphorical transfer and enrichment of the concept, corresponds to the two main functions of the language – the practical development of the world with the help of metaphor and its purpose and explanation with the help of a scientific concept.

Key words: semantics, metaphor, synonym, significat, denotation, words, vocabulary, term

СЕМАНТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ СЛОВА

Аннотация

В данной статье объясняется семантическое развитие слова, протекающее в двух направлениях-метофорического переноса и обогащения понятия, отвечает двум основным функциям языка-практическому освоению мира с помощью метафоры и его в назначению и объяснению с помощью научного понятия.

Ключевые слова: семантика, метафора, синоним, сигнификат, денотат, слова, лексика, термин

СЎЗНИНГ СЕМАНТИК РИВОЖЛАНИШИ

Аннотация

Ушбу мақолада сўзнинг семантик ривожланишини икки йўналишда –мажозий кўчириш ва бойитиш йўналиши бўйича давом этувчи, тилнинг икки асосий вазифасига – дунёнинг метафора ёрдамида амалий ривожланишига мос келадиган семантик ривожланиши ва унинг мақсади илмий тушунча ёрдамида тушунтирилади.

Калит сўзлар: семантика, метафора, синоним, белги, денотация, сўз, лексика, атама

Введение. Семантическое развитие слова, протекает в двух основных направлениях. С одной стороны, происходит смена денотатов-процесс, в основе которого лежит метафора. С другой стороны, постоянно углубляется содержание сигнификатов, благодаря органическому взаимодействию систему значений слов и системы научных понятий. Кратко остановимся на обоих процессах.

Метафора в разных ее видах одно из главных орудий развития лексики. Поэты и писатели осуществляют метафорические переносы в разных направлениях от природы на внутренний мир человека, от тела человека на его духовные качества, от духа к телу, от одного явления природы к другому т.д. От орудий труда людей в процессе их социальной, хозяйственно-экономической жизни переходят к заключениям о глубинных основах бытия и обобщают эти заключения в форме метафор: русск.основа-первоначально, да и теперь ещё, это термин ткацкого ремесла основа ткани: станок-первоначально приспособление только для пряжи и тканья: франц.travail работа, англ.travel путешествие, первоначально езда туда-сюда: международный термин материя, имеющий теперь важнейшее философское значение, в латыни значил древесина, и из этого латинского значения materia развилось ещё и современное испанск. madera древесина.

Иной процесс-развитие значений, сигнификатов. Система языковых понятий (ближайших значений) постоянно приближается к системе научных понятий, стремится включить ее в себя, никогда, однако, не достигая этого предела и не совпадая с этой системой. Рассмотрим в подробностях так как здесь именно подробности помогают понять суть дела-один пример. Русское слово цветок в своем ближайшем значении значит следующее: «растение (травы), имеющее органами

размножения цветки». (Тальковский) словарь русского языка, под ред. Д.Н.Ушакова).

Семантическое развитие слова, протекающее в двух направлениях-метофорического переноса и обогащения понятия, отвечает двум основным функциям языка-практическому освоению мира с помощью метафоры и его в назначению и объяснению с помощью научного понятия.

Анализ литературы по теме. (Literature review).

Марр и его школа придавали семантике исключительное значение и считали, что им удалось установить единые для всех языков семантические законы и тем самым открыть новую эру в языкознании. Уже одно это положение говорит о прочности основных принципов так называемого «нового учения о языке»: словарный состав языка, изменение значений слов наиболее тесно связано с историей каждого народа, и установить в этой области универсальные законы, применимые к любому языку на любом этапе его развития, невозможно. В данном случае, как это нередко бывает, Марр и его школа сходятся с буржуазными семантиками, отрывая развития значения слова от истории народа.

В действительности, семантические изменения настолько сложны, разнообразны и сравнительно ещё мало исследованы, что установить в настоящее время определенные закономерности этих изменений, хотя и в пределах одного языка, не представляется ещё возможным, а можно лишь указать, какого рода изменения наиболее часто наблюдаются в данном языке или в группе родственных языков.

При своём возникновении всякое знаменательное слова обозначает то или иное понятие, но значение слова и выражаемое в нём понятие на определённом этапе развития языка могут и не совпадать. Значение слова в процессе развития языка может расширяться, и тем самым одно и тоже слово используется для нескольких понятий.

Во французском языке глаголу идти соответствует *aller*, также очень многозначный. Однако, из четырёх указанных выше значений, третьим, т.е. военным, глагол *aller* не обладает, следовательно при переводе «Татары шли на Русь» мы должны подыскать какое-то иное слово. В первом примере *il va à grands pas* синонимам *aller* является *marcher* и мы можем подставить: *Il marche à grands pas. Il marche à pied*. Если же изменить предложение он ходит пешком в школу, глагол *marcher* оказывается уже неподходящим, так как *marcher* обычно не сочетается с обстоятельством места, и в данном случае следует заменить *marcher* глаголом *se rendre*. Из сказанного видно, что близость идти и ходить больше, чем близость *aller* и *marcher*, и возможность замены одного из данных синонимов другим в русском языке шире, чем во французском.

Методология исследования (Research methodology). Некоторые лингвисты совершенно отрицают существование синонимов. Так, Штейнталь считает, что в языке нет ни полисемии, ни синонимии: как одно и то же слово не может обозначать разное, так и несколько слов не могут обозначать одно и то же. Это точка зрения вытекает из ложного взгляда на соотношение мышления и языка, понятия и значения. С точки зрения марксистского языкознания ряд синонимов глубже и полезнее раскрывает одно понятие, выделяет в каждом случае одну или несколько различных сторон данного понятия. Очень часто к этому присоединяется особая эмоциональная окраска. Так, если обратиться к выше приведённому ряду, мы видим, что какие слова как *aller*, *s'en aller*, *se rendre*, *marcher* и другие лишены эмоциональной окраски и могут употребляться в самых различных стилях речи.

В русском языке к стилистическим синонимам принадлежат, например, слова основного словарного фонда и соответствующие им славянизмы: глаза и очи или зеницы: щёки и ланиты: голова и глава и т.п. В настоящее время многие славянизмы уже перешли в разряд архаизмов, но в поэзии XIX века они широко употреблялись. Многочисленные примеры находим у Тютчева и Пушкина:

Дианы грудь, ланиты Флоры
Прелестны, милые друзья
(Евгений Онегин)
Вокруг лилейного чела
Ты дважды косу обвила
(Пушкин, Бахчисарайский фонтан)
Я очи знал, ах, эти, очи!
Как я любил их, знает бог.
(Тютчев)

Анализ и результаты (Analysis and results). Во французском языке так же есть синонимические ряды, в которых различаются слова возвышенного, поэтического стиля, обычные «нейтральные» слова, слова фамильярные, просторечные и жаргонные. Примеры последних трёх видов мы уже видели.

Приведённому синонимическому ряду, обозначающему понятие есть, во французском языке соответствуют глаголы: *se nourir*, *manger*, *dévoré*, *bouffer*. Нет точного соответствия слову кушать. В остальных та же градация, что и в русских глаголах.

«Возвышенные» слова широко использовались во французской классической поэзии XVII и XVIII столетий: *vent m* (ветер)-*zéphyr m* или *aquilon m*:

Tout vous est aquilon
Tout me semble zéphyr
(La Fontaine. Le chêne et le roseau)
Для вас всё аквилон,
Мне всё кажется зефиром
(Лафонтен, Дуб и тростник)

Вместо существительного *cheval*-лошадь, употреблялось *coursier m* - конь.

В «Федре» Расина читаем: *Des coursiers attentifs le crin s'est hérissé.* (*Phèdre*, acte V, scène 6) - Шерсть ошетилилась внимательных коней (Шервинского)

Mort f – смерть- заменяется *trépas m* – кончика. *Et son trépas de Rome établit la puissance*

(*Corneille*, *Horace*, acte IV. sc. 2)

И его кончина утвердила могущество Рима.

Нейтральные слова *jeune fille* (f) или возвышенное *vierge* (f) (дева) в фамильярной речи соответствует *jeunesse* (f).

Je suis tout réjoui de voir cette jeunesse.

(*Racine*, *Les plaideurs*, acte III. sc.)

Я рад видеть эту крошку.

Среди стилистических синонимов немало таких, из которых одни входят в основной словарный фонд языка, другие являются достоянием специальной лексики: научной, технической и т.п. Так, общепринятые слова для понятий: жить (с указанием места), умереть, утвердить (договор), отказаться (от), уплатить (долг)- *habiter*, *mourir*, *approuver*, *renoncer à*, *payer*.

В лексике административных и судебных учреждений выступает синонимы: *être domicilié*, *décéder*, *ratifier*, *se dessaisir de*, *acquitter*.

Идеографические синонимы, обозначающие какое-нибудь моральное или физическое качество, могут различаться по степени интенсивности этого качества. Синонимы, обозначающие конкретные предметы и явления по различным особенностям этих предметов и явлений. Так, если взять синонимический ряд, обозначающий понятие тяжёлого душевного состояния, слова можно расположить по возрастающей, степени интенсивности:

melancolie (f) - меланхолия
tristesse (f) - грусть
pein (f) - печаль
apponction (f) - огорчение
chagrin (m) - горе
douleur (f) - скорбь

Самой собой разумеется, что в определённых контекстах данные отвлечённые существительные могут быть переданы на русский язык и иными словами, но здесь даётся именно такой перевод, чтобы показать постепенное нарастание интенсивности чувства.

Понятие страха можно также выразить синонимами, отличающимися по степени интенсивности:

crainte f - боязнь
peur f - страх
épouvante f - понический ужас

Для выражения понятия радостного душевного состояния служит такой ряд:

contentement (m) - довольство
plaisir (m) - удовольствия
joie (f) - радость
allégresse (f) - ликование
bonheur (m) - счастье

Выводы и предложения (*Conclusions and suggestions*). Первый, самый простой прием-замена слова его синонимами. Очень часто при троичном обозначении одного и того же действия (предмета) первое и третье обозначения во французском языке совпадают, а второе представляет собой синоним, в то время как в русском языке все три раза одно и то же слово:

Первой мыслью Пустякова было сорвать орден или бежать назад: но орден был крепко пришит и отступление было уже невозможным. Быстро прикрыв правой рукой орден, он сгорбил, неловко отдал общий поклон.

Le premier pensée régistrateur fut d'enlever la décoration ou de s'enfuir, mais l'insigne était solidement cousu et la fuite était impossible. Couvrant vite la décoration de sa main droite, Poustiakov se courba, fit gauchement un salut général.

В «Повести о жизни» Паутовского на одной странице трижды встречаем: Затрещал первый звонок, Затрещал второй звонок, Затрещал третий звонок. По-французский средства выражения располагаются следующим образом: retentir-carillonner-retentir.

В другом случае трижды повторенное приложить раковину к уху переводится-аррууег-porter-аррууег le coquillage à l'oreille.

Нередко во французском тексте наблюдается ещё большее варьирование средств. В «Курсе лексикологии» З.Н.Левита приводится характерный пример употребления синонимов в новости. Р. Роллана «Пьер и Люс». Но не менее показательно, что этим синонимам на

протяжении двух страниц в русском переводе соответствует одно и то же слово:

La coeur de ce jeune garçon de dix-huit ans, presque un enfant encore, était plein d'un obscur désespoir.

Смутная тоска наполняла сердце этого восемнадцатилетнего юноши, почти ребёнка

...La guerre l'avait surpris dans cette crise morale, où l'éphèbe, inquiet de l'éveil de ses sens, découvre avec saisisment les forces bestiales dont il est la proie.

Война застигла его в том переходном возрасте, когда юноша, встревоженный пробуждением неведомых дотом чувств, в испуге обнаруживает, что стал добычей звериных сил жизни.

Заключение (Conclusion). В силу конкретно-исторического развития каждого лексического значения, синонимы всякий раз индивидуально отражает общий для ряда класс явлений, и обобщение развивается в каждом синониме своеобразно, индивидуально.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреева В.Н. Лексикология современного французского языка, М., 1975г.
2. Гак В.Г. Беседы о французской слове, М., 1966г.
3. Гречко В.А. Лексическая синонимика современного русского литературного языка. Издательства Саратовского Университета., 1987г.
4. Князькова Е.Н, Максимова Е.Н. Пособие по синонимии современного французского языка, Ленинград., 1962г.
5. Птоцкая Н.Ц. Стилистика современного французского языка. М., 1974г
6. Степанов Н.С. Основы общего языкознания, М., 1975г.
7. Степанова О.М. Синонимы французского языка, М., 1972г.

UDK: 929

Feruza RAHMATOVA,
Namangan davlat universiteti talabasi
E-mail: raxmatovaferuza22@gmail.com

Namangan davlat universiteti dotsenti, tarix fanlari nomzodi Topildiyev Odiljon Raximjonovich taqrizi ostida

LIFE AND ACTIVITY OF MAHDUMI AZAM

Annotation

The views of Mahdumi Azam are the religious and philosophical roots of the national idea and serve to build a free and prosperous homeland, a free and prosperous life. The creative heart and noble deeds of Mahdumi Azam helped to accelerate the process of transformation of the ideas of homeland development, peace, people, well-being, perfect man, social cooperation, interethnic harmony, interreligious tolerance into beliefs, worldviews and practices in independent Uzbekistan. will give.

Key words: science, scientist, civilization, philosophy, religion, perfect man, culture.

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МАХДУМИ АЪЗАМ

Аннотация

Взгляды Махдumi Азама являются религиозно-философскими корнями национальной идеи и служат построению свободной и благополучной Родины, свободной и благополучной жизни. Созидательное сердце и благородные дела Махдumi Азама способствовали ускорению процесса трансформации идей развития Родины, мира, народа, благополучия, совершенного человека, общественного сотрудничества, межнационального согласия, межрелигиозной толерантности в верования, мировоззрения и практики в самостоятельных Узбекистан.

Ключевые слова: наука, ученый, цивилизация, философия, религия, совершенный человек, культура.

MAHDUMI A'ZAMNING HAYOTI VA FAOLİYATI

Annotatsiya

Mahdumi A'zamning qarashlari milliy g'oyaning diniy-falsafiy ildizidir va ozod va obod vatan, erkin va farovon xayot barpo etishga xizmat qiladi. Mahdumi A'zamning bunyodkor qalbi va ezu amali mustaqil O'zbekistonimizda Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, xalq, farovonligi, komil inson, ijtimoiy hamkorlik, millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglik g'oyalarini e'tiqod, dunyoqarash va amaliyotga aylantirish jarayonini tezlashtirishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: ilm-fan, alloma, sivilizatsiya, falsafa, din, komil inson, madaniyat.

Movarounnahr jahon sivilizatsiyasiga, jumladan, ilm fan va ma'naviyat, falsafa, din, san'at taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan buyuk siymolar, daho allomalarni yetishtirib bergan madaniy makon xisoblanadi. "Markaziy Osiyo tarixida siyosiy aql-idrok bilan jasoratga, diniy dunyoqarash bilan qomusiy bilimdonlikni o'zida mujassam etgan buyuk arboblal ko'p bo'lgan. Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Xoja Baxouddin Naqshband, Xoja Ahmad Yassaviy, al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Zaxiriddin Bobur va boshqa ko'plab buyuk ajdodlarimiz milliy ma'naviyatimizni rivojlantirishda ulkan xissa qo'shishdilar, xalqimizning milliy iftixori bo'lib qoldilar" [1]. Shunday siymolardan biri naqshbandiya tariqatining pirlaridan, naqshbandiya tariqati ta'limotini bir tizimga solgan, silsila va amaliyoti, shuningdek, tasavvuf ta'limotining nazariy muammolari bo'yicha asarlar yaratgan mutasavvif, naqshbandiylikning ijtimoiy-siyosiy ta'sirining ortishi, kengayishi va tarqalishida favqulodda sa'y-xarakat va qat'iy irodalilik ko'rsatgan ulug' zot, orifiy ilmlar soxibi Sayyid Ahmad ibn Mavlono Jaloliddin Kosoniydir.

Ma'lumotlarga ko'ra, Sayyid Ahmad xijriy 866 yil, milodiy 1461 yilda Farg'ona vodiysining Koson shahrida Sayyid Jaloliddin ibn Jamoliddin oilasida dunyoga keladi [2]. Ba'zi bir manbalarda, xijriy 868 yilni (milodiy 1463 yil) deb noto'g'ri ko'rsatiladi [3].

Ulug' zotning ota-onalari Muhammad alayhissalom avlodlaridan bo'lib, bu to'g'rida ko'plab tarixiy manbalar, qabr toshlari va tarixiy obidalarining peshtoqlarida koshiniy qilib yozilgan. Shuni ham alohida ta'kidlash joizki, nasabnoma va shajara masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, O'rta Osiyoda shajaralari eng ko'p qayd etilgan va yozilgan tabaqa Sayyid Ahmad Kosoniylar avlodidir. Jumladan, Maqsud ibn Nosiriddin Buxoriyning "Ravo'yihul quds", Do'st Muhammad

Folizkorning "Silsilat us-siddiqiyin va anis ul-oshiqiyn", Abul Baqo ibn Baxovuddinning "Jome'-ul-maqomot", Muhammad Solih Qoshg'ariyning "Tazkirai azizon" va boshqa manbalarda mutasavvifning 22 pushtdan so'ng payg'ambarimizga avlod bo'lishi zikr qilinadi [4].

Fanda shajara, silsila, nasabnoma kabi talaffuzi turlicha, zohiriy mazmuni ham bir-biriga mutlaqo o'xshamaydigan so'zlar mavjud. Ammo kishilik jamiyatining tarixiy rivojlanishi jarayonida ular o'zaro yaqinlashib, mazmunida musharaklik xususiyatlari paydo bo'ldi. Bu uchala so'z ham arabiydir. Shajara – o'zbek tilida daraxt, silsila – zanjir ma'nolarini anglatadi. Nasabnoma esa arabiy va forsiy so'zning birikuvidan xosil bo'lgan. Ya'ni, nasab – nasliy kelib chiqishini ifodalasa, noma – bitik mazmunini bildiradi.

Ularning tarixiy rivojlanish jarayonidagi umumiy mazmuni – birorta sulola yo ijtimoiy hayotdagi biror maktabning muayyan davr oralig'idagi davomiylikni anglatishidir. Bu borada ularning ma'nosi o'zaro yaqin bo'lsa-da, ushbu mazmunni ifodalash darajasi turlichadir.

Shajara – asosan hukmdor, sayyidlar (Rasullulloh avlodlari) yo mashhur tarixiy shaxslarning nasliy kelib chiqishini ko'rsatadi. U ayrim xollarda alohida xujjat shaklida mavjud bulishi ham mumkin. Nasl – nasabning bu xilda ifoda etilishini allomalar daraxtga (shajaraga) o'xshatishgan.

Nasabnoma – shajara kabi ma'noni anglatasa-da, u keyinchalik kitob tarzida berila boshlangan va ko'proq shajaralar to'plamiga o'xshab ketadi.

J. Avliyoxon, K. Kattayev, prof. B. To'rayev, N. Jabborov[5], A. Jumanazarovlar [6] asarlaridan Mahdumi A'zam shajarasi xaqida ba'zi ma'lumotlar olish mumkin. Ba'zi mualliflar chop ettirgan tadqiqotlarda Mahdumi A'zam

xazratlari “Abdulloh A’rajning avlodi” deb xatolikka yo‘l qo‘yganlar:

Sayyid Ahmad Maxdumi A’zam ibn Sayyid Jaloliddin Kosoniy;

Sayyid Jaloliddin ibn Sayyid Jamoliddin;

Sayyid Burxoniddin;

Sayyid Muhammad Xoji;

Sayyid Mir Ali Devona;

Sayyid Burxoniddin Qilich;

Sayyid Kamoliddin;

Sayyid Shoh Xasan;

Sayyid Shoh Xusan;

Sayyid Muhammad;

Sayyid Ahmad;

Sayyid Abdulloh;

Sayyid Abdullohi Afzal;

Sayyid Ubaydullohi A’raj;

Sayyid Tolib;

Imom Ali Musoy Rizo;

Imom Musoy Kozim;

Imom Ja’fari Sodiq;

Imom Muhammad Boqir;

Imom Zaynul Obidin;

Imom Xusayn ibn Hazrata Ali;

22. Bibi Fotimai Zahro.

Agar Ubaydulloh A’raj VIII asrda yashab o‘tgan bo‘lsa, Sayyid Tolib esa, manbalarga kura, IX asrda yashagan. Shunday ekan, Ubaydulloh A’raj Sayyid Tolibga o‘g‘il bo‘lolmaydi [7].

Mahdumi A’zamning shajarasi Dahbeddagi qabr toshi va tarixiy obidaning peshtoqiga koshiniy qilib yozilgan va bu ma’lumotlar “Tuhfatul ansob” asaridagi ma’lumotlar bilan to‘g‘ri keladi.

Nodir manba xisoblangan “Ravoyixul-quds”ning “Mahdumi A’zam” bobida ushbu ma’lumotlar berilgan: “Nomi muboraki eshon Sayyid Ahmada Kosonist va ba Mavlono Xojagi Mahdumi A’zami Dahbediy ishtixori dorand va nisbati sharifiy nafisi eshon ba Xazrati Shayx Burxoniddin Qilich qadasollohu sira merasad va gavxari nayoli asili eshon az sadafi kosirul - sharafi shaxidi Dashti Karbalo - Abu Abdulloh imom Xusayn raziolloxu anxu mayobad va mepaivand.” Mazmuni: “Ul zotning muborak nomlari Sayyid Ahmad Kosoniy bo‘lib, Mavlono Xojagi Mahdumi A’zam ismi ila mashhurdir va Xazratning nafisu sharafli nisbatlari Shayx Burxoniddin Qilichga borib, ul zotning asl nasab gavxari esa Karbalo Dashtining shaxidi Abu Abdulloh imom Xusayn (ya’ni, Payg‘ambar nabiralari) raziollohning sharaflil sadafiga etadi” [8].

Professor N. Veselovskiyning “Dagbed” nomli tadqiqotida ham Mahdumi A’zamning qabrtoshlaridan ko‘chirilgan to‘liq shajarasi keltirilgandir.

Sayyid Ahmad Kosoniyning tarjimai xoli va faoliyati yaqin shogirdlari tomonidan bir necha asarlarda yoritilgan. Ulardan Muhammad Shaxri Safoyi al-Kotibning “Anis at-tolibiyin” (“Xaqiqat izlovchilarning yaqin do‘sti”), Do‘st Muhammad Folizkorning “Tanbiyat ud-dollin val-mudilliyn” (“Yo‘ldan adashgan va adashtiruvchilarga tanbehlar”), “Silsilat us-siddiqiyin va anis ul-oshihiyyn” (“Siddiqlar silsilasi va oshiqlar suhbatdoshi”) kabi asarlarda eng to‘liq va ishonchli ma’lumotlarni uchratishimiz mumkin. Shu manbalar asosida tuzilgan ul zotning so‘nggi tarjimai xoli Abul Baqo ibn Baxovuddin tomonidan tuzilgan “Jome’-ul-maqomot” (“Maqomotlar to‘plami”) deb nomlangan asardir.

Mashhur tarixchi olim Abu Tohirxo‘ja Samarqandiy “Jome’-ul-maqomot” kitobida Mahdumi A’zamga shunday baxo bergan: “Hazrat Mahdumi A’zam janoblarining maqomot, xolat va karomatlari shundaykim, bu nodonning qalami uni tahrir va taxlil qilishga ojizlik qiladi. U kishining maqomatlari xaqida mashhur kitob bo‘lib, unda ham u zotning xolatlari qisqa yozilgan” [9].

Abu Tohirxo‘ja bu ulug‘ zotning karomatlarini tavsiflashda o‘zining ojizligini, xatto “Jome’-ul-maqomot” kabi mashhur asar ham Sayyid Ahmad Kosoniyning fazilatlarini to‘la yoritishda kamlik qilganini ta’kidlaydi.

Sayyid Ahmad Kosoniyning otasi Mavlono Jaloliddin o‘z davrining yetuk olimlaridan bo‘lgan. Yosh Sayyid Ahmad ilm o‘rganishga erta kirishadi. Madrasada ta’lim olish bilan birgalikda otasining ra’yiga qarab dehqonchilik bilan ham shug‘ullanadi. Bu xaqida temuriy tarixchilardan bulgan Muhammad Doro Shukuhning “Safinat-ul-avliyo” (“Valiylar kemasi”) kitobida mutasavvifning o‘zi aytgan quyidagi so‘zlari keltirilgan: “Yoshligimda padari buzrukvorim meni dehqonchilik ishlariga jalb qilar edilar. Lekin menda ilm olishga ishtiyoq ustun edi va Qur’oni karimni qiroat va tilovat kilishga moyillik kuchli edi. Bir kuni tushimga bir kishi menga Qur’onni tuhfa qildi. Uyg‘onib yonimda o’sha Qur’on turganini ko‘rdim va bu kitob Allohning inoyati bilan menga yetkazilgani ma’lum bo‘ldi. So’ngra Qur’onni tilovatu-qiroat qilishga mashg‘ul bo‘ldim” [10].

Yosh Sayyid Ahmad Kosoniy dastlabki bilimlarini kosonlik ustozlari Mir Sayyid Alidan oladi. Sarf va na’xv (morfologiya va sintaksis) ilmlarini qunt bilan o‘rganganidan keyin o‘zi mustaqil ravishda izlanadi.

Ayrim manbalarga ko‘ra, Sayyid Ahmad Kosoniy to‘rt xotindan o‘n uch o‘g‘il, ikki qiz ko‘rganlar. Lekin, bulardan faqat Muhammad Amin – Xoja Kaloniy Daxbediy va Xoja Isxodi Valiylar nasl qoldirgan [11]. Shuni ta’kidlash joizki, xojakaloniydagi diniy raxbarlik, xojaisxoqiylarga dunyoviy raxbarlik (ya’ni, hokimiyatni boshqarish) nasib etgan.

Ba’zi bir tadqiqotlarda, Mahdumi A’zamning to‘n-g‘ich o‘g‘illari Xoja Kalonxo‘ja tasavvufning naqshbandiya silsilasi zahirida “ishqiya” (dastorlar) tariqatiga boshchilik qilgan deyilsa, Xoja Isxoqi Valiy esa Abdulqodir Giloniy (G‘avsul A’zam) tuzgan “qodiriya” silsilasi ta’siridagi “Isxoqiya” (mahdumzodalar) tariqatiga boshchilik qilgan deyilgan.

Keyinchalik Sayyid Ahmad Kosoniy bilimini oshirish uchun ustozlari Mir Sayyid Alining maslahati bilan Xoja Axror Valiyning shogirdi Mavlono Muhammad Qozi xuzuriga borib, ul zotga shogird tushadi. Shu tariqa Sayyid Ahmad Kosoniyning naqshbandiya tariqatidagi faoliyati boshlanadi.

Sayyid Ahmad Kosoniy Muhammad Qozi qo‘lida tarbiya olib, kamolot cho‘qqilarini zabt etadi va naqshbandiya tariqatining “Shaxbozi balandparvoz”, ya’ni balandparvoz lochini bo‘lib yetishadi. Tez orada Sayyid Ahmad Kosoniyning shuhrati butun Movarounnahr, Xurosonga yoyiladi. Karmana va Miyonqol hokimi bo‘lmish Jonibek sultonning taklifi bilan Sayyid Ahmad Kosoniy Samarqandga ko‘chib keladi. Dastlab Karmanada yashaydi, so’ngra Miyonqolning eng so‘lim va xosildor yerlaridan unga joy ajratib beriladi.

Manbalarga qaraganda, Sayyid Ahmad Kosoniy bu joyni obod qilib, dastlab o‘n tup tol o‘tkazgan. Shu bois mazkur mavze Daxbed (O‘n tol) degan nom olgan. Sayyid Ahmad Kosoniy bu yerda keyinchalik tasavvuf olamida dong‘i ketgan Dahbed maktabiga asos soldi [12].

Naqshbandiya tariqati Bahouddin Naqshband (1318 – 1389 yy) tomonidan asoslangan. Xo‘ja Axrori Valiy tufayli jahonga yoyilgan, o‘z zamonasidagi to‘liq va mukammal tizimli ta’limotdir. Chunki bu ta’limot shunchaki fikr va qarashlar yig‘indisi bo‘lmasdan, balki, falsafiy tizim talabiga javob beradigan, o‘z zamonasining dolzarb masalalarini o‘rtaga tashlagan tariqatdir.

Dj. Trimengem “Sufiyskie ordena v islame” (“Islomda sufiylik suluklari”) kitobida naqshbandiyaning O‘rta Osiyo, Turkiya va Hindiston tarmoqlarini aytib o‘tgan. Naqshbandiyaning O‘rta Osiyo tarmog‘i – xojagon-naqshbandiya, Turk tarmog‘i naqshbandiya-xolidiya, hind tarmog‘i – naqshbandiya-mujaddidiya nomlari bilan ma’lum bo‘lgan. Mahdumi A’zam naqshbandiyaning O‘rta Osiyo tarmog‘ining

yirik namoyandasidir. Shuning uchun uni ko'p manbalarda xojagon-naqshbandiya tariqatining piri deb biladilar [13].

Sayyid Ahmad Kosoniy Turkistondagi naqshbandiya tariqatining yetakchilaridan biri bo'lgan. Bu ulug' zot chuqur ilm soxibi va tariqat ta'limotidagi favqulodda iste'dod va qobiliyati tufayli o'z davrining ulamolari tomonidan "Mahdumi A'zam" unvoniga musharraf bo'lgan.

"Mahdum" – xizmat qiluvchi odam. Odatda u piru ustozlarga beriladigan tahallus, chunki ularga o'z muridlari va shogirdlari xizmat qilishadi. Bu tahallusni ba'zi joylarda piru ustoz va ulamolarning o'g'illariga nisbatan ham ishlatadilar.

Naqshbandiya tariqatining nazariyotchi piri murshidi Hazrati Mahdumi A'zami Dahbediy va ushbu tariqatning yirik namoyandasi Mahdumi A'zam Hofiz al-Basir, kubraviya tariqatining piru muridi Xazrati Mahdumi Xorazmiylar shunday muborak va sharaflil nom bilan sharaflanganlar.

"A'zam", ya'ni ulug' degan ma'noga ega. Tasavvuf va fiqhshunoslik ilmlari bobida uch buyuk zot "A'zam" (Ulug') unvonini olishgan. Bular Imomi A'zam, G'avsul A'zam va Mahdumi A'zam.

Tasavvuf ahli tabaqalarga bo'linganlar, ular quyidagilar: Xalifa, Shayh, Murshid, Naqib, Valiy va Qutbdir. Tasavvufda eng oliy tabaqa – Qutb bo'lib G'avsul A'zam, Baxovuddin Naqshband, Xoja Axrori Valiy va Mahdumi A'zam kabilar o'z zamonlarida qutb xisoblanganlar. Xech bir kamolotga yetgan mutasavvif olim o'z pirining izni va ruhsatisiz irshod berish xuquqiga ega bulmagan. Tasavvuf xaqida mashhur kitoblardan biri "Irshod ul-tolibin"da ushbu ma'lumot keltirilgan: "Va yana Imom Xasan Basriydan naql keltirilibdurkim, hech kim piri komilning iznisiz (ruhsatisiz) xalq irshodini qilsa (ya'ni, xalqqa to'g'ri yo'l ko'rsatishga xarakat qilsa) – bu yo'ldan adashganlikning belgisidir" [14].

Qutub aktob – kamolotning eng yuqori darajasiga ko'tarilgan shayhlarga berilgan unvon. Xoja Muhammad Porso bu xaqda shunday deydi: "Qutb har bir zamonda mavjud bo'lib, uning qalbi Muhammad alayhissalom qalbi bilan aloqada bo'lur. Alloh taolo yer yuzida ikki qutb yaratib turadi. Biri irshod qutbi, ikkinchisi abtollar (qahramonlar) qutbi. Ular hamisha xalqni to'g'ri yo'lga boshqarib turadilar" [15].

Mahdumi A'zam Dahbedda yashagan davrida faqat o'z tariqatidagi muridlarini tarbiyalash ishlari hamda hukmdorlarni adolatga chaqirish masalalari kabi ishlar bilan chegaralanib qolmay, balki boshqa tariqat muridlari bilan ham aloqani uzmay, doimiy muloqotlar olib borgan. Ba'zi bir manbalarda Mahdumi A'zam hijriy 954 (millodiy 1544) yil vafot etgan deb zikr qilinadi, lekin aslida uning vafoti xaqidagi

aniq ma'lumot mashhur "Samariya"da berilgan. "949 (millodiy 1542) yilda 21 muxarram oyi (1 may) dushanba kuni tush chog'ida "Irgai roziyatan marziya" xitobini eshitib, "Innalilloxi va inna ilayhi rojiun" bilan javob berdi (ya'ni vafot etdi) [16].

Buyuk alloma ilmiy faoliyati bilan bir qatorda Dahbed qishlog'ida 90 tanob (22,5 gektar) yerda katta bog' yaratib, dunyoning turli go'shalaridan keltirilgan o'simliklarni parvarishlab, yangi meva navlarini yaratganlar. Hazrat Mahdumi A'zarning serharakatlari tufayli "Dahbediy qovun" va "Dahbediy anjir" navlari yuzaga keldi. Mahdumi A'zam o'simlikshunoslik va nabotot ilmiga oid "Risolai bittixiya" ("Qovun haqida risola") asarini ijod etadilar. Hazrat Mahdumi A'zam Dahbed qishlog'ida vafot etgan va vasiyatlariga binoan o'zlari bunyod etgan bog'ning o'rtasidagi nok daraxti ostiga dafn etilgan. Tarixiy kitoblarda ul kishining vafotlari abjad hisobida quyidagicha keltirilgandir:

"Tariqatda orifu asr peshvosi edi, Haqiqat yo'lidan yurgan ahlidillar rahnamosi edi; Muxarram oyining yigirma birinchisi, shanba kuni tush vaqti, Bu tashvishli dunyodan uning ruh qushi parvoz qildi, Baskim, uning yuzining firoqidan shuni bilib oldim, Va vafot tarixini topdim: Afsus, olam qutbi ketdi".

Abjad yili hisobida ushbu misralardagi "Qutbi olam raft, voy" so'zi tarix moddasi bo'lib, hijriy-qamariy 949 (milodiy 1542 yil)da, Hazrat Mahdumi A'zam vafot etgan yilni bildiradi [17].

Hazrat Mahdumi A'zarning nabiralari Xoja Hoshim Kosoniyga qo'l berib murid bo'lgan Samarqand hukmdori Yalangto'sh Bahodir Hazrat va bul zoti bobarakot farzandlari dafn etilgan dahma atrofini Nurota marmaridan devor oldiradi hamda ana shu dahmaning janubiy qismida 1619 yili hashamatli masjid va 41 hujrali madrasa qurdiradi. Yalangto'sh Bahodir vafotidan oldin jasadini Mahdumi A'zam qabrlarining oyoq tomoniga dafn etishlarini vasiyat qilgan. Hozirgi kunda Dahbed qo'rg'onidagi Mahdumi A'zam Kosoniy qabrining oyoq tomonida Yalangto'sh Bahodir va uning o'g'illaridan tashqari, Samarqand hukmdori Shoh Qosim va Afg'oniston shohlari Shoh Hidoyat va Shoh Saodatlar qabri ham joylashgan.

Mustaqillik yillarida Samarqand viloyati va Oqdaryo tumani hokimiyatlarining rahbarliklari hamda moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlashlari tufayli Hazrat Mahdumi A'zam dahmalari va ul zot nomidagi muhtasham masjid qayta ta'mirlanib, obod ziyoratgohga aylantirildi.

ADABIYOTLAR

1. Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6 – жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б. 140.
2. Жабборов Н. Махдumi Аъзам Дахбедий. – Т., 1993. – Б. 6.
3. Абу Тохир Хўжа. Самария. – Т.: Камалак, 1991. – Б. 56.
4. Нуриддинов А. Махдumi Аъзам Косоний. – Т.: Фан, 2008. – Б. 5.
5. Жабборов Н. Махдumi Аъзам Дахбедий. – Т., 1993. – Б. 6.
6. Жуманазаров А. Хилват ахли. – Т., 2004. – 49 б.
7. Зоиров Э. Махдumi Аъзамнинг фалсафий ва ижтимоий-сиёсий қарашлари: Фалсафа фан. номз... дисс.. – Тошкент: ЎзФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2007. – Б. 19-20.
8. Зоиров Э. Махдumi Аъзамнинг фалсафий ва ижтимоий-сиёсий қарашлари: Фалсафа фан. номз... дисс.. – Тошкент: ЎзФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2007. – Б. 22.
9. Абу Тохир Хўжа. Самария. – Т.: Камалак, 1991. – Б. 56.
10. Зоиров Э. Махдumi Аъзамнинг фалсафий ва ижтимоий-сиёсий қарашлари: Фалсафа фан. номз... дисс.. – Тошкент: ЎзФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2007. – Б. 23.
11. Каттаев К. Махдumi Аъзам ва Дахбед. – Самарқанд: Сўғдиёна, 1994. – Б. 33.
12. Каттаев К. Махдumi Аъзам ва Дахбед. – Самарқанд: Сўғдиёна, 1994. – Б. 5.
13. Зоиров Э. Махдumi Аъзам. – Т.: Абу матбуот-консалт, 2011. – Б. 3-4.
14. Зоиров Э. Махдumi Аъзамнинг фалсафий ва ижтимоий-сиёсий қарашлари.... – Б. 26.
15. Жуманазаров А. Хилват ахли. – Т., 2004. – Б. 45.
16. Абу Тохир Хўжа. Самария. – Т.: Камалак, 1991. – Б. 58.
17. Нуриддинов А. Махдumi Аъзам Косоний. – Т.: Фан, 2008. – Б. 8-9.
18. Нуриддинов А. Махдumi Аъзам Косоний – Т.: Фан, 2008. – Б. 11-12.

УДК: 050/070:004:355.1(575.1)

Соҳибаҳон СОЛИЕВА,

Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар университети ўқитувчиси

E-mail: sohibasoliyeva.84@gmail.com

филология фанлари бўйича фалсафа доктори Азимова Д. Б. тақризи асосида

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT STAGES OF DRON JOURNALISM

Abstract

The introduction of new technologies into traditional journalism, in particular drones, has led to the emergence of a new generation of journalism. The integration of drone technology into journalism has transformed a wide range of activities, from media coverage to dissemination. This study focuses on the interpretation of the concept of "drone journalism", the stages of its emergence and development, as well as its basic possibilities.

Key words: drone, drone journalism, remote control, life safety

ЭТАПЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ДРОН-ЖУРНАЛИСТИКИ

Аннотация

Внедрение в традиционную журналистику новых технологий, в частности дронов, привело к появлению журналистики нового поколения. Интеграция беспилотных технологий в журналистику изменила широкий спектр деятельности, от освещения в СМИ до распространения информации. В данном исследовании основное внимание уделяется трактовке понятия «журналистика дронов», этапам ее возникновения и развития, а также ее основным возможностям.

Ключевые слова: дрон, дрон-журналистика, дистанционное управление, безопасность жизнедеятельности

ДРОН ЖУРНАЛИСТИКАНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Аннотация

Анъанавий журналистикага янги технологиялар, хусусан, дронларнинг кириб келиши журналистиканинг янги авлодини пайдо бўлишига олиб келди. Дрон технологиясининг журналистика соҳасига интеграциялашуви ОАВ ходимларининг ахборот олишидан тортиб тарқатишигача бўлган кўплаб фаолият турларини ўзгартириб юборди. Ушбу тадқиқот ишида “дрон журналистикаси” тушунчасининг талқинлари, пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари ҳамда унинг тамал имкониятлари ҳусусида тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: дрон, дрон журналистика, масофадан бошқариш, ҳаёт хавфсизлиги

Кириш. Учувчисиз ҳаво тизимлари ишлаб чиқарилиши ва ушбу техникаларни журналистик маҳсулот тайёрлаш жараёнига жорий қилиниши янги авлод журналистикасини пайдо бўлишига олиб келди. Бугунги кунда дронлар ёрдамида ахборот олиш ва уни узатиш амалиётини йўлга қўйилиши журналистика соҳасини янги босқичга олиб чиқиш ва янги амалий жараёнларни юзага келтирди.

Учувчисиз ҳаво тизимлари инглизча адабиётларда “Unmanned Aerial Systems (UAS) деб номланади. Дрон атамаси учувчисиз ҳаво тизимлари (УХТ)ни концепциялаш учун ишлатилади. Дронлар учувчисиз бошқариладиган хусусиятга эга. Дронлар вазифасига кўра, шунингдек, “Масофадан бошқариладиган самолёт” (remotely piloted aircraft) деб ҳам аталади.

Дронлар дастлаб ҳарбий мақсадларда ишлатилган бўлса, бугунги кунда фуқаролик ва тижорат мақсадларида қўлланилади (Goldberg, 2015: 405). Дроннинг ўзига ўрнатилган камера ёрдамида юқоридан тасвирга олиш хусусияти оммавий ахборот воситаларининг эътиборини тортиди ва журналистлар дрон ёрдамида олинган тасвирлардан ахборот сифатида фойдалана бошлади. Бу амалиёт “Дрон журналистика”ни юзага келтирди. Дрон журналистикага, шунингдек, ахборот йиғиш мақсадида йўналтирилган аэрофотосурат соҳаси сифатида қаралиди, у XXI аср фотожурналистикаси деб ҳам номланади. Дронлар ёрдамида тасвирга туширилган аэрофотосуратлар воқеалар ҳақида ишончли маълумот олиш имконини беради. Журналистикага дронларнинг жорий қилиниши назарияда “Дрон журналистика” атамасини пайдо қилди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили: 2010 йиллардан медиа ва журналистикага оид илмий изланишларда

дрон журналистика билан боғлиқ тадқиқотларга кенг ўрин берилди бошладди. Дрон журналистика бўйича дунёнинг турли тилларида илмий тадқиқотлар қилинди. Тадқиқотлар орасида Chamberlain (2017) томонидан ёзилган “Drone and Journalism” номли китоб соҳадаги кенг қамровли илмий ишлардан бири бўлди. Тадқиқотда учувчисиз ҳаво воситаларининг тарихий ривожланиши, дронлар ишлаб чиқариш, журналистикада дронлардан фойдаланиш ва ахлокий меъёрлар таҳлил қилинган.

Ўзбекчада нашр этилган Наргис Қосимованинг “Дрон журналистика: уни Ўзбекистонда ва хорижда қўллашнинг ўзига хос хусусиятлари” (2019) номли илмий мақоласида дрон журналистика тушунчаси, дрон журналистиканинг қонуний асослари, техник имкониятлари, Ўзбекистонда ва хорижда дрон журналистикадан фойдаланиш истикболлари, тележурналистикада дрондан фойдаланишдаги мавжуд ютуқ ва камчиликлар кўриб чиқилган. “Экология ва туризм мавзусини ёритишда дрон журналистикасида фойдаланиш истикболлари” (2019) мақоласида дрон журналистикаси тушунчаси, ундан Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларида экология ва туризм мавзусини ёритишда фойдаланиш истикболлари, дрон журналистикасининг ривожлантиришда хориж тажрибасини ўрганишнинг аҳамияти ҳусусида сўз юритилди. Аъзамжон Дадахонов “Автоматлашган журналистика: соҳа таълими ва амалиётининг келажаги” (2019) номли илмий тадқиқотида дрон журналистикага автоматлашган журналистиканинг бир кўриниши сифатида ёндашади.

Бу мақолани ёзиш жараёнида дрон журналистика билан боғлиқ ўзбек тилидаги тадқиқотлар санокли эканлиги маълум бўлди. Шу жиҳатдан ушбу тадқиқот

дрон журналистика тарихи ва ривожланиши билан боғлиқ ўзбек тилидаги илмий манбаларни кенгайтиришга хизмат қилади.

Тадқиқот методологияси: Дрон журналистика пайдо бўлишининг тарихий илдизи XX аср бошларига тўғри келади. 1906 йилда зилзила ва унинг оқибатида юзага келган ёнғин туфайли вайронага айланган Сан-Франциско шахрини ҳаводан тасвирга тушириш мақсадида фотограф Жорж Р. Лоуренс варракларга камера боғлаб, осмонга учирди ва шахарни тепадан тасвирга олишга эришди. Унинг 2000 футлик камерасини юқорига кўтариш учун 17 та варрак керак бўлди.

1958 йили Жон Силва томонидан биринчи ҳаво телевидениесига асос солинди. У илк бор кичик вертолётдан қўл камераси ёрдамида Лос-Анжелес шахридан тасвирлар туширишга эришди. Жон Силва ўзи бош муҳандислик қилган вертолёт телестудия КТЛА "Telecopter" офатлар ҳақида хабар бериш пайтларида асосий воситага айланди. Бироқ "Telecopter" номли камера бир тоннадан ортиқ оғирликка эгалиги туфайли катта қийинчилик ва техник муаммоларга дуч келди. Шу сабаб Жон Силва қисмлари алюминдан иборат оғирлиги 368 фунтдан паст бўлган янги ускуна яратди. Бу қурилма ҳам шамол тезлиги туфайли сифатли тасвир олишга ҳалакит берди. Бу муаммони бартараф қилиш учун муҳандис ускунага зарбани ютувчи стабилизация тизимини ва вертолёт корпуси остида чўзилган спирал антенна қўшиб, такомиллаштирди.

"Дрон журналистика" атамаси биринчи марта Тим Пул исмли америкалик журналист томонидан фаол қўлланилди. У бир кун давомида фақат смартфон ва дрон ёрдамида Уолл-Стритдаги намоёнларни жонли эфирга узатди. Унинг материаллари Рейтер, Аль-Жазира ва NBC каби медиа компаниялари томонидан эфирга узатилди.

2012 йили Wired журнали бош муҳаррири журналистикада дронлар даври бошланганлигини эълон қилди. 2015 йилдан бошлаб кўплаб телерадиокомпаниялар ўз репортажларида, айниқса, ҳарбий ҳаракатлар ва офатлар юз берган ҳудудлар (масалан, Сурия ҳаракатлари, АЭС авариялари), шунингдек, бориш қийин бўлган жойлар (вулконлар, баланд тоғлар, ёввойи ўрмонлардаги йиртқич ҳайвонларни суратга олиш)да дронлардан унумли фойдалана бошлади.

Бугунги технологиялар асрида дронлар қай мақсадда ишлатилишига кўра, дунё мамлакатларида турли қоидалар жорий қилинган. Масалан, Буюк Британияда дронлардан тижорий мақсадда (журналистикани ҳам қамраб олган) фойдаланиш учун махсус лицензия олиш талаб этилади.

Дрон журналистиканинг ривожланишидаги навбатдаги кадам АҚШ ва Буюк Британиянинг айрим илғор университетларида худди шу номдаги фаннинг жорий этилиши бўлди. Шунингдек, дрон журналистикани ривожлантириш учун академия ва оммавий ахборот воситалари соҳаларида мувофиқлаштириш жараёни давом этмокда. Дунёда малакали журналистлар етиштириш мақсадида "дрон журналистика" йўналиши бўйича курслар очилди. Ўқувчилар курсларда дронлардан фойдаланишнинг техник, ахлоқий ва қонуний жиҳатларини ўрганди. Аммо бу жиҳатлар мамлакатларга кўра фарқ қилади. Мисол учун, Буюк Британияда дрондан тижорат мақсадларида фойдаланиш учун лицензия олиш керак бўлса, АҚШда 2016 йилдан бошлаб дронлардан тижорат мақсадларида фойдаланишга нисбатан қўйилган чекловлар тугатилди. Натижада, кўплаб америкалик журналистлар учувчисиз учиш аппаратларининг имкониятларини ўрганишга киришди. Бу Америка фотожурналистикаси учун муҳим воқеа бўлди, чунки у журналистларга Америка бўйлаб нисбатан арзон ҳаводан

суратга олиш ва видео тасвирлардан фойдаланиш имкониятини берди.

Дрон журналистиканинг ривожланиш жараёни ва соҳага қўшган ҳиссаси билан бир қаторда, айрим муаммоларни ҳам ўртага чиқарди. Бу журналистика касби ва тегишли меъёрий-ҳуқуқий база билан боғлиқ турли ахлоқий ва шахсий дахлсизлик муаммоларининг пайдо бўлиши билан янада кучаяди (Jarvis 2014; Holton ва бошқ. 2015; Whitaker 2016. Ўтк: Ntalakas ва бошқ. 2017: 188). Зеро, дронлар билан ишлашнинг меъёрий-ҳуқуқий асосларини яратиш ва тартибга солиш дрон журналистика ривожланишида муҳим қадамдир. 2017 йили биринчилардан бўлиб АҚШ Сенати учувчисиз дронлардан визуал журналистик контент яратиш воситаси сифатида фойдаланиш мумкинлигига эътибор қаратди.

Технологиялар илгариланган Америка ва Европа мамлакатларида "Дрон журналистика" тушунчаси кенг қўлланилади. Академиклар "Дрон журналистика" терминига турлича ёндашувлар асосида таъриф берган. Россиялик олим В.Ф.Познин (Познин, 2017:103) "Дрон" атамасини қўллаган ҳолда шундай дейди: "Дрон бу видео ва суратга олиш учун масофадан бошқариладиган самолёт бўлиб, у кранлар ва вертолётларнинг ўрнини боса олади". Бу учувчисиз учиш аппаратлари, одатда мултикоптерлар ёрдамида аудиовизуал маълумотларни йиғиш усулидир У мухбир кириши қийин бўлган жойлар ёки ҳаводан маълумотларни олиш зарурати туғилган ҳолларда қўлланилади (Лукашевич, 2017: 77-81). Дрон журналистика бу инсонсиз ҳаво техникаси ёрдамида масофадан туриб, воқеа жойидан аънавий оммавий ахборот воситалари учун қийин ва имконсиз бўлган фотосурат ёки видео маълумотларни тўплаб, кенг жамоатчиликка узатиш усулидир (Vobic, 2019:1). Дрон технологияси авваллари олиш имкони бўлмайдиган маълумотларни қўлга киритиш билан бирга ахборотни янада демократлашувига олиб келди. Шунингдек, масофадан туриб ишончли, тежамкор, фойдаланишга қулай, ҳикоя қилишнинг янги имкониятларини яратди (Kreimer, 2018: 91). Ntalakas таъкидлаганидек, дрон технологияси ахборот тўплаш жараёнида моддий жиҳатдан қулайлик яратади, журналистларнинг хавфсизлигини сақлайди, ҳикоя қилишнинг кенгайтирилган янги имкониятларини тақдим қилади ва инновацион технологиялар билан интеграциялашувини таъминлайди (Ntalakas va boshq., 2017: 197). Дронлардан фойдаланиш нафақат янгиликларга ранг-баранглик беради, балки ахборотга турли нуктаи назарлар қўшиб, демократик медиа муҳитини яратади (Şahin, 2018: 263, Kavaklı, 2018: 161). Дрон журналистиканинг ажралиб турадиган жиҳати сўз эркинлигини ва видео маълумотларни ахборот технологияларидан фойдаланиб қўлга киритишидир (Goldberg, 2016: 222-224).

Айни пайтда дунёдаги CNN, BBC, AP, Reuters, AFP, ИТАР-ТАСС, Xinhua ва бошқа йирик медиа ташкилотлари кенг миқёсда дрон технологиясининг имкониятларидан фойдаланиб, тезкор янгиликлар тайёрламокда. Туркияда учувчисиз самолётлардан фойдаланиш ахборот агентликлари ва ТРТ томонидан амалга оширилади (Şahin, 2018: 184). Журналистика соҳасида дронлардан фойдаланиш, асосан, табиий офатлар содир бўлган ҳудудларда қўлланилади. Бу журналистлар хавфсизлигига таҳдид солиши мумкин бўлган жойлардан ахборот йиғиш жараёнларида афзал кўрилади. Испанияда учувчисиз самолётлар билан қилинган янгиликларнинг 72 фоизи табиий офатлар ҳақида экани ва учувчисиз ҳаво воситаларидан фойдаланувчиларнинг янгиликлар ишлаб чиқаришда Freelancer сифатида ишлашни маъқул кўргани таъкидланган (Gallardo ve Lavín, 2016. Ўтк: Şahin, 2018: 264). Ёнғин, зилзила, қор кўчкиси ва сув тошқини сингари табиий офатлар содир бўлган ҳудудлардан маълумот,

хужжат ва тасвирларни олишда кенг қўлланиладиган дронлар, уруш ва авария каби ҳодисалар юз берган ҳудудлардан ҳам долзарб маълумотларни узатишда қўл келади. Бундан ташқари, табиат, атроф-муҳит, туризм, ландшафт, йирик бинолар ҳақидаги янгиликлар ҳам дрон билан суратга олинади. Дронлар ижтимоий тадбирларда, митингларда, шоуларда, спорт тадбирларида ва кенг майдонлардаги концертларда тезкор тасвирга олиш вазифасини бажаради.

Хулоса: Юқоридагилардан келиб чиқиб, дрон журналистиканинг ривожланишини куйидаги босқичларга бўлиб ўрганиш мумкин:

Дрон журналистиканинг пайдо бўлишидан аввалги давр

Дрон журналистиканинг пайдо бўлиши

Олий ўқув юртларида дрон журналистика фанларининг жорий этилиши

Дрон журналистиканинг назарий асосларини яратилиши

Дронлардан фойдаланишнинг ахлокий, меъёрий-ҳуқуқий асосларининг яратилиши (туғалланмаган босқич)

Куйида назариётчиларнинг дрон журналистика бўйича келтирган таснифлари асосида дрон технологияларининг журналистика соҳасига қўшган 4 тамал имкониятини белгилаш мумкин.

Нарх ва тезлик. Дронлар журналистика соҳасига жорий қилинганга қадар, осмондан тасвирга олиш зарурати пайдо бўлганида ОАВ вертолётлар парвозидан фойдаланган. Бу парвоз қика бўлса да жуда қimmatга

тушган ва аниқ вақтни режалаштириш талаб этиларди. Дронларнинг тежамкорлиги журналистлар учун муҳим афзаллик берди. Анъанавий усуллар, масалан, ҳаводан суратга ёки видеога олиш учун вертолёт ижараси қimmatлиги туфайли фақат йирик оммавий ахборот воситаларида мавжуд эди. Дронларнинг жорий этилиши туфайли муаммо баратараф бўлди ва қўплаб медиа ташкилотлар дронлар билан ишлаш амлиётига ўтди. Ушбу анъанавий усулдан фарқли дронлар орқали маълумот олиш ортикча ҳаражатларни камайтирди ва ахборотнинг тезкорлик қийматини янада оширди.

Ҳаёт хавфсизлиги ва транспорт. Оммавий ахборот воситалари ходимлари ва журналистларнинг ҳаётига хавф солиши мумкин бўлган (вулкон ёки авариялар юз берганда) ҳудудларда дронларнинг имкониятларидан фойдаланиб, ахборот олишни йўлга қўйилиши инсон ҳаётига таҳдид солувчи хавфларни сезиларли даражада бартараф этди. Бу мухбирларга анъанавий усул ва воситалар билан қилиб бўлмайдиган ёки хавф туғдирадиган жойлардан маълумот олиш учун йўл очди.

Янгиликлар мазмунини бойитиш. Томошабин/ўқувчиларга воқеа-ҳодисалар ҳақида фазодан фарқли перспективлардан тасвирлар узатиш журналистик материалларнинг мазмунини бойишига олиб келди.

Ахборотнинг демократлашуви. Дрон технологияси авваллари олиш имкони бўлмайдиган маълумотларни қўлга киритиш орқали ахборотни янада демократлашувига имкон яратди.

АДАБИЁТЛАР

1. Дадахонов. А. Автоматлашган журналистика: соҳа таълими ва амалиётининг келажаги. // journal.fledu.uz. № 6/2019
2. Goldberg, D. (2015). Dronalism: journalism, remotely piloted aircraft, law and regulation, FIU Law Review, 10(2), 405-434.
3. Goldberg, D. (2016). "Droning on About Journalism: Remotely Piloted Aircraft and Newsgathering", Ales Završnik (ed), Drones and Unmanned Aerial Systems. Legal and Social Implications for Security and Surveillance, Springer. s.217-242.
4. Kreimer, B. (2018). "Drone Journalism: Storytelling from a New Perspective", Oliver Hahn ve Florian Stalpf (ed.), Digital Investigative Journalism, Springer International Publishing, 91-102.
5. Лукашевич, К. П. Дрон-журналистика как метод сбора информации /К.П. Лукашевич// Молодой ученый. <https://moluch.ru/archive/160/44949/> (дата обращения: 09.06.2018).
6. Ntalakas.A; Dimoulas. Ch; Kalliris. G; Veglis. A.; Drone journalism: Generating immersive experiences/ Journal of Media Critiques [JMC] – Vol.3 No.11 2017
7. Познин, В.Ф. Техника и технология сми. Радио и тележурналистика: учебник и практикум для академического бакалавриата / В.Ф. Познин. – М.: Издательство Юрайт, 2017. – С. 103.
8. Şahin, M. (2018b). Drone Journalism, 5th International Conference on Social Sciences and Education Research, 184-191, 20-22 Nisan 2018, Antalya.
9. Şahin, M. (2018) Drone Gazeteciliğinin Haber Değerine Katkısı ve Türkiye Pratiği. İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi - Sayı 47 / 2018
10. Chamberlain, P. (2017). Drones and Journalism, NY, Routledge.
11. Қосимова. Н. Дрон журналистика: уни Ўзбекистонда ва хорижда қўллашнинг ўзига хос хусусиятлари. // journal.fledu.uz. № 3/2019
12. Vobic, I. (2019). Drone journalism, The International Encyclopedia of Journalism Studies Online, 1-5.
13. https://dspace.susu.ru/xmlui/bitstream/handle/0001.74/22467/2018_411_panasenkoyv.pdf?sequence=1.

Laylo TOSHBOYEVA,
Uzbek State University of World Languages
Linguistics: Master of English
E-mail: s1706a112508@gmail.com

On the basis of review: Uzbek State University of World Languages Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD)
Abdullaeva F.S.

THE COMPILING PRINCIPLES OF UZBEK-ENGLISH DICTIONARY ON TOURISM

Abstract

The article aims at the systematization of some basic characteristics of modern English language dictionaries of tourism with particular reference to the lexicographic needs of various groups of the target audience. International tourism, as one of the biggest and the most dynamic industries in the world, inevitably influences all the aspects of social life, including language. The development of international tourism has given rise to increase in professional communication in the field. A large number of tourism terms is continually coined, increasing scientific interest in the questions of translating and borrowing tourist terminology into Uzbek.

Key words: Language for Special/Specific Purposes (LSP), LSP of tourism, discourse community, terminology of the subject field, specialized dictionary, learner dictionary, dictionary user, dictionary structure, language, society, tourism, term, word stock, linguacultural, development, linguistic, concept.

TURIZM BO'YICHA O'ZBEK-INGLIZ TILIDA LUG'AT TUZISH PRINSIPLARI

Annotatsiya

Maqola zamonaviy ingliz tilidagi turizm lug'atlarining ba'zi asosiy xususiyatlarini maqsadli auditoriyaning turli guruhlarining leksikografik ehtiyojlariga alohida e'tibor qaratgan holda tizimlashtirishga qaratilgan. Xalqaro turizm dunyodagi eng yirik va eng dinamik sohalaridan biri sifatida ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga, jumladan, tilga ham ta'sir qilishi muqarrar. Xalqaro turizmning rivojlanishi ushbu sohada professional muloqotning kuchayishiga olib keldi. Turistik terminologiyani o'zbek tiliga o'girish va o'zlashtirish masalalariga ilmiy qiziqishni oshiruvchi ko'plab turizm atamalari doimiy ravishda ishlab chiqilmoqda.

Kalit so'zlar: maxsus maqsadli til, turizm, diskursiv jamiyat, mavzu sohasi terminologiyasi, ixtisoslashtirilgan lug'at, o'quv lug'ati, lug'at foydalanuvchisi, lug'at tarkibi, til, jamiyat, atama, so'z fondi, lingvokulturologik, taraqqiyot, rivojlanish, tilshunoslik, tushuncha.

ПРИНЦИПЫ СОСТАВЛЕНИЯ УЗБЕКСКО-АНГЛИЙСКОГО СЛОВАРЯ ПО ТУРИЗМУ

Аннотация

Целью статьи является систематизация некоторых основных характеристик современных англоязычных словарей туризма с особым упором на лексикографические потребности различных групп целевой аудитории. Международный туризм, как одна из самых крупных и динамичных отраслей в мире, неизбежно влияет на все аспекты общественной жизни, в том числе и на язык. Развитие международного туризма привело к увеличению профессионального общения в этой области. Постоянно придумывается большое количество туристических терминов, что повышает научный интерес к вопросам перевода и заимствования туристской терминологии на узбекский язык.

Ключевые слова: язык специального назначения, туризма, дискурсивное сообщество, терминология предметной области, специализированный словарь, учебный словарь, пользователь словаря, словарная структура, язык, общество, туризм, термин, словарный запас, лингвокультурологический, развитие, лингвистика, концепт.

Introduction. One of the key characteristics of languages for special purposes (in Western terminology - Language for Special / Specific Purposes, LSP) is their close connection with the needs of the so-called discursive communities that use them [1, p. 15]. According to J. Swales, under discursive communities are understood as "socio-rhetorical associations formed to achieve common goals" and characterized by communication between participants through communication, use a participatory mechanism for information exchange and feedback, as well as - and this is the main thing - the creation of your own genre communication established and necessary for communication and promotion of their own goals [7, p. 24-27].

The professional context in which the language of tourism is used before most recently, it has not received a clear definition. This fact influenced the fact that the language serving the subject area "tourism" was quite late recognized as a language for special purposes. It is noteworthy that and the status of tourism itself (tourism studies, tourism, tourism) as a separate area of academic research was established only in the

70s XX century. Nevertheless, at the present stage, the existence of a professional tourism language, different from any other LSP, is generally recognized, for which there is a wealth of compelling evidence from an economic, linguistic and pedagogical perspective.

Literature review. The English-language terminological apparatus of the subject area "tourism" strives for the completeness of its formation, but it still needs inventory. Unfortunately, we have to state the lack of terminological reference books on tourism in the market of lexicographic products. The first of them appeared only in the early 1990s, and the general number does not exceed one and a half to two dozen. All the more important is the task of compiling special dictionaries for LSP tourism. Since the lexicographic description of terms is one of the stages in the ordering of terminological systems, lexicography can play a significant role in the development and functioning of terminology.

Tourism activities are carried out mainly through communication, the main participants in which are the provider and the consumer of travel services, and the

translator acts as a kind of an intermediary between them in cases where it becomes necessary. The professional language of tourism is truly a problem for the uninitiated. This is due not only to the specifics of the vocabulary, replete with special terminology, abbreviations, professional jargon, but also the complexity of the formal structures created in such professional genres such as a contract, a travel voucher, a reservation, a client's claim, a travel insurance policy, a guidebook, etc. [6, p. 133].

Thus, language can, on the one hand, guarantee effective communication, and on the other hand, to prevent adequate perception of specialized discourse.

Research Methodology. If we talk about potential users of tourism dictionaries, four main groups can be clearly distinguished:

- professionals involved in tourism;
- future specialists in the travel industry (students studying in educational programs "Tourism and socio-cultural service", "Tourism and hotel business", "International tourism", "Economy and tourism and hotel management ", etc.);
- translators;
- tourists as consumers of services.

The first group of users, as a rule, resorts to the help of explanatory terminological dictionaries that meet the requirements for the main tool in the field of inventory and ordering. vocabulary. Such lexicographic products usually contain an interpretation the most common and commonly used in the tourism business vocabulary covering a wide range of topics within the subject area (visa support, insurance, transport, hotel business, types of tourism, etc.).

Analysis and results. Many modern English-language tourism dictionaries have a clearly defined educational focus and are designed to support the learning process within the framework of specialized educational programs (see, for example, E. Harris's dictionary with co-authors "Dictionary of Leisure, Travel and Tourism" (2006) [4]; online dictionary "Travel Industry Dictionary" (2009) [11] and others).

Concentrating in themselves all the best achievements of modern practical lexicography, such reference books include in the microstructure various information "zones": a definition, accompanied, if necessary, by graphic illustrations (figures, diagrams, diagrams, tables), phonetic transcription, examples of contextual use, grammatical, functional, etymological, stylistic, regional and other markers.[8]

Tourism is a journey made by a person in his free time from his main work for health, educational, professional, business, sports, religious and other purposes. This is one of the types of outdoor activities, the best way to escape from the hustle and bustle, to see new and interesting, to gain positive emotions. Tourism provides an opportunity to get acquainted with the culture of other countries and regions, satisfies the curiosity of a person, enriches him spiritually, heals physically, promotes personal development. It allows you to combine relaxation with learning new things. Tourist travel involves only a temporary departure of a person outside his usual environment, without conducting paid activities at the place of stay, which excludes from the category of tourist's people who are professionally or forced to travel (diplomats and consular officers, military personnel, emigrants, refugees, nomads, etc.). Tourism resources (natural, cultural, historical) are the basis for the development of tourism. The key figure in tourism is the tourist. He acts as a consumer of tourist product or services (tour), for its quality service, the tourism industry is formed and operates.[4]

The object of our research was the content of the Dictionary of Tourism and Hospitality. Transcription involves the acquisition of a term in the source language by the

phonetic shell. A significant part of English tourism terminology is "Uzbekized" in this way:

Кемпинг-camping, сноубординг-snowboarding, армреслинг-armwrestling дайвинг-diving, сноркинг-snorkeling, кейтеринг-catering, казино-casino, шейпинг-shaping, Драйв-ин-drive-in, пицца-pizza, сэндвич-sandwich, бранч-branch, шеф-chef(повар), кафетерия-cafeteria, Ресепшн-reception, альберго-albergo (итальянча меҳмонхона), альфреско-alfresco (очик 2 Scientific reports of ҳаводаги меҳмонхона), хаускипинг-housekeeping, Дьюти-фри-duty free, экотуризм-ecotourism, бизнес-центр-business center, онлайн-online, офлайн-offline, бизнес класс-business class, автострада-autostrada, вебсайт-website, агротуризм-agritourism, виза-visa, Зенофобия-xenophobia.

In transliteration, the language of translation is learned in a graphical shell. This phenomenon is less common than transcription and can be traced to the following terms: Гид- guide, пансион-guesthouse, карусель-carousel, курьер-courier, тур-tour, круиз-cruise, брошюра-brochure, каталог-catalogue, кушетка-kushetka, минибус-minibus, аттракцион attraction, апартамент-apartment, ассимиляция-assimilation, акклиматизация-acclimatization, форс-мажор-Force Majeure, буфет-a buffet, ҳалол-halal, этник туризм-ethnics tourism, карвонсарой-accommodation, аутентиклик-authenticity.[9]

Transfer means learning the word without any changes: a la carte menu bistro dacha motel spa charter bed and breakfast. It has been found that the method of transfer involves the acquisition of a very small number of terms. However, the process is in a state of open progress, and the transfer of popular culture among Uzbek culture is growing. However, this is associated with the risk that the need for translators will decrease. Sometimes in the process of translation new concepts and with them new names, and sometimes new additional meanings of existing names. This process ends with the formation of neologisms. For example, we all know the meaning of the English animator lexeme, which means "master of animation." But in the context of tourism, it is formed by the meaning of "entertainment developer" of any type and place (hotel, steamship, plane, etc.). Another example is the translation of the English word vending machine. By pointing to a device that sells a product by accepting a coin, he introduced a new concept and its name, and even a new type of business that has not yet become widespread (Vending business). [1]

However, due to the desire of the Uzbek people to become a direct participant in the trade process and the fact that the culture of bargaining is part of the values of our people, this term and its essence of service has not yet attracted widespread attention. At the present stage of linguistic development, one of the most "productive" ways of learning words and terms is kalkalash. It means expressing concepts that do not exist in the language within the limits of language. Kalkalash is an active method in Uzbek language. The translation of the English tourism terminology also shows that kalkalash results are the most numerous and the most effective method: Circle/round trip - Aylanma sayohat, Airport art - Aeroport san'ati, Ghost town - Arvoh shahar (aholisi tark etgan shahar), Mental map - Aqliy xarita, Sunbaking/sunbathing - Oftobda toblanish, Culture shock - Madaniy shok/zarba, Travel/motion sickness - Sayohat behuzurligi, Room service - Xona xizmati, Summer home - Yozlik uy, Health farm - Sog'lomlashtirish fermasi, E-ticket - Elektron chipta, Duplicate reservation - Dublikat buyurtma, Compactness index - Ichhamlik indeksi, Community tourism - Jamoa turizmi, Rest room - Hojatxona, Mass tourism - Ommaviy turizm, Airship - Havo kemasi. It is also observed that the kalkalash is carried out through the neighboring languages. For example, the following tourist terms are included in the Uzbek lexicon in Russian: Adult tourist -

Взрослый турист – O'spirin turist, Baby-sitter - Услуги детской сиделки - Bolalarga qarash xizmati, Beachview room - Номер с видом на пляж - Plyaiga qaragan nomer, Cityview room - Номер с видом на город - Shaharga qaragan nomer, Gardenvue room - Номер с видом на сад - Bog'ga qaragan nomer, Landview room - Номер с видом на окрестности - Atrofga qaragan nomer, Mountainview room - Номер с видом на горы - Tog'ga qaragan nomer, Oceanview room - Номер с видом на океан - Okeanga qaragan nomer, Parkview room - Номер с видом на парк - Parkka qaragan nomer, Poolview room - Номер с видом на бассейн - Basseynga qaragan nomer, Riverview room - Номер с видом на реку - Daryoga qaragan nomer, Seaview room - Номер с видом на море - Dengizga qaragan nomer, Valleyview room - Номер с видом на долину - Vodiya qaragan nomer, Grandmaster - Мастер-ключ - Master kalit, Triple room - Трехместный номер - To'rt o'rinli xona, Botel - Плавающий отель - Suzuvchi mehmonxona, Diving - Подводное плавание - Suv ostiga sho'ng'ish, Incentive-tour - Инсентив-тур - Insentiv tur, Catering - Общественное питание - Ijtimoiy ta'minot, Convenience foods - Полуфабрикаты - Yarim- tayyor mahsulotlar

Commenting on some of the above, the words diving and catering are still in use. The meaning of terms, that is, the expression of a concept in two or more terms, is one of the central problems in terminology. It is customary to refer to this linguistic phenomenon in the scientific literature as "duplication" or "quasi-synonymy". Quasi-synonyms (partial synonyms) are words with similar meanings that cannot be synonymous in all contexts. It turned out that there are many examples of them in tourism terminology: keytering ↔ ijtimoiy ta'minot xona ↔ nomer ekonom klass ↔ ikkinchi klass akvatik sport ↔ suv sporti administratsiya ↔ resepshin elektropoyezd ↔ elektrichka turist ↔ ekskursant (route) yo'nalish ↔ kurs ↔ qatnov yo'li (cabin) kupe ↔ salon (charter) yollanma reys ↔ yollanma samolyot (porter) yuk tashuvchi ↔ shveysar ↔ eshik qorovuli Proof that quasi-synonyms are not absolute synonyms is that, for example, the terms economy class and second class can only be mutually functional substitutes in the context of an aircraft cabin. Absolute synonyms, on the other hand, must be equivalent in any contextual context.[2]

One of the most pressing issues in the translation of tourism terminology is the assimilation of national-private words that express concepts specific to a particular folk culture. These words are known in linguistics and translation theory as "realities." The word "Realis" was originally derived from the Latin plural word "realia", which meant "вещественный" - "material", "действительный" - "real", and later became a horse. has become a term that expresses a nationally specific word. "Realities are synonymous words and phrases that belong to a particular people and represent objects, concepts, and event names in that language. They represent the geographical, ethnographic, literary, material and spiritual life of the people, as well as cultural, social and historical. " The discussion of realities is also relative. After all, some realities have become international and familiar to the whole world community. They represent concepts that are specific to specific semantic groups: Foods - hot dog, hamburger, kimchi, pizza, spaghetti, muesli, marshmallows, champagne, sausage, bistro; Dresses - kimono, sari, Shelters and buildings - dacha, bungalow, yurt, albergo, alfresco, market; Road transport - highway, caravan, rickshaw but not all realities are so popular. In addition, the culture of the tourism terminology system is constantly expanding due to the languages of different peoples in the process of development. Realities limited to a particular cultural space can be mastered in several ways: → Transliteration or transcription is performed; → Translated verbatim (kalkalash); → Represented by means of descriptive commentary; → Functional

alternatives are found in the culture of the language of translation.[7]

Of the above methods, the most objective approach to the aspects of source-language culture is the "gloss", i.e. the technique of descriptive interpretation. This is because finding a functional alternative to a certain term takes a lot of work and sometimes ends in a completely unsatisfactory result. Neither transliteration nor transcription is always acceptable. There are also cases when some terms in the foreign terminosystem are not mastered at all. This is known as a "zero translation". This is because a particular term-lexeme is an expression of a concept that is completely alien to the source-language culture, is condemned, or does not need to be used. For example, the names of all types of tourism are often mentioned in various publications and shows, in everyday life, there is no need to translate the words sex tourism, pick-up point. Although their content is easy to understand, there is no need to include them in the Uzbek tourism terminology system. As a result, they are left without translation for an indefinite period of time (it is difficult to predict developmental changes). Neutralization is used in the translation of tourist terms, as well as in the translation of other texts. The reason for this linguistic phenomenon may be that the possibilities of translation are limited in some respects, and the exact meaning of the word cannot be found. For example, the English lexemes traveler, tourist, excursionist, and hiker are translated in the same way as tourist (or tourist).

Tourism terms can be genetically divided into the following groups in Uzbek: 1) tourism terms in Uzbek that have existed for a long time; 2) simple tourism terms, which are directly borrowed from foreign languages. 1. Байрам – "a holiday", божхона – "customs house", бюуртма – "an order", маблағ – "funds" etc were formed on the basis of the internal potentials of the Uzbek language. Many observations of the formation of terms by the suffix method in Russian and English were noted in the works analyzed above. 2. The problem of adopting tourism terminology of the Uzbek language it was found that borrowing of direct terms is active. When a term is directly adopted, it is borrowed without any change or with some (partial) phonetic change. [11]

The following lexical units in tourism terminology belong to the following types: apartment, guide, tabloid, timeshare, transit, transfer, charter, deluxe, aerobics, aerodrome, aerophobia, airplane, airport, airline ticket, airline, airfare, auto camping, auto rally, bus station and so on. As it is observed in Russian and English, there are dominant terms in Uzbek tourism terminology and a great number of compounds are formed with their participation. These include terms such as "tourist", "tourism", "tour", "number" and "class". The terms formed in Uzbek with the component tourism are numerous: туристик бозор (tourism market), туристик фаолият (tourism activity), туристик фаолият субъектлари (subjects of tourist activity), туристик гуруҳ раҳбари (guide), туристик кема (tourist vessel), туристик индустрия (tourist industry), туристик класс (tourist class), туристик класс меҳмонхонаси (tourist class hotel), туристик комплекс (tourist complex), туристик маҳсулот (tourist product), туристик маҳсулот фаолияти (tourist product activity), туристик маҳсулотни ташкиллаштириш (tourist product development), туристик марказ (tourist centre), туристик маршрут (tourist route), туристик оқим, туристик пакет (tourist package), туристик қизиқиш (tourist interest), туристик йиғим (tourist collection) and so on. The existence of several types of tourism necessitates the existence of the terms compounded with tourism: child safe tourism, extreme tourism, gastronomic tourism, military tourism, amateur tourism, domestic tourism, social tourism, individual tourism, caravan tourism, congress tourism, cultural tourism, national tourism, museum tourism, wedding tourism, advertising

tourism, industrial tourism, adventure tourism, health tourism, mountain tourism, small tourism zones and etc. Special lexical units formed with the participation of the terms tour, number, class are mainly the terms that are actively used in tourism services: tour police, tour package, tour organizer, tour guide; single room, double room, deluxe room, balcony, presidential room, triple room, quadruple room, tourist class, first class, middle first class, middle tourist class, second class, high quality tourist class and so on. While a commonly used word is accepted as a term, only one of the meanings of that word will depend on the concept that the term means. [5]

Conclusion/Recommendations. The reason is that the term should be concise, clear, unambiguous and uniform. Examples for commonly used tourist terms are: hotel, room,

transport, season, dormitory, city tour, tourist, religious pilgrimage, mausoleum, monument, corner room, double room, triple room, quadruple room, dormitory, extra bed, family room, floor key and passenger. These units occur as terms related to tourism. To conclude, Uzbek tourism terminology differs from other terminological systems in that it is open and has a fast-enriching tendency. The fact that comparative research on tourism terminology in world linguistics, carried out shows that the terminology of this sphere is arranged in a certain sense, certain principles have been developed in naming of emerging concepts. In particular, on-linguistic factors, along with linguistic factors, play an important role in the development and progress of Uzbek tourism terminology.

REFERENCES

1. Ivanov A.N. Lexical nomination as an activity: towards building a system
2. active lexical nomination of modern English // Sat. scientific. tr. / Moscow state ped. in-t foreign. lang. them. M. Toreza. - 1983. - Issue. 212. - P. 72-82.
3. Avanesova GA, Voronkova LP, Maslov VI, Frolov AI; ed. Voronkova L.P. Tourism, hospitality, service. Reference dictionary. - M.: Aspect Press, 2002. —367 with.
4. Medlik S. Dictionary of Travel, Tourism and Hospitality. - Butterworth Heinemann, 1997. -318 p.
5. Alexandrova A.Y. International tourism. - M.: Aspect Press, 2002 - 464 p.
6. Walker John R. Doing Hospitality. - Moscow: Unity Publishing Association, 1999. 463 p. - 12
7. Krivosheev V.M. Tourism // Great Soviet Encyclopedia. - T. 26 - M.: Publishing House "Soviet Encyclopedia", 1977. - P.332 - 335
8. Miriam Jacob and Peter Strutt "English for International Tourism". - Longman, 1997. 312 p.
9. Mirzaev I. K. Problems of the transmission of words denoting the realities of French life into the Uzbek language. Leningrad, 1975 Olena Skibitska. The Language of Tourism: Translating Terms in Tourist Texts. <https://translationjournal.net/October-2015/the-language-of-tourism-translating-terms-in-tourist-texts.html>
10. My-Cross. Words from English. English words from other languages, <https://mykross.ru/uz/vetpomosch/slova-kotorye-prihodyat-iz-angliiskogo-angliiskie-slova>.
11. Wikipedia contributors. (2016, January 7). Windsport. In Wikipedia, The Free Encyclopedia. Retrieved 04:30, May 29, 2020, from <https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Windsport&oldid=698654675>
12. Bastin, Geoger, 2000: "evaluating Beginners" Re-expression and Creativity: A Positive Approach", The Translator 6 (2), 231-245.
13. Cabre, M. T. (2003): "Theories of terminology: Their description, prescription and explanation", Terminology, 9 (2), pp. 1632.
14. Kuzkin N.,Sirojiddinov Sh.(2017)"On the factors of word acquisition // Uzbek language and literature". -No 4. -P.83.3.
15. Jomonov,R.O.(2013) "Problems of word acquisition and spelling in Uzbek language". -Tashkent: Uzbekistan. -pp.38. and add. SPb.: Zlatoust, -pp. 111.
16. 15.Pardaev Q.(2015). "Basics of ecotourism". -Tashkent: Navruz, -pp. 35.

УДК: 811.512.113 (043.3)

Азамат УРАЛОВ,

Сирдарё вилоят ХТХҚТМОҲМ филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Тошкент давлат техника университети Олмалик филиали Ф.ф.д., проф. Т.Мирзақулов тақризи асосида

МОРФЕМАЛАР ТИЗИМИДА АГГЛЮТИНАЦИЯ ВА ФУЗИЯ МУНОСАБАТИ

Аннотация

мақолада морфемалар тизимида содир бўладиган агглютинация ходисаси ҳамда фузиявий жараёнлар баён этилади. Қўшимчалар ҳосил бўлишининг фузия усули бир неча аффиксал морфемаларнинг ўзаро зич бирикиб кетиши, шунингдек, қўшма аффикс таркибидаги элементларнинг сингишиб кетиши, тўғридан-тўғри қисмларга ажратишнинг мумкин эмаслиги, орадаги чегара сигналларининг йўқолиши каби ҳолатлар мисоллар ёрдамида асослаб берилган.

Калит сўзлар: агглютинация, фузия, аффикс, суффикс, префикс, флексия, қўшма аффикс, транспозиция-конверсия, плеонастик такрорлар.

АГГЛЮТИНАЦИЯ И ФУЗИЯ В СИСТЕМЕ МОРФЕМ

Аннотация

В статье описаны явления агглютинации в системе морфем, а также процессы слияния. Обосновывается фузионный способ суффиксообразования на таких примерах, как взаимообусловленность нескольких аффиксальных морфем, а также поглощение элементов в составном аффиксе, невозможность прямого дробления, утрата граничных сигналов между ними.

Ключевые слова: агглютинация, сращение, аффикс, суффикс, префикс, флексия, составной аффикс, транспозиция-конверсия, плеонастические повторы.

AGGLUTINATION AND PHYSICS IN THE SYSTEM OF MORPHEMAS

Annotation

The article describes the phenomenon of agglutination in the system of morphemes, as well as fusion processes. The fusion method of suffix formation is substantiated using examples such as the interdependence of several affixal morphemes, as well as the absorption of elements in the joint affix, the impossibility of direct fragmentation, the loss of boundary signals between them.

Key words: agglutination, fusion, affix, suffix, prefix, flexion, joint affix, transposition-conversion, pleonastic repetitions.

Тил илмида, анъанавий талқинга кўра, сўзнинг ўзак, аффикс (суффикс, префикс, флексия) каби қисмлари маъноли ва вазифали унсурлар ҳисобланади ва улар морфема ҳукмида қаралади. Лекин ҳамма лексикаларнинг таркиби асос ва қўшимчаларга аниқ ва тартибли ажралавермайди. Бу ҳолат даврлар ўтиши билан асос ва қўшимча қисмларнинг ўзаро келишуви (ташқи томондан) асосида бирикиб кетган бўлиши мумкин. Шундай сўзлар ҳам борки, улар таркибидаги айрим шаклий бирликлар, ана шу шаклларга расмийлашган лисоний маъноларни англатмай қолган. Ақсинча, шунчаки шаклларга айланиб қолган унсурлар сифатида лексеманинг таркибига сингиб кетади. Чунончи, дадамдан, ёрдамчилар, келдингиз, заргарлик каби сўзлар таркибидаги ҳар бир морфема алоҳида қисм сифатида кўриниб туради: дада+м+дан, ёрдам+чи+лар, зар+гар+лик. Бунда ҳар бир морфеманинг ўзига хос функцияси мавжуд. дада – асос морфема, -м, -дан – муносабат шакл ясовчи; ёрдам – асос морфема, -чи – сўз ясовчи морфема, -лар – луғавий шакл ясовчи морфема; зар – асос морфема, -гар, -лик – сўз ясовчи морфемалар ҳисобланади.

А. Бердиалиевнинг фикрича, “Тилимизда қалқиди (қалқиди), тупурук (тупук), кўзиди (кўзди), борамиз, келажак каби қўшлаб луғавий бирликлар ҳам мавжудки, улар таркибидаги шаклий унсурларнинг айримларини лисоний маъно ва вазифага эга деб бўлмайди”[1. 15]. А. Бердиалиев келтирган мисолларда -и-, -ур-, -и-, -а- қисмлари бунинг далилидир.

Солиқ, ўсимлик, юрак, мумиё, қўлтиқ, куёнчик, қисир, қиров (қирови тўқилмаган пичоқ), биров, найча (биологик атама), қўшимча (лингвистик атама) каби сўзлар таркибидаги сол+иқ, ўс+им+лик, юр+ак, мум+и+ё, қўл+тиқ, куён+чик, қис+ир, қир+ов, бир+ов, най+ча,

қўш+им+ча қисмларини бугунги кун лексикасида қотиб қолган унсурлар деб аташ мумкин. Бир қарашда бундай унсурлар лингвистикамиздаги бирликларга жуда ўхшаб кетади. Бироқ буларни айнан шу қўшимча ёки асос сифатида олиб бўлмайди.

Юқорида келтирилган мисоллардаги сол, ўс, юр, мум, қўл, куён, қис, қир, бир, қўш, най морфемалар сифатида мустақил ишлатиладиган сўзлардан фарқлаш лозим. Ўзбек тилидаги солмоқ, ўсмоқ, юрмоқ феъллари, мум органик моддаси, ўрмон куёни, қисмоқ, қирмоқ феъллари, бир рақами, қўшмоқ феъли, созанданинг найи сингари маънолари бўлса-да, лексема сифатида биргаликда маъно ифодаламақда. Бу лексемалар: солиқ, ўсимлик, юрак, мумиё, қўлтиқ, куёнчик, қисир, қиров, биров, найча, қўшимча бугунги кунда ажралмас ҳолатга келиб қолган. Юқоридагилар сўз таркибида “асос” қисми асл маъносини тубдан йўқотган, денонатив ном нуктаи назардан уларга тенг келмайди.

-иқ – синиқ; -лик – қишлоқ; -ак – қирмизақ; -чиқ – сирпанчик; -ир – гапир; -ов – бешов; -ча – йигитча... сингари бошқача маъноларини ифодалаб турган морфемалардан тубдан фарқ қилади. Уларни юқоридаги мисолларимиздан келиб чиқиб аффикс деб бўлмайди. Сўз таркибида асос морфема ёки қўшимча морфема кўринишидаги бу унсурлар ҳозирча ҳеч бир атама сифатида номланмайди. Бироқ тилимизда уларнинг ҳам алоҳида ўрни бор. Айрим тилшунослар томонидан уларга нисбатан ҳам морфема атамаси қўлланилган. Масалан, Прага функционал тилшунослиги таълимотида морфемага ана шу нуктаи назардан қаралган. Унда “сўз таркибида формал (шаклий) ёхуд структур вазифа билан амал қилувчи қисм морфема”[2. 156-157] деб аталган.

Одатда тилимизда бир луғавий маъно касб этган асос морфема ёки қўшимча морфема атама маъносига эга бўлмаган ҳолатлар ҳам тез-тез учраб туриши табиий ҳол. Баъзи ҳолатларда маълум бир синтагматик қуршовда тайинли ва расмийлашган ўша маъноси ва вазифасида келмай, лисоний номутаносибликни келтириб чиқариши мумкин.

Масалан, -ча морфемасини кузатамиз. Бу морфема одатда отларда кичрайтириш шаклини ҳосил қилади: уйча, столча, қутича. Олмош орқали ясалган ўз+и+ча сўзида, от сўз туркуми орқали ясалган бошқа+ча сўзида, сифат сўз туркуми орқали ясалган кизил+ча сўзида ва ҳеч қандай ясалишсиз отлардаги кичрайтириш шаклидаги китоб+ча сўзида турли маънолар (шаклдошлик)ни олиб келаётган бу морфема схема сифатида 1:2 шаклини ҳосил қилмоқда. Бу ҳусусда яна А.Бердиалиевнинг ўша асаридаги “-лар” аффиксининг уч маъносини кузатиш мумкин: “фахрийлар доскаси”, “қариялар уйи”, “фахрийлар ҳурматли кишилардир”, “ойимлар ишдан келди”. Биринчи ҳолатда (фахрийлар доскаси, қариялар уйи) тушунчага тенг қурилма ясалган, сўз ясашга тенг вазифада. Икинчи ҳолатда (фахрийлар) грамматик кўпликни билдириб, сўзнинг морфологик шаклини ҳосил қилган, яъни шакл ясовчи қўшимча мақомида. Учинчи ҳолатда олдингиларидан мутлақо фарқ қилувчи бошқа маъно ва вазифада ишлатилган: шахсга нисбатан ҳурмат маъносини воқелантириб, услубий-прагматик қиймат касб этган: маълум даражада афункционал лисоний унсур қиёфасига кирган, унга расмийлашган одатдаги грамматик кўплик маъносини тарқ этган.

Фузия – янги морфем бирикмалар ҳосил қилувчи жараён, алоҳида усул. Қўшимчалар ҳосил бўлишининг фузия усули бир неча аффиксал морфемаларнинг ўзаро зич бирикиб кетишини англатади, бунда қўшма аффикс таркибидаги элементларнинг сингишиб кетиши, тўғридан-тўғри қисмларга ажратишнинг мумкин эмаслиги, орадаги чегара сигналларининг йўқолиши каби ҳолатлар уқилиб туради.

Америкалик тилшунос Э.Сепир 1921 йилда “фузия” терминини илмий муомалага олиб кирди. Унинг фикрича, аффиксация икки кўринишда воқе бўлади: эрувчан (фузияланувчи); ёндош келувчи; бу кўринишнинг агглютинатив тур деб ҳам номлаш мумкин [3. 8]. Э.Сепир фузияни аффикслар, янги ўзаклар ҳосил қилувчи алоҳида усул сифатида ажратиб кўрсатмаган бўлса-да, унда фузия икки элементнинг ўзаро сингишиб, бири ёки ҳар иккиси ўзгаришга учраши ва дастлабки маънолардаги изоҳлашиш юз беришини таъкидлайди. Айни талқин Ж.Марузонинг “Тилшунослик терминлари луғати” (М.1960. 331-бети)да тўлиғича ўз ифодасини топган. О.С.Ахманованинг луғатида “Ўзгарувчан ўзак билан ностандарт қўшимчани морфемалар ўртасидаги чегаранинг йўқолишига олиб келувчи зич бирикуви фузиядир (соддалашиш ҳодисаси билан солиштиринг)” [4. 505] дейилади.

Узоқ вақтларгача О.Н.Бётлингк ва В.В.Радловнинг морфемаларнинг келиб чиқиши ҳақидаги фикрлари далилларга мос тарзда татбиқ қилинмади: улар туркий тилларда санокли қўшимчаларгина мустақил сўзларга бориб тақалади, деб кўрсатган эдилар. Тарихий-типологик текширишларнинг кенг қамровда олиб борилиши натижасида агглютинатив тиллар, шу жумладан, ўзбек тилининг морфем бойлиги – ҳам ўзак қисми, ҳам қўшимчалар қисми икки етакчи усулда бойиб бориши аниқланди:

1) агглютинация (ёндошлик) усули – мустақил сўзларнинг аффиксал морфемаларга айланиши натижасида;

2) фузия усули – морфемаларнинг ўзаро бирикишидан янги ўзак ва қўшимчаларнинг ҳосил бўлиши натижасида.

Агглютинация (лот. agglutinare – ёпиштирмоқ). 1. Сўз ясалиш ёки шакл ясалиш асоси ўзгармаган ҳолда янги сўз ёки сўз шакли ҳосил бўлиши. Бунда ҳар бир аффикс маълум бир маъно, вазифа билан қатнашади. Масалан, туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида ясама сўзлар ва сўз шакллари асосга маълум изчилик билан аффикслар қўшиш орқали ҳосил қилинади ва бу аффиксларнинг ҳар бири ўз маъноси билан қатнашади: тер-им-чи-лар-имиз-га.

2. Икки сўз (асос)нинг бир сўзга, бир сўз шаклига айланишидан иборат морфологик жараён. Масалан, эчкини эмар > эчки эмар > эчкемар[5. 9].

Агглютинация жараёни тилларда сўз асослари, грамматик ва деривациявий маъноларга эга бўлган қўшимчалар ёрдамида янги сўз ёки грамматик шакл ҳосил қилади.

Агглютинация туркий тиллардаги грамматик шакллари ҳосил қилишнинг қадимий усули ҳисобланади. Икки сўзнинг бирикувидан янги бирлик пайдо бўлади, ҳосил бўлган бирлик аналитик ёки синтетик ҳолатда бўлиши мумкин. Ўзбек тилида ҳам шунга ўхшаш мураккаб морфологик бирикларнинг ясалиш жараёни мавжуд. Бу ҳодиса бир вақтнинг ўзида содир бўлмай, вақтлар ўтиши билан юзага келади. Агглютинация ҳодисасида сўзларнинг бошқа сўзлардан ёки бирикмалардан ҳосил бўлиши, аффиксга айланиши тилларнинг ўзига хос кўринишини ифодалайди. Туркий тилларга хос жиҳатлар шуни кўрсатадики, бу жараён феъл сўз туркуми доирасида кўпроқ амал қилади. Бу ҳолат одатда кесимнинг ривожланишида кўринади. Шунинг учун феълларнинг аналитик шакллари содда ва қўшма аффикслар миқдорини бойитувчи манба ҳисобланади. Бу усул билан ҳосил бўлган аффикслар таркиби фонетик, фонеморфологик ҳамда синтактик редукцияга учрайди (тушиб қолади: тўққиз+ўн – тўқсон, сарик+а+й – саргай) ва у тилда ўзига хос янги бир вазифани бажаради: келтирмакда турур мен – келтирмактатурмен – келтирмактадурмен – келтирмакдамен – келтирмакдаман. Келтирилган мисолдан кўринадики, агглютинация ҳодисаси феъл сўз туркумида кўпроқ учрайди.

Тил далилларининг табиати, айниқса, фузия усулининг бош ва асосий усул эканлигини кўрсатади. Ўз навбатида, ҳар иккала усул бошқа усуллар учун келиб чиқиш манбаи вазифасини бажаради.

А. Ҳожиевнинг “Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати”да фузия фонема таркибининг ўзгариши, бир фонеманинг ҳар икки фонема состави учун умумий бўлиб қолиши деб таърифланади ва ўқийётирман > ўқийётирман типидagi мисоллар берилган [5. 105-106]. “Фузиянинг илмий термин сифатидаги моҳияти морфемалар қўшиливидаги чегара сигналларнинг йўқолиши ва сингишув жараёни билан боғлиқдир. Флексия терминининг лингвистик моҳияти эса асосан грамматик маънонинг ифодаланиши, реляцион қўшимчаларнинг бирикиш жараёни ва мана шу жараёнда юз берадиган айрим фонетик ўзгаришлар билан белгиланади” [6. 12].

“Ўзак ёки асос + аффикс” фузияси: бунда кам ишлатиладиган, нофаол ўзак ёки қўшимча ўзаро бирикиб, янги луғавий бутунликни ҳосил қилади. Шуниси муҳимки, нофаол бирлик ўзи қўшилган бириклар билан сўз туркуми доирасида ё янги парадигматик боғланишларни юзага келтиради, ё бошқа сўз туркумига транспозиция-конверсия йўли билан ўтиб, умумкатегориал маъносини ўзгартиради. Бу парадигма таркибидан айрим ҳалқаларнинг тушиб қолиши характерида ҳам бўлиши мумкин. Масалан, отлардаги келиш парадигмасидан жўналиш келишигининг -гари, -қари, -қари, -ғари; восита-қурол келишиги -ин шакли аста-секин истеъмолдан чиқа бошлагач, бу шакллар ўз маъно таркибидаги ўрин, вақт, ҳолат семалари туфайли равишнинг тегишли бўлимларидан ўрин олди: ичкари,

ташқари, илгари, юқори; қишин-ёзин, тўкин-сочин, бирин-кетин кабилар. Ана шу жараён туфайли ўрин-пайт, жўналиш, чиқиш келишигидаги сўзлар нисбатан кейинги даврларда равиш сўз туркумига ўтиб турди: олдинда, орқада, бирга, бирдан, кўкқисдан, тўсатдан кабилар.

“Аффикс + аффикс” фузияси: от ва сифатдаги -чоқ, -лоқ, -гина, /и/мсира, -/и/нқира каби кичрайтириш шакллари икки ва ундан ортик функционал ўхшаш шакллардан таркиб топган; -даги, -моқчи, -чи, -лик каби қўшимчалар эса функционал ноўхшаш қисмлардан тузилган.

Юқоридагилар ўзбек тилида фузиянинг кенг тарқалган кўринишларидир. Кўринадики, бир неча морфемаларнинг ўзаро фузияланиши учун ўзакнинг вазифа жиҳатидан фаоллигини йўқотиши, айниқса, оралик ҳалқаларда келувчи қўшимчаларнинг ўз маъно ва вазифасидан узоқлашиши, шунингдек, морфемаларнинг туташув нукталарида фонетик ўзгаришларнинг ҳам содир бўлиши зарурий шароитдир.

Янги ясалма таркибига фузияланган морфемалар ўзларининг собик, генетик маъноларидан ажралади, бу ўринда қисмларнинг кейинги, реал маъноси устун чиқади. Аввалги генетик маънони тиклаш махсус этимологик текширишларни талаб қилади.

Солиштиринг: тиктиртир, кулчача, қўзичоқча, кичкинагина, ётоқхона... бу хил плеонастик такрорлар кўплаб тилларга хос бўлиб, янги бирликлар юзага чиқишида муҳим восита ролини ўтайди.

Юқорида келтирилган ва гўё плеонастик қўлланиш каби қайд этилаётган ҳолатларда, аслида, плеоназм кузатилмайди, чунки бу бирликлар таркибидаги биринчи қўлланиш бошқа вазифа бажарса, иккинчи қўлланиш бошқа вазифа учун ишлатилган (чунки тортишди ва бошқа тортишишди алоҳида ифода; тойчоқ – бошқа, тойчоқча – бошқа: биринчи -ш бошқа вазифада, иккинчи -ш бошқа вазифада, биринчи -чоқ бошқа, кейинги -ча бошқа вазифада келмоқда).

Фузия ҳодисасини маълум даврлар бўйича диахроник аспектда, тарихий семасиология тамойиллари бўйича текшириш ўзбек тилининг турли сатҳларига тегишли бирликларнинг ривожланиши қонуниятларини белгилаш ишига қўмаклашади. Айниқса, тил тарихи босқичлари бўйича генетик, этимологик ҳамда бирор синхрон давр учун хос бўлган маъно муносабатлари диалектикасини кузатиш семасиология фанини янги хулосалар билан бойитади. Бу тилнинг коммуникатив, прагматик, аккумулятив, эстетик-эмотив вазифалари ва аспектлари билан боғланган мураккаб масаладир [7. 75-125].

АДАБИЁТЛАР

1. Бердиалиев А. Сўз таркиби ва шакл-маъно номутаносиблиги. – Бишкек, 2013.
2. Гимпелевич В.С. Вопросы об «асемантических морфемах», Проблемы семантики. – М.: Наука, 1974.
3. Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. – М.: Наука, 1971.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: 1966.
5. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Т.: 1985.
6. Раҳимов А.У. Фузия лисоний типини квантитатив ва синергетик ёндашув асосида тадқиқ этиш. Фил.ф. номзоди. дисс. автореф. – Т.: 2009.
7. Миртожиев М. Семасиология. – Т.: 2010.

УДК: 81'25(07)

Нигорахон ЎРМОНОВА,

*Ўзбекистон Миллий университети профессор в.б., ф.ф.н., доцент
m.forestiye@mail.ru.*

Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари университети профессори, ф.ф.д. Якубов Ж.А. тақризи асосида

ОНОМАСТИКА ВА ТАРЖИМА МУАММОЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақоланинг тадқиқот манбаи мумтоз асарлар “Темур тузуклари”, “Бобурнома” ва “Хумоюннома”дир. Бу асарларни жаҳон тилларига таржима қилиш, айниқса, ономастика соҳасида муайян қийинчиликлар билан боғлиқ. Ономастика муаммоси билан узоқ йиллар давомида Ўзбекистон олимлари муваффақиятли шуғулланиб келмоқдалар. Бироқ, ушбу муаммонинг баъзи жиҳатлари бутунги кунгача кам ўрганилган. Биз ушбу мақолада хусусан киши номларининг француз, рус ва ўзбек тилларига таржимасига эътибор қаратишга ҳаракат қилдик.

Калит сўзлар: таржима, тарихий ном, тахаллус, классик асар, миллий рух, ўтмиш.

ОНОМАСТИКА И ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА

Аннотация

Предметом исследования данной статьи являются классические произведения “Уложения Темура”, “Бабурнома” и “Хумаюннома”. Перевод этих произведений на языки мира сопряжен с определенными трудностями, особенно в области ономастики. Проблемой ономастики успешно занимаются в течение многих лет ученые Узбекистана. Однако, некоторые аспекты остаются до сегодняшнего дня мало изученными. В данной статье мы постарались, в частности, обратить внимание на перевод имен собственных на французский, русский и узбекский языки.

Ключевые слова: перевод, историческое название, прозвище, классическое произведение, национальный дух, прошлое.

ONOMASTICS AND PROBLEMS OF TRANSLATION

Abstract

The subject of the study of this article are the classical works of Temur's Code, Baburnom and Humayunnom. The translation of these works into the languages of the world is associated with certain difficulties, especially in the field of onomastics. The problem of onomastics has been successfully dealt with for many years by the scientists of Uzbekistan. However, some aspects remain little studied to this day. In this article, we have tried, in particular, to pay attention to the translation of proper names into French, Russian and Uzbek.

Key words: translation, historical name, nickname, classic work, national spirit, past.

Кириш. Маълумки, ўзбек халқи бой тарихий ва бадиий адабиётга эга. Уларда асар яратилган даврга мансуб тарихий шахслар номлари сақланиб, авлоддан-авлодга ўтиб бизгача етиб келган. “Темур тузуклари”, “Бобурнома” ҳамда “Хумоюннома” каби мумтоз асарлар таржималарида тарихий номларни қандай ўғирилган-лигини ўрганишдан мақсад, тилимизнинг муҳим луғавий бойлиги бўлган тарихий номларни тарих ва маданият ёдгорлиги деб билиб, ўзбек тилининг кўҳна ўтмиши ва ҳозирини тўғри англаш мақсадида уларни ўзга тилларда тўғри бериш, таржимашуносликда тарихий номлар, умуман номлар таржимасининг илмий-амалий асосларини ишлаб чиқишга қўмаклашишдир.

Классик асарлар ва уларнинг таржималарини қиёсий ўрганиш жараёнида шунга амин бўлдикки, ўтмишда ном қўйишда хилма-хил усуллар қўлланган. Тарихда турли хил лақаб, тахаллус кабилар ёрдамида шахснинг макони, унвони, мансаби, авлод-аждоди, насли-насаби кўрсатиб келинган. Номлар орқали биз ном эгасининг яшаган даври, ижтимоий ҳаётда тутган ўрни, ахлоқи ва диди, кўриниши кабиларни билиб олишимиз мумкин. Атоқли отлар одатда яшовчан ва турғун бўлганлиги сабабли улар учун асос қилиб олинган сўз эскириб истеъмолдан чиқиши мумкин, (Шоҳ Мансур-Chah Mansour, Давлат Бегим-Davlat Baygam, Қул Муҳаммад-Quli Muhammad), аммо кишиларнинг номи сифатида қўлланишда давом этади. Тарихий шахслар номларидаги -шоҳ, -бег(-им), -қул каби сўзлар тарихий лексика сирасига киради ва ҳозирда улар ўзларининг асл маъноларида ҳам, кўчма, мажозий маънода ҳам

қўлланмоқда. Мумтоз адабиёт намуналарида қўлланган бу каби номларнинг маълум бир қисми ҳозирги ўзбек номшунослигида ҳам мавжуддир. Демак, бу номлар тилда пайдо бўлиш даври ва яшаш ҳолатига кўра тарихий бўлса-да, қўлланиши, ҳаётинингига кўра замонавий ҳамдир. Ўз ўрнида бундай исмлар муайян тарихий даврга хос номлар бўлиб, улар ҳам тарихийлик ва ҳам замонавийлик хусусиятларига эгадир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. XV-XVI асрлар ўзбек халқи маънавий ҳаётидаги муҳим давр ҳисобланади. Бу даврда яратилган (биргина “Бобурнома”да 1550 дан ортиқ киши исмлари қўлланган)[1] асарлардаги тарихий шахслар номлари, бу номларнинг пайдо бўлиши, ясалиши ва шаклланиши, маъно ва услубий хусусиятлари таржимашунослик нуқтаи назаридан ўрганишга ҳамда чуқур таҳлилларга муҳтождир. Ҳозирги ўзбек тили номшунослигининг назарий асослари ўтган асрнинг иккинчи ярмидан[1]. ўрганила бошланди. Таржимашуносликда бу мавзуда илмий тадқиқотлар[2] олиб борилган. Ўтмишда яратилган адабиёт намуналарида келтирилган тарихий шахслар номлари замонавий номшунослик йўналишининг тарихий асосини ташкил этса, кўпчилиги фақат ёзма ёдгорликлардагина сақланиб қолган ва ҳозирда истеъмолдан чиққан, унитилган номлардир. Ономастикада баъзан тарихийлик, архаиклик борасида аниқ чегара қўйиш қийиндир. Аммо ёзма ёдгорликлар, тарихнависликда қўлланилган тарихий шахслар номлари, умуман тарихий номларнинг ўзга тилларда ёзилиши, ёки ўзга тиллардан ўзбек тилига қилинаётган таржималардаги хорижий номларнинг

Ўзбекча имлоси каби масалалар ҳали тўла ўрганилган деб айта олмаيمиз. Бундан ташқари, исмларнинг ўзбек тили тарихидаги ўзгариш этаплари, сони аниқланиши керак. Яна ҳар бир тилдаги исмларнинг диахроник ва синхроник ҳолатдаги сони, турли лингвистик ўзгаришлари текширилганда, улар каторининг кўпайиши манбалари аниқланади[3]. Номшунос олим Э.Бегматов фикрига кўра, “архаик (эскирган) номларда исм ҳам исм учун асос сўз ҳам архаизмдир”[1].

Н.Хусанов ўзининг XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимлар тадқиқига бағишланган илмий ишида “ёдномаларда қайд этилган антропонимларнинг ҳозирда ишлатилмаслиги уларни унитилган, “ўлик” исмлар каторига киритади”[4] деган фикрни илгари суради. Биз олимнинг ушбу фикрига тўла қўшилган ҳолда, асосини хоҳ архаик сўз, хоҳ тарихий сўз ташкил этган бўлсин, даврлар ўтиши билан унутилиб, фақат ёзма ёдгорликлардагина сақланиб қолган номларни “архаик” номлар деб эмас, балки “ўлик” номлар деб юритишни мақбул ҳисоблаймиз.

Тадқиқот методологияси - қиёсий-тарихий, типологик. Ёзма ёдгорликларнинг ёзилиш тарзи, услуби хилма-хиллигини ҳисобга олсак, номлар таржимасида ягона ўлчов, ягона усулни тадқиқ этиб бўлмайди. Тарихий номлар таржимаси энг аввало ўша номларнинг хусусиятидан, уларнинг турли тилларда ишлатилиш даражаси ҳамда асарнинг жанри (усули)дан келиб чиқиб белгиланиши лозим. Матн моҳияти ва мазмуни бундай номлар хусусиятини очиб беради. Мақоламизда кўрилатган асарлар тарихий ёдгорлик ҳисобланиб, бу асарлардаги тарихий номлар муаллифлар томонидан маълум мақсадни кўзлаб қўйилмаган. Улар мумтоз асар яратилган даврда муаллифлар билан бир пайтда яшаган тарихий шахслар номларидир. Бундай номлар таржимаси мутаржимдан асл нусха тили табиатини ҳис қилишни талаб қилади.

Биз тарихий ёзма ёдгорликлар таржималари билан танишиб чиқар эканмиз, мутаржимлар муаллиф услубини сақлаш мақсадида қуйидаги анъанавий усуллари қўлланганларининг гувоҳи бўламиз ва тарихий ном, лақаб, тахаллуслар қуйидагича акс этганини кўрамиз. 1. Тарихий услублаштириш-архаиклаштириш. Ўз тилидаги эскирган лексикадан унумли фойдаланиш: Mirza Bég l'Arquebusier (farangibaz) (Bn. 61). 2. Замонавийлаштириш: Khvâja Hajji l'Épicier (Baqqâl) (Hn. 215). 3. Нейтраллаштириш – силлиқлаш, сўз ясаш: Baqi le Frère de lait (Kûka) (Hn.12). 4. Транслитерация — транскрипция орқали акс этириш: Baba Yesevül (Bn. 213).

Таҳлил ва натижалар. Ўтмишда кишини фақат шахсий атоқли оти билан аташ; исмдан ташқари турли лақаб, тахаллуслар билан аташ; шахс мансуб бўлган оила, ота-онаси, кимнинг қизи ёки ўғли эканлиги, кимга сингил, ука бўлиши, кимга қариндош ёки яқинлиги сингари белгиларига кўра аташ каби хилма-хил усуллар қўлланган. Таржимон биринчидан, асл нусхада номлари келтирилган тарихий шахслар асар таржимасига қадар ўша халқ орасида танишми? Агар таниш бўлса қандай ном билан таниш ёки машҳур? каби муҳим масалани ойдинлаштириб олиши зарур. Чунки таржима жараёнида тарихий шахс шу давргача халқ орасида қандай ном билан таниш бўлса шу номни қолдириш ўринлидир. Яъни: “Шоҳбегим Бадахшон шоҳи Шоҳ Султон Муҳаммаднинг қизи эди. Бу Бадахшон шоҳлари насабларини Искандари Файлоқука етар дерлар” (Bn.14). Б. Граммон таржимаси: “Chah Bégim était la fille du roi du Badakhchan Chah Sultan Mouhammad. On dit que la lignée de ces rois du Badakhchan remonte à Alexandre, fils de Philippe” (Bn. 45).

Адабий ёдгорликдан келтирилган ушбу парчада гап қадимги Юнон подшоҳи[5], тарихда Шарқда Искандар Зулқарнайн, Европада Александр Македонский номи билан машҳур бўлган тарихий шахс ҳақида бормоқда.

Таржимон изохда ушбу шахс тўғрисида тўлиқ маълумот бериш билан биргаликда иш жараёнида ўз халқига маълум “Alexandre” номини қўллаб тўғри йўл тутган. “... Ул жумладин бир, маъмун халифа расад боғлабтурким, Зичи Маъмунийни андин битибтурлар. Бир Батлимус ҳам расад боғлабтур...” (Bn. 45). Б. Граммон таржимаси: “L’une d’elles est d’oeuvre du calife Mamun, on les appelle Tables mamuniennes. Ptolémée en dressa aussi ...” (Bn. 73). Изох: “... le géographe et astronome grec...”. Ушбу келтирилган парчада ҳам таржимон тарихий шахсининг номини халқига таниш шаклида бериб, тўғри усул қўллаган. Чунки Искандар Зулқарнайн Alexandre de Macédoine, Philippe de Macédoine ёки Alexandre le Grand номи билан, Батлимус (Птолемей) Ptolémée номи билан машҳур бўлган юртда тарихий шахслар номларининг аслиятдаги шаклини тиклаш учун уриниш китобхонни чалғитади. Таржимон қўллаган эътиборга молик усуллардан яна бири бу таржима матни билан ёнма-ён тарихий шахслар тўғрисида тўлиқ маълумотлар бериб боришидир. Ундан ташқари, таржима матни сўнггида берилган иловада ҳар бир тарихий шахс номининг ҳам таржима тилидаги мавжуд шаклини, ҳам аслиятдаги шаклини оҳангини сақлаган ҳолда (Ptolémée–Batalmuis кўринишида) беришидир. Бу эса таржимани ўқийдиган ҳар бир китобхоннинг билим доирасини кенгайтиришга хизмат қилади.

Номларни таржимада акс этиришининг яна бир нозик томони шундаки, агар ном бундан олдинги таржималар орқали халққа таниш бўлса-ю, аммо бу таржималарда тарихий шахс номини ўғиришда аслиятдан узоклашилган бўлса, янги таржимада уни тузатиш, аслига мос шаклда ифодалаш зарурдир. Ёзма ёдгорликларда номи кўп бора тилга олинган тарихий шахс Амир Темур Европада Tamerlan номи билан машҳур. Тарихий манбалардан бизга маълум бўлишича, 1362 йил Сейсунда бўлган жангда Амир Темур ўнг қифти ва ўнг оёғидан жароҳатланиб, бир умрга оқсоқланиб қолади. Амир Темур номига қўшилиб айтилувчи “ланг” сўзининг луғавий маъноси ҳам 1. Бир оёғи нуқсонли киши, юраётганда иккинчи оёғи билан бир хил ҳаракат қилолмайди. 2. Тарихий. Бирор жойда кўпроқ тўхтаб қолиш [5] кўринишида семантик маънога эгадир. Европа тилларига нотўғри транслитерация қилиниши натижасида ушбу ном семантик мазмунини йўқотган. Ўз ишига ижодий ёндашган таржимон Б. Граммон бу сафар ушбу тарихий шахс номини аслиятдаги ҳолатида оҳангига мос шаклда бериб тўғри таржима қилган. Яъни: “Самарқандни Искандар бино қилғондур. Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилгон эмасдур” (Bn. 43). Б.Граммон таржимаси: “C’est Alexandre qui a fondé Samarcande ... Témür Bég en fit une capitale et jamais avant lui un souverain de sa grandeur n’avait fait de Samarcande une capitale” (Bn. 71). Таржима матнида тарихий шахс номининг аслиятдаги шаклини тиклаган таржимон изохда ҳамда иловада бу номни Témür Bég (Tamerlan), Amir Témür каби турли кўринишда бериб, китобхонни ушбу тарихий шахс ҳаёти билан батафсилроқ таништиришга эришади.

Лақаблар ва тахаллуслар ҳам атоқли отлар каби қадим даврлардан бери мавжуд бўлиб, уларнинг ўзаро фарқи шундаки, лақаб кенг тарқалган ва кишига бирор-бир нуқсон ёки фазилатига қараб қўйилади [6]. Лақаб одатда киши номи билан бирга қўлланади. Тахаллус эса бирор кимсанинг ўзи томонидан танланади [6]. Араб тилидан тилимизга ўзлашган “тахаллус” сўзининг луғавий маъноси ҳам халос “бўлиш”, “қутулиш” бўлиб, кимсага ўз номини пинҳон тутиш имконини беради. Атоқли отлардан ҳамда тахаллуслардан фарқли ўларок, лақаблар асосан ташиган маъносига қараб таржима қилинади. Мисол: “Бу хабарни Султонқули чинокким, отаси Худойберди

бўқокни муғуллар орасида риюят қилиб эдим ...” (Бн. 61). Б. Граммон таржимаси: “Sulton Qulī l’Etrivière, dont j’avais favorisé entre tous les Mongols le père Khuday-Bérđi le Goitreux ...” (Бн. 85). “Султон Аҳмад Танбал Ўш вилоятига - Ўшга борди” (Бн.59). Б. Граммон таржимаси: “Sulton Ahmad l’Obise alla à Och, dans sa propre province” (Бн. 83). Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, аслиятда қўлланган шахснинг жисмоний камчиликларини ифодаловчи лақаблар таржима тилида тўғри акс этган. Киши номи ёнида келувчи ҳар қандай сўз лақаб бўлавермайди. Таржима матнида ҳам лақабларнинг бу хусусияти ҳисобга олиниши зарур. Бундан ташқари тарихий шахсларнинг номларига қўшилиб, улар яшаган, ижод этган жойлари ҳақида маълумот берувчи тахаллуслар ҳам борки, уларни оҳангига мослаб ўгириш тарихий-миллий руҳни акс эттирувчи йўллардан биридир. Яъни: “Яна бир Султон Ҳусайн арғун эди. Неча маҳал Қорақўл ҳукумати анда учун, Султон Ҳусайн Қорақўлига машхур эди” (Бн. 23). Б. Граммон таржимаси: “Un autre émir était Sultan Husayn Arghun qui était comme sous le nom de Sultan Husayn Qaraqōli du fait qu’il avait de tenu quelque temps le gouvernement de Qaraqōl” (Бн. 54).

Классик асарларни ўқир эканмиз, муаллиф у ёки бу тарихий шахсни халқ нима учун айнан шундай атаганини моҳирона тасвирлаб берганининг гувоҳи бўламиз. Аслиятдаги тарихий воқеа-ҳодисалар баёнини тўғри англаган таржимон эса тарихий шахслар номлари билан бирга қўлланган тахаллус, лақабларни матн мазмунидан келиб чиқиб қуйидагича акс эттиради. “Икки қатла Бадахшоннинг жануб жониби Кофиристонга бориб ғазот қилди. Бу жиҳатдин фароминининг тўғросида Султон Маҳмуд ғазий битирлар эди” (Бн. 27). Б. Граммон таржимаси: “Par deux fois, il alla porter la Guerre Sainte dans le Kafiristan, au Sud de Badakhchan; c’est pour cela que, dans l’en tête de ses édits, il s’intitulait Sultan Mahmud Ghazi” (Бн. 57) жумласидан кейин қуйидаги изоҳ илова қилинган: Ghazī-c’est-à-dire: Combattant de la Foi (musulman). Келтирилган мисолда транслитерация усули қўлланиб, “ғазий”-Gazī лақабининг мазмуни китобхонга изоҳ ёрдамида янада яхшироқ тушунтирилиб берилган.

Қиёсий ўрганиш жараёнида яна шунга амин бўлиндики, мутаржимлар баъзи тахаллус ҳамда лақабларни ўз тилига ўгиришда айрим хатоликларга ҳам йўл қўйганлар. Чунончи: 1) Мирзиёуддин Сабзаворий – Mir Sievuddin natif de Sabzuvar (T.L. 262) – Мир Сиеддин, родившийся в Сабдуаре (Т.О. 17). 2) Маҳмуд Ғазнавий – Mahmoud le Gaznévīde (T.L. 266) – Маҳмуд-Ғазневийский (Т.О. 21). 3) Алибек Жониқурбоний – Ali-Beg-Tchoun-Charbani (T.L. 275) – Али-Бек-Чуп-Гарбани (Т.О.33). 4) Қобилшоҳ Чингизий – Cabul chah, descendant de Gengiskhan (T.L. 289) – Кабул-шах, потомка Чингизхана (Т.О. 45). Таҳлиллардан кўриниб турибдики, фақат учинчи мисолдагина француз таржимони тахаллусни нисбатан ёзувчининг услубини сақланган ҳолда ўгирган, аммо нотўғри транслитерация қилган. Натижада тарихий номнинг айнан тахаллус, лақаби таржимада аслиятдаги маънони англатмаган. Таҳлилга тортилган манбалар таржималарида мисоллардаги каби хатоликлар анчагина.

Иш жараёнида тарихий-миллийликни англатувчи тахаллус, лақабларни таржима тилидаги мавжуд қолипга солмай (de Tirmiz, Маҳмуд-Ғазневийский) аслиятдаги оҳангига мос шаклида (Tirmizī, Маҳмуд Ғазнавий) берилиши энг тўғри усулдир. Бу каби тахаллус, лақаб тарихий шахснинг шарқ халқларидан бирига мансублигини билдиради.

Бундан ташқари, таржимонлар томонидан номларни қисқартириб ёки ташлаб кетиб таржима қилиш

каби ҳолатлар ҳам учраб туради. Аслиятда: “Ва дар сару мюяи дуввум мужжадиди дин Маъмун ар Рашид аст, ки ҳафтоду ду мазҳаби ботиларо бартараф ва мансух сохта мазҳаби барҳақ суннат ва жамоатро ривож дод” (Ас. 97). Ўзбекча таржимада: “Иккинчи юз йилликнинг бошида келган дин янгиловчиси халифа Маъмун ибн Хорун ар-Рашид эди”. Бунда қадимда яшаб ўтган тарихий шахс, машхур халифа Хорун ар-Рашид (786-809) нинг ўғли ва тахт вориси халифа Маъмун (813-833) ҳақида гап бормоқда. Энди жумла таржималарини қиёсласак. Ўзбекча таржимада матн қисқартирилган. Маъмуннинг ислом динини турли мазҳаблардан тозалаш борасидаги хизматлари ташлаб кетилган. Натижада маъно бузилган.

Х. Кароматов таржимасида бу ном: “Обнавителим веры в начале второго столетия был халиф Мамун ибн Харун ар-Рашид” (Т.К. 75) кўринишида транслитерация йўли билан таржима қилиниб, сўнг бу инсоннинг кимлиги тўғрисида мухтасар шарҳ берилган. Л. Ланглэ таржимаси: “Dans le second siècle elle eut pour défenseur Mamoun le Juste” (Т. L. 257). Н. Остроумов напши: “Во втором веке религия имела защитником Мамуна Справедливого” (Т.О. 12).

Кўриниб турибдики, Хорун ар Рашиднинг ўғли халифа Маъмуннинг тарихий хизматини англатувчи сўзлар русча ва французча таржималарда ҳам қисқартирилган. Француз таржимони Маъмун номи ўнига “le Juste,” сўзини қўшиб ёзиб, матн остида узундан-узоқ изоҳ берса, илк русча таржимада ушбу сўз изоҳсиз таржима қилинган. Л. Ланглэ таржимасида ҳам, Н. Остроумов напшида ҳам Маъмун қайси халифанинг ўғли эканлиги номаълум бўлиб қолган.

Маълумки, арабча изофали қўшма исмлар араб тилининг грамматик қонуниятлари асосида махсус артикл -ал матн талаби билан -ул, -ат, -ад, -ан, -уд, -ин, -ид каби шакллар ёрдамида ҳам боғланиб келади. Тарихий номларнинг қатта қисмини айнан мана шундай исмлар ташкил этади. Улар таржимасида ягона қонда, ягона фикр йўқ ва шунинг учун таржима жараёнида маълум кийинчиликларни келтириб чиқаради. Бундай номлар таржимасида қуйидаги ҳолатлар кузатилди. А) Бир номни таржима қилишда икки таржимоннинг турлича йўл тутиши: Ghayazeddin (Т. 232) - Ghīyasuddin (Бн. 251). Б) Бир таржимон томонидан амалга оширилган тарихий шахс номини акс эттиришдаги фарқ: Zahīruddin Muhammad Babur (Бн. 42) - Zahīru-ddin Muhammad Babur (Нн.7). В) Битта асарда учраган изофали номни мутаржим турли ўринларда турлича акс эттириш ҳолати: Nizam Almulk (Т. 273) - Nézam-Almoulk (Т. 274). Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, агар “Темур тузуклари”, “Хумоюннома” ҳамда “Бобурнома”нинг французча таржималарини ўзаро қоғиштирилса, биринчи келтирилган икки мутаржим асардаги номларни аслиятдаги оҳангини сақлашга уринган.

Хулоса ва таклифлар. А) Таржимада тарихий номлар асосан транслитерация, транскрипция ҳамда тарихий номни таржима қилиш орқали акс этган. Б) Таржимашуносликда лақаблар “гапирувчи” номлардай асосан таржима қилинади ва муаллиф услубига содиқ қолган мутаржимлар улар таржимасида тарихий услублаштириш, замонавийлаштириш ҳамда нейтраллаштириш тамойилларига амал қилганлар. В) Тахаллусларни лақаблардан фарқи, уларда миллийликнинг чуқур акс этиши. Шу сабабли, улар асосан аслиятдаги оҳанги сақланган ҳолда транслитерация қилинган.

Исмлар ва исм учун асос бўлган сўзларнинг эскирганлигини белгилаш учун бош мезон тарихийлик ва замонавийликдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Larcher Pierre. « Le nom propre dans la tradition grammaticale arabe ». Les non-dits du nom : onomastique et documents en terre d'Islam, Damas/Beyrouth, 2013, IFPO. Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Т.: 1965. –25 б. Ludwig Ruault. Les noms des premiers musulmans. <https://books.openedition.org/pan/>. Consulté le 5 février 2022.
2. Пўлатов Ю. Бадий таржимада номлар таржимаси. – Т.: Фан, 1967. –66 б. Мирзаев И. Бадий таржимада киши исмлари ва географик номларнинг берилиши // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: 1995.–№5. –70-73 б.
3. Бафоев Б. Навои асарлари лексикаси. –Т.: Фан, 1983. –37-41 б.
4. Хусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. –Т. : Ёзувчи, 1996. –15 б.
5. Фарҳанги забони тожики. – М.: СЭ. 1969. I. Т. – 493 б. Шу китоб. – 592 б.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик. Ақобиров С.Ф., Алиқулов Т.А. таҳрири остида.– М.: Русский язык, 1981. Т. I. – 429 б. Шу китоб. II том. –134 б.

Aziza FAYZIYEVA,
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi

Buxoro Davlat Universiteti dotsenti, PhD Fayzullayev O.M. taqrizi asosida

LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF WORKS ON PERSONAL DEVELOPMENT

Abstract

This article discusses the linguistic features of personal development works. The classification of thematic types of such works, the factors determining the level of reliability of the text of the work and their linguistic features are analyzed.

Key words: personal development, metadiscourse, markers, discourse, reliability, rhyme, phrase.

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТ ПО ЛИЧНОСТНОМУ РАЗВИТИЮ

Аннотация

В данной статье рассматриваются лингвистические особенности личностно-развивающих работ. Анализируются классификация тематических типов таких произведений, факторы, определяющие уровень достоверности текста произведения и их языковые особенности.

Ключевые слова: личностное развитие, метадискурс, маркеры, дискурс, достоверность, рифма, фраза.

SHAXSIY RIVOJLANISHGA OID ASARLARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada shaxsiy rivojlanishga oid asarlarning lingvistik xususiyatlari haqida so'z yuritiladi. Bunday asarlarning mavzuiy turlar klassifikatsiyasi, asar matnining ishonchlik darajasini belgilovchi omillar hamda ularning lingvistik xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: shaxsiy rivojlanish, metadiskurs, markerlar, diskurs, ishonchlik, olmosh, so'z birikmasi.

Kirish. Shaxsiy rivojlanishga oid asarlar Amerika adabiyotida "self-help/self-improvement books" nomi bilan mashhur bo'lib, bunday kitoblarning ommalashuvi 20-asrga kelib bir necha milliard dollarlik yirik biznesga aylandi. Inson psixologiyasiga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan bu kabi kitoblarda o'quvchini mutaxassis ko'magisiz hayotining xohlagan sohasini - shaxsiy munosabatlar, shaxsiy sifatlar, moliyaviy va kasbiy o'sish, oilaviy munosabatlar singari jihatlarini rivojlantirishga qaratilgan.

Mashhur gumanist psixolog Maslouning ehtiyojlar piramidasi ko'ra o'z-o'zini rivojlantirish inson ehtiyojlarining eng yuqori cho'qqisida turadi. Insonning o'z yashirin imkoniyatlarini haqiqatga aylantirish ehtiyojiga ishora qilib, Maslou shunday tushuntiradi "Inson nimaga erishishi mumkin bo'lsa, u shunga erishishi lozim". Hayotda o'z o'rnini topgan shaxs o'zligini anglagan, boshqalarning fikrlari bilan emas,

balki shaxsiy rivojlanish va o'z imkoniyatlaridan to'laqonli foydalanish bilan band bo'ladi.

Ushbu kitoblarda bezovtalik, stress, depressiya, to'g'ri ovqatlanish, jismoniy salomatlik, o'z-o'zini hurmat qilish, zararli odatlarga mutelikdan qutulish, inson ruhiyatini va ma'naviyatini yuksaltirish bo'yicha tavsiyalar beradi. O'zini takomillashtirish kitoblarning umumiy mavzulari o'zlikni kashf qilish, ichki imkoniyatlarini yuzaga chiqarish, qiyinchiliklarni yengish va to'laqonli hayot kechirishni o'z ichiga oladi. Bu asarlarning deyarli barchasida o'quvchiga yetkaziladigan yagona g'oya - bu "siz o'zingizni takomillashtirishingiz mumkin" [1].

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Shaxsiy rivojlanishga oid adabiyotlar xususiyatlari ularning mavzulari va yozish uslubiga ko'ra klassifikatsiya qilingan (1-jadval)

Shaxsiy rivojlanishga oid kitoblarning mavzulari	O'zini sevish/ o'zida mavjud qobiliyatlarni va shaxsiy sifatlarini qadrlash; O'ziga ishonch Samarador inson bo'lish Orzulariga ishonish/qalb amriga bo'ysunish Emotsional stress bilan kurashish Hayotini, ishini davom ettirishga bo'lgan jasorat Tushunmovchiliklarga chidamlilik Yomon xabarlarini qabul qila olish O'ziga bo'lgan shubhalardan xalos bo'lish Hayotiy maqsadini aniqlash Baxtli bo'lishga intilish Taqdirini anglash Tavakkal qilishdan qo'rqmaslik Hissiy-emotsional muvozanat Dunyoqarashini kengaytirish Oilaviy munosabatlar Kechirimlilik Do'stlik Kasbiy rivojlanish Baxt Ijobiy munosabat

	Shaxsiy yetuklik O'tmishdan xulosa chiqarish Yaxshi nom qoldirish Esda qolarli hayot kechirish Bezovtalikni yengish Qalb halovati Optimizm Haqiqiy hayotga tayyorlash Munosabatlar O'zlikni anglash O'zini hurmat qilish O'z imkoniyatlaridan oqilona foydalanish Javobgarlikni, majburiyatlarni bo'yniga olish Imkoniyatlariga ishonish Donolik
Yozilish uslubi	Muallifning shaxsiy tajribalarini o'z ichiga oladi O'quvchini yo'naltiradi / maslahat beradi va ilhomlantiradi Ilhomlantiruvchi kichik hikoyalar O'ziga jalb etuvchi/tafakkur qilishga chorlovchi Axborot beradi va ruhlantiradi Interaktiv - fikr yuritishga undaydi 7. Shaxsiy

1-jadval. Shaxsiy rivojlanishga oid adabiyotlar xususiyatlari klassifikatsiyasi

Shaxsiy rivojlanishga oid adabiyotlarning asosiy ijtimoiy maqsadi o'quvchini ishontirish, ya'ni muallif tomonidan berilayotgan maslahat va takliflar uni "sotib olishga" arzishiga ishontirish. Lingvist olimlar Virtanen va Holmari ishontirish bu tinglovchilar fikrini yoki xatti-harakatini o'zgartirishga yoki uning ishonchini mustahkamlashga harakat qiladigan barcha lingvistik xatti-harakatlar deya ta'rif berishgan, ya'ni ular tadqiqotlarida ishontirishga lingvistik hodisa sifatida yondashilgan [9, 3-24].

Muhokama. Dafouz-Milne matnning ishontiruvchanlik darajasi matniy metadiskursiv markerlar va shaxslararo metadiskursiv markerlarning matnda necha marotaba ishlatilishiga bog'liqligini tadqiq qilgan. Dafouz-Milne tadqiqotida matniy metadiskursiv markerlarga mantiqiy markerlar (shuningdek, bundan tashqari, lekin), ketma-ketliklar (masalan, birinchidan, ikkinchidan, boshqa tomondan) va eslatmalar (keling mana bu mavzuga qaytsak, yuqorida aytib o'tilganidek)ni o'z ichiga olsa, shaxslararo metadiskursiv markerlariga aniqlik markerlari (shubhasiz, aniqki), tegishlilik markerlari (x ta'kidlaganidek, y fikriga ko'ra) va munosabat markerlari (afsuski, ishonchim komilki) kiradi. Milne xulosasiga ko'ra, so'rovnomaga respondentlari ushbu ikki metadiskursiv markerlarning teng miqdorda ishlatilishi matnning ishonarlilik darajasini oshirishga xizmat qilishini ta'kidlashgan. [4]

Koay Dong Lian esa har qanday matnning xususan, shaxsiy rivojga oid diskurslarning o'quvchini ishontirishi ikki narsaga - muallifning ishonchliligi hamda o'quvchining matnga faol jalb qilinish darajasiga bog'liqligini aytgan. [7, 30-38] Yuqoridagi birinchi xususiyat, ya'ni muallifning ishonchliligi matnning janriy xususiyatidan kelib chiqib turlicha usullar bilan ko'rsatilishi mumkin. Ilmiy matnlarda

ishonchlilik boshqa olimlar ishlariga beriladigan havolalar orqali oshiriladi, bunda matn muallifi o'z ilmiy qarashlarini boshqa olimlar ishi orqali isbotlaydi hamda o'z sohasi bo'yicha adabiyotlardan xabardorligini ko'rsatadi. Shaxsiy rivojlanishga oid adabiyotlarda esa o'quvchini ishontirish, ya'ni yozuvchi shaxsiga o'quvchining ishonishi boshqa lingvistik unsurlar orqali amalga oshiriladi. Bunda asosiy e'tibor yozuvchining o'quvchi muammosiga hammadligini ko'rsatish, yozuvchining asl maqsadi o'quvchiga yordam berish, ko'tarilayotgan muammolarda yozuvchi o'quvchi bilan hammaslak ekanini anglatish muallifning tajribasini o'quvchi boshidan o'tkazishi mumkin bo'lgan tajriba sifatida ifodalash orqali amalga oshiriladi. Ilmiy matn uslubiga qarama-qarshi tarzda shaxsiy rivojlanish diskursida barcha maslahatlar muallifning hayotiy tajribasiga asoslanadi. O'zini o'zgartirish, o'zini takomillashtirish haqidagi hayotiy hikoyalarida "men" olmoshi eng ko'p qo'llanilib, matn birinchi shaxs nuqtai nazaridan tuzilgan gaplardan iborat bo'ladi.

O'quvchini matnga jalb qilish xususiyati esa Haylend tomonidan taklif etilgan tizimga ko'ra besh elementdan iborat: o'quvchiga qaratilgan olmoshlar, direktivlar, savollar, barchaga ma'lum bilimlar hamda shaxsiy qarashlar. [6]

Shaxsiy rivojlanishga oid adabiyotlarning registr xususiyatlari tadqiqida, tadqiqot uchun tanlab olingan 20ta shu turdagi asarlarda "siz/sizning" (you/your) olmoshlarining ishlatilish tezligi 15 ta eng ko'p uchraydigan so'zlar ichida, siz 6-o'rinni, sizning esa 13-o'rinni egallagan. Holbuki, buyruq maylidagi gaplarda implisit qo'llaniladigan siz/sen olmoshi bu o'rinda hisobga olinmagan. Shuningdek, shaxs olmoshlaridan men so'zi eng ko'p ishlatilishi jihatdan 10, biz esa 12-o'rinda kelgan (2-jadval)

O'rin	So'z turi	Necha marta ishlatilgan
1	the	56572
2	to	43636
3	and	35436
4	of	33359
5	a	28930
6	you	23640
7	in	21432
8	that	20545
9	is	16175
10	i	18400
11	it	14239

12	we	12029
13	your	10100
14	for	9710
15	with	8572

2-jadval. Shaxsiy rivojlanishga oid tanlangan asarlarda ko'p uchraydigan so'zlar

Ikkinchi shaxs olmoshlarining boshqa diskurslar (so'zlashuv, ish bo'yicha e'lonlar, shaxsiy rivojlanishga oid asarlar, yangiliklar, badiiy adabiyot hamda ilmiy matnlar)da

qo'llanilishi o'rganilgan tadqiqotda ham siz/sen olmoshi o'quvchiga murojaat tarzida shaxsiy rivojlanishga oid kitoblarda ko'p ishlatilishi xulosalangan (3-jadval).

Diskurs turi	Har 10,000 ta so'zda ishlatilish soni
So'zlashuv	300
Ish e'lonlari	193
Shaxsiy rivojlanish kitoblari	178
Yangiliklar	20
Badiiy adabiyot	10
Ilmiy matnlar	10

3-jadval. Ikkinchi shaxs olmoshlarining turli diskurslarda ishlatilishi

Jadvalda ko'rinib turganidek, tinglovchiga, o'quvchiga qaratilgan olmoshlar so'zlashuv uslubiga xos bo'lib, shaxsiy rivojlanishga oid adabiyotlar yozma matn bo'lsa-da, unda so'zlashuv uslubi xususiyatlari namoyon bo'ladi. Stayn bu janrdagi asarlar so'zlashuv uslubida, o'quvchiga tez-tez murojaat qilib turish orqali yozilsa muvaffaqiyat keltirishini yozadi. Demak, shaxsiy rivojlanish kitoblarining yana bir xususiyatlaridan biri uning o'quvchiga yo'naltirilganligi ekan.

Ikkinchi shaxs olmoshi siz/sen gapda grammatik jihatdan ega vazifasida kelishi tahlil natijalarida ayon bo'ladi. Ingliz tilida you olmoshi kelishiklarda turlanmagani sababli, gapda ega vazifasida kelganda ham, to'ldiruvchi vazifasida

kelganda ham bir xil shaklda namoyon bo'ladi. Funktsional jihatdan "you" har 10,000 so'zdan 131 tasida ega vazifasida takror uchraydi, 28 ta holatda esa to'ldiruvchi vazifasini bajarib keladi. 82 foizda olmoshning ega vazifasida kelishi shaxsiy rivojlanish janrining aynan o'quvchiga qaratilganini isbotlaydi hamda o'quvchini o'qish jarayonida faol ishtirokchi roliga o'tkazadi.

Qaratqich kelishigini olgan shaklda, ya'ni siz-ning/sening shaklida ot bilan so'z birikmasi yasalganda, tahlil qilingan adabiyotlarda eng ko'p uchraydigan birikmaga kirishuvchi otlarning 15tasi quyidagilar (4-jadval):

O'rin	So'z birikmasidagi otlar	Necha marta ishlatilgan
1	hayot	806
2	aql	329
3	bola	202
4	tana	179
5	oila	131
6	maqsad	122
7	talant	117
8	do'st	94
9	miya	92
10	fikrlar	84
11	diqqat	82
12	yurak	79
13	ish	79
14	vaqt	71
15	turmush o'rtoq	59

4-jadval. Sizning/sening + ot birikmasida eng ko'p qo'llangan otlar

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi jadvalda keltirilgan tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, sizning/sening + ot so'z birikmasida hayot so'zi eng ko'p birikma yasovchi ot bo'lib, bu turdagi kitoblarda asosiy e'tibor o'quvchining hayotiga qaratilganidan dalolat beradi. Keyingi o'rinlarda esa tafakkur jarayoniga oid so'zlar: aql, maqsadlar, miya, fikrlar va diqqat so'zlari umumlashma holda 709 marta ishlatilgan. O'quvchining fikrlash tarzini o'zgartirgan holda, uning hayotini o'zgartirish maqsadi ushbu so'z birikmalari orqali ifodalangan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, shaxsiy rivojlanishga oid adabiyotlar ushbu janrga oid bo'lishi uchun bir necha xususiyatlarni qamrab olishi kerak va har bir xususiyat maxsus lingvistik vositalar bilan amalga oshiriladi. Xususan, o'quvchiga to'g'ridan to'g'ri murojaat, ikkinchi shaxs olmoshlarning tez-tez ishlatilishi, ushbu olmoshlar bilan o'quvchining hayoti va fikrlashiga ta'sir o'tkazish uchun hayot, maqsadlar, diqqat, miya kabi so'zlar ishtirokidagi so'z birikmalarining takror kelishi shaxsiy rivojlanishga oid adabiyotlarning o'ziga xos uslubi ekanligi tahlil natijalarida aniqlandi.

ADABIYOTLAR

1. Bergsma, A. (2008). Do self-help books help? Journal of Happiness Studies, 9(3), 341-360.
2. Coyle, K., & Grodin, D. (1993). Self-help books and the construction of reading: Readers and reading in textual representation. Text & Performance Quarterly, 13(1), 61.

3. Cumming, A. (2013). Multiple dimensions of academic language and literacy development. *Language Learning*, 63, 130-152. doi: 10.1111/j.1467-9922.2012.00741.x
4. Dafouz-Milne, E. (2008). The pragmatic role of textual and interpersonal metadiscourse markers in the construction and attainment of persuasion: A cross-linguistic study of newspaper discourse. *Journal of Pragmatics*, 40(1), 95-113.
5. Dolby, S. K. (2005). *Self-help books: Why Americans keep reading them*. Illinois: University of Illinois Press.
6. Hyland, K. (1994). Hedging in academic writing and EAF textbooks. *English for Specific Purposes*, 13(3), 239-256. doi: [http://dx.doi.org/10.1016/0889-4906\(94\)90004-3](http://dx.doi.org/10.1016/0889-4906(94)90004-3)
7. Koay, D. L. (2015). *Self-improvement books: A genre analysis*.
8. Stine, J. M. (1997). *Writing successful self-help and how-to books*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
9. Virtanen, T., & Halmari, H. (2005). Persuasion across genres: Emerging perspectives. In H. Halmari & T. Virtanen (Eds.), *Persuasion across genres: A linguistic approach* (pp. 3-24). Amsterdam: John Benjamins.

G'anisher XUDAYBERGANOV,
Toshkent Irrigatsiya va Qishloq Xo'jaligini Mexanizatsiyalash Muhandislari Instituti o'qituvchisi
E-mail: smaylik@mail.ru

O'zMU dotsenti S.Yakubov taqrizi asosida

JORJ ORUELLNING HAYOTI VA DASTLABKI IJOD DAVRI

Annotatsiya

Ushbu maqola buyuk ingliz yozuvchisining hayoti va ijodi haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan.

Kalit so'zlar: yozuvchi, jurnalist, ijod, taxallus, tanqidchi, adabiy jarayon, ingliz adabiyoti.

ЖИЗНЬ И РАННИЙ ТВОРЧЕСКИЙ ПЕРИОД ДЖОРДЖА ОРУЭЛЛА

Аннотация

В данной статье собрана информация о жизни и творчестве великого английского писателя.

Ключевые слова: писатель, журналист, творчество, псевдоним, критик, литературный процесс, английская литература.

THE LIFE AND EARLY CREATIVE PERIOD OF GEORGE ORWELL

Abstract

This article contains information about the life and work of the great English writer.

Key words: writer, journalist, creation, pseudonym, critic, literary process, English literature.

Kirish. Jorj Oruell - taniqli ingliz yozuvchisi, jurnalisti, esseist va tanqidchisi Erik Artur Bleyning ijodiy taxallusi. Uning ijodi ijtimoiy adolatsizlikni chuqur anglash, totalitarizmga keskin qarshilik, demokratik sotsializmga e'tiqod, shuningdek, tilning ravshanligiga ishtiyoqi va beqiyos zukkoligi bilan ajralib turadi. U XX – asrning eng mashhur distopiylaridan biri edi. Erik Artur Bler 1903-yil 25-iyunda Hindistonning Motixari shahrida tug'ilgan. Britaniyalik davlat xizmatchisining o'g'li sifatida u o'zining birinchi kunlarini otasi bo'lgan Hindistonda o'tkazdi. Tug'ilganidan taxminan bir yil o'tgach, onasi Erik va uning katta opasini Angliya jo'chirdi. Erik Artur Bler o'sha paytda Britaniya mustamlakasi bo'lgan Hindistonning Motixari shahrida tug'ilgan. Uning otasi koloniya ma'muriyatining afyuni bo'limida oddiy va oddiy lavozimlardan birini egallagan, onasi esa birmadan kelgan choy savdogarining yagona qizi edi. Bolaligida Erik onasi va katta opasi bilan Angliya jo'nadi, u erda bola ta'lim olish yo'lida - avval Istbourne boshlang'ich maktabida, keyin esa nufuzli Eaton kollejida maxsus stipendiya asosida o'qidi. 1921-yilda kollejni tugatgandan so'ng, yigit besh yil davomida (1922-1927) Birma politsiyasiga o'zini bag'ishladi, ammo imperator boshqaruvidan noroziligi uning tez orada iste'foga chiqishiga sabab bo'ldi. Shundan so'ng yozuvchi Jorj Oruell taxallusini olgan Erik Bler hayotidagi bu davr uning 1936 yilda taxallusi ostida nashr etilgan eng mashhur romanlaridan biri "Birmadagi kunlar" bilan belgilandi.

Birmada, yosh va erkin bo'lganidan keyin u Evropa yo'l oldi va u erda vaqti-vaqti bilan yarim kunlik ishdan ikkinchisiga o'tib bir bo'lak non topish uchun ishlab yurdi. Keyinchalik u uyga qaytgach, yozuvchi bo'lishga qat'iy qaror qildi. Bu davr oralig'ida Oruell Evropaning ikkita eng yirik shaharlaridagi hayoti haqida hikoya qiluvchi "Parij va Londondagi qo'pol funtlar" romanini yozdi. Bu ijod ikki qismdan iborat bo'lib, ularning har biri poytaxtlarning har birida o'z hayotining eng yorqin lahzalarini tasvirlab bergan edi.

Yozuvchi yoshligini eslab shunday yozadi: hali aqlimni tanib-tanimayotgan, besh-olti yoshlarda edim chog'i, ulg'ayganimga, albatta, yozuvchi bo'lishimni ich-ichimdan sezardim. O'n yetti yoshimdan boshlab yetti yil davomida miyamga zulukday yopishib olgan xomxayoldan voz

kechishga harchand urinmay, aqlim tabiatimdagi bu talbalikni yengaverar, ertadir-kechdir, o'zimni bosib olib, jild-jild kitoblar yozishimni tasavvur etsam, terimga sig'may suyunib yuraverardim.

Uch yarim yoshlarimdan, bu jarayon besh yil davom etgan, sakkizimgacha otamni ahyon-ahyonda ko'rganman. Shunga o'xshash sabablar tufayli o'zimni yolg'iz sezar, ruhimga begona odatlarim ko'paygandan-ko'payib borardi. Yagona yupanchim — qog'oz qoralash, xayolimdagi odamlar bilan suhbat qurish edi. Avvalboshdan qadr topmagan adabiy intilishlarim — shu kechinmalarning oqibatidek... So'z nafosatini tuyish, zarrachalik qimmatini yo'q faktlar bilan olishish qobiliyati yuqqanmida, ehtimol. Kundalik hayotimda takror-takror duch keluvchi omadsizliklar o'zimgagina daxldor dunyomning ajralmas bo'lagi edi. Shubhasiz, ijodga jiddiy kirishishning vaqti-soati yetgan, shu choqqacha — bolaligim yoshligimda qoralab yurganlarim esa yarim varaqchayam chiqmasdi. Birinchi shig'irimni to'rt-besh yoshimda yozganman, elas-elas xotirlayman: onam aytib turgan, men ko'chirgandim. She'r yo'lbars haqida edi. Uning o'tkir kurak tishlari, shugina tashbehidan boshqasini eslolmayapman. Bleykdan (1) o'g'irlab olgan "Yo'lbars, yo'lbars" "she'r" imdan rosa zavqlanganman.

Taqdir yozuvchi uchun juda ko'p sinovlarni tayyorladi va u hech bo'lmaganda barqarorlikka erisha olmaganiga qaramay, Oruell o'z baxtini topib, shaxsiy hayotini tartibga solishga muvaffaq bo'ldi. 1936-yilda yozuvchi Eylin O'Shonesy bilan turmush qurdi. Xotin Oruellni qo'llab-quvvatladi va yozuvchiga uning karerasida yordam berdi. 1936-yilda Oruell, o'sha paytda allaqachon turmush qurgan, rafiqasi bilan fuqarolar urushi avjiga chiqqan Ispaniya jo'nab ketishdi. Taxminan bir yil jangovar zonada bo'lganidan so'ng, u zarurat bilan Buyuk Britaniya qaytib keldi - fashist snayperining tomog'idan yaralangani davolanishni va keyingi jangovar harakatlarni olib tashlashni talab qildi. Ispaniyada Oruell 1930-yillarning boshidan buyon Ispaniyada mavjud bo'lgan marksistik tashkilot bo'lgan POUM antistalinistik Kommunistik partiyasi tomonidan tuzilgan militsiya saflarida janglarda qatnashdi. Yozuvchi hayotining ushbu davriga butun bir kitob bag'ishlangan - "Kataloniya sharafiga" (1937), unda u frontda yashagan kunlar haqida batafsil hikoya qiladi.

Biroq, britaniyalik noshirlar kitobni qadrlamadilar va uni qattiq tsenzuraga duchor qildilar - Oruell respublika mamlakatida sodir bo'layotgan terror va qonunbuzarlik haqida yozilgan har qanday bayonotlarini kesib qo'yishga majbur edi. Bosh muharrir qat'iy edi – fastistik agressiya sharoitida sotsializmga, hatto undan ham ko'proq bu hodisaning maskani – SSSRga zarracha soyani ham tashlab bo'lmaydi. Kitob hali ham 1938 yilda dunyoni ko'rgan, ammo u juda sovuq qabul qilingan - yil davomida sotilgan nusxalar soni 50 donadan oshmagan. Bu urush Oruellni kommunizmning ashaddiy dushmaniga aylantirib, ingliz sotsialistlari safiga qo'shilishga qaror qildi. Er-xotinining o'z farzandlari yo'q edi, lekin ular Richard Horatio ismli bolani asrab olishdi 1944 yilda. Jorjning rafiqasi 1945-yilda to'satdan vafot etdi. Yagona sevganini yo'qotish yozuvchini buzdi, bundan tashqari, uning o'zi ham sog'lig'i bilan bog'liq muammolarga duch keldi. Uni ta'qib qilgan baxtsizliklar natijasida Jorj kichik bir orolda nafaqaga chiqdi va ko'p yillar davomida g'oyasi bo'lgan roman yaratishga e'tibor qaratdi. Jorj 1984-yil romanini tahrir qilishda davom etdi va shunda ham uning ahvoli keskin yomonlashganini his qildi. 1948-yilda yozuvchi Shotlandiyaga jo'nab ketadi, kasallikni engib o'tish umidida uzoq orolga joylashadi. U haqiqatan ham barcha ishini bajarishga ulgurishiga umid qilgan, ammo har bir yangi kun unga aql bovar qilmaydigan azob-uqubatlarni keltirdi. 1938-yilda shifokorlar Jorjga sil kasalligi tashxisini qo'yishdi va hozir u juda tez rivojlanmoqda. Oruell vataniga Londonga qaytishga qaror qildi. Oruell 1949-yilning kuzida Sonya Braunell bilan turmush qurishdi, lekin Oruellning yaqin orada vafot etishi tufayli ular atigi uch oy birga yashashdi. Har bir kun Oruellning progressiv sil kasalligi tufayli ishlashini qiyinlashtirdi. Mashhur yo'zuvchi turli yillar davomida ko'plab quyida nomlari keltirilgan ajoyib asarlar yaratgan.

- 1933 yil - "Parij va Londondagi qo'pol funtlar"
- 1934 yil - "Birmadagi kunlar"
- 1935 yil - "Ruhoniyning qizi"
- 1936 yil - "Yashasin fikusi"
- 1937 yil - "Uigan Pierga yo'l"
- 1939 yil - "Havodan nafas oling"
- 1945 yil - "Hayvonlar fermasi"
- 1949 - "1984"

Yozuvchi ijodini muntazam kuzatmay turib ham, uning uslubini baholash mumkinligi haqida o'ylab ko'rmagandim. Ijodkor qalamga olgan mavzu uning yoshidan darak berarkan, biroq u nimagaki qo'l urmasin, bir umr qutulib bo'lmas azob — ijod ehtiyojini qondirishi kerak. Ijod uning ermagi yoki hunari emas, kasbidir. Po'rtanali inqilob davrlari singari insonda ham o'tish davri kuzatiladi. Bunday paytda, u his-tuyg'ularini jilovlay olmog'i, siyratini go'zallashtirmog'i hamda g'o'rlik davri va noxush kayfiyatdan tez forig' bo'lishga intilmog'i lozim; biroq ijodkor dastlabki ta'sirlardan mosuvo qolsa, ichidagi ijod ishtiyoqi ham o'ladi. Tirikchilik talabi hisobga olinmasa, yozish, ayniqsa, nasrda ijod qilish uchun to'rt asosiy turtki bor. To'rt sabab har bir yozuvchida turli darajada bo'ladi, vaqt va muhit tufayli ular almashinib turadi:

1. Xudbinlik. Aqli bilan maqtanish, tez-tez tilga tushib turish, xotirlanish, kamsitganlarga ko'rsatib qo'yish va hokazo va hokazo istaklar. Bu sabab emas, deguvchilar yolg'onni to'n qilib kiyib olganlar: xudbinlik — barcha sabablarning boshi. Yozuvchilarning bir o'zigagina emas, olimlar, artistlar, siyosatdonlar, huquqshunoslar, zobitlaru omadli jentlmenlar—qisqasi, jamiyatning yuqori qatlamiga chiqqan chipqon bu. Olomonda ayni xislat uncha ko'zga tashlanmaydi: ular o'ttiz yoshdan o'tgach, ko'rga hassa qilib ko'rsatishlaridan orlanadi, o'zgalar uchun yashaydi yoki og'ir va zerikarli ishga sho'ng'ib ketadilar. Biroq umrining adog'igacha bu yo'ldan yurishni istamagan Xudoning erkato'y, qaysar yaratilqlari ozchilik bo'lib, ular sirasiga yozuvchilar ham kiradi. Nomlari katta harflar bilan yoziluvchi yozuvchilar mol-dunyoga

befarqliklariga qaramay, jurnalistlardan ko'ra shuhratparast va xudbinroqdirlar.

2. Estetik entuziazm (ishtiyoq). Tashqi olamdagi, alohida ta'kidlash joizki, so'z va uning mohiyatidagi go'zallikni idrok etish mayli. Nazmdagi noziklik va nasrdagi ohang, hatto tovushlardagi farqni his qilish xohishi. O'zi uchun qiziq va qimmatli bo'lgan tajribani boshqalar bilan baham ko'rish istagi. Talay yozuvchilarda estetik sabab juda zaif. Ammo pamphletchi yoxud darslik muallifi bo'lsin, so'zga muhabbati vajidan uzzukun qog'ozga termilib o'tiradi. Ular-da jillaqursa, matbaa, bezak borasida didga ehtiyoj sezar. Kitob deymiz, hatto temiryo'l yo'riqnomasida ham estetik unsurga ko'zimiz tushadi-ku.

3. Tarixiy impuls. Borliqni boricha ko'rish va ko'rsatish, kelgusi avlodga o'z holicha yetkazish istagi.

4. Siyosiy maqsad. "Siyosiy" so'zi keng ma'noda keladi. Dunyoni muayyan yo'nalishga burish, turli kishilar fikrlarini o'zgartirishga bo'lgan mayl. Boz ustiga, biror asar yo'qki, siyosiy ta'sirdan xoli bo'lsa. San'at va siyosatda bog'liqlik yo'q deyishning o'zi siyosiy qarash. Bu turli impulsning bir-biriga zid kelishi, odamdan-odamga, vaqtdan-vaqtga o'zgarib borishiga tarix guvohlik beradi. Tabiatan, — ha, "tabiat"ingiz tufayli o'smir boladan arbobga aylanasiz — men uch asosiy printsipga sodiq qolib, to'rtinchi sababga e'tibor qaratmagan ijodkorman. Erkim o'zimdalgida ohanjamali yoki butkul tavsifiy asarlar bitishim, siyosiy maylimni o'quvchiga sezdirmasligim mumkin edi. Biroq muhit meni pamphletchi qilib yetishtirdi. Avvalgi besh yilim o'ta nobop sharoitda — Hindistondagi Birmapolitsiya mahkamasida o'tdi, keyin ochlik va omadsizlik yopishib oldi. Ko'rgan-kechirganlarim tabiiy ravishda hokimiyatga nafratimni oshirdi va butun vujudim bilan ishchilar qatlamini himoya qilishga bel bog'ladim. Birmadagi faoliyatim imperializm tabiatini anglashimga ko'mak berdi, biroq tajribam siyosiy doiradagi mavqeimga hali kifoya qilmasdi. So'ng hokimiyat tepasiga Gitler keldi, Ispaniyada fuqarolar urushi boshlandi va hokazo hodisalar. 1935 yilning oxirlarida bazo'r qat'iy qarorga keldim.

Hayvonlar fermasi syujeti yozuvchi bir paytlar guvoh bo'lgan vaziyatga asoslangan edi. Angliya qishlog'ida Jorj otni hassa bilan turtayotgan bolani ko'rdi. O'shanda Oruell birinchi bo'lib, agar hayvonlarning ongi bo'lsa, ular ancha zaifroq odamning zulmidan allaqachon qutulgan bo'lar edi, degan fikrni o'ylab topdi.

Oradan besh yil o'tib, Jorj Oruell unga dunyo miqyosida shuhrat keltirgan roman yozdi. Bu distopiya kitobi. Bu janr avvalroq, "Jasur yangi dunyo" romani nashr etilgandan keyin modaga kirdi. Biroq, agar Huxli 26-asr voqealarini tasvirlab, jamiyat tabaqalari va iste'mol kultiga e'tibor qaratsa, Oruell totalitar tuzumning tavsifiga batafsilroq to'xtalib o'tadi, bu yozuvchini juda qiziqtirgan mavzu ijod pallasining boshlanishi edi. Oruell, buyuk rassom kabi o'ziga qat'iy talablar qo'yadi ijodiy shaxs bo'lishi faqatgina hayotdan olib yozishi, ko'rganlari asosida asar yaratishni va u albatta hayotiy, tabiiy ko'rinishga ega bo'lishini istardi, va bu narsa uning asarlarida o'z aksini topgan, masalan "Adabiyot va totalitarizm", "Lir, Tolstoy va ahmoq", "Nega yozaman", "Adabiyotni bostirish", "Yozuvchilar va Levafan" va boshqalar. Shunday qilib, u "Adabiyot va totalitarizm" Oruellning takrorlanmas yozuvchi bebaho so'z ustasi ekanligini ta'kidlaydi. Faqat o'zingiz o'ylagan va his qilgan narsalarni yozing. Yolg'on yoki uydirma san'at va adabiyotning eng asosiy dushmani deb bir necha bor o'z essellarida ham yozib o'tgan.

"Yozuvchilar va Levafan" essiseda Oruell bu haqda ko'p gapiradi: siyosat shunday sharoitda ijodkor inson hayotiga ta'sir qiladi. Ijodiyot adabiy jarayonga "to'liq taslim bo'lolmaydi"; [Oruell; 1989]. Lekin bu umuman buni anglatmaydi yozuvchi taslim bo'lishi va hech narsa qilmasligi kerak. Bu hisobda Oruell o'z pozitsiyasiga ega: "Siyosat sohasiga kirib kelayotgan yozuvchilar bundan xabardor

bo'lishi kerak o'zlari u erda oddiy fuqarolar, oddiy odamlar, lekin yozuvchilar emas" [Oruell; 1989]. Publitsistning pozitsiyasi qat'iy ishonch bilan izohlanadi. Adabiyotni alohida shaxslar yaratadi. Juda siyosiyashgan odam asta-sekin shaxsiyatini yo'qotadi - siyosat uni bostiradi. Shunday qilib, o'z siyosiy faoliyatini amalga oshirish, rassom aniq kerak uni ijodiy jarayondan ajrating.

Bir qator adabiyotshunos olimlar va tanqidchilar Oruellni sovet yozuvchisining "Biz" romanida aks ettirilgan g'oyalarni plagiat qilishda ayblashadi va Jorj inshosida Zamyatin g'oyalari asosida o'z asarini yozish niyatlari haqida ma'lumot bor. Oruell vafotidan keyin roman asosida bir xil nomdagi ikkita film suratga olindi.

«1984» (ingilizcha Nineteen Eighty-Four) ingliz yozuvchisi va publitsisti Jorj Oruellning antiutopiya janrida yozilgan romani. 1949-yil nashr etilgan. Roman 2018-yil Karim Baxriyev tomonidan o'zbekchaga tarjima qilingan. Bosh qahramon Uinston Smit tashqi partiyaning vakili. U Londonda istiqomat qilib, Haqiqat vazirligida ish yuritadi. Partiyaning mafkura va g'oyalari munosobatan gumonlarini hech kimga oshkor etmaslikka harakat qilsa ham, kundalik daftar sotib olib o'z fikrlarini yozib boradi. Ko'p o'tmay u Juliyan uchratadi. Juliya ham partiyaning mafkuralariga ishonmaydi. Ular muntazam ravishda uchrashib turadilar. Kunlarning birida, Uinston antiqa narsalar do'koni sohibi mister Charringtonga duch keladi. Charrington do'konining ikkinchi qavatida joylashgan xonani Uinstonga ijaraga beradi. Bundan tashqari Uinston O'Brayen bilan tanishadi. O'Brayen Ichki Partiyaning baland martabali xodimi. Uinstonning fikri

bo'yicha u Goldsteyn tomonidan tashkil qilingan inqilobchilar guruhining a'zosi. Shu bois Uinston va Juliya O'Brayenning huzuriga kelib, ularni Goldsteyn guruhiga qabul qilishlarini iltimos qiladilar. Bunga javoban O'Brayen ularga Goldsteyn muallifligi ostida yozilgan sohta kitobni beradi. Bir necha kunlardan so'ng Uinston va Juliya hibsga olinadilar. Chunki mister Charrington va O'Brayen fikr politsiyasining vakillari edi. Muhabbat vazirligida Uinston ko'p so'roqlar natijasida, o'z maslagidan qaytgan bo'lsada, Juliya bo'lgan muhabbatidan voz kechmaslikka harakat qiladi. Ammo keyinchalik, "101 xona"da hatto Juliya ham qarshi xoinlik qiladi. Uinston ozodlikka erishganidan so'ng, kafeda Juliyan uchratadi. Juliya ham huddi Uinston kabi barcha narsalardan voz kechgan.

Yozuvchining yuragi 1950-yil 21-yanvarda to'xtadi, u endigina 46 yoshda edi. Jorj Oruell - mashhur britaniyalik yozuvchi, publitsist va jurnalist. Uning ajralib turadigan jihati oddiy yozuv uslubi, totalitarizmni shafqatsiz tanqid qilishdir. Uning eng mashhur asarlari orasida 1945-yilda yozilgan "Hayvonlar fermasi" hikoyasi va 1948-yilda nashr etilgan "1984" distopiya romani bor.

"Ikki daqiqalik nafrat", "fikir politsiyasi", "Katta birodar", "sovuq urush" kabi mashhur iboralarni umrida eshitmagan odamning o'zi bo'lmasa kerak. Ko'pchilik ularni bloggerlar yoki zamonaviy jurnalistlarga tegishli deb o'ylashadi, lekin aslida ular bunday emas. Bu bayonotlar ingliz yozuvchisi, demokratik sotsializmning ashaddiy himoyachisi, Stalinning raqibi, u yovuzlikning yakuniy timsoli deb hisoblagan Jorj Oruellga tegishli.

ADABIYOTLAR

1. <https://www.litres.ru/dzhordzh-oruell/ob-avtore/>
2. <https://24smi.org/celebrity/5493-dzhordzh-oruell.html>
3. <https://www.biography.com/people/george-orwell-9429833>
4. <https://stuki-druki.com/authors/Orwell.php>
5. Оруэлл Дж. Дневники//Факт или вымысел. Сост. А. Ливергант. – М.: Б.С.Г.-Пресс, 2008. – 1128 с. С. 889 – 954.
6. Оруэлл Дж. 1984 и эссе разных лет. – М.: Прогресс, 1989.
7. Мария По́злевна Карп (род. 1956, Ленинград, СССР) — журналистка, переводчица стихов и прозы с английского и немецкого, автор литературной биографии Джорджа Оруэлла, 2017
8. Чаликова В.А. Предсказания» Дж. Оруэлла и современная идеологическая борьба. – М.: РАН, 1986.
9. <https://magazines.gorky.media/neva/2009/3/novoyaz-v-literature-i-v-zhizni.html>
10. McCdowell E/ Publishing from BBC's Orwell File//New York Times, 1984. Sept.7
11. Uilyam Bleyk (angl. William Blake; 28.11.1757 — 12.08.1827, London) — taniqli ingliz shoiri
12. Williams R. Orwell. — Fontana: Collins, 1971. — 95 p

UDK: 821.111(73):7.046.2

Marg'uba XUDAYBERGANOVA,
Toshkent Irrigatsiya va Qishloq Xo'jaligini Mexanizatsiyalash Muhandislari Instituti o'qituvchisi
E-mail: smaylik@mail.ru

O'zMU dotsenti S.Yakubov taqrizi asosida

JOAN KETLIN ROULINING HAYOTI VA DASTLABKI IJOD YILLARI

Annotatsiya

Maqolada ingliz yozuvchisi hayoti ijod yillari haqida ma'lumotlar berilgan. Yozuvchi ijodining yangi davr bolalari uchun badiiy adabiyotning shakllanishiga ko'rsatgan ta'siriga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: ilmiy fantastika, bolalar adabiyoti, zamonaviy adabiyot, ommaviy adabiyot, fantaziya.

ЖИЗНЬ И РАННИЕ ТВОРЧЕСКИЕ ГОДЫ ДЖОАН КЭТЛИН РОУЛИ

Аннотация

В статье представлена информация о жизни английского писателя. Особое внимание уделено влиянию творчества автора на формирование детской художественной литературы нового времени.

Ключевые слова: фантастика, детская литература, современная литература, популярная литература, фантазия.

THE LIFE AND EARLY CREATIVE YEARS OF JOAN KATHLEEN ROWLEY

Abstract

The article provides information about the life of the English writer. Particular attention is paid to the influence of the author's work on the formation of children's fiction of modern times.

Key words: science fiction, children's literature, contemporary literature, popular literature, fantasy.

Kirish. J.K.Rouling (Joan Ketlin Rouling) ijodi zamonaviy ingliz adabiyotining e'tiborga molik hodisasiga aylandi. JK Rowling, 1965 yil 31 iyul kuni Angliya Gloucestershire shahridagi Yate general kasalxonasida Joan Rowling (ism-familiyasi yo'q) sifatida dunyoga kelgan. (Chipping Sodbury ko'pincha uning tug'ilgan joyi deb qayd etilgan bo'lsa-da, uning tug'ilish haqidagi guvohnomasida Yate aytiladi.) Rowlingning ota-onasi, Piter Jeyms Rowling va Anne Volant, ingliz dengiz flotiga qo'shilish yo'lida poezdda uchrashdi (Peter va Petering Ayollar uchun dengiz qirg'oq xizmati). Bir yil o'tgach, ular 19 yoshida turmushga chiqdilar. 20 yoshda, yosh juftliklar Joan Rowling kelganida, 23 oy o'tgach, Joanning singlisi Diane "Di" ga yangi ota bo'ldi. Rowling yoshligida oilasi ikki marta ko'chib ketgan. To'rt yoshida Rowling va uning oilasi Winterbournega ko'chib ketishdi. Bu erda u Potter ismli mahallada yashovchi birodar va opa bilan tanishdi.

Yoshi to'qqizda Rowling Tutshillga ko'chib o'tdi. Ikkinchi harakatning vaqti Rowlingning taniqli onasi Ketlinning o'limiga sabab bo'ldi. Keyinchalik, Rowlingdan boshlanuvchilarni Garri Potter kitoblari uchun ko'proq o'g'il o'quvchilarni jalb qilish uchun taxallus sifatida ishlatish so'ralganda, Rowling buvisi sharaflash uchun ikkinchi marta Kathleen uchun "K" ni tanladi. Rowling o'n yoshida Wyeden maktabiga qatnay boshladi, u erda o'z sinflari uchun juda ko'p ishladi va sportda dahshatli edi. Rowlingning so'zlariga ko'ra, xarakterli Hermione Granger bu davrda erkin Rowlingga asoslanadi. 15 yoshli Rowling, onasi juda ko'p skleroz bilan og'rig'an, otoimmün kasalligi bo'lgan xabarni berganida, vayron bo'ldi. Rowlingning onasi har doim tobora kasal bo'lib qoldi.

Bolalar badiiy adabiyoti, asosan, bolalar dunyoqarashiga xos bo'lgan, o'z dunyosini o'ylab topish istagiga asoslanadi. U yangi avlodni murakkab dunyoga yo'naltirish orqali ulg'ayishiga yordam berish uchun mo'ljallangan. 1997 yilda J. Roulingning "Garri Potter" nomli birinchi romani nashrdan chiqqanida bolalar adabiyoti uchun jahon fantastikasidagi vaziyat o'zgardi. "J. Rouling matni g'ayrioddiy chuqur va semantik topishmoqlarga boy bo'lib,

matn chegaralarini kengaytirib, uni madaniy makonga kiritga olgan. 1997 yilda nashr etilgan o'smir sehriga Garri Potter, Garri Potter va falsafa toshi haqidagi seriyadagi birinchi kitob yozuvchining ijodida tub burilish yasay oldi. Muvaffaqiyatga umid qilmasdan, Bloomsbury keng ko'lamli tanqidchilarning e'tirofiga sazovor bo'ldi va Britaniya bolalar adabiyoti bo'yicha barcha turdagi mukofotlarni, shuningdek, taniqli frantsuz va italyan kitobxonlar jamoasini to'pladi (Sorcières Prix 1998, Premio Cento per la Letteratura Infantile 1998). Keyingi ishlarning muvaffaqiyati shubhasiz: "Garri Potter va Sirlar palatasi", nashr etilganidan bir oy o'tgach, kattalar bestsellerlari jadvalida birinchi o'rinni egalladi;

Garri Potter uchun g'oya

1990-yilda Londonga poezdda, faqat Manchesterda hovli-ovni o'tkazgan holda, Rouling Garri Potterni kontseptsiyasi bilan keldi. Fikr, deydi u, "shunchaki mening boshimga tushdi".

O'sha paytda Rowling, poezdning qolgan qismini hikoya qilishni orzu qilib, uyga qaytganda yozishni boshladi.

Rowling Garri va Xogvarts haqida qisqacha ma'lumot yozishni davom ettirdi, ammo onasi 1990 yil 30 dekabrda vafot etganida kitob bilan bajarilmadi. Uning onasi Rowlingni qattiq urishdi. Qayg'uli qochish uchun Rowling Portugaliyada ingliz tilida o'qitadigan ishini qabul qildi.

Onasining o'limida Garri Potterni ota-onasi vafot etganligi haqida aniq va murakkab tuyg'ular paydo bo'ldi.

To'liq vaqtli ishini boshlashdan oldin, Rowling Garri Potterni qo'lyozmasini tugatishga qaror qildi. U buni tugatgandan so'ng, uni yozib, uni bir necha adabiy agentlarga yubordi.

Agentni sotib olgandan so'ng, agent nashriyotchi uchun xarid qilgan. Bir yil mobaynida izlanishlar olib borgan va ko'p sonli va'zgo'ylar uni aylantirgandan so'ng, agent nihoyat kitobni chop etishga tayyor bo'lgan nashriyotni topdi. Bloomsbury 1996 yil avgust oyida kitob uchun taklif qildi.

Roulingning birinchi Garri Potter kitobini, *Garri Potter va Filosofning Toshi* (Garri Potter va Sehringning Stonei AQSh nomini olgan), yosh o'g'il va qizlar va katta yoshli tomoshabinlarni jalb qilmoqda.

Rowling tezroq talab qilib, quyidagi olti kitob ustida ish olib bordi, oxirgi nashr 2007-yil iyul oyida chop etildi.

Juda mashhur

1998 yilda Warner Bros film huquqlarini sotib oldi va o'sha paytdan boshlab kitoblardan juda mashhur filmlar yaratildi. Garri Potterning rasmlari, kitoblari, filmlari va Rowling dunyodagi eng boy odamlardan biriga aylandi.

Mavzugaoidadabiyotlartahlili. Seriyaning uchinchi qismi "Garri Potter va Azkaban asiri" eng ko'p sotilgan qattiq diskli jadvallar ro'yxatida birinchi o'rinni egallagan bo'lsa, "Garri Potter va Sehgarning toshi" eng ko'p sotilgan "Cho'ntak" formatida birinchi o'rinni egalladi; beshinchi kitob "Garri Potter va Feniks ordeni" nashr etilgandan keyin birinchi 24 soat ichida besh million nusxada sotilgan va hokazo. Misli ko'rilmagan sotuvlar J.K. Roulingning Ginnesning rekordlar kitobiga kirishini ta'minladi (2001), ingliz yozuvchisi ko'p marta yil muallifiga aylandi, Britaniya imperiyasi ordeni bilan taqdirlandi (OBE, 2000).

Bulardan tashqari yozuvchi Nestle Smarties Kitob mukofoti oltin medali (JK Rouling ushbu mukofotni uch yil davomida olgan - bu mukofot tarixida misli ko'rilmagan voqea), FCBG bolalar kitobi mukofoti, Birmingham Cable bolalar kitobi mukofoti, yosh telegraf qog'ozi. Yil, British Book Awards tomonidan yilning eng yaxshi bolalar kitobi, Sheffild bolalar kitobi mukofoti. J. Rouling kitoblari AQShda School Library Journal, Paranting jurnali, Publishers Weekly, New York Times kabi davriy nashrlar tomonidan tan olinadi va tavsiya etiladi. Garri Potter seriyasi birinchi o'rinda turadi.

Buyuk Britaniyada bolalar adabiyotining boy an'analari mavjud, ammo bundan oldin bolalar kitoblarining mashhur qahramonlarining hech biri (masalan, J.I. Kerroll, A. Milne, D. Barri qahramonlarini eslang) Garri Potter kabi mashhurlikka ega bo'lmagan. JK Rouling ingliz yozuvchisi asarlarining ajoyib muvaffaqiyati nafaqat rasmiy jadvallar va so'rovlar ma'lumotlari, balki bosma, video va audio nashrlarning yuqori tirajlari va turli mamlakatlarda katta talabga ega bo'lgan tovarlarning chiqarilishi bilan ham dalolat beradi. J. Roulingning "tinchlik" atributlari; Sehrgar bolaning hikoyasiga chinakam qiziqish J. Rouling muxlislarining notijorat jamiyatlari, Internet saytlari mavjudligidan dalolat beradi, ularning sahifalarida Garri Potter muxlislari seriyaning keyingi kitobi nashr etilgunga qadar qolgan vaqtni sanashadi, va bukmekerlar Potter haqidagi tugallanmagan "seriya" syujetini ishlab chiqish uchun garovlarni qabul qiladi va hokazo. Qandaydir tarzda Garri Potter o'zining taniqli salafaridan - dunyoga mashhur bolalar kitoblari qahramonlaridan oldinga chiqdi. Ko'rinish turibdiki, J. Rouling romanlari janr o'ziga xosligi jihatidan ham, bu asarning o'quvchiga ta'sir qilish darajasi jihatidan ham adabiy etk doirasidan chiqib ketgan. J.K. Rowling asarlarining favqulodda muvaffaqiyati sabablarini ko'rib chiqish juda qiziq vazifa bo'lib, bu ishda uni hal qilishning muqobil yondashuvlaridan biri taklif etiladi.

"Garri Potter" haqidagi kitoblarni o'rganishga turli nuqtai nazardan yondashish mumkin: J. Rouling asarlarini ingliz adabiyoti kontekstida, ommaviy adabiyot hodisasi sifatida, bolalar o'qishi uchun kitob sifatida, to'g'rirog'i, o'rganish mumkin. "Yoshlar kitobi". Ushbu asarlarning o'quvchilar ongida talqin qilinishi ALAning Yoshlar uchun eng yaxshi kitoblari o'nta ro'yxatidagi nazariyaga murojaat qilishni talab qiladi.

Garri Potter taniqli bolalar adabiy qahramonlari bilan munosib birga yashaydi, degan taassurot paydo bo'ladi: Polsha nashriyotlar palatasi J. Rouling asarlarini A. Milne ertaklari, Garb submadaniyat tabaqalanishi va post-folklor bilan birga kanonik bolalar kitoblari ro'yxatiga kiritdi. Biroq, agar biz "Garri Potter" ning dolzarb hodisasini o'rganish vazifasini nazarda tutadigan bo'lsak, u yoki bu darajada yuqorida aytib o'tilgan barcha muammolarga to'xtalib o'tish kerak, boshqacha aytganda, fanlararo hamkorlik imkoniyatlaridan foydalanish

kerak. Tadqiqotga yondashuvning asosiy jihati mavzuning dolzarbligi hisoblanadi. So'nggi paytlarda filologlarning ilmiy qiziqishlari ommaviy adabiyot fenomeniga tobora ko'proq e'tibor qaratmoqda, bu ommaviy san'at va umuman madaniyatni reabilitatsiya qilish tendentsiyasi bilan bog'liq [San'at hayoti. 1996: 196]. Boshqa tomondan, gumanitar va ijtimoiy fanlar tomonidan submadaniy shakllanishlar muammosiga (jins va yosh, kasbiy, bo'sh vaqt va boshqalar) e'tibor kuchaymoqda. Ijtimoiy-madaniy tabaqalanish nazariyasi [o'sha yerda: 21] inson jamoalarini o'rganish imkoniyatlari va istiqbollarini sezilarli darajada kengaytirdi, ular orasida yoshlar juda ko'p o'ziga xos submadaniyatlar uchun juda o'ziga xos joy - "generativ muhit" ni egallaydi. Filologik tadqiqotlarning uchinchi istiqbolli va munozarali sohosi hozirgi vaqtda Internetning virtual maydonidir [Juravleva 2004]. Albatta, yuqoridagi sohalarining har biri batafsil va uzoq o'rganishga loyiqdir. Biroq, zamonaviy madaniyat doirasida bir hodisa rivojlandi, uni o'rganish filologik fikrning uchta tegishli sohasini bir vaqtning o'zida hal qilish uchun noyob imkoniyatni beradi. Gap borligi bosma varaq yoki kino ekrani bilan cheklanmagan yagona ommaviy adabiyot asarlari haqida bormoqda - ular o'zlari yaratgan submadaniyatlar muhitida yangi hayot topadilar, doimo turli darajadagi talqinlarga duchor bo'lishadi.

1998-yil yozida romanning davomi "Sirlar palatasi" nashr etildi; Keyinroq ya'ni 2000 yilda dunyo kitobning uchinchi qismni ko'rdi - "Garri Potter va Azkaban asiri". "Olov qadahi" deb nomlangan to'rtinchi kitob savdo bo'yicha barcha rekordlarni yangiladi: 24 soat ichida 373 ming nusxada kitob sotilgan.

J.K. Rouling ham o'z asarida suv parisi obrazidan foydalangan va yuqoridagi tasvirlarni uyg'unlashtirib, suv parilarining bo'yniga ijobiy bo'lmagan vazifani yuklagan. Garri Potter va olovli qismida suv parilari maktablararo musobaqalashayotgan sehrgarlarning eng yaqin insonlarini o'g'irlab, o'z makonida yashirib qo'ygan va sehrgarlarning vazifasi o'z yaqinlarini suv parilari zulmidan xalos qilish qilib belgilangan. Suv parilari asarda uzun yashil sochli, sarg'ish ko'zli, chiroyli ko'rinishga ega bo'lmagan ayollar obrazida tasvirlangan va tanasining pastki qismida oyoqlar o'rniga baliq dumi mavjud.

—The second task's to go and find the merpeople in the lake and... —The merpeople had grayish skin and long, wild, dark green hair. Their eyes were yellow, as were their broken teeth, and they wore thick ropes of pebbles around their necks. They leered at Harry as he swam past; one or two of them emerged from their caves to watch him better, their powerful, silver fish tails beating the water, spears clutched in their hands.

Goblin—odamsimon, g'ayritabiiy jonzo'tlar bo'lib, G'arbiy Yevropa mifologiyasiga ko'ra, yer osti g'orlarida yashaydi va quyosh nurlariga toqat qila olmaydi. Goblinlarning tashqi ko'rinishi turli manbalarda turlicha tasvirlangan, lekin bir jihati aniq—ular miflar dunyosidagi eng badbashara jonzo'tlardan biri. Goblinlar odam qiyofasiga kira oladi, ammo ularning tashqi ko'rinishida 3 jihat o'zgarmay qoladi—uzun quloqlar, xunuk va mushuksimon ko'zlar hamda qo'llaridagi tirnoqlarining uzunligi. Ular ko'pincha quloqlarini bosh kiyim bilan, tirnoqlarini qo'lqop bilan bekitaldilar, faqat mushuksimon ko'zlarini berkitishning iloji yo'q, shuning uchun ham goblinlarni xunuk ko'zlaridan tanib olish mumkin deya xitob qilinadi. Butun dunyo bolalar adabiyotining sevimli muallifi J.K. Rouling ham o'zining shoh asari bo'lmish —Garri Potterda goblin obrazini taqdim etgan. Asarning birinchi qismi bo'lmish —Garri Potter va falsafa toshi qismida asar bosh qahramoni Garri umrida birinchi marta goblinni ko'radi. Asarda goblin past bo'lyli, qorachadan kelgan hamda aqlli yuzida uchli soqoli bor jonzo't bo'lib, tirnoqlari uzun-uzun deya tasvirlangan.

—Yeah, that's a goblin, said Hagrid quietly as they walked up the white stone steps toward him. The goblin was about a head shorter than Harry. He had a swarthy, clever face, a pointed beard and, Harry noticed, very long fingers and feet. He bowed as they walked inside.

Ingliz mashhur adibasi Joan Rouling 1997-yilda o'zining fentezi janrida yozilgan —Garri Potterl asarini chop ettirdi, mana 14 yildirki asar butun dunyo bolalari hamda katta yoshdagi kitobxonlarning sevimli asarlari ro'yxatidan tushmasdan keladi. 11 yoshli sehrar bola Garri Potterni sehrarlik va afsungarlik maktabi Hogvartsdagi sarguzashtlarini butun dunyo bolalari qiziqish bilan o'qib chiqishdi. Bunga o'xshash voqealar tasvirlangan asarlar Meri Frensis Zembreno va Diana Uins Jons kabi fentezi yozuvchilari tomonidan yozilib, omma e'tiboriga taqdim qilingan bo'lsa-da, ularning hech biri Joan Rouling asaridek kitobxonlar e'tirofiga sazovor bo'la olmadi. Zamonaviy ingliz tiliga yaqin tilda ijod qilgan dastlabki ingliz yozuvchisi Jofri Choser —fantasyel so'zini har kunlik hayotda duch kelmaydigan noodatiy va g'ayritabiiy narsalarga nisbatan qo'llagan. Fentezi janrini o'z asarlari orqali butun dunyoga mashhur qilgan ingliz yozuvchisi R.R.Tolkinning ta'riflashicha, fentezi —birlamchi dunyol elementlaridan tuzilgan —ikkilamchi dunyol haqida hikoya qiluvchi asar hisoblanadi. Uning aytishicha, fentezi san'atning yuqori hamda eng toza shakli bo'lib, qo'yilgan

maqsadga erishilganda u eng o'tkir janrga aylanadi. Mashhur fransuz strukturalisti Tzvetan Todorov fenteziga quyidagicha ta'rif beradi: —faqatgina tabiat qonunlari ma'lum bo'lgan inson tabitni kuzata turib g'ayritabiiy bo'lgan narsalarga duch kelganda ikkilanish his etishi fentezi hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Mashhur dostonning beshinchi qismi "Garri Potter va Feniks ordeni" 2003 yilda nashr etilgan. Yana 2 yildan so'ng, oltinchi kitob "Garri Potter va yarim qonli shahzoda" barcha oldingi savdo rekordlarini yangiladi: hajmi 24 soat ichida 9 millionni tashkil etdi. 2007 yilda sehrar bola haqidagi romanning ettinchi qismi "O'lim to'ylari" tugallandi.

Bugungi kunga qadar fantastik dostonning barcha 7 qismi 70 tilga tarjima qilingan. Bundan tashqari, Roulingning romanlari Kris Kolumb, Alfonso Kuaron va Devid Yeyts tomonidan rejissyorlik qilgan ajoyib filmlarni yaratishda foydalanilgan.

Rouling tan oladiki, bugungi kunda (birinchi kitobni yaratishda bo'lgani kabi) Pyotr Chaykovskiyning lirik konsertlaridan ilhomlangan. Yozuvchining aytishicha, u qalam-qog'oz bilan qurollangan holda o'zining durdona asarlarini yozadi. Qo'lda qoralama yaratgandan keyingina, muallif matnni kompyuterda chop etadi, so'ngra uni nashriyotga beradi.

ADABIYOTLAR

1. Rowling, J.K. Harry Potter and the Philosopher's Stone / J.K.Rowling. — London: Bloomsbury Publishing Pic., 1997. 224 p.
2. Rowling, J.K. Harry Potter and the Chamber of Secrets / J.K.Rowling. — London: Bloomsbury Publishing Pic., 1998. 251 p.
3. Rowling, J.K. Harry Potter and the Prisoner of Azkaban / J.K.Rowling. — London: Bloomsbury Publishing Pic., 1999. — 317 p.
4. Rowling, J.K. Harry Potter and the Goblet of Fire / J.K.Rowling. — London: Bloomsbury Publishing Pic., 2000. 636 p.
5. Rowling, J.K. Harry Potter and the Order of Phoenix / J.K.Rowling. — London: Bloomsbury Publishing Pic., 2004. — 766 p.
6. Ролинг, Дж.К. Гарри Поттер и философский камень: Роман / Пер. с англ. И.В.Оранского / Дж.К.Ролинг. М.: РОСМЭН-ПРЕСС, 2002. - 399 с.
7. Ролинг, Дж.К. Гарри Поттер и Тайная комната: Роман / Пер. с англ. М.Д.Литвиновой / Дж.К.Ролинг. М.: РОСМЭН-ПРЕСС, 2002. - 473 с.
8. Ruzibaeva, N. (2019). PECULIARITIES OF THE ANTITHESIS IN THE LITERARY TEXT. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol, 7(11).
9. Rahimovna, B. M. (2020). THE LEXICOGRAPHICAL ASPECTS OF LEGAL TERMS IN GERMAN AND UZBEK LANGUAGES. Oriental Art and Culture, (V).
10. Raximovna, B. M., Farxodovna, . K. D., , . J., Axmedovna, N. & Ibragimovich, . U. B. (2020) VOCABULARY RETENTION IN COGNITIVE THEORY. Journal of Critical Reviews, 7 (2), 402-404. doi:10.31838/jcr.07.02.78.
11. Ametova, O., Ch, F., & Mamadayupova, V. (2019). THE THEME OF LIFE AND DEATH IN JK ROWLING'S BOOKS ABOUT 'HARRY POTTER'. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol, 7(11).
12. Surmanov, S. (2020). ROLE GRADED READERS IN DEVELOPING VOCABULARY. Personal and Professional Development, 1(1), 40-43.

Дилорамхон ШОКИРОВА,
Андижон давлат университети ўқитувчиси
E-mail: dilorom.shokirova@mail.ru

Андижон давлат университети доценти А.Маматқулов тақризи остида

THEORETICAL VIEWS ON THE CONCEPT OF "PROPERTY" IN SECULAR LINGUISTICS

Annotation

This article discusses the most common methods of studying the concept in modern linguistics, conceptual analysis is the main method of conceptual description of the multifaceted "property" phenomenon, allows to observe the ways of knowing the meaning of the concept of "property" and record the result in the official semantic language.

Keywords: concept, conceptual description, slot, hierarchy, comparative-contrast method of description.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НА ПОНЯТИЕ «СОБСТВЕННОСТЬ» В СВЕТСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются наиболее распространенные методы изучения концепта в современном языкознании, концептуальный анализ является основным методом концептуального описания многогранного феномена «собственность», позволяет проследить способы познания значения концепта «собственность» и зафиксировать результат на официальном семантическом языке.

Ключевые слова: концепт, понятийное описание, слот, иерархия, сравнительно-контрастный метод описания.

DUNYO TILSHUNOSLIGIDA "MULK" TUSHUNCHASI HAQIDA NAZARIY QARASHLAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikda kontseptsyani o'rganishning eng keng tarqalgan usullari muhokama qilinadi, ko'p qirrali konseptual tahlil "mulk" hodisasini tavsiflashning asosiy usuli bo'lib, "mulk" tushunchasining ma'nosini bilish usullarini kuzatish va qayd etish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: tushuncha, kontseptual tavsif, slot, ierarxiya, qiyosiy-kontrastli tasvirlash usuli.

Introduction. Despite many theoretical studies and individual studies of individual concepts that have been actively developed in recent years, linguistics still lacks a single accurate, clear, and unambiguous definition and universally accepted methodology of concept study. This is also due to the fact that "not all fields of the concept are at the same level of hierarchy" because some of them were formed earlier and others later. Consequently, some of the fields are more precise and others are more abstract and are formed on the basis of existing fields. It follows that, depending on the abstraction of the field being formed, the focus of the purpose of perception can be focused only on the perceived object or only on the already existing areas of the relevant concept". The blurring of the boundaries of concepts and the lack of uniformity in the methods of their study are also related to the universally recognized relativity of linguistic knowledge, their subjectivity, the magnitude of the role of the human factor in language. Even as D.S. Likhachev points out, "a concept is the result of a collision of lexical meaning with human experience, and the broader and richer the concept, the broader the experience".

Let us consider the most common methods of concept study in modern linguistics.

The main research method in the study of concepts is the application of the method of conceptual analysis, the purpose of which is to know the mental structure of the word associated with a particular part of linguistic reality.

A study of the works of various authors who clearly state that they are engaged in conceptual analysis shows that conceptual analysis is in no way a particular way (method, technique) of explaining concepts. The work is combined with some relatively common goal, and as for the ways to achieve it, it would be more accurate to say that they turn out to be completely different. It should be noted that profound differences exist not only in research methods (i.e., in what is

considered analysis), but also in what is primarily considered to be the result in certain studies.

In our research work, conceptual analysis is the main method of conceptual description of the multifaceted phenomenon of "property", which allows us to follow the path of knowing the meaning of the concept of "property" and record the result in formalized semantic language. We also use the method of S.G.Vorkachev and I.A.Tarasova for determining the main dominants of the concept.

In this study, the role of the mental linguistic model of the concept of "property" is played by a certain structure of knowledge, combined with the state cognotype, i.e. the concept of "property". The aims of the research work is to objectify the content of the concept of "property" in the minds of Uzbek and English linguists and to determine the semantic structure of this concept and its elements. Based on the description of "property" in religious books and its reflection in the hadiths, as well as the analysis of lexical information, a list of linguistic units associated with "property" is formed, which forms the basis of the cognitive structure of the concept and synonyms and words in English and Uzbek.

At the final stage of the research work, the method of comparative-contrastive description is used, which allows to identify common features and the most important differences in the expression of the concept of "property" in English and Uzbek. It concludes with the analysis of the concept of "property" step-by-step according to the methodology of I.A.Tarasova, which distinguishes the levels of "conceptual, subject, associative, figurative, symbolic and evaluative". Although this method was created and used to analyze artistic concepts, it allows us to identify the leading means of communicating a particular concept. We believe that this can be applied to the concept of "property", as it can be expressed both as a cultural concept and as an artistic concept when

incorporated into an artistic text, that there are many examples.

Because we rely mainly on dictionary material, and a typical example of declarative knowledge can be considered as the interpretation of words in simple explanatory dictionaries. Because the use of a frame as a cognitive structure is a very logical and natural epistemological choice.

Typically, the frame is presented in tabular form for clarity, whose rows represent the slots; each slot has its own

name and content. We do the same in order to present the concept of "property" in the form of frames in Uzbek and English.

Frames usually have a structure in the form of meanings and relationships. The higher levels of the frame contain meanings that are clear and specific to the situation. The lower level slots will be filled with information depending on the situation.

**The bottom and top can be understood as the contents of the slots.
The frame "Property" is in Uzbek**

Names of slots	The composition of slots
Theme: property	1. A. availability 1.B. absence
Object: property	2. A. treasure, material values
	2. B. money 2.C. any precious things
Attitude to norm	3. A. norm 3.B. more
Evaluation	4. A. positive 4.B. negative 4.C. aesthetic
	5. high
Cost	6. A. features 6.B. abstract features 6.C.
Classification of the language	dynamic features. 6.D. features of the mark

A.N. Baranov and D.O. Dobrovolsky suggest the use of frames to describe the mechanisms of revaluation of meanings. In their view, "figurative meaning is not the result of a change in the relevant direct meaning, but the result of developments on relevant cognitive structures".

The given frame is interpreted as a generator of basic meanings, the question may arise as to what distinguishes it from the meaning of the word, or relies on the meaning of the component content in the form of similar semantic terms. As A.N. Baranov rightly points out, "in terms of content, the concept of a frame is very close to the category of interpretation. Indeed, the valence analogue of the slots is the analogue of the slot filling actant. The main difference between them that the interpretation contains only linguistically relevant information about the meaning of the word. Including all relevant information for the problem situation".

For example, in the above example (the second meaning) the frame of "nature" includes one of its slots, for example, "resources" and accordingly activates extralinguistic

information related to it: oil, gas, minerals, forests, water and so on.

There may be a question about the legitimacy of the inclusion of linguistic features of the frame. Interestingly, Ch. Fillmore puts it this way: "We can use a term frame that has a specific lexical and grammatical meaning for nouns and relationships found in the given language diagrams".

In the research work of the socio-cultural concept of "property", the main artistic and literary texts, religious books are to create a holistic image of the object under consideration. The influence of religious books in the history, mentality and language of nations is enormous for thousands of years.

Conclusion. From the point of view of cognitology, a concept is a mental unit, an element of consciousness, which works as a way of having information about objects of reality in the human mind. Within the cultural approach, it can be seen as a unit of cultural significance that reflects national information. There is also a cognitive notion in the individual and collective consciousness of native speakers that the concept replaces the concept.

REFERENCES

1. Kazakbayeva D. The words with the semantics of "ear" pragmatic properties in the Uzbek languages. InterConf. 2021/8/22. 223-229p.
2. Shokirov Sh. "Lexical-semantic field of the "eye" in different structural languages and the typology of its constituent language units". PhD. in Philosophy and Philology. Abstract – T.2020
3. Shamatova O. Sh., Kazakbayeva D. I. Pedagogical problems of creating English textbooks. Journal NX, VOLUME 7, №1, 109-112p.
4. Мюллер В. К. Англо-русский словарь / под ред. – 24-е изд. – М.: Русский язык, 1995. – 2106 с.
5. Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М.: ГИИНС, 1961. – С. 900.
6. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Т.: Университет, 1978. – Б. 73-197.
7. Хошимов Г.М. К теории концептов и их таксономии в когнитивной лингвистике. // Систем-структур тилшунослик муаммолари. Филология фанлари доктори, профессор Н.К.Турниёзов таваллудининг 70-йиллигига бағишланган Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. Самарканд, 2010
8. Шенк Р., Абельсон, планы и знание // Труды ИВ межд. конф. по искусств, интеллекту, т. 6. М.: Научн. совет по компл. пробл. "Кибернетика" АН СССР, 1975.— С. 208 – 220.
9. Яхина А. М. Оценочность как компонент значения фразеологических единиц в русском, английском и татарском языках (на материале ФЕ, обозначающих поведение человека). Дисс. ... канд. филол. наук. - Казань, 2008.

Сурайё ЭШОНКУЛОВА,

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институтини доценти, филология фанлари номзоди

E-mail: Surayyo.Yogdu@gmail.com

Ф.ф.д А.Давлатова тақризи асосида

“МУХАММАС”ДА НОЛА ЧЕККАН КЎНГИЛ ТОРЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада Нодиранинг “Келгил, эй нола, санга оҳ ила имдод қилай” матласи билан бошланувчи таъби худ (мустақил) мухаммаси талкин ва таҳлил қилинган. Хусусан, мухаммасда лирик қаҳрамоннинг ўй-кечинмалари, қалб изтироблари, кўнгил нолалари, соғинч ва ҳижрон тўйғулари очиқ берилган. Шоиранинг мухаммас яратишдаги бадиий маҳорати қирралари кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: Нодира, девон, мухаммас, анъана, образ, ғоя, фалсафий-тасаввуфий, кўнгил, бадиий маҳорат.

ПОБУЖДЕНИЕ СТРУН СЕРДЦА В МУХАММАСЕ

Аннотация

В данной статье интерпретируется и анализируется независимый (таъби худ) мухаммас Надиры, начинающейся с бейта «Келгил, эй нола, санга оҳ ила имдод қилай». В частности, в мухаммase раскрывается мысли, душевные боли, стоны, тоски и чувства одиночества лирического героя. Показаны аспекты художественного мастерства поэтессы в создании мухаммаса.

Ключевые слова: Надира, диван, мухаммас, традиция, образ, идея, философско-мистическое, душа, художественное мастерство.

PROMPTING THE HEARTSTRINGS IN MUHAMMAS

Annotation

This article interprets and analyzes the independent (ta'bi худ) muhammas of Nadira, beginning with a bayt “Kelg'il, ey nola, sanga oh ila imdod qilay”. In particular, thoughts, mental pains, groans, longings and feelings of loneliness of the lyrical hero are revealed in muhammas. Aspects of the artistic skill of the poetess in the creation of muhammas are shown.

Key words: Nadira, divan, muhammas, tradition, image, idea, philosophical and mystical, soul, artistic skill.

Маълумки, Нодиранинг адабий мероси ўз ғоявий-бадиий аҳамияти нуктаи назаридан мумтоз шеърятнинг гўзал намуналаридан ҳисобланади, бунга унинг шеърятда бетақдор иқтидор эгаси бўлганлиги асос бўлган, деб ўйлаймиз. Зеро шоиранинг замондоши Абдунаби Хотифнинг Нодира ҳақидаги: “оқила, фаҳми, илм ва сўзнинг қадрига етадиган донишманд аёл” [5] деган таърифлари юқоридаги фикримизни айнан асослайди.

Дарҳақиқат, ўзбек ва форс-тожик тилларида яратган 10 минг мисрага яқин лирик меросига эга Нодира мумтоз адабиёт анъаналарини кунт ва ихлос билан давом эттириб, мумтоз шеърятнинг мавжуд ҳамма жанрларида қалам тебратган.

Нодира мухаммаслари мақоламизнинг тадқиқот манбаи бўлганлиги сабабли мухаммасларнинг илк намуналари қачон яратилган, қайси шоир ғазалига боғланган ва қайси манбаларда мужассам деган саволларни чеклаб ўтолмаймиз, албатта. Маълумки, ҳар бир ижод соҳибининг дастлабки ижодини аниқлаш анча маъсулиятли иш бўлиб, жиддий илмий текшириш олиб боришни талаб қилади.

Мухаммас – мусаммат [5] жанрининг энг оммавий, етакчи, маҳсулдор, ҳар бир банди беш мисрадан иборат гўзал ва ўқишли шеърый шаклларида ҳисобланади. Мусаммат – ўзбек мумтоз адабиётида ғазалдан кейинги фаол жанрлардан бири. Атама сифатида илк бор Кайковуснинг “Қобуснома” асарида учрайди. Жанрни ўрганишга бўлган қизиқиш XI асрдан бошланган.

Маълумки, ўзбек адабиётида Ҳофиз Хоразмий ижоди билан бошланган мухаммас яратиш анъанаси Алишер Навоий, Бобур, Машраб, Нодира, Увайсий,

Фуркат, Завкий, Муқимий каби шоирлар шеърятда давом эттирилди [4;60].

Нодиранинг 1962 йилда Наманганда топишган мукамал девони шоиранинг меросини тўлиқ қамраб олган, дейиш мумкин. Девонда шоира ёзган дебоҳа мукамал берилган. Девонда шоиранинг “Нодира” таҳаллуси билан ёзган 180 шеъри жамланган (шулардан 136 таси ўзбек тилида, 44 таси тожик тилида). Жумладан, 11та мухаммас, 2 та мусаддас, 1та мусамман, 1 та таржиъбанд, 1 та таркиббанд ва 1 та фирокнома ҳам бор.

Шоира ижодини кузатганимизда, унинг мумтоз шеърятимиз шарт ва талабларини мукамал ўзлаштирганлиги, ўзига хос изланишлар қилганлиги, янгиликлар яратишга интиланлиги мухаммасларида яққол намоён бўлганлигини кўришимиз мумкин.

Чунончи, Нодира ўз устози деб билган Навоий, Фузулий, Бедил ғазалларига мухаммаслар боғлаган, уларни фикр-у ғояларини ривожлантирган. Шунингдек, девонда Нодиранинг “Келгил, эй нола, санга оҳ ила имдод қилай” матласи билан бошланувчи таъби худ мухаммаси ҳам ўзининг оригиналиги билан ўқувчи диққатини тортади. Таъби худ мухаммасда барча мисралар бир шоирнинг ўзи томонидан яратилади. Бунда ижодкор ўзга шоир шеърини асос қилиб олмайди, балки ўзи мустақил равишда бешлик яратади. Нодиранинг қуйидаги таъби худ (мустақил) мухаммаси таҳлиliga эътиборимизни қаратамиз:

*Келгил, эй нола, санга оҳ ила имдод қилай,
Офият хирманини бир йўли барбод қилай,
Ман этиб нолани тарки раҳи фарёд қилай,
Тобакай ҳажр-у фироқ офатидин дод қилай,
Энди ўзни неча кун сабр ила мўтод қилай.*

Вафо ва садоқат тимсоли бўлмиш Нодиранинг ушбу мухаммаси ишқий мавзуда битилган бўлиб, унда ҳижрон изтироблари тасвири асосий ўрин тутди. Мухаммасда туркий сўз (“қилай”) радифга олинган. Шоира мухаммасни биринчи мисрасиданок нола – кайғуни ифодаловчи баланд товушдаги йиғига мурожаат қилиб, қалбдаги изтиробли оҳига кўмак қилмоқчилигини изҳор этади. Саломатлик, эсон-омонлик, бардамлик, яхши кайфиятини бефойда саҳифа каби шамолга учуришини, нафақат хароб-у вайрон этишини, балки ноласини ман этиб, ниҳоятда тирик жоннинг чидаб бўлмайдиган руҳий азоб, алам таъсирида ўзини тутолмай дод солишини айтади. Энг яқин, севимли кишидан жудо бўлган, ундан айрилган ва бу туфайли тортиладиган руҳий азоб, айрилик, жудолик, ҳижронга, бошга кулфат солувчи, уни ҳалокатга олиб келувчи бахтсизликдан дод солиши тоқайгача давом этажигини айтиб, кун сайин азоб-у укубати ошаётганлигидан зорланади. Ва энди ўзни неча кунлардан бери сабр билан айрилик азобини енгиши кераклигини айтади.

Мухаммаснинг биринчи бандиданок умр йўлдоши ва ҳамфикр устози Умархоннинг фожиа вафоти Нодира кўнглига, ҳаётига катта зарба бўлгани, унинг шеърятда маҳзунлик кучайганлигини ўқувчи сезиши қийин эмас. Демак, лирик қаҳрамоннинг алам таъсирида ўзини тутолмайдиган даражада дод солишини ҳисобга олсак, ушбу мухаммас Умархоннинг вафотидан сўнг кўп вақт ўтмай ёзилган.

Мухаммас Нодиранинг суюкли ёри Амир Умархонга бағишланган дейиш мумкин, аммо лирик қаҳрамон буни очиқ ойдин ошкор қилмаган. Бунда шоиранинг бадий маҳорати нечоғлик юқори эканлигидан далолат. Яъни шеър анъанавий, ошиқнинг ёр соғинчи ифодаланган ишқий мухаммас тарзда қабул қилинаверади. Шу ўринда адабиётшунос олма Икболой Адизованинг қуйидаги иқтибоси фикримизни исботлайди: “Нодира шеърятини фақат Саййид Умархондан айрилик изҳорлари деб баҳоласак, бирёқлама тушунган бўламиз. Чунки шоира шеърятининг илдизи чуқур. Маъно-моҳияти жуда теран” [1;148-150].

*Манга гоҳе хабари моҳи тамомимни десанг,
Ёрга дарду ғами субҳ ила шомимни десанг,
Ул париваизга дуо бирла саломимни десанг,
Ёр кўйида башартеки паёмимни десанг,
Бу қафасдин сени, эй жон қуши, озод қилай.*

Мухаммаснинг иккинчи бандида эса шоира “жон қуши”га мурожаат этиб, уни қафасдан озод этишга тайёр эканлигини билдиради. Шарти шуки, ўзининг охирикитоб интиҳо топган мукамал ойи тўғрисида хабарини етказса, озор, алам, ҳавонинг димлиги, жазирама каби қалбдаги тонгдан шомгача бўлган ҳасратини ёрига етказса, шунингдек, паридек жуда гўзал хушрўй учун Худога ёлвориб, унга илтижо қилиб, яхши, эзгу тилаклар ва хавфсизлик тилашини етказса. Ёр кўйида хабарини етказса бас, руҳини “жон қуши” каби учуришга розилигини билдиради. Мумтоз адабиётда “жон қуши” – бу кўнгил, қалб, рух. Агар юқоридаги мақсадларига эришса, у ўлимга рози. Ушбу мисралар Шарқ аёлларига хос фидойи вафодорлик, садоқат, иззат-иқром намунаси бўлиб тасаввуримизни бойитади, тафаккуримизни кенгайтиради.

*Адл-у инсофда Жамшид нажодим сен эдинг,
Фикр-у андиша, ҳаёлим бирла ёдим сен эдинг,
Рост айтмай сабаби рушду рашодим сен эдинг,
Эй дилором, бу оламда муродим сен эдинг,
Айлаб оламни фаромуш, сени ёд қилай.*

Биламизки, Жамшид адолат ва одилликда тож кийган афсонавий подшоҳ. Шоира ушбу мисраларда ёрининг қанчаллик одил ва ҳалол эканлигини, Жамшид каби улуг, халқнинг нажоткори эканлигини маҳорат билан

қаламга олган. Ёри учун оламни унутиб, фақат ёрини тинмай ёд этади. Ростини сўзласа, рушти рашоди, оламдаги мақсади ўша дилором эканлигини таъкидлайди. У айрилиқ, ҳижрон азобларидан кутқарувчи ягона илинж эканлигини мардонавор тан олади.

*Яна бир марта ғам шоида моҳимни кўриб,
Ҳажр дардини десам пушти паноҳимни кўриб,
Раҳми келгайму бу аҳволимни табоҳимни кўриб,
Жаврларким менга чарх айлади, шохимни кўриб
Бош яланг айлаб, инонини тутиб дод қилай.*

Кун ботаётган киши каби аламда яна бир маротаба ҳасратли ойини кўришни ўтилади. Лирик қаҳрамон ёри томонидан ташлаб кетилганлиги туфайли озор етди деса, унинг химоячиси экан. Ишонгани уни кўрса, маъшуканинг аҳволига раҳм айларми? Аммо фалак, дунё унга жавр айлади. Боши очқлиги туфайли жоловини, тизгинини тутиб дод солишидан унинг бошқа чораси йўқ.

*Соқиб, ранжи ҳумор ўртади, келтур манга май,
Тўлдуриб неча қадаҳни тутта кўр пайдарнай,
Ҳажр дарди била ҳикмат йўлини қилдим тай,
Сабрдур дарди дилим чораси, йўқса тоқай,
Нотавон жонима бедод уза бедод қилай.*

Машаққат, ғам-аламдан қарахтлик ила боши оғригани учун шароб қуювчидан май келтиришини сўрайди. Бир неча қадаҳларни тўлдириб, унга тўхтовсиз тутишини айтади, зора азобини унутса. Кўнгилга етган озор билан лирик қаҳрамон кезиб айланиб билдики, бандаси учун охирини англаш қийин бўлган, яширин бир маъно, яширин бир сабаб, ҳикмат, сир бор экан. Фалақнинг зулми, қарҳи, шафқатсизлигидан дўстлар, омони йўқ, асло омони йўқ деган тасаввуфий-фалсафий фикр билдиради. Нодира замондошларига тақдирдан қочиб бўлмаслигини уқтиради. Бандасининг фалак гардиши олдида ожиз эканлигини, ёзуқидигиларнинг барида эса ҳикмат борлигига ишора қилади.

*Неча кунларки менга бор эди лутфу караминг,
Сурмаи чағимни жаҳондин эди гарди қадаминг
Фарздур эмди менга тавфи дари муҳтараминг,
Боглаб ихлос ила эҳроми ҳарамни ҳараминг,
Ашқдин роҳилау хуни жигар зод қилай.*

Неча кунлар ёри унга илтифот, марҳамат этганлигини, маъшуканинг орзу-умиди, ҳатти-ҳаракати, амали ғуборсиз, жаҳонда нуқсонсиз деб тасвирлайди. Энди ҳамма мусулмонлар бажариши қатъий буюрилган амаллар каби сени ҳурмат ва эҳтиромга сазовор этиш, муқаддас, азиз жойининг ихлос билан асраш лозимлигини уқтириш билан маъшукани маъшукига бўлган садоқатини изҳор этади. Китобат санъатида “зод” ҳарфи инсон кўзига киёс қилинади. Кўзларини жигар қонидек бўлгунча кўз ёшларини тўкиб, уни ёд қилишини тасвирлаган.

*То жаҳон мулкани султони эдинг давлат ила,
Бенаволарга қарам айлар эдинг шафқат ила,
Халқ сендин ҳама ҳушнуд эди бу одат ила,
Шод қилгай сени руҳингни Худо раҳмат ила,
Мен ҳам эҳсон ила эл хотирини шод қилай.*

Ушбу банд орқали биз лирик қаҳрамоннинг суюкли ёри юқори чўққига кўтарилганлигини бемалол кўришимиз мумкин. Дунё неъматларини эгаси, султони бўла туриб, шавкат ила навосизларга мурувват айлаганини эслайди. Ушбу одати учун халқ доимо ундан ҳамма вақт хурсанд ва миннатдор эканлигини таъкидлайди. Аллоҳ уни руҳини шод қилсин деб дуолар қилади. Ўзи эса уни эл ёд этганлиги учун эҳсон қилишини айтади.

*Мустамандеки дуо бирла сени ёд эткай,
Раҳмати бирла Худованди жаҳон шод эткай,
Анбиё руҳи сенинг жонингга имдод эткай,
Охират мулкани то Ҳақ сенга обод эткай
Мулк вайроналарин адл ила обод қилай.*

Кейинги бандларда ҳам ёрнинг тасвири анъанавий тарзда давом эттирилган. Мустаманд дуолар ила суюкли

ёрини ёд этиши, Аллоҳнинг раҳмати ила жаҳонни шод айлаши, пайғамбар руҳи ёрининг жонига мадад бериши, ҳақиқатни севувчи Аллоҳ охирада уни мукофотлашига қатъий ишонч-этикод боғлайди. Ўзи эса ёрининг ана шундай гўзал фазилатлари учун адолат ила унинг бошлаган ишини давом эттиришига, халқига ғамхўрлик қилишига ваъда беради.

*Сарви гул пираҳани сен каби пайдо эрмас,
Сен каби сарв ила гул дикашу зебо эрмас,
Бу чаман гуллари манзури томошо эрмас,
Кўзима қадду юзингдек чаманоро эрмас,
Неча андишаи сарву гулу шамшод қилай.*

Тик ўсадиган сарв дарахтининг гули ҳам сенга ўхшай олмас, сенга тенглаша олмас. Сарв дарахти ҳам, гул ҳам сен каби ёқимли эмас, гулбоғчадаги асл гуллар ҳам сенчалик қалбга яқин эмас, қадди-қоматинг, истарали юзингни томошоси ҳам чамандаги турфа гуллар томошосидан устун эмас деб ёрининг ташки кўринишини гўзал ташбеҳлар орқали тасвирлаган.

*Васл базми аро жоми майи саршор қани,
Ол ила мендин айирди фалаки сифла сани,
Порадур гул каби эғнимда жунун пираҳани,
Оташи дарду фиरोқу шарари ҳажр мани,
Ўртада қайси бирини сенга бунёд қилай.*

Қуйидаги бандда эса ёрининг васлига эришиш амри маҳол, чунки бешавқат фалак қирмиздек хушсурат ёридан уни айирганини, гулнинг гул барглари тўкилиб кетаётгани каби эғнидаги мажнунлик либоси пора-пора бўлганлигини, қалбни эзувчи, ёндирувчи дарддан, айрилиқдан энди у хижронга эга. Ёридан ушбу ҳолатларни қайси бирини, ёри учун сеҳргар каби пайдо қилишини сўрайди.

*Ёрсиз мушкул экан меҳнати хижрон чекмак,
Васл умиди била ранжи фаровон чекмак,
Най каби бўлди ишим нола-ю афгон чекмак,
Мен мену кўҳи гаминг кулласида жон чекмак,
Неча Ширинни вафо тоғида Фарҳод қилай.*

Лирик қаҳрамон ёрсиз мушкул ҳолатда, чидаб бўлмас хижронда қолганлиги, уни висолига эришиш мақсадида фаровонлигидан кечиб ранжи алам чекканлиги, мунгли куй таратувчи най каби афгон-у нолалар этганлиги, маъшуқа нафақат ўзи, балки унинг изтиробларига Кўҳи тоғи ҳам ғамдан жони чиқар даражада. Фарҳод каби вафо тоғида бир неча Ширинларни чин садоқат билан кутишга қодирлигини ҳис қилиш қийин эмас.

*Шам сар то қадам ўртади фано ўргандим,
Кўрибон қатраи шабнамни ҳаё ўргандим,
Гулу булбул сўзидин барғу наво ўргандим,
Остонинг итидин рамзи вафо ўргандим,
Энди бир неча маҳал хизмати устод қилай.*

Нур, ёруғлик таркатувчи шам бошдан то охиригача эришидан дунёнинг ўткинчи эканлигини, Тонгдаги япроқлар устида ҳосил бўладиган майда сув томчилари бўлмиш шабнамдан ҳаёни, гулга ошиқ бўлган булбулдан наво каби назм ёзишни, остонадаги вафо рамзи бўлган итдан вафони ўрганганлигини мамнунлик ила таъкидлайди. Энди эса маъшуқа ўрганган илмини ўргата

олиш даражасидаги устоз мақомига эришган. Ёрини қадрини, ҳаётни қадрини билган, тушунган сифатида гавдаланади.

*Кошки уйқуда бир кўрсам эди ёримни,
Йиғласам билгай эди ҳоли дили зоримни,
Дард аҳли уйқусин Комила гуфторимни,
Ёзибон кўжда қуёш лавҳини ашъоримни,
Насхи машқи қалами Мони-ю Беҳзод қилай* [3;310-

312].

Суюкли ёрини кошки уйқусида бир зум бўлса ҳам кўрса, холини, қалбдаги изтиробли зорини унга билдира олса эди. Ахир у дард аҳли каби кечаларни уйқусизликда ўтказиб турганлиги туфайли осмондаги Қуёшнинг пештокида шеърларини ёзиб қўйиш даражасига эришган. Бундай машқларни кўрган Монийлик динини асосчисини, рассомлик чўққисини эгаллаган Моний ҳам, буюк мусаввир наққош Беҳзод ҳам қойил қолган бўларди деб фахрланади.

Нодира бадий санъатлардан унумли фойдаланган. Нодиранинг ушбу мухаммасида талмех, нидо, ташбеҳ, муболага, тазод, таносуб, фахрия каби бир қанча шеърӣ санъат турларини учратамиз. Мухаммасда *Жамшид, жом, анбиё, кўҳи тоғи, Фарҳод ва Ширин, Моний ва Беҳзод* каби образлар орқали талмех санъатидан маҳорат билан қўллаган. Лирик қаҳрамон тўғридан тўғри *нола, жон қуши, дилором, соқибга* мурожаат қилиб, ғам-андуҳларини ошкор этади ва бу орқали у нидо санъатини юзага келтирган. Шунингдек, мухаммасни таҳлил қилиш жараёнида нур билан зулмат, руҳий асос билан моддий асос, яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги ўзаро курашни эътироф этган дин асосчисини Моний ҳамда буюк наққош ва рассом Беҳзод орқали шоира ўзининг ашъорлари улар каби хаттотликда юқори ўринларга чиқишини айтиб ўтиши билан фахрия санъатини юзага келтирган.

Қофияланиши эса ааааа, бббба, вввва тартибга эга бўлган шоиранинг ушбу мухаммаси нафақат мазмун-моҳиятан мукамал, балки шаклий жиҳатдан ҳам тугал. Мухаммасда *имдод, барбод, фарёд, дод, мўтод; тамомимни, шомимни, саломимни, паёмимни; нажодим, ёдим, рашодим, муродим; моҳимни, паноҳимни, табоҳимни, шоҳимни; май, пайдарпай, тай, тоқай; караминг, қадаминг, муҳтараминг, ҳараминг; давлат, шафқат, одат, раҳмат; ёд, шод, обод; пайдо, зебо, томошо, чаманоро; қани, сани, пираҳани, мани; хижрон, фаровон, афгон, жон; фано, ҳаё, наво, вафо; ёримни, зоримни, гуфторимни, ашъоримни* каби қуйидаги қофиядош сўзлардан ўринли фойдаланган. Бу эса мухаммасни мусикавийлигини таъминланган.

Хулоса қилиб айтганда, Нодира ўз ижоди орқали замондошлари кўнглига дунё, ҳаётнинг моҳияти борасидаги ўзи англаб етган ҳақиқатларни синдиришга эҳтиёж сезган. Олам ва одамнинг мазмуни, ўзаро муносабати, бир-бирига ғанимат эканлиги хусусидаги фалсафий хулосаларни ошкор этган. Натижада, асарлари теран мазмунли ўзига хос ирфоний мактаб даражасида. Замондошларига ҳаёт неъматларини ғанимат билишга, ундан баҳраманд бўлишга даъват этган.

АДАБИЁТЛАР

1. Адизова Иқболой. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (XVI-XIX аср I ярми). Ўқув қўлланма. –Т.: Фан, 2006. –Б. 240.
2. Нодира-Комила. Девон. –Т.: Халқ мероси, 2001. –Б.354.
3. Халлиева Гулноза. Оғаҳий масамматлари. Монография. –Т.: Мумтоз сўз, 2019. –Б. 159.
4. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Nodira>
5. Мусаммат – ҳар банди уч (мусаллас), тўрт (мураббаъ), беш (мухаммас), олти (мусаддас), етти (мусаббаъ), саккиз (мусамман), тўққиз (мустаснеъ ёки таснеъ) ва ўн (муашшар ёки машруъ) байтдан иборат бўлган лирик шеър тури.